

821(477)
С-ТЧБ

АМИТРО
ТКАЧ

КРУТА ХВИЛЯ

AMINTRO TIKAM

NYA
KX
R
Y
T
A
M
B
S

— ДМИТРО
ТКАЧ

КРУТА ХВИЛЯ

РОМАНИ

Київ
Видавництво
художньої літератури
«Дніпро»
1988

До книги українського радянського письменника Дмитра Ткача увійшли романи: «Крута хвиля» — про самовіддану боротьбу радянського народу з фашизмом у роки Великої Вітчизняної війни; «Арена» — про життя і творчу працю митців радянського цирку; «У нас в гуртожитку» — про молодь, її трудові звершення і пошуки.

В книгу українського советського писателя Дмитрия Ткача вошли романы: «Крутая волна» — о самоотверженной борьбе советского народа с фашизмом в годы Великой Отечественной войны; «Арена» — о жизни и творческом труде мастеров советского цирка; «У нас в общежитии» — о молодежи, ее трудовых свершениях и поисках.

Редактор Ю. А. Могила

РОМАН

КРУТА ХВИЛЯ

Як тільки в репродукторі затихли останні слова, голосний тривожний дзвінок покликав на «великий збір».

Червонофлотці швидко заповнили широке дворище, викладене гладеньким сірим каменем, і вишикувалися у рівні, стрункі ряди.

З приміщення на ганок у супроводі комісара і кількох штабних офіцерів вийшов командир частини, полковник Буданов, невисокий, але стрункий у своєму тугому темно-синьому кітелі. Його сухорляве, маленьке, акуратно поголене обличчя здавалося спокійним. І тільки ті, що стояли ближче до нього, бачили, як на сивій скроні нерівно б'ється тоненька жилочка.

Він зробив крок уперед, заговорив, спершу тихо, а потім все гучніше:

— Дорогі товариші! Тільки що наш уряд сповістив по радіо всьому світові, що німецькі фашисти без будь-якого попередження почали війну проти Радянського Союзу. Проти нас з вами...

Рівні шеренги зламалися, подалися вперед, червонофлотці щільною стіною оточили ганок.

Вимогливий Буданов на хвилинку замовк, обвів зламану шеренгу суворим поглядом, стиснув тонкими пальцями поручні.

— Віроломний ворог нав'язав нам цю війну. Ну що ж, сам і покається. Ми зуміємо відстояти честь і незалежність нашої Соціалістичної Вітчизни; доведемо, що ми — вірні сини великого і вільного народу!..

Один за одним на ганок зіходили червонофлотці та старшини. Голоси їхні лунали схвильовано. У кожного знаходились короткі, але палкі слова. Вони давали клятву, якщо треба буде, — померти, але не стати на коліна перед підступним ворогом.

Старшина першої статті Антон Чигирин не виступив.

Він стояв серед своїх друзів, скинувши для чогось новеньку мічманку, і стежив за тим, що діялось навколо. Його сірі очі, завжди трохи примружені, спостережливі й лагідні, зараз дивилися розгублено. Здавалось, вони запитували: «Та чи справді ж — війна?» — і не знаходили відповіді.

Після команди «Розійдись!» шеренги розпалися на гуртки. Збуджено розмовляючи, червонофлотці весь час поглядали на ганок, чекали якихось дальших важливих розпоряджень. Тільки Антон Чигирин самотньо поплівся в казарму і, вперше порушивши установлений розпорядок, серед білого дня, одягнутий, сів на ліжку. Обличчя його посіріло, очі сховалися під куцями насуплених брів.

«Що ж це таке? — думав він, дивлячись перед собою широко відкритими очима. — Невже все це так просто? Ще вчора люди жили звичайним мирним життям, працювали, вчилися, будували плани на майбутнє, а сьогодні... Як буде сьогодні?...» У пам'яті встало далеке забуте село, шибки, помережані чомусь багряними візерунками. По вулиці скакали вершники, лунали постріли, плакала мати — оце і все. Як в тумані. Лише пізніше усвідомив, що він — сирота, що батька його забили білогвардійці. Як не важко було матері, але всіх виростила, всім прослала ши року дорогу в життя...

Чигирин пригадав, як два місяці тому його проводжали в армію, в табори. Товариші з художнього училища принесли здоровенний пакунок і наказали розвинути його тільки на місці. У вагоні Антон довго не наважувався порушити наказ, а потім цікавість переборола, почав розгортати пакунок. Спочатку відкинув одну газету, потім — другу, п'яту, десятку, але до подарунка не добрався. Навколо жаргували, сміялися. Чигирин і сам сміявся, бачачи, що з нього дотепно покепкували... Нарешті в останній газеті він намацав щось тверде. То була маленька папочка з малюнками — дружніми шаржами. На одному — Антон прощається з дружиною, на другому — сідає в поїзд, на третьому — Антон уже у флотській формі: в одній руці він тримає, як старовинний щит, палітру, а в другій — пензель замість списа... У вагоні довго не затихав регіт.

Гірка посмішка зламала суворо стиснуті губи. Що в цю хвилину роблять вони, його друзі? Згадалась Оксана з маленьким сином... Де зараз вони? Треба негайно написати їй. Так, так, написати...

Антон підняв голову і на якусь мить застиг від несподіванки.

Перед ним стояв старшина першої статті Арсен Красик, з яким Чигирин встиг міцно подружитися за два місяці табірної збору.

— Що, Антоне, важко?

— Важко, Арсене, дуже важко.

Красик сів поряд з Антоном, поклав руку йому на плече, глянув зеленкуватими очима в засмучене обличчя друга.

— Нелегко, що й казати... Як грім на голову з ясного неба. Але ти — занадто вже. Якщо й далі так з тобою піде, то не набагато тебе вистачить. А війна ця — не на один день.

— Ти думаєш — надовго?

— Думаю, що зносимо ми з тобою одну роботу та й ще одержимо... А гарту в тебе, видно, малувато. І в баталерці її не візьмеш, не дадуть. Не добре це. А як для комуніста, то й зовсім погано.

Красик різко підвівся, засунув руки в кишені, пройшовся поміж ліжками, зупинився перед Антоном. Ніздрі його великого горбатого носа ворушилися, як це завжди було в хвилини радості або гніву, зеленкуваті очі поблискували сердито й насмішкувато.

— Одним словом, розкис ти, мій любий друже!

Чигирин встав з ліжка, розгладив долонями зім'яту ковдру, обсмикнув на собі одяг. Тільки що пережите, передумане здалося не таким уже й страшним. Подумав: «Добре мати біля себе такого твердого й чесного друга», а вголос сказав:

— Спасибі, Арсене... А то й справді... Тобі, Красику, що, ти — давно в партії, тобі легше, а я — молодий, не загартувався ще по-справжньому.

— Гартуватися, Антоне, будемо разом з усім народом.

У голосі Красика вже не чути було попередньої різкості. Він говорив тепер тихо, лагідно, якщо можна вжити таке слово щодо Красика.

— Ти не сердься, Арсене, розумієш, раптом спогади всякі. Про Оксану подумалось, про сина...

Красик глухо зітхнув:

— І мої з голови не виходять. У Севастополі вони. Чи живі ще... Адже перша бомба там упала.

На мить його густі округлі брови зійшлися над тонким переніссям, але зараз же знову розійшлися.

— Попросив би ти, Антоне, відпустку днів на два, твоя ж Оксана недалеко, побачився б, допоміг чимось.

Антон Чигирин повільно похитав головою.

— Може, й відпустили б, та хіба ж можна? У кожного

з нас є близькі, кожному треба побувати дома. Всіх не відпустиш, не такий час...

— А як же Оксана з сином? — спитав Арсен.

— Якось буде... Як і інші.

А як будуть інші — Антон не знав. Розумів, що війна — це тисячі смертей, вогні окопи, стогони поранених, розлука з сім'ями, з коханими, сльози друзів і матерів. Розумів, що війна — це велике випробування і яким би важким воно не було, його треба витримати.

«Треба витримати!» — переконував себе Антон. Вдень він тепер ніколи не залишався сам, весь час намагався бути в гурті, ближче до Красика.

З Арсеном він почував себе твердішим, немов проймався невичерпною його енергією.

Але вночі, коли всі спали, він лежав з розплющеними очима і думав, думав. Знову пригадував друзів з художнього училища, а найбільше Оксану. Йому до болю хотілося побачити її, сина. В темряві вимальовувалися Оксанині очі, брови, все обличчя, в нічній тиші вчувався її голос так явно, що одного разу він навіть підвівся на лікоть і довго так лежав, не дихаючи, прислухаючись, чи не долине той рідний голос ще раз.

Зведення Радінформбюро приносили нерадісні вісті: ворог наступав, а радянські війська з боями відходили в глибину країни. Кожне нове таке повідомлення тяжким бодем віддавалося в серці.

2

Кілька днів підряд ходили в ліс, який розкинувся на березі Дніпра, там атакували висоти, навчаючись наступати, а потім Буданов наказав вийти в степ під палаюче сонце, рити окопи та бліндажі для активної оборони.

Від короткої солдатської лопатки горіли руки. Копати було важко.

Червонофлотець Чигиринового взводу Василь Таранець скаржився, показуючи долоні з свіжими червонуватосизими мозолями:

— Ось, бачите? Як вогонь, горять.

Яків Сажнев глянув на долоні Таранця.

— Це з незвички. У нас на шахті теж так бувало: прийде молодий шахтар, покидає півдня лопатою — і мозолі готові.

Потім цілком серйозно порадив:

— Ото треба, щоб вони полопались. Тоді землею їх присип, і все буде гаразд. Не пектимуть.

Навколо засміялись.

А Таранець хворобливо поморщився, очі його стали злими й колючими.

— Єресь якась. Твої жарти тут зовсім не до речі.

— А я й не жартую,— в голосі Сажнева почулася неприязнь.— Щось ти занадто рано скаржитися почав. Попереду важче буде. Звикати треба.

Таранець скоса глянув на Сажнева.

— До чого звикати? Оці ями та рови копати? Чи, може, ти думаєш, що вони тебе від смерті врятують? Як торохне авіабомбою, то й кісточок не збереш. Справжня домовина.

Розсипаючи тремтячими пальцями тютюн, він скрутив цигарку, закурив, витер обличчя і тонку шию, густо всипану ластовинням, роблячи все це так, щоб усі бачили, як він стомився.

— А ти хіба знаєш, як бомблять? — відірвавшись від книжки, запитав його Федір Білогай, тихий, скромний, здебільшого мовчазний боець.

— Не бачив, так чув,— знову заговорив Таранець.— Німець з повітря міста бере. Як налетять літаки, як завиють та як сипонуть бомби — світ навколо темніє... А то ще люди розказували: ідуть німці заковані в таку броню, що й куля не бере. Ти в нього стріляєш, а він іде, а він іде... І в кожного машкара на обличчі — чорт якийсь намальований, або цапина морда, або ще щось...

Бійці відпочивали. Яків Сажнев лежав горілиць, підставивши під сонце й без того засмагле широке обличчя. Він думав щось своє. Але, почувши останні Таранцеві слова, сів, розправив широку спину.

— Дурниця! Паніка! У боягузів язики, як оця моя лопата, ото й розказують... Якщо тільки ти це сам не вигадав.

Василь Таранець криво посміхнувся.

— Чого б це я вигадував! Чи я бачив тих фашистів, хай вони пощезнуть!

— А якщо не бачив, то й не базікай, як баба на базарі. Підійшов Антон Чигирин.

— Що тут у вас?.. Про що мова?

— Та ось Таранець скаржиться,— їдко промовив Федір Білогай.— І не зрозумієш, на кого: чи на фашистів, чи на свою солдатську лопатку.

Чигирин присів до гурту, уважно глянув на Таранця, на Білогая, на інших бійців.

— Дай, Таранець, тютюню, ковтну димку трохи.

Чигирин закурив і, дивлячись кудись вдалину, мовчав. Якийсь час всі чекали, що скаже старшина. Обличчя його було задумане.

— Вчора евакуйованих бачив,— раптом сказав він.— Ідуть і йдуть в одному напрямку, неначе вірвовкою прив'язані одне до одного. Все на цей бік Дніпра перебираються. І старики, і діти... Одна вчителька школярів вела, сива така, слабенька. Хоче, щоб вони парами йшли, як малята, а сама бідолашна, мало не плаче. Так мені її жаль стало! І дітей отих жаль. Адже маленькі ще, безпомічні, а таке переживати доводиться... А потім з-за рогу маленьке дівча вискочило, руки вперед простягає, то в один, то в інший бік тикається, маму кличе. А мами в неї, як виявилось, і близько немає. Підійшов до дівчинки старик, її дідусь, говорить, що мама разом з татком на фронт пішла...

Чигирин замовк, подумав: «Для чого це я розказую?..» Сажнев сидів у незручній напруженій позі, стиснувши потріскані губи. Тонкі, як у дівчини, брови Федора Білогая здригалися. Таранцевого обличчя не було видно, він сидів, низько опустивши голову і насунувши на неї безкозирку.

«Для чого, справді? — знову подумав Чигирин.— І так важко, а тут ще я з своїми болями... Добре, що хоч Крasic не чув...»

Антон Чигирин різким рухом кинув на землю недокурок, затоптав його ногою і несподівано гучним голосом скомандував:

— Становись!

3

Зійшов місяць. Сріблом заіскрилася широка стрічка Дніпра. Виразніше вималювались на фоні неба верхівки дерев, дахи будівель. Антон Чигирин чергував по частині. Він обійшов усі житлові приміщення, заглянув на камбуз, де кілька червонофлотців під керівництвом низенького товстого кока чистили картоплю, і зупинився серед двору, вдивляючись у нічне небо. Ріденькі темні хмаринки пливли у височині серед срібної пороші зірок. Була в цій нічній красі якась тиха урочистість, хотілося мріяти про щось високе, красиве й радісне. Антон пройшовся подвір'ям. Зупинився, прислухався.

Десь з-за Дніпра, мов шум далекого прибою, долинали гуркіт канонади.

«Мабуть, на фронті десь», — подумав. За далеким лісом червоною загравою спалахнув небокрай. «Невже так близько фронт?» — і раптом почув неясне, мов комариний дзвін, гудіння. Воно наростало, ширилось, переходило в тягучий переливчастий гул.

«Літаки!» — блискавкою промайнула думка.

Він миттю кинувся в приміщення, натиснув кнопку дзвінка — тривога! Казарма ожила. Червонофлотці, захопивши гвинтівки, протигази та лопатки, кинулись до дверей, помчали до окопів.

— Мабуть, наші, — почув біля себе Антон густий голос Якова Сажнева.

Гудіння літаків наростало, ставало чутнішим. Раптом десь важко бухнуло, і зразу ж затріщали zenітки. Люди в окопах в першу мить інстинктивно притислися до землі, але зараз же всі, мов по команді, висунули голови і почали напружено вдивлятися в небо.

— От тобі й «наші», — промовив Василь Таранець.

Важко було визначити, що він хотів сказати цими словами, але тон, яким вони були вимовлені, чомусь не сподобався Чигирину і навіть розгнівив його. Антон прикрикнув роздратовано:

— Наші — не наші, замовчіть!

Постріли у всіх кінцях міста ставали дедалі частішими. Від вибухів авіабомб здригалась земля. За лісом, що темнів на схилі гори, спалахнула пожежа. Небо стало багряним і зловісним.

— Хоч би zenітку дали, — знову порушив мовчання Таранець. — Сидимо, як кроти, в норі та очима лупаємо. Недаремно кажуть, що без зброї слабі й герої.

Яків Сажнев важко засопів, посунувся до Таранця, майже навалився на нього своїми широкими грудьми.

— Ти... герой, облиш... Ач який! «Слабі!..» Ми ще покажемо фашистам, де раки зимують.

— Покажеш з голими руками...

— Чому — «з голими»? Дадуть зброю, коли потрібно буде, — обізвався Федір Білогай. Чигирину сподобалась його відповідь. Він уважніше глянув на Білогая, але в напівтемряві не роздивився його обличчя. Підтримав Федора:

— Правильно, Білогай.

— Ще б не правильно, людина й спить з книжками, — в'їдливо кинув Таранець. — Вче-е-ний!..

Сажнев знову підступив до Таранця, підніс до його носа здоровенний кулак:

— Бачиш?

Таранець притисся плечима до холодної землі окопу, кинув зляканий погляд на кулак, на Антона Чигирина.

— Я що... Пожартувати не можна?..

Прибиг задиханий розсильний, високим і тривожним голосом вигукнув:

— Старшина Чигирин тут?

— Єсть!

— Негаймо прибути із взводом. Полковник наказав.

Швидко вишикувались, побігли нерівними рядами, нахляючись до землі, немовби ворожий літак міг побачити їх з височини.

Окопи взводу Антона Чигирина були далі за інші, тому взвод прибув останнім. Чигирин почав доповідати Буданову, але той не дослухав його, різким і владним голосом перебив:

— Чому запізнилися?

І звернувся до всіх:

— Фашисти бомблять станцію. Там горять санітарні ешелони. Зараз всім повзводно туди, гасити пожежу, рятувати поранених...

До станції було кілька кілометрів. Найближчий шлях лежав через глибокі балки й густі чагарники. Місцевість малознайома, вночі орієнтуватися важко.

Буданов наказав вислати вперед дозори. Чигирин виділив Якова Сажнева і Таранця. Обидва скоро потонули в темряві. Через кілька хвилин виступив і взвод.

Поки Таранець чув голоси, поки ще перед його очима був двір і знайоме двоповерхове приміщення, він почував себе спокійно. Але як тільки все це лишилося позаду, а попереду прослався незнайомий шлях, який йому, за наказом старшини, треба було розвідувати, Таранцеві стало страшно.

А тут, мов на гріх, ще й місяць сховався за хмари. Перший же куц над дорогою здався Таранцеві живим створінням. Він зупинився і крикнув хрипким здушеним голосом:

— Хто там?

Йому ніхто не відповів. Сажнев ішов праворуч метрах в ста від Таранця і не міг його почути. Таранець постояв з хвилину, почувуючи, як груди його наливаються холодним страхом, і несподівано для самого себе голосно покликав:

— Сажнев!

— Що там таке? — почулося у відповідь.

Густий і гучний голос заспокоїв Таранця.

«Треба не відриватись від Сажнева,— подумав він,— але й не надто квапитись, щоб не загубитися від взводу».

Він сміливіше пішов уперед, в думці нарікаючи на Чигирину. Як же, не міг когось іншого послати в дозор. Це тому, що він, Чигирин, не любить його, Таранця. А пішов би сам, спробував, як це воно... Хоч, правда, він і Сажнева послав, а цього він любить... Втім, що говорити про Сажнева? На нього хоч що звали — повезе. Робоча сила!.. А з нього, Таранця, досить. Цілком досить. Він своє в виправно-трудовах таборах відпрацював. Три роки трубив!.. Спогади, які останнім часом нерідко приходили йому в голову, знову заволоділи Таранцем. Він не хотів згадувати про те, як, працюючи комірником лісного складу, розбазарював ліс, але досить яскраво пригадував, як стояв перед громадсько-показовим судом та потім працював у таборі. І кожен такий спогад підігрівав його, викликав новий приплив злости.

— Ох...— раптом простогнав Таранець, почувавши, як ноги його сковзнули і все тіло почало кудись провалюватись.

Він дуже боляче вдарився боком об камінь і довго сидів, не рухаючись, заціпенівши. Потім, напружуючи зір, розгледів кругу й високу стіну, з якої впав. Видертися на неї — нічого було й думати.

Переляк скував м'язи. Що робити? Залишитися тут до ранку, а потім повернутися в частину? Але це може закінчитися погано. Час воєнний, а він не виконав наказу. Його можуть навіть віддати до суду. Піти по балці, пошукати виходу? Та від такої думки в Таранця навіть волосся заворушилося на голові. Він сидів, зігнувшись, водячи навколо очима, схожий на зацькованого звіра. Над ним нависала темна насторожена тиша. Тільки над станцією ще гули літаки і час від часу до неба здіймався високий стовп полум'я...

Місяць знову вийшов із-за хмар. Стало видніше. Обережно ступаючи, немов по товченому склу, Таранець пішов уперед. В балці було холодно, темно й страшно... Нарешті він дістався до крутого схилу і видряпався нагору. Але тут він і зовсім занепав духом. Перед ним високою стіною стояв густий чагарник. Кожен кущ, здавалося, чимсь йому загрожував. Хотілося закричати, покликати когось на допомогу. Але закричати було ще страшніше, між рухатись мовчки. Адже його голос міг

привернути увагу т о г о, повз к о г о він, може, прослизне непоміченим. Таранець витер з лоба холодний піт.

Тільки тепер він з цілковитою ясністю зрозумів, що давно вже загубив і Сажнева, і взвод. Він, певне, лишився далеко позаду і тепер петляє по цих чагарниках, по незнайомій місцевості. За що на його долю випали такі муки?..

І раптом над самим вухом розітнувся грізний вигук:
— Стій, хто йде?

Таранець приріс до землі, майже знепритомнів.

— Ц-ц-е... с-с-вої...

— Хто свої?

Таранця з усіх боків оточили незнайомі бійці. Багнети холодним вогнем пекли йому очі.

— Я... заблудився... упав...— бубонів він.

— П'яний він, чи що? — тихо звернувся один боєць до старшини.

— Подивимось, який п'яний. Тепер таких п'яних треба за шкурку та на сонце... Забери в нього гвинтівку, — відповів старшина і скомандував Таранцеві:— Вперед, кроком руш!

Таранець пішов, почувавши за своєю спиною холодні леза багнетів. Ноги в нього підломлювались.

А на станції вибухали бомби, без кінця стріляли зенітні гармати, горіли і розвалювались будівлі, огортались полум'ям довгі ешелони товарних вагонів. Ось вогонь перекинувся на цистерни з пальним, уже загорілась на них фарба. Ще хвилина — і вони можуть вибухнути, заливши вогняним морем все живе.

Чигирин побачив, як по коліях, стрибаючи через воронки, біжить дівчина з санітарною сумкою. Ось вона підбігла до полковника і хрипло закричала:

— В санітарному поранені!

Полковник глянув туди, куди вказувала дівчина, і швидко побіг до групи бійців.

Червонофлотці і червоноармійці, які прибули з інших частин, витяглися в два ряди, закидають цистерни піском, намагаючись збити полум'я. Вогонь б'є в обличчя, обпалює руки... Минає десять хвилин, і лопати перехоплює інша група, яка встигла трохи відпочити.

— Де Таранець? — кричить до Сажнева Антон Чигирин.

Яків Сажнев відпочиває осторонь від цистерни, його могутні груди, натружені непосильною працею, важко дихають.

— Де йому бути? Тут десь...

Антон Чигирин побіг туди, де інша група його бійців носила з палаючих ешелонів поранених. На пероні зустрів ту саму дівчину з великою санітарною сумкою через плече. Дівчина була тоненька, струнка, як балерина.

«Тобі б на сцені виступати, а не бігати тут під осколками і кулями»,— подумав Антон, дивлячись на її бліде, красиве обличчя з густими білими кучерями, що вибивалися з-під пілотки. Раптом згадалася Оксана. Вона ще стрункіша і вродливіша за цю дівчину... Але в наступну мить Антон уже біг далі, думаючи: «Де ж Таранець? Чому його немає серед усіх? А може, його вбило чи поранило?..»

Фашистські літаки залишили станцію лише на світанку. Стрілянина припинилась.

Стало чути різноголосий гул, мов на ярмарку.

Чигирин покликав до Буданова. Перестрибнувши через купу залізного лому, перемішаного з цеглою, він несподівано наткнувся на двох бійців з носилками в руках. На носилках лежала та сама дівчина. Вона була без ніг... Носилки проплили перед очима Чигирин, немов у тумані, зникли за стіною напівзруйнованого будинку. А Чигирин все ще не міг, не мав сили зрушити з місця...

Червонофлотці поверталися в свою частину. Буданов ішов збоку, недалеко від строю, стежачи, щоб не ламалися ряди.

— Військова частина йде, а не цивільне населення!

Він хотів до слова «населення» додати ще слово «неорганізоване», але вчасно стримався. Тільки що він бачив, як люди, одягнуті в піджаки і плаття, самовіддано і організовано допомагали бійцям.

Втомлені червонофлотці ледве пересували ноги. У багатьох обпалені обличчя і руки. На одягу темніли плями крові.

Два червоноармійці привели з комендатури Таранця. Він мав жалюгідний вигляд. Форменка висіла мішком, штани пом'яті, синій формений комірець лежав на обвислих плечах, мов ганчірка, безкозирка зсунулась на брови. З-під неї злякано і насторожено дивились мишачі очі.

Василь Таранець уже приготував відповідь на всі можливі запитання. Хіба він винен, що так сталося? Виконував завдання, а його й затримали. Тепер такий час, що хоч кого затримують!..

— Ваш? — спитали конвоїри у Буданова.

— Наш, наш, голуб сизий... Де були? За що вас затримали? — різко запитав Буданов.

Той, збиваючись, почав розповідати, але Буданов рішуче махнув рукою.

— Нісенітниця! Неприпустимо для радянського бійця. Просто ганебно!.. Старшина Чигирин, червонофлотця Таранця на три доби на гауптвахту.

4

Під час чергового бомбардування Чигирин застав Якова Сажнева за дивним заняттям. Боєць сидів біля глухої стіни приміщення і з перекошеним від люті обличчям посилав угору кулю за кулею.

— Що це ти робиш? — грізно запитав Чигирин.

Сажнев підвівся і роздратовано відповів:

— Летить і голову з кабіни висунув, неначе у себе дома. Шкода, не влучив, собаку...

— Ніяк не діждешся, поки в бій пошлють? — посміхнувся Антон Чигирин.— Не гарячкуй. Прийде і наш час.

— Та наступає ж, сволота!

— Це правда, наступає...— тонке, довгасте обличчя Чигирина спохмурніло. Та раптом він підняв до Сажнева трохи примружені гарячі очі.

— Боком йому цей наступ виходить! Скоро Гітлер сам буде його клясти. Наші війська вже стільки ворожої сили перемололи, що цієї дірки нічим не залатаєш. Ідуть фашисти, як сліпий у яму. А наше командування добру вже пастку для них приготувало, будь певен!..

Повні тверді губи Якова Сажнева здригнулись в посмішці. Видно, йому сподобалися слова старшини. І він похмуро похвалився:

— Вчора я листа від свого земляка одержав. З фронту... Так пише, що, як бій, земля фашистськими трупами вкривається. Наші і метра без бою не віддають.

— Отож, бачиш? А незабаром і ми з тобою на передовій будемо.

— Та хоч би швидше вже. Душа горить.

Бійці з дня на день чекали, що їх озброять по-фронтовому і пошлють на передову. Але несподівано народилася і полетіла чутка: відправлятимуть на Севастополь. Яків Сажнев став ще похмурнішим.

— Що ж це виходить, старшина? Разом з евакуйовани-

ми будемо по залізничних коліях тинятися? Соромно ж! Та хіба тільки те, що соромно? Е-ех!

Чигирин, навпаки, зрадів чутці. Він любив море, добре знав корабельну артилерію і розумів, що його знання за-раз на кораблі дуже потрібні.

— Чого ти скиглиш, Якове? — відповів він Сажневу. — Чи, може, ти думаєш, що нас на Чорне море на курорт посилають?

Але коли на станцію подали ешелон і бійці почали вантажити на платформи військове спорядження, в Чигирина заніло під серцем.

«Ось їду,— думав він,— а що робитиме Оксана сама? Чи зуміє вона вчасно евакуюватися? А якщо й поїде на схід, то як потім знайти її, списатися, чим допомогти?..»

Втім, безконечні турботи не давали довго думати про Оксану. В Антона було сорок бійців, в кожного з них свої болі й турботи, і він, командир, не може лишатися до них байдужим.

Федір Білогоай був місцевий житель. Перед від'їздом він попросився додому «хоч на одну годинку». Виявилось, що і в Таранця в місті живе брат, з яким йому треба неодмінно побачитись. Чигиринові не хотілось відпустити бійців: обстановка нервова, напружена, мало що може статися, поки вони повернуться. Але серце в нього було чуле, довірливе, і він сказав:

— Ідіть, тільки ненадовго.

Білогоай повернувся швидко, спітнілий, вимучений.

— Нікого не застав,— і витер гаряче чоло.— Дружина виїхала ще вночі.

Далі закурив, жадібно, часто затягуючись.

— Навколо руїни. Бачив будинки, які сам зводив...— Білогоай, наче від великого фізичного болю, повертів лобастою головою і підняв до Чигирина перекошене мукою обличчя.— Що ж це таке, старшина, га? Люди вони чи ні?..

Інженер-будівельник, він звик будувати, створювати. Всі його прагнення були спрямовані на те, щоб принести людям радість. Тепер він побачив руїни, побачив мертвими ті будинки, які сам колись проектував, ставив, і не міг заспокоїтись від болю та обурення...

А Таранця довго не було, нарешті і він прийшов, але з великим запізненням. Підняв до безкозирки важку, неслухняну руку, пробелькотав:

— Через міст... Розумієте?.. Через міст переходив, а там пробка, давка. Ось і застряв...

— Як ви сміли напитися? — стримуючи гнів, запитав Чигирин.— В такий час... Як ви сміли?

— З братом трішечки, на прощання... А там — пробка.

— Нічого мені пояснювати, бачу, яка пробка. Позачерговий наряд.

— Єсть позачерговий... А тільки даремно...

— Досить розмов! — підвищив голос Чигирин. Він був не стільки сердитий, як ображений за те, що Таранець так знехтував його добротою, його довір'ям.

5

Ешелон був уже готовий, щоб вирушити в путь, але чомусь з місця не рухався. Перед вечором підійшов паровоз. Він важко дихав, тьмяно поблискуючи масними боками.

— Поїхали! — заговорили між собою бійці.

Але швидко й паровоз затих, заспокоївся.

Розпорядок життя «на колесах» був тим самим, що і в приміщенні. Точно в призначений уставом час мінялася вахта. Охоронялись вагони з продовольством, платформи з обладнанням. Для добового наряду виділили спеціальний вагон, в якому розташувався з усім своїм апаратом командир частини Буданов.

Першого дня черговим по ешелону був призначений Арсен Красик. Василь Таранець відбував у нього свій позачерговий наряд. Він стояв на платформі, закинувши гвинтівку за плече, і дивився навколо нудьгуючими, немовби сонними очима.

Чигирин влаштувався на купі цегли і малював етюд «На фронт». Давно вже не брав він до рук олівця і тепер працював з величезним захопленням. На мертвому папері народжувались і починали жити люди. Він малював не тільки те, що було перед його очима. Уява доповнювала бачене й пережите від початку війни... Ось на платформі група бійців поряється біля зенітної гармати. Командир підняв руку, щось показує. Один боець пише крейдою на стінці вагона: «Смерть німецько-фашистським загарбникам!» Ще ближче, біля залізничної будки, на передньому плані — червонофлотець з молодою жінкою. Його в суворих зморшках обличчя повернуте назустріч вітрові, назустріч густим темно-сірим хмарам, які важкими брилами

насуваються на шматочок синього неба. Сонце закрите хмарами, але воно почувасться в ясній синяві цього шматочка, його проміння пробиваються в окремих місцях крізь сизу товщу хмар і освітлюють обличчя жінки та червонофлотця.

Серце Антонове стиснулось. Хто це поряд з моряком? Чи не Оксана? Авжеж, це її обличчя. Це вона дивиться на чоловіка своїми великими чорними, немов антрацит, очима і наче говорить: «Прощай, любий, повертайся з перемогою!..»

Олівець на мить припинив свій рух. Антон сидить нерухомо, замислений, заглиблений у спогади... Ось він бачить Оксану вдома, у великій світлій кімнаті біля відчиненого вікна. Вона схилилася над книгою, яку читає, тримаючи на колінах, і не помічає того, що Антон малює її чітко окреслений профіль... Він часто малював її в різних позах, знає кожну рисочку її любого обличчя, і неважко намалювати це обличчя ще й ще раз. Здається, він намалює його навіть з заплющеними очима...

Антон здригнувся, від спогадів повертається до дійсності. За вагоном чути голос Арсена Красика:

— Старшина Чигирин! Старшина Чигирин!.. І де він дівся?

Антон закрив свій альбом. Шкода залишати роботу, розлучатися з тільки що створеними образами, які вже почали жити в малюнкові, але нічого не зробиш: тут військовий ешелон, а не художня студія.

— Єсть Чигирин. Для чого я тобі потрібний?

Обличчя в Красика аж надто схвильоване. Ніздрі його горбатого носа здригаються, зеленкуваті очі блищать дивно, незнайомо. Він глибоко дихає, чи від швидкої ходи, чи від збудження.

— Що я тобі скажу, Антоне! Не повіриш... Там, біля станції, твоя дружина...

— Що?!

— Дружина, кажу. Оксана твоя.

— Не може бути! Де вона тут візьметься?

— Ти йому — печене, а він тобі — смалене! — аж розсердився Красик. — Біжи швидше!

Антон залишив на купі цегли альбом і олівець, зірвався з місця, побіг, вірячи й не вірячи почутому.

Та ось він побачив Оксану, зустрівся з нею очима і вже не пам'ятав самого себе.

— Оксано! Рідна моя!..

Вона зробила кілька квапливих кроків йому назустріч. Але їй було дуже незручно, важко: на одній руці сидів синок, а в другій тримала маленький чорний чемоданчик, той самий, в якому Антон раніше зберігав свої фарби та пензлі.

Чемоданчик заторохтів по твердій землі, Оксана простягла до Антона вільну руку, обхопила його засмаглу шию і, якась маленька, безсила, притиснулась щочкою до його грудей.

Арсен Красик втратив спокій. Він то швидко пройдеться вздовж ешелону, немовби перевіряючи пости, то зайде у вагон, відведений під караульне приміщення, і стоїть, переступає з ноги на ногу, поглядає на командира частини, який сидить у своєму купе й уважно перегортає якісь папери. Потім знову вийде з вагона, зупиниться в нерішучому роздумі.

Йому добре видно Антона з дружиною. Красик розуміє, що означає для них ця зустріч, розуміє, що кожної хвилини вона може бути перервана гудком паровоза. Він пригадує неодноразові розмови з Антоном про Оксану, про їхнього маленького Колю... Сам Арсен дуже любить свою дружину, але завжди з радісним подивом слухав Антонові слова про його любов до Оксани. Красик ніколи раніше не бачив її, але саме такою і уявляв — худенькою, з купою чорного густого волосся, з тонким обличчям у ледь помітних, що не псують його, віспинках. Він знав, що Оксана — єдина дочка професора музики, який рано залишився без дружини, що вона виростала і виховувалась серед людей мистецтва, сама дуже добре грала на роялі. З Антоном Оксана познайомилась у картинній галереї, коли він малював копію з картини Репіна «Бурлаки». Потім вони одружились. Вона, залишивши Москву, переїхала в Дніпропетровськ, де продовжувала своє навчання в музичній школі. За кілька місяців перед війною сталося велике горе — зовсім несподівано, від розриву серця, помер Оксанин батько, так і не побачивши свого єдиного внука і не попрощавшись з дочкою. В Оксани не лишилося нікого з рідні. Всю свою велику любов дружини і матері вона віддавала Антонові й синові. Потім розлука, війна і ось — така зустріч...

«Чим можна допомогти їм?» — майже з мукою думав Арсен Красик.

Нарешті він з рішучим виглядом зайшов до вагона. — Товаришу полковник, дозвольте звернутися.

— Слухаю,— відгукнувся Буданов заклопотаним голосом.

— До старшини Чигирина приїхала дружина.

Командир частини підняв голову.

— Дружина приїхала, кажете? Де ж вона?

— На станції. З маленькою дитиною...

Буданов повільно засунув руку в кишеню, витяг цигарки, закурив. Ароматний дим сизим волокном поплив по купе. Арсенові Красику так само дуже хочеться закурити, але він не може зробити цього. Він тільки напружено й невідривно слідкує за обличчям командира, ловить кожен рух його тонких, суворих губ.

— Покличте до мене старшину Чигирина... А втім, чекайте, я сам...

Вслід за Будановим із вагона шанобливо виходить і Красик, готовий виконати на радіощах його найважче, найнебезпечніше завдання...

Оксана годувала немовля. Антон, глибоко замислившись, сидів поряд на стовбурі дерева, зломленого авіабомбою. Побачивши командира частини, він схопився, став струнко. Оксана великими, трохи зляканими очима слідувала за обома.

— Добрий вечір,— просто привітався Буданов.— Сідайте, Чигирин.

Сам перший присів на дерево і звернувся до Оксани. Розпитав, як вона дісталася сюди, що захопила з собою. А вона відповіла, що два дні чекала відправки ешелону з евакуйованими, а потім, не діждавшись, сіла на товарний поїзд і поїхала в чім була. Тут вона шукала попутний ешелон, щоб їхати далі, і ось щастя: зустрілась з чоловіком.

— Що ж ви думаєте робити далі? — запитав Буданов, звертаючись більше до Антона.

— Сидимо ось, радимось, товаришу полковник... А що тут придумати — сам не знаю.

Чигирин посміхнувся, але посмішка в нього вийшла жалісна, розгублена й сумна.

— Важко їй буде. Грошей майже немає, одягу — теж.

Буданов мовчав. Дитина заплакала, і Оксана, здавалось, забула про все на світі, гойдала сина, примовляла пісенно:

Засни, засни, мій гарнесенький,
Засни, засни, мій малесенький,
А-а, а-а, а-а...

І якось дивно лунав її по-домашньому теплий, материнський голос в цій суворій обстановці.

— Вона поїде з нами,— тихо промовив Буданов.— А прибудемо на місце — подивимось, щось придумаємо.

6

Ешелон відійшов пізно ввечері.

Перед від'їздом Буданов радив Оксані поселитися з дитиною в закритому вагоні, але вона, щоб бути разом з Антоном, влаштувалася на платформі з обладнанням та господарськими речами.

З допомогою Якова Сажнева Антон спорудив для Оксани палатку, яка добре захищала від зустрічного вітру, дощу й сонця. На першій же зупинці Федір Білогай наламав гілля та прикрасив палатку зверху і зсередини.

— Адже я — будівельник,— сміючись, говорив він.— Будинки зараз не час ставити, а палатки — саме враз.

Арсен Красик приніс молодій жінці букет квітів. Командир частини, дізнавшись про те, що Оксана їде на платформі, а не в закритому вагоні, прислав їй дві простили та теплу байкову ковдру.

Оточена загальною турботою, Оксана повеселішала. На тривалих зупинках вона варила суп у каструлі, яку позичила в кухаря, а у вільний час пришивала до червонофлотських бушлатів гудзики, комірці, хоч ніхто не просив її цього робити. Єдина жінка серед чоловічого колективу, Оксана своєю присутністю вносила в суворий солдатський побут якийсь домашній затишок і наче зігрівала серця людей, які її оточували. Їй всі намагалися допомогти, її оберігали і в цьому знаходили велику для себе радість та втіху.

А шлях був важкий, повний небезпеки. Фашистські літаки уже бомбардували залізничні станції, що були попереду. На очі потрапляли зруйновані будівлі, глибокі вирви, понівечені колії.

Надходив вечір. Всі ті, що їхали на платформі, взялися до їжі. Поїзд ішов швидко. Попереду темнів ліс, який з кожною хвилиною наближався й збільшувався в своїх розмірах. Праворуч і ліворуч лежав спокійний широкий степ, небо було ясне і чисте, немов вимите.

Колишній столяр севастопольського деревообробного комбінату Арсен Красик розповідав, які міцні й красиві меблі виробляло його підприємство.

— Закінчиться війна — замовляйте,— говорив він, як

завжди, енергійно вимахуючи руками.— Всі замовляйте, зроблю на славу. А вам, Оксано, буфет змайструю. Ні, ви ще не бачили такого буфета, як я вам зроблю. І грошей не візьму. Просто так, в подарунок.

— А що ж мені вам подарувати після війни? — басив Яків Сажнев. Він саме відкривав коробку з консервами і різав жерсть легко, немов папір.— Буфетів я не роблю, гардеробів теж...

— А ти подаруєш Оксані вагонетку з рудою,— підказав Красик під загальний сміх присутніх.

— Смійтесь, смійтесь,— виключно труснув головою Сажнев.— А що ж ти думаєш, старшина? Вагонетка з рудою — це велике діло. В минулому році у нас на руднику нову шахту пускали. Ви тільки глянули б, що там робилося, як видали на-гора першу вагонетку руди. Свято з усіх свят. Квіти, музика, промови!.. І кожен до тієї руди, немов до хліба, тягнеться, хоч у нас на Криворіжжі її цілі гори лежать. Я сам взяв шматочок, а вона, витягнута з глибини землі, була ще тепла, і від неї йшов такий запах, такий запах!.. Ви знаєте, як гарно пахне руда?

— Ну, це ти вже травиш,— недовіриливо покосився на Сажнева насмішкуватими очима Арсен Красик.— Де ж це чути було, щоб руда пахла? Ось соснина пахне — це да! Поки виточиш з неї, приміром, ніжку до столу — п'яний робишся. Від одного запаху п'янієш.

Красик навіть очі заплющив від приємних спогадів і з шумом втягнув повітря своїм великим хрящуватим носом.

— Кому сосна пахне, а йому й руда,— Сажнев великим кишеньковим ножом вигорнув у миску з банки консерви і почав різати товстими шматками хліб.— У кого до чого серце лежить. Ось, наприклад, нехай мені сьогодні скажуть: «Будеш ти, товаришу Сажнев, не бурильником, а директором найкращого в світі деревообробного комбінату», і що ж ти думаєш? Не захочу. Не захочу — і все. Нікуди з шахти не піду...

— Літак! — нараз перебив розмову Федір Білогай, який стояв на вахті.

Всі сполошилися, схопилися з місць. Літак швидко наближав з-під сонця, потопаючи в червоному мареві, що, немов полотнище, розгорнулося над лісом.

— Невже ворожий? — злякано спитала Оксана і притиснула до себе дитину.

— «Юнкерс»! — знову пролунав голос Білогая.— Гляньте, чорні хрести на крилах!..

Заревів мотор, по вагонах черкнула гостра тінь, і десь попереду паровоза гримнув вибух. Вагони заскреготіли гальмами, з-під колес білими хвостами майнули іскри.

Поїзд зупинився.

— З вагонів! — пролунала тривожна команда.

Знову високо в небо метнувся стовп вогню, затріщали гвинтівочні постріли. До повітряного пірата потяглися пасма трасуючих куль.

Потужніше заревли угорі мотори, літак нахилився трохи на ліве крило, застрочив з кулеметів по людях, які притискувалися до землі, бігли в ліс, ховалися у високому бур'яні.

Оксана бігла з дитиною на руках. Вона кілька разів падала, до крові обдираючи собі лікті й коліна, але болю не відчувала. «Тільки б не влучило в Колю!.. Тільки б не влучило!.. Краще вже в мене...» — шепотіли її губи. Над головою заревли мотори, перед нею, вогняним віялом зрізуючи траву, зашипіли кулі. Перепілкою впала на землю, прикрила собою сина. Не бачила, що діялось навколо, тільки чула важкі вибухи, густу стрілянину, безладні крики. Не знала, де Антон і що з ним.

А Чигирин, притиснувшись плечем до вагона, бив із гвинтівки по літакові.

— Стріляйте! Дружніш стріляйте! — кричав він, рвучи рукоятку затвора.

Яків Сажнев, здається, ладен був здійснитись у повітря і схопитися з літаком в єдиноборстві. Він то стріляв, то в безсилій злобі тряс гвинтівкою, супроводжуючи свої рухи прокляттями. Красик і Білогай випускали кулю за кулею, немов змагались між собою на швидкість стрільби.

Швидко почало темніти. Літак розвернувся і, похитуючись, полетів на захід. До вагонів почали сходитися бійці; несли забитих і поранених.

Буданов одним наказав копати могилу, інших поставив ремонтувати колію. На щастя, бомба не потрапила в рейки і колію можна було відремонтувати.

Коля заснув на руках у Оксани. Жінка обережно вклала його в палатці, а сама приєдналася до тих, що працювали. До неї підійшов Федір Білогай, взяв за плече.

— Киньте лопату, це не для вас. Ми й самі впораємось.

Оксана зняла його руку, повільно похитала головою.

— Ні, я буду працювати. Мені треба зараз... і ви не думайте, що я така вже слаба.

— Я розумію вас, Оксано,— задумливо промовив Білогай і відійшов.

Антон дуже зрадів, побачивши Оксану за роботою. Він наблизився до неї, промовив лагідно, тепло:

— Важко тобі.

— Нічого, Антоне. Так легше.

«Легше...— думав Антон, б'ючи кайлом об землю,— на серці легше. Це — правда...»

Перед від'їздом раптом виявилось, що немає Василя Таранця. Чигирин доповів про це командирові частини. На розшуки послали бійців у поле, в ліс. Шукали довго й ретельно. Гадали, може, десь лежить. Але розшуки нічого не дали. Таранець немов крізь землю провалився.

Швидко і тихо поховали забитих і вирушили в дальшу путь. І знову в темряві попливли чорні й німі переліски, мовчазні, немов вимерлі села.

На платформі довго не чути було розмов. Тільки вистукували колеса монотонно і сумно. Першим заговорив Білогай:

— Старшина, скажи правду, що ти думаєш про Таранця?

Антон довго мовчав.

— Страшно навіть вимовити те, що я думаю.

— Дезертир він — ось хто він такий! — сказав Сажнев.— Я певен, що він десь у лісі залишився. Мабуть, чекав такої нагоди.

— Ну, що ж! Діждеться свого...

Чигирин більше нічого не сказав, сидів та й думав: «Не розкусили, не розгадали...»

7

— Ось ми й приїхали,— з радісною полегкістю сказав Антон Чигирин. Він спритно зіскочив з платформи і допоміг спуститися на землю Оксані.

Справді, далі шляху не було. Кінці рейок, загнуті догори, закінчувались поперечною дерев'яною балкою. Під ногами лежав рябий від нафтових плям берег. У воду спускався вузький трапик, витесаний з сірого міцного каменю. Трапиком, мабуть, давно не користувалися, біля самої води східці вкрилися густими темно-зеленими водоростями.

Звідси, з берега, було видно лише частину міста, ту, що лежала ближче до бухти. Вузька вулиця, вимощена

тесаним булижником, круто підіймалася вгору, повз високу земляну стіну, яка густо поросла диким виноградом і плющем, повз акуратні білі будиночки і на самій горі губилася серед акацій, кленів і лип. По схилу гори, що амфітеатром спускалася до бухти, так само були розкидані невеличкі будиночки. Вони потопали в деревах, в густих і високих чагарниках. Знизу було видно лише то частину білої, що блищала на сонці, стіни, то темний квадрат вікна, то шматочок червоного, зеленого або чорного даху.

Оксана кілька хвилин стояла, не рухаючись, вдивляючись у незнайому місцевість, вдихаючи на повні груди теплий і вологий дух моря. Густі пасма волосся спадали на засмаглий в дорозі лоб. «Ось ми й приїхали,— в думці повторювала вона слова Антона.— Так, приїхали... Ну, а що ж далі?.. Що далі буде?..» На цьому запитанні думка переривалася, зупинялася, немовби натрапляла на темну й глуху стіну. Оксана намагалася уявити собі, що вона робитиме сьогодні, завтра, через тиждень,— і не могла. Сьогодні біля неї Антон. Хоч від нього в теперішньому його становищі і небагато залежить, але все ж з ним можна поговорити, порадитись. Як не є, а з ним легше... А що, як раптом Антонові сьогодні накажуть прямо з шелону відправитися в частину? Що тоді буде робити вона в цьому незнайомому місті?.. І знову кляте, нерозв'язне питання. І знову, замість відповіді, темна глуха стіна. «Яка я слаба, яка слаба!..» — думала Оксана.

Вона важко зітхнула, поправила волосся, подивилася навколо себе смутними очима. З вагонів вистрибували червонофлотці: хто — в фланелевій сорочці, хто — у форменці, хто — в смугастому тільнику,— швидко знайшли водогінний кран, вмивалися, носили в котелках воду. Де-хто спустився до самої бухти, мив руки в холодній морській воді, куштував її, сміявся.

Від штабного вагона до Чигирина, який розмовляв зі своїми бійцями, швидко підійшов сяучий, усміхнений Красик.

— Ну, я побіг. Буданов дав тільки дві години. Каже: «Поки не виясниться, що і як, більше не можу». І за це йому спасибі... Ти уявляєш? З дружиною, з донечкою побачусть!.. Адже вона зовсім не чекає. А знаєш що, Антоне? Давай твою Оксану до моєї дружини відправимо. Вдвох їм веселіше буде. Я поговорю вдома.

— Добре,— погодився Антон і радісно додав:— Краще й придумати не можна!

Красик побіг, а Чигирин, який мав заступати на чергування, почав готувати список наряду. Настрій у нього був піднесений. Несподівана Красикова пропозиція надзвичайно обрадувала його. Справді, що може бути краще в тому становищі, в якому опинилася Оксана. І це ж легко влаштувати. Буданов, безсумнівно, допоможе. Адже він сказав: «Приїдемо на місце, щось придумаємо». А тут і думати особливо нічого, просто — скласти папірець в міліцію, щоб прописали Оксану...

Впоравшись зі своїми службовими справами, Чигирин пішов до Оксани. Ще здалеку він бадьоро і голосно вигукнув:

— Не сумуй, Оксано! Все влаштується. У Красикової дружини будеш жити.

Він розповів про свою розмову з Арсеном, причому в таких рожевих фарбах, що Оксана пройнялася його настроєм і навіть розвеселилася.

— Ти будеш приходити до мене,— говорила вона,— не часто, а коли зможеш, і все ж ми будемо бачитись.

Недалеко від них на стовпі ожив динамік. Спершу почувся позивні Москви, а потім пролунав і голос диктора.

— Від Радянського інформбюро...

На березі одразу ж рух припинився. Багато гірких і тяжких повідомлень приносило радіо останніми днями. Червона Армія завдавала німецько-фашистським загарбникам великих втрат, та все ж вона залишала місто за містом. Про що диктор розповість зараз?..

Люди завмерли, наче після «дудки» на кораблі. Біля динаміка майже з повного ходу, немов наштовхнулась на невидиму перепону, загальмувала відкрита легкова машина. З неї вискочило двоє: капітан з таким засмаглим обличчям, що його біляве волосся здавалося зовсім білим, і водій — молоденький круглолиций матросик. Обоє зупинилися, підняли обличчя догори, вслухаючись.

— Після тривалих і впертих боїв,— говорив диктор,— наші війська залишили місто Дніпропетровськ. Ворог втратив багато живої сили і техніки...

Чигирин стояв, не рухаючись, наче скам'янів. Обличчя його зблідло. Раптом йому здалося, що поряд хтось схлипнув. Він повернувся. Молоденький водій схилився на капот машини, плечі його здригалися під темно-синім комірцем форменки.

До нього підійшов капітан, тихим, але суворим голосом запитав:

— Ти хто, воїн?

Той відчув на собі прямий докірливий погляд, підняв спотворене тяжким внутрішнім болем обличчя.

— Адже я сам... сам з Дніпропетровська, товаришу капітан. Там у мене все...

— Воїни не плачуть,— твердо промовив капітан, хоч сліз і не було видно на обличчі водія.— Для того нам народ зброю в руки дав, щоб ми повернули втрачене. Сідай, поїхали.

Машина стрельнула білим димом, зірвалася з місця і зашелестіла шинами по крутій вигнутій дорозі.

Антон повернувся до платформи. Оксана сиділа тиха, мовчазна, скляними очима дивилася перед собою.

— Дніпропетровськ здали? — запитала вона, коли Антон підійшов.

— Здали.

— Коли ж кінець цьому?

— Буде кінець, Оксано,— сказав Антон. Помовчав трохи і ще раз промовив: — Буде.

В цей час біля них з'явився Арсен Красик. Чигирин глянув на нього, потім на годинник на руці й здивовано спитав:

— Чого ж ти так рано?

Запитав і осікся. Він побачив Красика зовсім не схожим на того, котрий ще недавно біг додому. Вигляд в Арсена був до краю пригнічений.

— Щось сталося? — Антон підійшов ближче до Красика й заглянув йому в обличчя.

— Дружина з дочкою вже евакуювались.

«Одне до одного,— подумала Оксана.— Що ж, всього цього треба було чекати. Війна... Випробування тільки починаються. Багато ще буде попереду горя і смутку...»

8

Оксана спить, пригорнувши сина до грудей. Її обличчя неспокійне навіть уві сні, губи нервово здригаються, неначе вони ось-ось заговорять.

Антон сидить біля неї. Йому здається, що Оксана не спить, а тільки заплющила очі. Але він мовчить, думає, як сказати про те, що чекає її попереду? Погляд його ковзає по темній бухті, по чорних крутих визубринах гори, за якою ховається місто. Десь приглушено пихкає катер, бряжчать якірні ланцюги, віддалено лунають людські голоси.

Заворушилася дитина вві сні. Оксана рвучко зводиться на лікоть, заспокоює сина і звертається до Антона:

— Приляж, тобі треба відпочити.

— Чекай,— відповідає їй Антон.— Я повинен тобі сказати...

Він намагається говорити спокійно, рівно, але голос його тремтить, і слова знаходяться не одразу.

— Ти мусиш виїхати звідси. Є наказ про евакуацію всіх жінок з дітьми... Розумієш? Всіх...

Оксана стиснула його руку, пальці її дрижать. Вони холодні й тверді, як камінці на березі моря.

Антон обняв дружину, гладить рукою її плечі, волосся, обличчя. По її щоках течуть сльози, худенькі плечі здригаються під його руками.

— Не плач, Оксано, не треба. Слізьми горя не змиєш. Зараз мільйони жінок ось так, як ти... Наше горе — це горе всього народу. Ти розумієш мене, Оксано?

— Розумію, Антоне,— відповідає вона.

Та серце не завжди хоче миритися з тим, з чим погоджується розум. І Оксана питає:

— Невже обов'язково їхати?.. І нічого іншого не можна придумати?

— Не можна,— твердо говорить Антон.— Тяжко розлучатися, але ти повинна їхати. Я знатиму, що ти і Коля в безпечному місці.

У високому і темному небі миготять зірки, немов переморгуються, об кам'янистий берег плюскається море, і не віриться, що десь на цій спокійній і тихій землі, під цим небом з рухливими живими зорями йде страшна війна, не віриться, що доведеться розлучатися.

Над головою в Антона просвистів крильми якийсь ранній птах.

Антон сказав:

— Поспи трохи, Оксано. Попереду в тебе важка дорога.

Оксана заплакала: «Який вже тут сон?» А він пестив і заспокоював її, як міг.

Перевантажений пароплав скрипів і стогнав, немов живе створіння. Серед пасажирів найбільш було жінок з дітьми і стариків. Вони влаштувалися між чемоданами, мішками, вузлами, сідали просто на палубу, на брудні бочки, просмолені, скручені в бухту канати, збиралися на спардек, спускалися вниз, в темні й душні кубрики.

Оксану з дитиною затиснули під крутий трап. Тут було

тісно, незручно, але вона і цьому раділа. Їй здавалось, що тіло її являє собою суцільну рану. Біль пронизував його наскрізь не тільки від дотику людей чи речей, але й від бряжчання якірних ланцюгів, стукоту, гучних вигуків капітана. Вона закутувала сина, оберігаючи його від прогнів, і думала про те, що чекає її попереду.

Хто вона тепер? Одна з багатьох, які виїжджають у тил, на схід. У неї турботи багато в чому схожі на турботи інших, і багато в чому не схожі.

Вона зупиниться в якомусь місті за Каспієм, а потім?.. Потім сина віддасть в ясла, а сама піде працювати. Але як же болять ноги! Вони затекли, задерев'яніли від того, що вона незручно сидить. Можна було б влаштуватися якось краще, але біля її ніг лежить на вузлі голова старика, і Оксана не наважується його потурбувати.

Хтось торкнувся її плеча. Вона повернула голову. Поряд стояв червонофлотець з перев'язаною рукою.

— Ей, громадянчко! — звернувся він до Оксани. — Теж в каюту першого класу потрапила?

Оксана у відповідь ледь посміхнулася, для чемності. Говорити їй зовсім не хотілось. Але червонофлотець не пішов, присів навпочіпки, запитав:

— А чоловік де, там?

Оксана ствердно хитнула головою.

Моряк поправив пов'язку на руці.

— Та-ак... Такі діла, — сказав він непевно.

Йому, мабуть, було нудно і, видно, зовсім не хотілося спати. А в Оксани злипалися очі, тіло жадало відпочинку. Важка, немов гиря, голова падала на груди. Оксана ледве тримала її.

— Еге, громадянчко, та ти, я бачу, зовсім із сил вибилась. А почекай-но, зараз я тобі влаштую комфортабельну постіль.

Оксана не знала і не догадувалася, що він лагодиться робити, та, власне кажучи, й не хотіла думати про це. Змученими очима мовчки слідкувала за моряком. А він підійшов до групи пасажирів, які спали покотом, і почав безцеремонно їх розштовхувати.

— Ей, братва, розсувайся! Що це ви розляглися, як на пляжі? Ну, давай, давай, ворухись!..

— Якого біса? — пробурмотів сонний червоноармієць, поранений в ногу.

— А ти слухай, коли до тебе звертаються. Посунься! — суворо прикрикнув на нього матрос.

Червоноармієць, не відкриваючи очей, важко зітхнув, перекинувся на другий бік, присунувся до свого сусіда. Утворилось досить просторе місце для того, щоб лягти й простягти ноги.

Моряк взяв Оксану під руку.

— Лягай, красуне. А я біля твоєї дитини побуду, так би мовити, на вахті постою. Син чи дочка?

— Син.

— Ну, тим більше. Моряком буде, це вже точно.

Оксана не заперечувала. Думка про те, що можна лягти і розправити ноги, була надзвичайно зваблива. Як сліпа, побрела за червонофлотцем, який підтримував її під лікоть, опустила на коліна, прихилилася плечем до палуби, лягла головою на якийсь вузол, і глибокий сон одразу ж скував її тіло...

Прокинулась вона так, немовби її штовхнули. На талії в неї лежала рука сонного бійця, того самого, який лаявся і не хотів поступатися місцем. Оксана обережно, щоб не розбудити сплячого, зняла його руку.

Нехай відпочиває спокійно. Хто знає, що йому доведеться ще пережити. Раптом її немов підкинуло: Коля! Що з ним? Вона швидко оглянулась. Під трапом сидів моряк, невміло, але із зворушливою обережністю гойдаючи Колю. Хлопчик безтурботно спав.

— Плакав? — запитала Оксана.

— Трохи, — відповів червонофлотець. — Але я не хотів тебе будити. Та й спала ти так, що й гарматою не розбудив би.

Оксана вдячно глянула на моряка, посміхнулась. Тільки тепер вона роздивилася, що він — невисокий, світловолосий, що у нього смішний кирпатенький ніс, трохи піднята верхня губа, а на ніжному, як у хлопчика, підборідді темні ямочка.

Було холоднувато, свіжий вітер бавився комірцем синьої фланелевої сорочки моряка, на якій блищала медаль «За відвагу».

— Далеко їдете? — запитала Оксана. Виспавшись, вона почувала себе міцніше, спокійніше.

Моряк охоче підтримував розмову, розповів, що недавно в нього зняли з руки гіпс, але рана ще не загоїлась, і, за рішенням госпітальної комісії, він має шість місяців пробути дома. Зараз їде в Джамбул до своїх батьків.

— Я, громадяночко, міг би і з однією рукою воювати, та не дозволяють, — сказав він чи в жарт, чи серйозно.

— Чому ви мене громадяночкою звете? — запитала Оксана.

— Та я ж не знаю, як тебе звати.

— Ну, тоді давайте познайомимось, адже у нас з вами один шлях, я теж за Каспій. Звуть мене Оксаною.

— А я — Олексій Братов, — засміявся моряк і зараз же пояснив причину свого сміху: — Прізвище Братов, а ні сестер, ні братів не маю. Один я у своїх стариків.

Він довго розповідав про Джамбул, про бої, в яких йому довелося брати участь, потім замовк. «Втомився, мабуть», — подумала Оксана, поглядаючи на Олексія.

Світало. Море, ще годину тому темне і майже невидиме, тепер на очах міняло фарби. Спершу воно набрало сіро-синюватого відтінку, потім — рожевого і, зрештою, запалало червоним золотом. Дрібні брижі дрижали, переливалися на його поверхні, і здавалось, що на воді бавляться табуни золотаво-червоних рибинок. Зі сходу повіяв вітерець, чистий і свіжий. Олексій помітив, що Оксана здригнулася від холоду, накинув на неї свій чорний бушлат з мідними гудзиками.

— Я ось тут, біля тебе, якось влаштуюсь, — промовив Олексій.

Він ліг на палубу, підтягнувши коліна до самого підборіддя, але заснув не одразу. Сказав:

— Якщо тобі немає де зупинитися, можеш у моїх побути до кінця війни. В мене старики добрі, з радістю приймуть тебе з твоїм героєм. І тобі добре буде, і їм веселіше.

— Подивлюсь, — відповіла Оксана і тут же відчула, що Олексієва пропозиція немовби зняла з її плечей величезний тягар. Вже не невідомість, а щось реальне, певне було попереду. Все ж вона зауважила:

— Але ж ви мене зовсім не знаєте. Хіба що ім'я.

— Як не знаю? Знаю. Дружина солдата або командира, словом, фронтовика. Хіба цього замало?

Олексій заснув міцно, як засинають люди, що звикли спати в будь-яких обставинах. Оксана зняла з себе бушлат і бережно вкрила ним Олексія.

Кілька днів прибулий ешелон жив дивним, відірваним від навколишніх обставин життям, наче нікому не потрібний. Поки ще зеленіло гілля, яким маскувалися в дорозі, він був схожий на десятки інших військових ешелонів, що

рухалися у всіх напрямках по залізниці, але гілля посохло, і кожному стало видно, що на платформах ніякої зброї немає, а червонофлотці перуть білизну в бухті, латають одяг і займаються іншими, досить мирними справами.

Правда, полковник Буданов, комісар і кілька штабних працівників одержали призначення на передову, а про інших, мабуть, забули. Серед червонофлотців все частіш і частіш виникали невдоволені розмови.

— Чому стирчимо тут, як більмо на оці? Хіба для нас роботи не знайдеться? Он як фашист пре!..

Справді, фронт швидко наближався. Із-за гір до бухти щодня привозили поранених солдатів і матросів, їх переносили на пароплави, на баржі, навіть на маленькі катери портового призначення і відправляли в тиллові госпіталі.

Ворожі літаки дедалі частіше з'являлися над містом. Вночі вони розвішували в небі на маленьких парашутиках «ліхтарі», а потім уже бомбардували. Їх зустрічали дружною стрільбою зеніток.

А бійці з прибулого ешелону змушені були лише спостерігати за всім тим, що відбувалося.

Якось біля ешелону з'явився капітан з орденом Червоного Прапора на грудях. Чигирин безпомилково впізнав його: той, що сказав: «Воїни не плачуть».

— Цей уже повоював! — захоплено говорили між собою червонофлотці. — От з ним би в бій.

Капітан Ладигін вишикував усіх перед вагонами і почав викликати за списком. Почувши своє прізвище, червонофлотець голосно відповідав: «Єсть!», швидко виходив наперед і в ту ж мить починав себе почувати зовсім іншим. Хіба не ясно, для чого викликають? На фронт. На передову!.. І очі вже запалювались бойовим вогнем, і долоні ставали гарячими, чекаючи зброї.

Відібравши два взводи, капітан повів їх за собою.

Минуло кілька днів, і по ешелону пролетіли чутки:

— Демчаков знищив фашистський гарматний розрахунок... Що, ти не знаєш Демчакова? Та це ж той, що на станції Явірна приніс корзину з яблуками, в шостому вагоні їхав.

— А, знаю, знаю... А чув, Семен Корюшкін пораненого лейтенанта з бою виніс.

— Старшину Красика вбило.

— Не вбило, а поранило. Бачили, як його несли.

Розмови тривали. Але одного разу пізнім вечором обидва взводи повернулися до ешелону в повному своєму

складі. Всі були цілі й не пошкоджені. Вони довго змивали з себе пилюку, зчищали з черевиків засохлу руду глину.

Виявилось — копали окопи.

Це повідомлення викликало серед тих, що лишалися в ешелоні, ще більш невдоволені розмови і розчарування. Коли б з окопів та прямо в бій — то було б інше. Але рити окопи, та ще десь далеко від передової, це значить — бути просто копачами. Це можуть робити і не військові люди.

Але капітан Ладигін пояснив:

— Ворог наступає, головним чином, сухопутними силами. Нам треба якнайшвидше створити навколо міста кілька оборонних ліній.

Тоді кожний зрозумів, що на риття окопів доведеться йти ще не один раз.

Справді, наступного дня пішла працювати інша група, в яку потрапили і Антон Чигирин, Яків Сажнев та Федір Білогай. Білогай ніс з собою дві книжечки: одну — в кишені, другу — в протигазі; він читав навіть тоді, коли інший, здавалося, не міг би про це й подумати.

Йшли мовчки. Під ногами сухо шурхотіло каміння, немилосердно пекло сонце. Навіть власний одяг кожному здавався важким.

Антон Чигирин, втягнувшись у ритмічний рух, почав думати про Оксану. Де вона зараз? Куди доїхала, де зупинилась і як буде жити? Чи не занадто важкий тягар ліг на її маленькі плечі? Чи вистачить у неї сил, щоб цей тягар витримати?

З-за рогу вулиці долинули слова команди. Хтось хрипким голосом і дуже чітко повторював:

— Раз, два, три! Твердіше ногу!

І знову:

— Раз... два... три...

Вулицю перетинала колона народних ополченців.

В першій шерензі крокував правофланговим середніх років чоловік з обличчям робітника, підперезаний жовтим солдатським ременем. Він, мабуть, втомився. По неголеній щоці до короткого сивуватого вуса тяглися струмки поту. Але правофланговий, як йому і належить, тримався підкреслено бадьоро, голову підкинув високо, а гвинтівку, притулену до плеча, ніс аж надто вертикально — так носять гвинтівку ті, хто вже давно не тримав її в руках.

Ліворуч від нього йшов високий, тонкий, довгоногий чоловік в окулярах. На лоб і на вуха йому падав гладко зачесаний русявий чуб. Було смішно і разом з тим сумно

дивитися, як він викидає свої довгі ноги, намагаючись іти за всіма вимогами статусу.

Побачивши моряків, народні ополченці підтяглися, вирівняли ряди і ще гучніше вдарили ногами об землю...

Колона пройшла. Тепер було видно лише спини, що погойдувалися ритмічно і в такт, та багнети, які блищали на сонці. Слова команди потроху завмирили:

— Раз... два... три...

Антон Чигирин знову чомусь згадав про Оксану, подумав: «Витримає».

Загін моряків ішов по Історичному бульвару, повз панораму Севастопольської оборони. До війни Антон Чигирин часто бував тут, приходив подивитися на картину і годинами простоював, зачарований великим творінням. Перед його очима було саме життя. Живі люди, жива бухта з щоглами затоплених кораблів... Он вдалині видніються ворожі війська. Вони насуваються, як грізна грозова хмара. Буде кривавий бій!.. А на передньому плані — героїчні захисники Севастополя. Солдат порастєється біля запальника гармати. Поранений жадібно п'є воду, яку принесла у відрах на коромислі смілива севастопольська дівчина Даша...

На якийсь час Антон забуває про себе, про товаришів, які йдуть поряд, про Оксану. Він думає лише про картину, згадує окремі деталі великого полотна. Але недовго. Дійсність дужча за спогади. Шурхотить сухий камінь під ногами бійців. Важко дихають втомлені швидкою ходою люди. Болять від яскравого сонця очі. Відпочити б, сполоснути холодною водою суху горлянку.

Але ось уже лунає команда:

— Стій!

Тут починаються окопи. Вузькі й глибокі, вони розгалужуються у всі боки, в'ються серед високої трави і колючого чагарника, петляють, створюючи вузли — гарматні і кулеметні гнізда. То тут, то там стоять замасковані кулемети і зенітні гармати. Одні — прикриті зеленим віттям, над іншими — напнуті вірвовочні мережі, які добре маскують від очей повітряного ворога.

Далі видно рухливі ряди людей. Люди б'ють в землю кайлами, кидають її лопатами. То працюють севастопольські жителі. Вони прийшли сюди, щоб разом з усією армією створити навколо міста міцну оборону.

Назустріч тим, що прибули, з окопів вискочили бійці, одразу й не зрозумієш, хто вони — солдати чи матроси.

На головах каски, під навмисне розстебнутими комірами зелених сорочок видніються смугасті тільники. Бійці в чоботях, але підперезані широкими флотськими ремнями. Пряжки, на яких вибиті як ір'які і п'ятикутна зірка, начищені з флотським шиком, до блиску.

— Здорові! Земляки є?

На фронті завжди приємно зустріти земляка. Хай він хоч з однієї області, і то радісно. А якщо вже зустрінеться людина з одного міста чи села, то й зовсім рідні.

— А ти звідки? — звернувся Чигирин до невисокого на зріст старшини другої статті, який бігав швидкими циганськими очима по обличчях новоприбулих.

— З Горького. А ти?

— Я — поблизу, з Дніпропетровська.

— Ого, поблизу! — засміявся старшина. — Та все одно. Ну, як там?

— А що це на тобі за форма? — поцікавився Чигирин

— Морська піхота! — з гордістю вдарив себе в груди старшина. Він швидко розстебнув всі гудзики на грудях і витяг із-за пазухи пом'яту безкозирку. — Читай, що на стрічці написано: «Червона Україна». Зрозумів? Моряки ми всі, пішли на сушу, бо тут зараз зручніше фашистів глушити. Доведеться в атаку йти — одягну безкозирку і в ній піду. Фашисти гірше чорта моряків бояться, «чорною смертю», «смугастими дияволами» нас називають.

Він любовно згорнув стрічки з золотими якірцями на кінцях і знову засунув безкозирку під сорочку. Всі його рухи були рвучкі, швидкі, говорив він якимось неурівноважено, піднесено.

— Ти під Одесою не воював? — глянувши на Антона жвакими чорними очима, запитав старшина.

— Ні, а що?

— А де ж ти воював?

Антон знітився.

— Ще ніде.

Старшина здивовано і, як здалося Антонові, зневажливо свиснув:

— Еге, браток! То виходить, що ти ще не бачив смаленого вовка?

Антон подумав, що розмова з старшиною на цьому й припиниться. Справді-бо, про що говорити з ним цьому, як видно, бувалому воїнові? Але старшина не залишив його. Розважливо, тоном якоїсь зверхності, сказав

— Нічого, ще повоюєш. Тепер і на суші і на морі роботи досить.

— А де ти воював? — запитав Чигирин.

Старшина засміявся.

— Та я вже пройшов крізь сито й решето...

В цей час почувся голос капітана Ладигіна.

— Старшина Бойцов!

— Єсть старшина Бойцов! — виструнчився Антонів співбесідник.

— Шикуйте людей. Беріть в своє розпорядження два прибулих взводи і рийте окопи далі..

Сонце сідало. Небо і вода поволі вкривалися позолотою, яка високо над головою, і біля самого берега перетворювалась на прозору блакить.

Задивившись на захід, Антон Чигирин забув про втому. В думці він підбирав фарби і широкими мазками клав їх на полотно. Кожна деталь цього вечора виступала перед очима особливо рельєфно і яскраво... Он великою групою відпочивають дівчата. Вони присіли на каміння і негolosно співають якусь сумну пісню. Слів не чути, але голоси лунають в тихому повітрі чітко і влад. А он стоїть сивий дідусь, зіпершись грудьми на високий держак лопати. Про що він думає, дивлячись в далечинь непорушним поглядом? Може, про сина, який ще вчора був дома, а сьогодні пішов важкою дорогою війни. Може, сумує, що сам став уже старий і не може піти разом із сином. А он ближче до берега промайнула в повітрі чайка і неначе іскру викресала пером проти сонця. Гарне життя. Але краще було б, коли б оці дівчата співали не на окопах, а десь серед високої пшениці, і не сумної, а веселої пісні. Краще було б, коли б ота чайка літала під мирним небом...

Підійшов Бойцов, легенько вдарив Чигирина долонею по плечу, посміхнувся.

— Що, гарно?

— Гарно, — чомусь пошепки озвався Антон.

— Отож... Море!.. Скажу тобі від щирого серця: шостий рік плаваю, а не набридло. Ти потрапив сюди, бо війна, а я й без війни тут був би. На надстрокову лагодився лишатись...

Він несподівано обірвав фразу, підняв голову, послухав трохи і, спохмурнівши, промовив:

— Летить, сволота.

Вслід за цим, спершу десь далеко, а потім ближче й гуч-

ніше вдарили зенітки. Бойцов, а за ним і Антон побігли, стрибнули в окоп і опинилися майже поряд з Сажневим та Білогаєм. На колінах у Федора лежала розгорнута книжка, яку він читав, скориставшись перервою в роботі.

— Що, хоч і повоював уже, а до бомбардування важко звикати?

— Не бажаю під дурний осколок потрапляти,— спокійно й незалежно відповів Бойцов.— Дурна смерть... В бою — то інше. Там я не боюсь.

Фашистські літаки спершу йшли високо, і зенітні снаряди не завдавали їм ніякої шкоди. Сажнев, як завжди в таких випадках, страшенно переживав і лаяв зенітників на всі заставки:

— Ну й стріляють же! Та хіба ж так стріляють? Їм коли б на носа літак сів, тоді б, може, і влучили!..

— Та це ж загороджувальний вогонь,— спробував пояснити Білогай.

Сажнев презирливо посміхнувся, потім стиснув свій пудовий кулак і потрусив ним у повітрі.

— Загороджувальний! Поставили б мене до зенітки, я б їм показав загороджувальний!..

Літаки спустилися нижче — в повітрі завили бомби. Люди в окопах припали до вологої землі. Розмови припинилися. Між пострілами і вибухами чулося лише прискорене дихання. Поглядали один на одного широко розкритими очима.

Тільки Сажневу не сиділось. Він не знаходив собі місця, крестав, штовхав сусідів своїми важкими плечима, ліктями, раз у раз висовувався з окопу і без кінця лаявся. Раптом він закричав:

— По панорамі б'є! Гляньте, панорама горить!..

Антон наче вітром викинуло на бруствер. Бойцов схопив його за руку.

— Куди?

Чигирин повернувся, глянув на Бойцова виряченими очима і прохрипів йому в обличчя:

— Пусту. Не бачиш — панорама горить?

Але Бойцов його не слухав.

— Збожеволів ти, чи що? В пекло біжиш?

— Пусту! — заревів Антон і рвонувся вперед з такою силою, що рука Бойцова повисла в повітрі.

Чигирин більше не чув вибухів. Він біг до панорами. Кругле приміщення, що височіло над іншими будівлями й деревами, облизували язики полум'я. В напівтемряві

здавалося, що панорама огортається червоним полотнищем, яке б'ється і звивається на вітрі.

Антон не міг навіть подумати про те, щоб панорама — цей геніальний витвір людини — загинула у вогні. Адже це не пісня, яка передається з уст в уста, не боячись ні бомб, ні снарядів, ні вогню. Це — картина, створена раз і назавжди. Її не можна повторити. З усього світу з'їжджалися люди, щоб подивитися на неї.

Ось Антон уже біля самої панорами. Він кинувся до дверей. Двері були замкнуті й не піддавалися. В стіні від вибуху утворився прохід, але там бушував вогонь.

Полум'я гойдалося, вигиналось, повзло щупальцями по стіні, неначе ворушився величезний фантастичний вогняний спрут. Їдкий дим обпалював легені, сліпив очі.

Антон стояв розгублений, не знаючи, що робити далі. Раптом він почув біля себе голос, який у цю мить здався йому особливо рідним і жаданим.

— Ану, давай я, старшина.

Це був Сажнев. Біля нього опинився також Іван Бойцов.

Сажнев своїми дужими руками гнув підкови. Сили в нього було за п'ятьох. Але втома брала своє, тіло його дрижало від швидкого бігу. Однак він зупинився перед дверима лише на мить, а потім всією силою наліг на них плечем. Двері відчинилися. Бійці кинулися всередину приміщення і зразу ж зупинились: перед ними стояла стіна густого їдкого диму. Де-не-де крізь неї було видно, як вогонь, неначе живе створіння, яке здичавіло в своїй сліпій злобі, ковтає полотно картини.

Антон в розпачі оглянувся і побачив, що тут вже зібралось чимало людей. У відчинені навстіж двері вскочило ще кілька бійців на чолі з лейтенантом. Назавжди запам'яталося Антонові обличчя цього лейтенанта: воно було бліде, схвильоване, і тільки очі палахкотіли невимовним тривожним вогнем.

— Чого ж ви стоїте? — закричав лейтенант. — Чому нічого не робите?

«Мабуть, він теж художник, як і я», — промайнуло в мозкові Антона, і він кинувся до картини...

Вогонь повз, ковтав полотно. Іноді він відступав, але тільки для того, щоб накинутися на картину з новою силою. Антон зривав зі стіни шматки полотна, виривав їх, вихоплював з вогняних щупальців фантастичного спрута.

Антон Чигирин і Якова Сажнева викликали до штабу. Неквапливий і небагатослівний начальник штабу, який залишився замість Буданова, що вибув на фронт, сказав:

— Будете служити на кораблі. Приготуйтеся до від'їзду.

Антон сприйняв цей наказ як належне. А Сажнев, вийшовши від начальника штабу, промурмотів невдоволеним голосом:

— Ох, і везе ж мені як утопленикові.

— А що таке? — здивувався Чигирин.

— Та як же «що таке»? Радуйся, на корабель!.. Для чого він мені потрібний, цей корабель? Ти мене на сушу пошли, ось чого я хочу! — закричав він, звертаючись невідомо до кого. — А то — на корабель! Знайшли моряка, голови!

Загув весь ешелон: людей розписували по частинах.

Всі знали, що зрештою доведеться роз'їхатись, розлучитися з друзями. Але уявлялось, що все це станеться якийсь особливо, може, навіть урочисто. А вийшло зовсім таки просто: в руках — папірець, за спиною — речовий мішок і — гайда.

Тільки й чулося:

— Тебе куди?

— На торпедні. А тебе?

— В морську піхоту.

— Ось і діждалися... Ну, бувай!

Тисли один одному руку.

Антон сидів з Арсеном Красиком на пагорбі. Зовсім недавно він попрощався з дружиною і сином, а зараз надійшов час розлучатися і з близьким другом. І добре, що відправляють на фронт, ждав цього, але разом з тим і тоскно на серці. Коли ще доведеться зустрітись? Та чи й доведеться взагалі?.. Не хочеться про це думати, але думки самі лізуть у голову. Війна — ніхто від кулі чи осколка не замовлений.

Красик дивився на далекі тополі і говорив:

— Я радий, що мене лишать в Севастополі... Я тут віріс, кожен камінь на мене знайомими очима дивиться... В розвідку проситимусь. Як ти думаєш, візьмуть?

— Чого ж не візьмуть? Туди таких і треба.

— Так ти й не побував у мене, — перевів Красик розмову на інше. — Навіть не знаєш, де живу.

— Не довелось. Не до цього зараз.

— А ти все ж запам'ятай адресу: Леніна, шістнадцять. Як переборемо оцю круту хвилю та повернемося знову до своїх бухт, приїзди в гості... А крім усього, мені ж треба Оксанчине замовлення виконати.

— Яке замовлення?

— А буфет з різьбою! Хіба забув?

Обоє засміялися. Чигирин раптом гостріше відчув, як жаль йому розлучатися з Красиком, з цим хорошим, щирим другом. Недовго жили разом, але дуже близькими стали, особливо з того часу, як почалася війна. Але нічого про це не сказав Арсенові. Боявся: почне говорити — розчутяться. А тепер такий час, що треба міцно тримати нерви...

Увечері Антон Чигирин і Яків Сажнев попрощались з Севастополем. «Морський мисливець» доставив їх в Туапсе на контрміноносець «Швидкий».

Красик з Білогаєм одержали призначення в морську піхоту, в частину, яка обороняла місто в районі Бельбекської долини.

Незнайомий старшина привів їх у землянку й залишив, наказавши чекати, поки викличуть.

Землянка була досить простора, але переповнена людьми. Люди заходили й виходили. З'являлися зі списками середні й молодші командири, голосно вигукували прізвища і забирали названих з собою. Замість тих, що вибували, приходили інші.

Красик і Білогай сиділи на своїх речових мішках, поклавши їх просто на підлогу, й чекали, що ось-ось викличуть і їх. Раптом хтось поклав руку Красикові на плече.

— Ей, браток, і ти тут?

Красик швидко підняв голову. До нього весело посміхався своїми швидкими, жвавими циганськими очима Іван Бойцов. З-під безкозирки в нього вибивалися густі кучері. Штани були заправлені в начищені чоботи, які матово блищали навіть при слабому світлі коптилки, зробленої із звичайної снарядної гільзи.

— Давно прибув?

— Тільки що.

— А той, що панораму кинувся рятувати, де він?

— Антон Чигирин?

— Ага, ага, Чигирин.

— На корабель списали.

— Шкода. Ох, і гарячий же хлопець! Я його за руку: «Куди?» А він як визвірився на мене, думав, що живцем з'їсть... А ти знаєш, хто у нас тут комісаром?

— Звідки ж мені знати?

— Капітан Ладигін. Той, що на окопах з нами був... Правда, ти з ним мало знайомий, а я кожного дня з ним бачусь і навіть, можна сказати, в дружніх взаєминах. Підходжу, наприклад, до нього і прошу: «Дозвольте у вас закурити, товаришу капітан». Він портсигарчиком дзінить: «Будь ласка, з моїм великим задоволенням». Сядемо, закуримо, він і почне моїм життям цікавитись — що та як? «Життя,— кажу йому,— у мене, товаришу капітан, нічого цікавого собою не являє». А він каже: «Як же не являє? Дуже навіть являє. На заводі стахановцем був, а на флот потрапив — відмінником бойової і політичної підготовки став...» І так, знаєш, все це розкаже, що, бачу, він краще за мене знає, який я...

— А де ж це ти з ним тут так часто зустрічаєшся, з Ладигіним?

— Теж мені запитав, де! Адже я зараз вістовим у полковника Буданова.

— У Буданова?! — вражено вигукнув Красик і аж на ноги звівся. — Такий маленький, худорлявий?

— Точно.

— Та це ж наш! Ми разом з ним сюди, в Севастополь, приїхали... То це ти в нього вістовим? А я думав...

— Що ти думав?

— Я думав, що ти справжній старшина, аж ти...

Бойцов побагровів, але зразу ж стримався.

— Погано ти, братику, думаєш про вістових. Якщо хочеш знати, то вістовий — це права рука командира. Та що там права рука. Без вістового командир взагалі як без рук. От, приміром, сидить він з командирами і обговорює план бою. Що робить вістовий? Він тут, біля командира, знає, яку карту подати, бо він сам у курсі. А під час бою де вістовий? Теж поряд з своїм командиром. Під кулями — так під кулями. Під осколками — так під осколками. Спробував би ти походити у вістових, тоді б говорив. А ти — «подумаєш, вістови-им». — Він різко повернувся. Красик взяв його за плече:

— Ти не той... не дмись на мене... Ти нагадай Буданову про мене при нагоді. Скажи, що й Федір Білогай тут. Він нас обох пам'ятає, я певен.

— Гаразд. Ти хто за спеціальністю, артилерист?

— Кулеметник. Але можу і в розвідку. Я ж тутешній, севастопольський, всі входи і виходи знаю.

— Побуваєш ще і в розвідці. Тут роботи вистачить. Ну, я побіг, забалакався,— раптом спохватився Бойцов і звернувся до всіх: — Хлопці, а лейтенанта Спіріна тут не було?

— Не знаємо, який той Спірін,— відповіло кілька голосів.

— Не знаєте, то й не треба, без вас знайду.— І знову звернувся до Красика: — Так ти не турбуйся, я про тебе не забуду.— І вибіг із землянки.

11

Полковник Буданов викликав до себе Арсена лише через кілька днів після того, як Арсен одержав в своє розпорядження рій бійців. Красик ішов поміж землянками, розташування яких тепер уже знав добре, і серце його билось прискорено від радісного хвилювання. Адже вони не бачились відтоді, як прибули в Севастополь. Як зустріне його полковник? І для чого викликає? Хіба тільки для того, щоб поздоровкатись та поговорити? Ні, не для цього, мабуть...

Згадалась перша зустріч з полковником, і Красик почервонів. Арсен тоді вперше чергував по частині. Після відбою, коли в приміщенні стало темно і тихо й здавалося, що до ранку можна ні про що особливо не турбуватися, окрім хіба своєчасної зміни вахти, раптом гучно, немов тільки й вичікував такого моменту, заграв репродуктор. Красик прожогом кинувся до клятого репродуктора, висмикнув вилку, але тільки вийшов у коридор, як почув різкий вольовий голос Буданова.

Красик зайшов до кабінету. Буданов стояв за столом рівно, немов перед високим начальством, як завжди, трохи блідий, маленький, худорлявий, і очі його, погляд яких неможливо було витримати, метали вогонь. Тоді Арсен одержав від нього догану.

Другий яскравий випадок, що залишив слід у Красиковому серці, стався тоді, коли Чигирин зустрівся з Оксаною.

Красик майже без надії на щось хороше звернувся тоді до Буданова. Але, коли Буданов сам пішов до Антона Чигирина, коли він співчутливо поговорив з ним і погодився взяти Оксану в ешелон, виявивши велику людяність,

Арсен Красик навіть одержану від Буданова догану почав вважати дорогою для себе згадкою...

Іван Бойцов, немов чекав на Арсена, вискочив з землянки і, навіть не привітавшись, гучним шепотом сказав: — Ну, ось бачиш?.. Викликав. Я зараз доповім.

Через хвилину він знову з'явився на порозі з торжествуючим обличчям, швидкий, пружний, з таємничими іскорками в чорних хитруватих очах.

— Заходь... І капітан Ладигін тут.

Арсен ще раз оглянув на собі одяг, тугіше підтяг ремінь — адже не в гості його запросили! Полковник Буданов сидів за простим, нічим не прикритим столом. На столі стояв телефон, лежали згорнуті в трубочку карти, папки з паперами. В кутку стояло залізне солдатське ліжко, заслане зеленою ковдрою. На двох табуретках лежали купи книжок. Нічого зайвого. Красик згадав, що навіть раніше, в хорошому, зручному й просторому приміщенні, кабінет Буданова являв собою зразок суворого солдатського побуту.

— Дуже радий, товаришу Красик, що нам з вами знову довелось служити разом, — сказав Буданов, вислухавши стоячи рапорт Красика. — Тут буде важче, ніж там було. Але я гадаю, що справимось. — Він коротко посміхнувся своїми тонкими тугими губами.

— Красик теж посміхнувся:

— Справимось, товаришу полковник!

— Так, — сказав Буданов, і обличчя його знову стало суворим, сухо-діловитим. — Сядьте... Це добре, Красику, що ви місцевий. Нам потрібний «язик». Зумієте його дістати?

— Дістану, товаришу полковник.

— Як ви його дістанете? — Буданов націлів на Красика свої гострі проникливі очі.

Красик на мить розгубився від такого несподіваного запитання, до того ж сказаного якимсь недовірливим тоном.

Але зразу ж оволодів собою і твердо відповів:

— Я вже три дні спостерігаю за одним об'єктом. Дуже зручне місце для того, щоб «язика» схопити.

Буданов зробив крок до Арсена.

— Що ж це за місце?

— Яблука... Купа яблук на «нічийній» землі. Жителі зірвали їх, але, видно, забрати не встигли. Вдень біля яблук нікого немає, а вночі там бувають...

Ладигін, що досі мовчки слухав розмову, зауважив:

— А ви самі на цей гачок не піймаєтесь?

— Не піймаюсь,— впевнено відповів Красик.— Адже це я буду в засідці, а не вони.

— Кого ви думаєте взяти з собою? — знову запитав Ладигін.— Людей своїх добре знаєте, хто на це здатний?

Ці запитання вже по-справжньому збентежили Красика. Він добре знає хіба що Федора Білогая. Тихий, скромний і говорить тихо, немовби навіть неспіливо. Але коли говорить, то всі присутні замовкають і слухають тільки його. Красик знав, що за цією зовнішньою неспіливістю криється розсудливість, розум, кмітливість і воля. Федора Білогая з певністю можна взяти на пошуки «язика».

— А ще? — запитав Буданов.

— Ще?..— Арсен замислився. Є ще в нього в рої сухорлявий, жилавий, наче з сталевих тросів скручений, Долідзе, з чорними тонкими вусиками. Є сибіряк Фентісов. Цей то працює, як віл, то спить так, що його й не розбудиш. Є полтавчанин Тарасенко, жартівник, який ніколи в житті не сумує. Є ще...

— А як вони? Бійці які? — допитувався Ладигін.

Красик почував себе непевно. Він міг би ще сказати, що Фентісов під час тактичних навчань погано маскується, і тоді Долідзе глузує з нього: «Хвоста, хвоста заховай!», а сам погано стріляє і доводить, що «мішень — не фашист, фашиста куля знайде». Щось подібне Антон Красик міг би розказати і про інших бійців свого рою. Але він не може з певністю сказати, хто з них найбільш здатний на виконання такого складного завдання. Арсенові здавалося, що і Буданов, і Ладигін дивляться на нього з докором.

— Я подумаю, товаришу полковник, підберу людей.

— Підберіть,— погодився Буданов.

— Людей, старшина, треба краще знати,— сухо сказав Ладигін.— Вам з ними доведеться в бій іти.

12

В супроводі Олексія Братова Оксана з сином продовжувала свій шлях на схід. Довгий, незграбний нафтоналивник висадив їх в Красноводську — одному з портів на східному березі Каспійського моря.

На привокзальній площі юрмилося багато людей. Збоку від неї виникло справжнє палаткове місто. Палатки напинали з ковдр, простирал, з хусток і одягу. Люди шукали

захисту від палючого сонця, від нестерпної спеки. Це були евакуйовані, які так само, як і Оксана, прагнули на схід.

Олексій швидко збудував похідне житло для Оксани з сином.

— Чому ж ви не їдете далі? — запитала Оксана жінку з сусідньої палатки.

— Як поїдеш? — відповіла жінка потрісканими від спеки губами.— Он скільки народу А поїздів не вистачає.

З нею був хлопчик років п'яти і немовля. Жінці було дуже важко.

Прибіг Олексій з двома порожніми чайниками в здоровій руці. Обличчя його розчервонілось, безкозирка зсунулась на потилицю.

— Чорт його знає! Красноводськом називається, а води й краплини не дістанеш... Де ви берете воду в цій пустелі? — звернувся він до людей.

— Тут вода дорожча за хліб,— пояснила Оксанина сусідка.— Там, біля порту, вежа є, в якій вода зберігається. Туди й піди, може, тобі дадуть.

— Мені дадуть! — впевнено й сердито вигукнув Братов.

Він витер рукавом спітнілий лоб і, гримлячи чайниками, побіг у порт.

Заколисуючи сина, Оксана слухала сумну розповідь сусідки. Її чоловік — лейтенант — виїхав на фронт, не встигнувши навіть подбати про сім'ю... Оксана дивилася в обличчя жінки співчутливим поглядом, думала про її дітей, що вони, мабуть, дуже голодні, бо важко їй стояти в черзі за пайком, який видають у дорозі евакуйованим.

Наче на підтвердження її думок, заплакав хлопчик. Своім маленьким розумом він уже, мабуть, збагнув, що великих вимог до матері ставити не можна. Він пхикав і тихо, однотонно повторював:

— Ма-амо... Поїсти що-небудь.

Оксана вийняла з чемадана хліб і шматочок ковбаси, подала хлопчикові:

— На, поїж трохи.

Хлопчик їв, а мати його тихо плакала, ховаючи обличчя в хустку, немовби соромлячись своїх сліз.

— Є вода! — урочисто проголосив Братов, вискочивши із-за сусідньої палатки. Обличчя його сяяло.— Є й ще буде! Там дівчина одна її розподіляє. Я її агітнув по-нашому, по-флотському: як же, кажу, морякові без води на світі жити? Допомогло.

Люди навколо помітно повеселішали. Братов ще кілька разів збігав з чайником по воду вже не для себе та Оксани, а для інших, і подався на станцію.

Повернувся він нешвидко і приніс нерадісну звістку. На черговий поїзд всі місця вже розподілені і доведеться чекати наступного.

— Ох...— зітхнула сусідка Оксани.— І коли цьому кінець буде?

Олексій глянув на жінку, на її маленьких діток, сів, нахмурих лоба.

— Не журіться, тіточки,— раптом пожвавішав.— Я вас доведу, куди кому треба,— і обличчя його засвітилося такою рішучістю, що жінки навіть посміхнулись.

«Довезе»,— з полегкістю подумала кожна з них.

Справді, на поїзд, що прибув серед ночі, потрапити було неможливо. Не встиг він зупинитися, як біля кожного вагона з'явилися люди з якимись авторитетними паперами, що підтверджували право на той чи інший вагон. Поїзд стояв недовго. Ледве встигли люди сісти у вагони, як він загув і пірнув у темряву. Кількість тих, що чекали, майже не зменшилась. Жінки, як і до цього, оточували Олексія, звертались до нього по допомогу і, не змовляючись, почали вважати його своїм старшим.

Розібравшись, наскільки це було можливо, в купі паперів, Олексій швидко пішов до станції. Що й казати, діяв він, не в усьому дотримуючись закону. Показуючи то одному, то іншому начальникові папірці, він палко доводив те, в чому сам ще хвилину тому не був переконаний. І чи то на працівників залізниці подіяла його наполегливість, чи вплинув вигляд пораненого моряка та ще й з медаллю «За відвагу»,— але незабаром у Братова в руках опинився офіціальний папірець, на якому вздовж і впоперек лежали резолюції.

Це був справжній тріумф. Двадцять жінок з помолоділими очима сердечно дякували Олексієві. Кожна хотіла хоч чим-небудь почастивати його, але він тільки відмахувався і інструктував свою «команду»:

— Ви ж дивіться, бабоньки, не розгубіться в темряві. Як тільки поїзд підійде, зараз же всі до вагона. Тільки не штовхатись, не кричати, одним словом, без паніки. В усьому дотримуйтесь морського порядочку. Двоє з вас стануть до дверей і будуть пропускати решту. Оксану, мого заступника з усіх дорожніх питань, слухати беззаперечно, інакше буду накладати суворе стягнення

Поки чекали поїзда, жінки розпитували в Оксани:

— Хто він тобі? Чоловік чи, може, родич якийсь?

— В дорозі познайомились,— відповідала Оксана.— А чоловік мій там, де й ваші, на фронті.

— Хороша він людина,— тихо говорили між собою жінки.— Зраза видно, що справжній червонофлотець.

Каракумські піски!

Вони розкинулись у всі боки до самого горизонту, і немає їм ні кінця, ні краю. Тільки море своєю безмежністю може зрівнятися з ними. Але море — живе, завжди молоде, свіже, а пісок — сивий і мертвий.

Другий день іде поїзд через ці піски, другий день сліплять вони очі Оксани. Хоч би зелений острівець побачити, свіже озерце, може, легше стало б на серці. Але навколо лише пісок і пісок.

— Чи довго ще так буде? — звертається вона до Олексія.

— Ні, Оксано,— через хвилину тихо сказав Братов.— Не вірю я, щоб ця земля навічно мертвою лишилась. Знайдуться і на неї колись робочі руки, вони оживлять ці піски...

Він помовчав трохи, вдивляючись в піщану пустелю, і потім мрійно додав:

— Ось я зараз уявив собі: а що, коли б увесь цей простір та пшеницею засіяти. Скільки хліба було б! Адже проїжджали ми через оазиси. Місця зелені, родючі, води багато. Чому ж так, що в одному місці є вода, а в іншому її немає? Значить, ще не вивчили, як і звідки ту воду взяти. А вивчать — буде вода. І зазеленіє вся оця пустеля, суцільним оазисом стане.

Коли це буде? Не скоро, звичайно. Але Оксана вірить Олексієві, їй легше від його слів. Їй подобається, що він так красиво мріє. Погана людина не може так мріяти.

Поїзд з евакуйованими ненадовго зупиняється на роз'їздах, тільки для того, щоб пропустити зустрічні ешелони з військами, з танками та іншим військовим озброєнням. Але на вузлових станціях застрявали на багато годин, і зразу ж пасажирів оточували червоноармійці в новенькому обмундированні з зустрічних ешелонів, закидали запитаннями: «Що там? Як там?»

На цих стоянках Олексій Братов був у центрі уваги. Ще б пак — поранений моряк і з нагородою!

— Браток, з якого фронту?

— За що одержав медаль?

— Ну, розкажи, який же той фашист із себе?

Олексій очоче відповідав на всі запитання. А прощаючись радив:

— Добре бийте гітлерівців, щоб аж пір'я з них летіло. І поїзд знову мчав на схід.

Ашхабад... Чарджоу... Бухара... Самарканд... Ташкент Чимкент... Чим ближче під'їжджали до Джамбула, тим збудженішим ставав Олексій.

Захоплений наступною зустріччю з батьками, він, здавалось, став приділяти менше уваги Оксані, і вона відчула це почуттям жінки й людини, яка потрапила в залежне становище.

Олексій помітив, як змінився її настрій, кивнув по-дружньому головою, зауважив:

— Чого сумуєш? Все йде, як по компасу. Скоро приїдемо додому, жити в нас будеш, на роботу влаштуєшся.

— А що скажуть твої рідні? Привіз невідомо кого.

— Дуже навіть відомо... А старі в мене добрі. Батько — ливарник на заводі, а мати — по господарству...

В Джамбул прибули ввечері. На станції вистукували колеса составів, подзвонювали тарілки буферів, перегукувались паровози. Яскраво горіли електричні ліхтарі, і не вірилось, що десь триває війна, що в цей час багато радянських міст лежить у темряві.

— Що ж, давай будемо діставатися до своєї бухти.

Олексій прив'язав Оксанин чемоданчик до свого речового мішка і перекинув ношу через плече. Оксана несла дитину...

Не встиг Олексій переступити поріг своєї хати, як мати кинулася йому на груди. Вона плакала, й сміялася, і цілувала його обличчя, все ще не вірячи своєму щастю. А батько стримано обняв Олексія, притиснувся губами до щоки і відійшов.

Оксану ні про що не розпитували, немовби знали її й раніше. Тільки за вечерею, коли затихло збудження, викликане першими хвилинами зустрічі, молода жінка розповіла про себе.

— Що ж, живи в нас, — сказав батько Олексія, Пилип Семенович. — Місце знайдеться. А про роботу для тебе подумаєм... До чого в тебе більше серце лежить? — запитав він, кидаючи погляд на її вузенькі й худенькі плечі.

— Мені абияку, — несміливо відповіла Оксана.

— Абияку не варто. Треба, щоб вона тобі подобалась,

щоб була по силі і державі побільше користі приносила... Токарем тебе можемо зробити, формувальницею. Це теж неважко для жінки. Тільки худенька ти якась...

— І, боже мій! — підтримала старого Олексієва мати, Варвара Романівна.— Хіба ти тепер одна така, моя голу-бонько? Багато сюди приїздять, знаходять роботу і живуть. І ти проживеш. Не печалься, не суши свого серця. Бо як без кінця сумувати будеш, то воно і твоєму чоловікові передається.

Спати полягали пізно. Оксана, хоч і втомилася в дорозі, не могла зімкнути очей. Сторожко прислухалася до дихання сина, витирала гарячі сльози, які мимоволі котилися по щоках.

13.

Вечір в Криму настає швидко. Тільки лиш за горами, вкритими густим лісом, заховалося сонце, як небо вже немов хтось засіяв мерехтливими зорями. Рухатися доводилось майже помацки. Але Красик швидко повзе вперед. Він то, мов ящірка, переповзає відкриті місця, припадаючи до землі, то враз зникає серед кущів і каміння, і тоді чути тільки, як потріскують тихенько гілочки. Федір Білогай і Долідзе поспішають за ним, намагаючись не відставати. Ось Красик завмер. Що він почув? Що побачив? Бійці прислухаються, але не чують нічого, крім ударів власного серця. Та ще вітер сонно шумить у деревах, немовби перебирає листочки невидимими пальцями...

Красик знову повзе вперед, забираючи дещо ліворуч

Ось перед ними виникає темний горбик. Це — яблука. Поблизу нікого немає. Темрява і тиша.

— Невже й сьогодні повернемося з порожніми руками? — ледве чутно питає Білогай, притулившись губами до Красикового вуха.

Той замість відповіді боляче стискає Білогаєве плече.
— Тш-ш!..

Білогаєві здалося, що навіть в темряві він побачив, як гнівно блиснули зеленкуваті очі Красика. Федір затискує долонею рота, даючи зрозуміти, що він усвідомлює свою необачність і більше не подасть ні звуку. А між тим, йому дуже хочеться говорити. Ще б пак! Вони зробили вже дві вилазки до яблук — і даремно. Навряд чи серед фашистських солдатів знайдеться такий сміливець, щоб ризикнув в таку темінь піти по яблука.

«А може, й прийде котрийсь,— думає далі Білогай.— Адаже вони зажерливі...»

— Чуєш? — самими лише губами запитує Арсен Красик.

Білогай одразу ж забув про те, що думав, почав напружено прислухатися.

— Так...

— Пильніше стежте.

Тихо розмовляючи, до яблук підійшли два гітлерівці, присіли. Один з них підніс яблуко до рота, відкусив і, пережовуючи, сказав:

— Ді епфель зінд гут.

— Я, зер гут,— погодився другий, беручись до яблука.

«Яблука хвалять»,— подумав Білогай, який знав німецьку мову.

Федорові здавалось, що настав момент діяти, він з нетерплячкою поглянув на Красика, на Долідзе. Ці лежали зовсім нерухомі. Тільки очі їхні гостро вглядалися в темні постаті. Один з ворогів був невисокий і миршавий. Другий — товстий, широкоплечий і, певне, дужий. Обидва вони гризли яблука, набивали ними свої кишені, сунули за пазуху.

Раптом Арсен підніс руку: три тіні одночасно метнулися до гітлерівців. Товстий солдат, який був ближче до Красика, майже нечутно охнув і впав на купу яблук. Другий, приголомшений несподіваним нападом, навіть не відбивався. Розвідники затиснули йому рота, скрутили руки.

Його спочатку несли, поки не проминули небезпечні місця, потім поставили на ноги. Він пішов покірно, опустивши голову. Його мундир віддувався від яблук.

Це був ефрейтор. На допиті він тримався лякливо, попереджав кожен рух Буданова, відповідав поквалливо, навіть не дослухавши запитання.

— Я вам все розповім, що знаю, тільки лишіть мені життя,— весь час повторював він, хоч ніхто йому й не загрожував.— Наступ почнеться, мабуть, завтра або післязавтра. В Бельбекській долині стягнуті великі сили. Там і танки, й піхота...

Гітлерівець був жалюгідний і гидкий. Його щоки дрібно тремтіли, а в зморшках під очима блищали сльози.

Полонений єфрейтор сказав правду. Головні сили гітлерівців почали наступ через кілька днів і саме з Бельбекської долини. Фашистський генерал Манштейн, який командував Севастопольським напрямком, наказав узяти місто з ходу, одним ударом. В своєму наказі він писав, що, мовляв, гарнізон у Севастополі невеликий, і радянські солдати та матроси не вистоять проти навального натиску.

Цілу годину безперервно біла фашистська артилерія.

Снаряди вибухали на крутих скелях, в глибоких ущелинах, серед чагарників, на рівнинах, що жовтіли латками висохлої трави. Над радянськими позиціями стояв дим і густа сива курява.

Оборонці мовчали.

Жодного пострілу не пролунало з їх сторони, немов на шляху гітлерівців, до самого Севастополя, нікого й не було.

Та ось ворожа артилерія затихла. З висот, зайнятих нашими військами, стало видно, як завурушилися ворожі окопи: тисячі живих створінь з гиком і безладним галасом посунули вперед, туди, де ще кілька хвилин тому здійснювалися вогняні смерчі.

Фашисти, мабуть, були п'яні.

Окремі підрозділи, наступаючи, співали якісь дикі пісні, в яких можна було вловити ритм бравурних маршів. Били невидимі барабани, скоромовкою заливались автомати.

Оборонці піднялися, пішли в контратаку. Вдарилася зброя об зброю, і груди, переповнені пекучою ненавистю, зіткнулися з ворожими грудьми. Арсен Красик бачив, як на вайлуватого, але дужого сибіряка Фентісова насіло одразу аж трое фашистських солдатів. Ось один впав — другий підніс гвинтівку.

— Держись, Василю! Ще мить... А-а-ах! — дико крикнув Арсен.

Фашист кинув гвинтівку, падаючи, потягнув Красика за собою. Із-за великого каменя вискочило близько десятка фашистів, кинулось на Арсена. Та в цю мить, мов з-під землі, виринули Долідзе, Тарасенко та ще кілька бійців і кинулися на ворожу зграю...

Буданов і Ладигін стежили за боєм з свого командного пункту, який був обладнаний на найвищому місці.

Буданов відірвався від стереотруби.

— Он звідти, — сказав він коротко, розімкнувши тонкі зблідлі губи, — з-за чагарника мають з'явитися їх резерви.

— Бойцов!

— Слухаю, товаришу полковник.

— Передайте лейтенанту Зоріну: негайно кинути свій взвод на правий фланг.

— Єсть передати...

— Почекай,— полковник припав до окулярів стереотруби і, вже не відриваючись, продовжував: — Старшині Запорожцю передай вдарити в центр.

— Адже це останній резерв! — вигукнув Бойцов.

Полковник різко обернувся.

— Повторіть наказ!

— Єсть передати Запорожцю вдарити в центр.

— Виконуй.

— Слухаю! — Бойцов круто повернувся і щез за поворотом окопу.

Полковник не помилився — узгір'я, покрите низеньким чагарником, зарябіло колонами ворожого війська. Звиваючись, колони повзли до місця бою. Він бачив, як лівий фланг радянського наступу зупинився і почав поволі відкочуватись назад. Фашисти вдарили по дошкульному місцю. Ладигін знав, що, коли б фашистам вдалося розбити наш лівий фланг, вони б легко просунулись по ущелинах Бельбекської долини і обійшли б гору, яка стала фортецею на підступах до Севастополя. Взвод Зоріна ще не з'являвся.

— Товаришу полковник...

Буданов глянув на комісара, перехопив його тривожний погляд, спрямований на лівий фланг.

— Слухаю, комісар.

— Я...

Полковник пильно глянув йому в очі.

— Думаєш втримати?

— Так.

Полковник гаряче стис Ладигіна за плече.

— Щастя тобі...

Ладигін стрибнув на бруствер і побіг навпростець.

— Нагнись! Нагнись! — гукав услід йому Буданов.

— Комісар з нами! Комісар тут! — полетіло від бійця до бійця.

Красик оглянувся. Комісар стояв на камені, піднявши над головою автомат.

— Слухай мою команду! — громом прокотився його голос. — За Батьківщину, ура-а!

Його крик підхопили тисячі грудей. «А-а-а» — застугоніла під ногами земля.

Могутній вигук сотень грудей, що розітнувся над місцем бою, немов на крилах підняв Білогая. Він сам закричав з усієї сили і, міцніше стиснувши гвинтівку, кинувся вперед. Він бачив, як упав матрос, що біг поряд. Упав він так, немовби на бігу його штовхнули в спину, проповз ще трохи на колінах, високо тримаючи голову, потім ткнувся лицем в землю, відкинувши вбік праву руку, яка стискала автомат. «А я повинен добігти,— в думці твердив Білогай.— Добігти, що б там не було!..»

Постаті ворожих солдатів вирости перед ним немов з-під землі. Один піднявся на повний зріст, замахнувся гвинтівкою з широким багнетом. Білогай на мить побачив круглі, повні страху й ненависті очі; в першу мить від несподіванки він присів, але зараз же рвонувся всім тілом вперед, дістав фашиста багнетом.

З тої хвилини Федір Білогай жив уже не думками, а почуттями. Тіло його було надзвичайно легке і спритне. Воно в потрібну мить кидалося вперед, відстрибувало назад, нахиялося, випрямлялося, він знову кидався на першого, що потрапляв на очі в чужій формі, щось кричав увесь час хрипло, але голосно, і це додавало йому сил... Якийсь час він чув голоси своїх товаришів, здається, щось кричав Красик, але що саме — Білогай не розібрав... Тільки згодом він зрозумів, що гул бою долітає до нього звідкись збоку, а сам він, відірваний від своїх, б'ється проти багатьох фашистів, які, певне, вирішили взяти його живим.

Раптом він упав, напружився, щоб швидко схопитися на ноги, але відчув, що йому бракує повітря і він ніяк не може набрати його в легені. Федір судорожно простяг руку, схопив за ноги ворога, звалив його і зчепився з ним на землі. Потім великим чоботом йому наступили на груди, і він втратив свідомість...

Бій затих лише надвечір. Гітлерівців відкинули на їхні попередні рубежі, а на лівому фланзі севастопольці навіть захопили кілька нових висоток. Проте Буданов вирішив триматися на тих висотках тільки до ночі, поки будуть перенесені в тил забиті та поранені, а також зібрані трофеї.

— Вночі відійдемо,— сказав він.— У нас не так багато людей, щоб розпорозувати їх, а наші теперішні оборонні рубежі дуже вигідні, і я думаю, що гітлерівці переконалися в цьому.

Задоволена посмішка освітила худорляве, бліде від утоми обличчя Буданова.

— Я гадаю, вони і в іншому переконалися, найголовнішому, — що на оборонних рубежах стоять сміливі люди, — спокійно додав Ладигін.

Він знову говорив тихо, і ніхто б не міг подумати, що тільки годину тому ця на вигляд соромлива людина у найскрутнішу хвилину повела за собою тисячі бійців у вирішальний наступ.

Буданов вважав Ладигіна людиною розумною, але аж надто чутливою, і він не помилявся. Ладигін з дитинства відзначався спокійною поведінкою, надзвичайною чутливістю та мрійністю. Він завжди добре вчився, але майже ніколи не брав участі в галасливих розвагах своїх однолітків, і вони не були до нього в претензії, бо цінували інші якості в ньому — прямоту, чесність і розважливість. В інституті Ладигін вчився успішно, з першого до останнього дня одержував підвищену стипендію. А після закінчення інституту, будучи вже членом партії, він пішов у середню школу викладати мову та літературу. Але вже і в зрілому віці його вдача лишалася незмінною. Перед недбайливим учнем, який не приготувався до навчання, він розводив руками, мов перед якоюсь нерозв'язною проблемою: «От, знову не підготувались... Ну що мені з вами робити?..» Коли учень говорив: «Я на завтра підготуюсь», Ладигін радо погоджувався: «Ага, добре! Дуже добре». Коли ж учень мовчав, Ладигін сам знаходив вихід з неприємного становища. Тонем запитання він говорив: «Ну, тоді вже на завтра чи на післязавтра приготуете?» І не приготувати уроків вже не можна було. Ладигін дивився на учня своїми лагідними сірими очима з таким докором і навіть болем, що той волів би краще вислухати найгрубішу лайку.

Така вдача і така поведінка Ладигіна пояснювалися не слабкістю волі, не благодущністю, а майже ніжною любов'ю до людей. «Лаяти людину — значить принижувати її», — говорив він своїм колегам-викладачам. З першого ж дня війни проти фашистів Ладигін почав наполегливо проситися на фронт. Багатьох це здивувало. «Важко навіть уявити собі Ладигіна на війні», — говорили ті, хто добре знав його.

Справді, фронтове життя немовби приголомшило Ладигіна. Буданов у політуправлінні навіть сказав: «Комісар у мене слабенький. На таку відповідальну ділянку оборони треба було б поставити людину міцну й досвідчену».

Але після першого ж бою Буданов змінив свою думку про Ладигіна. Він побачив, як ця тиха, може, навіть малопомітна людина в звичайному буденному житті, в бою раптом виросла, стала немовби вищою, заговорила на повний голос. Він побачив, як полюбили бійці Ладигіна. І тоді Буданов ще раз подумав: «Людина крайностей: з одного боку — безмірна людяність, з другого — безмежна ненависть. Цим і живе...»

Так, Ладигін тепер жив лише цими двома почуттями. Його душевний стан залежав від того, в які обставини він потрапляв, — чи стояв проти ворогів, на полі бою, чи був серед своїх людей в окопах і землянках.

Ось закінчився черговий бій, настала тимчасова тиша, і Ладигін знову піде в окопи до бійців. Він розповідатиме їм своїм тихим голосом про бойові подвиги їхніх друзів, про трудові зусилля людей, які залишилися в тилу, розповість про нову книгу, заведе розмову про новий кінофільм і потім слухатиме гарячу суперечку та часом вставить своє слово, яке все в суперечці поставить на свої місце. А зараз він уважно переглядає газети, листи, що надійшли з Великої землі. Один пакуночок листів він ховає до кишені.

— Роздам хлопцям. Після бою особливо радісно одержати вісточки.

Кілька листів він відклав на столі окремо, з глибоким смутком у голосі промовив:

— А цих уже нікому одержувати. Загинули смертю хоробрих.

Він вийшов із землянки. На купці потертої соломи біля землянки сиділи Іван Бойцов та Арсен Красик. Побачивши Ладигіна, вони припинили розмову, встали.

— Добрий день, товаришу Красик, — привітався Ладигін. — Ви що тут?

— До товариша ось прийшов.

— Білогая не знайшли?

— Не знайшли, товаришу комісар. Зник безслідно. Всіх забитих і поранених передивився, його немає серед них.

— Ось що, — сказав Ладигін, помовчавши. — О восьмій годині в агітземлянці відбудуться позачергові партійні збори. Ви приготуйтеся. Розкажете про минулий бій. Попереду ще багато буде боїв, гарячіших, жорстокіших. Нам треба вчитися один в одного. Вчитися на всьому — і на хороших прикладах, і на промахах.

Федір Білогай прийшов до пам'яті на чистій постелі. Біля ліжка стояв столик з ліками. Крізь вікно пробивалося тьмяне світло. В кімнаті нікого не було, але за дверима чулася розмова. Дослухавшись, Білогай жажнувся: незнайомі голоси, чужа мова.

Пересилючи біль, він зіперся на лікоть, виглянув у вікно. За вікном стояв німецький вартовий, вилискував широкий плоский багнет.

Білогай зціпив зуби, застогнав. Стогін, мабуть, почули за дверима. Ввійшли двоє. Один був в офіцерській формі, другий — в короткому білому халаті. Вони презирнулися, і той, що в халаті, певно, лікар, промовив:

— Ну, ось бачите, живий... Як ви себе почуваете, Федір Білогай?

Перша фраза була сказана німецькою мовою і дуже швидко — Федір ледве зрозумів її зміст, друга, звернута до нього, вимовлена російською мовою.

«Вони вже знають моє ім'я і прізвище,— думав Федір.— Значить, документи в їхніх руках...» На запитання він не відповів, обмірковуючи, як себе поводити. Ясно, що його поклали на ці білі простирадла не для того, щоб вилікувати і потім відпустити на всі чотири сторони.

— Вам важко говорити? — запитав лікар і сам відповів: — Зрозуміло, у вас серйозне поранення. Але ми вас швидко вилікуємо... Вам завжди говорили, що ми, німці, звірі, але ви переконаєтесь, що це не так...

Крізь напівзаплющені повіки Федір розглядав обличчя ворога. Зовні нічого особливого в ньому не було: повне, трохи дрябле, чисто поголене, нудотно ласкавий голос.

«Чому я не помер»,— з гіркотою подумав він. А трохи згодом запитав:

— Що ви думаєте зі мною робити?

— Ви у нас в полоні. Наш обов'язок — вилікувати вас.

— А потім?

— Це залежить від вас...

Федір перевів погляд на іншого німця. Це був стрункий молодий офіцер. Мундир лежав на ньому бездоганно. В свіжому рожевому обличчі, а особливо в очах, було щось хиже. Руки він весь час тримав за спиною, і Білогасві здавалось, що пальці його рук нетерпляче ворушаться.

— Мене не треба лікувати,— просто сказав Білогай.

Ріденькі брови на дряблому обличчі лікаря здивовано поповзли догори.

— Чому?

— Я... для вас людина некорисна.

Лейтенант посміхнувся, заговорив. Виявилось, що він добре знає російську мову. Правда, вимова в нього не така чиста, як у лікаря, але правильна.

— Ви чекаєте на щось погане для себе?

— Я певен в цьому.

— Даремно. Ми маємо намір вести з вами дружню розмову...

Лейтенант пішов і більше не з'являвся. Але лікар нагледав за Білогоєм аж надто ретельно, навіть настирливо. Він приходив на кожне поскрипування ліжка, і це дратувало Федора. Лікар заважав йому думати. А придумати щось треба було.

15

Чигирин з Сажневим прибули на корабель «Швидкий», саме тоді, коли він стояв біля причалу на поточному ремонті.

Командуючий ескадрою наказав, щоб за три дні корабель був повністю підготовлений до виконання важливого бойового завдання. А коли на кораблі ремонт, то роботи у всіх додається.

Машинна команда в засмальцьованих робах з ранку й до вечора порається біля машин, витягає із люків запасні деталі й опускає їх в машинний відділ, де цілий день стоїть стукіт.

Червонофлотці з боцманської команди, твердо вірячи, що «флот на фарбі тримається», водять щітками навіть в тих місцях, де фарба лежить в півсантиметра товщиною, по кілька разів на день дряпають мідяшку, в'яжуть мати, кранці і швабри.

Радисти і сигнальники — ця «корабельна інтелігенція» — не вилазять із своїх рубок, і те, що вони там роблять, лишається для всієї команди неприступною таємницею, захищеною за дверима з мідною дощечкою: «Вхід стороннім заборонено».

Матеріальна частина артилеристів — у всіх на очах. Кожному на кораблі видно, що і як вони роблять.

У більшості артилеристи — хлопці міцні, дужі, здатні виконати найважче і найскладніше завдання. Їм доводиться працювати не тільки за себе, але й за інших. Боцман користується їхньою силою, коли треба «надраїти» або «потравити» якірний ланцюг чи перенести на плечах важ-

кий вантаж. Головний механік корабля бере артилеристів у своє розпорядження, коли треба підняти або опустити в машинний відділ важку деталь. Помічник командира корабля частіше за інших ставить артилеристів на вахту. Коротше кажучи, артилеристи на кораблі — це неначе старші брати в сім'ї, які начебто користуються перевагою старшого, але насправді вся ця перевага зводиться до того, що їм доводиться працювати і за себе, і за молодших братів.

Однак обом новоприбулим — Чигирину і Сажневу — служба на кораблі не здалася важкою. Антон ще раніше — і не раз! — скуштував, яка вода в морі, йому не треба було звикатися зі своєрідними умовами корабельного життя. А Сажнев з дитинства звик до фізичної праці.

Яків був дуже радий, що потрапив першим навідником на гармату, командиром якої призначили Чигирину. З Чигирином він нерідко ділився і своїми думками, і почуттями. Правда, часу для розмов було замало. Сажневу, який ніколи досі не бачив «живого корабля», доводилося не тільки виконувати всі роботи, але ще й вивчати морську справу.

Інші після роботи чи після обіду відпочивали. А він стояв на палубі і вимахував прапорцями, оволодіваючи семафорною азбукою, яку повинен знати кожний моряк. Він вивчав світловий семафор, хоч це і не входило до його обов'язків, придивлявся до роботи боцманської команди.

Чигирин використовував відпочинок по-своєму. Незважаючи на те, що весь день з ранку і до вечора був розписаний до останньої хвилини, він знаходив вільні хвилини, щоб зайнятися своєю улюбленою справою. Він готувався писати картину «Перемога буде за нами», зробив уже кілька ескізів до неї, і всюди у нього на першому плані було міцне, суворе, сповнене величезної внутрішньої сили обличчя Якова Сажнева.

На третій день ремонтні роботи на кораблі закінчились, і «Швидкий» легко погойдувався в бухті, поблискуючи свіжою фарбою, красуючись чистим, старанно випраним матроськими руками брезентом на гарматах і шлюпках, готовий з першим наказом вийти в море.

Але наказу не було. Дехто з команди нарікав:

— То «давай, давай швидше!», а тепер стоїмо, черепашкою обростаємо.

Якось, змінившись з вахти, Сажнев стояв на кормі і дивився на темне принишкле місто. Раптом він помітив по-стать, яка просковзнула на територію порту крізь залізну

хвіртку. Він одразу ж упізнав тонкого, гнучкого, як лозина, Віталія Назарова. «В «самоволці», певне, був», — подумав Яків, побачивши, як Назаров крадькома підходив до берега. Сажнев оглянувся — біля кормового містка стояв командир корабля, теж, видимо, слідкуючи за Назаровим.

Спустившись до самої води, Назаров швидко роздягся і тихо, як риба, поплив до якірного ланцюга, тримаючи одяг в піднятій руці над головою. Схопившись за товстий ланцюг, червонофлотець з дивовижною спритністю в одну мить дістався до ключа, перемайнув через леєри і опинився на палубі.

Угаров зустрів Назарова, коли той уже спокійно крокував по палубі, тримаючи напрямок до свого кубрика.

— Це що таке? — грізно запитав Угаров.

Спершу червонофлотець розгубився, але швидко опанував себе і голосом, в якому звучала сама правда, відповів:

— Купався, товаришу капітан третього рангу. Дуже здорово перед сном для організму.

Такої зухвалості Угаров не чекав. Стримуючи гнів, він вигукнув:

— В канатний ящик кроком руш!

— Єсть в канатний ящик, — ослабим голосом повторив Назаров і повернувся назад, на ніс корабля, до маленького незручного відсіку, де зберігається якірний ланцюг.

На другий день вранці, зараз же після підйому прапора, Назарову довелося стояти перед строем, перед своїми товаришами, і вислухувати гіркі, але справедливі слова Угарова, який, як про нього говорили на кораблі, «умів пробирати до кісток». Та на цьому не закінчилось. Коли всі розійшлися по роботах і навчаннях, Віталія Назарова покликав до себе комісар корабля Володін. Про що вони говорили там протягом цілої години, лишилося невідомим, але червонофлотці бачили, що Назаров вийшов від Володіна в пригніченому стані. Коли Назарова пізніше питали, що йому говорив комісар, він, намагаючись приховати зніяковілість і заховатися за жартом, відповідав:

— Хвалив дуже. Так, говорить, і роби завжди, тоді наш корабель буде найбоездатніший на Чорному морі.

Червонофлотці сміялися і запитували:

— А потім?

— Ну, а потім ще дякував... Тільки не від себе, а від фашистів. Вони, каже, коли б мали можливість, то пи-

сьмову подяку тобі прислали б за «самоволку». Адже це їм на руку.

І раптом обличчя його стало жорстоким:

— Чого ви присікались? Ось спробуйте самі, тоді визнаєте.

Пізно ввечері пролунала дудка: «Корабель приготувати до походу!» І відразу ж корабельне життя з кубриків перейшло на бойові пости. Ще й ще раз перевіряли матеріальну частину, драїли, змашували, принайтовували, робили все, щоб забезпечити собі в морі безперебійну роботу і вахту.

На ходовому містку, який здіймався над усіма палубними надбудовами, вже стоїть Угаров. Він — високий, але здається нижчим, ніж є, завдяки своїм могутнім плечам, товстій шії і крупному широкому обличчю. Перенісся у нього ввігнуте, ніс схожий на сідло. На кораблі поговорювали, що в молодості він був неабияким боксером і його покалічили під час бою.

— Віддати правий кормовий!

Голос у нього сильний, звучний, відповідає зовнішньому виглядові.

— Віддати лівий кормовий!

Поряд з Угаровим стоїть комісар Володін. Він не втручається в дії командира корабля, але його очі з-під широких з сивизною брів дивляться на все, що робиться, уважно і пильно.

На швартових — Віталій Назаров і Яків Сажнев. На накази командира корабля Назаров відгукується високим чистим голосом з тією невимушеністю, яка властива досвідченим морякам. Він повторює команду трохи співуче, понижуючи тон на останньому слові.

— Єсть віддати правий кормовий!

Сажнев відгукується стриманіше, але так само чітко.

Потім обоє стоять струнко. Вздовж бортів вишикувалась вільна від вахти команда. Хвилина, коли корабель відчалює, коли він відривається від берега, завжди особливому урочиста. Ще в давні часи корабель, який ішов у плавання, проводжали натовпи людей. Дівчата на знак своєї вірності нашивали на головні вбрання моряків стрічки з своїми іменами. Від цього і повелися стрічки на безкозирках та написи на них. Командир корабля береться за мідну, надраєну до сонячного блиску ручку машинного телеграфу і ставить стрілку на «повний вперед». За кормою клекоче і піниться збита гвинтами вода — корабель

набирає швидкість. Порт і місто швидко віддаляються. Ось їх уже ледве видно. Починається нове життя, відпочивати ніколи — через кожні чотири години вахта.

«Швидкий» тримав курс на Новоросійськ. Він мав очолити групу кораблів конвою і супроводжувати до Севастополя транспорт з військами та озброєнням.

Був листопад тисяча дев'ятсот сорок першого року. Затиснувши місто з суші, гітлерівці намагалися блокувати його і з моря. Вони поставили багато мінних загород. Їхні літаки-торпедоносці підстерігали радянські кораблі. Перископи ворожих підводних човнів різали поверхню води.

Володін вирішив обійти бойові пости. Він постояв трохи біля сигнальників, які стежили за морем і небом. Все це були моряки вже немолоді, досвідчені. Вони не прогавлять нічого.

Спустився в машинний відділ. Голі по пояс, блискучі від поту машиністи уважно слідкували за приладами, за кожним порухом телеграфної стрілки. В машинному відділі Володін не затримався довго. Він сам колись починав службу на флоті рядовим машиністом і міг навіть по звуку визначити, що механізми працюють безперебійно.

Він знову піднявся на верхню палубу і підійшов до Сажнева, який ніс вахту біля своєї гармати. Володіну подобався цей молодий моряк, подобалась його любов до праці, його наполегливість в опануванні морської справи. Одного лише не міг зрозуміти Володін — чому Сажнев такий мовчазний. Він дуже рідко бачив, щоб Сажнев у гурті товаришів жваво розмовляв, як інші. На політінформаціях він ще ні разу ні про що не запитав. Сидить мовчки і слухає, міцно стиснувши тверді уперті губи. Здавалось, що в такий час він думає про щось своє. З особистої справи Сажнева Володін знав, що він — криворізький гірник, бурильник, одружений, непартійний. Але суха мова анкети небагато розкаже про людину. А тут, на кораблі, де команда живе однією сім'єю, кожного треба знати, як самого себе. Що ця людина вміє, а чого не вміє? Як тримати себе в тих чи інших обставинах? Адже босездатність цілого корабля часом залежить від однієї людини.

Яків Сажнев стояв обличчям до моря. Небо було затягнуте густими темно-сірими хмарами і, здавалось, зовсім недалеко зливалось з сірим свинцевим морем. Лиш де-неде, неначе білі вогники, спалахували піняві бурунці. Вітер міцнішав, ставав тугішим і рвучкішим, він дедалі розгой-

дував більшу товщу води і котив її важкими нерівними валами.

Іноді Сажневу здавалось, що на воді з'явився якийсь сторонній предмет, що серед хвиль показався ріжок перископа. В таку мить він готовий був подати сигнал на місток, але, придивившись, переконався, що ні стороннього предмета, ні перископа немає, а є лише мінлива в своїх відтінках, чорна, як оксамит, вода. Він зітхав полегшено і разом розчаровано.

— Шторм наближається,— сказав Володін, зупиняючись біля Сажнева.

— Чому ви так думаєте, товаришу капітан-лейтенант?— здивувався Сажнев.

— Чайки припадають до води, скигають жалібно. І баранців стає більше... Вам ще не доводилось у справжній шторм потрапляти?

Яків Сажнев посміхнувся.

— Моряк з мене скороспечений, товаришу капітан-лейтенант. Вперше я на морі. І ось в такому поході вперше.

— Качку витримаєте?

Сажнев кинув погляд угору. Там, над командирським містком, на марсі, разом з щоглою гоїдався марсовий.

— Витримаю.

Володін прослідкував за його поглядом. «Впертий і гордий»,— подумав, а вголос зауважив:

— Ви на марсового не поглядайте, то — рідний брат Чорному морю. Йому в тій бочці краще, ніж дитині в колиці.

— Але ж він не народився готовим марсовим,— заперечив Сажнев.— Звик.

Володін любив людей, які вміють сперечатись, заперечувати. Такі люди, як йому здавалося, мають тверду волю і самостійну думку. Комісар посміхнувся:

— «Звик» — це не те слово... Ви добре працювали в себе на шахті?

— По дві норми давав. Було й більше.

— Це ж чому? До шахти звикли, чи що?

— Я люблю шахту,— сказав Сажнев.

— Отож і тут, на кораблі, однієї звички не досить. Ще й любов потрібна, любов до моря, до корабля.

Сажнев промовчав, вдивляючись у сіру далечінь. Потім повернувся до Володіна і якимось новим голосом сказав

— Я, товаришу капітан-лейтенант, і на морі справлюсь з усім тим, що мені буде доручено, але мені... краще було б на суходой воювати.

— Чому?

— Хочеться на власні очі побачити, як від твоєї кулі фашист падає. Ви ж самі читали нам в газеті, як солдати особистий рахунок забитим фрїцам ведуть, кожний влучний постріл на ложах карбують.

— Читав... Так в чому ж річ? Ви й тут можете свій особистий рахунок завести. Зіб'єте ворожого літака, потопите вороже судно — ось вам і зірочки на гарматі. Хіба не так?

— Так-то воно так... — неохоче погодився Сажнев і замовк.

— Чи ви, може, думаєте, що тут, на морі, менш важлива ділянка фронту, ніж на суші?

— Ні, чому ж?

— Ну ось. Значить, треба думати не про те, де б вам хотілося бути, а про те, як краще воювати там, де вас поставили.

Сажнев раптом ухопив Володіна за рукав:

— Гляньте! Що це?

Ту ж мить з марсового і сигнального містків, з інших бойових постів долинули тривожні вигуки:

— Торпеда... Торпеда!

Задзвеніли тривожні дзвінки. Володін кинувся на ходовий місток до Угарова. Угаров стояв блідий і, не відриваючись, стежив за бурунцем торпеди. Накренившись на лівий борт, корабель робив крутий поворот.

— Пройде! — весело сказав, потираючи руки.

Торпеда пройшла в кількох метрах від лівого борту.

«Швидкий» зробив велике коло і почав звужувати його по спіралі. Білявий, з червоним обвітреним обличчям матрос, стоячи біля бомбового візка, натискав на важелі, скидаючи глибинні бомби. Море глухо стогнало від вибухів — за кормою високо здіймалися молочно-білі гейзери і, постоявши трохи в повітрі, повільно осідали.

Підводний човен більше нічим себе не виявив. Корабель розвернувся і ліг на попередній курс.

З Новоросійська конвойні кораблі повели транспорт «Фелікс Дзержинський». Величезний, в десять тисяч тонн місткістю, він сидів у воді набагато нижче ватерлінії. На палубі, прикриті брезентом, стояли гармати, танки, міномети. В каютах і службових приміщеннях розмістились червоноармійці і морські піхотинці. Вони йшли на оборону чорноморської столиці.

Шторм справді розігрався. Велетенські хвилі, мов здичавілі звірі, високо підіймали свої гривасті спини, наштовхувались одна на одну і з гуркотом розбивалися. «Швидкий» кидало з боку на бік, заливало піннявою водою. Та що говорити про «Швидкого», якщо навіть важкий, перевантажений транспорт, і той то підіймався високо на круту хвилю, то провалювався в безодню так, що якийсь час було видно лише кінчики його щогл.

На вахті біля гармати стояв Антон Чигирин. Гумові високі чоботи, шкіряні штани й тужурка захищали від води. Але було холодно. Зустрічний вітер висвистував у фалах і вантах, збивав з ніг.

Антон ховався за гармату, але це майже не допомагало. Обличчя його і руки дерев'яніли від холоду. Чигирин розумів, що буде ще важче, адже йдеться до зими, а захисникам Севастополя треба доставляти все більше зброї і боєприпасів, незважаючи ні на які шторми, ні на які ворожі перепони. «Міцніше тримайся, Антоне,— звертався він до себе в думці.— Буде ще не один похід і не один бій». Він оглянувся.

На ходовому містку поруч Угарова стояв комісар. Чигирин згадав, як напередодні цього походу, коли команда після обіду відпочивала, а він, сидючи у своїй бойовій рубці, малював етюд «Атака торпедних катерів», непомітно зайшов Володін. Чигирин не бачив його.

Олівець швидко бігав по паперу. Кожна нова лінія, кинута начебто недбало, оживляла малюнок, робила його виразнішим, змістовнішим.

Нарешті Чигирин почув стримане дихання, швидко повернув голову і, схопившись, виструнчився.

— Працюйте, будь ласка, працюйте,— швидко промовив Володін.

Антон побачив у його очах теплі вогники, а на обличчі — добру посмішку.

— Це я у вільний час... Розважаюсь,— пояснив Чигирин, все ще стоячи.

— Чому ж розважаєтесь? — сказав Володін здивовано і з якимось докором глянув Антонові в обличчя.— У вас добре виходить. Дуже добре... Ви ще що-небудь намалювали?

— Майже нічого... Кілька ескізів.

— Покажіть мені.

Антон швидко збігав у кубрик і приніс свої малюнки, зроблені тушшю. Володін довго розглядав їх.

— Добре, дуже добре... А тільки чому ж ви тримаєте їх у себе?

— Колись пригодяться, може ж, настане час, що матиму змогу по-справжньому за роботу взятись. А поки що хай полежать.

Володін похитав головою.

— Що значить «хай полежать»? Їх зараз повинні бачити люди. Ось, наприклад, цей червонофлотець. Його обличчя багатьох запалить на подвиг. Ваші картини зараз потрібні. Адже це, коли хочете знати, зброя. І сильна зброя.

— Але що я можу зробити?

— Надішліть в нашу чорноморську газету. Обов'язково вмістять. Ще й спасибі скажуть...

Від уваги комісара, від його похвали і щирої поради Антон розгубився. Володін — людина розумна, йому довірили сотні людей, але чи варто слати до газети ескізи, зроблені на швидку руку?..

Ввечері Чигирин взяв у корабельного бібліотекаря підшивку газети «Красный черноморец» і довго переглядав вміщені в ній малюнки, порівнюючи їх із своїми. Ні, у нього таки не гірше... Ось, приміром, етюд до картини «На фронт». Радянський воїн і жінка. З їх облич можна багато що прочитати. Такі люди постоять за свою Батьківщину, не схиблять в кривавих боях.

«А таких у нас мільйони,— подумав Антон.— Хіба в цій жінці не впізнає себе кожна радянська жінка? І хіба в цьому воїнові не впізнає себе кожен радянський воїн?.. Чому ж справді ці малюнки не обнародувати?..»

Більше не вагаючись, він поклав малюнки в конверт і віддав корабельному поштареві...

Хвилі, як і до цього, важко билися об борти, з неймовірною силою налітали на гострі сталеві груди корабля, перекочувались по палубі валами з мережаною піною, розсипались крупними холодними бризками.

Кораблі наближались до Севастополя.

Угаров оголосив по всьому конвою «готовність номер один». Ніхто, окрім машинної команди, не мав права лишатися у внутрішніх приміщеннях. Крізь гуркіт води і виття вітру долітали часті вибухи, темряву раз по раз протинали далекі вогняні спалахи. Ворожі літаки ні вдень ні вночі не давали Севастополю спокою.

— Сволота,— сказав Яків Сажнев, підійшовши до Чигирина. Товстий, коренастий, в корковому бушлаті, який

одягали моряки в штормову погоду, Яків був похмуріший, ніж звичайно. Вдивляючись в далекі обриси Севастополя, він думав про Арсена Красика, про Івана Бойцова, про Федора Білогая. Вірно говорить комісар: війна — скрізь війна. Але їм все ж можна позаздрити, кожен з них бачить, як від його кулі фашист падає, а він, Яків Сажнев, стоїть на палубі і лише оддалік спостерігає червоні яскраві спалахи.

16

Скільки не думав Білогай про втечу, нічого певного придумати не міг. Лишалось одне: вистрибнути у вікно, забити вартового й тікати. Тікати, поки не дожене фашистська куля.

Але й це було майже нездійсненне. Останнім часом лікар став ще більш настороженим. Варто було Білогаяві поворушитися на ліжку, як двері нечутно відчинялися.

— Вам чогось треба? — з удаваною турботливістю запитував лікар.

Його очі при цьому хитро посміхалися, немов говорили: «Нас не проведеш. Нам відомі і твої наміри, і твої думки».

— Ні, мені нічого не треба, — відповідав Білогай, з ненавистю дивлячись на німця.

Іноді заходив уже відомий Федорові лейтенант Шальте, з тонкими руками, на яких виблискували персні, з випещеним обличчям і хижим поглядом білуватих очей. Він розпитував Білогая про здоров'я, а потім починав розповідати про становище на фронтах і, зокрема, на Севастопольській ділянці.

— Наші війська захопили Білорусію, велику частину України. Ми знаходимося біля воріт Москви і Ленінграда. Кільце німецьких військ навколо Севастополя звужується. Скоро останні ваші солдати і матроси будуть скинуті в море. Розумніші складають зброю.

— Ви брешете! — спалахнув Федір Білогай. — Ніхто з наших бійців не дасться вам в руки живим. Тільки непритомного ви можете взяти в полон. Ось як мене взяли...

Лейтенант не втрачав спокою. Лише очі його, білуваті і зухвалі, робилися ще більшими, і в них виразніше пробивалися зловтішні вогники.

Нарешті відбулася розмова, на яку Федір давно чекав.

Якось лейтенант Шальте сказав прямо, без будь-яких дипломатичних вивертів:

— Ну, Федоре Білогай, ви не будете заперечувати, що ми з вами поводитися добре, як і належить поводитися з полоненим. Нам здається, що ви вже досить міцно себе почуваете для того, щоб знову взяти зброю до рук.. Ви людина хоробра і швидко заслужите подяку від німецького командування. Ви розкажете про себе по радіо, в пресі. Нехай знають ваші колишні друзі, що вам тут добре...

Так ось для чого його лікували! Зрадником хочуть зробити, своїм агітатором! Білогай подивився лейтенантові в очі довгим, пронизливим поглядом і з холодним спокоєм промовив:

— Запам'ятайте раз і назавжди: цього ніколи, ні за яких обставин, не станеться. Не буде цього!..

— Це буде,— з погрозою промовив Шальте.

— Подивимось,— посміхнувся Білогай.

Він знав, що тепер для нього почнеться найважче, найстрашніше. Але ним не заволодів страх.

Він, як і до цього, презирливо посміхався.

— Ви даремно витрачали на мене час і ліки, даремно тримали отого ідіота за дверима і вартового за вікном, я вам уже говорив про це.

Майже не розкриваючи рота, цідячи слова крізь зуби, Шальте злісно промовив:

— Ми, німці, нічого не робимо даремно... Ви не хочете воювати? Добре. Ви — здібний інженер і будете працювати.

— Працювати на вас я теж не буду,— уперто і спокійно відповів Білогай.

Він сидів на ліжкові, а лейтенант стояв серед кімнати з закладеними за спину руками. І, хоч він не рухався, Федір ясно бачив, як по тілу його пробігав нервовий дроз, і уявляв, як пальці його рук за спиною судорожно стискаються. Не сказавши більше ні слова, Шальте круто повернувся і вийшов з кімнати.

Федір розумів, що ця розмова йому так не минеться. Лейтенант Шальте щось вигадас. Ну і нехай, нехай б'ють, катують, розстріляють! Тільки б закінчилось оце виснажливе чекання.

Настав вечір.

Минула довга, важка ніч.

За вікном засірів світанок.

У світі сталися якісь нові події. Триває велика війна. А він, Федір Білогай, сидить у пастці і нічого не може зробити, щоб з неї вирватись.

Двері відчинились, Федір глянув і не повірив своїм очам: на порозі стояв Василь Таранець.

Відтоді, як Таранець зник, минуло чимало часу, і сам цей випадок майже стерся з пам'яті Білогая. Зараз перед ним стояв живий, здоровий Таранець і посміхався своїми тонкими гидкими губами.

— Здоров, Федоре,— промовив він, підходячи до Білогая.— Впізнаєш мене?

— Впізнаю...— відповів Білогай, намагаючись зберегти спокій і, врівноважившись після хвилинного замішання, глузливо запитав:

— А що це на тобі за барахло?

— Це форма нашої армії.

— Якої «вашої»?

— Якої ж ще? Німецької.

— Бач, яка ти падлюка! Ми так і думали.

Федір зробив рух в бік Таранця. Але той кинув виразний погляд на двері, даючи цим зрозуміти, що там у нього знайдеться допомога.

— Сам побоявся прийти?

— Ні, я якраз і хочу сам на сам... Хочу поговорити з тобою, Федоре.

— Вмовляти будеш? Ну давай, давай, говори,— несподівано спокійно, майже байдуже сказав. Білогай зручніше сів на ліжку, зіпершись ліктями на коліна.— Послухасмо, що скаже німецький холуй, фашистське стерво.

Таранець немов не чув останніх Білогаяєвих слів, він посмілішав і так само присів на ліжку.

— Виглянь у вікно, Федоре. Подивися, скільки танків і гармат стоїть. Це — величезна сила... Для чого ж тобі гинути? За що класти свою голову? Ти зможеш жити, як і я. Навіть ще краще, адже ти — інженер. В німецькій армії добре годують, добре поводяться з полоненими...— Він перехопив презирливий, повний зневаги погляд Білогая, зупинився на якусь мить, але, зібравшись з духом, вів далі: — Прямо тобі скажу — незабаром Червона Армія капітулює, і тоді всі ті, хто проти неї боровся, знаєш як заживуть? Зараз ми повинні з тобою за одне йти...

— Е-е-х!..

Федір ударив Таранця з розмаху з такою силою, що той, не охнувши навіть, звалився на підлогу.

З гуркотом відчинилися двері. До кімнати ввірвалися гітлерівці. Не чекаючи, поки його схоплять, Федір кинувся на сфрейтора...

17

Полковник Буданов обходив свою лінію оборони. Після важких боїв в період першого наступу фашистів він відпочив і тепер почував себе зміцнілим, навіть помолоділим.

Те, що наступ гітлерівців було відбито з великими для них втратами, породжувало нову віру в свої сили. Не схильний применшувати сили ворога, він розумів, що наступні бої будуть жорстокішими, кровопролитнішими. Буданову було відомо, що на підступи до Севастополя прибули нові дивізії, що у ворога з'явилися нові гармати важкого калібру в двісті вісімдесят і триста п'ятдесят шість міліметрів, що фашисти встановлюють численні мінометні батареї.

Все це Буданову було досить добре відомо. Але він твердо вірив, що новий наступ фашистів знову ж таки закінчиться їх поразкою.

Радянське командування зміцнювало оборону міста. Раніше створена система довготривалих укріплень тепер доповнювалась дротяними загородженнями та мінними полями. Раніше багато хто із захисників міста почував себе тут ще новачком. Тепер солдати мали певний досвід боїв, а головне — кожен з них готовий був померти, але не пропустити ворога до Севастополя.

Буданов не був балакучим від природи. Він не міг, як, наприклад, Ладигін, завести з бійцями невимушену розмову, відповідати жартом на жарт. Посмішку рідко бачили на його маленькому, худорлявому, але твердому, немов з каменю витесаному обличчі. І в той же час він з надзвичайною турботою ставився до кожного свого солдата, був справедливим у своїх діях і рішеннях, невтомним і наполегливим у роботі. Особовий склад знав ці якості свого командира і любив його так, як діти люблять суворого, але справедливого батька.

В одній із землянок Буданов натрапив на групу червоноармійців, які вивчали німецьку ручну гранату. Командир рою, який керував навчанням, говорив:

— І ви її не бійтесь, а як тільки упаде в окоп, хапайте і кидайте назад. Вона якраз і вибухне серед фашистів. Ось

і вийде: їхнім салом та по їхній шкурі... Встати! — голосно вигукнув він, побачивши Буданова.— Струнко!

Можна було б у цьому випадку обійтися і без особливих офіціальностей, адже навчається лише кілька чоловік, та, власне, це наче й не навчання, а так собі, бесіда. Але Буданов, стоячи струнко, вислухав детальний рапорт. Гранату вивчав третій рій першого взводу четвертої роти.

Буданов взяв гранату в руки.

— Це ж ви як: на підставі теорії чи практики розповідаєте?

— Сам так роблю, товаришу полковник. Я її майже на люту хапаю.

— Небезпечна гра,— зауважив Буданов, оглядаючи високого, широкоплечого хлопця.

— А в бою безпечного не шукай,— спокійно і статечно відповів командир рою,— а то якраз на слизьке й натрапиш...

В очах червоноармійців Буданов прочитав гордість за свого командира. Ось, мовляв, які ми!..

В іншій землянці Буданов застав червонофлотця за листом.

— Кому пишете? — поцікавився, кинувши оком на аркушик шкільного зошита.

— Батькам, товаришу полковник,— знітившись, відповів той.

— Добре діло,— похвалив Буданов, і від його слів червонофлотець ще дужче зашарівся.— А з дому одержуєте? Про що пишуть?

— Ні,— зам'явся юнак.— Нізвідки мені одержувати. В окупації вони лишилися.

Буданов здивовано глянув на бійця.

— Дозвольте, а кому ж ви пишете, якщо вони в окупації?

— Та їм же й пишу. У конверт — і в поштову скриньку. Не загубляться, полежать десь, поки німців виженемо. А потім підуть за призначенням...

В одну з землянок Буданов так і не зайшов. Він лише постояв біля дверей, намагаючись лишитися непоміченим.

За дверима чулися голоси.

Один просив:

— Повтори... Повтори ще раз. Як це: «Ой зійди, зійди, ясен місяцю...» Яка хороша пісня! Не дам тобі дихати, поки не вивчу.

— Да, душевна пісня,— погоджується інший.— Ну, давай разом.

І два голоси,— один м'який, ліричний, другий міцніший, але менш упевнений,— попливли в повітрі.

Від землянок до окопів переднього краю було не більше як триста метрів. Але коли Буданов прийшов сюди, то йому здалося, що він потрапив зовсім в інший світ. Тут не було ні навчання, ні листів, ні пісень. Були суворі, зарослі обличчя під касками, був зимовий холод, який ішов від промерзлої землі, і над усім цим витала невловима тінь смерті... Рвонеться в небо зелена або синя ракета і розсиплеться холодними яскравими бризками, протатакає кулетом, коротко і рвучко, і змовкне, немов захлинеться власною кулею, десь загурчить машина і так само несподівано затихне.

— Як тут у вас? — запитав Буданов у високого лейтенанта, який стояв, витягнувшись перед полковником в струну, і від цього здавався ще вищим.

— Пострілюють, товаришу полковник. Звечора он в тому напрямку, де кущі, було помітне пожвавлення, а зараз — тихо, наче там і живого нікого немає.

Буданов уважно подивився туди, куди показував лейтенант, але нічого, окрім дерев, які темніли кронами на фоні неба, не було видно. Буданов і сам ще вдень звернув увагу на цю частину ворожої лінії. Густий високий чагарник, над яким здіймалися дерева, міг бути використаний ворогами для скупчення сил.

— Уважно слідкуйте за чагарником,— наказав він.

В інших окопах він розпитав про кількість мін і розпорядився, щоб негайно збільшили запас. В одному з дзотів Буданов довго розглядав в амбразуру місцевість, яка лежала попереду, хоч було так темно, що, здається, він нічого не міг побачити.

Потім пішов далі. Він згадав, що перед його відходом Іван Бойцов попросився в агітземлянку, і сам повернув туди.

Біля агітземлянки, яка своїм дахом ледь-ледь підвищувалась над землею, просто до стовбура дерева була прибита «Дошка червоноармійської і червонофлотської помсти». На ній записувались прізвища тих, хто убив найбільшу кількість фашистів, знищив танк або збив літака.

«Ладигіна рук справа,— з задоволенням подумав Буданов.— Неспокійна натура, все щось вигадує... І добре вигадує».

Всередині агітземлянка мала довгасту форму і була схожа на зал невеликого кінотеатру. По центру від дверей до невеликої переносної трибуни стояв ряд ослінчиків, навколо них біля стін були вкопані в землю маленькі столики, за якими бійці читали, писали, грали в шахи. Стіни агітземлянки строкатіли плакатами, політичними карикатурами. В глибині стояв стіл, застелений червоною скатертиною. Праворуч і ліворуч від нього в нішах були обладнані полицки, на яких лежали книги, журнали та газети. В агітземлянці було затишно, тепло, бійці любили тут бувати.

Побачивши командира частини, днювальний кинувся було йому назустріч з наміром подати команду «струнко» і доповісти, але на цей раз Буданов заперечливо підняв руку.

— Не командувати.

Червоноармієць Долідзе, стоячи біля стіни, звертався до комісара Ладигіна з запитанням, яке на той час хвилювало кожну радянську людину.

— Чому так фашист пре? Донбас забрав, Москві, Ленінграду загрожує, — чому?..

Чорні очі Долідзе хворобливо блищали, м'язи на худорлявому засмаглому обличчі нервово сіпалися.

— Розумію: танків у нього багато, літаків багато, гармат багато... Але навіщо пустили німця так далеко?

Буданову, який сам був гарячий натурою, здалося, що відповідати Долідзе треба так само палко, як він запитує. І він навіть здивувався, коли Ладигін по паузі зовсім спокійно запитав:

— Чому ви, Долідзе, тільки про німця говорите?

— Про кого ж говорити? Німець пре!

— Хіба тільки німець? — знову з тим самим спокоєм запитав Ладигін. — Хіба тільки своїми силами? А румунів, італійців і інших ви не берете до уваги?.. Та і взагалі, що це за визначення — «німець»? І серед німців, і серед румунів, які воюють проти нас, наші друзі є. Фашизм — ось хто наш лютий ворог, ворог всього людства. Не всі німці, а німецькі фашисти кинули в бій не тільки своїх солдатів, не тільки свою техніку. Промисловість Франції у кого в руках? У них, у фашистів. А промисловість Бельгії, Голландії, Чехословаччини? Теж у них. Сто сімдесят цілком відмобілізованих дивізій кинули фашисти Німеччини на наші рубежі... Так, нам дуже важко. Але в нашого народу є гарне прислів'я: «Не той дужий, хто поборов, а хто ви-

вернувся». Тому нам і треба напружити всі свої сили на фронті і в тилу. Щоб розгромити ворожу навалу.

Долідзе поблискував темними очима.

— А другий фронт де? Де другий фронт? Чому відсиджуються американці та англійці? Чого ждуть?

— Не гарячкуйте, Долідзе,— посміхнувся Ладигін.— Все це не так просто, як вам здається... А втім, розкажіть нам, що ви про все це думаєте? Бо ви ж тільки запитуете, а самі не відповідаєте.

Долідзе зняковів, пробіг очима по всіх, хто був поряд, і тільки тепер побачив полковника Буданова. Розгубився. З комісаром Ладигіним він міг би говорити про що завгодно, з ним він міг тримати себе запросто. Але присутність Буданова одразу ж скувала його.

— Ну, відповідайте на моє запитання, просвітіть нас, темних,— пожартував Ладигін, і на обличчях усіх теж побігли посмішки.

Однак Долідзе знову пішов в атаку.:

— Ви мені прислів'я, я вам — прислів'я: «Своя сорочка ближче до тіла». Не наше воно, а їхнє, буржуазне. Хочуть і капітал нажити, і життя своє зберегти. Ждуть, хто кого переможе, на чий бік стати.

— Так, є такі замашки у панів капіталістів,— погодився Ладигін,— і не хочу я захищати їх від ваших звинувачень, бо чую правду у ваших словах. Але другий фронт рано чи пізно буде. Наша боротьба проти фашизму зіллється з боротьбою народів Європи і Америки. Іншого бути не може. Всі народи розуміють, яке страшне лихо несе з собою фашизм... Але головна сила, яка знищить гітлерівців,— це ми з вами. На нас історія покладає це важке і відповідальне завдання...

Буданов дивився на Ладигіна і думав: «Сильний, твердий, розумний... Добре, що саме поряд з ним мені довелося іти цією важкою дорогою боїв...»

Уночі мороз став дужчий. Холод забирався під стьобаний ватник, мерзли коліна під солдатськими штанами. Після просторого флотського одягу Арсен Красик почував себе незручно в червоноармійській формі.

Від флотського у нього лишилися тільки тільник та пояс. Це, згідно з наказом, лишили всім морським піхотин-

цям. Безкозирку він заховав, хоч йому й не належало її носити. Потім дізнався, що так зробило й багато інших. Ті ж, які не додумалися до цього, потім лаяли себе. І у всіх можливих випадках діставали хоч флотські стрічки та ховали їх в себе на грудях...

Щоб зовсім не змерзнути, Арсен Красик ворухив плечима, з напруженням згинав і розгинав то одну, то другу ногу. Коли йому починало здаватися, що він трохи зігрівся, він переставав рухатись і дослухався, як дихає холодом земля, потріскуючи на морозі стеблинками сухої трави. Інші звуки не долітали до його насторожених вух. Все навколо немовби вимерло в цій морозній темряві.

Але Красик знав, що це не так. Попереду, у ворожому розташуванні, і за спиною, на нашій території, йшла підготовка до бою.

Та хіба не підготовкою до бою було й те, що всіх моряків переодягнули в червоноармійську форму захисного кольору? Чорний флотський одяг демаскує, його далеко видно. А кому потрібно робити з себе мішень? Це наче-то кожен розумів. І все ж переодягання не пройшло спокійно.

Красик згадав, як в дванадцятій землянці моряки, які недавно прибули з кораблів у морську піхоту, зняли «бунт». Вони вже встигли наслухатися оповідань про те, як ходять в атаку морські піхотинці: груди перехрещені кулеметними стрічками, безкозирка на потилиці, за поясом гранати... Новоприбулі хотіли мати саме такий вигляд у наступному бою. І вони категорично заявили:

— Не скинемо морської форми! Помирати, так з музикою!

— Забирай свою зелену робу! — кричали вони до баталера.

В землянку зайшов Ладигін. Його присутність помітили не відразу — в землянці було напівтемно.

Але хтось звернув увагу на комісара. Вигуки поступово припинилися, перетворилися на шепіт. Потім в землянці запала тиша. Всі погляди були звернуті на струнку постать Ладигіна в темно-синьому кітелі з блискучими гудзиками, в добре випрасуваних флотських брюках, в акуратному форменому картузі з білим кантом і позолоченою морською емблемою.

Капітан зробив крок уперед і, зберігаючи свій постійний спокій, запитав:

— Що ж це ви, моряки, флотську честь на робу міняєте? Хіба вас сюди з кораблів для цього прислали? Для того, щоб ви тут морським блиском хизувалися? Ні, не по одягові про справжнього моряка судять, а по його ділах.

Він підійшов до купи темно-зеленого одягу, до якого червонофлотці не захотіли навіть приторкнутися, і звернувся до баталера:

— Ану, вибери на мене чоботи, штани, гімнастерку і ватник.

І почав розстібати кітель.

З темної глибини землянки почувся чийсь виразний голос:

— Справді, браточки, зарвались трохи... Ще й пороху не нюхали як слід, а... Ех, недобре вийшло.

— Давай, баталер, робу!

— Хоч би тільки залишили.

— Тількики і пояси, згідно з наказом, лишаяються у вас! — дзвінким повеселілим голосом вигукнув баталер. — Підходь, розписуйся... Другий — Петренко, хто далі?

— Не другий, а перший, — заперечив задиристий тенорок.

— Ні, другий, — поправив баталер. — Першим у мене уже товариш комісар записаний. Я за кожний комплект відповідаю.

Коли всі переодягнулися, капітан Ладигін, не схожий на попереднього, але, як і раніше, підтягнутий і красивий, запитав:

— Тут хтось непотрібні слова кинув, що, мовляв, помирати, так з музикою... Хто це серед вас такий хоробрий?

Того, хто сказав ці слова, не знайшлося.

— Вас сюди прислали не помирати, — вів далі Ладигін. — Ви прибули сюди для того, щоб знищити смерть, а самим треба живими лишитися.

«Добре сказав комісар, — подумав Красик, згадавши про цей випадок. — Знищити смерть, знищити фашистську чуму!..»

Мороз дошкуляв дедалі дужче. Арсен глянув на ручний годинник. Незабаром з дзоту вийде Долідзе, щоб змінити Красика на вахті. Але будити його ще рано. Нехай поспить спокійно, поки є можливість.

Життя в дзоті було налагоджене, як на бойовому кораблі. Вранці звучала «дудка» вахтового. Бійці снідали, потім вивчали зброю, вирішували тактичні завдання, ділилися досвідом бою. Після навчання працювали: поглиблювали траншеї навколо дзоту, змащували боєприпаси, поліщували маскування.

Арсен Красик був суворий, вимогливий командир, за найменшу, здавалося б, дріб'язкову провину карав. Але після робочого дня, коли наставали короткі вільні хвилини, він брав до рук гітару, з якою ніколи не розлучався полтавчанин Тарасенко, і починав на диво м'яким і задушевним голосом наспівувати давню морську пісню:

Врагу не сдается наш гордый «Варяг»,
Пощады никто не желает...

До його чистого баритона приєднувались один за одним інші голоси, і пісня лилася й лилася, немов летіла на крилах, еднаючи друзів в їхніх думках і почуттях.

Одного разу він раптово обірвав пісню, поривчасто відклав гітару, зітхнув.

— Ех, почитати б оце книжку хорошу. Був у мене дружок один, Федір Білогай, так той і в бою з книжкою не розлучався.

— А чого б не почитати? — підтримав його Тарасенко. — Є в мене, старшина, одна путня книжечка.

Він витяг пом'ятій, без палітурки, томик Миколи Островського.

З того часу голосне читання в дзоті стало системою.

Читав здебільшого Долідзе. Кожне слово він вимовляв неквапливо, мов дослухався до його звучання, виразно ворушив чорними густими бровами, грав сухорлявим смуглявим обличчям, жестикулював руками з довгими, тонкими, немов жіночими пальцями. Якось Арсен Красик йому сказав:

— Талановитий ти хлопець, Долідзе.

Боець знітився, шкіра на його обличчі стала ще темнішою, а повіки з пухнастими віями затремтіли.

— Який тут талант? — заперечив він. — Книжка така. По-іншому не прочитаєш. Павка який, га?

Не раз бувало, що читання переривалося кулеметними чергами, які долинали з висоти сірого неба. Бійці вибігали з дзота і з хвилюванням слідували за повітряним боєм.

Небо прошивали траси куль, іноді літак спалахував і, перекидаючись у повітрі, падав кудись за гори.

Дзот, хоч і був розташований окремо від усієї лінії оборони, але не жив відірвано від навколишнього життя. Його провідували друзі. Вони приносили їжу, тютюн, листи. Особливо жаданим гостем був Ладигін.

Він не вимагав офіційного ставлення до себе, сидів серед бійців як близький і хороший товариш і тихим голосом запитував:

— Ну, як живете, герої?

Вислухавши дзотівців, він сам починав розповідати про те, як робітники й колгоспники на власні кошти будують літаки і танки для Червоної Армії, як севастопольські жителі, залишивши свої будинки, вливаються в ряди захисників міста.

Кожен з присутніх немовби знову почув вибух першої ворожої авіабомби, немов побачив озвірілого ворога, який простягнув руки не тільки до Севастополя, але й до Ленінграда, Москви, кожен знову йшов важким шляхом війни від самого її початку... Багато радянської землі захопили фашисти, багато радянських людей потрапило у фашистську неволю, але ніколи не вдасться ворогам перемогти країну, над якою в жовтні сімнадцятого року запалала зоря свободи. Німецькі фашисти жорстоко помилилися, розраховуючи на слабкість радянського ладу, Червоної Армії і Червоного Флоту. Червона Армія терпить тимчасові воєнні невдачі, це так, але загибель гітлерівських загарбників неминуча. Народи, які взяли до рук священну зброю, дедалі ширше розправляють свої могутні плечі...

— Ми можемо і повинні розгромити німецько-фашистських загарбників,— закінчив Ладигін твердим голосом, яким читаються накази.

В дзоті якийсь час стояла глуха тиша. Чути було лише дихання схвильованих людей.

— Все ясно, друзі,— порушив тишу Красик.

Нетерпляче заворушився на місці Долідзе. Шумно набрав у груди повітря Фентісов.

— Ворог до Москви наближається,— вів далі Красик,— до Ленінграда. Він тупцює біля стін Севастополя. Хто його відкине і розгромить? Хто відрубає йому гадючу голову? Ми з вами. На нас дивиться весь народ. То давайте ж поклянемося бити німецьких фашистів по-справжньому, по-чорноморському!

Голос в Арсена тремтів; лице зблідло від надмірного хвилювання.

Тарасенко зустрівся поглядом із своїм командиром і сказав:

— Клянемося!

Заговорив Фентісов, високий, плечистий і вродливий:

— Не зганьбимо честі моряків. Якщо треба буде, життя своє віддамо для перемоги.

Арсен Красик швидко щось писав. А коли всі ті, що були в дзоті, сказали своє слово, Красик став поруч з Ладигіним, і голос його пролунав урочисто:

— Рішення наше буде таке: «Ми клянемося радянському народові, рідній нашій Комуністичній партії, не відступати від дзота ні на один крок, як би тяжко нам не було, битися з ворогом по-чорноморському, до останньої краплини крові, бути хоробрими і мужніми до кінця».

— Правильне рішення,— ствердно хитнув головою Фентісов,— давай, старшина, розпишусь.

Аркуш паперу переходив з рук в руки, на нього лягали підписи, то короткі й тверді, неначе вирізьблені багнетом, то довгі й розмашисті, в яких виявляється воля і незалежність, то чіткі і ясні — вони свідчили про відкрите серце людини.

— Підпишіться й ви з нами, товаришу комісар,— повернувся до Ладигіна Долідзе.

— Я? — здивувався Ладигін.

— Ви — теж наш дзотівець.

Ладигін розписався.

Надвечір ворог прорвав ділянку Севастопольської оборони на північ від села Камишли і опинився недалеко від дзота, в якому засів рій Арсена Красика.

А другого дня, ще й сонце не встигло піднятися, як понад п'ятдесят фашистських автоматників на чолі з офіцером на повний зріст пішли на дзот.

— Ах ти ж бур'ян! — вигукнув Арсен, помітно бліднучи, і приліг до кулемета. Він так різонув по шерензі, що з півтора десятка фашистів звалилося, немов справжній бур'ян, підтятий гострою косою.

Арсен Красик коротко й нервово засміявся і повернув голову до Долідзе.

— Бачив? Он як!.. Ану, підлий, лишень, холодної водички в мого «максимку», бо, бачу, жарко буде.

— Пити захотів? Зараз ми його напоїмо, рідного.

Гітлерівці вже не наслідувались іти на повний зріст, вони повзли до дзота поодиноці, їхні шинелі з'являлися серед голих кущів та каміння то в одному, то в іншому місці. Однак вогонь кулемета і гвинтівок змусив їх припинити свою спробу дістатися до дзота.

Запала тиша. Красик відійшов від кулемета, витер долонею обличчя й жартома запитав:

— Що, хлопці, може, почитаємо, поки фріци рани зализують?

Та в цю хвилину Тарасенко, який висунув голову з дзота й оглянув місцевість, голосно вигукнув:

— Глянь, старшина! Ракета!

Хвіст ракети вигнувся в небі блискучою, яскраво-червоною дугою, і вогонь її розсипався рясними бризками над самим дзотом.

— Що б це могло значити? — вголос подумав Красик. — Серед білого дня і раптом — ракета. Певне, фріци щось вигадали.

— І що вони можуть вигадати нового? — скривився Тарасенко. — Або ж психічна знову, або ж обстріл, або ж бомбардування.

— А хіба цього мало? — і засміявся Красик. — Більше ніж досить.

Останнім часом він знову змінився в своїй поведінці. Десь поділася його задумливість, мовчазність. Коли б його міг зараз побачити Антон Чигирин, він упізнав би в ньому того Красика, яким він його знав ще до війни — веселим, жартівливим, трохи грубуватим і глузливым.

В небі з'явилися ворожі літаки. Минуло кілька хвилин напруженого чекання, і в повітрі зловісно завилла авіабомба. Недалеко від дзота рвонувся вгору чорний стовп землі, диму, завили осколки і шматки каміння. Потім знову ракета і знову бомба. «Юнкерси» ревіли в повітрі, крутячись над дзотом. А в дзоті сидів невеликий гурт людей і чекав, щоб літаки полетіли, щоб потім знову взятися за кулемет, за гвинтівки і припасти до амбразур.

Бомбардування тривало півгодини. Можна було чекати нової атаки. Але, як тільки літаки зникли, біля дзота вибухнув ворожий снаряд. За ним — другий, третій... Гітлерівці розпочали артилерійський обстріл висоти з надією, що так вони зможуть зруйнувати, вивести з ладу цю невеличку, але неподатливу, міцну фортецю. Снаряди падали так густо, що вибухи зливалися в один безперервний,

неймовірної сили гуркіт, від якого боліли вушні перетинки, а в голові стояв густий дзвін.

Раптом боець, який сидів, притулившись до мурованої стінки, смикнувся, встав на рівні ноги і, випрямившись, важко упав на землю. Смерть була такою несподіваною, що в дзоті на якусь мить всі заціпеніли.

В наступну хвилину до забитого кинувся Арсен Красик. Він смикав бійця за плече, але було ясно, що той уже не розплющить очей. Одяг на грудях його одразу ж почервонів від крові. Красик прикрив тіло товариша шинелею, відступив на крок і виразно сказав:

— Помстимося... Не слізьми, а кров'ю плакатимуть вони, гади повзучі.

Снаряди падали й падали. Вибухи, які розлягалися то ближче, то далі, важко, як залізним молотом, били по голові, притуплювали мислення, убивали почуття. Люди в дзоті сиділи білі, як мерці, з напіввідтуленими ротами, з вираженими очима. Часом хтось, не витримавши цього пекельного гулу, для того, щоб відчути себе живим, здатним до активної дії, починав пересуватися з місця на місце. Але кожного разу Арсен Красик, грізно блиснувши своїми зеленкуватими очима, коротко наказував:

— Не рухатись!

Нарешті обстріл припинився. Якийсь час у дзоті було тихо. Красик глянув на товаришів. Всі сиділи мовчки, і вигляд у кожного був пригнічений. Арсен, зібравши всю свою силу волі, кумедно стріпнув головою, немов обтрушуючи з себе воду, і промовив:

— Уф... Ох і баня ж! В голові наче джмелі гудуть... Ану, хлопці, до амбразур і дивіться в усі очі. Зараз знову полізуть.

— Не видно щось,— сказав Долідзе, дивлячись в амбразуру.

— І з мого боку не видно,— доповів Тарасенко.

— А з мого видно! — вигукнув Фентісов.— Он, он каска показалася. Он спина...

— Значить, обходять? — перепитав Красик.— Думають, що з тилу їм легше буде підступитися. Подивимось...

Гітлерівці повзли до дзота, ховаючись за камінням. Арсен Красик дав кілька черг із кулемета, але кулі зацокотіли по камінню, не завдавши ворогам ніякої шкоди. Фашисти підповзали все ближче й ближче.

— Приготувати гранати! — наказав Красик.— Не кидати до моєї команди.

У дзоті чекали. Кожен почував, що цей бій буде важчим, ніж усі попередні, і кожен приготувався битися лютіше, ніж бився досі. Зненацька серед гітлерівців розітнувся вибух. Помилитися не можна було — так рветься граната.

— Хто кинув? — грізно заревів Красик. — Хто кинув?

Але останні його слова потонули в новому вибухові.

З дзота видно було, як фашистські солдати порачкували, низько поприхиливши голови в квадратних касках до землі... Ще один вибух — і на високому камені на якусь мить промайнула постать моряка в безкозирці. Він ще раз махнув рукою — і знову гримнув вибух.

— Нам допомагають! — в безмежній радості вигукнув Долідзе. — Хрести їх, браток, хрести!.. Ох і січе ж, ох і дає!..

За хвилину в дзот прослизнув задиханий, але надзвичайно веселий, збуджений до краю, з палаючими очима Іван Бойцов.

— Як тут у вас, браточки? Арсен, де ти? Живий?

— А ти звідки? Хто тебе сюди прислав?

— Полковник Буданов, — відповів Бойцов. Тут він побачив забитого і спохмурнів. Оглядаючи маленьке тісне приміщення з стінами, подзьобаними осколками, запитав: — Важко вам?

— Нелегко, — погодився Красик. — Але передай полковникові і комісару Ладигіну, що тримаємося і будемо триматись. Клятва наша непорушна. Ось подивись.

— Я знаю про неї. У всіх підрозділах знають. Ну, доповідайте, що треба, чого не вистачає? Час не жде...

— Так що важко їм, товаришу полковник, — закінчив розповідати Бойцов про становище в дзоті.

Буданов сидів мовчки, заглиблений у свої думки. Він весь час тримав телефонний і живий зв'язок з командирами підрозділів і знав, що становище по всій лінії оборони набагато погіршало. Раніше з Великої землі частіше приходили кораблі, підкидали поповнення, зброю, снаряди і патрони. Тепер вже до Севастополя морем неможливо дістатися. Вдень і вночі фашисти тримають води навколо міста під постійним спостереженням.

Не вистачало бойової техніки, мало було людей. Їх треба зосереджувати на найголовніших вузлах оборони. Таким є дзот Арсена Красика. Два інших дзота, ліворуч і праворуч від Красикова, уже захоплені ворогами. Тепер цей останній треба втримати будь-що.

— Попросіть до мене капітана Ладигіна.

— Єсть,— відкозиряв Бойцов і вискочив із землянки. Через кілька хвилин прийшов Ладигін. Його обличчя з золотавими бровами було, як завжди, зовні спокійне. По ньому важко було прочитати, що коїться в його душі.

— Сідайте,— запросив Буданов. Він провів рукою по голові, пригладивши чорне неслухняне волосся, і запаленими від безсоння очима показав на дерев'яний стілець біля свого столу.— Будемо говорити прямо і коротко. Треба, щоб ви з групою бійців дісталися до дзота старшини Красика.

Ладигін продовжував мовчати, але його очі з невідривною увагою дивилися на Буданова.

— Ви розумієте, яке значення для нас зараз має цей дзот. Якщо ми його здамо, то почнемо відкочуватись до Севастополя. А цього не повинно статися.

— Розумію,— кивнув головою Ладигін.— Дуже добре розумію. Коли відправлятися? Зараз?

— Коли почне смеркати. Зробіть це непомітно для ворога. Підберіть людей, думаю, так чоловік десять-двадцять. Рій Красика треба замінити.

— Красик із своїм роєм не залишить дзота.

Суворі очі Буданова потепліли.

— Не залишить, кажете? — перепитав він і, хвилину помовчавши, додав: — Я б теж не залишив. Одним словом, там на місці подивитесь, що і як.

Ввечері пішов колючий сніг. Різкий вітер задував в амбразури. Стіни взялися кригою. Але люди не звертали на холод уваги. Кожен був зайнятий своїм. Набивали кулетні стрічки, чистили зброю, перевіряли гранати.

Арсен Красик дивував товаришів своєю поведінкою. Він весь час жартував і навіть кілька разів починав щось наспівувати. Арсен сидів у ватнику, прихилившись плечем до холодної стіни, і зв'язував докупи гранату і пляшку з запальною рідиною.

— Що це ти мудриш, старшина? — поцікавився Тарасенко.

Красик посміхнувся, блиснувши зубами, але навіть в напівтемряві було видно, як він схуд, як зблідли його губи і запали щоки.

— Подарунок гітлерівцям готую...

Всі підійшли ближче до Красика. Долідзе смоктав тоненьку цигарку, перекидаючи її язиком з одного кутка

губів у другий. Критично оглянувши роботу Красика, він висловив недовір'я.

— А чи вийде що-небудь з цього?

— Повинно вийти. Адже це просто: граната вибухає, розбризкує рідину. Якщо осколком фашиста не поцілить, то вогнем запалить, а все одно не втече... Граната конструкції «АК», Арсена Красика.

— Ну, тоді давай і ми тобі допоможемо.

В сніговій пітьмі гриміли і розкочувалися гарматні вибухи. Стріляли десь далеко. Та ось знову снаряд упав коло дзота, повітря навколо заволокло димом. Сипонуло осколками і камінням. Наближалася чергова сутичка з ворогом. Знову, як і перед цим, ворожа артилерія біла по дзотові довго і прицільно. Дзот завалило вирваними з землі кущами, камінням. Кілька разів землею засипало амбразури, і їх доводилося прочищати залізними ломиками.

Нарешті стрільба припинилась. Крізь снігову пелену до дзота почали наближатися фашистські солдати, поодиночі і групами. Навколо них віхолився густий сніг, і здавалося, що вони погойдуються, мов п'яні. А може, вони і справді були п'яні. Почулися вигуки:

— Рус, рус! Здавайся!

— Давай, хлопці,— махнув головою Арсен Красик.

Дзот одразу ожив, ударив гвинтівочним вогнем. Втративши кілька солдатів, гітлерівці відступили, але ненадовго. Вони знову полізли на дзот більшими групами. Фентісов кричав, натискуючи на гашетку:

— Йй-богу, вони божевільні! Я ж кажу — божевільні.

Коли фашисти опинилися в якихось двадцяти-тридцяти кроках від дзота, Арсен Красик покликав:

— Долідзе!

— Єсть Долідзе,— доповів той, продовжуючи стріляти.

— Біжи на КП.

— На КП? Для чого?

— Скажи, щоб дали допомогу. Бігом.

— Але ж...

— Повторіть наказ, товаришу Долідзе! — різко вигукнув Красик, і очі його заблищали зеленуватими вогниками.

— Єсть піти на КП і сказати, щоб дали допомогу.

— Ось так,— уже спокійніше промовив Красик.

Долідзе взяв автомат, причепив до пояса кілька гранат і вискочив із дзота.

Фашисти посувалися вперед повільно, неначе йшли назустріч небаченому вітрові. Вони падали, підіймалися і падали знову, підповзаючи все ближче й ближче.

— Гранати! — скомандував Арсен Красик.

Він перший кинув гранату. В загальному гулі бою вибуху не було чути. Зате Красик побачив, як кількох фашистських солдатів охопило полум'ям, вони побігли, а потім покотилися по землі.

— Діє, діє моя «АК»! Дивись, Фентісов!..

Красик на мить повернув голову до бійця, і очі його стали круглими. Фентісов, випустивши ручки кулемета, з жовтим обличчям лежав на землі.

— Фентісов! Фентісов! — закричав Красик стривоженим голосом. — Стріляй!

Боєць підняв своє могутнє тіло, підтягся до кулемета і знову дав кілька черг. Під ним темніла кров, а по його щоках котилися сльози.

Гітлерівці вже майже поруч, у дзот полетіли осколки від їхніх гранат.

Красик на мить оглянувся, з шумом набрав повні груди повітря:

— Наверх ви, товарищи, все по местам, последний парад наступает... — Його голос, спочатку тихий, хрипкий, наростав, дужчав, бився в муровані стіни дзота, разом з вогнем виривався з амбразур. Ось до його голосу приєднався і Тарасенків, захрипів Фентісов. — Врагу не сдается наш гордый «Варяг»...

Стікали кров'ю ще кілька бійців. Ледве тримався на ногах і сам Красик. Поранений, без каски, з оголеними грудьми, він продовжував битися, то кидаючи гранати, то припадаючи до кулемета. А пісня все гриміла, то спадаючи, мов підбитий птах, то знову злітала, билася в низенькі стіни. Нарешті він помітив, що б'ється проти фашистів лише вдвох з Тарасенком.

— Тримайся, Тарасенко! Тримайся, любий! — закричав Красик.

— Тримаюсь, старшина.

Фашисти були вже біля самого дзота. Але раптом за спиною в них затріщали автомати, кілька ворожих солдатів упало. Красик почув високий міцний голос Ладигіна, щось войовниче вигукував Долідзе.

— Не давайте їм тікати! Не пускайте живими! — закричав Красик. Він вискочив із дзота і кинув навздогін ворогам останню гранату, хитнувся.

До Красика швидко підійшов Ладигін, рвучко обняв його:

— Спасибі! Від усього серця...

— Нас лише двоє лишилось,— тихо промовив Красик. Ладигін повільним рухом зняв з голови вушанку.

19

Федір Білогай прийшов до пам'яті від лютого холоду. Спершу йому здавалось, що він лежить роздягнутий в неопленій кімнаті. Потім він переконався, що лежить на холодній цементовій підлозі, у підвалі.

Холод був скажений і ставав з кожною хвилиною сильнішим. Здавалося, що все його тіло вкрилося суцільною кригою.

Напружуючи сили, Федір поворушив руками і мало не скрикнув від нестерпного болю, який пронизав усе тіло.

Незважаючи на холод, який сковував кожен мускул, Федорові неймовірно хотілося пити. Ніколи ще він не переживав такої спраги. Хоч би один ковточок води, одну лише краплину!.. Язик був сухий і шорсткий, як щітка, губи потріскались і розпухли, ясна палило вогнем.

Пересильючи біль, не маючи змоги стримати стогін, Білогай поволі піднявся на коліна і обвів очима приміщення — сірі стіни, маленьке загразоване віконце, в яке не могла просунутись навіть людська голова.

Надворі падав сніг, вітер заносив через розбите скло окремі сніжинки. Білогай підповз до віконця і почав їх ловити губами. Сніжинки крутилися, пролітаючи мимо. Тоді Федір почав ловити їх руками та злизувати язиком. Вітер ворухив його волосся, освіжав голову. Сили поступово поверталися до нього.

— Що чекає Федора далі? Звичайно, після всього його розстріляють або повісять. Але раніше вони будуть знущатися з нього, катуватимуть, виламуватимуть пальці, викручуватимуть руки.

«Чи витримаю я? — думав Білогай.— Чи вистачить у мене сили? Треба щоб вистачило. Можна, звичайно, мовчати, коли битимуть і ламатимуть руки. Але я мовчати не зможу. Я кричатиму і битиму їх в морди, плюватиму їм в очі, боротимусь до останнього подиху».

Сніжинки крутилися перед його очима, він ловив їх на долоню, змочував язик і губи.

За стіною пролунали кроки, загримів засув, і в квадраті дверей зупинився лейтенант Шальте, в шинелі, в жовтих шкіряних рукавицях. Він заговорив так, неначе нічого й не сталося.

— Як вам спалось, пане інженер?

Федір мовчки подивився на лейтенанта очима, повними ненависті.

— Я вас розумію,— продовжував Шальте.— Зараз ви мене ненавидите більше, ніж коли б то не було. Але в цьому винні ви самі. Ви повелися не як вихована людина, а як хуліган, вдаривши того, хто прийшов до вас з добрими намірами. Ви вдарили людину без всякої на те причини.

— Він зрадник, а не людина,— не стримався Білогай.

— У нього відмінні від ваших політичні погляди, тільки і всього.

— У нього немає політичних поглядів. Він такий же бандит, як і ви.

— Солдати фюрера — не бандити.

— А хто ж ви такі? Для чого сюди прийшли, якщо не для того, щоб убивати та грабувати?..— Федір Білогай раптом відчув новий приплив ненависті. Це додало йому сили, і він навіть піднявся на ноги.— Хто звав вас у нашу країну?.. Ось ви б'єте мене, тримаєте у холодному підвалі, ви прийшли в мій дім і хочете, щоб я жив по ваших вовчих законах — хіба це не бандитизм?

— Пан інженер — першокласний оратор,— криво посміхнувся Шальте. Пальці його рук, як завжди, ворушилися за спиною.— Але пан інженер говорить непереконливо.

— А я й не збираюсь вас переконувати. Вас убивати треба, знищувати, як сарану. І ми вас знищимо, згадаєте мої слова перед смертю.

Офіцер злісно прищурих білуваті очі, мускули на щелепах у нього затремтіли, він відчеканив:

— Ви будете наш раб!..

Потім круто повернувся і вийшов.

Цілий день Федорові не давали їсти. Тільки ввечері солдат приніс йому якесь чорне вариво і шматочок чогось, схожого на хліб. Вариво було холодне, від нього Федір ще дужче змерз, але їв. Треба було підтримувати себе. Після розмови з Шальте він зрозумів, що розстрілювати його поки що не збираються. Значить, можна буде спробувати втекти. А для цього потрібно мати силу.

Вночі знову заскрипів засув, і в підвал вштовхнули чо-

тирьох. В одного була перебита рука, у другого прострілені ноги, у двох на голові висіло закривавлене шмаття. Троє поводили себе тихо, тільки часом стогнали, а той, у кого були пробиті ноги, без кінця лаявся, підповз до дверей і бив у них каменем.

Потім Білогоай згубив лік полоненим. На ранок в підвалі вже ніде було лежати. Більшість сиділа, тісно притиснувшись один до одного. Федора затиснули в куток. Поряд з ним влаштувався маленький щуплий дідусь. Обличчя його було покірним і смирним.

«Мабуть, він не військовий»,— подумав Білогоай, оглядаючи його напіввоєнний, напівцивільний одяг.

На всякий випадок запитав:

— Звідки, папашо?

— Та звідки ж? Звісно, звідки.

— Ну, як там?

— Сам бачиш,— старий хитнув головою на присутніх.— Погано. Німці напірають, а ми рачкуємо.

— Не бреші!— спалахнув Федір.— Ти мені толком скажи.

— Я толком і кажу.

— Якби не авіація. Авіацією давить, сволота,— додав хтось.

Білогоай більше не розпитував. Він зрозумів, що становище на фронті справді важке. На серці стало ще гірше. Коли б вирватись на волю. Тепер він уже не потрапив би гітлерівцям у лапи. Ну, нічого, він ще вирветься. Він ще зустрінеться і з Шальте, і з іншими такими самими.

— Хлопці, чи немає в кого закурити?— запитав Білогоай.

Ніхто не відповів. Тільки старий, що сидів поряд, сказав:

— Та в мене ж, мабуть, і є. На цигарку натрушу.

У Білогая ще не затихла неприязнь до старого. Спершу він вирішив було відмовитись від його тютюну, але бажання закурити пересилило. Він скрутив цигарку і з насолодою зотягся.

На Федора дивились десятки голодних на куриво очей. Він зробив кілька зотяжок і передав цигарку іншому. Потім сидів мовчки, перебираючи невеселі думки, спостерігав, як вогник церестрибує з рук в руки, спалахує яскравіше то в одному, то в іншому кутку.

Другого дня в обідню пору всім наказали вийти у двір. Полонених поставили по чотири в ряд, наказали закласти

руки за спину і почали зв'язувати колючим дротом. І тут раптом старик з смирним і покірним обличчям переродився. Він блиснув очима, гнівно закричав на німецького солдата:

— Ти за що ж мене в'яжеш, гаспидська твоя душа? Що я тобі, собака? Людина я!..

— Хальт! Хальт! — закричав солдат і штовхнув старого прикладом у груди.

— Ах ти ж вонючка! — старий розмахнувся і з силою ударив гітлерівця межи очі, той заверещав, впав на коліна і порачкував в сторону від колони.

Пролунав постріл. Старий упав. Разом упав і той, що стояв поряд. Здійнялася безладна стрілянина, посипалися удари, і колона рушила.

На снігу лишилися лежати темні постаті. Сніг біля них ставав рожевий від крові.

20

Червонофлотець боцманської команди Віталій Назаров, який виконував обов'язки корабельного листоноші, повернувся з пошти під час обіду. Одразу ж всі залишили ложки і обступили його тісним кільцем. Останнім часом «Швидкий» часто ходив у бойові походи, мало затримувався біля причалу, і тому листи та газети потрапляли на корабель раз на тиждень. Проводжаючи поштаря, йому наказували:

— Гляди ж, Вітю, мені листа.

— І мені не забудь захопити, знаю, що є.

— Всім, всім принесу. У вас такий листоноша, що нікого не забуде, всіх уважить.

Після того, як Віталій посидів у канатному ящику, постояв перед строем та побесідував з комісаром Володіним, він став просто-таки зразком дисципліни. На ранкову фіззарядку, коли траплялася змога її зробити, вибігав першим, на найважчу роботу сам напрошувався, на вахті стояв з таким виглядом, неначе мав від цього найбільше задоволення. Що б він не робив, все виходило у нього швидко, легко і спритно. Якщо звертався до старшого, то з таким флотським шиком, що інші тільки заздрили:

— Ну й Назаров!

Команда якийсь час ще підсміювалась над ним, мовляв, яка то хороша річ канатний ящик, лише добу людина у ньому посиділа, а дивись, як переродилася. Але ці жарти відскакували від Назарова, як м'яч від стінки. Він не тіль-

ки не ображався на товаришів, а навіть сам охоче підтримував такі розмови:

— Що правда, то правда. Поки сидів там та перераховував кількість якірного ланцюга, від усіх гріхів очистився.— І по-філософському резюмував: — Канатний ящик, братики мої, це не тільки засіб покарання, але й засіб виховання.

Листоноша на кораблі повинен користуватися абсолютним довір'ям команди. І, якщо вже Віталій Назаров став листоношею, то це було кращим свідченням того, що він справді «очистився від усіх гріхів».

Листи він роздавав не просто: назвав прізвище і забирай,— а з приказками, з коментарями, з яких було видно, що йому добре знайомі сердечні справи більшості моряків «Швидкого».

— Снегірьов Сашко! Одержуй від дружини, Ганни Снегірьової.

— Жора Зеленський! А ось тобі. Це та блондиночка пише, за яку ти від старшини догану схопив. Ач, якими закарлючками розписалася, видать, складна натура.

Все менше лишалося червонофлотців навколо Назарова. Хлопці відходили вбік, читали листи. В цій події не брали участі лише Яків та Антон Чигирин. Сажневу нізвідки було чекати листа — мабуть, його рідні так і не вдалося своєчасно виїхати з Кривого Рога. А Чигирин досі нічого не знав про долю Оксани. Прощаючись з нею в Севастополі, він, звичайно, не міг дати своєї адреси, бо не знав, де буде служити далі. А вона не могла сказати, де саме зупиниться за Каспійським морем.

Правда, вони домовились, що Оксана писатиме йому у всі портові міста на Чорному морі «до запитання». Але не в кожен порт заходив корабель, а там, де він бував, листів не виявлялося. Антон спочатку з надією дивився на Назарова, потім, переконавшись, що йому знову нічого немає, став повільно підійматися по крутому трапику на верхню палубу.

— Старшина Чигирин!

Антон здригнувся, рвучко повернув голову. Серце його забилось прискорено.

— А для тебе сьогодні аж дві радості.

Антон швидко підійшов до листоноші, бліднучи, запитав:

— Ти не жартуєш?..

— Добрі мені жарти! — вигукнув Віталій.— Людина, можна сказати, на весь Чорноморський флот прослави-

лась, а ще питає, чи я не жартую. Глянь, ось газета «Красный черноморец», а в ній малюнок художника А. Чигиріна. Називається «На фронт». Твій?

— Мій... І лист, може, є? — тихо запитав Чигирин.

— І лист є. На закуску тримаю,— засміявся Назаров, подаючи Антонові паперовий трикутничок.

Чигирин пробіг очима по літерах, написаних таким знайомим почерком.

— Вона... Оксана моя.

— Сам бачу, що вона,— задоволено промовив Назаров.— Ну, що ж там? Де зупинилась? Як влаштувалась?

— Чекай, чекай, дай опам'ятатись.

Антон Чигирин відійшов набік і почав читати:

«Мій любий! Пишу тобі із Джамбула. Дорога була важка і далека. Але не одна я так їхала і скаржитися на труднощі не буду. Головне, доїхала. Зараз живу в людей, які прийняли мене, як рідну, хоч я раніше їх і не знала. Так що ти, Антоне, про мене не турбуйся. Мені тут добре. Єдине, що мене зараз тривожить, так це те, що я нічого не знаю про тебе. Де ти? Хоч би одне слово почути, дізнатися, що ти живий і здоровий. Я була б щаслива. Я написала тобі вже кілька листів, як ми і домовлялися, але ти, мабуть, їх не одержав. Якщо одержиш цього листа, то швидше відповідай мені, бо серце моє розривається. Зараз в хаті нікого немає, я сама, і можу вволю наплакатись. Пиши, мій любий. Міцно цілую тебе. Твоя Оксана».

Антон ходив по кораблю, як іменинник. Всім показував листа, перечитував його кілька разів, сміявся безпричинно і жартував. Коли ж радість трохи уляглася, сів писати відповідь. Лист у нього вийшов сумбурний, в ньому було багато знаків оклику, але Антонові здавалось, що він ще не все розповів, не всі свої почуття і думки переніс на папір.

Він придбав ще одну газету з малюнком, вклав її в конверт разом з листом. Нехай Оксана порадується його успіхові. Адже якою великою радістю буде для неї побачити в газеті Антонів малюнок та ще і впізнати на ньому себе...

Антон опустив листа в поштову скриньку, але йому знову здалося, що він не про все розповів. Тоді він написав ще одного листа і його опустив у скриньку слідом за першим.

Але навіть і це його не заспокоїло. Хотілося поговорити з ким-небудь, розповісти, як він любить свою Оксану, та було вже пізно, всі, окрім вахтових, спали. Тоді Антон зачинився в артилерійській рубці і, відчувши знайоме збу-

дження, яке завжди з'являється під час творчого натхнення, почав малювати.

Швидкими рухами він намалював постать листоноші, який роздає морякам листи на палубі корабля. Ця постать, ще не завершена, вже була повна глибокого змісту. Здавалось, що разом з листами поштар роздає людям радість і сам радується цьому більше за інших. Здавалось, що в цьому і є головний зміст малюнка.

Але ось рука кинула ще кілька штрихів, і на передньому плані на весь свій багатирський зріст став червонофлотець, який читає листа. Широкі темні брови туго зімкнуті на переніссі, суворе лице заглиблене в себе. Але все це освітлене посмішкою, яка ледве торкається його виразних губів. В ледь примружених очах багато тепла і людської ласки, багато добрих і хороших думок... Від кого цей лист? Чи від коханої дівчини, чи від молодої дружини, чи від бойового друга, чи від старенької матері?..

Робота трохи заспокоїла Антона.

Червонофлотці ще заправляли і зв'язували койки, а над люком уже просвистіла дудка, і розсильний вигукнув:

— Приготуватися на фіззарядку в бушлатах і безкозирках!

— Розсильному холодно,— кинув жарт Віталій Назаров, викликавши сміх у всіх, хто був у кубрику.

— Бережуть морячків,— додав хтось.— Бояться, щоб не застудилися.

І посипались жарти, без яких моряк не ляже і не встане.

Антон Чигирин перший вискочив на палубу. Але не встиг він випрямитися біля круглого люка, з якого, неначе з пічки, тягло теплим повітрям, як холодний вітер зірвав з його голови картуз і покотив по палубі.

— Еге, братці, штормить! — вигукнув Антон, ловлячи картуза.

Починався шторм. Пронизливий вітер по-зрадницькому підбирався то збоку, то знизу, то бив прямо в лице, обдаючи дрібними солоними бризками.

Моряки на фіззарядці горбилися, покрикували на фізкультурника:

— Давай веселіше! Хоч би нагрітися трохи.

Зарядку закінчили швидше, ніж звичайно. Кожен квапився спуститися в теплий кубрик, випити гарячого чаю з металевого кухля, з'їсти традиційний хліб з маслом і зайнятися, чим буде наказано,— навчанням чи роботою... Але

несподівано розсильний розніс по всіх кутках розпорядження приготуватися до походу.

Не вперше морякам «Швидкого» зустрічатися з морем віч-на-віч. В боротьбі з штормом є щось захоплююче.

Моряк почуває себе справжнім моряком особливо тоді, коли по палубі котяться важкі хвилі, які злісно шиплять і загрожують змити в море, коли під могутніми ударами води тріщать шпангоути, а нестримний вітер грізно висвітує в такелажі...

З хвилини на хвилину чекали сигналу вийти на зовнішній рейд. Команда передбачала, що туди ж підійде і черговий транспорт, який доведеться супроводжувати до лінії фронту.

Відшвартувалися аж увечері. Але пішли не далеко: кинули якір за триста метрів від стінки. Тут було ще тихо, об залізні борти билися лише дрібні хвилі, хоч вже почувалося холодне дихання могутнього і грізного моря.

У просторому кубрику номер один, де завжди відбувалися збори, демонструвалися кінофільми і виступали артисти, тепер зібралася вся вільна від вахти команда. Прийшов командир корабля Угаров, за ним комісар Володін і командири бойових частин.

Високий і товстий Угаров ледве просунувся за невеликий залізний стовик і зайняв так багато місця, що в кубрику, здається, від його присутності стало тісно.

Особовий склад «Швидкого» любив свого командира за простоту у відносинах і справедливість... Якось на корабель прибула інспекція для того, щоб перевірити завдання по відбиттю атаки торпедних катерів. В цілому завдання склали на відмінно, трохи затримався тільки писар Жора Зеленський — маленький, кругленький, трохи мішкуватий червонофлотець. Він невчасно відповів інспекторові, перевищив установлений нормативами час. Коли інспекція залишила корабель, Угаров подякував особовому складові, але зауважив:

— Тільки один у нас спасував... Що з вами сталося, товаришу Зеленський?

Той почервонів.

— Розгубився я, товаришу капітан третього рангу. Високе начальство.

— От тобі й на! «Розгубився». На моєму кораблі розгубився матрос, що я чую?.. Чому ж розгубився?

— Не знаю.

Угаров наморщив лоб.

— А треба знати. Тоді більше й не будете розгублюватися.

Угаров не був красномовним, але прості й зрозумілі слова були для моряків кращі за будь-яке красномовство.

— Матрос не повинен розгублюватися ні за яких умов. Високого начальства боятися не треба. Всякий наш адмірал сам був колись матросом, палубу драїв, гальюн чистив. Аякже! У нашій країні в адмірала виходять не в позолоченому мундирі, а в матроській робі. Адмірал такий же, як і ми з вами, тільки знань у нього більше, досвіду і гарту.

Угаров сам був у високому званні, але він говорив: «Всі ми», «Ми з вами» і цим приєднував себе до всієї матроської сім'ї. Це подобалось морякам.

— Треба виробляти в собі матроську винахідливість. Я люблю моряка сміливого, тямущого. Ясно, товаришу Зеленський?

— Ясно, товаришу каптеранг,— скоромовкою випалив Зеленський.

— І не каптеранг, а капітан третього рангу. Ех, товаришу Зеленський, мало у вас вогню флотського. І як тільки з вами дівчата гуляють? Чи ви лише перед начальством розгублюєтесь?

Сам Угаров ніколи не втрачав присутності духу. Він завжди був однаково грубуватий, жартівливий, простий і вимогливий. Ніхто ніколи не чув, щоб він задарма накричав на підлеглого, але ніхто ніколи не бачив, щоб з підлеглим він був запанібрата.

На цей раз його слухали особливо уважно. Почували, що передбачається щось більше, ніж конвоювання судна.

— Ми з вами, товариші,— сказав Угаров,— звикли судна супроводжувати. Непогано з своїм завданням справлялися. Тепер командування Чорноморського флоту посилає нас на іншу відповідальну роботу. Підемо висаджувати десант. Доведеться форсувати Керченську протоку. Становище під Севастополем, як ви знаєте, зараз важке. Треба допомогти славним захисникам нашої чорноморської столиці. Відтягти ворожі сили від міста... Давайте подумаємо, що виходить? — запитав Угаров, неначе розмовляючи з самим собою.— Севастополь не дає змоги гітлерівцям просуватися далі на схід. А Керч не дасть їм змоги взяти Севастополь. Ось і вийде, що ми з вами будемо на найголовнішій ділянці бою...

Антон Чигирин почув у себе на потилиці гаряче дихання і шепіт Якова Сажнева:

— Чуєш, старшина? На головній ділянці.

Чигирин не хотів пропустити жодного слова, сказаного командиром корабля, і тому тільки мовчки кивнув головою.

А Угаров продовжував:

— У висадці візьмуть участь багато кораблів, і великих і маленьких. Наш «Швидкий» буде відігравати далеко не останню роль. Отож іще раз перевірте свої бойові механізми, бо там уже не буде коли... Оце, власне, і все. Про конкретні завдання вам розкажуть командири бойових частин.

— Товариші комуністи,— підвівся Володін,— всім зібратись у червоному кутку.

Кубрик спорожнів. Червонофлотці і старшини швидко розійшлися по своїх бойових постах.

У невеликому приміщенні, в носовій частині корабля, зібралися комуністи. За столом стояв комісар Володін.

— Так ось, товариші,— говорив він,— для кожного з нас завдання ясне: ми, комуністи, завжди були і лишимося зразком для інших. Не забувайте ні на одну хвилину, що на нас з вами покладається особлива відповідальність за виконання цього бойового завдання. Більшість із нас уже була в серйозних боях. Поділіться досвідом, організуйте бесіди непартійних бувалих бійців. Нехай і вони розкажуть товаришам про свою участь у боях. Це — дуже важливо. Ще й досі німецькі фашисти мають тимчасові успіхи в цій жорстокій війні. Може, і серед нас є такі, які надто вже переоцінюють силу ворога. Таким треба нагадати: не такий вже страшний чорт, як його малюють. Ще переможемо цього чорта.

Володін роздав агітаторам газети і, коли комуністи почали розходитись, підкликав Чигирина.

— А вам треба терміново випустити стіннівку. Мобілізуйте увесь свій кореспондентський актив. До виходу в море газета повинна уже висіти.

— Важко так швидко...

— А я й не кажу, що легко. Приступайте до діла, не гайте часу.

На зовнішній рейд до «Швидкого» почали підходити і інші кораблі. Швидко насувався вечір. Небо затяглося чорними хмарами, в повітрі кружляли маленькі сніжинки. На похідному містку стояли Угаров і штурман. Чекали сигналу з флагманського корабля. Угаров поглядав на годинник, раз у раз нахилився до переговорної труби, запи-

тував у радиста, чи немає додаткових розпоряджень. Нарешті з переговорної труби долинув голос вахтового радиста:

— Знятися з якоря і йти по наміченому курсу.

Потужно запрацювали машини. Заскреготів якірний ланцюг, наче хтось великий заклацав сталевими зубами, зазвенів машинний телеграф, стрілка його зупинилася на слові «вперед», і корабель розрізав кілем першу круту хвилю.

Стемніло, сніг став густіший, море розбушувалося. Тепер кораблі керувалися лише морськими картами, на яких до останньої секунди були визначені час і напрямок руху кожного судна. У всіх вахтових журналах було зроблено однаковий запис: «24 грудня 1941 року. 17 годин 00 хвилин. Курс...»

Антон Чигирин зібрався на вахту. Він взяв високі гумові чоботи, насунув на лоб шапку і підняв кришку круглого залізного люка. Вода, немов чекала на нього, хлинула на голову, на плечі. Але шапка-зюйдвестка з широкими крисами, які опускались на спину, захищала голову від води. Антон виліз на палубу. Дістатися до гармати було нелегко. Палуба тікала з-під ніг, злий вітер кидав в обличчя холодні бризки. Хапаючись то за леєри, то за ванти, то за шлюпки, Чигирин з великими труднощами дійшов до своєї гармати. Тут його легко, однією рукою підхопив Яків Сажнев, допоміг злізти на вертлюг і зараз же прив'язав вірьовкою до гармати.

— Хіба вже час? — запитав він Чигирина.

— Так, можеш іти в кубрик відпочити.

Важко під час шторму стояти вахту біля гармати, особливо біля носової. Але Яків Сажнев попросив:

— Дозволь лишитися, старшина.

— Чому? — здивувався Чигирин.

— Я ще одну вахту відстою.

Антон глянув Сажневу в обличчя, але в темряві не зміг його розгледіти.

— Що це ти вигадав? Не можна дві вахти підряд стояти. Попереду нас ще не таке чекає.

— Я знаю,— сказав Сажнев,— але не можу зараз в кубрику лежати. Не засну.

Чигирин мовчав. Він добре розумів, що переживає Сажнев. Сам не про відпочинок думав у ці години. Але все ж твердо промовив:

— Ні, Сажнев, іди й лягай. Силу зберігати треба для ще важчих справ.

Влучивши момент, коли палуба на кілька секунд звільнилася від води, Сажнев зіскочив з вертлюга.

Лишившись сам, Антон Чигирин довго думав про Якова. До війни в обласній газеті він читав про Сажнева як про кращого стахановця-бурильника. І тут, на війні, він так само невтомний труженик. Саме це слово найбільше до нього підходить. Він не любить сидіти склавши руки. Відмінно вивчив артилерійську справу, може замінити будь-якого сигнальника, а зараз ще взявся вивчати боцманські премудрості — в'яже мати, швабри, зрощує троси, та так зрощує, що боцман Терещенко іншим його в приклад ставить.

«Такій людині в партії бути б,— думає Антон Чигирин.— Тільки ось читає він мало. А в цьому вже і моя вина. Адже я міг би допомогти йому вибрати, що читати і як читати, міг би і пояснити, коли що треба...» Чигирин вирішив, що після цієї десантної операції він обов'язково поговорить з Сажневим. Він пояснить йому, якщо в'язати кранці так уже потрібно, то багато знати — не менш потрібно.

Непомітно думки перенесли його в незнайомий далекий Джамбул. Що зараз робить Оксана? Може, схилилася над столом, пише йому листа. А може, шие Колі сорочечку. В кожному своєму листі вона багато пише про сина...

Величезна хвиля підняла на свої могутні плечі ніс корабля, але не витримала ваги залізної споруди, осіла. Корабель занурився у воду, розітнув навіл білий пінявий гребінь, застогнав машинами. Антон схопився за гармату, спробував, чи добре прив'язаний до неї, і знову почав стежити за всім довкола: за далеким небом, всіяним холодними зорями, за темною водою, за палубою корабля. Ось когось кидає від леєра до машинного відділу, туди й назад. Та це ж Сажнев! Він спритно стрибає на вертлюг і стає поруч з Чигириним.

— В кубрику духота нестерпна. Від машинного відділу, як від пічки,— говорить Яків Сажнев.— То я оце й вийшов подихати свіжим повітрям.

— Еге ж, тут свіжо, свіжіше, ніж треба,— відповідає Чигирин і посміхається в темряві. Він легко розгадав маленьку хитрість Якова Сажнева. В кубрику, звичайно, не жарко. Просто Сажневу хочеться бути тут, ще дужче чути дихання моря.

Вранці кораблі прибули на Тамань.

Віталій Назаров вискочив з кубрика, здивовано вигукнув:

— Ого! Та тут ціла флотилія!

Він, як і решта моряків, протягом ночі спав не більше двох годин. Повіки у нього припухли, але очі поблискували бадьоро, весело.

В бухті, справді, було багато суден. Стояли катери-«мисливці», самохідні баржі, мотоботи, моторно-парусні сейнери і навіть звичайні дванадцятивесельні баркаси. Берег здавався порожнім. Але від уважного ока не могло заховатися, що багато танків, гармат та іншої військової техніки було замасковано в глибині берега.

З писарської каюти на верхню палубу виліз Жора Зеленський, зупинився біля леєрів, погойдуючись на коротеньких ногах. В поході його закачало, і в нього був такий вигляд, немовби йому довелося перенести страшні тортури. Віталій Назаров, глянувши на нього, голосно зареготався.

— Що це ти розкис? Наче тебе сім раз у воду опустили, а раз витягли!

Жора повертів головою, пробурчав щось невиразне. На обличчі в нього була мука.

— Ех, Жора, Жора! Мабуть, перестану я тобі від тої блондиночки листи носити.

— Чому це перестанеш? — закліпав очима Зеленський.

— Вона тебе моряком вважає, а ти для баласту плаваєш.

На палубі засміялися. Хтось ще кинув жарт, але в цю мить з'явився боцман Терещенко.

— Припинити сміх і розмови. Давай по приборках! — наказав він гучним, трохи співучим голосом.

Терещенко був сміливий, бувалий і знаючий моряк. Одначе, при всіх своїх чудових якостях, він не відзначався тією дисциплінованістю, яка властива всім боцманам.

Ще на початку війни, коли кораблі не так часто виходили в море, Терещенко звернувся якось до Угарова з пропозицією:

— Не завадило б трохи риби наловити для команди, товаришу капітан третього рангу. А то м'ясо й м'ясо — набридло всім.

— Наловить, — погодився Угаров, який сам дуже любив смажену рибу. — Тільки де ж ви мережі візьмете?

— Мережі я дістану. Тут в одному риболовецькому

колгоспі мене добре знають. Вони нічого не пошкоднують для моряків...

Три дні боцман Терещенко годував команду свіжою рибою. Три дні боцмана вихваляли на всі боки за ініціативу й турботу про моряків. А на четвертий до Угарова приїхав із скаргою голова колгоспу. Виявилося, що Терещенкові дали мережі лише на один день. Протягом останніх двох днів голова колгоспу намагається повернути мережі, але безуспішно. Більше того, Терещенко нахваляється, що взагалі мережі не віддасть, бо, як він каже, «свіжа риба для моряків — завжди корисна страва».

Угаров викликав до себе в каюту боцмана, тут же, в присутності голови колгоспу, наказав негайно повернути мережі і заявив:

— Знання ваші ціню і поважаю, а порушень дисципліни не потерплю. Доведеться вас з корабля списати за такі фокуси.

Боцман потемнів усім лицем, у нього навіть долоні спітніли.

— Товаришу капітан третього рангу, як же так — списати? Не можу я без «Швидкого»! Що завгодно, тільки, прошу вас, не списуйте.

— Ну, дивіться,— ще раз попередив Угаров.— Щоб подібне не повторювалось...

Невисокий, худорлявий, з довгим льняним волоссям, боцман Терещенко завжди з'являвся там, де матроси найменше його чекали. Сам невтомний в роботі, він і інших змушував працювати «на повну котушку». Його побоювались, але разом і поважали...

Після приборки і сніданку командам прибулих кораблів дали відпочинок. Але ніхто й не подумав про те, щоб спати. Одні поралися біля механізмів, другі писали листи, треті збиралися в гуртки, розмовляли, ділилися новинами, почутими краєчком вуха.

Ніхто не знав, скільки часу простоять кораблі. Розігрався шторм. Над морем висіла холодна мряка. В таких умовах навряд чи можна було висаджувати десант, тим більше, що в бойовій операції мали взяти участь судна «москітного флоту». Проте кораблі весь час стояли під парами.

Боцман Терещенко, здавалось, знав щось таке, чого не знали інші. Він таємниче посміхався і говорив:

— Не дрейф, морячки, скоро намілимо фріцеві шию. В таку погоду тільки й висаджуватися.

В обід боцман виділив команду з кількох чоловік, яка начебто мала відрядитися до міста за продуктами.

— Значить, надовго йдемо,— говорили між собою матроси.— Вже запаслися продуктами, а тепер знову.

— Це для десантників,— догадувались інші.— Хлопці на берег вирвуться, то треба ж буде їм щось поїсти.

— Авжеж, тільки й турботи в них буде, що про їжу! Проженуть фріца — знайдеться їжа. Ні, тут щось не те...

Шлюпка тричі сходила до берега і привезла на корабель багато ящиків та пакуночків різного розміру.

— Що це вони привезли? — намагалися догадатись матроси.

Незабаром у першому кубрику по сигналу великого збору зібрали всю команду. Прийшов комісар. Він зупинився посеред кубрика, заклав одну руку за борт кітеля і звернувся до моряків:

— Товариші! Трудящі тилу, наші матері, дружини та сестри передають нам своє щире вітання. Тільки що ми одержали на корабель багато подарунків, командири бойових частин роздадуть їх вам, але справа не в подарунках. Я хочу сказати про інше, про ту турботу, яку проявляє народ до своїх воїнів. Адже і працівникам тилу не легко. І вони мало відпочивають, багато працюють. А ось, бачите, знайшли час, щоб приготувати нам, фронтовикам, ці подарунки. Чим же ми відповімо нашим матерям і сестрам? Я думаю, відповідь одна: будемо ще лютіше бити ворога, щоб швидше прийшов бажаний день перемоги!..

«Може, серед цих подарунків і Оксанин є?» — схвильовано думав Антон Чигирин. Правда, важко повірити в це: фронт великий, Радянська країна неосяжна і чи може таке трапитися, щоб саме сюди потрапив Оксанин подарунок!

І все ж надія не залишала його. Він ходив від червонофлотця до червонофлотця, від групи до групи і запитував:

— А тобі хто прислав? Звідки?

Були подарунки з Уралу, з Кавказу, з Узбекистану, навіть з Нар'ян-Мара, але жодного з Джамбула.

Записка, яку одержав Чигирин разом з подарунком, була написана ретельним, але нерівним почерком на аркушику з учнівського зошита. А подарунок складався з десятка коржиків, загорнутих у чисту ганчірочку і вкладених у шерстяні рукавиці. «Скільки вечорів просиділа жінка над цими рукавицями і скільки душі вклала в оцю записочку!» — думав Антон. Коржики він роздав друзям, а

рукавиці й листа вирішив зберігати разом з усіма своїми найціннішими речами, як незабутню пам'ять.

В одній групі урочисто філософствував Віталій Назаров:

— Ні, ви тільки вдумайтесь, яке життя! Чи міг я знати, що десь на світі живе красуня Еміне? І чи знала вона, що на бойовому кораблі «Швидкий» живе і воює проти гітлерівців матрос Віталій Назаров? А тепер знатиме. Знатиме, бо я ж їй обов'язково напишу. Та ще й як напишу! А знаєте що, хлопці? Мабуть, я їй віршем ушкварю: «Хоч тебе, Еміне, я не знаю, та привіт фронтовий посилаю!..» Ну що, добре виходить?

— І везе ж людині на дівчат! — із заздрістю говорив Жора Зеленський, розглядаючи малесеньку фотокарточку, яку одержав Віталій Назаров разом з листом і подарунком.

— При чому тут «везе»? І, взагалі, ти облиш такий тон. Може, ця Еміне після війни мені дружиною стане. Ось як тільки Гітлера розгромимо, так і поїду до неї і скажу: «Ти своїм листом допомогла мені фріців бити. І за такого листа та за красу твою небачену люблю тебе над усе на світі...»

Якова Сажнева Чигирин знайшов у бойовій рубці. Той щось писав, схилившись на низенький розкладний столик. Спочатку Чигирин хотів було повернутися й піти, щоб не заважати товаришеві, але його зупинило надзвичайно стурбоване і заклопотане обличчя Сажнева.

— Що ти пишеш, Яшо?

Сажнев повільно підняв голову. Його очі ще більше вразили Чигирина. Вони дивно блищали і, хоч дивилися прямо на Антона, здавалось, не бачили його.

— Ти... що? — запитав Чигирин тривожно.

— Пишу відповідь... На ось, прочитай цього листа. Яків Сажнев подав Антонові аркуш, списаний великими рівними літерами, і знову схилився над столиком.

Чигирин прочитав:

«Дорогий воїне! Якщо ти ще молодий, то уяви собі, що це тобі пише твоя мати. Якщо в тебе є дружина, то вважай, що це пише вона... Тяжке горе впало на нашу країну. В наш дім прийшли бандити — німецькі фашисти. Вони палять його, руйнують, знущаються над нашими людьми. Хочуть ще дужче його зруйнувати, а весь народ поневолити. Зупини ж ворога! Убий його! Поверни і собі, і нам, матерям та дружинам, мирне життя. Ні

на хвилину не забувай, що ми з надією дивимося на тебе. Але ми не тільки чекаємо, поки ти здолаєш ворога. Ми допомагаємо тобі: робимо для тебе одяг, зброю і снаряди. Нам нелегко, але ми знаємо, що тобі ще важче. Важко зараз нам усім. Але я вірю — ми переможемо в цьому бою. Роби все для того, щоб перемога прийшла якнайшвидше...»

Сажнев все ще писав, навалившись широкими грудьми на столик. З-під безкозирки на високий лоб падали густі чорні пасма волосся, губи були туго стиснуті.

— Ось...— сказав він, закінчивши писати.— Як ти думаєш, приймуть?

Антон взяв аркуш, пробіг очима. «Прошу прийняти...» Він глянув на Сажнева. Той стояв біля столика, зіпершись на нього руками, і з тривогою дивився на старшину.

«Ось і сталося те, що я думав»,— промайнуло в голові Антона. Вголос він сказав:

— Ну, звичайно ж, приймуть. Кого ж тоді й прийняти, як не тебе. Я перший поручуся за тебе, комісар Володін не відмовить — це певно. Та й кожний комуніст на кораблі дасть тобі рекомендацію. Ти її цілком заслужив.

— Зараз сходити до комісара?

— А чого ж? Сходи. До нього завжди можна.

Поки виділена боцманом команда перевозила на корабель подарунки, Віталій Назаров побував на пошті і приніс листи та газети.

— Тут і вам лист, товаришу комісар,— сказав він, кладучи на стіл Володіна сірий конверт.— Дозвольте йти?

— Будь ласка.

Володіну часто писала хвора дружина. До війни вона була викладачем неповної середньої школи в Севастополі. Вже немолода жінка, вона протягом усієї зими скаржилася на серце. Весною їй стало гірше. Часті приступи не давали змоги готуватися до уроків, а іноді — й провести урок до кінця. Їй радили припинити тимчасово роботу в школі, з'їздити на курорт, але вона відповідала, що не має права залишити школу до кінця навчального року, і не залишила. Тільки в червні вона поїхала в санаторій. Але по дорозі в Одесу у вагоні дізналася про те, що почалася війна, і повернулася додому.

Коли оголосили евакуацію Севастополя, дружина поїхала на Урал, супроводжуючи групу учнів. Звідти про

себе вона писала скупо, більше розповідала про сина Серьожу і про те, як влаштувалися привезені нею діти. Але навіть з тих скупих рядків Володін розумів, що стан її здоров'я погіршав...

Коли Віталій Назаров пішов, Володін глянув на конверт і здивувався: адреса була знайома, але писала не дружина. Він швидко розірвав конверт, передчуваючи біду. І передчуття не обмануло його. Зовсім незнайома жінка сповіщала про раптову смерть дружини. Вона втішала його, як могла, просила, щоб він не турбувався про Серьожу, хлопчик буде жити в неї, як у рідної матері...

Дочитавши листа, Володін обхопив голову руками і глухо застогнав. Його вже немолоде, порізане зморшками обличчя стало сірим... Потім він опустився в крісло, взяв зі столу фотокартку, довго дивився на неї: дружина і син. Вона сидить на широкій канапі з книжкою на колінах, а Серьожка в матроському костюмчику довірливо і ласкаво притиснувся обличчям до її плеча.

— Ех, Люся, Люся...— прошепотів Володін, дивлячись в обличчя дружини.— Що ж ти так... Що ж робитиму без тебе?..

Він заплющив очі.

Дружина стояла перед ним як жива. Він бачив її. Він чув її голос... Володіну раптом стало холодно, він відчув, що тіло його тремтить, рвучко підняв голову.

— Ні, не можна так...

Але знову тяжка печаль здавила йому груди, і він у відчай стиснув руками скроні.

У двері постукали.

Володін встав з крісла, підійшов до відчиненого ілюмінатора, подивився на синювату воду, яка плюскалася об борти, і, круто повернувшись, відгукнувся:

— Заходьте!

Увійшов Яків Сажнев.

— Товаришу капітан-лейтенант, дозвольте звернутися по особистому питанню.

— Заходьте,— ще раз повторив Володін, хоч Сажнев стояв уже в каюті, біля столу. Володін все ще почував в тілі озноб і ніяк не міг його позбутися.

— Пробачте... ви нездорові? — запитав Сажнев, не відриваючи погляду від сірого обличчя комісара.

— Що це ви вигадали? — сухо спитав Володін.— Я цілком здоровий.

Яків Сажнев сів до столу, поклав свої великі руки на

коліна. Він не знав, з чого треба починати таку серйозну розмову.

— Я до вас з проханням, товаришу капітан-лейтенант... Я ось листа одержав і... заяву написав... Зараз прочитаєте чи потім?

«Мабуть, і в нього щось сталося»,— подумав Володін, оглядаючи цього широкоплечого моряка. Але одразу ж побачив, що помилився. Лист, який він тримав у руках, був написаний невідомою жінкою до невідомого бійця. Володін вчитувався в кожне слово і думав, що він уже нікому не розкаже про своє горе. Воно дуже маленьке в порівнянні з тим горем, яке зараз переживає весь його народ.

— Я радий за вас, товаришу Сажнев,— сказав Володін, дочитавши заяву.— Партія — для вас рідна сім'я...

— Я обіцяю бути справжнім комуністом, товаришу капітан-лейтенант, і якщо ви вірите мені...— тихо сказав Сажнев.

— Вірю, вірю, товаришу Сажнев. І рекомендацію я вам дам. А цього листа передайте Чигирину, нехай він вмістить його в стінну газету. Це дуже потрібно. Нехай всі прочитають...

На ранок вітер трохи притих, а надвечір знову посилювався.

Посипав дрібний холодний дощ, який незабаром перетворився на мокрий сніг. Керченська протока забіліла високими пінявими гребенями, кораблі розгойдувалися навіть в бухті, натягувались і скреготіли якірні ланцюги. Шторм розігрався дужчий, ніж був напередодні.

А кораблі почали приймати десантників. Берег ожив, заворушився, забряжчав зброєю.

Десантники були озброєні автоматами, протитанковими рушницями, ручними кулеметами й гранатами. Ударні групи повинні були несподівано і навально ввірватися на керченський берег, відкинути німецьких фашистів в глиб півострова і утримувати плацдарм до підходу головних сил.

Яків Сажнев разом з іншими моряками приймав на борт десантників і з радісним хвилюванням вдивлявся в їхні обличчя. Це були міцні, засмагли, загартовані люди. Фронтний побут навчив їх швидко орієнтуватися в будь-яких обставинах.

Десантники розташувались в кубриках, в рубках, знаходили теплі і спокійні місця.

Веселий смуглявий солдат дивився за борт, схилившись через поручні, і чи в жарт, чи серйозно запитував:

— А воно оце не перекинеться під нами?

— Плавати вмієш? — сміючись, звернувся до нього Віталій Назаров.

— Де там! Зроду й моря не бачив.

— Ну, тоді пиши прощального листа, обов'язково перекинеться.

Раптом солдат голосно зареготався і поплескав здивованого Назарова по плечу:

— Ех, братику! Та море ж — мій перший приятель.— Він розстебнув ватник і показав смугастий тільник на грудях.— Бачиш?

— Ага...— розгубився Назаров.— Бачу... Чого ж?

— Отож-то й є. Ми з ним обоє смугасті — і я, і море.

Назаров мимоволі глянув за борт корабля. Там клубочились хвилі і котилися до берега білими смугами піни. На палубі лунали вигуки, сміх, жарти. В натовпі друзі шукали один одного.

— Ва-асю! Кузнецов!

— Я тут!

— Давай сюди, тут краще!..

Корабельний кок частував когось макаронами по-флотському і доводив, що такої страви не приготують у жодному ресторані світу. Віталій Назаров уже встиг з багатьма перезнайти і навіть перейти на коротку ногу. Безкозирка дивом трималася в нього на потилиці, груди були оголені. Він наче не помічав холоду. Хай знають, які матроси!

Яків Сажнев не вмів, як Назаров, легко і швидко заводити знайомства, не вмів сміятися так, щоб луна котилася по кораблю, але й він був веселий, жвавий. Його радували грубуваті жарти, дружня лайка, хороша українська пісня, яку вже наспівував хтось із десантників, влаштувавшись біля гарячої димохідної труби:

Ой рада б же я та виходити
Та з тобою говорити..

Поряд з «Швидким» стояли переповнені баржі, мотоботи, сейнери. На багатьох суднах з відкритою палубою не було де заховатися від вітру і снігу. Чулися нарікання:

— Чи довго ми будемо отак мокнути?

— Не глиняний, не розкиснеш!..

— А ти думаєш, що на керченському березі буде суше?

— Теж мені сказонув: «На керченському!» Там не про сніг будемо думати. Швидше б уже!

— Не спіши, синку. Ще он скільки порожніх коробок гойдається.

У глибині берега гримнув залп далекобійних гармат, над головами простогнали перші снаряди. Почалася артилерійська підготовка. Всі знали, що вона обов'язково почнеться, чекали на неї, але після першого ж залпу обличчя десантників стали суворішими, очі потемніли, і, мабуть, не в одного тривожно защеміло серце.

— Почалося.

— Ото, мабуть, фріци сполошилися!

— Так, неприємна музика, та ще і в таку негоду.

Дув зустрічний західний вітер, ніс з собою сніг і холодні бризки. Попереду стіною стояла темрява, і здавалося, що ніякого протилежного берега немає, а є лише безмежне море, є вітер і сніг, сніг без кінця.

Кораблі дійшли до середини протоки. На ворожому березі спалахнуло кілька прожекторів. Вони розтяли темряву й лягли на море, як блискучі вуса невидимого хижого звіра, що прокинувся і водить ними, винюхуючи здобич.

— Скоро нас піймають у ці промені,— сказав Володін, звертаючись до Угарова.

— Піймають,— погодився Угаров.— Але це добре, що вони їх запалили. Тепер ясно, куди тримати. Мабуть, зараз буде наказано взяти трохи праворуч.

Він не помилився. Радист прийняв з флагманського корабля радіограму про те, щоб всі кораблі повернули на п'ять градусів праворуч.

— Фашисти ждуть в лоб, якщо ждуть, а ми їх з флангу, в найслабіше місце,— промовив Угаров.

Артилерійська стрілянина тривала. А прожектори, не виявивши кораблів, погасли. Гітлерівці, очевидно, вирішили, що це черговий обстріл, який як почався, так і припиниться. Зустрічний вітер допомагав десантникам, відносячи гул моторів до нашого берега.

Але ось ворожі прожектори спалахнули знову. На цей раз вони освітили кораблі, які підійшли вже зовсім близько до берега. Антон Чигирин глянув на Сажнева. Обличчя Якова було зосереджено-напружене, в очах стрибали сиюваті відблиски.

Берег замиготів спалахами постріліз. Корабель рвонувся вперед, пішов найшвидшим ходом.

— Товсь! — почув у навушниках Чигирин і зараз же

голосно повторив команду для всього свого розрахунку: — Товсь!

— Вогонь!

Ударили гармати. На мить стало так тихо, немовби все навколо відбувалося беззвучно, як у німому кінофільмі. Але зараз же мозок надавило неймовірної сили вибухами, гуркотом, вигуками. Ворожі прожектори не гасли. Під їхнім світлом кожному на кораблі здавалося, що його видно наскрізь, що ворог бачить найменший порух.

Палуба ходила під ногами, в обличчя гарячими тугими клубками било повітря. Часом краєчком ока Чигирин бачив, як поряд з бортом високо здіймався водяний стовп. «Важкими б'є, проклятий»,— промайнула думка. Яків Сажнев, розкуйовджений, з мокрим волоссям, яке падало на обличчя, часто нахилився і випрямлявся, подаючи снаряди. На його стиснутих губах застигла невластива йому крива посмішка, але Антон добре розумів її зміст.

Прожекторами гітлерівці демаскували себе, та іншого виходу в них не було. Вони вже зрозуміли, що наближається десант і треба або ж освітлювати його прожекторами, або ж приймати бій у темряві, що набагато небезпечніше. Промені прожекторів сягали далеко в море, але й там вони наштовхувались на десантні судна, які йшли до Керченського півострова. Це було грізне і красиве видовисько.

Попереду корабля розітнувся вибух такої сили, що в ньому потонули всі звуки. В повітря піднявся вогняний стовп, схожий за своєю формою на велетенський гриб, і почав повільно осідати. В проміннях прожекторів, у відблиску полум'я Чигирин побачив на воді шматки дерева, клапті парусини, людей, які хапалися за уламки, мозок зафіксував їх розширені очі, розкриті роти. Кораблi потрапили на мінне поле.

Берег був уже зовсім близько. Але підійти до нього виявилось нелегко. Корабель міг сісти на мілину, зачепитися за підводне каміння гвинтами.

Угаров, Володін і штурман, стоячи на ходовому містку, напружено вглядалися в мінливу темряву, вишукуючи хоч який-небудь причал. Вони побачили ряд стовпчиків, які ледь виглядали з води.

— Це був причал,— сказав Угаров,— його, мабуть, розбила наша артилерія.

Не повертаючи корабля, щоб не підставити борт під ворожий вогонь, він малим ходом повів його повз ці стовп-

чики. Він почував, що ніс корабля ось-ось увіткнеться в мілину, і поставив ручку машинного телеграфу на «стій». Корабель ще з хвилину сунувся по воді, потім м'яко зашестів кілем по піску і зупинився.

— Засіли,— промовив штурман.

— Не засіли,— невдоволено подивився на нього Угаров.— Десантники зйдуть — піднімемось.

Він приклав до губів мегафон і на всю силу своїх легенів вигукнув:

— Трапи і штормтрапи за борт!

Боцманська команда на чолі з Терещенком кинулася до бортів, в повітрі майнули вірьовочні трапи, по фальшборту загриміли залізні й дерев'яні.

— На берег! — пролунав чийсь сильний і владний голос.

Сірі шинелі, чорні бушлати, зелені фуфайки метнулися з корабля.

Багато бійців, не чекаючи черги до трапу, перестрибували через борт, бігли по груди в крижаній воді, розмахуючи над головами автоматами та гвинтівками.

На березі вже кипів рукопашний бій. З кожною хвилиною наростали автоматні черги, було чути лайку, стогони, удари заліза об залізо, потім розітнулося якесь протяжне завивання, яке раптово обірвалося на високій ноті... Горіли будівлі, спалахували і гасли на деревах гілки. Із-за будинків вибігали групи людей, зливалися з іншими групами і бігли далі.

Тим часом підійшли до берега баркаси, сейнери, мотоботи, і нова людська хвиля вихлюпнулася на берег. Здавалось, що цих людей в сірих шинелях і чорних бушлатах народжує саме море.

Артилеристам було наказано припинити стрілянину. Гармати змовкли. Яків Сажнев у ці надзвичайні хвилини висадки десанту був збуджений більше, ніж під час стрільби. Він весь тремтів. Не маючи змоги стримати своїх почуттів, гукнув:

— Ех, старшина, туди б, на берег!

— Ти все про своє. Нам і тут роботи вистачить.

Корабель, звільнившись від вантажу, піднявся на воді і заднім ходом почав відходити в море.

— Що ж, Оксано батьківно,— сказав якось Пилип Семенович, повернувшись із заводу,— готуйся, завтра підемо влаштувати тебе на роботу.

Він був веселий, гомінливий. Підійшов до Колі, полоскотав його загрубілим пальцем.

— Як поживаєш, козаче?

Хлоп'я повело очима, такими ж чорними, як у матері, і посміхнулося червоним вологим ротиком.

— Мале, а розуміє,— сказав Пилип Семенович задоволено, хоч і сам не міг би пояснити, що саме розуміє дитина.— А де ж Олексій?

Оксана була щаслива. За час, поки їй довелося сидіти без діла, вона засумувала. Хоч з нею добре поводитися, Оксана почувала себе не гаразд. Вона знала, що їсть хліб, зароблений не своїми руками. Тепер, нарешті, вона піде працювати. Вона зуміє віддячити цій хорошій сім'ї!

Поки Варвара Романівна готувала на стіл, прийшов і Олексій. Дізнавшись, що завтра Оксана вже піде на роботу, він теж зрадів не менше, ніж вона.

— Ось бачиш,— говорив він до неї,— все влаштувалось як слід.

За вечерею Пилип Семенович пообіцяв:

— Колю твого в дитячі ясла влаштуємо. Я вже заходив до завідуючої, каже: «Будь ласка». Подивився, як там діти живуть. Час важкий, воєнний, а живуть добряче. Тепло їм там, годують добре і догляд хороший.

— Я так думаю,— встряла в розмову Варвара Романівна,— що не треба нам Колю в ясла віддавати. Йому й дома непогано.

— Але ж турботи скільки,— гаряче заперечила Оксана.— Ні, вже хай краще в ясла.

— Які вже там турботи? Не турботи, а радість одна. Я так до Колі звикла, що й не знаю, як буду без нього цілий день.

Оксана бачила, що бабуся говорить щиро. Ясно, що і їй краще було б не носити щодня дитину в ясла, але вона стояла на своєму.

— Ви й так для мене багато зробили. Годуєте, живу у вас, як своя...

— А чия ж ти, Оксано? Своя і є, не чужа.

Зрештою вирішили, що Коля лишиться дома.

Після обіду Пилип Семенович поніс до шевця чоботи,

Варвара Романівна пішла до сусідки погомоніти, а Оксана схилилася над шитвом.

Олексій сів до столу, взяв книжку, але йому не читалося. Навіть самому собі він не хотів зізнатися в тому, що коїлося з ним останнім часом. Присутність Оксани хвилювала його. Соромлячись самого себе, він непомітно для Оксани захоплено спостерігав за кожним рухом її гнучкого молодого тіла, за кожним поглядом чорних блискучих очей в густих віях, з тихою радістю слухав її голос, то сумний і схвильований, то веселий і бадьорий. Йому здавалось, що він ніколи в житті не бачив такої вродливої жінки. Він заздрив незнайомому Антонові, хоч розумів, що не має на це ніякого права.

Тижнів два тому, коли Оксани не було дома, Олексій випадково побачив листа, якого вона лишила на підвіконні.

«Люба моя Оксано! Чи є така сила, яка могла б вирвати тебе з мого серця. З кожним днем мені все важче й важче без тебе...»

Далі Олексій не читав. Щоби його спалахнули, а серце забіглося так, немовби Оксана застала його за читанням листа. Після цього випадку він кілька днів не міг дивитися Оксані в очі. Йому здавалося, що вона догадується про його негідний вчинок.

Разом з тим прочитані рядки протверезили його. Він ясно зрозумів, що зовсім зайвий у цьому чистому і сильному коханні двох людей, що він не повинен і не має права втручатися в їхнє життя, порушувати його.

Тепер Олексій надіявся, що, коли Оксана влаштується на роботу, йому стане легше. Вона йтиме з дому вранці і повертатиметься тільки ввечері, він рідко бачитиметься з нею. А там зовсім загоїться його рука, закінчиться відпустка, і він поїде на фронт...

Оксана влаштувалась горновою біля преса гарячого штампування, на якому штампують костилі для кріплення рейок до шпал. Робота горнового була фізично не важкою, але вимагала виняткової уваги і спритності. Перед Оксаною стояло горно із вогнетривкої глини, зроблене на зразок бочки, у боковинах якої були отвори, в які для нагрівання закладались залізні заготовки-брусички. Горновий повинен був уміло регулювати газ, щоб вогонь не був надто сильним і не дуже слабим. Від великого вогню брусички перегорали, і під ударами преса головка костилі виходила

дуже тонкою й крихкою. Недогріте залізо прес не міг розплескати, головка костиля виходила товщою, ніж треба. Недогріті і перегріті костилі йшли в брак.

Не маючи ніякого досвіду, Оксана спочатку робила багато браку. Пресувальник Кадирбаєв лаявся, кликав майстра, показував покалічені костилі.

— Дайте мені іншу горнову,— вимагав він.— Я кваліфікований майстер. Ця нехай до учня стає.

У нього — коричневий лоб, порізаний тонкими, як павутиння, зморшками, а щоки чисті, рівненькі, як у юнака. Коли він кричав і лаявся, вона покірно слухала, а коли змовкав, тихо говорила:

— Потерпіть грошки, я навчуся.

Вона доклала немало зусиль, щоб освоїти тонкощі роботи горнового. Часто лишалася після зміни, довго стояла біля досвідчених горнових, спостерігаючи, як працюють вони, слідувала за рухом їхніх рук, які швидко бігали від горна до пресувального столика, розпитувала про все те, що було їй незрозуміле.

Поступово вона набувала навиків, почала працювати краще. Кадирбаєв рідше постукував своїми коротенькими шипцями по залізному столику біля преса, рідше нагадував, що столик порожній. Менше костилів ішло в брак. Оксана раділа і думала: «Ще трохи, ще трохи — і як я буду працювати!»

Біля горна жарко. Язика яскраво-синього полум'я печуть обличчя. Але Оксана не звертає на це уваги. Вона намагається працювати все швидше і швидше, навіть збільшила вогонь у горні. Вона домоглася того, що Кадирбаєв одного разу перевів прес на інший шків, щоб прискорити його роботу.

І нарешті настав час, коли він їй сказав:

— Сьогодні ми трохи перевиконали план.

Оксана прибирала робоче місце, готуючись здавати зміну. Слова Кадирбаєва неначе жаром обсипали її, до обличчя прилила кров. Оксана не могла стримати посмішки, сказала:

— Ми ще краще працювати будемо.

Додому вона мало не бігла. Їй хотілось, щоб про її успіх швидше дізналися мила, хороша Варвара Романівна, Пилип Семенович, Олексій. А головне, хотілося швидше написати Антонові. Хай знає, яка у нього Оксана, хай порадується разом з нею. Правда, сьогодні вранці, йдучи на роботу, вона послала Антонові листа. Але це нічого не

значить. Хай він одержить одразу два листи, більше буде радості.

Які щасливі дні бувають у людини! Дома Оксану чекала ще одна радість. Антон прислав свій новий малюнок, вміщений у газеті, і триста карбованців грошей. Смішний! Для чого їй гроші? Хіба вона не заробить на себе і на Колю?.. Як добре зроблено малюнок. Кожне обличчя немов живе... Прожектор кидає в море сліпуче світло, відблиски його лежать на обличчі моряка, який стоїть біля гармати. Щось дуже знайоме його обличчя...

— Та це ж Сажнев! — вигукнула Оксана.— Яків Сажнев. Я його знаю. Такий великий і сильний. Він — разом з Антоном.

Всі в хаті дуже хвалили малюнок.

— Щастя йому, Антонові,— сказав Пилип Семенович.— Велика сила у людини в руках. Хіба йому воювати, хай буде тричі проклятий отой Гітлер. Антонові твоєму серця людські радувати своїм талантом.

Гроші, які прислав Антон, Оксана хотіла віддати Варварі Романівні, але бабуся рішуче відмовилась і навіть образилась. Після довгих умовлянь вона все ж взяла гроші, але другого дня купила на них Колю нове одяляще і нову сорочечку. Хлопчик дивав по кімнаті, схожий на маленьке ведмежатко, і повторював:

— Та-то... Та-то...

Це було перше слово, якому навчила його Оксана.

Варвара Романівна турбувалась.

— Довго наших з роботи немає. Чи не сталось чого?

Але, виявилось, турбувалась даремно. Чоловік і Оксана прийшли разом. Пилип Семенович ще з порога веселим голосом вигукнув до дружини:

— Став, бабуся, вечерю, Добре ми сьогодні попрацювали. Не завадило б і по чарочці випити.

— Завтра вип'єш,— відповіла Варвара Романівна.— У вихідний день не гріх.

— Нема у нас завтра вихідного, Варю. Сьогодні на зборах ухвалили, щоб завтра всім працювати. Танкову колону готуємо в подарунок нашій армії.

Оксана радісно розповідала:

— Мій Кадирбаєв аж сяє. По півтори норми даємо щодня. А завтра вирішили дві дати. Дамо — зараз же напишу Антонові.

«Знову Антон»,— з гіркотою подумав Олексій.

За стіл сідали весело, по-святковому, з сміхом і жартами. Пилип Семенович налив чарки, підняв свою і сказав:

— Вип'ємо за нашу перемогу над ворогом. Вип'ємо за те, щоб ти, Оксано, швидше зустрілася з своїм Антоном.

Варвара Романівна зморщила своє старече обличчя і краєчком хустки витирала очі.

— Не треба плакати, Варваро Романівно,— суворо сказав господар.— Сльози нам не потрібні. Нехай наші вороги плачуть.

Він перекинув у рот чарку і взявся до борщу.

Олексій вина не любив і пив рідко. Після першої ж чарки він почув, як голова його легко запаморочилась, а тіло немовби опустилося в щось приємне і тепле. Думка його працювала легко і чітко... Ось поряд сидить Оксана, молода, вродлива жінка. Від її присутності голова Олексієва паморочиться ще більше. Йому хочеться говорити, розповідати щось так, щоб Оксана зацікавилась і слухала, слухала його. Але Пилип Семенович детально розповідає про мітинг, на якому було вирішено подарувати Червоній Армії танкову колону. Він навіть почав підраховувати, скільки ж то грошей дасть колектив заводу за один лише завтрашній день.

— Вважай, мій заробіток карбованців п'ятдесят та Оксанин карбованців з тридцять. В середньому буде сорок карбованців з кожного чоловіка. А у нас на заводі таких десять тисяч. Ось і виходить: десять тисяч на сорок — чотириста тисяч, бабуню. Ти знаєш, що це таке? Це, як є, чотириста тисяч дуль Гітлерові під ніс.

Він трохи сп'янів, голосно сміявся і, мабуть, гордився власною промовою перед цією нечисленною аудиторією.

— На тобі, собако, і мої дулі. Це — від Пилипа Семеновича Братова.

— Верзеш ти, старий... Дулі!

— Як-то «верзеш»? Дулі — це я фігурально висловлююсь. А дулі ці, старенька моя, залізні, крицеві. Проковтне фашист таку — кров'ю вмийється. «Верзеш»! Не верзу. Знаєш, як я сьогодні на мітинг виступав?

— Ну, вже і оратор з тебе!..

Пилип Семенович рубонув повітря кулаком.

— А оратор!.. Як устав та як сказонув, то насилу вгомонилися, так аплодували. Я, брат, умію, якщо слова самі на язик просяться. Мені шпаргалок не треба. Я так... з голови, що серце підказує.

Кадирбаєв кілька разів здивовано подивився на Окса-

ну. Вона так швидко вихоплювала з горна розпечені бруски і так швидко клала їх на пресувальний столик, що він не встигав підставляти їх під прес. Обличчя Оксаніне було освітлене полум'ям, маленькі губи напіврозтулені в напруженій увазі.

Кадирбаєв перевіряв прес на інший шків, рука його забігала швидше від столика до преса. Та Оксана знову посилила темп роботи. Вона не помітила, коли підійшов майстер цеху. Якийсь час він стояв мовчки, милувався з її роботи, а потім ступив до пресувальника і взяв його за руку. Очі майстра поблискували лукавою посмішкою.

— Ти колись просив, щоб від тебе забрали Оксану Чигирин... Може, справді переведемо її на інше горно?

Кадирбаєв збився з ритму, випустив ручку преса.

— Що ви? Мені кращого горнового й не треба. По дві норми щодня — хіба це мало?

— Отож-то й є,— засміявся майстер.— Вірити треба в людей. По дві норми, говориш? А більше?

— Більше?.. Не знаю. Мабуть, не встигну.

Досі розмова тривала в жартівливому тоні, але, почувши останні слова Кадирбаєва, майстер насторожився.

— Ти справді не встигнеш за нею?.. Тоді доведеться таки вас розлучити. Як ти дивишся на це, Оксано?

Оксана витерла спітніле обличчя. Вона не втручалася в розмову майстра з Кадирбаєвим, але, почувши запитання, яке торкалося її, повернулася і відповіла:

— Я не заперечую, але... Я про інше думаю, тільки не знаю, що ви на це скажете.

— Давай, давай,— захопив її майстер.— Послухаємо.

— Хочу на прес перейти.— Оксана допитливо глянула майстрові в очі і сказала вже більш рішуче: — Мені здається, що я і на пресі зуміла б не гірше працювати.

Майстер спантеличено зсунув брови. Ще не було випадку, щоб жінка на прес просилась... Та, втім, він сам же тільки що сказав Кадирбаєву, що треба вірити в людей. Тим більше, коли йдеться про Оксану Чигирин, кращу стахановку в цеху.

Розгубився й Кадирбаєв. Далеко не останній пресувальник, він в словах Оксани почув щось образливе для себе, немовби вона огудила його роботу.

— Я подумаю,— нарешті промовив майстер,— пораджуся з начальником цеху.

Увечері Оксана розповіла Пилипові Семеновичу про своє рішення і про свою розмову з майстром. Старий ро-

бітник слухав її мовчки, погладжуючи сиві вуса. Слухав і дивувався. Війна розлучила її з коханим чоловіком, закинула за тисячі кілометрів від насидженого місця, а вона не тільки все ще стійко переносить, а ще і йде назустріч новим труднощам. Пилип Семенович бачив навколо себе багато подібних прикладів, але до Оксани він ставився якось по-особливому. Може, тому, що вона була худенькою і тендітною на вигляд.

— Що ж, спробуй,— непевно промовив він.— Якщо почуваш, що справишся, то берись... Як тобі сказати? Все це якось незвичайно. Труднощі будуть невеликі.

«Пилип Семенович теж без особливого ентузіазму поставився до мого наміру,— подумала Оксана.— Може, я справді надто сміливо?.. Може, не варто було б?.. Он і Кадирбаєв всю зміну мовчав після розмови з майстром, а коли ішов з роботи, то навіть не попрощався... Нічого, а я все-таки доб'юся свого!» — зрештою твердо вирішила Оксана.

Наступного дня її викликав начальник цеху. Вона дуже хвилювалася, підіймаючись вузькими східцями на другий поверх в його маленьку конторку, але рішучість не залишала її. У кабінет вона ввійшла з напускною хоробрістю і зупинилася перед столом підкреслено незалежно, немовби кажучи: «Оце я така й є!»

— Що ж стоїш? Сідай,— по-дружньому, просто запропонував начальник цеху. І Оксана одразу зрозуміла, що їй немає потреби рисуватися, напускати на себе те, чого в ній і близько немає.

— Чоловік на фронті?

— На фронті. На кораблі плаває.

— Моряк, значить? — зрадів начальник цеху.— Ясно. Я теж колись морячів, добре діло... Діти є?

— Хлопчик.

— І це добре. А ось у мене дітей немає.

Він наче тільки для того й покликав Оксану, щоб розпитати про неї та розповісти про себе. Ця думка змусила Оксану ледь помітно посміхнутися. Він зрозумів її посмішку.

— Про себе — це я так, між іншим. Давай поговоримо про твої наміри. Ти твердо вирішила чи, може, ще вагаєшся?

— Твердо. Якщо дозволите, то я хоч сьогодні стану до преса.

— Ну, добре. А що, коли в тебе прес зіпсується? Що

ти будеш робити? Слюсаря викликатимеш по кожній дрібниці, чи як?

— Сама справляю. Я вже знаю, як матриця міняється. Пробувала. Привідний ремінь також умію перевести на ходу.

Начальник з цікавістю розглядав Оксану. Вона зніталась трохи, тихіше сказала:

— Не все одразу, звичайно, підучитись треба...

— Що ж, давай спробуємо. Кажуть: «Не святі горшки ліплять». У нас зараз один пресувальник захворів і прес стоїть без діла. Ось і давай... Так, кажеш, чоловік на кораблі? Заздрю. Люблю я море. А воно зараз грізне, буряне.

Він взяв Оксану за плече, провів до дверей.

— Отже, завтра зранку. Майстрові я скажу.

Оксанин прес стояв далеченько від преса Кадирбаєва, але пресувальники бачили одне одного. Помітивши, що Кадирбаєв стежить за нею, Оксана зніталась і вирішила не дивитися в його бік. А потім і зовсім забула про нього, зосередивши всю свою увагу на механізмові.

Робота на пресі виявилась складнішою, ніж вона гадала. Знати, як міняється матриця, як підтягти гайку, — це ще не все. Головне — навчитися координувати роботу рук. Тоді, як ліва натискує на важіль, правою треба схопити розпечений до білого шматочок заліза і послати його в матрицю. Увага роздвоюється. Найважче — домогтися, щоб обидві руки діяли автоматично.

Оксана спітніла від напруження. Зробивши невелику перерву, вона помітила, що за нею слідкує весь цех. Та й не дивно: жінка — пресувальник! Такого ще ніхто не бачив...

Додому Оксана поверталася надзвичайно стомлена. Нили руки, спина, підкошувались ноги. Вона мало не плакала.

Потім настали дні, які залишилися в пам'яті на все життя. Вона натискувала на важіль, псувала костилі, розплющила кілька пар залізних щипців, не встигнувши вихопити їх з-під преса, заклинювала матриці, і потім все це повторювалося знову... Вона схудла, обличчя її почорніло. Але Оксана не здавалась. Лишившись наодинці, стискувала кулаки і шепотіла: «Все одно, все одно не відступлю. Не здамся!..» В очах горнової Оксана бачила жалість до себе, співчуття, і це злило її, дратувало. Якось вона не витримала і різко вигукнула:

— А ти не дивися на мене так!

Її опанувала незрозуміла злість. Схопивши кілька костилів, вона почала підставляти їх під прес один за одним. Підставляла і виймала, підставляла і виймала.

— Погаси горно,— наказала вона своїй напарниці.

Та здивовано глянула на Оксану і опустила на землю довгі щипці.

— Для чого гасити? Адже ще не кінець зміни.

— Погаси і йди. Спочинь трохи.

— А я не зморилася.

Горнова вимовила ці слова звичайним тоном, але для Оксани вони прозвучали образливо. Вона крикнула:

— Іди, я тобі наказую!

Горнова перекрила газовий вентиль і пішла з цеху. А Оксана, забувши про все на світі, продовжувала підкладати під прес холодні костилі та натискувати на важіль. «Хитрий ти механізм,— зверталася вона думкою до преса.— Але я перехитрю тебе. Будеш ти в мене і покірний, і слухняний».

За такою роботою її і застали начальник цеху та майстер.

— Що це ти робиш, Чигирин?

Вона зніжковіла, але твердо відповіла:

— Вчусь... Тренуюсь...

Начальник і майстер переглянулись. Оксана продовжувала вистукувати пресом. Вона розуміла, що на неї дивляться ті, від кого залежить, бути їй пресувальником чи ні. Але саме це, саме почуття відповідальності і додавало їй енергії. Вона зібрала всю свою волю, зосередила всю свою увагу і раптом відчула, що рухи її стали легкими та спритними...

Прийшла горнова, зупинилась нерішуче, злякано втупила очі в начальство. Але Оксана спокійно, неначе нічого й не сталося, наказала:

— Розпалюй горно!

Поки горнова розігрівала заготовки, Оксана витерла паклею вимазані мастилом руки, підібрала під косинку волосся з лоба і, повернувшись до начальника цеху, запитала:

— Може, ви шкодуєте, що поставили мене до преса?

— А ти не шкодуєш, що взялась за таке діло?

— Ні, не шкодую.

— Ну, то й добре,— промовив начальник цеху.— Не втрачай віри. Без зусилля навіть мухи не вб'єш, а це ж — прес.

Минуло півзміни. Оксана бачила, що вона не встигне багато зробити, та це вже не дуже й турбувало її. «Опісля дожену, за всі дні,— думала вона.— А поки що — система, система і це раз система. Жодного зайвого руху...»

Вона почувала, що спритність, яку вона набула, не випадкова, не швидкоминуча. Стукіт преса дедалі прискорювався, все частіше доводилось горновій подавати розпечені до білого бруски.

22

У вагоні було тісно. Наглухо закриті двері не пропускали повітря. Полонені задихались. Дехто, не витримавши, бив ногами в двері, в стінки вагона. Але ніхто не відгукувався, неначе гупали в підземелля.

Федір Білогай лежав на верхній лаві біля маленького заграбованого віконця. Тут дихалося легше, звідси можна було бачити небо і землю.

Білогай, як і інші полонені, не знав, для чого їх заперли в цьому вагоні, для чого тримають цілу добу на станції, не даючи ні їсти, ні пити. Куди повезуть? Втім, його виснажений організм вже не дуже гостро реагував на голод і спрагу. Його мучили тривожні думки про становище на фронті. Де зараз німецькі фашисти і де радянські війська?

Ясно було лише одне: гітлерівців не відігнали від Севастополя.

Вечоріло. Шматочок вулиці, краєчок парку і кілька біленьких будиночків, які Федір бачив з свого віконця, поступово губилися в темряві. Робилося ще тоскніше, ще важче на серці. Пригнічувала невідомість.

В центрі вагона хтось завовтузився, застогнав, хтось грубо і гнівно вилаявся. По сусідній колії пройшов паровоз. Через кілька хвилин вагон трусонуло і він покотився по рейках. Полонені заговорили:

— Нарешті.

— Куди нас везуть?

— Вони знають куди. З тобою не будуть радитись. Тарілки буферів дзенькнули, і вагон зупинився. Білогай припав обличчям до ґрат. В темряві нічого неможливо було роздивитися, але було ясно, що формується залізничний состав.

Через якийсь час колеса знову ожили і почали вистукувати свою монотонну пісню. Вагон котився і котився в невідоме.

Посеред вагона знову застогнав поранений. Він просив, щоб йому дали змогу покласти зручніше прострелену ногу.

— Ти тут не сам,— відповів йому густий бас.— Влаштувайся по змозі.

Білогай не витримав.

— А ви там все-таки полегше б з хворими.

— Якщо ти такий розумний, то встань і дай йому своє місце. Ми тут і так, як оселедці в бочці.

— Для пораненого місцем поступлюся,— спокійно промовив Білогай.— Адже ми не фашисти, а радянські люди.

Ці слова вплинули. З усіх кутків темного вагона долинули голоси:

— Правильно!

Обережно, щоб ні на кого не наступити, Білогай спустився з лавки. Було приємно знати, що він не лежить, як колода, а робить щось корисне і потрібне. Він протиснувся до пораненого, схилився над ним і, намацавши в темряві його плечі, сказав:

— Давай допоможу. Біля вікна тобі краще буде.

— Зараз удвох його підсадимо,— пробасив вже знайомий Білогасві грубий голос.

— Є ще тяжкопоранені? — голосно запитав Федір, влаштувавши пораненого на тому місці, на якому тільки що лежав сам.

— Ось, біля мене.

— І тут один ледве дише.

— Всіх покладемо на нари,— владно промовив Федір.

В темряві його не бачили, але голосу скорялися, бо в його словах була людяність і справедливість, які завжди і у всьому керують вчинками радянських людей.

Коли розвиднілось і крізь маленьке віконце до вагона проникло сіре світло, Федір уважно оглянув своїх супутників.

— Але ж ти також поранений,— сказав він власникові грубого баса.

— Та я не дуже.

Це був молодий хлопець з широким обличчям, з крутою сильною шиєю і добрячими грудьми. Обличчя в нього було, як і голос, грубе, і тільки сині очі робили його трохи привітнішим та навіть, коли він посміхався, лагідним. У всій його постаті почувалася величезна фізична сила.

«Перш за все,— подумав Федір,— треба розвіяти у ва-

гоні атмосферу приреченості, вселити в цих людей дух протидії, налагодити дисципліну, яка об'єднує людей і подестеряє їхні сили».

— Ми повинні добитися, товариші,— говорив Білогай, ставши так, щоб його було видно всім,— добитися, щоб нас не морили голодом, щоб нам дали води, щоб поранених забезпечили медичною допомогою...

— А що ти їм зробиш? — перебили його.— Загнали у вагон, як тварин, та ще й стріляти почнуть.

— Я знаю німецьку мову,— сказав Федір.— Я поговорю з їхнім начальником.

— Не ти, а вони з тобою поговорять кулями та прикладами.

— То що ж, може, так і будемо лежати та покірно смерті дожидатися?

— Ні,— похитав головою синьоокий велетень.— Я раніше доброму десяткові ребра переламаю, а тоді вже й мене пристукнуть.

Поїзд довго не зупинявся. Спершу крізь перестук коліс ще чулися глухі вибухи авіабомб та віддалені постріли гармат. А тепер їх зовсім не стало чути.

Нарешті поїзд став. Двері зі скреготом відчинилися. Два солдати принесли у відрі рідкого каламутного супу і кинули на підлогу кілька дерев'яних ложок.

Федір Білогай протиснувся до дверей і німецькою мовою звернувся до ефрейтора:

— Я хочу поговорити з комендантом поїзда.

Гітлерівці здивовано переглянулись. Ефрейтор запитав:

— Руський знає німецьку мову?

— Так, знаю,— ствердив Білогай, намагаючись тримати себе спокійно,— і хочу говорити з комендантом поїзда.

— У тебе є щось важливе? — ефрейтор хитро, по-змовницькому підморгнув Білогаєві рижою бровою. Він, певне, думав, що полонений хоче розповісти про підслухані розмови.

— Так, у мене важлива розмова.

— Виходь,— наказав ефрейтор.

Всі ті, що були у вагоні, не зрозуміли й слова з того, що говорив Федір з ефрейтором. Вони з мовчазним недовір'ям спостерігали, як Білогай вистрибнув з вагона і в оточенні автоматників пішов вздовж ешелону. Двері зачинилися, клацнув засув.

— Поговорив і пішов,— сказав хтось.— Видать, птиця

не нашого польоту. «Товариші» і інше, а сам по-їхньому чирикає...

Білогай ішов вздовж вагонів, заклавши руки за спину, як йому було наказано. І зненацька зупинився мов укопаний: назустріч йому йшов лейтенант Шальте.

— А, інженер? — сказав він, скрививши рот в посмішці.

— Цей полонений добре володіє німецькою мовою, — доповів єфрейтор. — Він хоче сказати щось дуже важливе.

— О, ви знаєте німецьку мову! — зрадівши, вигукнув лейтенант. — Приємна новина. Ви переглянули свою поведінку? Ви хочете працювати з нами?

— Ні! — відрубав Білогай російською мовою.

Обличчя Шальте вмить стало жорстоким.

— Для чого ж ви прийшли до мене?

— Я не до вас. Я до коменданта поїзда.

— Я і є комендант поїзда.

— В такому разі, я від імені всіх полонених протестую проти варварського ставлення до нас. Серед нас є тяжкопоранені, вони не одержують елементарної медичної допомоги. Ми без води і їжі. Нас набили у вагон, як тварин...

Шальте слухав мовчки. На його тонких губах застигла зла посмішка. Пальці рук за спиною ворухились.

— Все? — кинув він, коли Білогай змовк.

— Все.

Їхні погляди схрестилися. В очах Федора Білогая Шальте побачив таку страшну, спопеляючу ненависть, що в нього похолола спина. Він різко викинув руку і вдарив Білогая в обличчя. Із розбитої губи бризнула кров. Лейтенант, не тямлячи себе від злості і страху, який раптом опанував ним, ударив Федора чоботом у живіт. Федір упав. Його, як мішок, потягли по землі і кинули до вагона.

Над Білогаем схилилися полонені. Синьоокий велетень поклав його голову собі на коліна, обережно витер з обличчя кров.

— Били?

Федір мовчки заплющив очі. Йому не вистачало повітря, душила ненависть.

Велетень заскрипів зубами:

— Ух, гади!

Вагон знову загойдався на рейках.

Скільки не доводив собі Олексій, що він не має права і не повинен любити Оксану, нічого не допомагало. Вони жили в одному домі, щоденно бачились, розмовляли. Іноді сам не свій годинами ходив Олексій по місту, тамуючи в собі свої недоречні почуття. Часом він навіть каюся, що взяв Оксану з собою. Справді, для чого взяв? Ну, допоміг би в дорозі, як допомагав і іншим жінкам, і нехай би їхала далі. Жила б в іншому місті і влаштувалася б не гірше, ніж тут... Але чи було б їй так добре, як у його батьків? Ні, він все-таки правильно зробив, що взяв її з собою, як йому зараз не тяжко.

Якось вихідного дня, який тепер випадає дуже рідко, Пилип Семенович сказав:

— Ех, молодь, молодь, сидите дома, як кроті в норі. Війна — війною, але й про культуру забувати не слід. У кіно сходили б чи в театр.

— Можна було б і сходити, — нерішуче промовила Оксана, — та все якось не випадає. Прийдеш з роботи, з Колею треба няньчитись.

— Велика тобі турбота про Колю, — зауважила Варвара Романівна. — Піди, Оксано, відпочинь трохи від турбот.

Оксана погодилась.

І ось вони з Олексієм ідуть поряд. Час зимовий, але вечір теплий. В п'ятьмі журчать арики. На центральних вулицях багато людей. Гомін, сміх. Ніби й немає війни. Навіть військова форма зустрічається не так уже й часто. А на Олексія всі перехожі звертають увагу. Він один іде по вулиці у флотському одязі.

— Нехай надивляються, — сміється Олексій, — скоро вже поїду.

— Невже скоро? — дивується Оксана. — І ми лишимося самі?

— А що ж в цьому особливого?.. — Олексій помовчав трохи і нерішуче запитав: — А хіба тобі не все одно, тут я чи немає мене?

Оксана взяла Олексія за руку, промовила мрійно, задушевно:

— Мені здається, що я вже давно-давно знаю тебе... І наче ви з Антоном знайомі.

Знову — Антон! Олексієві вже не хочеться йти в кіно. Невже вона хоч зараз не може не згадати про Антона?!

А Оксана тихо продовжує:

— Я все життя буду пам'ятати тебе. Ти стільки хорошого зробив для мене і для всієї нашої сім'ї. Коли б не ти, не уявляю собі, де б я була зараз і що б робила. Хороший ти, Олексію.

Вона стиснула його руку. Сидячи поряд з нею в залі, він почував, як від неї віє ледве вловимим теплом. Він не сміливо взяв її за руку, і Оксана не відібрала її. Тепла, маленька рука ховалася в його долоні. Він почував, як під шкірою пульсує маленька жилка.

Олексій не бачив того, що відбувалося на екрані. Картина закінчилась, і вони знову пішли поряд. Куди? Ось перед ними скверик. Вони сідають на лавку. Навколо нікого. Самі. Олексій більше не може боротися з собою. Гарячими, сухими губами він шепоче так тихо, що Оксана ледве чує його:

— Адже я люблю тебе... Коли б ти тільки знала, як я тебе люблю...

Вона не відштовхнула його від себе, нічим не образила. Тільки опустила голову нижче, потім підняла її, глянула Олексієві в очі.

— Я знаю... Я давно бачу...

Він жадібно простяг до неї руки, а вона і на цей раз не зупинила його, але таким самим тихим, схвильованим голосом промовила:

— Хороший ти. Але хай все лишається так, як було.

Руки його зів'яли, сковзнули по її плечах.

— Я не стверджую, що Антон — найкращий. Але він мій, весь, до останньої кровинки, мій. А я — його. Коли б я хоч в думці припустила, що можу зрадити його, я зненавиділа б себе, а його перестала б любити. Може, навіть я убила б себе, Олексію.

Юнак відсахнувся.

— Що ти, що ти, Оксано?

— Я правду кажу... Може, він помирає десь зараз і тільки думка про те, що я існую на світі, не дасть йому померти. Як же я можу, Олексію?

В її словах було глибоке людське страждання. Олексій невідривно дивився в її обличчя, потім нахилився і поцілував її руку. Йому хотілося плакати. Чому? Може, тому, що цей вечір закінчився для нього так несподівано. Може, тому, що він закінчився саме так. Може, від радості, що на світі існує хороша, чиста, благородна Оксана...

— Оксано,— сказав він їй,— коли я буду помирати, я теж думатиму про тебе і — виживу.

— Дякую,— для чогось сказала вона.

Додому вони прийшли пізно. Тихо розійшлися по своїх кімнатах. Олексій погасив світло, а Оксана ще довго писала Антонові листа. Вона не шукала слів. Вони самі народжувались, плинули, як повноводна річка. Скільки разів вона розповідала Антонові про свою любов до нього, а зараз знову говорила про те саме новими словами...

Вранці Пилип Семенович запитав сина:

— Щось Оксана довго сиділа. Плакала наче. Не знаєш чого?

Олексій скинув на батька стривожені очі. Пилип Семенович піймав той погляд.

— Ти... нічого такого? Не образив її?

— Ні, тату, я нічим її не образив,— твердо сказав Олексій.

— Боронь боже. Таке серце оберігати треба.

— Я на роботу думаю піти,— несподівано сказав Олексій.

— А руку свою не пошкодиш? Краще вже погуляй, скільки треба. Тебе там ждуть.

Настав день, коли Оксана здивувала своєю роботою весь цех.

Уже на початку зміни вона сміливо перевела привідний ремінь на найбільший шків. Залізні брусики не встигали холонуть на столику. Горнова намагалася не відстати, але надійшла хвилина, коли Оксана постукала щипцями по порожньому пресувальному столикові і, коротко посміхнувшись, прикрикнула:

— Давай, давай! Не затримуй!

Горнова посилила вогонь у горні.

До Оксани підійшов Кадирбаєв, постояв біля неї, здивовано похитав головою, повернувся і пішов до свого механізму. Підходили ще робітники, дивувалися і значущо поглядали один на одного.

Серед зміни прибігла вагарка. Вона тикала пальцем в якийсь папірець і намагалась перекричати гуркіт пресів.

— Норма! Чуєш, Оксано? Норма!

Оксана навіть не повірила. Невже норма? А до кінця робочого дня ще он скільки часу.

— Давай! — кивнула вона головою до горнової. Оксаною опанувало ніколи раніше не пережите почуття радос-

ті і задоволення собою, своєю роботою, пресом, горновою і всім, що було довкола. Важіль преса і її рука складали немовби одне ціле. Горнова настільки збільшила вогонь, що при найменшій затримці в роботі механізму залізо могло б згоріти. Але перебоїв не було. Прес вистукував рівно, невпинно.

— Трах, трах, трах!

Оксана не розгинала спини, вона не робила жодного зайвого руху. Здається, вона навіть дихала в такт роботи свого механізму, який став для неї близьким і зрозумілим, як живе створіння.

Коли б знав, коли б бачив все це Антон! Яка насолода — ділитися радістю з коханою людиною. Але вона йому напише, сьогодні ж напише. І про те, як ночей недосипала, і про те, як важко переживала свої невдачі, і про те, як їй радісно зараз.

Цього дня Оксана втричі перевиконала своє завдання. Виходячи з цеху, вона побачила, що хлопці вивішують на стіні плакат, прочитала його і не повірила своїм очам. На плакаті було написано: «Працюйте так, як Оксана Чигирин!»

Пилипа Семеновича дома ще не було. Але він відчинив двері слідом за нею і, нічого не кажучи, обхопив Оксану за плечі, поцілував у щоку. Аж після цього почав розповідати:

— Тільки я в цех, а тут на очі плакат. Далі я вже й не пішов. Повернувся й додому... Отже, таки добилась? Ну, вітаю, вітаю.

— Добилась, Пилипе Семеновичу.

— Я знав. Ти сильна жінка. На вигляд худенька, а — сильна.

— Яка ж у мене сила? — засміялася Оксана. — Матриця й пуда не важить, а я її ледве піднімаю.

— Я не про ту силу кажу. Сама знаєш.

Слава про Оксану Чигирин швидко облетіла весь завод. На Дошці пошани з'явився її портрет, про неї не раз писали в стінній газеті, її ім'я дедалі частіше стало зустрічатися на плакатах, вивішених в цехах і по території заводу. Вона систематично виконувала по три норми і при цьому зовсім ліквідувала брак, який раніше вважався неминучим. Раніше, коли, бувало, майстер дорікав якомусь пресувальнику за брак, той завжди знаходив причину для виправдання:

— Що ж тут дивного? Там, дивись, залізо перегрілося, тут — не догрілося. Аджже його на зуб не візьмеш, не спробуєш. А то ще заготовка нерівна, не лізе в матрицю...

Тепер такі розмови в цеху припинилися. Бракувальник підходить до пресувальника, міряв шаблоном костиль і говорив:

— Бачиш? Брак. Доведеться тебе на курси до Оксани Чигирин послати. Вона швидко вишколить.

І вийшло так, що першому «школитися» довелося Кадирбаєву.

Якось в цеху з'явився невисокий молодий чоловік у військовій формі без відзнак, з фотоапаратом на плечі.

— Кореспондент міської газети, — відрекомендувався він, підійшовши в супроводі майстра до Оксани Чигирин.

Кінчалась зміна, і Оксана запропонувала кореспондентові зачекати трохи, щоб у неї не пропав робочий час. Він охоче погодився, але не стояв без діла... Кілька разів сфотографував Оксану за роботою, записав щось у свій блокнот.

Після роботи Оксану і кореспондента запросив до себе в кабінет начальника цеху. Тут вона розповіла гостеві про своє життя, про те, як стала пресувальницею, як оволодівала механізмом і як добилася таких високих показників. Кореспондент уважно слухав, записував, потім запитав:

— Які ваші дальші плани? Яке нове завдання ставите перед собою?

Оксана наче чекала на це запитання. Так, у неї є плани. Вона хоче, щоб усі пресувальники в цеху давали по три норми, щоб не тільки її прізвище красувалося на плакатах, а щоб поряд було багато інших прізвищ. Чи велика користь з того, що вона виділяється серед інших пресувальників? Ні, їй не це потрібно. Треба почати змагання в цеху.

— Ось ви й починайте, — підказав кореспондент. — Вам, як говориться, і карти в руки.

— Це так, — погодилась Оксана, — але ж треба, щоб кожен про це знав, треба зібратися, поговорити. Та й кого викликати першого?

— Що ж тут довго думати? — втрутився в розмову начальник цеху. — Кадирбаєва і викликайте. Пам'ятаєте, як він колись на вас кричав, а потім не вірив вам, коли ви до преса сіли? Ось хай тепер і позмагається. Він непоганий пресувальник, є з ким помірятися силами.

Кореспондент насторожився, зацікавився:

— Хто цей Кадирбаєв? Чому лаявся? Як це було?

Оксана розповіла.

— Так ви б же з цього й починали! — з задоволенням вигукнув гість. — Все це дуже цікаво, і якщо ви дозволите, я напишу все так, як було, а закінчу тим, що ви вже почали змагання з Кадирбаєвим. Згодні?

— Чому ж ні? — знизала плечима Оксана. — Звичайно, згодна.

— А як тепер Кадирбаєв, не лається, не глузує з вас?

— Та ні, тільки мовчить.

— Мовчить? — засміявся кореспондент. — А ось ви і змусите його заговорити. Давайте, не відкладаючи в довгий ящик, зараз же напишемо виклик на змагання.

Прийшов майстер цеху, і вони почали обговорювати пункти договору.

— Напишемо, щоб боротися за триста процентів плану, — запропонувала Оксана.

— Знаєте, як це буде звучати? — запитав кореспондент і сам відповів: — Ось як: «Розгорнемо боротьбу за почесне звання трьохсотника!»

Так і вирішили. Потім ще були дописані пункти про доведення браку до нуля, про збереження верстатів та інструменту. На прощання кореспондент сфотографував Оксану для «портретного знімка» і пішов.

Другого дня перед початком зміни майстер прочитав робітникам виклик Оксани. Кадирбаєв стояв трохи осторонь від усіх, зіпершись плечем на залізну колону, і, здавалось, слухав не дуже уважно. Але коли пролунало його прізвище, він розгубився від несподіванки і перепитав:

— Це мене викликає Оксана Чигирин?

— Вас, вас, — підтвердив майстер. — Адже ви у нас один Кадирбаєв у цеху.

Коричневий лоб і гладенькі щоки Кадирбаєва зашарілися. Знаючи його крутий і самолюбний характер, присутні вирішили, що він зараз розгнівається, образиться. Але Кадирбаєв добродушно і навіть не без гордощів сказав:

— Жінка яка! Га?.. — Похитав здивовано головою і вигукнув: — Приймаю! Приймаю виклик. Якщо сказати правду, то я й сам хотів... та вона мене випередила.

Його слова потонули в голосному сміхові робітників. А Кадирбаєв підійшов до столу, повільно і урочисто вивів свій підпис і, звертаючись до Оксани, промовив:

— Ось як, Оксано, розписався. Виходить, що не боюсь я тебе.

Через день на завод прийшла газета, в якій була вмі-

щена фотографія Оксани і великий нарис про неї. Кадирбаєв одним з перших прочитав нарис:

— Так мені, дурневі, й треба. Але побачите, про Кадирбаєва ще не таке напишуть,— пообіцяв він невідомо кому.

Після роботи, коли Оксана виходила з цеху, він догнав її і пішов поряд.

— Ось що, Оксано. Давай відкинемо те, що було колись. Не вірив я в тебе, це правда. Зараз вірю. Ти мені краще скажи: на кожному пресі зможеш так працювати чи тільки на своєму?

Оксана здивувалась.

— Звичайно, на кожному.

— А на моєму зможеш?

— І на вашому зможу.

— Хоч завтра?

— Хоч завтра.

— Угу...— невиразно пробурмотів Кадирбаєв і повернув убік.

Так Оксана й не зрозуміла, що він хотів цим сказати, і вирішила, що Кадирбаєв завтра запропонує їй показати свою майстерність на його пресі.

Але другого дня, коли вона підійшла до нього з цією метою, він незадоволено відмахнувся.

— А я що, маленький?

Видно, він багато пережив і передумав протягом минулої ночі. Оксана пішла до свого преса і вже більше не відривалася від роботи. А Кадирбаєв перевів свій механізм на інший шків. Та й не тільки він. Весь цех набрав нового, небувалого темпу.

Уже через кілька днів на великому червоному полотнищі, де було написано: «Наші трьохсотники»,— поряд з прізвищем Оксани з'явилося немало нових прізвищ.

Оксана вирізала з газети свій портрет та нарис і послала Антонові. В листі вона писала:

«Пам'ятаєш ті важкі хвилини, коли ми прощалися і не знали, що буде зі мною? Тоді ми за власним горем не побачили головного, що, крім нашої маленької сім'ї, є ще велика сім'я всього радянського народу. Прочитай про мене, про наш завод, і тобі стане ясно, як і чим я живу. З цієї статті ти зрозумієш, якою я стала...»

Несподівано поїхав Олексій.

Сталося це так. Вранці він прийшов у військкомат і зажадав, щоб його негайно послали на медичну комісію. Він

показував газету, в якій повідомлялося про Керченську і Феодосійську операції, і вимагав, щоб його зараз же послали в діючий флот. На медичній комісії, щоб довести, що рука в нього уже зовсім здорова, він стукнув нею по столу так, що підстрибнула чорнильниця.

— Ви надто хоробро себе тримаєте, молодий чоловіче,— зауважив лікар.— Аж надто хоробро.

— А я людина взагалі хоробра! — кричав Олексій.— Бачите медаль «За відвагу»? Мені її за хоробрість дали.

Зрештою він добився свого. В його руках був папірець про те, що він відряджається у флотський екіпаж для проходження дальшої служби. Гордий з своєї перемоги, він прибіг додому розчервонілий і щасливий.

— Їду,— кинув він коротко і поклав папірець на стіл.

Пилип Семенович здивовано подивився в його збуджене обличчя.

— Куди їдеш?

— На фронт.

Варвара Романівна сплеснула руками.

— Альошенько!

Вона вже звикла, що вся сім'я дома — і чоловік, і син, і Оксана з дитиною. Все так добре і спокійно. І раптом наче шматок тіла відривають від неї.

— Ти толком скажи,— чомусь суворо промовив батько.

Олексій розповів все, як було.

— Вірно зробив,— похвалив Пилип Семенович.— Готуй, старенька, сина в дорогу.

Почалася метушня. Варвара Романівна заходилася прати, Оксана поралась біля печі, а Олексій витяг з-під ліжка свій речовий мішок.

— Ну, друже мій нерозлучний,— весело звертався він до мішка,— багато ми з тобою і виходили, і проплавали. Куди ж тепер понесуть нас паруси?

Того дня в квартирі Пилипа Семеновича Братова довго горіло світло. Але коли його й погасили, то ніхто не міг заснути. Для Оксани від'їзд Олексія був значною подією. Адже він поїде туди, де зараз Антон. Може, йому вдасться навіть зустрітись з ним. Адже вони будуть недалеко один від одного, на одному морі...

Олексій згадував фронтових друзів. Чи всі живі? Він задалегідь радів, яскраво уявляючи собі майбутню зустріч з ними.

Пилип Семенович і Варвара Романівна думали про одне. Вони вже раз проводжали сина на війну. Він повер-

нувся, хоч і поранений. Чи буде доля милостивою вдруге? Війна ще не закінчена. Ще тривають жорстокі бої в Севастополі, ворог рветься до Волги. Радіо приносить нерадісні вісті... Як важко розлучатися з єдиним сином! Але що зробиш — треба. Мільйони синів зараз на фронті. Там повинен бути і їхній Олексій.

Опівночі по вікнах ударив вітер, зашелестів сухий сніг, немовби хтось шкрябався в шибки. Пилип Семенович одягся, вийшов надвір. Повернувшись в хату, сказав голосно, знаючи, що ніхто, окрім маленького Колі, не спить:

— Віхола піднялася.

...Поїзд відходив рано-вранці. Варвара Романівна поставила на стіл сніданок, витерла фартухом тихі сльози.

— Е, що плакати, бабусю? — бадьорячись, сказав Пилип Семенович. — Не слізьми треба проводити сина. Ану, лишень, дістань там за шафою пляшечку. Давно вже дожидає.

Всі сіли до столу, випили потроху, але від цього веселіше не стало. Навіть Олексій, і той якийсь присмирнів, притих.

З Оксаною він попрощався дома.

— Не ображайся на мене, — сказав тихо, так, щоб не чули батьки.

— Що ти? Як можна? — Оксана глянула на нього вдячними очима. Потім поклала теплу руку на шию, поцілувала.

Варвара Романівна і Пилип Семенович проводжали сина до половини шляху на станцію. Батько навчав:

— Під дурну кулю голови не підставляй, Олексію, але й боягузом не будь... Знаю, добре розумію, що не воювати тобі треба було б, а працювати, вчитися. Ми — люди мирні. Але якщо вже випала нам доля битися за Батьківщину, то будь хоробрим. Для великого діла себе не пошкодуй...

Голос старого лунав глухо, але твердо.

— Люди тебе не забудуть... Все ясно, що я сказав? — Ясно, тату.

— Ну, що ж... тоді — бувай щасливий. Будемо, Варю, повертатися. Мені вже скоро й на роботу час. Світає.

Варвара Романівна кинулася до сина, припала зморшкуватою щокою до його обличчя, забилася в риданні. А потім довго дивилася, як віддаляється і зникає у сніговій заметілі синова постать, трохи нахилена вперед, з речовим мішком за плечима.

Якось до Оксани підійшов Кадирбаєв і, стримуючи по-смішку, сказав:

— А все ж я наздогнав тебе, Оксано. Он глянь.

Вона подивилася на червоне полотнище: там стояло прізвище Кадирбаєва.

— Ну, як? — тепер він уже не ховав своєї радості.

— Дуже добре, — щиро промовила Оксана. — В трьохсотники потрапили.

Зватися трьохсотником в цеху стало гордістю.

Непомітно почався новий рух — дівчата потяглися до пресів. Біля крайнього горна працювала тиха, нічим не примітна горнова Ліда Волкова. Дівчина була непоганою горновою, але про неї якось мало знали. Вона заявила про себе.

— Я теж хочу працювати на пресі, як Оксана Чигирин, — сказала Ліда начальникові цеху.

Начальник затурбувався:

— А куди ж я чоловіків подіну?

— Для всіх тепер діло знайдеться.

Начальник здивовано розглядав скромну, тиху дівчину. Вона говорила розумно і розважливо. Справді, в такий час ніхто не лишиться без діла. Країна напружує всі свої сили. Ось у нього в шухляді лежать заяви: чоловіки просять відпустити їх на фронт.

— Добре, Лідо, будеш працювати на пресі.

Але дівчина цим не обмежилась. Вона написала до стінної газети статтю, яка починалася так: «Враховуючи важкий для нашої країни час, я, за прикладом нашої відомої стахановки Оксани Чигирин, беру на себе зобов'язання якнайшвидше оволодіти професією пресувальника...» Редакційна колегія не поскупилася на місце для цієї статті і на фарби для заголовка, який закликав: «Наслідуйте патріотичний почин Оксани Чигирин та Ліди Волкової!».

Досі в Оксани не було близьких подруг. Її всі любили, поважали, але найближчими людьми у всьому місті лишилися Варвара Романівна і Пилип Семенович. Тепер же до неї стала часто приходити Ліда. Іноді до своєї подруги йшла Оксана. Вони були майже ровесниці, знаходили загальну мову, згадували довоєнний час, подовгу розмовляли про роботу в цеху, радячись; що зробити для того, щоб працювати ще краще.

Одного разу Лідин прес зупинився. Горно погасло. Оксана бачила, що Ліда вовтузиться біля механізму, але

він стоїть непорушний, захололий. Тоді вона підійшла до своєї подруги:

— Що тут у тебе сталося?

— Тріснув виштовхувач,— поскаржилася Ліда,— на дрібненькі шматочки розлетівся і заклинив матрицю.

Вона стояла розгублена, з-під берета в неї вибивалося волосся, а обличчя було в масних плямах.

— Невже ж доведеться всю зміну простояти?

— Давай допоможу,— рішуче сказала Оксана.

— А як же твій прес? Гулятиме?

— Нічого, це ненадовго.

Поломка виявилася складнішою, ніж можна було передбачати. Довелося викликати слюсаря.

Поки він ремонтував прес, Оксана, розчервоніла, присоромлена, говорила Ліді:

— От бачиш?.. Вчитися треба. Я поговорю з начальником цеху, щоб стахановську школу організували, як ти думаш?

— Ой, звичайно! Та це ж краще і придумати не можна. Разом підемо до начальника цеху... Ніхто з нас від навчання не відмовиться.

24

У землянці полковника відбувалася нарада командирів.

— На перший погляд може здатися,— говорив Буданов,— що становище в Криму стабілізувалося. Однак треба вам сказати, що Гітлер не втратив надії оволодіти Кримом і Севастополем. До севастопольських і керченських позицій фашисти підтягли свіжі сили. Вони не можуть почати свого загального «весняного наступу», про який кричать на всіх шляхах і перехрестях, поки не розв'яжуть собі рук у Криму. Тому й не дивно, що тільки на нашому, Севастопольському, фронті гітлерівське командування тримає зараз близько трьохсот тисяч солдатів і офіцерів, понад чотириста танків і понад дев'ятсот літаків.

Буданов обвів уважним поглядом присутніх, немов бажаючи переконатись, яке враження справили його слова, нахмурих чоло і твердо додав:

— Так, нам буде дуже важко. У нас сил у п'ять разів менше. І генерал Манштейн добре знає про це...

Буданову доповіли, що привели полоненого.

— Давайте його сюди,— пожвавішав Буданов.

Останнім часом він ще дужче схуд, щоки його запали,

обличчя стало маленьким, як кулачок. Тільки в очах, як і раніше, світилися завзяті вогники та голос, і без того гучний, немовби ще дужче зміцнів.

Ввели німецького лейтенанта. Він злякано кліпав очима, губи його нервово смикались, немовби він весь час намагався щось сказати, але не міг.

— Російську мову знаєш? — запитав Буданов, кинувши гострий вивчаючий погляд на полоненого.

Гітлерівець зробив на своєму лиці щось на зразок по-смішки і невиразно похитав головою.

Буданов протяг руку до словника. Він наполегливо вивчав німецьку мову, але вільно говорити ще не міг.

— Якої частини?

— Триста сорок сьомого гірсько-стрілкового полку, — відповів лейтенант і, притиснувши руки до грудей, квапливо додав: — Я ще не воював. Я ще не воював. Я нікого не убив. Нас тільки привезли з Німеччини.

— Нове поповнення? — Буданов посміхнувся до командирів, які сиділи перед ним. — Немає ж чим похвастатися Гітлерові.

Із дальшої розповіді полоненого виявилось, що вже кілька днів німці посиленими темпами підкидають живу силу і озброєння на передові позиції. Ходять чутки про якийсь новий наказ Гітлера, в якому він вимагає без зволікань взяти Севастополь.

— Виведіть його, — махнув рукою Буданов. — Як бачите, нічого особливо нового. Він лише ствердив те, що нам і так добре відомо. Наступ може початися кожної хвилини. Тримайте своїх бійців у цілковитій готовності.

Буданов глянув на годинника. Було за північ.

— Можете розходитись, товариші командири.

Землянка спорожніла. Буданов пройшовся з кутка в кут, закурив. На його лобі лежали глибокі зморшки. Іван Бойцов якийсь час стежив за ним, не наважуючись перервати його думки. Потім запитав:

— Будете їсти, товаришу полковник?

— Не відмовлюсь, не відмовлюсь. Що там у тебе?.. Навіть ячня? Де ж ти узяв яець?

— Хлопці у якихось жінок на Корабельній стороні купили... Може, і фронтвої порцію? — лукаво посміхнувся Бойцов.

— Е, ні. В такий час голова повинна бути ясною. Ось коли розіб'ємо фашистів, тоді вип'ємо. Не фронтву, а мирну вип'ємо, Ваню. Вип'ємо так, щоб небу жарко було.

Буданов повечеряв, приліг, не роздягаючись, заплющив очі. Він знову думав про майбутній бій, мислено йшов по своїй лінії оборони, від однієї вогневої точки до іншої, заходив із окопу в окоп. Чи скрізь все підготовлено до оборони? Чи немає де слабкої ділянки? Чи добре розставлені люди? Так, все, що можна було зробити, зроблено. Бойовий дух бійців і командирів високий. Ладигін останнім часом не живе в своїй землянці. Дні і ночі проводить серед солдатів, з ними спить і їсть.

Розгром фашистів під Москвою, під Ростовом-на-Дону і Тихвіном, здійснений Червоною Армією, цілковите визволення від німецько-фашистських загарбників Московської і Тульської областей вселили в бійців нову віру в свої сили, в свою перемогу. Це видно навіть з зовнішнього вигляду солдатів. Незважаючи на те, що під самим Севастополем становище поки що не стало легшим, а навпаки, поважчало, серед бійців частіше можна почути сміх, жарти. Всі стали більш підтягнутими, акуратнішими...

Задзвенів телефон. З Мекензієвих гір передали, що наближається велика група ворожих літаків, гул такий, що аж повітря дрижить.

І зараз же пролунали вибухи — один, другий, третій.

— Оце він і є, третій наступ,— промовив Буданов, звертаючись чи то до Бойцова, чи до самого себе. Він швидко одяг шинель, застібаючись, запитав: — Бойцов, яке сьогодні число? — і сам же відповів: — Двадцять третього травня, Ваню...

Цього разу гітлерівці розпочали не з артилерійської, а з авіаційної підготовки. Літаки йшли хвилями і кидали бомби одночасно на всю територію Севастопольської оборони. Бомби вибухали в горах, у долинах, на передових позиціях і в центрі міста. Все навколо зачервоніло від пожеж.

До бомбардування приєдналася артилерійська канонада. Ніколи ще так густо не падали снаряди. І — знову літаки. І — знову скажений обстріл. Цей авіаційно-артилерійський штурм тривав безперервно дві доби. Гітлерівське командування розраховувало, що таким чином воно зламає волю і впертість севастопольців.

Але окупанти знову наштовхнулися на небувалий в історії героїзм радянських людей. До Буданова з усіх кінців його оборонної лінії надходили повідомлення про жорстокі кровопролитні бої. Протягом доби вороги безперервно атакували триста шістьдесят п'яту батарею. Вони то відкочувались, то накочувались з новою силою. Кількість

фашистів у багато разів перевищувала батареяців. І все ж фортеця не здавалась.

— Стоїмо, тримаємось...— коротко повідомляв командир батареї.

— Скільки у вас бійців?

— Лишилося мало, але будемо стояти.

Тим часом фашистам удалося оточити і тридцяту батарею. Радянські артилеристи заперлися в вежах і залізобетонних блоках. Тоді німці замурували вентиляційні труби, і в приміщення перестало надходити повітря. Задихаючись, батареяці продовжували битися. Коли ж гітлерівці ввірвалися всередину, захисники батареї висадили її в повітря, загинувши героїчною смертю разом з ворогами.

Це повідомлення немов непомірним тягарем придавило Буданова. Його маленьке обличчя, туго обтягнуте матово-білою шкірою, позеленіло. Але ще більший удар нанесло йому чергове повідомлення з триста шістдесят п'ятої батареї:

— Відбиватися нічим. Та й нас лишилося зовсім мало. Навколо гітлерівці, в кількох кроках від нас. Відкривайте вогонь по нашій батареї.

Буданов кинув трубку, стиснув руками скроні. Йому здалося, що волосся на його голові починає ворухтись.

— Товаришу полковник, товаришу полковник, знову триста шістдесят п'ята вас просить.

Буданов узяв трубку.

— Слухаю.— У трубці зашипіло, і раптом гарячий голос запитав: «Чого чекаєте? Чого не стріляєте?..» В трубці щось клацнуло, замовкло.

Буданов тут же подзвонив про це командуючому Севастопольською обороною. Він доповів про положення на своїй ділянці.

— Прошу допомогти,— додав він.— У нас на кожного бійця припадає вісімдесят — сто гітлерівців. Кулемети і гармати перегріваються, виходять з ладу.

— Зараз вам на допомогу прийде батальйон морської піхоти,— відповів командуючий...

Морські піхотинці почали навальний наступ. До них приєдналися ті невеликі групи, які героїчними зусиллями досі стримували гітлерівців. Арсен Красик повів свій рій на правому фланзі. Перед ним виникали то вузькі ущелини, які треба було проскочити якнайшвидше, то пориті бомбами висотки, то чагарники.

Красик уже давно по спалахах визначив, що у кущах серед скель стоїть ворожа гармата. Вона стріляла по долині, що тяглася до Севастополя, біла по дуже чутливому місцю Севастопольської оборони.

— Долідзе! — покликав Красик свого любимого бійця. — Передай по ланцюжку: оточити гармату, знищити розрахунок.

Легко сказати: знищити! Навколо дзенькають об каміння кулі, з-за кожної скелі кожну мить може з'явитися в десять разів більше гітлерівців...

З великими труднощами Красик підвів свій невеликий загін майже до самої гармати і подав знак рукою: бійці залягли. Вони добре бачили один одного і не спускали очей з свого командира, який поповз уперед, як вуж, чіпляючись руками за гостре каміння. До гармати лишилося не більше як двадцять кроків.

— Хитро замаскувалися, чорти, — прошепотів Красик до Долідзе, який невідступно слідував за ним. — І на висоті, й не видно нікому.

Ворожі солдати підбігли до гармати, щоб зробити черговий постріл. Арсен Красик піднявся на коліно, кинув гранату. Це було сигналом. Кілька гранат полетіло в тому ж напрямку. Вибухи пролунали майже одночасно. Гітлерівців неначе вітром здуло. Тільки один з них рачки поліз прямо на Красика й Долідзе, дивлячись на них виряченими, невидючими очима. Долідзе короткою чергою із автомата пришив його до землі.

— Повертай гармату, бий по німцях! — кричав Красик, вимахуючи руками.

Дужі солдатські руки вхопилися за залізо. Сталевий хобот повільно повернувся на сто вісімдесят градусів.

— Ану, давай!

Гармата підстрибнула на місці, пославши снаряд у вороже розташування. Постріли слідували один за одним. Гармата стріляла, не змовкаючи й на хвилину. Десь зліва спалахнуло могутнє «ура» і довго перекочувалось грізними хвилями в повітрі.

— Глянь, глянь, старшина, наші пішли в наступ! Це ми їм шлях розчистили.

А в цей час в розташуванні фашистів почалася паніка: як же — гармата б'є по своїх. Велика група гітлерівських солдатів кинулась до гармати. Красик наказав кільком бійцям залягти й приготуватися до кругової оборони. Знизу німці не могли бачити, скільки радянських солдатів

залягло на висоті, яка ще недавно була в їхніх руках. А дружний вогонь автоматів і ручного кулемета заважав їм просуватися вперед.

По гарматі ударили ворожі міномети. Осколком поранило Долідзе. Але він, спливаючи кров'ю, виліз на горбик і строчив із автомата.

— Перев'яжись, Долідзе! Перев'яжись! — кричав йому Красик, не повертаючи голови. — Відповзи і перев'яжись.

— Ніколи, Арсене, вже все одно... Вже...

Автомат випав з його рук. Долідзе здригнувся і притих, притиснувшись головою до землі, наче прислухаючись до нарастаючого бою.

Гітлерівці підійшли ближче. Скелі і окреме каміння, розкидане тут і там, трохи захищали Красикових бійців від осколків, але довго так триматися було неможливо. Кінчались набої, гранати.

Красик обернувся, закричав: — Вийняти з ворожої гармати замок і приготуватися до відступу! — Але в цю мить серед фашистських солдатів здійнявся чорний стовп землі і диму. Поряд — другий. Красик здивовано застиг, оглянувся навколо.

— Звідки стріляють?

Ніхто з бійців не міг знати, хто прийшов їм на допомогу. Ясно було лише одне: по ворогові б'ють важкі гармати. Фашисти, які було вже підійшли зовсім близько до Красика і його бійців, залягли й почали відповзати.

— Тримайся, хлопці! — закричав Красик в нестримній радості, а сам все думав: «Невже кораблі? Тільки не може бути цього. Жоден корабель уже не прорветься до Севастополя...»

25

Справді, лінкор, крейсер вже не могли з'явитися в севастопольських водах, але «Швидкий» — корабель значно менший, верткіший, рискнув дістатися до славного міста.

Угаров сам пішов у штаб флоту з пропозицією прорватися в Севастополь. З ним говорив командуючий ескадрою. Вони разом намітили курс, який їм здавався найбільш безпечним з усіх можливих...

Угаров не залишав свого ходового містка й на хвилину. Він був, як ніколи досі, мовчазний і зосереджений, тільки час від часу кидав короткі рвучкі фрази в машинний відділ, нахилиючись над переговорною трубою.

А море було неспокійне. Корабель клало з боку на бік, і часом здавалося, що він стогне, як живе створіння.

Севастополь впізнали оддалік по різнокольорових ракетах, що прошивали темряву, по спалахах і глухому гуркотів гармат.

Наближався світанок. «Швидкий» підходив до найнебезпечнішої зони. Десятки пар очей обмацували море. Тільки й чулося:

— Сторожовий катер справа!

— Буй зліва по борту!

— Прямо по носу міна!

Фашисти помітили корабель і вдарили по ньому з гармат. Коли ж «Швидкий», щасливо діставшись до бухти, пришвартувався біля стінки, вороги перенесли вогонь у бухту. Снаряди вибухали у воді й на пірсі. Загрозливо свистіли осколки і шматки каміння.

З борту на берег перекинули дерев'яні трапи, почали вивантажувати ящики з продовольством, медикаментами та зброєю. Вони були такі важкі, що їх доводилось сунути по східцях. Тільки Яків Сажнев в змозі був їх носити. Йому на плечі звалювали ящик, і він, трохи згинаючи в колінах міцні, м'язисті ноги, ішов по дерев'яному трапу.

Антон Чигирин працював разом з іншими і в той же час вдивлявся в засмагли, аж чорні, обличчя моряків та солдатів, які працювали на березі. Арсена Красика серед них не було. Все — незнайомі. І раптом, коли вже закінчили звантажувати ящики, почувся радісний вигук Якова Сажнева:

— Старшина! Ану, подивись, хто то!

Чигирин збіг з корабля і опинився біля Івана Бойцова.

— Ти?.. Живий, здоровий?

— Живий і помирати не збираюся! — відповів Бойцов. — Недарма ж говорять: хоч і важка дорога, та наша буде перемога.

Який він хороший, цей Іван Бойцов! Чигирин з радощів не знав, що й робити. Він жадібно дивився в обличчя Івана, розглядав його одяг, заглядав в очі. Такий, як і раніше був. Навіть оцей хвацький, кучерявий чуб з-під безкозирки. Неначе тільки вчора бачились.

— А Красик? Де він?

— Ого, два ордени уже носить. Прямо божевільний в бою...

Не встигли друзі наговоритися. На кораблі зіграли бойову тривогу.

— Ну, будь здоровий,— сказав Антон, тиснучи маленьку, але міцну, немов з металу вилиту, руку Бойцова.

— Бувай. Спасибі за зброю.

Вони обнялися, і Чигирин побіг до своєї гармати. Він почував себе оновленим, свіжим, готовим іти на бій проти кого завгодно.

Проревів ревун. Корабель здригнувся, послав перші снаряди. Корабельні радисти зв'язалися з корегувальниками на передовій, і вогонь гармат став ще прицільнішим. Радисти рознесли по кораблю радісну звістку:

— Фашисти несуть великі втрати.

Але й кораблеві біля причалу стояти небезпечно. Ворожі снаряди падають зовсім близько. Угаров, не припиняючи вогню, почав відходити від стінки. В цей час боцман Терещенко, який біг по правому борту на командирський місток, упав з перебитими ногами. Він не відчув болю, подумав, що зачепився за що-небудь, в гарячці хотів схопитися, але тільки важко ударився головою об залізну палубу. Коли прибігли санітари, Терещенко не просив, щоб його перев'язували. Він зрозумів, що смерть уже стоїть у нього за плечима, і вимагав:

— Хлопці, викиньте мене за борт. Чуєте, що я кажу? Я вам наказую: за борт!

Цей сухорлявий, жилавий моряк мав дивовижну силу волі. Його принесли в кубрик, а він лаявся й кричав:

— Ну, для чого возитеся? Тільки час втрачаєте. Який з мене тепер вояка? Викиньте за борт, кажу я вам...

Коли стемніло, «Швидкий» знову повернувся до причалу. Сюди ж підвезли поранених, яких треба було відправити в тиллові госпіталі.

А потім знову вийшли в море.

Цілу ніч на кораблі творилося щось неймовірне. Не кожна здорова людина витримає безконечну качку. А що вже говорити про тяжкопоранених. Їх кидало одне на одного. Під ними тріщала обшивка. Здавалось, корабель ось-ось розсиплеться на шматки. Над ними гуркотіла, перекочуючись по залізній палубі, вода. У важкому повітрі наглухо задрасних кубриків, рубок і інших службових приміщень стояв стогін, який перемішувався з криками і лайкою тих, що марили.

Кожен, хто змінявся з вахти, ставав санітаром: підносив воду, напував поранених, перев'язував їх. Але шторм робив своє: виснажував і без того знесилених, виснажених людей.

Терещенко довго лежав мовчки з стиснутими губами. Коли лайка і стогони злилися в нестримний гамір, він на диво чітким і дужим голосом промовив:

— При-пи-ни-ти скиглити!

На якусь хвилину в кубрику запанувала тиша. І тоді особливо виразно стало чути, як стогне море, як важко б'ється воно в залізні стінки корабля і як натrudжено ди-хають перегріті машини.

Хтось не витримав, промовив:

— Ех, тоскно, братці!

Терещенко повільно повернув голову на голос.

— Ну й дурень.

Опівночі боцман помер. Померло ще кілька поранених. Їх перенесли в кают-компанію і прикрили брезентом.

Угаров передав у штаб радіограму: «Завдання викона-но. Повертаюсь на базу». Відповіді довго не було. Коман-дир корабля кілька разів звертався до вахтового ра-диста:

— Ви певні, що радіо прийнято? Квитанцію одержали?

— Так точно, одержав, товаришу капітан третього ран-гу,— твердо відповідав радист кожного разу.

До бази лишалося не більше як дві години ходу, коли на командирський місток прибіг задиханий, розхристаний і рвучкий старшина радистів. Переборюючи зустрічний вітер, вигукнув:

— Радіо із штабу!..

Угаров рвучким рухом приклав до вуха телефонну труб-ку, покликав на ходовий місток Володіна.

— Я тут пишу доповідну записку для політвідділу про наш похід на Севастополь.

— Потім, потім напишете, а зараз — прошу вас до себе, на місток.— Він уже хотів повісити трубку, але не втримався: — По радіо одержано привітання від коман-дуючого ескадрою!

Володін на півслові залишив свою доповідну записку і, як сидів, без картуза, з розстебнутим коміром приноше-ного робочого кітеля, побіг на місток.

— Ось! — Угаров дав йому радіограму, радісно усмі-хаючись широким, міцним обличчям.

Володін зіперся на поручні, щоб не кидало з боку на бік, і заворушив губами, як школяр. Вітер роздував його поріділе волосся, ліва щока, повернута до моря, стала мо-крою від бризок, що густо сіялися з півбака, але він не почував ні цих бризок, ні тугого холодного вітру. Спершу

перечитав привітання швидко. Потім — ще раз — повільніше, вдумуючись у кожне слово...

Наче свято прийшло на корабель.

Як не тісно було в першому кубрику, де лежало найбільше поранених, сюди зібралися всі вільні від вахти моряки. Володін стояв біля трапа і голосно читав привітання.

Антон Чигирин стояв поруч з Володіним, слухав і невідривно дивився на пораненого в голову солдата, який лежав у кутку.

Солдат звівся на лікоть, витяг суху, виснажену шию, і над усіма стало видно його забинтовану голову. Коли Володін дочитав привітання, солдат сказав:

— Товаришу комісар, я — ненадовго з Севастополя. Ось тільки підремонтуюсь, і — туди ж, до мого рідного.

— Всі ми ненадовго, — загомоніли навколо.

Корабель наближався до бази.

Ще здалеку Угаров побачив на щоглі флагманського корабля барвисті прапорці, які тріпотіли на вітрі.

— Сигнальник! Кому передає флагман? — запитав Угаров.

— Всім кораблям на рейді.

— Відповідайте.

На «Швидкому» і на інших кораблях зачервоніли трикутнички прапорців, що означало: «Ясно бачу». Вслід за цим на флагманському кораблі на фалах розквітнув цілий набір прапорців.

— Що там? Швидше! — підганяв сигнальників Угаров. Він не любив запізнюватись і завжди першим відповідав на сигнали.

Сигнальник повільно і чітко читав:

— Вітаю героїчний екіпаж капітана третього рангу Угарова. Всім кораблям на рейді зустріти бойовий корабель з морськими почестями...

— Ви не помилилися, сигнальник? — перепитав Угаров, обличчя його залилося червоною фарбою.

— Ніяк ні, товаришу капітан третього рангу, — дзвінком голосом відповів сигнальник і ледь помітно посміхнувся.

Цього разу «Швидкий» пізніше за інших відповів флагманському кораблеві.

А на судах ударили дзвінки великого збору. Команди вишикувались на палубах, лицем до «Швидкого», який входив у бухту. У повітрі тремтливо пролунали урочисті звуки горнів.

Корабель тихо пройшов по спокійній воді, захищений від вітру довгим молом, поранений, пропахлий порохом димом, але, як і раніше, красивий, овіяний бойовою славою. Кормовий прапор на ньому був опущений до половини, що означало: «На борту є мертві». Це робило його ще величнішим, ще красивішим.

26

Уночі гітлерівці припинили свої скажені атаки. Скориставшись перепопочинком, захисники міста відправили в підземні госпіталі тяжкопоранених. Бійці з легкими ранами лишалися на своїх місцях і навіть не звертались за медичною допомогою. Вони самі перев'язували один одного. До передової лінії підвезли снаряди, міни, гранати, гарячу страву, свіжі газети і навіть листи.

На ранок, як тільки небо над морем зарожевіло, ворожі атаки почалися знову на всіх ділянках Севастопольського фронту. Сили противника більше ніж в десять разів переважали кількість захисників міста. Атаки здебільшого закінчувались рукопашними боями, і лише після того, як порита, понівечена земля просочувалася кров'ю і вкривалася трупами, гітлерівцям удавалось просунутися на якихось п'ятнадцять — двадцять метрів.

Вороже кільце стискалося. Нарешті німцям вдалося прорватися на Північну сторону. Арсен Красик, чорний від диму і грязюки, обірваний, як і всі його бійці, опинився з своїм роєм біля самої бухти. Навколо вибухали міни, цьвохкали кулі. Фашисти захопили кілька невеликих будиночків, в яких раніше жили портові працівники, засіли за купою залізного лому і безперервно стріляли.

На березі бухти стояло невелике приміщення телефонної станції. Вскочивши туди, Красик на мить зупинився, вражений. За переносним радіоапаратом сиділа маленька дівчина-червоноармієць з білими густими кучериками, в солдатському одязі, дуже схожа на велику ляльку. До розбитих вікон попритулялися матроси з гвинтівками і автоматами. Красика і його бійців вони зустріли радісними вигукми:

- Давай, давай сюди, браточки!
- Оце добре, прибуло нашого полку!
- Тепер наш гарнізон зміцнів. Один радянський солдат цілій роті фашистів дорівнює.

Якийсь час приміщення телефонної станції вороги не

атакували. Але ось до нього попрямувало близько півсотні гітлерівців.

— Сміливо йдуть,— здивувався Арсен Красик.— Чи вони, може, думають, що тут уже нікого немає?

— Ну і нехай собі думають, а ми їх зараз зустрінемо за всіма правилами морської гостинності.

— Тільки не поспішайте, хлопці,— наказав Красик.— Не кваптеся. Нехай ближче підходять. Хай ще ближче... Ось так... А тепер — криши!

Кілька автоматів одночасно застрочили з вікон, скосивши добрий десяток гітлерівців. Решта відбігла й залягла.

Дівчина захоплено кричала у мікрофон, не дотримуючись ніяких кодів і шифрів:

— Алло! Алло! Ви мене чуєте? Біля нас фрїци... Ні, ми не відходимо, уже з десяток укокошили. Он вони лежать, недалеко від мене.

Арсен Красик мимоволі посміхнувся — така була зворушливо маленька, кучерява і надзвичайно хороша ця дівчина.

— Вірно, голубонько, укокошили! — кричав він.— І передай, що це ще не все. Ми їх тут, як сарани, наб'ємо.— Потім він повернув голову до одного з бійців.— Ти ж розумієш, яке діло? Не можуть вони нас обійти з усіх боків, бухта заважає. А в лоб — хай спробують!

Фашисти викотили дві гармати, очевидячки, маючи намір прямою наводкою розстріляти маленьку фортецю. Але вони не зробили жодного пострілу. Знову засвистіли кулі, і гарматна обслуга вилягла. Ці дві гармати стали нібито приманкою для бійців, які засіли в будиночку телефонної станції. Гітлерівці не могли змиритися з тим, що їхні гармати не стріляють. Окремі солдати намагалися підповзти до гармат, але жоден з них не добрався до мети.

Надходив вечір. Це було на руку ворогам.

— Слідкуйте за бухтою,— передали з того боку.— Ми подамо вам катер. Не припиняйте з нами зв'язку.

Наказ був ясний, але то були останні слова, почуті радісткою з навушників. За вікном розірвався снаряд, заторохтіло каміння, задзвеніло скло, величезний осколок ударив по радіоапаратурі, і вона заанімала. Налякана й розгублена радістка хапалася то за приймача, то за батареї, але марно.

— Нічого, дівчинко, не горюй,— заспокоїв її Красик.— Все й так ясно. Навіть дуже ясно...

Вороги добре розуміли, що якщо вночі вони не візьмуть цього будиночка, то вранці він знову стане неприступним. Обстріл телефонної станції посилювався з кожною хвилиною.

Але швидко, коли вже зовсім стемніло і тільки вогняні спалахи час від часу освітлювали землю на якусь долю секунди, до берега тихо підійшов катер. В нього посадили спочатку поранених і радистку, Арсен Красик з двома бійцями не припиняв строчити з автомата, щоб створити враження, неначе будиночок має намір оборонятися й далі. Арсен останнім стрибнув у катер, коротко кинувши:
— Всі.

Узявши з місця повний хід, маленьке суденце швидко заховалося в темряві.

Перетинали бухту. Арсен прихилився до борту і несподівано відчув, що йому страшенно хочеться спати, що він не в змозі тримати голову. Він не спав уже кілька діб. Коли б бій продовжувався, Красик лишився б на ногах і навіть не подумав би про сон. Але зараз, коли нервові напруження впало, сон легко зборов його. Важкі повіки самі собою заплющилися, постріли, шум мотору, приглушені голоси друзів — все це попливало повз його свідомість...

Вибух величезної сили змусив Красика схопитися на ноги. Здавалось, що вибухнуло саме повітря і запалало яскраво-червоним вогнем. Хтось щось кричав, але Красик в першу мить не міг зрозуміти, що саме. Та ось цілком ясно почулося:

— Костянтинівський рavelін.

— Що Костянтинівський рavelін? — перепитав він.

— Вибухнув. Хіба не бачиш?

Тепер Красик уже зовсім скинув із себе залишки сну, він побачив полум'я над Костянтинівським рavelіном.

Три дні рavelін був в оточенні. Три дні маленький гарнізон моряків вів безперервні бої з тисячами гітлерівців. Гори фашистських трупів лежали на підступах до рavelіну. Ця старовинна фортеця стримувала ворогів, які рвалися до центру міста. Недарма захисники називали Костянтинівський рavelін «Маленьким Севастополем». І ось він тепер упав. Горить. Де ж його гарнізон? Невже загинув під уламками?

Катерок наближався вже до пірса, коли хтось вигукнув:

— Людина за бортом!

У гарячих відблисках пожежі на темній воді бухти було видно голови плавців. Деякі пливли наввимашки, їхні руки,

піднімаючись і опускаючись у воду, здіймали снопи вогняних бризок.

Катер круто розвернувся і пішов на допомогу. Слабших підбирали, а ті, які ще могли триматися на воді, хопалися руками за борт і так добиралися до берега. Врятовані були з гарнізону Костянтинівського рavelіну. Від одного з них, молодого моряка, Арсен і почув історію цієї героїчної оборони.

Моряк розповів, як снайпер — комсомолец Компанієць — знищив тридцять фашистських солдатів і офіцерів; як кулеметний розрахунок комуніста Шкаритного знищив шістьдесят п'ять фашистів; з якою відвагою бився в рукопашному бою і загинув секретар партійної організації військовий фельдшер Кусов...

— Ми нізащо не залишили б рavelіну, — блискаючи очима, говорив червонофлотець. — Але одержали наказ: висадити в повітря і перебратись на цей бік. Щоб виконати це завдання, двом треба було залишитися. Комісар запитав: «Хто з вас добровільно піде на смерть за нашу перемогу?» І тоді всі ми, як один, зробили крок уперед. Комісар сказав, що він лишається сам і бере з собою одного бійця... Коли ми були вже в бухті, фашисти кинулися в рavelін. Вони валом валили туди, не зустрічаючи опору, вони думали, що там уже нікого не лишилося. Але ми добре знали, що комісар і боець сидять в надійному місці і лише чекають, щоб у рavelін побільше набилося ворогів... Не менше тисячі їх там полягло. Тисяча за двох...

Вони зустрілися на вулиці Севастополя зовсім випадково.

Іван Бойцов біг від штабу з пакетом для полковника Буданова. А Красик повертався до свого підрозділу, який тепер знаходився на північно-східних схилах Історичного бульвару.

Несподівано зустрівшись, друзі пішли разом, вірніше, не пішли, а побігли від будинку до будинку, бо над містом висіли «месершміти» і ганялися за кожним, хто з'являвся на вулиці.

Друзі затримались на кілька хвилин біля колишнього Будинку Військово-Морського флоту, який тепер являв собою купу руїн. Іван Бойцов пригадав, як до війни він приходив сюди з своєю дівчиною (де вона тепер?) в кіно чи на концерт, а якщо приходив сам, то грав на більярді... Але не до спогадів зараз. Перед очима руїни. Коли б друзі

ішли по вулиці імені Фрунзе чи по Радянській, по Пролетарській чи Червоноармійській, по Великій Морській чи Тавричній,— скрізь побачили б те саме. Всі дерев'яні будівлі згоріли, а з зруйнованих кам'яних стін звисали рейки, балки, радіатори парового опалення. В окремих домиках можна було побачити внутрішні стіни кімнат. Стоїть стіл, висить дзеркало, яке збереглося якимсь дивом, а біля нього навіть де-не-де фотокартки. А людей не видно... хоч ні, он на балкончику до залізних поручнів прихилилася жінка з дитиною. Та обоє вони мертві.

— Що буде, Бойцов? — запитує Красик.— Ти там ближче до начальства, більше знаєш, скажи, що буде далі?

Не відводячи очей, Арсен дивиться своєму другові в самі зіниці, і Бойцов читає в тому погляді те саме, що можна прочитати і в його очах:

— Будемо стояти до кінця. Трудно триматися на такому шматочку, але будемо триматися, поки буде треба... А Сапун-гори фашисти так і не взяли,— повідомляє Бойцов.

Він помітно постарів, і навіть зморшки пролягли на лобі та навколо очей. Але очі його, як і раніше, виблискують веселими іскорками.

— Недавно до Буданова привели одного фашистського офіцера, так він немов божевільний. Тільки те й робить, що белькоче: «Запун-гора» та «Запун-гора». Видно, навіки йому запам'яталася.

Раптом він здивовано вигукнув:

— Глянь, бабуся якась.

Справді, притискуючись до стін, назустріч друзям ішла жінка. Красик зупинив її, запитав:

— Тьютю, куди ви йдете? Що ви тут робите?

— Драстуйте, мої милі,— зраділа жінка, побачивши їх, і почала розповідати, мов знайомим: — Оце ходила до зенітників, допомогла трохи хлопцям, білизну попраля, одяг позалатувала...

Красик розглядав її маленьке зморщене обличчя, обв'язане сірою хустиною.

— А чому ж ви не виїхали з міста?

— Куди ж мені виїжджати? — здивовано підняла свої ріденькі брови жінка.— Я весь час в спецкомбінаті працювала, шила одяг, прала, варила — робила, що вміла. Ті, що молодші та грамотніші, зброю всяку виготовляли, а я — своє. А тепер, як зайняв німець Інкерман, я тут, по батареях ходжу.

— Треба було виїхати,— зауважив Бойцов.— Убити може.

— І зовсім не треба,— несподівано суворо промовила жінка.— Севастополь відстоювати — ось що треба, скажу тобі, синку.

Бойцов знітився, винувато глянув на Красика.

— Відстоюєм, тьотю. Ми для того тут і є, щоб ворогові кістки ламати.

Жінка скорботно похитала головою.

— Правда, синочку, правда. Багато ви вистраждали.

Красика вразив цей сумний, скорботний тон. Щось стиснуло груди, але він бадьоро відповів:

— Ми, тьотю, люди воєнні. Нам легше. А ви — житель мирний, та й немолода вже.

— Усі ми, синку, мирні, поки нас ніхто не чіпає, а тепер ось зачепили, то ми і воєнними стали. Гітлер думав, що передушить нас, як курей, а виходить, що помилився. Якщо вже й ми, старики, воювати пішли, то дуже він помилився. Ну бувайте здоровенькі.

Друзі якийсь час мовчки спостерігали, як швидко перебирає ногами бабуса, перебігаючи від однієї розваленої стіни до іншої. Потім вона зникла за рогом вулиці.

— Ясно? — запитав Бойцов.

— Ех... ясно! — відповів Красик.— На мою матір схожа ця жінка. Тільки моя ще перед війною померла.

Полковник Буданов не міг заспокоїтись. Півгодини тому він був у командуючого Севастопольською ділянкою фронту, і той повідомив, що за наказом Ставки Головного Командування буде проведена евакуація військ із Севастополя.

— Ми з честю виконали свою місію,— говорив командуючий.— Обороняючи місто, ми змішали і розладнали військові плани німецько-фашистського командування, зірвали горезвісний «весняний наступ» гітлерівців. Вони не тільки програли час, але й зазнали величезних втрат, які в них нічим поповнити. Ми знищили близько трьохсот тисяч фашистських солдатів і офіцерів. Значення Севастопольської оборони важко переоцінити. Але настав час залишити місто і перекинути свої сили на інші ділянки великого фронту. Евакуація повинна відбутися в цілковитому порядку. Кораблі будуть подані в достатній кількості. Війська, які будуть евакуюватися в першу чергу, прикриватиме підрозділ полковника Буданова...

Наказ був ясний. Операція прикриття розроблена. І все ж Буданов почував, що його груди стискує велика печаль. Важко залишати місто, яке стало частинкою твого серця. А як поставляться до цього повідомлення бійці? Адже кожному з них не легше. Кожен ладен стояти тут стільки, скільки буде потрібно. Але наказ — є наказ.

Буданов випив склянку холодної води і наказав скликати командирів підрозділів...

Уночі війська почали рухатись до Козачої бухти. Разом з ними сюди ж підходило і цивільне населення. До південного берега, який раптом здіймався крутими скелями, причалювали шлюпки, забирали людей і перевозили на кораблі, що стояли оддалік в морі. Кожен корабель набирав стільки пасажирів, скільки в змозі був підняти, і вивозив у найближчий порт на Велику землю.

На світанку евакуація припинялась. Ворог не повинен був навіть догадуватись про неї. Та все ж на третій день ворогові вдалося дізнатися про евакуацію. Радянських військ в самому місті вже не було. Навіть з частини полковника Буданова лишилася лише невелика кількість.

І ось по тих, що лишилися, з особливою лютюю ударила фашистська артилерія. Снаряди шматували каміння, косили людей. Без жодного звуку упав полковник Буданов. Коли Іван Бойцов нахилився над ним, він був уже мертвий. Великим осколком йому розірвало груди.

Тіло Буданова віднесли під скелю. Бойцов довго сидів біля нього, не рухаючись, немовби дослухаючись до чогось. Потім встав і почав копати короткою солдатською лопаткою могилу...

А в цей час Арсен Красик з кількома бійцями пробивався до Козачої бухти. В небо раз у раз злітали червоні, сині, зелені і білі ракети. Снаряди вибухали і в центрі міста.

— По мертвому камінню глушить, — сказав один борець.

— Йому ще довго кожний камінь матросом здаватиметься.

— Мовчати! — наказав Красик.

До берега лишалося вже недалеко, як раптом по групі Красика ударили ворожі кулемети. Кулі завили над головами, впилися в землю. Всі кинулись вперед, пригинаючись до землі. Красик пробіг лише кілька кроків, як раптом почув, що земля вислизає з-під його ніг. Він упав на кам'янисту землю, порослу негустою, вже висхлою травою і поповз на колінах.

«Вісім місяців у Севастополі, і ось — на тобі! — крути-

лося в голові.— Ні, я тут не залишусь... Якщо вже й помирати, так серед своїх...»

Хтось із бійців кинувся, щоб допомогти йому, але Красик наказав рішучим, хоч і слабим голосом:

— Біжи! Сам доповзу.

Пекучий біль сковував тіло, темніло в очах, але зусиллям волі він підіймав голову і рухався вперед, зціпивши зуби.

— Доповзу... Доповзу...— мислено повторював він.

Він таки добрався до берега, змочив водою гарячий лоб і, раптом піднявши очі, побачив Бойцова. Той сидів, схилившись плечем на невеликий камінь.

— Ваня... Бойцов...— кволо покликав Арсен.

Бойцов кинув навколо себе гострим шукаючим поглядом, впізнав Красика, підбіг до нього, притяг до каменя. Перев'язавши товаришеві рану, глухо сказав:

— А я ось тут Буданова поховав.

Красик звівся на лікоть, подивився, нічого не зрозумівши, в обличчя Бойцова і перевів погляд на сірий камінь.

— Так уже немає Буданова?

— Вбило.

Красик ковтнув повітря, прихилився головою до каменя і заплющив очі.

Вранці фашисти опинилися зверху на скелях. Вони знущально кричали:

— Рус, капут! Здавайся.

Арсен лежав тихо, але Бойцов не знаходив собі місця.

— Ось я тобі зараз здамся!

Він висунувся з свого укриття, приклав автомат до плеча і вистрелив. Фашистський солдат, який стояв скраю на скелі, полетів донизу.

— Ну, що? Здався? Здався? — торжествував Бойцов.— Ах ви ж гади повзучі, ах ви ж тварюки!

Він наче збожеволів. Очі його стали круглими, лице зблідло, вкрилося темними плямами, густі кучеряві пасма волосся падали на мокрий, спітнілий лоб. Часом він затихав, вглядався в море. Але очам не було на чому зупинитися. Море лежало рівне, зеленувато-синє, байдуже. Хвилі ліниво облизували берегове каміння, мокру, блискучу гальку. Галька шурхотіла і потріскувала, неначе її хтось перетирив в шорстких долонях.

Згори до підніжжя скелі полетіли гранати. Арсен Красик лежав в глибині печери, вимитої водою, але бачив, як

відірвало ногу маленькому хлопчикові. Мати, молода жінка з блідим обличчям і довгими чорними косами, протяжно закричала. Її голос ударився об скелі, полетів невимовною тугою понад морем.

А нагорі, у відповідь на стогін матері, розлігся тваринний регіт. І знову вигуки:

— Рус, здавайся!

З групи тих, що сиділи під скелею, піднявся чоловік з світлим скуйовдженим волоссям, на милицях, у госпітальному халаті. Обличчя у нього жовте, жовта була і відкрита худа шия.

Голосом, несподівано дужим для такого худого тіла, він вигукнув:

— Товариші! Я — капітан, і всі ви повинні виконувати мої накази.

Можна було сподіватися, що його голосу не почують, але сталося інше. Люди потяглися на той владний голос, як залізо до магніту.

Красик впізнав чоловіка. То був Ладигін. Впізнав і не здивувався. Знав, що комісар поранений, що лежить він в підземному госпіталі. Значить, тепер він разом з іншими пішов із госпітала і вночі дістався до цієї бухти.

— Хто почуває себе фізично дужим? — запитав Ладигін.

Відгукнулися десятки голосів. Ладигін зміряв очима скелю, яка нависла козирком, і показав на землю перед входом до печери.

— Ось тут ми покладемо вал із каменю. Ви,— звернувся він до Бойцова і двох інших моряків, в яких були автомати,— заляжте між скелями і стріляйте в кожного, хто підійде до обриву.

Каміння носили всі, хто тільки міг рухатись, навіть жінки і діти. Здавалось, уже ні на що було надіятись, але люди працювали з небаченою енергією. Швидко вздовж печери виріс кам'яний вал. Тепер гранати, які летіли згори, вибухали за цим валом і не завдавали ніякої шкоди.

Але разом з фашистами діяв ще один ворог: спрага. Ладигін знову звернувся до всіх присутніх:

— Товариші! У кого збереглася вода у флязі, віддайте її мені для загального користування.

У кількох чоловік вода знайшлася. Загалом її набралось майже три повних фляги. Три фляги на сотню поранених, знесилених, змучених спрагою людей.

Капітан Ладигін сам розподіляв воду. Він давав один

ковточок тільки тим, які вже задихались від спраги. Іншим змочував ганчірочку, якою можна було витерти губи і ясна. Крізь цю вологу ганчірочку також можна було дихати, поки вона не стала зовсім сухою.

Фашисти якийсь час мовчали, і це радувало всіх тих, хто був під скелею: настане вечір, а там і ніч, а вночі можна буде спробувати щось зробити для порятунку. Однак Ладигіна не тільки не радувала, а, навпаки, тривожила тиша, яка настала.

— Це не дарма,— говорив він.— Вони щось вигадують.

Справді, незабаром згори пролунав голос. Хтось чистою російською мовою вигукував:

— Севастопольці! Ви даремно чините опір. Хіба не ясно, що вам уже нікуди подітися. Здавайтесь краще в полон...

Арсена Красика підкинуло. Він схопився на коліна і поповз до виходу з печери.

— Ти куди? — гукнув його Ладигін.

— Це він... він!..— важко дихаючи, промовив Красик. Обличчя його перекошилося, потріскані губи здригнулися.

— Хто «він»? — здивувався Ладигін.

— Василь Таранець. Я пізнав його по голосу. Зараз я ще гляну в його гідку піку.

Зіпершись спиною на невеликий камінь, відкинувши голову, Арсен довго дивився туди, звідки долинав голос. Потім, зібравши всю свою силу, поповз у печеру.

— Дайте мені автомат. У моєму немає жодного патрона... Дайте швидше. Я сам, сам його, гадюку, пришию.

— Не промажеш? — діловито запитав Ладигін.

— Промажу? Та я його зараз, падлюку... Агітатор знайшовся...

Таранець продовжував вигукувати:

— Зараз через кожні п'ять хвилин буде зроблено три гарматних постріли. У вас є п'ятнадцять хвилин, щоб подумати і вирішити. Але хто і після третього пострілу не вийде з печери і не здасться в полон...

Арсен Красик цілився. Мушка розпливалася, двоїлася в очах і знову ставала добре видною.

— ...Тому пощади не буде, той приречений на смерть...

Автомат застукав в Арсенових руках. Голос «парламентера» обірвався. Всі, хто спостерігав за цією подією, ясно бачили, як Василь Таранець раптом смикнувся, немовби по його тілу пропустили електричний струм, неприродно вирівнявся, витяг шию і повалився на землю.

— А-а!..— закричав Арсен Красик торжествуюче і випустив з рук автомат. Він не міг навіть заповзти в печеру, і його втягли туди гуртом. Нагорі стало знову тихо, потім раптом зі скелі хлопнула лавина вогню.

Палаюча рідина розповзалася у всі боки. Під скелею багатьох охопило полум'я. На берег вибігла жінка з палаючим волоссям.

— Стріляйте, ну, стріляйте ж! Вам не забудеться це! — кричала, не витримавши мук.

До неї кинувся Іван Бойцов, але не встиг він зробити і двох кроків, як клубок вогню упав йому на голову. В одну мить Бойцов перетворився в суцільне полум'я. Ще хтось, не витримавши, вибіг з печери, ще когось охопило полум'я, повітря дрижало від стогонів і проклять.

Красик не відривав погляду від Бойцова. Якийсь час моряк вогняним клубком качався по берегу, потім розігнався і кинувся в воду. Зверху застрочили кулемети.

Широкі води Чорного моря, які він так любив, зімкнулися над головою відважного молодого матроса.

Вирішивши, що тепер уже севастопольці напевне здадуться, фашисти спустили з скелі дерев'яні і вільвовочні драбини. Але жоден в печері навіть не поворухнувся, щоб скористатися ними.

Капітан Ладигін довго сидів в мовчазній задумливості. Потім звівся на ноги і, спираючись на милиці, заговорив:

— Що ж будемо робити далі, товариші? Сидіти в оцій печері й чекати, поки нас переб'ють? Ні, це не годиться. Адже ми воїни, ми солдати народу. Серед нас багато комуністів. Не до лиця нам сидіти і покійно чекати смерті. Якщо вже нам випадає померти, то давайте зустрінемо смерть так, як личить радянським воїнам — віч-на-віч... Як тільки стемніє, ми вийдемо з цієї печери, обійдемо по берегу скелею, піднінемося нагору і почнемо свій останній бій з фашистами. Дужчим з нас, може, пощастить прорватися в ліси, до партизанів. Битися будуть всі, хто — чим. У кого автомат є — автоматом, в кого граната — гранатою, ніж є — ножем бий, а нічого в руках немає — камінь хай або зубами гризи. Нехай тремтять вороги на нашій землі, нехай вона розколюється у них під ногами...

Почали готуватися до нічної вилазки: переглядали зброю, автоматні диски, перевіряли гранати. Тільки Арсен Красик не міг нічого робити. Він лежав, важко дихаючи, увесь мокрий від поту. Сили остаточно залишили його. Жахлива смерть багатьох людей, а особливо Івана Бойцо-

ва, потрясла його. Він лежав, як мрець, і майже невидючими очима дивився на море. Він ясно розумів, що порятунку вже чекати нізвідки. Якщо у нього вистачить сил, то він разом з усіма піде за Ладигіним на останній бій. Тільки чи доживе він до півночі?

Ось і вечір опустився на море. В темряві таємниче перешіптуються хвилі, гомонить море. Про що воно гомонить?.. Може, записку лишити в кишені? Повернуться сюди наші, хтось знайде його і повідомить дружині. І дочка, як виросте, знатиме, де і як загинув її батько... Але Арсен не в змозі навіть поворухнути рукою. Він чує, як по його щоках котяться сльози. Вони дрижать на віях, створюючи райдужні кола перед напівзаплющеними очима.

Але що це? Йому здається чи справді? Немовби два маленьких вогники промайнули в райдужних кільцях і одразу ж погасли. Потім ще раз... Арсен напружив м'язи, ледве-ледве підняв руку, протер очі і встряв поглядом в темний простір моря.

— Товаришу капітан, товаришу капітан...— ледве чутно покликав він Ладигіна.— Ану, ляжте поряд зі мною. Подивіться он туди, вперед, куди я дивлюсь...

Ладигін присів біля Красика, поклав руку йому на лоб. Голова горіла.

— Заспокойтесь,— сказав він.— Боляче?

— Ні, ви ляжте, ляжте,— наполягав Арсен.— О, знову! Бачите, бачите?

Ладигін приглянувся до темряви, до болю стиснув Красикове плече.

— Вогні!..— прошепотів він.— Ану, помовчи... Не підказуй мені, я хочу сам побачити...

І знову в суцільній темряві блиснули вогні — ближче, виразніше, яскравіше.

— Кораблі! Наші кораблі!

— Це вони по нас, товаришу капітан.

— Чекайте,— гаряче дихав Ладигін.— Треба переконатися, уточнити.

В цю мить зверху на скелі заgrimів постріл. З моря у відповідь вдарив залп, і десь недалеко в розташуванні фашистів прокотилися вибухи. Під скелею все ожило. Хтось уже сідав у шлюпки, які погойдувалися біля берега, хтось штовхав на воду розбитий кузов автомашини, дужчі кидались у море...

Артилерійська перепалка наростала. По кількості снарядів у морі можна було визначити, що кораблів прийшло

багато, і вони напевне не підуть звідси, поки не заберуть всіх, хто ще лишився не евакуйованим.

Від кораблів до берега уже мчали катери. Арсен Красик зібрав усі свої сили, доповз до води. Чийсь сильні руки підхопили його, підняли, і він знепритомнів.

Ладигін останнім залишив берег. Перед цим він опустився на коліно, притиснувся губами до каменя.

— Ми ще повернемося до тебе, рідна севастопольська земле.

Потім сидів на палубі корабля і вдивлявся в темні обриси берега, який лишився за кормою.

27

Пилип Семенович повернувся з роботи пізно. Він мовчки умився, переодягся і схилився над столом, розгладжуючи пальцями сиві вологі вуса. Плечі його опустилися, немовби на них лежав невидимий тягар. Він сьорбнув гарячого борщу і відклав ложку.

— Чому ж ви ні про що мене не питаєте?

Барвара Романівна зупинила на ньому стурбований погляд.

— На роботі щось сталося?

— На роботі у мене все гаразд...— Пилип Семенович важко зітхнув і глухо промовив: — Німець в Севастополі.

— Що ви, Пилипе Семеновичу? Звідки взяли?

Барвара Романівна чомусь перехрестилась:

— Спаси й помилуй.

— Радіо передало,— похмуро промовив Пилип Семенович.— А Севастополь — це не жарт.

— Що ж тепер буде? — запитала Барвара Романівна. Йй ніхто не відповів, і вона, помовчавши трохи, додала: — А тут ще й дома таке горе...

— Що таке?

— Коля захворів.

Пилип Семенович встав із-за столу, підійшов до колицки, яка стояла поряд з вузьким ліжком Оксани. В дитини була висока температура, маленьке тільце палало.

— Що з ним? — підняв кущуваті брови Пилип Семенович.— Лікаря викликали?

— Та ще ні.

— Чому? — гнівно блиснув очима старий.— Чому не викликали? Ех, баби!

Був уже пізній вечір. Пилип Семенович накинув на плечі піджак і швидко вийшов з хати. Лікарня була неда-

леко, в цьому ж кварталі, але там нікого з лікарів, окрім чергової сестри, вже не було. Сестра ж не могла лишити чергування і сказала, що доведеться почекаати до ранку.

— У вас дорослий захворів чи дитина?

— Та дитина ж, дитина! — нервував Пилип Семенович.

— Скільки років?

— Півтора... чи, може, два,— розгубився старий.

— Ваша дитина? — поцікавилась сестра.

Пилип Семенович спалахнув.

— Та я що, на екзамен до вас прийшов? Оксани Чигирин хлопчик! Чули про таку? Краща стахановка заводу.

— Ні, не чула,—призналась сестра.— Завтра лікар буде у вас.

— Завтра?! — вигукнув Пилип Семенович.— Для чого ж ви все оце розпитували, записували? Чому завтра, а не сьогодні? Зараз треба. Негайно. Де живе лікар?

— Лікар сьогодні не піде. Він працював дві доби без відпочинку.

— Піде!

Узявши адресу, Пилип Семенович побіг вулицею.

Ішов дощ, в обличчя бив поривчастий вітер. Пилип Семенович подумав, що, може, справді незручно серед ночі по такій погоді тягти чоловіка, який не відпочивав дві доби. Але згадав гаряче тільце в колісці, скорботні очі Оксани, чомусь згадав Севастополь, який залишили наші війська, і рішуче постукав у двері. Йому довго не відчиняли. Нарешті за дверима почулося шаркання підштов. Йому відчинив старик з великою, через всю голову, лисиною.

— Це ви лікар? — запитав Пилип Семенович.

— Я,— відповів старий, пропускаючи в квартиру незнайомого нічного гостя.

— У мене в хаті хвора дитина... В лікарні сестра сказала, що до завтра ви не підете її подивитися. Ви справді не підете?

У голосі Пилипа Семеновича звучала погроза. Його очі при світлі електричної лампочки блищали суворо, допитливо.

— Чому ж не піду? Піду,— просто сказав лікар.

Пилип Семенович одразу втратив свій запал, знітився:

— Ви пробачте... Розумієте, хлопчик... Він у нас єдиний. Тобто, не в мене, мій син уже дорослий, на фронті, а жінка молода у нас живе, евакуйована. Розумієте?..

— Розумію,— так само спокійно промовив лікар.— Ходітьте.

Коля прокинувся, звивався від болю, очі його налилися кров'ю, обличчя пашіло вогнем. Здавалось, він задихався. Оксана безпомічно повторювала крізь ридання:

— Ну, що ж ти? Коленько, хлопчику мій!..

Барвара Романівна не знала, чим допомогти, до чого прикласти свої добрі, на все готові руки. Вона зовсім розгубилася, подавала не те, що просив лікар, відповідала невлад.

Було далеко за північ, коли Пилип Семенович побіг в чергову аптеку. Потім всі разом умовляли Колю випити ліки. В турботах і хвилюванні минула ніч. Оксана одержала дозвіл не вийти на роботу, а Пилип Семенович попен-тався на завод з тяжким серцем, вимучений біганиною та тривогою.

З роботи він повернувся раніше, ніж звичайно. Але дома не почув нічого втішного. Оксана вже не плакала, вона сухими, гарячими очима вдивлялася в кожну рисочку рідного обличчя і зараз чомусь особливо яскраво бачила, що син дуже схожий на Антона... Антон! Чи догадується він, які муки переживає зараз його маленький син? Чи знає він, що твориться зараз з Оксаною?.. Але ж і йому там не легше...

Ця думка знову додавала сил Оксані. Старики дивувалися з її витривалості. Вона не спала вже третю добу. Задрімає, сидячи біля ліжка, коли Коля затихне на кілька хвилин, але варто йому лише поворухнутися, як вона розплющує очі і схоплюється.

— Ляж, донечко, ляж,— умовляла її Варвара Романівна.— Я подивлюся за Колею. Я вже стара, мені й спати не хочеться.

Але Оксана не піддавалась ні на які вмовляння.

— Посплю, коли йому краще стане. А зараз — який сон?

Однак хлопчикові ставало дедалі гірше. Лікар сказав: дитячий менінгіт... Одного разу вона чуттям матері прочитала в його очах те найстрашніше, про що боялася навіть подумати. Здерев'янілими губами ледве промовила:

— Скажіть, лікарю...

— Треба до всього бути готовою,— тихо відповів лікар, відвівши очі.

І знову ніч. Важка, довга ніч.

Вкрай знесилена, Оксана опустила голову на бильце колиски, і їй приснився сон. Ось вона йде по квітах і веде за ручку свого Колю. Він високо підіймає ніжки, а квіти —

їх багато: червоні, сині, жовті, блакитні,— б'ють його по обличчю, але так легко, що хлопчик весь час сміється. А вона рада, що він сміється, і говорить йому: «Ну, ось, все добре, ти видужав...» Але Коля уже не сміється, а чомусь плаче, і вона навіть не помітила, коли він почав плакати. Вона хоче вийти з цього моря квітів, вивести Колю, але квіти ростуть у неї на очах, стають вищими з кожною хвилиною, сплітаються головками і пелюстками, тримають Оксану, хапають її за руки, як живі створіння, дурманять мозок густими запахами... А Колі уже й не видно, він тільки плаче, обвитий цими квітами, а вона лише почуває в своїй долоні його теплу, що здригається, ручку... Хлопчик плаче. Плаче так, що Оксана прокидається і страшними очима дивиться на сина...

Ні, він не плаче. Він хрипло стогне, як дорослий, і звивається всім тілом. Що з ним коїться?..

— Допоможіть! — кричить не своїм голосом Оксана. — Врятуйте мого сина!..

Біля неї стоять старики, обоє розкуйовджені, розгублені, безпомічні. Варвара Романівна плаче разом з Оксаною, а в хаті витає печаль і ніщо не в змозі її розігнати, розвіяти.

На світанку хлопчик помер.

Коли Оксана прийшла в цех, майстер ледве впізнав її.

— Для чого прийшла? Побула б ще дома, відпочила б.

— Не можу я бути дома. Дайте мені роботу.

— Але в такому стані...— нерішуче промовив майстер.

— Я повинна працювати.

І ось Оксана знову сидить за пресом. Низько на лоб опущена чорна хустка. Коли Оксана замислиться на хвилинку, то здається, що то сама Скорбота, вирізьблена з чорного мармуру.

Але Оксана всією силою своєї волі відганяє від себе важкі думки, намагається зосередити увагу на роботі. Прес вистукує звично і рівно, немовби з нею розмовляє давній і добрий друг...

В кінці прибігла Ліда Волкова.

— Підемо, Оксано, до мене. Чого тобі дома сидіти?

— Добре, підемо.

Як вона вдячна оцій тихій дівчині, своїй подрузі! З нею легше. Посидять, поговорять, а там, дивись, і вечір мине. Потім Оксана, може, засне трохи, і знову — ранок, цех, робота...

Але цього дня Оксана не пішла до Ліди. Тільки встигла вона прибрати біля преса, як прийшов Пилип Семенович.

— Підемо разом додому, Оксано.

— Я до Ліди хотіла зайти... Там би й переночувала.

— Ні, ні,— заперечив Пилип Семенович.— Нізащо. Моя старенька там так бідкається...— І тихо додав: — Нам, дочко, так само нелегко.

«Справді,— подумала Оксана,— не гарно я роблю. Радість ділили разом, а горе, виходить, кожен сам собі. Ні, треба бути з ними, з цими хорошими стариками».

Дорогою Пилип Семенович всіляко намагався розважити Оксану. Затіяв розмову про нові механізми, які скоро одержить завод, потім розказав про листа, якого йому прислав знатний ливарник Уралу і в якому ділиться своїм досвідом швидкісного топлення металу. Оксана слухала, відповідала, а сама думала про те, що ось зараз вона ввійде в хату і Коля не вибіжить їй назустріч і не притиснеться до неї своєю ніжною рожевою щічкою. Що ж робити? Що робити?..

Дома Оксана відразу помітила деякі зміни. Варвара Романівна винесла колицку, заховала іграшки, по-іншому поставила Оксаніне ліжко. Як і Пилип Семенович, вона говорила, розважала Оксану. Молода жінка була щиро вдячна старикам, але думками весь час поверталася до сина. Тут він ходив, тут бавився, цим повітрям дихав...

І тоді раптом прийшло несподіване рішення: вона залишить цю хату, піде на фронт.

Почувши про це, Пилип Семенович став заперечувати:

— Що це ти вигадала? Ти тут потрібна, сама бачиш.

— Важко мені, Пилипе Семеновичу,— говорила Оксана.— На що не гляну, за що не візьмусь — все нагадує мені про Колю. Висохну я передчасно... А там я дуже потрібна. Тисячі дівчат добровільно пішли воювати. То хіба ж і я не зумію так, як вони?..

Олексій Братов потрапив у флотський екіпаж. Південне містечко на Кавказькому побережжі Чорного моря чимось нагадувало Джамбул. Такі самі неширокі, чистенькі асфальтовані вулиці, такі самі вічнозелені дерева. Тільки там, у Джамбулі, скільки око сягає, лежать жовті піски, а тут вічно живе, хвилясте море. Там люди знають про війну лише з газет та з радіо, а тут вона ось, поряд...

Після того, як радянські війська залишили Севастополь, фашисти, скориставшись відсутністю другого фронту в Європі, посунули свої полчища на південь і на схід. Генерал Макензен, який командував військами на півдні, хвалькувато заявляв, що двадцять п'ятого вересня тисяча дев'ясот сорок другого року він буде в Баку. А генерал Маттенклот, командуючий німецько-румунськими військами на Чорноморському побережжі, розраховував до кінця вересня знищити радянський Чорноморський флот, захопити Батумі і вийти до турецького кордону. На Бакинський напрямок фашисти кинули чотирнадцять до зубів озброєних дивізій, а на побережжі Чорного моря їх діяло близько шістнадцяти.

Бої тривали жорстокі. Далеко було видно, як палає небо. Ще далі було чути артилерійський гул. Олексій Братов часто ночами не спав, прислухався до канонади, яка то затихала, то наростала з новою силою. Він розумів, як важко зараз на фронті, і вже кілька разів ходив до начальника екіпажу, просив, щоб його послали воювати саме на сушу.

— Але ж ви моряк, — заперечував той. — Плавсклад.

— Справа не в цьому, — намагався пояснити Олексій. — Я хочу, щоб мене послали туди, де я найбільш потрібний.

— Добре, я обіцяю вам, що пошлю туди, де ви будете найбільш потрібний.

Нічого певного в цій обіцянці не було. А дні пливли поки що одноманітно. Фіззарядка, сніданок, робота, ввечері — кінофільм або концерт. По команді «Построїться!» Братов разом з іншими біг на своє місце і нетерпляче чекав, що ось-ось назовуть і його прізвище.

Одного разу вранці викликали нарешті й його. Наказано було швидко приготуватися з речами для відрядження в частину. Виявилось — на корабель.

Разом з Олексієм Братовим ішли ще кілька моряків. Серед них виділявся своєю колоритною постаттю боцман Кирдяга, вже немолодий, присадкуватий, з дужими похилими плечима і короткими вузлуватими руками. Він ішов поряд з Олексієм і розповідав, що побував у місцях, які іншому й не присяється, ночував під зорями Мадагаскару, був китобоем в Північному Льодовитому океані, сьорбнув солоної водички в Біскайській затоці, яка, як відомо, зовсім не дарма називається «могилою кораблів».

— Будемо ми з тобою плавати на справжньому кораблі, — запевняв він Олексія. — Боцмана Кирдягу не по-

шлють на якусь замухришку. Та і в тебе он груди в орден-нах, теж — не салажонок.

На грудях у Братова висіла лише медаль «За відвагу», але боцман Кирдяга був людиною широких масштабів, любив перебільшувати, знаходячи в цьому велике для себе задоволення.

Олексій, схильний до реальної оцінки фактів, зніяковіло заперечував:

— Які ж у мене ордени? Одна медаль.

— Так будуть!.. А медаль «За відвагу» — це що? Це ж і є матроський та солдатський орден. Його дають не за що-небудь, а за відвагу. Так собі, за «будь здоров» медалей не дають.

На велике здивування моряків, їх повели не в порт, де стояли бойові кораблі, а в док.

— Ось тобі й маєш,— розчаровано протяг Олексій.— Мабуть, доведеться нам якусь коробку ремонтувати.

Боцман Кирдяга і тут не розгубився.

— Цілком можливо. Значить, ремонт відповідальний. Якщо вже ми відремонтуємо своїми руками, то буде надійно. Хто на Чорному морі зробить фарбу краще за мене? Ніхто!.. Слухай, синку, а скільки морських вузлів ти вмєєш в'язати?

Братов здивовано глянув на боцмана.

— Скільки їх є, стільки й зв'яжу.

— Ха-ха-ха,— засміявся боцман.— Отож-то й є. А я знаю на чотири більше. Чотири винайшов сам. Ось глянь...

Він витяг з кишені вірвочку, з якою, мабуть, ніколи не розлучався, і такими спритними рухами зав'язав вузол, що Олексій навіть зупинився від здивування. Але ще більше його вразив сам вузол. Справді, такого він ще ніколи не бачив, хоч усі морські вузли знав добре.

— Сам вигадав,— знову похвалився Кирдяга і швидко розпустив вузол.— Ану, подивись ось цей...

Але продемонструвати новий вузол йому вже не довелося. Вони вийшли на територію доку.

Корабель стояв на стапелях, більша частина його корми була на березі. Олексій прочитав золотом наведені літери: «Швидкий». Він багато чув про цей корабель, але близько ніколи його не бачив. Красивий, з стрункими щоглами і грізними гарматами, він з першого погляду справив на Олексія чудове враження. Особливою повагою Братов пройнявся до нього, коли побачив пробитий борт.

— Поранений,— сказав він, як про живу людину.

Боцман Кирдяга кивнув головою:

— Да, видно, бував у бувальцях... Орел!

Вони піднялись на палубу. Тут їх зустрів сам командир корабля, капітан третього рангу Угаров. Був він високий, широкий в плечах, з твердим засмаглим обличчям. Від нього віяло справжньою фізичною силою. Міцне коричневе обличчя здавалося суворим, але не злим, а добрим і розважливим.

Братову хотілося поділитися з Кирдягою своїми враженнями і про корабель, і про його командира, але він промовчав. У відношеннях до боцмана треба було переходити на іншу ногу. Одне — флотський екіпаж, і зовсім інше — палуба корабля. Тут боцман — права рука командира. Ось, бач, до нього першого командир і звернувся:

— Ви боцман Кирдяга?

— Так точно, товаришу капітан третього рангу! — відрубав боцман і так випрямився, що його плечам стало тісно в шерензі, і Олексію Братову довелося трохи відсторонитися.

— Чув про вас, чув, — сказав Угаров, розглядаючи вже немолоде, але енергійне боцманове обличчя. — На «Сміливому» служили?

— Так точно, на «Сміливому», — відповів Кирдяга і трохи опустив голову. По обличчях присутніх пробігла тінь. Всі знали, що цей корабель загинув в жорстокому бою.

Угаров відчув настрій моряків і зараз же переключився на жартівливий тон.

— Кирдяга, чи це не ваш прадід запорожцем був, той, про якого в Гоголя написано?

— Так точно, мій прадід, — не моргнувши оком, відповів боцман. — Він на чайках у Стамбул ходив турка бити.

Угаров розсміявся. Засміялись і всі навколо: адже боцман Кирдяга говорив нісенітницю з найсерйознішим виглядом.

— Ну, добре, влаштовуйтеся. Потім зайдете до мене, поговоримо.

Олексій Братов вирішив почати своє життя на кораблі з написання листа. Треба було сповістити батьків, що він уже в військовій частині. В своєму листі Олексій передавав гаряче вітання Оксані і обіцяв, що тепер, коли він уже влаштувався, він зможе взятися за розшуки Антона. Раніше ніж заклеїти конверт, Братов запитав у матроса, що забіг до кубрика:

— Яка адреса цього корабля?

Той назвав номер польової пошти. Олексій мало не випустив з рук конверта: номер був той самий, по якому завжди писала Оксана. Ще не вірячи почутому, Братов запитав:

— А старшину Чигирина ти не знаєш? Він тут повинен служити.

— Хто ж у нас на кораблі не знає старшини Чигирина? — здивувався моряк. — Кращий артилерист. Ось недавно на нас напали три торпедних катери, так він одного прямою наводкою як шарахнув!.. А малює як!..

— Він, він, — радісно вигукнув Олексій. — Скажи, де мені його зараз побачити?

— А ось я покличу, — охоче взявся допомогти матрос і швидко затупотів по крутому трапові нагору.

За хвилину-дві він повернувся в супроводі невисокого старшини, обличчя якого Братов зразу ж упізнав по фотокарточках, які він бачив у Оксани.

— Точно, це ти і є, справжній Антон Чигирин, — Олексій зробив крок йому назустріч.

Антон розгубився, здивованими очима дивився в обличчя незнайомого червонофлотця.

— Адже це у тебе дружина Оксана? — допитувався Олексій Братов ніби для того, щоб ще більше переконатися, що це той самий Антон, якого він шукає.

— У мене.

— І хлопчик Коля?

— І хлопчик Коля.

— Ху... — видихнув Олексій і опустився на рундук. — Та мені ж наказано тебе знайти. Твоя Оксана у нас живе.

Антон нічого не розумів з цієї дивної історії.

— Де це у вас? — запитав він, почувуючи, що його дедалі дужче охоплює хвилювання й нетерплячка. — Вона живе в Джамбулі. І, взагалі, звідки ти знаєш її? Говори толком.

— Ну, правильно, в Джамбулі, у моїх батьків. А я був дома, бачив її, Колю твого бачив... Ось і фотокартка, дивись. Це я в неї на згадку випросив. Хороша вона в тебе, справжня людина.

Антон жадібно розглядав кохане, рідне обличчя. Потім прочитав на звороті: «Олексію Братову з подякою за велику допомогу у важкі хвилини життя. Оксана Чигирин». А Братов тим часом розповідав, як він познайомився з нею на кораблі, що йшов від Баку до Красноводська, як діставав продукти по евакуаційних листах і носив воду, як при-

віз її до своїх батьків і як вона влаштувалась... Антон Чигирин повернув Братову фотокартку, сказав:

— Зберігай її. Вона варта цього.

— Знаєш що? — запропонував Олексій. — Давай вкаremo і твого, і мого листа в один конверт. Ото радощів буде дома. Тепер уже я напишу: «Є, зустрів твого Антона!»

— Давай,— охоче погодився Чигирин.

29

Арсен Красик видужував повільно. Куля засіла в плечі, і лікарям довелося докладати немало зусиль, щоб її звідти витягти.

Часом Красик марив. Бачив завітчаний зеленим гіллям поїзд, який швидко і з гуркотом насувається на нього, потім немов з туману випливали знайомі обличчя, то — Антон Чигирин, Яків Сажнев, Федір Білогай, Оксана з дитиною... І знову до нього поверталася свідомість та нестерпні болі.

Він чув навколо себе стогони поранених і стримувався, щоб самому не стогнати. Лежав, заплющивши очі, стиснувши зуби, згадував Івана Бойцова, далекі вогники в морі, удар морської хвилі і чиїсь дужі руки, які підхопили його...

Але поступово сили поверталися до нього. Він уже не тільки слухав те, що говорили в палаті, а й сам часом вставляв слово-друге. Балакучіший за інших був Красиків сусід, юнак, якому ампутували перебіту осколком ногу.

— Що там по радіо передають, сестричко? — запитував він медичну сестру кожного ранку, коли вона приходила на чергування.

Сестра розповідала, що наші війська, зупинивши німців під Москвою, Тихвіном, Ленінградом, перейшли в наступ і погнали їх назад. Фашисти відійшли вже більше ніж на чотириста кілометрів. Їх удалося зупинити в передгір'ях Кавказу, але вони продовжують просуватися на Сталінградському напрямку.

— Та-ак,— задумливо говорив юнак,— роботи ще багато.

— Ти вже відвоювався,— якось сказав йому з протилежного кутка інший поранений, лисий низенький чоловічок.

— Як це відвоювався? — спалахнув боєць. — Може, ти й відвоювався, а я ще повоюю.

— Без ноги? — так само грубо запитав лисий.

— А що ж ти думаєш? І без ноги! В атаку вже, звичайно, ходити не доведеться, а зброю ремонтувати — будь ласка. Я — слюсар першої руки, проситимусь, щоб в армії залишили і в збройну майстерню послали. А якщо й демобілизують, то в тилу буду зброю робити. Це і без ноги можна.

— То так,— погодився лисий. Розмовляючи, він дивився не на співбесідника, а кудись поверх його голови, і створювалося враження, що він там бачить щось таке, чого не бачать інші. Помовчавши трохи, лисий продовжував:

— Підібрали б тих, що по тилам огинаються.

— Хто ж там огинається, по-твоєму?

Лисий глянув своїми невловимими очима.

— Директори всякі.

— Чому директори? — засміялися в палаті.— А ти ж як хотів, щоб усіх під мітлу на передову?

— Може, й так. Зібратися всім та й ударити: або пан, або пропав. А то передаємо в зведеннях: «Переважаючі сили противника», а чому переважаючі? На нашій землі, в нашому домі і — переважаючі. А де ж та сила, що фашистів розіб'є?

Красик не стримався, встряв у розмову.

— Є така сила, папашо... Ти багато повоював за своє життя?

— В імперіалістичну трохи... Та ось зараз... Не встиг навіть повоювати, як поранило.

— А що ти робив двадцять п'ять років після революції?

Лисий підозріло глянув на Красика.

— Що інші, те й я... В колгоспі.

— Що ж ти робив у колгоспі? — не відступався Красик.

— В кузні працював. Плуги лагодив, борони, безтарки.

— Ось бачиш! А фашисти в цей час танки та гармати виробляли. Тебе війна, може, десь на весіллі застала або в кума за чаркою. А фашисти он вже скільки років воюють, всією Європою на нас пішли... Та й не пішли, а з-за рогу, як бандити, напали, несподівано.

— То так,— невизразно пробурмотів лисий.

Красик уже не міг зупинитись. Його дратувала, злила обмеженість цієї немолодої людини.

— Ти, папашо, не «тотакай», а слухай, що тобі пояснюють, і думай. Другого фронту в Європі нема? Американські і англійські капіталісти сидять, задравши ноги на стіл, і дивляться, що далі буде, ждуть, поки ми кров'ю спли-

вемо, щоб потім сказати: «Тепер слухайте, що ми вам накажемо!» Ти думаєш, що у них совість є? Вовча у них совість.

— Але ж вони допомагають нам,— не дуже впевнено заперечив лисий.— Їхні макарони їмо, консерви всякі.

— Так, допомагають! — різко вигукнув Красик.— Тільки ще невідомо, кому більше: нам чи фашистам. Якщо будемо на них надіятись, навряд чи розіб'ємо гітлерівців.

— Що ж, так і будемо писати, що «переважаючі»?

Красик майже з презирством подивився на лисого.

— Ти чув, що тільки що сестра сказала? На чотириста кілометрів фашистів прогнали. І зваж: це тільки початок. Ти не дивись, що фашисти до Кавказу дійшли, що вони до Волги рвуться, як скажені. Скрутимо в'язи. У нас, знаєш, які сили в резерві?..

Арсен Красик, звичайно, і сам не міг знати про ці сили. Він тільки краєчком вуха чув, що десь підготовляються ударні групи, що йдуть великі з'єднання сибіряків. Але сам він став уже справжнім воїном, змужнілим і досвідченим, а люди, які лишилися в тилу, навчилися вже працювати на війну, на перемогу. І тому він з цілковитою переконливістю додав:

— Ми скоро так ударимо, що з фашистів тільки мокре місце залишиться... А щодо директорів, то ти теж кинь воду мутити. Директори роблять своє велике діло...

Якось у госпіталь прибула група артистів, здебільшого жінок. Красиві, гарно одягнуті, вони принесли з собою не тільки відпочинок і розвагу, але й спогади про дружин, про коханих, розбудили тугу за теплою жіночою ласкою. Поранені принишкло слухали проникливі слова пісні:

До тебе мне дойти не легко,
А до смерти четыре шага...

Пісню виконувала молоденька дівчина в просто пошитому темно-синьому платті. Слухачів полонили її сині очі, чистий, теплий голос. Він лився з грудей легко і вільно.

«Так, не легко до тебе дійти,— думав Красик, слухаючи пісню і згадуючи свою дружину.— Тут ближче до смерті... Але я дійду, дійду! Косила мене смерть і не скосила. Я живучий, міцний!»

Антон Чигирин викликав до себе в каюту командир корабля Угаров.

— Як не жаль, а доведеться нам з вами попрощатися,— сказав він з неприхованою гіркотою в голосі.— Відділ розподілу спеціалістів переводить вас у дивізіон торпедних катерів.

Це повідомлення як громом приголомшило Антона. Від несподіванки він навіть порушив уставну форму звернення до командира.

— Та що ви, товаришу капітан третього рангу?

— Сідайте,— Угаров показав рукою на велике крісло, оббите жовтою шкірою.— Мені самому дуже не хочеться розлучатися з вами. Кілька днів я боровся за вас, сам ходив у штаб, але нічого не допомогло... На торпедних катерах не стало багатьох хороших спеціалістів. Їх треба замінити не гіршими, бо, ви самі знаєте, попереду буде ще гарячіше. Так що доведеться нам скоритися. Такі обставини.

Чигирин мовчав, обличчя його було вкрай розгубленим. Помовчав трохи й Угаров. Потім додав:

— Вас посилають на дуже відповідальну ділянку. Цим гордитися треба. Значить, вас цінять, значить, ви дуже потрібна людина.

Антон Чигирин встав з крісла.

— Я готовий, товаришу капітан третього рангу.

Угаров своєю міцною, твердою рукою потиснув тонку руку Чигирини.

— Сподіваюсь, що ви не заплямуєте честі нашого «Швидкого».

І вже зовсім по-батьківському, без будь-яких командирських ноток в голосі, промовив:

— Пишіть. Буду дуже радий вашим листам. І, головне, ні в якому разі не залишайте живопису. Це вже наказ, а не просьба.— Він посміхнувся хорошою, доброю посмішкою.— А накази, як вам відомо, виконуються беззаперечно. Я буду слідкувати за вашою роботою... Ну, будьте здорові. Служіть чесно і далі нашій Батьківщині.

— Дякую,— розчулено відповів Чигирин.

Він вийшов на верхню палубу і попрямував до кубрика, щоб скласти речі. Саме повернувся з пошти листоноша. Біля нього, як завжди, юрмилась моряки. Але зараз ця подія не привернула уваги Чигирини: тільки вчора він одержав листа від Оксани.

Лист ішов довго. Тепер наступний, мабуть, не скоро буде. Прийде і не застане адресата...

— А ти, старшина, хіба не хочеш листа одержати? — озвався до нього Віталій Назаров.

«Дивно,— подумав Антон, розглядаючи свіжі штампи.— А цей дійшов швидко».

Він присів на широкий залізний кнехт, розпечатав конверт. Пробіг очима перші рядки і мимоволі застогнав. Йому здалося, що це пише не Оксана, а хтось інший, і що листа адресовано не йому... Перекинув аркуш, подивився — підпис Оксани.

— Та не може ж бути цього! — вирвалося в Антона.

І, стримуючи тремтіння в пальцях, він почав читати знову:

«Антоне, рідний мій! Не знаю, якими словами написати тобі про те, що сталося. Непоправне горе впало на нас. Помер наш синок, нащ маленький Коля... Що тобі сказати, як описати все це?.. Тепер я сама. Забилася в таку далечинь для того, щоб врятувати Колю, а смерть і тут знайшла його. Я сама мало не збожеволіла. Спасибі, люди не лишили мене, підтримали, як могли. Більше я тут жити не можу, вирішила піти на фронт і вже навіть вступила на курси медичних сестер...»

Чигирин відірвався від листа, підняв голову. Біля нього стояли його друзі — Яків Сажнев і Олексій Братов.

— Коля мій помер,— тихо промовив Антон, дивлячись прямо перед собою.

Олексій Братов взяв з його рук листа, пробіг очима, зблід.

— Як же так? Адже, коли я їхав, все гаразд було, здоровий був, веселий...

Братов так і лишився стояти з чужим листом в руках. А Яків Сажнев пішов за Чигирином, який, ледве переставляючи ноги, поплентався до своєї рубки. Перед дверима він постояв трохи, погойдуючись на слабких ногах, потім важкою рукою відчинив двері, переступив високий поріг і зачинився.

Яків Сажнев повернувся і пішов у каюту до комісара.

«Треба розказати йому,— думав він,— нехай поговорить з Чигирином, у такому горі людина не повинна лишатись сама...»

Через кілька хвилин Володін увійшов у рубку. Антон Чигирин сидів, схиливши голову на руки. Він побачив комісара, повільно піднявся, але обличчя його не змінило

свого виразу. Глибока туга лежала на ньому. Його очі дивилися на Володіна і немовби не розуміли, хто він і для чого сюди прийшов.

Володін обережно взяв Антона за плече.

— Я знаю про ваше горе, Сажнев мені розповів.

Антон Чигирин не відповів нічого, він так само дивився нерухомими очима.

— У мене теж горе,— знову заговорив Володін.— Дружина померла... Я дуже любив її...

Чигирин глянув йому в обличчя. Воно було вже немолоде, в густих зморшках, волосся біліло сивиною, а очі були сумні. Таких очей Чигирин ще ніколи у Володіна не бачив... Раніше Антонові і в голову не приходило, що Володін, як і інші, має сім'ю, дружину, що у нього, крім турбот на кораблі, є ще і свої, особисті турботи. Він звик бачити комісара Володіна на палубі серед червонофлотців, на партійних зборах в червоному кутку, на ходовому містку поряд з командиром, на бойових постах. Але він ніяк не міг уявити собі Володіна в оточенні сім'ї, біля любимої дружини... А ось тепер, виявляється, у нього померла дружина, і він глибоко страждає і, як всі люди, не може приховати цього страждання. Чигиринові стало дуже шкода цю вже немолоду людину. Настільки шкода, що навіть власне горе здалося йому меншим. Він запитав, як запитують щирого друга:

— Як же ви тепер?

— А ось так...— відповів Володін замислено.— Серьожа, це син мій, буде в жінки, яка мені про смерть дружини повідомила. А закінчиться війна — заберу, вдвох будемо... Ви вже відповіли своїй дружині?

— Ще ні.

— Заспокойте її... Я знаю вас, ви натура така, що зопалу можете написати таке, що вона й зовсім голову втратить. Я і то...

Він змовк, немов зважуючи, говорити йому далі чи ні, потім посміхнувся коротко й печально: — Я і то, коли прочитав про смерть дружини, то наче сам не свій став. Сиджу, а мене дрож б'є. А тут якраз і Сажнев прийшов, рекомендацію в партію просить. Звідки йому знати, що в мене?..

— Це тоді було? — запитав Чигирин, раптом згадавши, що він сам послав Якова Сажнева до Володіна.

— Так, тоді... І поки я говорив з ним, поки читав заяву та отого листа від жінки, якого ви в стінгазету вмістили,

легше себе відчув... Не те щоб легше, а твердіше якось, міцніше.

Повз рубку гучно простукав підборами розсильний, просвистів у дудку, вигукнув:

— Розійтись по роботах і навчаннях!

— Командир знає про те, що у вас сталося? — запитав Володін.

— Ні, я тільки що одержав листа.

— Ви сьогодні повинні їхати?

— Так.

— Поїдете завтра, через пару днів... Побудьте тут, серед своїх давніх друзів. Я поговорю з командиром про це.

31

Ешелон з полоненими прибув у Маріуполь. Двері з гуркотом відкотились. Вимучених людей ударами прикладів виштовхали з вагона. Федір Білогай зіскочив на землю разом з синьоокиим велетнем. В шерензі вони стали поряд.

Партія полонених просувалася вузьким, звивистим шляхом. Сухий пил, піднятий сотнями ніг, хрустів на зубах, драв у горлі, забивав ніс і вуха. Вздовж шляху прилипли, немов у землю вросли, мовчазні хатинки. На всьому виднілися занедбаність і злидні. Людей не було видно.

— Пустеля якась,— тихо промовив Федір, але йому ніхто не відповів. Тільки ноги важко шурхотіли й шурхотіли по дорозі.

Вони ввійшли в робітниче селище.

— Як ти думаєш, куди нас ведуть? — пошепки запитав синьоокий і спідлоба подивився навколо. Він уже знав, що за розмови в колоні конвойні стріляли без попередження.

— На якісь роботи женуть.

— А може, під автомати?

— Розстріляти нас вони могли б і там, не везли б аж сюди... Тебе як зовуть?

— Степан Чумаков. А тебе?

— Федір Білогай.

Федорові хотілося домовитися з Степаном, щоб і надалі триматися разом, але він промовчав. Не вчасно. Хто знає, як обернеться справа. У всякому разі, Білогай уважно приглядався і до дороги, по якій ішли, і до полонених, які важко переставляли ноги. Думка про втечу не залишала його й на хвилину. Треба тільки підібрати хороших хлопців,

таких, щоб не побоялися піти на риск, а може, й на смерть... Ось Степан Чумаков, цей здається, підійде...

Проминули селище і вийшли на невелике узгір'я, де стояло кілька дерев'яних бараків, збитих з нових дощок і обнесених колючим дротом в три ряди. Сюди й привели всіх полонених.

— Добрий палац для нас збудували, — посміхнувся Федір, уважно вивчаючи дротяне загородження і місцевість довкола.

Вдалині видно було зруйновані заводи. А поблизу ні села, ні двора. Голий степ. Вартовий навіть ховрашка помітить, не то що людину. А вартових тут немало. Он скільки будок поставили!.. Та нічого, не будуть же полонених весь час тримати за цим дротом. Пошлють працювати. А там і ночі темні будуть... Серце завмирало від передчуття волі. Дай тільки вирватися, навіки запам'ятають фашисти Федора Білогая!..

Гітлерівці влаштували щось на зразок медичного огляду. Всіх роздягли наголо і почали пропускати між двох столів. За одним сиділи есесівці і щось записували, а біля другого стояв лікар в білому халаті і в тонких гумових рукавичках. Він то брав полоненого за щелепу та безцеремонно заглядав йому в рот, то давив рану, яка вже гоїлась. Коли людина скрикувала від болю, лікар грубо, як на собаку, гукав:

— Но, но! Ніжності!

Разом з усіма пройшов цю процедуру і Федір Білогай. А невдовзі два автоматники забрали його з собою і повели в кабінет. Федір зупинився на порозі, вражений. За столом сиділи двоє. Один з них був лейтенант Шальте. Похмуре обличчя Білогая ще дужче спохмурніло. Шальте не міг цього не помітити.

— Що, знову неприємна для вас зустріч? — запитав він, немовби в жарт.

Білогай жив думками про втечу. Тому він вирішив вести себе спокійно, стримуватися в розмові. Все ж він відповів:

— Приємного мало...

Обер-лейтенант, який сидів поряд з Шальте, розглядав Білогая з неприхованою цікавістю, що світилася в холодних, мутних очах.

— Ви можете говорити російською мовою, — сказав він. Язык у нього повертався мляво, неначе був надміру важкий. — Сідайте.

— Я постою.

Знову заговорив Шальте. Його, видно, не залишало почуття гумору.

— На жаль, ми з вами більше не побачимось. Моїм обов'язком було доставити вас сюди. Тепер з вами матиме справу комендант табору обер-лейтенант Шварц.

Федір промовчав.

— У нас є цікавий документ,— промовив Шварц.— Хотите глянути?

Він вийняв з шухляди столу газету і поклав її перед собою на столі. Нестримна сила штовхнула Білогая вперед, рука мимоволі смикнулася, потяглася до газети. Це були «Известия». Радянська газета!.. Але він вчасно опам'ятався і завмер на місці.

Шварц засміявся.

— Впізнаєте?.. Тут ось напередодні війни про вас писали, що ви є талановитий, енергійний інженер. Це дуже добре. Нам потрібний талановитий, енергійний інженер. Ми будемо відбудовувати док. Ви можете дуже показати свій талант.

Думки в голові Федора виникали і зникали з калейдоскопічною швидкістю. Що робити? Не погодитись на таку пропозицію — це значить поставити себе в умови значно гірші, ніж для інших полонених. Згодиться — значить підрвати довір'я товаришів до себе.

— Я буду працювати, як усі,— ухильно відповів Білогай.

— Ви хочете працювати чорний робочий?

— Так...

Настала тиша. Шварц барабанив пальцями по столу. Лейтенант Шальте не відводив пронизуючого погляду від Білогая. Нарешті Шварц поворушив своїм важким язиком:

— Ми можемо вас розстріляти.

— Я це знаю,— відповів Федір.

Шварц натиснув кнопку дзвінка. Двері відчинилися, і, як дві статуї, коло Білогая з двох боків завмерли автоматники.

— Заберіть! — презирливо скривив губи Шварц.

Але Білогая не розстріляли. Його кинули в барак, де були всі полонені. На щастя, тут виявився і Степан Чумаков. Тримався тепер він в своєму ставленні до Федора насторожено. Федір цілком розумів таку поведінку: більше нікого, тільки його, Білогая, викликали в кабінет для розмови. Федір вирішив розповісти Чумакову все, як було.

Хтось нашкріб тютюнового пилу. Закурили. Вибравши хвилину, Федір сказав:

— Хотіли, щоб я за фахом працював.

— А який же в тебе фах? — косо подивився на нього Степан.

— Інженер я, будівельник.

— Ну?..

— Що «ну»? А ти що б їм сказав на це?

— Не знаю,— непевно відповів Чумаков.

— Що ж тут знати? Відмовився і все.

— І що ж? Зійшло?

— Цього я ще не знаю. Загрожували розстріляти. Шварц є там такий, з суконним язиком і коров'ячими очима...

Наближалася ніч. Мешканців «дротяного міста», як уже хтось встиг охрестити концтабір, ніхто не турбував. Але підняли їх дуже рано. Поставили одного за одним і почали роздавати чорний рідкий суп з шматочком хліба, схожим на грудочку землі. Потім погнали на будівництво.

Автоматники не давали їй розігнутися. Вони походжали між ув'язненими, били їх прикладами, нагайками. Опівдні прийшов Шварц. Він зупинився перед Білогоєм.

— А-а, інженер! Про тебе писали в газеті, що ти є енергійний, однак, я бачу, що помилилися... Швидше, швидше треба працювати! Навчіть його, як треба,— кивнув ефрейторові, який стояв навтяжку перед комендантом.

Ефрейтор з готовністю підбіг до Білогоя і огрів нагайкою по спині. Біль обпik тіло. Федір випрямився. З якою б радістю зараз він рубонув лопатою і цього ефрейтора, і Шварца. Але треба стримати себе. Треба!.. Він почав швидше кидати лопатою землю. По розбитій спині бігла тепла кров, солоний піт роз'їдав рану. Але Федір, як машина, махав і махав лопатою.

— Ось так... Ось так...— повертав важким язиком Шварц.— Енергійний, талановитий інженер повинен працювати енергійно.

Це був тільки початок знущанням. Вже другого дня всі наглядачі в таборі глузливо називали Білогоя тільки «інженером» і били його. Очевидно, так наказав Шварц.

Якось Федорові не дали їсти.

— А ти вже одержав,— заявив кухар, махнувши черпаком повз котелок Білогоя.— Думаєш, що як інженер, то й їсти повинен вдвічі більше?

Білогоя остовпів.

— Я не одержував, всі бачили.

— А я бачив, що одержав. Сам тобі наливав. А якщо хочеш, то ще дам, добавки...

Важкий черпак опустився на голову Білогая. Федір хитнувся. Чумаков підхопив його під руки і відвів набік.

Вночі, лежачи на нарах поряд з Степаном, Федір не витримав:

— Слухай, Стьопа, тікати треба.

— Не побоїшся?

— Що ти? Хай краще куля, ніж так далі. Бачиш, як вони знущаються наді мною? Очей з мене не спускають.

Степан зітхнув.

— Бачу. А ти потерпи, не вдавайся в розпуку. Щось придумаємо.

32

«Швидкий» повертався на базу тільки для того, щоб поповнитися снарядами, продовольством та водою. Він безперервно конвоював транспорти і танкери до лінії фронту. На конвойний караван нападали ворожі підводні човни, літаки, торпедні катери, авіаторпедоносці. Кожен на кораблі жив бойовим, напруженим життям. Угарова і Володіна завжди можна було побачити на командирському містку. Обличчя в обох стали коричневі, обвітрилися. Матроси і старшини не скидали з себе похідного одягу, в ньому й відпочивали, змінившись з вахти.

Та все ж, коли двоє-трое знаходили кілька вільних хвилин, вони неодмінно починали розмову про сталінградські події. Було ясно, що там, на Волзі, вирішується доля війни. У ворога не вистачило сили, щоб узяти Москву в лоб, і тепер він вирішив обійти Радянську столицю з півдня та сходу. Небачені в історії бої точилися під стінами Сталінграда. Газети і радіо кожного дня розповідали про героїзм сталінградців, який дивував людей всього світу.

Знову посипались доповідні записки і рапорти від матросів та командирів з проською послати їх на Сталінградський фронт. Багатьох, справді, посилали, і таким заздрили.

Яків Сажнев просидів над своєю доповідною запискою цілий вечір. Він кілька разів переписав її, добираючи найпереконливіших слів. І коли, зрештою, поставив останню крапку, твердо повірив, що йому не відмовлять.

Сажнев і раніше погано спав, а тепер він майже не склепив очей. Перекидався з боку на бік на підвісному парусиновому ліжкові і мріяв про Сталінград. Ось він разом з іншими кидається в атаку, вривається у ворожий окоп, свистить приклад гвинтівки у його руках, летять, падають до ніг ворожї голови. П'ять, десять фашистів зчепилися з ним, але хіба їм вистояти проти Якова Сажнева? Навіть не гвинтівкою, а своїм залізним кулачищем він з одного маху покладе на землю будь-якого ворога. Кому, як не йому, і бути зараз у Сталінграді, там, де потрібні люди дужі і сміливі. Ясно, що його пошлють!

Правда, Сажнева трохи бентежило те, що він тепер, після від'їзду Антона Чигиріна, став командиром гармати. Але хіба на ньому світ клином зійшовся? Хіба не зможе командувати гарматою хоч би той же таки Олексій Братов? Зможе. Комендор досвідчений. Нагороду має. Ні, немає причини, щоб йому, Якову Сажневу, відмовили на його доповідну. Ось завтра вранці його покличе до себе командир або комісар і скаже: «Добре. Лагодьтеся з речами. Поїдете в Сталінград. Ви там потрібні...»

Наступного дня Яків Сажнев послав своїх підлеглих поратися біля гармати, а сам спустився в погріб, щоб перевірити снаряди. «Доведеться здавати, то щоб все було в цілковитому порядку»,— думав він.

Але минув день, а його ніхто нікуди не викликав, немовби він і не писав доповідної. Сажнев ходив по кораблю, до всього дослухаючись, забіг навіть до писаря і поцікавився, чи той не одержував якихось розпоряджень щодо нього, Сажнева, але виявилось, що нічого не було.

Лише пізно ввечері прибіг розсильний і покликав Сажнева до комісара в каюту.

— Єсть до комісара в каюту,— радо вигукнув Яків і подумав: «Оце воно й є».

В каюті нікого, крім Володіна, не було. Сажнев кинув швидкий, вивчаючий погляд на його обличчя, потім на стіл, і радість, з якою він так швидко біг сюди, раптом зникла: на столі лежала його доповідна записка без будь-якої резолюції.

— Сідайте,— сказав Володін.

Яків сів, але весь був як на пружинах.

— Ми ось порадилися з командиром корабля з приводу вашої доповідної і вирішили, що не можна вас відпускати з корабля.

— Чому? — запитав Сажнев хрипким голосом. Обличчя і щоки його спітніли і почали набирати червоного кольору.

— А ви самі мені скажіть: чому?

— Не знаю,— похмуро похитав головою Сажнев. Він знову глянув на свою доповідню, подумав: «Коли б на ній була резолюція командира про те, що він не відпускає, тоді справа була б остаточно вирішена — сиди й не рипайся,— але якщо ніякої резолюції немає, то виходить, можна ще поговорити, посперечатися, можливо, і виїде що-небудь...» І він додав: — Я все зважив, і «за», і «проти», і мені здається, що немає причини мене затримувати.

— Зважили? А чи ви добре перевірили свої терези? — посміхнувся Володін.— Може, вони у вас неточні?

Сажнев теж мимоволі посміхнувся.

— Як на мій погляд, то — точні.

— На ваш погляд? — перепитав Володін. Він взяв цигарку з пачки, що лежала на столі поряд з доповідною запискою, припалив її і випустив клубок диму, дивлячись кудись убік примруженими, замисленими очима.— Ну, тоді давайте поговоримо саме про ваш погляд... Паліть...

— Дякую.

— Беріть, беріть, ілюмінатор відкриємо, в каюті жарко.— Він підійшов до ілюмінатора, відкрив його, потім сів у крісло, що стояло біля блискучого, відшліфованого столу, і підсунув пачку цигарок до Сажнева.

Яків узяв цигарку, але не припалив її, почав нервово м'яти в міцних, загрубілих пальцях.

— Який же ваш погляд?

Яків Сажнев зробив нетерплячий рух губами, але Володін підняв руку.

— Чекайте, чекайте. Те, що ви хочете сказати, ви вже написали у вашій доповідній. А я скажу за вас те, чого ви не написали в доповідній і не скажете зараз.

В очах Сажнева промайнула зацікавленість і настороженість. Про що говоритиме комісар? Невже справді він знає, що робиться в нього на серці? Авжеж, у доповідній він не міг написати про все те, що почуває й переживає, доповідна не лист до близького друга, в якому можна поділитися найщирішими думками... Але як же добре знає комісар ці невисловлені думки! Яків Сажнев слухає Володіна мовчазно й розгублено. А той говорить:

— Ненависть до фашистів не вимірюється ні метрами, ні кілограмами — вона у нас у всіх однакова, велика. Чи,

може, в мене її менше, ніж у вас? Чи, може, її менше в командира корабля Угарова, в червонофлотця Братова? Чи насмілитесь ви таке стверджувати?.. Ні, такого стверджувати ви не насмілитесь, звичайно, а ось в душі щось на зразок цього почуваете. Погляд, як ви кажете, у вас такий є... І виходить, що терези ваші не зовсім точні, не та тарілка переважає. Щодо фізичної сили, то тут ви праві: у вас її куди більше, ніж у мене, навіть ніж у капітана третього рангу. В цьому з вами міряться не будемо. Не беремось... Але хороші б же ми були стратеги і тактики, коли б орієнтувалися на фізичну силу!..

Сажнев мовчав. Він тільки кинув на Володіна короткий погляд і витер спітніле чоло.

— Ні, ви не мовчіть, я знаю, що ви вмієте мовчати, ви відповідайте мені: так я кажу чи не так?

— Так,— тихо промовив Яків Сажнев.

— Ну от, бачите? А тепер давайте подивимось на все це з партійної точки зору. Ви скажете, що вас лише недавно прийняли до партії, що ви молодий комуніст. Але мені здається, що в такий час, як зараз, ви й самі не захочете, щоб вам робили скидку на молодість. З партійної точки зору тут все просто і ясно: виправдуй високе звання комуніста там, де тебе поставили. А вас поставили командувати гарматою на великому бойовому кораблі, вам доручили людей, яких треба навчати і виховувати. То ви від цих обов'язків хочете втекти, товаришу Сажнев?

— Я хочу втекти від обов'язків? — стривожено вигукнув Сажнев.

— Я вам кажу: від обов'язків, до яких вас поставило командування і партія,— роздільно і твердо проговорив Володін, дивлячись в самі очі Сажневу.

Сажнев покірно опустив голову. Він згадав свою першу розмову з комісаром. Тоді Володін говорив з ним, як комісар з бійцем, тепер — як комуніст з комуністом.

— Крим у нас попереду, Севастополь. Хто їх визволятиме? Ми з вами. А на самій лише фізичній силі та ненависті тут не виїдеш. Уміння потрібне. Отож виходить, що треба вчитись. Воювати і вчитись. Навіть ще не все: воювати, вчитись і вчити. Ось скільки у нас з вами обов'язків!.. Ви підготовлені до цього?.. Першим навідником у вас — Олексій Братов. А ви його знаєте?.. А втім, про що я питаю? Звідки вам знати? Замкнулися в собі і мовчите...

— Чого ж, знаю... Знаю,— ображено озвався Сажнев.—

Справжній боєць. Нагороду має. Про гармату в сонного спитай — розкаже.

— Не заперечую, у нього вже є певний бойовий досвід,— погодився Володін.— Але тепер мало того, що він знає. Тоді ми відступали, а тепер наступати будемо. Чуєте, Сажнев? Наступати!.. Досить, досить, насакували відступом!.. А наступ — то вже інше. Тут більша підготовка потрібна. Вам, бійцям вашим, мені — теж. Вірно я говорю?

— Вірно.

— Ну, ось бачите... А про вас окрема розмова. Як же це ви? Ось незабаром вам звання старшини присвоять, а ви тут — з доповідною! Негарно виходить...

Розмова з комісаром затяглася. Команда вже спала, коли Яків Сажнев вийшов з каюти Володіна. Але він не пішов у кубрик, а постукав у радіорубку.

— Що тобі? — запитав радист, висунувши голову з дверей, на яких блищала мідна дощечка: «Вхід стороннім заборонено».

— Пусти зведення послухати.

Якусь мить радист вагався, але потім сказав:

— Заходь.

Яків присів навпочіпки біля дверей, зіпершись широкою спиною об ніжку стола...

В зведенні говорилося, що наші частини міцно тримають позиції під Сталінградом і на окремих ділянках контратакують ворога, що в передгір'ях Кавказу тривають уперті бої. Все те саме. Нічого нового. Але Яків Сажнев глухо сказав здивованому радистові:

— Відкусив багато, ковтнеш мало... У нас, брат, все продумано. Ми вже якщо підемо в наступ, то напевне...

І вийшов з радіорубки.

Уранці після сніданку на кораблі почалося заняття. Одержавши в командира бойової частини інструктаж і літературу, Сажнев зібрав свій гарматний розрахунок і повідомив, що почнеться вивчення матеріальної частини гармати.

— Хіба ми не знаємо нашої гармати? — здивувався Олексій Братов.

Якщо знаємо, то повторимо. Це не зашкодить.

— Всю війну біля неї, коханої,— засміявся Братов.

— А ти не жартуй,— суворо зауважив Сажнев,— нам тепер не відступати доведеться, а наступати, так що перевір себе ще раз.

Навчання відбувалися щоденно. Сажнев міг несподівано поставити таке запитання, що навіть Олексій Братов здивовано розводив руками:

— Ось тобі й кохана! Вередлива ти, виявляється, особа.

Потім Сажнев організував тренування на швидкість стрільби.

— Тут уже я себе покажу,— обіцяв Олексій Братов.

Справді, він виділявся серед інших своєю спритністю і вмінням, але це лише зайвий раз підкреслювало, що для всієї обслуги тренування абсолютно необхідне. Сажнев не давав спокою своїм підлеглим доти, доки не добився від кожного цілковитої досконалості. Втім, і після цього він тримав своїх людей в стані постійної бойової готовності. Бувало, сидить в кубрику, пришиває гудзик до бушлата і раптом вигукне своїм сильним голосом:

— Гармата номер два, бойова тривога!

Вся обслуга стрімголов кидається до своїх місць. Клацає замок, грізно повертається у всі боки ствол, і взагалі все відбувається так, немовби гармата веде бій з противником.

— Убитий перший навідник! — лунає команда.

Олексій Братов падає на палубу. На його місце стає інший, і гармата продовжує вести вогонь. Сажнев «виводить з ладу» то одного, то іншого, навіть самого себе, змушуючи всіх у розрахунку мінятися ролями.

Після кожного такого навчання Яків Сажнев вистроював підлеглих тут же біля гармати. На обличчі в нього було задоволення, але він починав робити зауваження суворим, «уставним» голосом: той не підв'язав як слід протигазу, і він висить, мов торба, на животі; той приборг пізніше на дві секунди («наче до тещі в гості йдете!»); той затримався під час заміни бійця, який вибув з ладу.

Одного разу на таке тренування прийшов командир корабля Угаров. «Добрий командир виросте»,— подумав він, побачивши, як чітко керує Сажнев своїми людьми, і запитав:

— Чому тренуєтесь невчасно? Адже зараз за розписом самообслуговування.

— Для несподіванки, товаришу капітан третього рангу,— швидко відповів Сажнев.— Щоб як у справжньому бою.

— А обмундирування, койки у вас в порядку?

— Так точно, в порядку.

— Ану, давайте підемо подивимось.

У супроводі чергового по кораблю і всієї обслуги другої гармати Угаров спустився в кубрик. Всі, хто там був, схопилися на ноги.

— Продовжуйте своє діло,— сказав Угаров і звернувся до Олексія Братова: — Де ваш рундук? Покажіть одяг.

Братов охоче виклав новенький бушлат з тонкого чорного сукна з гудзиками, що сліпили очі, добре випрасувані штани, темно-синю фланелеву сорочку, форменку, білу, як сніг, з синім смугастим коміром, білизну і, нарешті, з самого дна рундука витяг до блиску начищені ботинки.

— Багато живете,— сказав Угаров таким тоном, немовби тільки зараз дізнався, в що одягається матрос, і всі присутні стримано засміялися.

— Ви мене не зрозуміли,— пояснив Угаров.— Адже війна, труднощі які в країні, а ми з вами ні в чому не відчуваємо нестатку: одягнуті, нагодовані... Ось, наприклад, фланелева сорочка. Найвідмінніша. Скільки їх у вас?

— Дві.

— Будь ласка, дві. У кожного по дві. І всі вони зроблені уже під час війни. Їх роблять наші дружини, сестри. Герої вони, справжні герої. Сторицею їм віддячити треба.

— Ми в боргу не лишимося, товаришу капітан третього рангу,— сказав Віталій Назаров.

— Та ви такі,— посміхнувся Угаров.— Я ще не забув, як ви купалися проти ночі для зміцнення свого здоров'я. Назаров почервонів.

— Було, товаришу капітан третього рангу. Та більше такого не траплялось і не трапиться.

Угаров поклав фланелеву сорочку на рундук, і в цей час з неї випала фотокартка.

— Дружина чи... знайома? — жартівливо спитав Угаров, розглядаючи вродливе обличчя жінки.

— Дружина старшини Чигирина.

— Як це? Чому ж вона у вас зберігається?

— Подарувала мені.

— Не розумію.

Олексій Братов коротко розповів, як привіз Оксану до себе додому, як зустрівся на кораблі з Антоном, як Антон Чигирин в той день, що його списували з корабля, одержав листа про смерть сина. Угаров слухав, і очі його то прояснювались, то на них набігала якась тінь.

— І що ж, бачив Чигирин у вас цю фотокарточку?

— Звичайно, бачив. Я сам йому показав.

— І повернув?

— Повернув.

Якийсь час Угаров мовчав, потім сказав замріяно:

— Ви ось розповідали, а я слухав і думав... Хороші ви люди. Пам'ятаєте, в романі Горького «Мати» один з героїв говорить, що надійде час, коли люди стануть милуватися один одним, коли кожен буде, як зоря, перед іншим. Як мені здається, то це він про наш час писав... Коли я був молодим, все це було зовсім по-іншому. Ось, ніс у мене перебитий. По кораблю ходять чутки, що це мені його боксер звернув. Але це неправда. Це один ревнивець залізним прутом ударив... — Угаров засміявся, неначе розповідав щось веселе. — Підбіг і вдарив. За дівчину...

— А ви її любили? — запитав Віталій Назаров, якому дозволялось більше, ніж іншим.

— Любив, — відповів Угаров. — І зараз люблю.

— Де ж вона? — вирвалося в багатьох.

— Вона — моя дружина... Е, забалакалися ми з вами, а час іде. — Він піднявся, пожартував: — Ви хоч боцманові Кирдязі не говоріть, що ми стільки часу змарнували. Він у нас ой який сердитий!..

33

Вже кілька годин два торпедних катери — «Колгоспник» і «Стахановець» — гойдаються на воді недалеко від берегів ворожого порту. На «Стахановці», який призначений ведучим, служить кулеметником Антон Чигирин. Разом з командиром катера і боцманом він вдвляється в темряву ночі. Але ворожих кораблів, яких вони чекають, не видно.

Обличчя командира катера Завірюхи розпливається в темряві, але Чигирин знає, що воно, як завжди, спокійне — усмінене, бадьоре. Старший лейтенант Завірюха — це здорова, весела, проста в поведінці людина. Він нічого не любить робити наполовину. Якщо сміється, то так, що здається, повітря навколо колишеться; якщо розповідає що-небудь, то з таким захопленням, немовби нічого цікавішого в світі й немає; якщо їсть, то з таким апетитом, що всім біля нього починає хотітися їсти; але вже як вийде на бойову операцію, то виконає її так уміло і з такими несподіваними варіантами, що катерники довго потім згадують.

У нього три бойових ордени, і він жартує:

— Ще багато фашистських кораблів чекають своєї черги під воду. Куди я ордени чіплятиму?

Старший лейтенант Завірюха — справжній торпедник: енергійний, винахідливий, спритний, витриманий. Ось і зараз Завірюха чекає. Вже п'ять годин уперто чекає, з дивовижним спокоєм і терпеливістю. Він кутається в реглан з великим котиковим коміром, що спадає аж на спину, і, немовби радячись, звертається до Антона:

— Ну що, Чигирин? Будемо рушати?

— Мабуть, пора, — говорить Антон, гадаючи, що Завірюха вирішив повертатися на свою базу.

— Еге ж, час.

Обидва катери завели мотори і повним ходом пішли в напрямку ворожої бухти. На таке Антон не сподівався. Він ухопився рукою за станину кулемета і з подивом дивився навколо та чекав, що буде далі. Перед самим входом до бухти Завірюха випустив зелену ракету. Бухта, порт і кораблі в ньому на короткий час освітілися холодним зеленим світлом. За півхвилини такою самою зеленою ракетою відповіли з порту. Обидва катери вскочили в бухту. Тут для них була робота! Біля причалу стояло кілька великих барж з танками і гарматами. «Стахановець» і «Колгоспник» майже одночасно випустили торпеди. Два неймовірної сили вибухи розітнулися в нічній темряві. Не встигли затихнути відгомони вибухів, як на березі спалахнув прожектор. Яскравий промінь забігав по бухті. Скориставшись тим, що вороги освітили власні об'єкти, «Колгоспник» випустив ще одну торпеду і вискочив з бухти під тінь скель. «Стахановець» лишився сам. Хіба міг Завірюха повернутися на базу з невикористаною торпедою?

— Приготуйтеся, — наказав він боцманові й Чигирину.

Недалеко від катера почали падати ворожі снаряди. Промені прожектора витанцьовували на воді, вихоплюючи з темряви окремі шматки бухти і показуючи власні судна.

— Молодці фріци! — злісно і весело засміявся Завірюха. — Допомогли зорієнтуватися... Ану, Чигирин, дай по прожекторові. Тільки так... по-нашому!..

Після першої ж черги прожектор погас, і, поки спалахнув інший, Завірюха вивів катер на висхідну позицію.

— Товсь! — скомандував він і зараз же випустив другу торпеду. Знову вогняний вихор шарпонував воду, берег, повітря. Торпеда попала в ціль. Більше Завірюха не затримався й на секунду. Він швидко пішов у море. Це було зроблено дуже вчасно. За ним погналися три ворожих торпедних катери. Вони, відкривши вогонь з кулеметів, по-

чали обходити його з обох боків. Важко довелось би «Станхановцеві», коли б у цю найкритичнішу хвилину не наспів «Колгоспник». Фашисти не чекали нападу з флангу. Мабуть, думаючи, що це не єдиний катер, що з'явився так несподівано, вони швидко повернули в бухту. Бій був швидкий і надмірно напружений, яким взагалі буває бій торпедних катерів.

Тепер, коли гостра небезпека минула, Антон Чигирин з цікавістю почав спостерігати за своїм командиром. Навіть в найтяжчу хвилину Завірюха не виявив розгубленості. А зараз обличчя його було веселе, жваве, як у хлопчика-пустуна.

— Ну ось,— звернувся він до Чигирин і боцмана,— чотири баржі із зброєю — до всіх бісів на дно!..

Сповнений радістю, він заговорив хвалькувато:

— Кажуть: «Завірюха щасливий, у нього якесь особливе воєнне щастя є», а щастя, знаєте, в чому? Винахідливість. Ось... Треба вміти обдурити ворога. Він думає... що ти будеш робити одне, а ти робиш зовсім інше, таке, що йому й на думку не спаде. І крім усього, треба бути майстром своєї справи, знати, що до чого. Ось тобі і воєнне щастя! Ти думаєш, я так собі в бухту пішов? Ні, я знав, що німці своїх катерів чекали, ось і дождались.

Він засміявся так щиро, широко, розкотисто, як можуть сміятися тільки люди здорові тілом і душею.

— Це щастя багато хто за хвіст ловив, з давніх-давен, та не кожному воно давалось... А ось Степан Йосипович Макаров — той розумів. Розумів, що щастя у знаннях, в дисципліні, а головне, в тому, що ти знаєш, за що б'єшся... Чигирин, ти не пам'ятаєш, як ото сказав Макаров?

— Про що? — спитав Антон. Він з задоволенням слухав Завірюху і уважно та допитливо слідкував за його обличчям.

— А про те, яким повинен бути командир?

— Ні, не пам'ятаю.

— Ну, то послухай. Наприклад, командуєчий флотом. Він повинен мати такі якості. Характер, це значить — наполегливість і спокій. Далі — розум, морське око, знання, здоров'я, справедливість. Он як... А які якості повинен мати матрос, знаєш?

— Теж ні.

— Ех, ти!.. Здоров'я і витривалість — раз, звичку до дисципліни — два, звичку до моря — три, знання і сміливість — чотири. Ясно?

— Ясно.

— А середній командир, ось такий, як я, повинен мати і ті й інші якості. Бо мені доводиться бувати і начальником, вроді командуючого, і підлеглим, вроді матроса. Такто, Антоне... Ти як думаєш, є в мене якості і командуючого флотом, і матроса?

— Думаю, що є.

— Ні, брат, помиляєшся,— несподівано вдався до самокритики Завірюха.— Є, але недостатня кількість. Ось, наприклад, сміливості у мене не вистачає. Часом страшно буває. Я хочу витравити з себе це почуття. Воно заважає мені.

Такі розмови з Чигирином він затівав часто, і вони подобались Антонові.

На малювання Завірюха спершу дивився з жартівливою недовірою, як дивиться доросла людина на дитячі пустощі. Підійде до Антона, гляне на ескіз і, поблискуючи веселими очима, запитає:

— Малюєш?

— Малюю, товаришу старший лейтенант.

— І виходить що-небудь?

— Та наче виходить.

— А якщо «наче», то краще кинь. Роби тільки те, що добре виходить, до чого велика пристрась є.

Але одного разу він довше, ніж звичайно, затримався біля Чигирина. Стояв і розглядав малюнок, на якому було зображено торпедний катер, що атакує ворожий корабель. Привертала увагу постать командира катера, особливо його обличчя. В ньому було багато рішучості, відваги, поривання вперед. Далекий вогонь вибуху ліг яскравим відблиском на це обличчя, і від цього ще виразнішими стали очі, губи і кожна рисочка на щоках та на лобі.

— Невже я буваю таким? — раптом запитав Завірюха, і видно було, що він зацікавився картиною.

— Мабуть,— ледь посміхаючись, промовив Чигирин.

Завірюха відступив на крок, ще раз, примруживши очі, глянув на картину і рішуче промовив:

— Ні, я таким не буваю. Я — простіший. Це ти кого намалював?

— Персонально нікого. Так... збірний тип. Вас я спостерігав у бою, інших бачив — а потім ось так і вийшло... Тільки я ще не закінчив. Бачите оцього кулеметника? Як дивишся на нього, то спершу здається, що все в ньому є — і динаміка, і виразність, а ось в очах, в обличчі всього

цього ще немає. Так, немовби він не думає і не почуває. Правда ж?.. А так не буває в житті.

Тепер Завірюха поглядав то на малюнок, то на Антона, наче не міг вирішити, що заслуговує на більшу увагу. Потім підійшов до Чигирина впритул, по-дружньому взяв його за руку й сказав:

— Ось що. Підійть до міста і купіть собі фарби. Щось мені здається, ніби у вас виходить. Купіть все, що треба. Гроші є? Якщо немає, дам. Я не художник і, чесно признаюсь, не дуже розбираюся в тонкощах цього діла, але посправжньому красиві картини люблю і думаю, що у вас талант. Таке обличчя в цього командира! Здорово!..

З того дня в житті Антона багато змінилося. Всіляко підтримуваний Завірюхою, він накинувся на роботу, як голодний на хліб. Поки він працював над одною картиною, життя підказувало йому нову тему. Нові події і обличчя просилися на полотно.

Своїми картинами він прикрасив червоний куток і житлові приміщення торпедників. Під час роботи він забував про смерть сина, навіть про Оксану, від якої вже давно не одержував листів.

Коли втома зборювала його, він лягав на ліжко і знову ж таки перед очима в нього була Оксана: він чув її голос, почував тепло її рук.

34

Федорові Білогою, як і іншим полоненим, одягли на спину дерев'яні носилки, зроблені на зразок ящика. Федір підходив до купи цегли, чекав, поки наповнять ящик, потім ніс цеглу до мулярів. Знову і знову... Туди й назад, туди й назад. Земля починала вертітися перед очима.

До колючого дроту, яким було обнесене місце роботи, під час обіду підходили жінки. Вони приносили полоненим хліб, сухарі й інші продукти, які можна було перекинути через дрот. Спершу їх не підпускали й близько. А потім гітлерівці, видно, вирішили, що це навіть вигідно — менше треба дбати про харчування полонених.

Жінки юрмилися біля дроту, сміливіші підходили ближче до конвоїра.

— Пан! Можна дати?

— Дати, дати! — вишкіряв зуби конвоїр.— Ап!..

Полонені хапали шматки хліба, сухарі, впивалися в них зубами. Спочатку Федір Білогай не брав у цьому участі.

Він сидів на землі зовсім окремо і дивився вбік, щоб не бачити принизливої картини, не чути, з яким знуцанням фашистський автоматник викрикує оте «ап».

Але він дедалі худнув, втрачав останні сили. Було ясно, що на рідкому супові, яким годують полонених, на шматочкові хліба, схожого на кізяк, довго не протягнеш. А Білогай хотів жити. Жити для того, щоб вирватися з полону і відплатити оцим дикунам. До того ж Степан Чумак не раз говорив:

— Ти, Федя, їж. Цей хліб дають нам наші люди, від щирого серця... Їж, бо загинеш. Не смерть твоя потрібна, а життя.

І ось одного разу Федір Білогай не лишився наодинці, окремо від інших, а підійшов, як і його товариші по нещастю, до колючого дроту. Він підняв очі і побачив дівчину, яка вдивлялася в обличчя полонених.

«Когось шукає,— вирішив Білогай.— Може, брат у неї десь так, як я, може, батько...» Невідомо чому, дівчина зупинила свій погляд саме на Федорові, може, її вразив вираз його обличчя. Вона зробила йому знак рукою, розмахнулася і кинула шматок коржа. Корж був ще теплий, від нього йшов смачний запах. Але, ухопивши його, Федір все ще не наважувався піднести до рота. Він стояв, трохи зігнувшись під вагою носилок, які німці не дозволяли скидати навіть під час обіду, і невідривно дивився на дівчину. В його погляді були вдячність, біль і сором. Він відчув, що очі його застилає сива пелена, а по щоках покотилися дві сльози. «Ну, це вже зовсім погано,— подумав Федір.— така слабкість не потрібна. Треба тримати себе в руках...»

Може, дівчина зрозуміла, що в цю хвилину коїться в душі Білогая. Вона раптом затулила долонями обличчя, швидко повернулася і побігла геть. До Федора підійшов автоматник і, шкірячи зуби, простяг руку.

— Інженер, ап! Гут фрау, гут... Гіб брот!

Іншим разом Федір Білогай, може, мовчки виконав би його наказ, але перед очима ще стояла дівчина, йому здалося, що, коли він віддасть конвоїрові хліб, то образить її, і він різко вигукнув:

— Не дам! Не підходь, звір!..

Очі його запалали, брови зійшлися на переніссі. Він втупився в конвоїра тим страшним поглядом, яким біля ешелону так налякав лейтенанта Шальте. Конвоїр більше не наполягав, щоб Білогай віддав йому хліб, він навіть

відійшов трохи вбік, але злісно закричав, звертаючись до всіх полонених:

— Становись! Становись!

Білогай відбувся лише тим, що солдат уже в колоні штовхнув його прикладом автомата.

Дівчина почала приходити майже щодня. Вона кивала Федорові привітно головою, вони посміхалися одне одному самими лише губами, непомітно для інших. Одного разу вона кинула йому шматок чорного хліба. Федір, хоч і був голодний, але не квапився їсти, йому все ще соромно було їсти в її присутності. Та дівчина піднесла до рота руки і знаками показала, щоб він їв. Тоді Білогай заховався в наговпі полонених. Він відкусив раз, вдруге і заціпенів: під зубами хруснув папірець. Він опустив руки і тремтячими пальцями витяг його з хліба. Оглянувшись навколо і переконавшись, що зараз ніхто не звертає на нього уваги, він нахилив голову, прочитав: «Потерпіть. Скоро у вас буде можливість втекти. К». Невимовна радість раптом охопила все єство Білогая. Ноги його затремтіли так, що він не міг на них встояти і опустився на землю.

Папірець Білогай розірвав на найдрібніші шматочки і ретельно втоптав їх у землю. Але прочитані слова палили мозок. Федір знову піднявся, протиснувся наперед, щоб знаками розповісти дівчині про свою радість, щоб подякувати їй, як це було можливо в його умовах, але дівчини вже не було й близько...

35

Все вийшло простіше, ніж Оксана передбачала. Вона закінчила курси медичних сестер, їй видали військові документи, разом з іншими дівчатами вона сіла у вагон і поїхала.

Знову Ташкент... Самарканд... Бухара... Ашхабад... Каракумські піски і Красноводськ. Знайомий шлях, знайомі місця. Нічого не змінилося тут. Зате Оксана стала вже не та. Вона зовсім не схожа на колишню Оксану. Тоді вона почувала себе такою слабосилою, такою безпомічною. Їй здавалось, що життя поверне її, як захоче, пожене, неначе пір'їну за вітром.

Цього не сталося. Вона знайшла в собі сили піти проти вітру і збудувати життя по-своєму.

Що ж сталося з нею? Чому не зломилася її недоля — розлука з любимим чоловіком, смерть дитини? Хто дав їй

силу витримати всі випробування? Оксана часто думала про це. І розуміла, що загартувалася вона серед людей, в заводському колективі.

Тепер вона з вдячністю згадувала і Кадирбаєва, який їй завдав чимало прикростей і якому вона завдала їх, може, не менше, і Лїду Волкову — тиху, скромну дівчину, яка стала їй близькою завдяки праці, і майстра, і начальника цеху, і навіть малознайому вагарку, яка раділа з її успіхів, немов з своїх... Ці люди прийняли її в свій колектив, під тримали і багато чому навчили. Потім вони вчилися у неї. Разом переборювали труднощі, разом загартовувались.

Тепер вона, Оксана,— не білоручка. Тепер її пальці уміють не тільки грати на роялі. Ого, вони ще дещо уміють робити! Вона сміливо взялася за нову для неї справу, проїнялася глибокою любов'ю до праці і в ній здобула сили для дальшої боротьби...

У Красноводську Оксана дуже хвилювалася: чи не пошлють її на Чорне море? Адже там десь воює її Антон!.. Але в комендатурі подивилися документи і посадили дівчат на пароплав, який взяв курс на Астрахань.

— Все ясно, дівчата: Четвертий Український,— одразу здогадалась Валя Лугова, маленька дівчина з круглим личком і білим пасмом над наївними синіми очима. Валя була нічим не схожа на Оксану. Оксана — чорноволоса, з виразом суворості і печалі у великих темних очах з довгими віями. Валя — білява, з постійною посмішкою на губах, з жартом на язиці. Але вони швидко подружились у вагоні і всю дорогу не розлучались.

— Чому ти думаєш, що Четвертий Український?

— А тут і думати нічого, все ясно: Ставрополь, Майкоп, Краснодар, Ростов — ось його шлях. Коли б нас на якийсь інший фронт посилали, то по іншій би й дорозі їхали.

Валя не помилилася.

Події на фронтах розгорталися швидко. Радянські війська, розгромивши німецько-фашистські армії під Сталінградом, почали наступ на захід. Німці зазнали жорстокої поразки в Донбасі і на Тамані. В кінці тисяча дев'яťсот сорок другого року рештки розбитого німецько-фашистського угруповання відкотилися до гір Владикавказу, а навесні сорок третього від окупантів були визволені і Північний Кавказ та Кубань. Гітлерівці опинили-

ся в тяжкому становищі: на заході в них було море, а зі сходу на них насувались, як невмолима гірська лавина, радянські війська.

Антон Чигирин, як і всі торпедники, почував, що наближаються значні події. Часу для малювання ставало все менше. Кілька картин так і лишилися незакінченими, і він не знав, коли зможе закінчити їх. Навчання, тренування, учбові бойові тривоги, атмосфера напруженого чекання не давала змоги працювати.

Якось вранці він побачив в сусідній бухті багато нових катерів і різних кораблів невеликого тоннажу. Вони прибули вночі і розташувалися так вдало, що тільки дуже уважне око могло звернути на них увагу.

— Оце вони і є,— сказав матрос, який стояв біля Антона.

— Хто «вони»?

— А ті, що для десанту підготовляються.

— Може, й вони,— непевно промовив Чигирин.

Серед катерників останнім часом почалися розмови про майбутню висадку десанту в Новоросійську. Ніхто нічого офіційно про це не говорив, та, природно, і не міг говорити, але неофіційно розмови набирали все ширшого розмаху.

Другого дня кількість одиниць так званого «москітного флоту» в бухті набагато зросла. Тепер уже ні в кого не було сумніву в тому, що найближчим часом на катерників чекає велика і відповідальна робота.

Виявилось, що чекали не дарма. Десятого вересня, як тільки на землю опустився вечір, по житлових приміщеннях пролунала команда:

— Всім по катерах!

Осінній вечір швидко перетворився на непроглядну чорну ніч. Чигирин не бачив, що творилося в сусідній бухті, за молотом, але він чув багато найрізноманітніших звуків, якими, як правило, супроводжувалась підготовка до виходу в море. Лунали короткі команди, дзвеніли якірні ланцюги, то тут, то там спалахували сині сигнальні лампочки, ведучи німу розмову, незрозумілу для стороннього ока.

Завірюха був на своєму місці і, як завжди, бадьорий та веселий. Він то наспівував щось собі під ніс, то незлобливо ляяв когось:

— От, чорти, пересипали якір, а тепер вовтузяться.

Чигирин дивився в тому самому напрямку, що й Завірюха, але ні корабля, ні якоря, який пересипали, ні самих

«чортів» не бачив... Мимо пройшов «мисливець», тягнучи за собою кілька переповнених людьми шлюпок. Потім так само з шлюпками на буксирі процахкав сейнер. І знову Завірюха зауважив:

— Еге, любии, тебе самого треба було б на буксир узяти.

Кораблі середнього тоннажу пройшли в тому ж напрямку, що й попередні, але дещо мористіше. За ними на буксирі тяглися маленькі судна, які більше вгадувались, ніж виднілися в темряві.

— А чого ж ми стоїмо, товаришу старший лейтенант? — запитав Чигирин.

— Підемо, не квапся.— Завірюха кивнув головою в бік суден, які зникли в темряві, і додав: — Вони нам нерівня. Ми набагато пізніше вийдемо, а раніше за них на місце прибудемо. Без нас вони все одно нічого там не зроблять.

Завірюха ще якийсь час слідкував за темним морем, немовби прислухаючись до його дихання, потім глянув на годинник з циферблатом, що світився, і зібрав до себе всю команду.

— Отже, товариші, йдемо на Новоросійськ,— сказав він.— Попереду нас три катери проривають бонові загороди, розчищають прохід у бухту. Ми вриваємося слідом за ними і випускаємо торпеди просто по молу, щоб знищити або вивести з ладу берегові укріплення та ворожі вогневі точки. Стріляти теж доведеться. Але пам'ятайте: після моєї команди «вогонь!» стріляти так, щоб небові було жарко. Чим більше вогню, тим краще, тільки, звичайно, на вітер куль не випускайте. Ну, та ви знаєте, як треба стріляти, не вперше... Потім уже почнуть своє діло десантники...— І, немовби закінчивши офіціальну частину своєї короткої промови, Завірюха перейшов на інший, дружній, веселий тон: — Там, брат, такі хлопці зібралися, що фріци будуть і верещати й плакати... Все ясно, товариші?

— Ясно.

— Ну, що ж... Час.

Кілька торпедних катерів разом відірвалися від причалу. Загули мотори, завирувала, зафосфорилася вода під кормою. І знову, як завжди під час руху катера, Чигирин переживав почуття лету. Воно посилювалося ще й тим, що навколо було темно, а море лежало спокійне, майже рівне. Катер не трясло, не підкидало, він легко і швидко плинув по воді, наче й справді летів у повітрі.

Незабаром справа по борту з'явилися судна. Їх було не менше сотні. Вони йшли кількома кільватерними колонами в тому ж напрямку, що й «Стахановець». Завірюха глянув на годинник. Все йшло з точністю до одної хвилини.

Далеко праворуч небо палахкотіло від частих спалахів. Пострілів не було чути за гуркотом моторів, але Завірюха знав, що то наші сухопутні війська почали наступ. На їхню долю випало здійснювати головні бойові операції по визволенню міста. Десантом з моря їм мали допомогти морські піхотинці.

В суцільній темряві катери — підривники бонів — непомітно для противника проникли в бухту. Настали найнапруженіші хвилини. На протилежному кінці міста, куди уже ввірвалися радянські війська, кипів бій, а тут, біля моря, поки що було тихо.

Та ось в бухті розітнулося два вибухи. «Стахановець» зараз же рвонувся вперед. Чигирин бачив, що праворуч і ліворуч також мчать катери, але він невідривно дивився на берег, притиснувшись до свого кулемета. Так, он уже простяглися в повітрі нитки трасуючих куль.

Під ногами коротко здригнулася палуба, неначе катер черкнув кілем об камінь. То випустили першу торпеду. В обличчя ударило тугим, гарячим повітрям.

— Вогонь! — закричав Завірюха.

Чигирин натиснув на гашетку. Перші його кулі пішли вище берега. Антон поправив приціл, і кулемет знову затрясся в його руках.

Катер зробив коло і знову попрямував до молу. Ще раз здригнулася палуба під ногами і через кілька секунд попереду пролунав вибух. На березі прокотилося громове «ура».

— Пішли, браточки! — вигукнув Завірюха.

Але то були останні звуки, які зафіксував гарячий Антонів мозок. Чигирин з страшною силою ударило в вуха, йому засліпило очі, гострим боєм пронизало голову...

Степан Чумаков не міг зрозуміти, що коїться з Федором. Він став веселішим, погляд його очей ще більше загострився, насторожився, немовби він у всьому, що було навколо, бачив щось таке, чого не бачили інші.

Якось пізно вночі, коли навколо всі спали, знесилені важкою роботою, голодом і знущаннями, Степан приторкнувся до Білогаєвого, плеча.

— Федоре... Федоре, ти спиш?

— Ні.

— Я бачу, ти якийсь дивний став. Що з тобою?

Білогай взяв свого друга за руку.

— Стьопа, я уже давно хотів тобі сказати... Та ще сам не дуже вірю. Надто незвичайно все те, несподівано.

— Що таке?

— Мені кинули в хлібові записку.

— Записку?! — Степан звівся на лікоть.

— Тихіше, тихіше... Авжеж, записку. І знаєш, що в ній? Лише кілька слів, але яких слів, Стьопо...

— А може, це... провокація? — недовірливо запитав Чумаков, вислухавши Білогая. — Чому мені такої записки не кинули чи ще комусь? Ти знаєш, як до тебе тут ставляться. Цих гадів оберігатися треба.

— Ні, ні, цього не може бути.

— Хто кинув?

— Дівчина, та, що мені завжди хліб приносить. Підписалася лише однією літерою — «К».

— Подивимося, що далі буде, — розважливо промовив Степан. — Хіба ти не знаєш, які вони підступні тварюки, оці фашисти. Вони тобі самого чорта підішлють...

Кілька днів дівчина не приходила. Федір завагався: чи то не здалося йому? А швидше за все, що Степан правий: мабуть, її підіслали гітлерівці і тепер стежать за кожним його кроком...

Але вона прийшла знову. Як завжди, кинула шматок хліба, і в ньому й на цей раз Федір намацав папірець. Він швидко прочитав: «Вже скоро. К...» Що означає оце «скоро»? Що допоможе йому втекти?.. Довгими безсонними ночами вони обдумували з Степаном план втечі, але нічого не приходило в голову. Надто ретельно охороняли гітлерівці концтабір. Надто пильно слідкували за кожним полоненим, а особливо за Федором Білогаєм. Тепер невідома дівчина обіцяє, що буде влаштовано втечу. Йому треба тільки своєчасно зорієнтуватися, використати нагоду. Що ж це за нагода? І коли вона трапиться?..

Відбудовні роботи на судноверфі наближалися до кінця. Стояв уже готовий док, були зроблені стапелі, зведено кілька службових приміщень на березі. Федір Білогай, як людина добре обізнана з будівельною справою, бачив, що

все це будується не капітально, а похапцем, з розрахунком на те, аби тільки швидше розпочати ремонт розбитих кораблів.

Але обер-лейтенант Шварц і начальник судноверфі, товстий флегматичний німець, що вічно смоктав свою коротеньку люльку, були явно задоволені наслідками роботи. Зустрівшись з Федором, Шварц навіть не штовхнув його, як звичайно, і не наказав, щоб над ним знущались інші, а заговорив:

— Ви добре працювали, інженер Білогоай. Ми будемо ремонтувати корабель. Ми будемо знищувати більшовицький флот.

Того дня Федір повертався в табір особливо пригніченим. Судноверф починає роботу. Німецькі фашисти продовжують топтати рідну землю. Він, Білогоай, все ще сидить в концтаборі, а дівчина, яка обіцяла допомогти втекти, не приходить уже кілька днів.

Що ж, він зробить по-іншому: вихопить у конвоїра автомат і, раніше ніж сам загине, знищить хоч би з десяток гітлерівців. Це буде чесна смерть. Він загине, як і належить воїнові,— з зброєю в руках, від ворожої кулі, а не від щоденних знущань і тортур...

Другого дня табір підняли рано. По небу низько пливли важкі хмари, темно-сизі й зловісні. Холодний вітер бився в дахах бараків, сумно висвистував в колючому дротові огорожі. На сході на кілька хвилин показалися промені сонця, холодні, немов намальовані, але й вони швидко зникли. Сонце так і не з'явилося.

Конвоїри бігали як ошпарені. На відкриття судноверфі ждали якесь велике начальство. Шварц не хотів ударити лицем в грязь і вирішив підготуватися до зустрічі начальства якнайкраще. Він бігав з місця на місце, наказував прибирати риштування, очистити територію будівництва від уламків.

Високе начальство приїхало опівдні. Це був коротенький товстопикий генерал. Шварц запобігливо оббігав його то справа, то зліва і весь час щось доповідав. Високе начальство котилося на своїх коротеньких ніжках, а за ним рухалась ціла свита військових і цивільних осіб.

Обійшовши територію, генерал виявив бажання зійти на док і почав підійматися по крутих залізних східцях. За ним хвостом потяглася вся група супроводжуючих. Знизу Федорові було видно, як Шварц забіг зліва до начальства

і, театральню простягнувши руку, щось показував та швидко розповідав.

І в цю мить сталося несподіване. Десь вглибині важко охнула земля, потім ще раз і ще... Стіна доку, на якій стояло начальство, немовби підстрибнула і почала повільно хилитися набік. Це тривало кілька секунд. Потім стіна рухнула, придавивши своєю страшною вагою все живе і мертво, що потрапило під неї. Навколо стало темно від пилу і диму.

«Ось воно! — промайнуло в голові Білогая. — Це її робота, тієї милої, хорошої дівчини і її друзів...»

— Тікай! — крикнув Федір до Степана. — Тікайте, товариші!

Він кинувся між двома напівзруйнованими стінами. Стіна зліва в одному місці майже лежала. Федір з надзвичайною легкістю перестрибнув через неї. Слідом за ним на стіну вискочив і Степан. Оглянувшись, Федір побачив, що Чумаков раптом смикнувся, схопився рукою за груди і, похитнувшись, упав.

— Біжи, Федоре! — почув Білогай Степанів голос і по інерції зробив ще кілька кроків уперед.

Але раптом зупинився: «А як же Степан?..» Майже не тямлячи себе, Федір кинувся назад. Він когось збив з ніг, хтось ударив його, притиснув обличчям до землі, скрутив за спиною руки і потяг... Кризь гамір, крик і постріли він почув голос Степана:

— Ех, Федя, що ти наробив? Чому не тікав сам?

Потім Федора повели. Його штовхали, били, якщо він падав, піднімали і били знову. Із уривчастих фраз, які вигукували фашисти, він зрозумів, що багатьом полоненим пощастило втекти, скориставшись випадком...

Опам'ятався він тільки в камері і зрозумів увесь жах свого становища. Він добре знав, які тортури чекають на нього, яку страшну смерть вигадують для нього фашисти...

Боцман Кирдяга сам завжди був чисто поголений, красиво одягнутий, підтягнутий і бадьорий, такою ж хотів бачити і всю команду. І горе було тому матросові, який насмілювався з'явитися на верхній палубі неакуратно чи не по формі одягнутим.

Голосом, який начебто ні на що погане не натякав, Кирдяга кликав:

— Синку, ану лишень іди сюди.

Матрос спокійно підходив.

— По якому року служби?

— По першому, товаришу боцман.

— А я думав, по десятому.

— Чому?

— Аякже! Вигляд у тебе такий, неначе ти пройшов при-
наймні тридцять морів і п'ятнадцять океанів... Ех, і моряк
же з тебе хвацький, матері його ковінька! — Кирдяга
приляскував пальцями.— Хоч Кукриніксів випишуй, щоб
тебе намалювали. А кльош, кльош який! На все Чорне
море...

І раптом він приголомшував і без того розгубленого мо-
лодого матроса запитанням:

— А бом-брам-лісель-галс знаєш що таке?

Моряк моргав очима, намагаючись пояснити:

— Бім... бом...

— Та не «бім-бом», а бом-брам-лісель-галс!.. А «Бім-
Бом» — це такі артисти були, коміки... Так, значить, не
знаєш? А може, ти подумаєш? Все одно не знаєш? От тобі
й на. А для чого це ти кльош начепив? Для вигляду? Для
враження?.. Ні, крихітко моя, це — не те...

І починав говорити чомусь у множині:

— Ми з тобою не морські пірати, а радянські моря-
ки. На весь світ гордість. Все повинне бути у нас краси-
ве; і поведінка, і душа, і одяг теж... Чи ти, може, дума-
єш, що кльош та стрічки до колін — це красиво? По-
миляємося, братику, помиляємося. Це — недисципліно-
ваність.

— Та це ж я помилявся, товаришу боцман, а не
ви.

— Та ти ж, ти. Про тебе й мова... Значить, зрозумів?

— Зрозумів.

— Ну, давай, іди.

Бувало, що центром боцманової уваги виявлявся старий
моряк.

Кирдяга і з ним починав свою приємну розмову з того
самого:

— По якому року служби?

— По п'ятому, товаришу боцман.

Кирдяга зневажливо морщився.

— Не видно.

— Чому не видно?

— Тому, що на салажонка схожий.

І Кирдяга починав відчитувати. Ні, не того матроса, який стояв перед ним, а якогось іншого, уявного салажонка, тобто молодого моряка, який тільки-но починає службу на флоті.

— Знаю я таких, бачив... Я, мовляв, уже послужив, у мене, мовляв, уже вся спина в черепашках!.. Безкозирка на потилиці, на лобі чуб, як колись ото сільські парубки носили, штани — мов у циркача якого, у клоуна, так би мовити, а груди голі. Правда ж?

— Вірно,— погоджувався матрос.

— Отож-то й є... А ти кажеш, по п'ятому?

Матрос стояв червоний і не знав, як йому вирватись з боцманових рук, щоб товариші не побачили його в такому невігідному становищі.

— По п'ятому, товаришу боцман... Я розумію...

— Ага, розумієш? Ну, давай, іди. Тільки пам'ятай: салажонкові ще можна простити таке порушення форми, воно — мале, дурне, а на тобі флот тримається. Ти — опора флоту.

Таке своєрідне напучування якимось почув Володін. Він сказав боцманові:

— Може б, ви трохи не таким способом, га? Надто вже грубо у вас виходить.

Кирдяга щиро здивувався:

— Грубо?! А як же його, щоб було пом'якше? Не співати ж їм колискову. Люди дорослі, зрозуміють.

Угаров по-своєму реагував на поучання боцмана:

— Повторюєтесь, Кирдяго, бездарно повторюєтесь... Нове що-небудь вигадайте.

На це зауваження боцман задоволено посміхався.

— Повтореніє — мать ученія, товаришу капітан третього рангу.

Так чи інакше, а зовнішній вигляд команди з приходом Кирдяги на корабель змінився на краще. Втім, цим не вичерпувалися якості Кирдяги. Послухавшись поради комісара, він у вільний час чудово розповідав матросам про своє закордонне плавання. Він так описував природу, людей, міста, що вони були перед слухачами як живі. Якодей він розповів про те, як в Америці, на вулиці Нью-Йорка, він заступився за маленьке негрєнятко, якого бив ногами якийсь «містер».

— Ви ж розумієте? Хлопчина не так ботинки почистив містєрові, так він його в обличчя, в обличчя!.. «Що ж ти,— говорю,— робиш, падлюка, бугшприт тобі в ніздрю? Адже

це дитина, ти ж її уб'єш!» А він мені: «Нігер, нігер!» — «Ну й що ж,— питаю,— що нігер? Бити його за це треба?» А в містера навіть піна з рота летить, як у скаженої собаки... Бачу я — прикінчить хлопця. А він, бідний, лежить на тротуарі, очима злякано водить і ніяк не втямить, чому це за нього заступилися, і, може, навіть не вірить, що це правда. Я тоді й говорю йому, хлопчині, значить: «Бери свої щітки і тікай, бо він же тебе уб'є, негідник такий... А ось тобі гроші. Не за роботу, а так, на згадку...» Ухопив хлопчина гроші, глянув, а там портрет Леніна. Зрозумів він, хто перед ним, засявав увесь, немовби на нього сонечко глянуло, і де той і ляк подівся! І всі навколо зрозуміли, а людей багато зібралось, заговорили, загули: «Рашен! Рашен! Совет!» — «Так,— говорю,— я з Радянської Росії». Взяв хлопчика за руку і повів з собою. І що ж ви думаєте? Як прив'язався він до мене, то й не відстає. Хотів було на нашому кораблі до нас у Радянський Союз втекти. Я б з радістю його взяв, та не можна...

«Швидкий» ішов у Геленджик. Вся команда добре знала про це, але Кирдяга неодноразово нагадував:

— Знаєте, куди йдемо?

— Знаємо, товаришу боцман.

— А знаєте, з ким зустрінємось, хто на нас дивитися буде?

— Командуючий ескадрою.

— Правильно. А ще хто?

— Торпедники.

— Отож і воно, що торпедники. Ті, що Новоросійськ брали. Орли!.. Перед ними треба бути в справжній морській формі, а то соромно...

На ходу драїли мідні поручні на трапах і навіть кнехти на палубі, перевіряли, чи всі кінці скручені в бухти, чи не брудно в рундуках та банкетах. Матроси працювали швидко, уміло. Але Кирдязі все здавалося, що можна працювати і швидше, і краще. Він підходив до котрогось із матросів, якийсь час стежив збоку за його роботою, а потім, не витримавши, накидався:

— Ну хто ж так робить? Дивися і слухай, як треба. Спершу намочи ганчірочку в бензині, та не дуже, а так, щоб тільки волога була. Потім посип її цинковим білилом і, поки ще не висохла, натирай нею всю мідь від початку до кінця. Тільки добре три, щоб ніяких плям не лишилося. Потім дай мідящі висохнути, та дивись, щоб не пересохло... Тепер бери сухеньку ганчірочку і — підряд, підряд

швиденько... Бачиш? Бачиш, що виходить? Сонце! В очах ріже.

У боцмана Кирдяги все це виходило артистично. Подивившись на нього в таку хвилину і зробиш висновок, що важливішої і приємнішої роботи, ніж драїти мідяшку, на світі немає...

Порт Геленджик мав святковий вигляд. Торпедні катери стояли біля причалів чисто прибрані, підфарбовані, красиві. Особовий склад був одягнутий у вихідну форму. На щоглі одного з кораблів розвівався на вітрі вимпел командуючого ескадрою.

«Швидкий» з шиком, майже на одному місці, розвернувся посередині бухти і швидко, кормою, пішов до причалу. На кормі стояв з приготовленим кінцем сам боцман Кирдяга, і вигляд він мав такий, неначе був боцманом всього Чорного моря.

Команда корабля, як завжди під час швартування, замерла, вишикувавшись вздовж бортів. На такому красивому, овіяному славою бойовому кораблі не можна триматися абияк, тим більше, що в порту командуючий ескадрою. Правда, його ніде не видно на палубі, але, може, він в цю хвилину спостерігає за «Швидким» з своєї каюти?

Пришвартувавшись, Угаров одразу ж зійшов з корабля. Зійшли на берег і деякі матроси та офіцери. Сажнев звернувся до боцмана:

— Дозвольте швиденько до торпедників збігати, дізнаюся, чи не в цьому дивізіоні служить Чигирин?

— Збігай, збігай,— охоче погодився Кирдяга.— А якщо тут, то тягни його сюди.

Сажнев потрапив у червоний куток і, тільки переступив поріг, радісно вигукнув:

— Ну, звичайно ж, він тут! Це його картини!

— Це ти про кого? — запитав матрос, який чергував в червоному кутку.— Чи не про Чигирина?

— Авжеж, про нього,— весело відгукнувся Сажнев.— Де він зараз?

Черговий матрос завагався трохи і нерішучим та тихим голосом відповів:

— Чигирина ти вже не побачиш.

— Чому? — здивувався Сажнев.— Адже це його нові картини.

— Картини його, це правда. Але Чигирин... загинув. Сажнев раптом зблід.

— Загинув?! Як загинув?.. Ти звідки це взяв?

— Знаю... І катера, на якому він плавав, також уже немає, на міні підірвався.

Антон Чигирин загинув! Це не вкладалося в голові Сажнева. Але йому тільки що сказала людина, яка знає. А може, це лише здогадки, може, живий Чигирин?..

— Ти точно знаєш? — видавив із себе Сажнев.

— Точно. Всі в нас знають.

Сажнев побрів до корабля. На пірсі він зупинився, наче не розуміючи, куди йому треба йти і для чого він тут. Але отямився, почувши сердитий боцманів голос:

— Бігом, Сажнев! Що з тобою?

Яків зійшов на палубу. Команда вже шикувалася на шкафутах.

— Швидше одягайся в найкращу форму і в стрій,— шепнув Кирдяга.— Нагороди видаватимуть.

Незабаром на корабель прийшов командуючий ескадрою. Це була людина невисока на зріст, широкоплеча, з густими темними бровами на твердому, суворому обличчі, з-під яких дивилися пильні, трохи примружені від постійного вдивляння в морську далечінь очі. Могутнє «Здравія желаєм» прокотилося по бухті у відповідь на його привітання. Він зупинився біля столика, застеленого червоною скатеркою, на якому були розкладені коробочки з орденами та медалями.

— Дорогі товариші! — звернувся командуючий.— Ворог відходить на захід. Наші доблесні радянські війська не дають йому й перепочити, наступають на п'яти, доганяють, знищують. Нашій армії велику допомогу надає Військово-Морський флот. Не мені вам про це розказувати. Ви самі учасники славних боїв, про які ніколи не буде наш народ...

Яків Сажнев почував, що його дедалі охоплює все більше і більше хвилювання. Прості слова командуючого викликали багато спогадів. І про що б не подумав Яків Сажнев, думка його весь час наштовхувалася на одне: немає Антона Чигирина! Був, тепер його немає. Він не стоїть тут в шерензі разом з своїми бойовими друзями, не одержує разом з ними заслужену нагороду... Якову Сажневу хочеться крикнути, щоб всі почули: «Товариші! Та ви ж іще не знаєте, що Антона Чигирина немає в живих!» Але він стояв мовчки.

— Я радий від імені Президії Верховної Ради Союзу Радянських Соціалістичних Республік вручити вам високі

урядові нагороди.— Коли командуючий говорив ці слова, обличчя його стало менш суворим — м'яким.

Угаров одержував орден Леніна. Він чітко підійшов до командуючого ескадрою і завмер перед ним. Яків Сажнев невідривно стежив за поведінкою командира корабля, за його обличчям, а сам тим часом думав: «А чи відомо вам, що Чигирина уже немає? Коли б і ви знали про це, може, мені стало б легше».

Боцманові Кирдязі вручали орден бойового Червоного Прапора. Хто б сказав, що Кирдязі уже за п'ятдесят? Хто б сказав, що під його мічманкою з золотою емблемою заховане поріділе волосся?.. Гляньте, як він чеканить крок, як гордо випнув груди, як широко розправив плечі! А як він промовив: «Служу Радянському Союзу!» Навіть прапори на щоглах, здавалось, заворушилися від його голосу.

— Боцман Кирдяга? — перепитав командуючий, вручивши орден і з цікавістю оглядаючи невисоку міцну постать.

— Так точно, боцман Кирдяга, товаришу віце-адмірал! Командуючий посміхнувся.

— Чув про вас. Бажаю сил і здоров'я. Такі люди, як ви, потрібні флоту.

Треба було бачити боцмана Кирдягу в ці хвилини. Обпалені сонцем і вітрами губи його здригнулися у вдячній посмішці, очі заблищали, і в них з'явилися сльози. Він так і пішов у шеренгу, не ховаючи їх, щасливо посміхаючись. Адже флот для нього — рідна сім'я, а командуючий — то батько, від якого кожному синові приємно почути слово похвали.

Ось Яків Сажнев почув і своє прізвище. Намагаючись триматися спокійно, він вийшов з шеренги.

Власні кроки звучали по залізній палубі незвичайно гучно. Йому здалося, що притихла вся бухта і всі зараз дослухаються до його кроків, дивляться тільки на нього...

— Указом Президії Верховної Ради...

І остання фраза:

— Поздоровляю і бажаю дальших бойових успіхів.

В руках у Сажнева сяяв, переливався золотом орден Червоного Прапора. Яків подивився на нього і знову подумав про Чигирина. Ось так і він би стояв з орденом... І раптом звернувся до командуючого:

— Товаришу віце-адмірал, дозвольте сказати.

— Прошу, будь ласка.

— Товариші,— глухо промовив Яків Сажнев.— Тільки що я дізнався, що Антон Чигирин загинув...

Ряди заворушилися, стриманий шепіт прокотився по шеренгах. Угаров для чогось зробив крок до Сажнева, але, глянувши на командуючого, зупинився, не знаючи, що йому робити далі.

— Одержуючи цей орден,— знову порушив тишу, що запала, Сажнев,— я хочу сказати, що буду бити фашистів і за себе, і за Антона Чигирина.

Яків змовк, подивився на командуючого.

— Дозвольте стати в стрій, товаришу віце-адмірал.

Тепер йому стало легше. Здалося, що його велике горе раптом розколалося на незліченну кількість великих крапель, залишивши йому маленьку гірку краплину...

На командуючого чекав швидкісний катер, але він разом з Угаровим пішов у червоний куток, щоб подивитися Чигиринові картини.

— Безсумнівно, великий талант,— сказав командуючий.— Шкода. Дуже шкода, що не вберегли.— І звернувся до командира дивізіону: — Ви твердо впевнені, що Антон Чигирин загинув?

— Серед живих його немає, товаришу віце-адмірал. Та й важко повірити, що він лишився живий. Катер підірвався.

— «Стахановець»?

— Так точно.

Скорбота лягла на обличчя командуючого.

— Такі люди... Завірюха... Чигирин...

— Дозвольте звернутися, товаришу віце-адмірал,— Угаров підняв руку до козирка.

— Слухаю вас.

— Мені здається, що ці картини повинні бачити тисячі й тисячі людей. Вони не повинні лише тут висіти, в червоному кутку.

— Ну?..

— Треба було б передати їх в редакцію газети «Красный черноморец», щоб там вмістили фоторепродукції. Чигирин і раніше надсилав свої малюнки в газету.

— Цілковито вірно,— командуючий повернувся до командира дивізіону.— Це я вам доручаю. Зв'яжіться з редакцією від мого імені, нехай приїдуть сфотографують. А картини зберігайте тут. Настане час, і я у вас про них запитаю.

— Єсть, товаришу віце-адмірал.

Катер з командуючим пішов у море. А трохи пізніше на виконання чергового завдання вийшов і «Швидкий».

Наші війська ввірвались у Маріуполь. На околиці міста, на пагорбі, стояли довгі бараки, обнесені колючим дротом.

— Концтабір! — вигукнув хтось.

У дворі табору вибухнуло кілька мін. Над землею поплив сизий димок... Звідти відстрілювались. Але недовго. На дахові єдиного серед бараків будинку звився білий прапор. Бійці кинулись до бараків. Високий солдат з налитими кров'ю очима ударив прикладом по залізному засу-ву. Двері з гуркотом відчинилися, в п'їтьмі приміщення забіліли обличчя.

— Виходь, братва! — вигукнув солдат сильним грудним голосом.— Швидко!..

На дворище висипали обірвані, худі, зарослі люди. Вони ще не вірили в своє щастя.

— Наші!.. Наші прийшли!

Випустили ув'язнених і з інших бараків. Дворище виповнилося натовпом, що кричав, сміявся і плакав.

Тут же у дворі стояв гурт полонених німецьких фашистів. Втягнувши голови в плечі, вони спідлоба, злякано і розгублено оглядалися навколо, зиркали на звільнених. До гітлерівців підбіг худючий, обірваний чоловік, прохрипів:

— А-а, минулося ваше? Нагосподарювалися, звірі? Н-на!..

Він з розмаху ударив фашиста, який стояв найближче. Його відтягли, але він виривався з рук, вив і кричав, немов збожеволівши:

— Гетьте! Пустіть мене до них!.. Пустіть!..

Підвальне приміщення було закрите товстими дубовими дверима з залізними скобами.

— Рубай сокирою!

— Ломом! Лом давай!..

Нарешті двері піддалися, і з глибини підвалу зробила крок назустріч бійцям людина. Одяг на ній ледве тримався, на плечах був позв'язуваний вузлами. Важко було сказати, скільки цій людині років, стара вона чи молода, бо обличчя її геть заросло густою бородою.

Побачивши радянських солдатів, чоловік простяг руки

вперед, хотів щось сказати, але з його грудей вирвався тільки короткий стогін. Не маючи сил триматися на ногах, він похитнувся, упав на коліна. Бійці підхопили його, вивесли на повітря.

— Ей, санінструктор! — гукнув боєць до Оксани, яка саме перебігала дворище.— Допоможи цьому бідоласі, зовсім слабий. В медсанбат його, чи що?..

Оксана нахилилася над хворим, взяла його за руку. Відчувши дотик теплої жіночої долоні, він розплющив очі, і в них, немов тінь, промайнув спогад. Раптом тонкі, знекровлені губи заворушилися, і він цілком ясно промовив:

— Оксана...

Оксана відсахнулася. злякано, зблідла. В ту ж мить швидко нахилилася над невідомим, пильно вдивляючись у його обличчя і перебираючи тремтячими пальцями його волосся.

— Хто ти?.. Я не впізнаю тебе.

— Мене... важко... впізнати...— повільно відповів хворий, через силу вимовляючи слова.— Я — Федір Білогай... Добре пам'ятаю поїзд... Антона... Тебе з дитиною...

Оксана схопилася рукою за груди.

— Білогай!.. Як же так? Що вони з тобою зробили! Хлопці, швидко в медсанбат!

Федора поклали на носилки.

— Там, в підвалі... Степан... Якщо живий ще...

Але врятувати Чумакова було вже неможливо. Коли бійці відчинили важкі двері його вологої одиночної камери, він уже помирав. Його очі, сині і змучені, лише на мить заблищали свідомою думкою і радістю, але зараз же погасли.

— Діждалися, Стьопо, та пізно...— промовив Білогай, почувши, що Степан помер. В куточках очей у Білогая з'явилися сльози.

...Оксана побачилася з Білогоєм тільки другого дня вранці, коли місто було цілком визволене від фашистських окупантів.

— Отепер я бачу, що це точно ти,— вигукнула вона ще здалеку, глянувши на Білогая, який лежав, вимитий, поголений, в чистій постелі. Вона була стомлена, але весела, зустрів з Федором дала їй сил і енергії.

«Так сходяться дороги,— думала Оксана.— Був час, розходились, а тепер — сходяться... Так буде і з Антоном. Зіллються знову наші шляхи в один!..»

Кілька днів Антон Чигирин лежав без пам'яті. А коли опритомнів, то довго намагався згадати, що з ним, і не міг. Він не знав, що вибуховою хвилею його кинуло до самого берега, що десантники, які бігли повз нього, витягли його з води, що пізніше, коли бій пересунувся до центру міста, його підібрали санітари. Життя ледве жевріло в ньому.

Як неясний сон, Антон пригадував якусь розмову, якісь незнайомі обличчя, його груди вдихали дивне солодкувате повітря, а потім знову — небуття.

Було все це чи йому тільки примарилось?

Єдине, що зараз розуміє Антон, так це те, що він лежить в теплій кімнаті, йому зручно й добре. Тільки він надто втомлений і дуже слабкий. Важко поворухнути рукою, ногою, головою. «Ну, ясно: я в госпіталі,— починає розуміти Антон.— Але що зі мною? Куди я поранений?»

Почулися кроки, і біля ліжка зупинився лікар.

— Ну, от і добре,— весело промовив він.— Ви молодчина. Дехто хотів уже вам вічну пам'ять проспівати, а ми з вами довели, що ще не час. Ранувато... Як ви себе почуваете?

— Що зі мною? — слабким голосом запитав Чигирин.

— Молода людина буде жити — ось головне. А що саме з вами сталося, зараз уже питання другорядне... Можна було чекати гіршого.

Радісна посмішка не залишала обличчя лікаря. Чигирин глянув на нього і теж посміхнувся. Але раптом він відчув, що його сковує якийсь ще не усвідомлений жах. Очі його стали круглими, лице побіліло, як стіна.

— Що це?.. Що це, лікарю? Я не чую своєї руки!..— І раптом він закричав:— Де моя рука? Лікарю!

Він витяг з-під ковдри товстий, обмотаний марлею обрубок, подивився на нього, як на щось чуже і незрозуміле.

— Це правда? У мене немає правої руки?..

— Це правда,— сказав лікар.— Її роздробило осколком. Ви вчасно потрапили до мене. Інакше, якщо ви навіть жили б, то позбулися б руки до самого плеча. А зараз — лікоть згинатиметься.

— Краще б я помер...— промовив Антон.

І потяглися дні, сповнені мовчазного горя, туги і відчаю. Напівдрімотні дні і безсонні ночі.

Антон Чигирин з усією ясністю розумів, що це однамнітне чергування світла й темряви колись закінчиться;

йому скажуть, що він цілком здоровий, і випишуть з госпітально. Куди він піде тоді?..

Радянські війська швидко просуваються на захід, звільняють місто за містом. Можливо, що на той час і Дніпропетровськ буде звільнений... І ось Антон Чигирин бачить себе в своєму рідному місті. Він іде по вулиці без руки, зустрічає знайомих, вони дивляться на нього з жалем і смутком, співчуваючи, розпитують про Оксану. А в нього вигляд пригнічений, безпорадний, і про Оксану він нічого не може сказати.

Ні, ні, тисячу разів ні! Хіба так повертаються переможці? Рука?.. Ну, що ж, можна жити й без руки. Тільки треба придумати як. Треба придумати!.. А що придумаєш, коли не можна більше малювати? З самого дитинства, може, з першої хвилини свідомого мислення Антон відчув непереборний потяг до живопису. І ось тепер йому лишилося тільки спостерігати, як малюють інші, а сам він нічого не зможе створити...

Кілька разів до Чигирина пробував заговорити його сусід по ліжкові, але Антон відповідав коротко, неохоче, а потім знову мовчав, заповнений своїми важкими думками. Нарешті одного разу сусід по ліжкові, презирливо скривившись, сказав:

— Що це ти, брат, так розкис? Га?.. Що без руки лишився? То це ще не горе. Ось я бачив одного, так без обох ніг і без руки.

Чигирина аж підкинуло на ліжкові.

— Як це, без обох ніг і без руки? Як же він вижив?

— Мабуть, сила така в людини була, що вижив.

— А... для чого?..

— Гм... Для чого... Щоб жити! Голова є? Є. Значить, людина потрібна... Я говорив з ним. Мене,— каже,— Комуністична партія навчила любити життя, боротися за нього, і я так легко не здамся...

— Комуніст, значить? — запитав Чигирин.

— Ще й який! — промовив Антонів співбесідник.

Чигиринові хотілося сказати, що він теж комуніст, хотілося розповісти, що він художник і що більше йому вже не доведеться малювати. Але він запитав:

— Ну, а ти?.. Що ти робитимеш?

Він знав, що в юнака прострілені обидві ноги і той ніколи більше не зможе й кроку зробити без милиць.

Юнак слабо посміхнувся.

— Був я до війни машиністом паровоза... А тепер мені

потрібна сидяча робота. Може, на курси бухгалтерів піду, може, в інститут, якщо зумію до екзаменів підготуватися.

Цей хлопець з дивовижною ясністю і практичністю ставився до життя, і це змушувало Антона Чигирина знову й знову задумуватися над своєю майбутньою долею...

Одного разу в палату принесли кілька номерів газети «Красный черноморец». Антон розгорнув одну, привчаючи себе працювати лише лівою рукою, і раптом задихнувся від несподіваної радості. На третій сторінці були вміщені дві фоторепродукції з його картин, написаних перед Новоросійською операцією: «Торпедні катери атакують» і «Врятування пораненого товариша». Під ними стояв лаконічний підпис: «Фоторепродукція з картин А. Чигирина».

Зніяковілий, з обличчям, що раптом стало рожевим, Антон кинув на товаришів швидкий, нетерплячий погляд: сказати їм чи промовчати?

Але вони вже самі звернули увагу на репродукції, розглядали їх і хвалили, вихоплюючи газету один в одного.

— Поглянь, Чигирин, однофамілець твій. Чи не родич?

— Це я,— вирвалося в Антона, і він ще дужче зашарівся.

Юнак з простріленими ногами недовірливо глянув на Чигирина, запитав:

— Це справді ти?

— Я... Малював, коли руки були цілі.

Тоді юнак широко відкрив очі, і великий повногубий рот його голосно вигукнув:

— Так чого ж ти? Малюй!

— Однією рукою?.. Лівою?..

— Ну, звичайно ж, однією! — запально підтвердив той. — Та я на твоєму місці ногами, зубами малював би, коли б так умів... Ну, чи ви бачили такого? — з щирим обуренням звернувся він до присутніх і навіть устав з ліжка та зіперся на свої милиці. — Однієї руки в нього немає, так він уже й другу опустив!.. А ти знаєш, що я тобі скажу?

— Що?

— Ти обов'язково будеш малювати. Будеш! Не зможеш ти жити без цього, якщо ти справді художник.

— Але ж як, як? — з відчаєм у голосі запитав Чигирин.

— Знайдеш як, призвичаїшся. Людина все зуміє, якщо захоче.

— Ти розумієш? — швидко і запально заговорив Чиги-

рин.— Все життя моє в цьому. Ось, наприклад, я на тебе дивлюся, і ти чимось не схожий на інших, і мені вже хочеться намалювати тебе. Раніше, коли я тільки вчився, як було? Мене цікавило, куди яку тінь покласти, де більше світла дати, щоб людину створити, її характер, щоб показати душу людську. Подивишся ти і скажеш, про що ця людина думає, що почуває, чого хоче. І коли я зрозумів усе це, то... як би тобі сказати? Не руками, а серцем малювати почав. А тепер ось тільки те й лишилося, що розумію, як треба. Краще б усе зникло в мені разом з рукою...

— Ось бачиш — серцем! — підхопив Антонів співбесідник.— Серце головне для художника... Ти ось кажеш, що тобі хочеться мене намалювати. То малюй, я не проти. Ану, спробуй. Якщо не дуже схожий вийду, не ображусь...

Всю ніч Антон не спав. «Та я на твоєму місці ногами, зубами малював би!» — лунали в його вухах слова сусіда, який зараз спав спокійним сном...

І раптом Антон рвучко піднявся на лікті. Дихання в грудях зупинилося. У скронях гулко застукала кров. «Репін! — прошепотів він самими лише губами.— Великий Репін! Адже він під старість теж лише лівою рукою малював!..» Так, так, Чигирин раптом згадав те, що добре знав і раніше і що чомусь досі не приходило в голову. Права рука у Репіна висохла, перестала діяти, і він з таким же успіхом писав свої картини лівою. «Спробую, спробую!..» — твердо повторював Антон Чигирин.

Тихо в палаті. Над дверима горить «чергова» лампочка. По кімнаті пливе синюватий морок. Антон встав з ліжка, вийшов у коридор до сестри.

— Дай мені, будь ласка, шматочок паперу і олівець. Дівчина з робленою суворістю прикрикнула:

— Чому не спите, хворий?

— Я уже не хворий,— відповів Чигирин.— Я вже вилювався. Візьми послухай пульс.

— А це ще для чого? — здивувалася сестра. Вона вперше бачила Антона таким збудженням і навіть веселим.

— Послухай, сестричко, яке у мене дуже серце... А якщо хочеш, то можеш і тиск поміряти...

Сестра дала Антонові папір, олівець і, знизавши плечима, провела його здивованим поглядом. Втім, вона звикла до того, що часто видужуючі виявляються зовсім не такими, якими вона їх знала, коли вони були в тяжкому стані.

Антон повернувся в палату, влаштувався на ліжкові так, щоб було добре видно освітлене лампочкою сонне обличчя сусіди, і поклав на папір кілька перших ліній... Рука ледь-ледь тремтіла, лінії виходили нерівними, малюнок не вдався. «Не хвилюйся, Антоне, не хвилюйся», — пошепки умовляв себе Чигирин, але лінії виходили не такими, якими він хотів їх бачити. Антон згріб аркуш паперу, пожмакав і шпурнув на підлогу. «Ні, мабуть, нічого з тебе, Антоне, не вийде, далеко тобі ще до Рєпіна». Вийшов у коридор, походив, вернувся в палату, згадав Угарова, Сажнева, Оксану. Тяжкий біль потроху осідав, не так палило в грудях. Погляд упав на газету. «Цікаво, як потрапили картини в «Красный черноморец»? Хто їх туди передав? Треба завтра ж написати в редакцію, дізнатись... Чому завтра, коли це можна зробити зараз? Адже папір і олівець є...

Антон писав повільно, виводив кожну літеру. Він дивився на ці літери, як на чужі, зовсім незнайомі, вони лягали на папір некрасиві, нерівні, гірші, ніж у першокласника. Але Антон не кинув олівця.

Крім листа в редакцію, він написав і Оксані. Її адреси в нього не було, але не написати, не поділитися зараз з нею своїми думками він не міг... Вранці він надіслав листа в редакцію, а листа для Оксани залишив у себе.

До госпіталю під'їхала легкова автомашина, з неї вийшов командуючий ескадрою. Обійшовши палату, він поговорив з пораненими, а потім зайшов у ту палату, в якій лежав Антон.

— Хто тут із вас товариш Чигирин? — звернувся командуючий до поранених.

— Це я, — відповів Антон.

Командуючий трохи примружив очі в радісній посмішці і раптом не витримав, голосно засміявся.

— От тобі й на! Живу людину загубили. А вона ось де... Як ви себе почуваєте, товаришу Чигирин?

— Добре... Навіть дуже добре, — розгублено відповів Антон.

— Вас уже дехто був поховав. А, виявляється, ми живучі. Так?

— Так точно, товаришу віце-адмірал.

Командуючий сів на стілець біля ліжка Чигирина.

— Ну, то що ж будемо робити далі?

— Пробачте, товаришу віце-адмірал: я не розумію...

— Я про вас. Бачив ваші картини в Геленджику і прямо скажу: добре малюєте.

Чигирин сидів червоний, зовсім розгублений.

— Але не зазнавайтесь,— продовжував командуючий.

— Я не зазнаюсь.

— Так, так, рано. У вас ще все попереду — і творчий труд, і перемоги, і невдачі будуть.

— Я думав про це, товаришу віце-адмірал... І ось товариші...

— А що говорять вам товариші?

— Сумнівається він, товаришу віце-адмірал,— встряв у розмову Антонів сусіда, юнак з простріленими ногами.

— В чому сумнівається?

— Ну, як же? Без правої руки лишився, як, мовляв, малювати буду? Дуже важко йому душевно, так би мовити, а виходить, що даремно сумнівається.

— Справді, даремно,— згодився командуючий. Він швидко обвів присутніх пильним поглядом, побачив, що поранений, який говорить з ним, сидячи на ліжковій, тримає біля себе милиці, запитав:

— А що у вас з ногами?

— Вони в мене більше не ходячі.— Демобілізують — на курси піду або в інститут.

— Правильно,— сказав командуючий.— Духом падати не слід. Людина повинна бути завжди дужчою за всякі обставини і незгоди. Життя — це як плавба проти течії. У кого вистачить сил, той обов'язково буде просуватися вперед, якою б швидкою не була зустрічна течія. А слабосилий здасться і попливе за водою. Тому й говорять: по волі хвиль. Не з своєї волі, а — куди хвилі котять.

Командуючий говорив знайоме, чуте уже раніше, але дивно: кожне слово, сказане ним, залишало глибокий слід у серці. Може, тому, що він говорив тихо, спокійно і дуже просто.

— А ми з вами не з того тіста зліплені, щоб за течією плисти, не з того матеріалу зроблені. Ми — проти течії, проти хвиль, проти вітру. Пам'ятаєте, як у Горького сказано: «Глупый пингвин робко прячет тело жирное в утесах. Только гордый буревестник реет смело и свободно над седым от пены морем». Ви любите Горького? — несподівано запитав він у Чигирина.

— Це мій найулюбленіший письменник.

— Мій теж... Ну, то що ж ви думаєте робити далі?

— Я хотів би попросити вас, товаришу віце-адмірал, щоб мене не демобілізували... На кораблі мені, звичайно, вже не плавати, а в береговій частині служити зможу. Там би я і спробував малювати. Якщо, звичайно, можна так зробити.

— Мабуть, що можна,— посміхнувся командуючий.— Але у мене є інша пропозиція, може, навіть краща за вашу. Влаштуємо вас в редакцію газети «Красный черноморец». Ви матимете змогу їздити, спостерігати, вивчати, адже для художника це необхідно.

— Це було б дуже добре,— промовив Чигирин, зворушений такою турботою.

Командуючий піднявся.

— Ну, ось і домовились. Видужуйте спокійно. Звідси вас направлять прямо в редакцію. Там вас чекатимуть.

Командуючий пішов, а Чигиринів сусіда сказав:

— Ну, Чигирин, натягуй тугіше паруси. Будемо ми з тобою не за течією, а проти течії плисти. Життя наше тільки починається.

41

Широколиций засмаглий солдат сидів, розкинувши ноги, біля вузького, але глибокого окопчика, зробленого його невтомними солдатськими руками, чистив автомат і неквапливо розповідав:

Он яке діло, братці... Восени сорок першого я обороняв Крим. В листопаді з Керчі останнім відходив. А потім знову-таки в тій же Керчі опинився — це коли Керченсько-Феодосійський десант висаджували. І знову з Керчі пішов, на Кавказ перемахнув. Де тільки я не ходив, а до самого Криму знову дістався. Та тепер уже з іншого боку зайшов. Виходили мої ноги стільки, що вже ніякої дороги не злякаються, як залізні стали.

— Значить, кругом обійшов, щоб нічого не приснилося?

Старий солдат солідно погладив короткі пожовклі вуса і уважно подивився на Білогая, який задав це жартівливе запитання.

— Еге, Федоре, кругом. Тільки не просто обійшов. Це тобі війна, а не екскурсія... Тоді відступали, а тепер наступаємо. Ось яка стратегія виходить...

— А як, батьку, води не боїшся? — запитав Білогай і кивнув головою в бік Сиваша.

— А чого мені її боятися? У мене шкіра дублена. Не-

дарма ж і пісня складена: і в воді ми не потонем, і в огні не згоримо.

Навколо засміялися. Старий був цікавий, веселий. Автомат у його руках блищав, але солдат все порався біля нього — протирав і змащував, протирав і змащував.

— Для чого ти так драїш його, папашо? — звернувся знову до вусатого Білогай.

— Сиваш бачиш, синку?

— Бачу.

— А куштував, яка в ньому вода?

— Звісно, яка — солона...

— Це вірно, солона... Тільки ж і в Чорнім морі солона. Але там вона як дзеркало, а тут — гнила. Потрапить на метал — гірше за всяку отруту. Недарма цей Сиваш Гнилим морем називається.

Федір поглянув на Сиваш. Старий говорив правду. Це не Чорне море з його рухливою, принадною хвилею. Тут вода лежить мутною сірою масою. Білогасві здалося, що коли в неї ввійти, то вона засмокче, як трясовина.

Іноді по пустельній гладіні мертвої води скоплювались бульбашки, неначе море сходило, як тісто в діжі. А коли пробігав вітерець, то по сірій рівнині збиралися дрібні брижі, наче зморшки на старечому обличчі. Від берега по воді пролягли дерев'яні мости, по яких незабаром пройдуть танки і гармати. Мости ще не закінчені, будуються. Зараз оголошено невеликий перепочинок. Скориставшись ним, вусатий солдат і взявся за свого автомата. Сидить і міркує діловито, по-селянському, як міркують про майбутній урожай:

— Я так думаю, що ми тут довго не засидимось. Нікуди тепер фашистові податися, потрапив у пастку. З Кавказу його витурили, назад ходу немає. А ми його звідси ударимо. І каюк. Кришка! Ось яка стратегія.

Недалеко від солдата сидів лейтенант, командир взводу, писав щось у блокноті. Вислухавши міркування вусатого солдата, він зауважив:

— Дуже легко у вас виходить.

— Чого «легко»? На правий берег Дніпра уже вийшли? Вийшли. Більше ніж на тисячу кілометрів просунулись? Просунулись. Товариш Сталін у своєму наказі каже, що уже он дві третини окупованої території визволили. Ось яка у нас сила зараз.

— Це правда, що сила,— згодився лейтенант.— Коли б не наша сила, то не бути б нам зараз на Сиваші... Але й во-

рог ще не слабій. Знаєте, скільки зараз фашистських військ у Криму?..

— А ось коли переб'ємо та полічимо, тоді й будемо знати.

— А ви зараз полічіть: німецьких дивізій три, румунських сім, та тридцять різних окремих батальйонів, та кілька загонів морської піхоти, та портові команди і інші частини — їх треба теж враховувати. А до того ж Сиваш. Це кляте море теж поки що ворогам допомагає, доки ми його не форсуємо.

— Форсуємо Сиваш! — упевнено сказав солдат.

Лейтенант посміхнувся.

— Ясно, що форсуємо... Але я хочу вам нагадати про те, що гітлерівці не тікають з Криму, а навпаки, прагнуть туди. Кожного дня кораблі ходять від Констанци до Севастополя.

— Ходять, та не всі доходять,— уперто вів свою лінію солдат.— Там їх наші морячки щодня на дно пускають. Ось мені розповідав один моряк, що фашисти той шлях уже «шляхом смерті» прозвали.

До берега весь час під'їжджали автомашини з будівельним лісом і іншими матеріалами. На будівництві мостів працювали не тільки сапери, але й піхотні частини, яких тут ставало все більше й більше.

Перерва закінчилась.

Солдат відклав свій автомат і знову взявся за сокиру. Твердим нігтем мізинця спробував лезо, немов музикант струну.

— Ну, за роботу, люба. Відпочили... Ех! — Сокира застряла в дереві, відколола шматок, і він упав до ніг солдата. Урочисто, з захопленням солдат погладив долонею свіжозрубане місце.

— З такого лісу хату поставити б. Вічна!

Він замислено подивився кудись у далечінь, посміхнувся і кивнув головою до Федора.

— Нічого, колись поставимо. У нас дорога до нової хати через оцей Сиваш лежить. Вірно, синку?

— Цілком вірно, папашо,— посміхнувся Білогай.

Часто в небі з'являлися фашистські літаки, кидали бомби. На час бою роботи припинялися, а потім знову дружно цюкали сокири, вистукували молотки і дзвеніли пилки.

...Наближалась холодна лютнева ніч. Вітер міцнішав і часом задував звідкись збоку такими поривами, що навіть у Сиваші, де вода важка, як свинець, зривав бризки

та кидав їх в обличчя будівельникам. Вусатий солдат облизував язиком мокрі вуса, спльовував і тихо лаявся.

Здавалось, нічого страшного від цього вітру не можна було чекати: подме і перестане, погнівається Сиваш та й заспокоїться.

Але ось по переправах забігали розсильні. Вони вимахували руками й кричали:

— Закінчуємо роботу! Всім зійти на берег!

Солдат гнівався:

— Скільки тут тієї роботи лишилось? Ще кілька годин — і шабаш.

Вітер рвонув сильніше, зірвав з голови солдата ушанку і покотив її по воді, як по землі.

— Тьху! Чорт би пік твого батька! — зовсім розгнівався солдат. — Ганьба яка, шапку з голови загубити.

— На берег!.. На берег!.. — чулися голоси.

А вітер все дужчав, ставав пружким, як гума. Важка вода в Гнилому морі вже не лежала мертвим пластом, а клекотіла, вирувала, бурунилась. Хвилі, які здавалися тут неможливими, тепер важко перекочувались, гналися одна за одною і з стогоном розбивалися одна об одну.

Недобудовані мости спорожніли. Люди заховаляся в землянках і звідти прислухалися до вітру і стогону моря. Тільки постаті вартових снували по берегу...

Невдовзі від берега долинув гвинтівочний постріл, приглушений вітром. До вартового, який стріляв, пішов караульний начальник. Вітер збивав його з ніг.

— Неможливо стояти! — прокричав вартовий. — Я не в змозі боротися з вітром...

Вода в Сиваші прибувала з кожною хвилиною. Вона піднімалася в Азовському морі темними горами, і ці гори котилися в Сиваш. Вода дійшла до мостів, залила їх, вигнула дугами. Серед виття вітру почувся тріск, скрегіт. Добротні мости якийсь час чинили опір, але, не витримавши натиску води, розсипалися і окремими шматками, то з'являючись, то потопаючи у хвилях, попливли по воді...

Три доби бушувала буря. Три дні й три ночі, не затихаючи, ревів вітер і стогнало Гниле море. А коли, нарешті, буря затихла, люди побачили жахливу картину: від їх роботи не лишилося й сліду. Луската крига лежала на березі, і море, знову важке і сонне, погойдувалось, ніби втопившись від пережитого.

Разом з іншими на берег вийшов вусатий солдат, кинув суворий погляд на Сиваш і промовив:

— Ну, що ж, зробимо ще раз. Така випадає стратегія. Він поплював на долоні й з дзвоном загнав сокиру в дерево.

Шторм у вісім-дев'ять балів лютував і на Керченській протоці. В таку погоду кораблі, як правило, раніше не виходили в море, а відстоювались по тихих і спокійних бухтах.

Тепер же відстоюватись не можна було. Фашисти підтягли до Керченського півострова велику кількість торпедних катерів і самохідних десантних барж, озброєних крупнокаліберними гарматами. Ці баржі діяли як плавучі батареї. Фашистські судна намагалися взяти Керченську протоку під свій контроль і тим самим запобігти висадці десанту.

Але десант був висаджений спершу в районі Ельтігена, а потім на північний схід від Керчі.

Арсен Красик з своїм роєм сидів в одному з баркасів. Було дуже холодно. Перевантажений баркас опустився низько у воду, і десантників час від часу заливало. Красик тільки те й робив, що повертався до своїх бійців і попереджував:

— Слідкуйте, щоб зброя не намокла.

— А ти думаєш, що сухенькими в Крим увійдемо?

— Сухенькими не сухенькими, а зброю бережіть.

Довкола була густа темрява, і тому особливо чітко видно було спалахи гармат. Звідти, з того берега, котився хвилями важкий, приглушений гул, неначе стогнала земля.

Повз баркас, випереджаючи його, пройшов мотобот так близько, що Красик серед інших, які сиділи в ньому, впізнав Ладигіна. Нещодавно, перед цією Керченською операцією, Ладигіну присвоїли звання майора. Красик зустрівся з Ладигіним на березі, тоді він був в новому кітелі, на плечах блищали новенькі погони. Зараз Ладигін був у ватнику, але, як завжди, акуратний, підтягнутий.

Серед катерів, мотоботів, баркасів рухалися десантні баржі, навантажені людьми й гарматами. Дивлячись на цю величезну кількість суден, Арсен Красик думав: «Тільки б за берег зачепитися без великих втрат, а там уже піде легше. Он скільки нас!»

Але гітлерівці виявили десантників, коли вони ще тіль-

ки наближались до берега. Ударили ворожі гармати, кулемети і міномети. Закипіла, заціпилась від вибухів вода. Десантники відповіли вогнем із автоматів і гвинтівок. Але маленькі судна гоїдались на хвилях, і це заважало вести прицільний вогонь. «Вперед!» — покотилась команда. Скажено ревли мотори, пінилися, клекотіли хвилі.

Біля самого берега виникла несподівана перепона: величезний накат не давав змоги причалити. Вдарившись об прибережне каміння, кілька мотоботів і баркасів перекинулись.

— Не затримуйся! Стрибай...

Та солдати і матроси не чекали наказу. Вони стрибали із суден у воду і швидко діставалися до берега.

Затримувались артилеристи. Їм доводилось звантажувати гармати просто у воду і тягти їх по кам'янистому дну.

Рій Арсена Красика опинився на березі одним з перших. Він зараз же кинувся в обхід сопки, з якої без упину бив ворожий кулемент. Одяг на Красикові був мокрий, але йому було жарко, по обличчю котився піт...

Коли розвиднілось, Красик побачив грандіозну картину бою. Десантники захопили вже великий шматок землі і вогняною підковою тиснули гітлерівців в глибину півострова. Вирвавшись на пагорб, Красик вигукнув:

— Дивіться, наші танки! Звідки вони взялися?

Та, глянувши на море, він зрозумів звідки. Вся протока була запруджена суднами. На Керченський півострів переправлялися вже головні сили Окремої Приморської гвардійської армії.

Радянські війська стали на широкій смузі Керченського побережжя від села Маяк до старовинної фортеці Єнікале.

Арсен Красик ходив радісний і веселий, наче хмільний.

— Ну, тепер, браточки, піде легше. Тепер нам кожен камінь — допомога. Скоро будемо в Севастополі.

Може, ніхто так не мріяв про Севастополь, як він. Для кожного моряка це не просто радянське місто, а морська столиця. А для Красика, окрім усього, це місто, де він народився, виріс, де вперше з юрбою хлопчаків стрибав у воду з динамівської вишки, виходив на паруснику в море, сидів з коханою під деревами Історичного та Приморського бульварів... Зараз там немає колишніх красивих вулиць, обсаджених каштанами, немає старовинних будинків, збудованих ще за часів Нахімова і Корнілова, але є місто

навіки рідне, яке Красик, здається, не проміняє ні на яке інше.

— Швидше б уже з цього півострова на широкий простір вибратися,— мріяли бійці.

— Виберемось,— впевнено говорив Красик.— Ще день, два, підтягнемо сили і — вперед.

Але вийшло не так. Одного разу ввечері командир взводу викликав до себе командирів роїв і наказав окопуватись.

— Окопуватись?! — вирвалося у Красика.— Ми ж уже окопались.

— Не так, а по-справжньому. Може, навіть... для оборони.

Наказ є наказ. Об кам'янисту кримську землю вдарилися лопати, ломи та кайла.

— Що ж це таке, братці? — запитували солдати один одного.— Невже знову, як у сорок другому, потримаємось і назад?

Красик ходив злий, насуплений.

— Що ви скиглите? — налітав він на тих, хто розмовляв.— Думаєте, що Крим нам на тарілочки піднесуть? Чули, що Гітлер оголосив Крим неприступною німецькою фортецею?

— Синиця нахвалялася море запалити.

— Копайте, раз наказано.

Проте коли такі розмови стихали, Красик думав: «Як можна зупинитися? Як можна випускати ініціативу з своїх рук? Останнім часом тільки й чутно: «Крокуй в Крим! Крокуй на Севастополь!» А тепер виходить, що не крокуй, а окопуйся...»

Він завів розмову про це з майором Ладигіним. Показуючи на бійців, які нахилилися і розгиналися біля окопів і траншей, сказав:

— Аж дивитися сумно. Як під Севастополем колись.

— Це ви про окопи? — запитав Ладигін.

— Авжеж.

— Так, доведеться тут трохи померзнути. У гітлерівців звідси й до самого Севастополя створена міцна оборона. І оборонятися вони будуть з усіх сил.

— Але ж вони в пастці! — вигукнув Красик.— Звідси — ми, а з Перекопу — війська Четвертого Українського.

— Але в цій пастці ще багато військ і зброї. Німці мають намір оборонятися впертіше, ніж будь-коли. А нам

треба, щоб у них оце бажання оборонятися зникло, щоб вони мріяли лише про одне: як би швидше з Криму втекти.

— Та хіба ми діждемося цього, коли будемо сидіти отут в окопах? — здивувався Красик.

Ладигін посміхнувся своєю звичайною м'якою посмішкою.

— Діждемося... Як тільки наші війська визволять Миколаїв і Одесу, розширять фронт на північ від Криму, так і почнемо. Ото буде справжня пастка! Їм навіть тікати нікуди буде, бо наші кораблі запруть Крим і з моря.

Ця розмова підбадьорила Красика. Тепер на всі зауваження бійців він відповідав твердо і впевнено:

— Заривайтесь, заривайтесь, хлопці, в землю. Настане час — ударимо. Та ще й як ударимо!

Минали дні.

Гітлерівці, отямившись після першої поразки, на окремих ділянках почали атаки. Здебільшого ці атаки закінчувалися тим, що окремі радянські підрозділи просувалися вперед, захопивши вигідні позиції. Так короткими ударами радянські війська визволили Осовіни, Глазовку, Капкани і підійшли до північно-східних околиць Керчі.

43

Стояли на швартових, але команда не відпочивала. Плавучий кран вантажив на корабель важкі гармати, і роботи вистачало для всіх. Боцман Кирдяга, незважаючи на свій похилий вік, бігав по палубі, немов двадцятирічний юнак. Його очі в білих віях блищали молодо, а голос лунав бадьоро і гучно:

— Давай, давай, морячки! Швидше!.. Ех, моряки!..

Робота наближалася до кінця. Ждали Угарова з штабу. Знали, що як тільки він з'явиться на кораблі, зараз же буде оголошено аврал і з ходового містка пролунає його дужий, міцний голос:

— По місцях стояти, зі швартових зніматися!

Але командир затримувався. Команда, закінчивши роботу, розійшлася по кубриках, по бойових постах. Кожен зайнявся — хто чим. Віталій Назаров уже третій день, з перервами, писав листа Еміне. Дівчина таки відповіла йому. Виявилося, що вона студентка педогогічного інституту і вчиться вже на третьому курсі. Їй не можна писати абияк. Тому Віталій обдумував і зважував кожне слово.

Олексій Братов перекладав свої речі. Всіма визнаний на кораблі акуратист, він ретельно приглядався, чи не пом'явся та чи не відволочився одяг. Витяг добре випрасуваний штани і фланелеву сорочку.

— Коли-то вас одягати доведеться? Все в роботі та в роботі.

— А ось у Севастополь приїдемо, там і одягнеш.

У Братова стискалося серце.

— Ви уявляєте, хлопці, як ми пройдемо по севастопольських вулицях! Тут тобі Приморський бульвар, тут — Історичний, тут — Червонофлотський — ех!.. Здається, як потраплю в Севастополь, то стану посеред вулиці на коліна і брук поцілую.

— Доведеться ще повоювати, поки в Севастополь потрапимо. Он як фашисти кігтями за кримську землю вцепилися.

— Хочуть Керченський півострів блокувати.

— Мало що вони хочуть. Акула теж хотіла б, щоб увесь світ під воду потрапив.

— Вчора наші торпедники в Керченській протоці три німецьких баржі потопили.

— Хіба тільки вчора? Скільки їх уже пустили на дно!

Яків Сажнев слухав ці розмови, мовчки лежачи на підвісній койці. Після того, як він дізнався про смерть Антона Чигиріна, до нього знову повернувся похмурий настрій, він став мовчазний і відлюдний.

На верхній палубі пролунала команда вахтового біля трапу:

— Струнко!

— Командир прийшов, — догадався Назаров. — Ховай свої штани, Олексію, зараз будемо відчалювати.

— Ех, море, моє море, — проспівав молодий матрос, похитавши головою. — Як же я тебе люблю... з берега.

У кубрику засміялися, а Назаров зауважив:

— Та й воно, видать, тебе не дуже любить. Як тільки за бони, так і починаєш травити.

— Буває, — згодився матрос. — Що буває, то буває, не відмовлюсь... Але я вже пристосувався: відерце біля себе поставлю і працюю далі.

— Перехитрив, значить?

— А він же в нас взагалі хитрий та бувалий: був на коні й під конем, в ступі й під ступою, бачив лози й верболози і шилом голитися вмів.

Вибух реготу струсив кубрик. Посміхнувся навіть Яків Сажнев. І в цей час над люком нахилився розсильний.

— Що тут у вас за цирк?.. Старшина Сажнев є?

— Тут.

— До командира в каюту.

«Чого б це раптом?» — здивувався Сажнев.

Але його здивування зросло, коли він переступив поріг командирівної каюти. Таким радісним, збудженим Сажнев ще ніколи не бачив Угарова.

— Хочете знати хорошу новину?

— Звичайно... — розгубився Сажнев.

— Чигирин живий!

— Що?! Товаришу капітан третього рангу! Що ви сказали? Невже це правда?

— Так, живий. І зараз працює в редакції газети «Красный черноморец». Він, правда, лишівся без правої руки, але...

Яків здригнувся.

— Без правої руки? Як же він буде... без руки?

— Я думав про це. Він — людина сильна... Навчиться малювати лівою. Я певен в цьому... Головне — живий.

По дорозі в кубрик Сажнев кожному зустрічному повідомляв, що Антон Чигирин живий. В кубрику він схопив папір і сів писати Антонові листа. Але по кораблю вже пролунали дзвінки. Аврал. Угаров в своєму незмінному шкіряному реглані стоїть уже на ходовому містку...

Поки корабель виходив за бони, Сажнев, виструнчившись, стояв в шерензі на борту. Але й тоді, коли всі розійшлися, він лишівся стояти, підставивши груди і обличчя під холодний зустрічний вітер. Йому зовсім не холодно. Нехай б'є вітер у груди. Нехай хвиля накриває його з головою — він навіть не поворухнеться... Чигирин живий!..

Над морем спускається короткий зимовий вечір. Важкі свинцеві хвилі зливаються з темрявою. Ось уже їх і зовсім не стало видно. Тільки чутно, як зі стогоном б'ються вони об залізні груди корабля. Рівно й потужно працюють машини. З димових труб не видно й іскрини. На крилах широкого ходового містка видніються темні постаті сигнальників. Вони невідривно дивляться вперед.

Плавання тепер небезпечне.

Але «Швидкий» — щасливий, як говорить команда корабля.

Він і на цей раз дійшов до Керченського півострова цілий і неушкоджений. Було за північ, але про відпочинок ніхто не думав: треба якнайшвидше здійснити з корабля

бойовий вантаж. Приморці чекають гармат і снарядів.

Поки розвантажувались, настав світанок. Але корабель не може чекати до темряви. Треба йти за новою зброєю, за новими бійцями. Тут групуються сили для вирішального удару по фашистах у Криму.

Тепер вітер попутний. Хвилі б'ють в корму, заносять її то праворуч, то ліворуч. Рульовий докладає всіх сил, щоб триматися заданого по компасу курсу. А Угаров не прощає найменшого відхилення.

— Праворуч не ходити!.. Не крутять, не крутять!..— лунає його голос з переговорної труби, рупор якої закріплений над головою в рульового.

У цей ранковий час активно діють не лише підводні човни і торпедні катери, але й ворожі літаки... Он три чорних крапки з'явилися високо в небі. Мабуть, вони помітили «Швидкого», бо всі одразу круто повертають і мчать просто на нього.

Сажнев почуває, як груди його наливаються холодною злістю. Гарматна обслуга вся на місці. Олексій Братов примружує очі, пильно вдивляється в літаки, які наближаються і ростуть з кожною секундою. Віталій Назаров дивиться на них з викликом, немов говорить: «Ану, давай! Ану, підходь!»

Ревун. Корабель здригається від пострілів. В повітрі розриваються снаряди, спалахують і гаснуть золоті вогники, повільно плывуть сизуваті кільця димків. Перші бомби упали далеко від корабля. Віталій Назаров кричить з хлоп'ячою задержуватістю:

— Що? Під п'ятки пече?.. Будеш ти в мене мордою редькунити!

Він трохи блідий, але надзвичайно збуджений і веселий.

— Та невже ж я в тебе не поцілю, в падлюку?

Незважаючи на густий зенітний вогонь корабля, один літак нахиляється і з виттям шугає в піке. Дві бомби відірвалися від нього майже одночасно.

Тільки такий досвідчений моряк, як Угаров, міг зробити те, що зробив він. Не відриваючи погляду від бомб, Угаров рвонув на себе ручку машинного телеграфу. Мідна блискавка стрілка перескочила слово «стоп» і затремтіла, зупинившись на словах «повний назад». Це сталося в якусь долю секунди. Корабель застогнав, затріщав всім корпусом, виявляючи опір силі інерції, машини заревли так, що, здавалося, вони ось-ось вибухнуть... Бомби упали в кіль-

кох метрах від корабля. Вода, піднята вибухами, ринулася на бак.

Літак злісно заревів, виходячи з піке, розпластався широкими крилами над кораблем. В цю мить гармата Сажнева вистрілила. Кілька секунд літак ще важко сунувся вгору, але раптом клюнув носом і, наче посковзнувшись, полетів донизу. Від нього відірвалася людська постать, над головою якої спалахнув білий зонт парашута.

Літак шубовснув у море. Але він тепер нікого вже не цікавив. Всі слідкували за парашутистом. Вітер відносив його вбік, та було добре видно, як льотчик, наближаючись до води, розстібає замки на грудях.

— Боцман Кирдяга! — крикнув Угаров з містка. — Спустити шлюпку, взяти полоненого на борт!

У Кирдяги корабельне господарство, як добре перевірений механізм. Хвилина — і легка, красива, як іграшка, шлюпка загойдалася на воді. В неї з надзвичайною спритністю вскочив сам Кирдяга, за ним — Віталій Назаров і ще два матроси з боцманської команди. Світлі пасма волосся в Кирдяги прилипли до мокрого лоба. Але вигляд у боцмана войовничий.

— Натискуй, хлопці, на весла! — підганяв Кирдяга. — А то ще втопиться к чорту.

Але весла й без того аж згиналися в воді. Хіба ж то жарт — льотчика в полон узяти!

Льотчик борсався в парашутних стропах, захлинався.

— Ей, фріц! — кричить Кирдяга. — Тримайся, бугшприт тобі в ніздрю! А то жив, як пес, а здохнеш, як собака!..

— Боцмане, а він не озброєний? — запитав один з гребців.

Кирдяга презирливо махнув рукою.

— Цей уже ні гава, ні пава. Куди йому, бідоласі, стріляти.

Німець, справді, мав дуже жалюгідний вигляд. Коли підійшла шлюпка, він ледве тримався в холодній лютневій воді. В шлюпці він тремтів кожним мускулом, цокотів зубами.

Кирдяга розчаровано промовив:

— Утлий якийсь фріцик піймався.

У рульовій рубці було тепло, але льотчик, як і до цього, дрижав і не потрапляв зубом на зуб. Він зігнувся, зіщулювався, кидав спідлоба швидкі насторожені погляди. Біля нього поставили озброєного пістолетом матроса, і корабель пішов попереднім курсом.

За годину на горизонті з'явилася в супроводі кількох ворожих катерів швидкісна десантна баржа.

Спершу Угаров подумав було про те, щоб якось уникнути бою, але швидко переконався, що не вдасться.

Швидкісна баржа мала досить сильне озброєння для того, щоб розпочати артилерійську дуель з кораблем, але в неї не було такого ходу, як у «Швидкого». Катери ж з своїми дрібнокаліберними гарматами й кулеметами не могли заподіяти кораблеві серйозної шкоди. І все ж вони, маючи швидкий хід, вирвалися вперед і почали наближатися до корабля.

— Все ясно,— промовив Володін, який стояв поряд з Угаровим.— Вони хочуть затримати нас, поки підійде баржа.

— Можливий гірший варіант,— задумливо промовив Угаров.— Коли б вони підводний човен не викликали.

Володін запитливо глянув на командира корабля.

— Так, так...— підтвердив Угаров своє передбачення.— А тому часу втрачати не слід. Треба діяти швидко й рішуче... Найповніший!— крикнув він у машинний відділ, хоч стрілка телеграфу і так стояла на словах «самий повний».

За наказом Угарова корабельні гармати і кулемети вдарили одночасно. Катери також здійняли безладну стрілянину. А один з них вперто йшов на корабель.

— Вони хочуть налякати нас,— знову промовив Угаров.— Їм треба, щоб я вивернувся від катера і підставив під їхній вогонь свій борт.

Володін промовчав. Лише дві глибокі зморшки переїзали його крутий лоб.

«Швидкий» мчав уперед. Мчав назустріч йому й катер. Відстань між ними швидко зменшувалась. Чотириста... триста... двісті метрів. Ще кілька секунд, і кораблі з неймовірною силою ударяться один об одний.

— А що, коли справді катер не зверне?— запитав Володін.

— Тоді я візьму його на таран,— твердо відповів Угаров.— Катер дерев'яний, а корабель залізний, витримає.

— Підемо,— погодився Володін.

Минуло ще кілька секунд. Між кораблями було не більше п'ятдесяти метрів. Угаров зблід, на скронях у нього надувалися жили. Руки він тримав на ручках телеграфу.

— В машинному! Слідкуйте за найменшим порухом стрілки!.. Рульовий! Не звертайте з курсу!

— Єсть не звертати з курсу! — голосом, який навіть не здригнувся, відповів рульовий...

Крім тих, хто був на палубі й на містку, спостерігали за боєм ще троє людей: рульовий, полонений льотчик і матрос, який стояв біля нього з пістолетом. Рульовий міцно тримався за штурвал, і, здавалось, його більше нічого не цікавило. Матрос з пістолетом кидав очима то на полоненого, то в оглядове вікно. А німець, як тільки почався бій, притиснувся спиною до залізної переборки і злякано поводив очима довкола. Але ось і він побачив, що кораблі ідуть на зближення, зрозумів, що вони можуть зіткнутися, і лице його позеленіло.

— Вас махен зі? — прошепотів гітлерівець і затулив обличчя руками.

Між кораблями було вже лише кілька метрів. І ось в цю останню секунду фашистський катер раптом круто повернув і вискочив з-під самого носа корабля... На палубі ще гучніше вдарили гармати й кулемети, але стало ясно, що кораблі вже не зіткнуться...

Відчинилися двері, почулися голоси:

— Тихіше, тихіше... Обережніше. Сюди його, на матрац.

В рубку внесли закривавленого Віталія Назарова. За плечі й за голову його підтримував боцман Кирдяга. Йому допомагав корабельний фельдшер, молодший лейтенант медичної служби.

Пораненого поклали на корковий матрац, але він навіть не поворухнувся, тільки часом швидким рухом губів хапав повітря, наче схлипував.

Блідий, без картуза, з розкуйовдженим волоссям, біля Назарова тупцював боцман Кирдяга, пошепки запитував:

— Лікарю, ну що? Як він?..

— Погано.

— Зроби що-небудь, лікарю, — благав Кирдяга. — Не можна ж так.

Фельдшер знизував плечима.

— В груди і в голову..

Стрільба на палубі затихла. Глухо гули машини за залізними переборками. Віталій Назаров раптом смикнувся всім тілом, ноги його звели корчі. Він помирав.

Тільки зараз Кирдяга помітив полоненого фашиста. Він втупився в гітлерівця сірими, трохи викоченими очима, які зараз були немов два вогні на скам'янілому обличчі.

— У тебе мати є?

Полонений сидів на підлозі, на лінолеумі, і знизу дивився на Кирдягу.

— Мутер, мутер,— кивнув він головою, мабуть, здогадавшись, про що питає боцман.

— Мутер, кажеш? Нехай пот-твоему буде мутер. Так он подивись,— показав він на вже мертвого Назарова.— У нього теж є мати. І вона його жде, і він дуже хотів зустрітися з нею...— Раптом обличчя боцмана спотворила страшна, невимовна злоба, ненависть, біль. Він рвонувся до полоненого.— Ах ти ж виродок!..

— Боцмане! — загрозово вигукнув матрос.

Кирдяга опам'ятався, відійшов, але тіло його дрижало, як в лихоманці, а повіки нервово смикалися.

— Йому б, собаці, дві кулі всадити...

Корабель ішов своїм курсом. Угаров говорив Володіну:

— А все ж фашист не витримав, звернув з дороги.— І кинув незадоволений погляд на командира артилерійської бойової частини.— А ваші люди погано стріляють. Під самим носом катер був і не потопити, не запалити! Ну, знаєте...

— Кожен думав, що зштовхнемося.

— А я для чого на містку?.. Для чого я, питаю вас? Ваше діло — стріляти точно. Про це треба було потурбуватися.

— Власне, я не бачу великих причин гніватись. Рейс, зрештою, закінчується добре,— спробував заперечити артилерійський командир.— Без втрат доставили на Керченський півострів зброю, збили ворожий літак...

— Ех ви,— незадоволено перервав його Угаров.— Вітя ж загинув. Вітя Назаров, та я б...— Угаров відвернувся.

Прийшли на базу. Одразу ж на борт піднявся перекладач з ад'ютантом командуючого. Полоненого завели в каюту Угарова. Почувши німецьку мову, гітлерівець спершу дуже зрадів, але зараз же склав руки на грудях і почав щось швидко та благально говорити. Перекладач послухав його трохи і раптом голосно засміявся.

— Що він говорить? — здивувався Угаров.

— Він просить, щоб його не катували. Все, каже, розповім, все, що знаю, тільки щоб не мучили, бо він не витримає й помре.

Угаров спохмурів.

— Скажіть цьому ідіотові, що Радянський Союз — не фашистська Німеччина, тут не катують...

Антон Чигирин одержав листа від Якова Сажнева. Сажнев описував, як у червоному кутку дивізіону торпедних катерів йому сказали, що він, Чигирин, начебто загинув, як потім дізнався від Угарова, що це зовсім не правда, що він, Чигирин, живий і продовжує працювати, малювати...

«Нелегко мені було,— писав Сажнев,— дізнатися, що ти втратив руку. Це, звичайно, велике горе, що й казати... Але я певен, що ти мужньо перенесеш це нещастя. Капітан третього рангу Угаров сказав про тебе: «Він — людина дужа, навчиться малювати лівою рукою і буде малювати». Я теж так думаю...»

Антон довго сидів з листом, глибоко замислений. Лице то прояснювалось, то знову ставало похмурим і зосередженим. Прості, щирі слова близького друга, бойового товариша дуже схвилювали його. Та не тільки схвилювали. Вони немов запитували: «А що ти зробив? Чи зумів ти зберегти мужність тоді, як до тебе прийшло горе? Чи здатний ти переборювати незгоди в житті?..»

Чимало часу уже прожив Чигирин в новому становищі і ніяк не міг до нього звикнути.

Він жив не в матроському кубрику, а в звичайній кімнаті просторого одноповерхового будинку. Його не тривожили команди і боцманські дудки. Його не називали «товариш старшина» чи «товариш Чигирин», а Антон Михайлович. І все це було якось неприродно, навіть образливо. Йшла війна, десь гули гармати, тріщали кулемети, вибухали бомби. Наші війська вели наступальні бої. А він, Чигирин, почував себе так, неначе плентався в обозі...

Якось у друкарні, спостерігаючи за роботою складача, Антон почув, як редактор «пробирав» працівника редакції.

— Що ви мені привезли? Я вам говорив, щоб ви показали розвідку боєм, а ви мені нарис про мінометників пропонуєте.

«Йому наказують, з нього вимагають,— позаздрив Чигирин, працівникові редакції.— А мені ніхто не наказує, ніхто не вимагає, мене не лають і не хвалять... Живу собі та й усе».

Важка гіркота обпалила йому груди. Весь день він пролежав на ліжкові в своїй кімнаті. «Невже я поплав за течією? — думав він, пригадуючи свою розмову з командуючим.— Невже у мене вистачило сил тільки для того, щоб

бажати, а не діяти?.. Адже я — солдат, солдат великої і дужої армії!.. Втім, який же я тепер солдат? Я тепер просто Антон Михайлович Чигирин, безрукий художник, якого влаштували на якусь невизначену посаду: хочеш — працюй, а не хочеш — не працюй...»

Прийшов начальник друкарні, з яким жив Чигирин, запропонував:

— Ходім вечеряти, Антоне Михайловичу.

— Я не голодний,— тихим, страждальним голосом відповів Антон.

— Захворіли, чи що?

— Так, захворів...

Коли начальник друкарні пішов, Чигирин піднявся з ліжка і почав малювати лівою рукою. Через кілька хвилин він зі злістю затушував намальоване, відкинув геть олівець і знову ліг, почувавши нестерпну слабкість у всьому тілі... Кілька днів він лежав мовчазний і замислений.

І ось раптом прийшов лист від Якова Сажнева. Прочитавши його, Антон іншими очима подивився на себе і на все довкола. Йому здалися сном пережиті тут дні. Зараз він немовби прокинувся, немовби розплющив очі і побачив, який великий світ, яке велике життя у нього попереду і як багато в нього обов'язків перед людьми. Зароїлися, полетіли думки, неначе на волю вирвалися.

«Від мене ждуть діла. Всі ждуть: і Яків, і командуючий ескадрою, і Угаров, і Олексій Братов, і всі матроси... А що я скажу їм зараз? Чим виправдав їхні надії?..»

Ніч він провів без сну. А на ранок, як тільки начальник друкарні пішов на роботу, Антон Чигирин знову взявся за малювання. Власне, це не було малювання, це була важка і знесилююча робота, учоба. Ліва рука дуже повільно завоювала те, що колись права робила з віртуозною легкістю. Але все ж засвоювала.

Настав час, коли він відчув, що олівець більш впевнено, навіть зовсім упевнено йде по паперові, лишаючи саме те, що хочеться Чигиринові. Антон вже не робив фізичних зусиль для того, щоб рука підкорялася йому, він просто малював.

І тоді він пішов до редактора.

— Прошу, прошу. Як ви себе почуваєте? — зустрів його редактор.

— Товаришу капітан-лейтенант, пошліть мене з завданням,— не відповідаючи на запитання, промовив Чигирин.

— Ясно,— коротко сказав редактор, пильно глянувши в обличчя і в очі Антонові.— Поїдете на Керченський півострів. Зробіте кілька фронтових малюнків. Вони нам зараз дуже потрібні... Коли ви зможете відчалити?

— Хоч сьогодні.

— Сьогодні заготую вам документи, а завтра вранці й вирушайте.

Ввечері Антон написав відповідь Сажневу, а другого дня вже стояв на палубі «мисливця». Була на диво тиха і ясна погода. Повітря прозоро переливалося вдалині. Небо, як і море, милувало очі блакиттю, і Чигирин мимоволі задивився на цю красу. Коли б такі фарби покласти на полотно! Він спробує. Ось тільки повернеться із завдання і обов'язково спробує.

Як значучо звучить це слово: «завдання»! Він їде з завданням. У Чигирина на серці легко й радісно. Адже він знову воїн. Навіть пістолет на поясі. Це йому дали на всякий випадок, без зброї не можна йти до лінії фронту. Через плече на ремені висить шкіряна польова сумка з акуратно нарізаними аркушами товстого паперу і олівцями. Це, як і пістолет, його зброя. Яка з них страшніша для ворога?.. «Мисливець» підійшов до берега.

Кримська земля. Вся вона стогне під вагою військ. Рухаються, піднявши свої залізні хоботи, гармати, гуркотять танки, бронемашини, біжать прославлені «катюші». А попереду повітря стрясається від вибухів.

Чигирин їхав у машині з незнайомим майором інтендантської служби.

— Давно? — запитав той, кивнувши головою на порожній рукав Чигирина.

— Недавно. В Новоросійську.

— Так, недавно... А ми ось уже і в Крим увійшли. Скоро вдаримо по-справжньому. А поки що, як говориться в зведеннях, «бої місцевого значення». То село яке-небудь, то висоту відіб'ємо... Беремо розгін.

Майор привіз Антона Чигирина в селище, з якого кілька годин тому вибили німецьких фашистів. Ще палали окремі будинки, і дим, освітлений сонцем, стелився по землі сизими пасмами. В тил сіро-зеленими гуртами тяглися положені, мовчазні й понурі.

А по вулицях вже сновигали люди. Обнімали бійців, запрошували до себе. Ця картина була добре знайома солдатам, які пройшли важкий шлях визволення рідної землі. Але Чигирин бачив її вперше.

Ось вилізла з погребів молода жінка з маленьким хлопчиком на руках. Солдат взяв хлопчика, підняв над головою, підкинув, а потім притиснув до себе й поцілував. У Чигирин від хвилювання очі налили сльозами.

«Як рідного!» — подумав він.

Боець з короткими пшеничними вусиками, хлопчик, який довірливо обхопив худенькими рученятами його за смаглу шию, молода мати, в якій очі світилися невимовною радістю, — ця картина не виходила з голови Антона.

Хлоп'ята, як табунці горобців, пурхали з місця на місце, від одного гурту солдатів до іншого. Простоволосий, чорний, як жук, хлопчина просив офіцера, щоб той взяв його з собою в армію.

— А скільки ж тобі років? — сміючись, питав офіцер.

— Сімнадцять, — сміливо відповів хлопчик, хоч було цілком ясно, що він прибрехав принаймні років на два.

— Ні, друже, — сказав офіцер, — нічого не вийде. Скоро у вас тут знову школу відкривуть, і ти будеш учитися. А ми вже і без тебе справимось.

— Так у мене ж немає ні батька, ні матері, — сказав хлопчина. — Розіб'ємо фашистів, а потім уже і вчитися стану.

— Ох і вояка ж із тебе! — засміявся офіцер і рукою розкуйовдив хлопчикові волосся на голові.

Чигирин дослухався. Офіцер стояв до нього спиною, постать була незнайома, але голос!.. Ці жартівливі нотки... Невже?..

Антон зробив кілька кроків до офіцера.

— Товаришу...

Він ще не встиг роздивитися, скільки зірочок в офіцера на погонах, як той швидко повернув голову і радісно закричав:

— Антоне! Друже ти мій!..

Вони кинулися в обійми один одному.

Чигирин весь час повторював:

— Як же це ми?.. Ну, тільки подумай, га?.. Як це могло статися, що ми зустрілися? Ти скажи: це ти чи не ти? Мені ще не віриться.

— Та я ж, я, — повторював Красик, блідий від хвилювання. — Своєю власною персоною... У всій своїй красі...

— Навіть в офіцерських погонах! — вигукнув Антон Чигирин. — Давно одягнув?

— Ще зовсім новенькі, — засміявся Арсен. — За Керченську операцію. Не звик ще. Кличе якийсь боець: «То-

варишу молодший лейтенант!», а я і вухом не веду, до «старшини» звик... Та що ж ми стоїмо тут? Давай підемо в мою штаб-квартиру. Я он в тій хаті розташувався.

— Товаришу молодший лейтенант, так що, візьмете мене з собою? — знову звернувся до Красика чорноволодий хлопчисько, який під час зустрічі друзів стояв трохи осторонь і радісно та здивовано посміхався.— Адже радість у вас яка! Візьміть мене з собою на radoщах.

— А ти, як я бачу, хитрючий хлопець! — посварився на нього пальцем Арсен.— Ач який! «На radoщах». Ну добре, приходь, обмізкуємо...

Хата була звичайна, селянська. До війни в таких хатах пахло печеним хлібом, всілякими травами, людину тут огортало затишком і приємним спокоєм. Зараз у хатині не почувалося ні затишку, ні навіть звичайного домашнього тепла. Господарка, вже немолода жінка, кинулася до своєї убогої печі, але Красик заспокоїв її:

— Не турбуйтеся, мамашо. Знайдемо чим гостя почастувати.

Він дістав флягу, відкрив консерви, нарізав смачного солдатського хліба.

— Ну, давай по фронтовій. За зустріч.

— А пам'ятаєш, Арсене, як ти мені свою адресу колись давав? Я не забув: Леніна, шістнадцять. Здається, давно це було. А дивись — ось ми знову зустрілися, та ще й по чарці п'ємо.

— А головне, Антоне,— йдемо на Севастополь! Тепер уже я переконаний, що більше шляху назад не буде... Чекай, чекай. А що ж Оксана, що син? Де вони?

Чигирин розповів.

— Так,— важко зітхнув Красик.— Війна... А закінчити її треба. Треба ж розплатитися з ворогом за все те горе, яке він нам заподіяв. Навіть не так я сказав, «розплатитися»,— це не те слово. Розбити ворога треба наголову, щоб більше не піднявся... Як же ти опинився тут? Адже без руки... Ти пробач, може, завдаю тобі болю?

— Нічого, я вже, можна сказати, звик. Не думай, Арсене, що без руки я слабший став... Був такий період, важко я переживав душею, це природно, хоч би й кому. Скільки передумав: «Як же тепер буду»? А потім знайшов своє місце. Малюватиму. Тепер це головна зброя.

— Добре,— похвалив Красик.— І дуже добре, що ти саме сюди приїхав і що ми з тобою зустрілися. Адже я і допомогти тобі зумію де в чому. Познайомлю з людьми.

Справжні герої. Ти зможеш намалювати цілу галерею портретів. Кожен по-своєму цікавий. Отак дивлюся я на них і радію — що за люди!..

Три дні пробув Антон Чигирин у підрозділі Арсена Красика. В редакцію він повернувся бадьорий, задоволений своїм відрядженням. Його польова сумка була наби-та малюнками, портретами, ескізами. Ніколи, мабуть, Антон ще не переживав такого високого творчого підне-сення. Він здав редакторові для газети малюнки, зроблені тушшю, і почав готувати полотно для великої картини.

Йому пощастило побачити визволення. Нехай картина так і буде називатися — «Визволення». Він покаже ра-дянських бійців і офіцерів, людей великого серця, які про-йшли важкий бойовий шлях, які пережили і гіркоту воен-них невдач, і радість перемоги. Це будуть суворі, ніжні і красиві люди. Він покаже і тих, кому Радянська Армія повернула волю та щастя. А навколо них цвістиме весна, переливатиметься прозоре повітря, синітиме небо і яскра-во світитиме сонце.

45

Оксана пришивала до шинелі гудзика, а Валя сиділа поряд і розповідала подрузі про свого коханого, якогось Ванечку.

— ...а він мене пригортає та цілує і все говорить: «Не плач, не плач, моя Валечко, це ненадовго...» А воно, ба-чиш, як вийшло? Уже четвертий рік. Ось тобі й ненадовго. Хоч би було націлуватися вволю.

— Яка ти, Валю, ще дитина і яка ти добра.

— Я добра? — здивувалася дівчина.— Та ти знаєш, якою я сердитою буваю! Одного разу Ванечка обдурив мене, сказав, що підемо в кіно, а потім взяв та й не при-йшов. Ох і було ж йому від мене. Я, дурна, весь вечір з ним не розмовляла... Повернувся б мені зараз той вечір...

Коли Валя змовкала, Оксана знову робилася зажуреною і замисленою. На самоті вона витягала Антонові листи і знову й знову перечитувала їх, довго розглядала фото-графії Антона і померлого Колі. Крізь сльози, які мимов-волі застеляли їй очі, вона шепотіла:

— Антоне, рідний, де ти зараз? Як мені важко без тебе, як я тебе люблю...

— І чого ти так бідкаєшся? — питала Валя, заглядаючи в засмучені очі Оксани.— Хіба ж це все допоможе?

Оксана і сама розуміла, що журба нічого не допоможе, але говорила:

— Валечко, ти ще не була дружиною, матір'ю і, може, ще по-справжньому ніколи не любила.

— Хто, я не любила?..— з обуренням перепитувала Валя.— Та ти знаєш, як я любила? І тепер люблю. Коли б я зараз зустріла свого Ванечку, ми б з ним одружились... Не віриш? Чесне слово, одружились би!.. Це я тоді дурна була: як тільки що, зараз фирк, фирк, як та кішка...

Одного разу до землянки підкотилася вантажна автомашина. З неї вилізло кілька дівчат з речовими мішками за спиною. Їх оточили живим гарячим кільцем. Звідки? Куди?.. Виявилось, що дехто з них прибув сюди з госпіталю, дехто переведений з інших фронтів. Всі вони мають бути розписані по частинах.

Одна з новоприбулих, товста і червонощока, яка, мабуть, не могла поскаржитися на відсутність апетиту, розгорнула пакунок, в якому був хліб, оселедець, і почала їсти та разом розповідати про свою подорож від Кавказу до самого Перекопу. Оксана уважно слухала, радіючи з того, що вона хоч на якийсь час позбудеться смутних думок. Раптом погляд її упав на газету, яку дівчина відкинула, і Оксана вся похолола.

Це був номер «Красного черноморця». З великого портрета на Оксану дивився морський піхотинець з автоматом на грудях, а під портретом стояв підпис: «Малюнок А. Чигиріна». Оксана схопила в руки пом'ятий шматок газети, обережно розгладила його на колінах і губами, що раптом затремтіли, тихо промовила:

— Дівчатонька, Антон живий. Ось його малюнок.

Подруги кинулися до неї. Валя охопила Оксану за плечі, притиснула її до себе.

— Ти щаслива, ти щаслива!..— повторювала вона, мало не плачучи.— А ось мого Ванечки то ніде й не видно — ні в газеті, ні так...— І Валя уже по-справжньому заплакала.

А втім, сльози швидко висохли на її очах. Вона вже смікала Оксану за рукав і наполягала:

— Сідай пиши. Зараз же мені сідай і пиши.

— Та куди ж писати? — все ще не вірячи своєму щастю, розгублено запитувала Оксана.— Адже це тільки малюнок. А звідки він його надіслав у редакцію?

— От дурна! В редакцію ж і пиши. Там знають, де він знаходиться.

Це була хороша порада. Ясно ж, що редакція сповістить їй Антонову адресу. І як вона сама не подумалась до цього одразу?

— Валю, Валюшенько! Яка ти в мене розумна, хороша!

— Отож і Ванечка казав, що я хороша,— з смутком промовила Валя.

Схвильована, чутлива, як натягнута струна, Оксана взялася за листа.

«Шановний товаришу редактор,— писала вона.— Мій чоловік, Антон Михайлович Чигирин, вмістив у вашій газеті свій малюнок. З чоловіком я втратила листовний зв'язок ще восени минулого року, коли виїхала з Джамбула на фронт. Якщо вам відомо, де він, напишіть мені і повідомте йому, що я його розшукую. Наперед вдячна вам, Оксана Чигирин».

Разом з Валею вони перечитали написане, разом віднесли до поштаря. Валя аж підстрибувала з радощів.

— Тепер все буде гаразд. Уявляєш, Оксано, що з ним скоїться, коли він одержить оцього листа? Та він же збожеволіє... Та коли б оце моєму Ванечці... Ні, мій Ванечка точно збожеволів би.

Вони йшли поміж траншей і окопів. На їхніх обличчях лежало проміння квітневого сонця, веселого і теплого, немов і воно разом з дівчатами раділо з Оксаниного щастя. Солончакова земля встигла вже висохнути. Над степом пливло прозоре, блакитне марево. Де-не-де пробивалася убога рослинність. Мине ще місяць, і вона засохне на цих солончаках. А зараз жовтаво-зелені листочки на тонких стеблинках поки що живуть, тягнуться до сонця і радують очі. Оксана зірвала кілька травинок, приклала їх до гарячої щоки.

— Давай посидимо, Валю, не хочеться йти в землянку. Помріємо, помовчимо.

Але Валя сьогодні була балакучішою, ніж завжди. Сівши поряд з Оксаною, вона почала загинати свої коротенькі пухлі пальчики і рахувати вголос:

— Сьоме... восьме... дев'яте...

— Що це ти вираховуєш?

— А вираховую, коли ти відповідь одержиш. Сьогодні у нас сьоме квітня. От і полічи: три дні туди — буде десяте, плюс ще два дні...

Оксана засміялася:

— У тебе все по-писаному виходить.

— Та так же воно й є. Ось глянь...

Вона знову рахувала дні, потім угадувала, що ж все-таки робитиме Антон, прочитавши листа. Оксані було легко і хороше з Валею.

А на ранок восьмого квітня на Сиваші й на Перекопі загриміли гармати. На укріплення німецько-фашистських військ полетіли снаряди. Над землею піднявся густий чорний дим.

46

Оперативні зведення, які одержувала редакція по кілька разів на день, були все радісніші.

Переможні бої під Фрайдорфом.

Радянські війська визволили Джанкой.

Фашистів вибито з Євпаторії.

Антон мало бував у редакції, забігав лише у хвилину відпочинку, щоб дізнатися, що робиться на фронтах, а потім знову повертався в свою кімнату, до роботи. Повідомлення з фронтів немовби підганяли його, вимагали, щоб він працював ще більше, ще краще. Він вирішив закінчити свою картину до дня визволення Севастополя, який, за його передбаченнями, мав наступити невдовзі.

Настали весняні, сонячні дні. Чотири вікна в його кімнаті давали багато світла. Малювати було легко. Часом Антон зупинявся перед своєю картиною, приглядався до неї пильніше, і серце його починало битися прискорено... Так, саме так і треба було. Он там, в далечині, синьою смужкою лежить море. А ближче берег, земля. Тільки що відгримів бій. Ще йдуть по вулицях танки, котяться гармати. Матроси ведуть групу полонених фашистів. Обличчя у ворогів понурі. Навіть весняне сонце не приторкнулося до них своїм промінням. В їхніх очах можна прочитати ляк і покір. Кожен, хто гляне в ці очі, скаже: «Ні, це не воїни, які боролися за високі ідеї, це — бандити, злочинці, які нарobili багато лиха людям і тепер бояться справедливої карі».

А на передньому плані дві постаті: молода жінка і боєць з дитиною на руках. Скільки вистраждала ця жінка! Який тягар перенесла на своїх плечах!.. Недарма у неї, ще зовсім молодої, волосся посріблила передчасна сивина. Але якою радістю і вдячністю блищать її великі сірі очі! Неначе саме сонце оселилося в них. Її руки, зчорнілі і худі, тягнуться до бійця. Зараз вони обіймуть його дужу, засмаглу

шию. А він стоїть, щасливий її щастям і щастям її дитини, яку він тримає на руках. Хлопчик притиснувся до його вицвілої на сонці гімнастерки, і в дитячих очах світиться безмежне довір'я до цього незнайомого солдата, хлопчик дивиться на нього, мов на рідного батька... Солдат три роки носив у своєму серці суворість і ненависть і стільки ж років мріяв про те, щоб притиснути до себе отаке ось маленьке тільце. І обличчя солдата осяяне хорошою, доброю посмішкою, в якій видно найкращі людські почуття... Але — попереду ще бої, тяжкі і жорстокі, і тому у бійця автомат за плечима. Ще рано його знімати. Всім своїм виглядом боєць наче говорить: «Час прощатися. Треба йти далі, на захід, визволяти таких самих, як ви...»

Пензель торкається полотна і залишає на ньому ледве вловимі мазки. Але вони роблять диво: після кожного дотику пензля картина стає ще виразнішою.

Начальник друкарні, повернувшись з роботи, довго стоїть, дивиться на картину. Він захоплено хитає головою, не маючи слів, щоб висловити похвалу:

— Ви, Антоне Михайловичу, справжній чарівник.

Він знав, що у Чигирина помер син, що десь на фронтівих шляхах загубилася дружина, але ніколи не заводив про це розмови, вважаючи, що немає потреби засмучувати людину тяжкими спогадами. Та одного разу, розглядаючи картину, не втримався:

— Дивлюсь я на вас, Антоне Михайловичу, й радію.

— Чому? — запитав Антон.

— Таке горе у вас на серці, а ви он яку картину втнули... Та й не тільки цю. Всі ваші картини якісь радісні, сонячні, неначе ви тільки хороше знали в житті.

Чигирин посміхнувся.

— Життя і є хороше, якщо його добре влаштувати, якщо за нього борешся...— він відійшов від картини, подивився, трохи схиливши голову, і запитав: — Скажіть, який характер у цієї жінки?

Начальник друкарні довго роздивлявся жіночу постать, її обличчя, потім перевів погляд на Антона.

— Не розумію, про що ви питаєте, Антоне Михайловичу.

— Ну, як вона себе тримала під час окупації? Скорилася і чекала, поки її визволять, чи, може, боролася, як могла?

— Не знаю... Мені здається, що цього в картині не скажеш. Адже це не роман.

Чигирин відійшов до вікна, схвильований і якийсь стривожений, постукав пальцями по підвіконню.

— А художник мусить і це передати... Адже не рабину визволяють із рабства. У тієї було б зовсім інше обличчя, зовсім інше... А ця — вільна радянська жінка. Фашисти хотіли зробити її рабинею, але це їм не вдалося. Вона боролася як могла і чим могла, вона йшла назустріч цьому бійцеві. Такою її і треба показати. Це — сильна натура, такою її зробила радянська дійсність. Вона боролась і буде боротись... Інакше для чого ж було малювати картину, якщо я цього не зумію передати?..

Начальник друкарні слухав, не перебиваючи, він розумів, що, може, в цю хвилину Чигирин забув про нього, про його присутність і розмовляє лише сам із собою.

— Адже я написав картину не для того, щоб викликати у глядача солодкі сльози, не для того, щоб, стоячи перед картиною, вигукували: «Ах, як це зворушливо!» Ні, я хотів намалювати так, щоб людина, подивившись на картину, сама взялася за зброю. Треба, щоб ця жінка до бою кликала...

Кілька днів після цієї розмови Чигирин не з'являвся в редакції, а дома був мовчазний, навіть схуд і осунувся. В кімнаті з'явилися нові ескізи: жіночі голови, жіночі постаті, окремо очі і брови, окремо рука... І одного разу, повернувшись з роботи, начальник друкарні зупинився перед картиною, вражений.

— Антоне Михайловичу, що ви зробили з цією жінкою? На неї не можна спокійно дивитися.

В цей час прийшов редактор. Ще з порога він вигукнув:

— Такої умови не було, щоб на білий світ не показуватись. Ач, як зблід. Так не годиться. Доведеться до вас запровадити сувору дисципліну, бо...

Він замовк, не закінчивши фрази — погляд його упав на картину.

— Послухайте, Антоне Михайловичу, ви ж... що це ви написали? Ні, ви розумієте, що написали?..

— Товаришу капітан-лейтенант,— почав було Антон, але редактор перебив його таким тоном, неначе Чигирин не дозволяв йому розглядати картину:

— Ні, ні, зачекайте. Як це ви зробили? Сила!..

Антон не знав, що відповідати. Він стояв зніяковілий і наче засоромлений.

— Ах ти! — редактор ударив себе долонею по лобі.—

Забув навіть, для чого прийшов сюди... Ану, подивіться, чи не знайомий вам оцей почерк?

Антон взяв з рук редактора конверт. Цей почерк він упізнав би серед тисячі інших.

— Оксана...

— Вірно, Оксана... Правда, лист мені, а не вам, і я міг би його вам і не показувати, — жартував редактор, — та вже нехай буде так. В нагороду за картину.

Того ж вечора в редакції стало відомо, що війська Окремої Приморської армії в районі Керчі перейшли в наступ.

В редактора зібралися всі працівники, щоб одержати завдання. Прийшов і Антон.

— Ви куди бажаєте? — запитав його редактор.

— Тільки на Керченський напрямок, — відповів Чигирин.

47

Весь день яскраво світило сонце, по-весінньому парувала земля.

Солдати і матроси, може, як ніколи досі, почували, що їм хочеться якнайшвидше закінчити оцю війну, повернутися до мирних осель. В такий чудовий весняний день кожна людина всіма клітинками свого тіла тягнеться до життя... Не хочеться чути вибухів бомб, пострілів гармат, не хочеться бачити крові на зеленій врунистій траві.

Але в окопах і бліндажах тривало фронтове життя. Солдати вивчали і без того добре відому зброю, писали листи, розповідали один одному про своє життя, про дружин, дітей, про коханих дівчат, випускали бойові листки, слухали радіопередачі і у вільні від бою хвилини співали пісень.

— Чуєте, як добре співає? — звернувся Арсен Красик до Ладигіна, переставляючи фігуру на шаховій дошці. Ці шахи роздобув десь Сеня Коломойцев, вистовий Арсена, той самий хлопчина, який так наполегливо просив, щоб його взяли в армію. Тепер він носив матроський одяг, спеціально на нього перешитий, і, як йому здавалося, мав досить-таки солідний вигляд, хоч насправді ж лишався хлоп'ячому наївним і швидким, як миша.

— Добре співає, — згодився майор. — У вашого вистового голос такий, що й Лемешев позаздрить. Ану, лишень, давайте послухаємо...

Чистий і дзвінкий голос Сені Коломойцева линув з другої половини землянки. Хлопець співав пісню, яка останнім часом стала найвідомішою серед приморців:

Ночью вражий берег тьмою позакрыло,
Грозные десанты в тыл врагу плывут.
Где прошли приморцы, там врагу могила,
Той дорогой немцы больше не пройдут...

— Ах, чорт, як гарно! — прошепотів Ладигін. — Під таку пісню тільки в бій іти!

Красик кивнув головою на знак згоди.

Мы идем за счастье Родины любимой,
Город Севастополь ждет, приморцы, нас!
Нет такой преграды, чтобы не прошли мы,
Партии любимой выполним наказ!..

Пісня обірвалася. За стіною стало тихо. Мабуть, Сеня Коломойцев вийшов із землянки.

Ладигін і Красик якийсь час сиділи мовчки. Нарешті Красик обізвався:

— Жоден народ не створив таких чудових, щирих пісень, як наш, радянський. Наші пісні весь світ співає.

— Душа у нашого народу хороша, тому й пісні такі... А вашого Сеню, як тільки закінчимо війну, вчитися пошлемо. Розумний хлопчина. Коли б не війна, може, вже середню школу закінчив би.

Двері відчинилися, і на порозі з'явився сам Сеня Коломойцев.

— Товаришу майор, дозвольте звернутися, — відчеканив він, виструнчившись.

— Звертайтеся, — промовив Ладигін, ховаючи посмішку. Йому, як і Красикові, подобався цей маленький матросик.

— До вас прийшов розсильний.

Виявилось, що Ладигіна терміново просили прибути в штаб.

— Добре, скажіть — зараз буду.

Розсильний пішов, а Ладигін взяв Красика за лікоть.

— Ну, ось, дорогий Арсене Павловичу, — оце, мабуть, воно й є те, про що ми з вами говорили.

Ще й раніше між Красиком і Ладигіним народжувалися відносини, які можна було назвати близькими. Ладигін міг говорити з Красиком про речі, про які з іншими старшинами він говорити собі не дозволяв. Після того, як Красик

став офіцером, вони й зовсім зблизились. Та, власне, і присвоєння Красикові офіцерського звання сталося з ініціати-ви самого Ладигіна...

Начальник штабу, низенький, повнотілий чоловік з підпухлими очима, стояв боком до великої карти, прикріпленої до стіни, говорив:

— Толбухін прорвав Перекоп і вийшов з своїми військами на широкий простір північного Криму. Ще два-три дні — і він буде під Севастополем. І нам з вами відсиджуватись більше не доведеться. Наступила й наша черга.

Сьогодні в двадцять два нуль-нуль починаємо наступ. Окрема Приморська армія завдає удару по ворогові в двох напрямках: на Білогорськ — Сімферополь — Севастополь і на Феодосію — Ялту — Севастополь. Відмінність цього наступу полягає в тому, що артилерійської підготовки не буде.

Начальник штабу помітив здивовані погляди і продовжував:

— Підкреслюю, артилерійської підготовки не буде. Цілковита несподіваність для ворога... На Перекопі, як вам відомо, було проведено кілька артпідготовок. То був маневр, розрахований на те, щоб вимотати, деморалізувати, збити з пантелику противника, виявити його вогневі точки. Тут інше: раптовість. Завдяки відмінній роботі розвідників ми добре знаємо розташування німецько-румунських частин і їх озброєння. Настав найсприятливіший момент. — Начальник штабу посміхнувся. — Який, до речі, ми самі зробили найсприятливішим. Гітлерівське командування зняло з нашої ділянки великі сили і кинуло їх на Джанкой... Отже, в двадцять два нуль-нуль на флангах буде випущено по три червоних ракети. Це — сигнал наступу. Рухатися окремі підрозділи будуть так...

Через кілька годин після наради в штабі Красик був викликаний разом з іншими командирами взводів до команди роти. Тут він дізнався, що його підрозділ повинен буде йти на Севастополь приморською дорогою через Феодосію — Ялту. Красик розумів, що тут буде значно важче, ніж на центральній ділянці чи на правому крилі. Гориста місцевість на руку гітлерівцям, які, звичайно, будуть вперто оборонятися. А вже вирішується питання: чи бути їм і далі в Криму, в Севастополі, чи загинути.

Перед наступом Красик зібрав свій підрозділ для того, щоб пояснити конкретне завдання. Всі бійці бачили, що їхній командир надміру схвильований, навіть блідий.

— Хорошу ви пісню співаєте, товариші,— звертався до своїх підлеглих Арсен Красик.— «Нет такой преграды, чтобы не прошли мы, город Севастополь ждет, приморцы, нас!». Жде нас наша чорноморська столиця, священне місто, полите нашою кров'ю... Треба сміливо дивитися правді в очі — не всі ми дійдемо до Севастополя, бо жорстокі будуть бої. Але хто з нас злякається смерті в боротьбі за Радянську Вітчизну? Вперед же, герої-приморці, за наш великий народ, за наше щастя і свободу!

В солдатів блищали очі, руки міцніше стискали зброю.

В окопі сидить навпочіпки Арсен Красик. Навколо нього морські піхотинці.

— У кого з вас тютюнець міцніший? Ану, дайте перед боєм.

До Красика простягнулися руки з портсигарами, з кесетами.

— Візьми мого, старшина. Затягнешся раз, дома згадують.

— Сам отруюєшся і чоловіка отруїти хочеш. Ось тютюнець так тютюнець!..

Зараз всі особливо відчували дружбу, близькість між собою. Хто знає, може, доведеться помирати на руках товариша, а може, й самому доведеться рятувати кого-небудь з тих, хто зараз сидить поряд і торкається тебе коліном чи ліктем.

— Дивіться ж,— навчає Красик, затягуючись міцним тютюновим димом,— як тільки ракети, так і вперед. Не збивайтесь в кучу і не розбігайтесь далеко один від одного. Дистанція — це не просто вигадка, вона потрібна для того, щоб менше було убитих і поранених. Та ви вже й самі добре знаєте.

Він глянув на годинник, наказав:

— Кидай курити! По місцях!

До сигналу лишилися хвилини. Вечір був тихий, настожений. Деревя, які вже викинули перше листя, стояли непорушні, сонні. Часом викрикне якась птиця і зараз же затихне, немов знає, що зараз під цим ясным, зоряним небом, над принишкою землею ударить вогняна гроза.

— Ти глянь: тільки що покурив, а знову курити хочеться,— чути притишений голос в окопі.

— Про куриво забудь,— суворо наказує Красик.— Ач, який.

— Та я ж нічого. Тільки кажу.

— А ти й не кажи. Не можна — значить, не можна. З ворожого боку долинула кулеметна черга. Трасуючі кулі прошили вечірню пільму і погасли, неначе застряли в ній.

— Якийсь фрїц перед смертю палить. З ляку.

По окопові пробїг короткий, нервовий смішок.

Нарешті далеко праворуч, як легкі рожеві птахи, злетіли в повітря три ракети. Майже одночасно такі самі ракети освітили темряву ліворуч. Заворушилася земля, і все, що було на ній — кущі, будівлі, дерева, — заспівало голосами куль, ожило бойовими вигуками тисяч людей.

Першу лінію ворожої оборони наступаючі буквально підм'яли під себе. Гітлерівців заставляли сонними, за грою в карти, за п'янкою. Вони схоплювались, побачивши перед собою російські багнети, і, не розуміючи, що сталося, піднімали руки догори.

Радянські війська охопили Керч з півночі, зі сходу і з півдня. Красик із своїм підрозділом кинувся по вулиці імені Рози Люксембург, яка веде до гори Мітрідат. Але просуватися по ній ставало дедалі важче. Фашисти засіли в будинках і вели перехресний вогонь. Особливо гарячий бій зав'язався біля великого триповерхового будинку, що стояв на розі вулиці.

— Гармату сюди б! — закричав боєць гарячими губами, що запеклися.

— Бий з кулеметів по вікнах, — наказав Красик. — А зараз протитанкову підкинемо... Коломойцев!

— Єсть матрос Коломойцев.

Вигляд у Сені був хвацький: на грудях автомат, біля пояса гранати, безкозирка набакир, — ну, чим не воїн? А очі, очі! В них стільки вогню і відваги, що накажи зараз Сені Коломойцеву самому піти на цілу роту ворогів, — піде.

Красик суворо зауважив:

— Ти знову в безкозирці? Скільки я тобі говорив! Де каска?

— Та мене ж куля не зачепить, товаришу молодший лейтенант. Я ж маленький, непомітний.

— Тепер маленький, а тоді, як просився до мене, то був великий!.. Біжи, нехай ПТР тягнуть сюди.

Сеня Коломойцев зник в одну мить, неначе його вітром здуло. А через кілька хвилин, спітнілий і щасливий, він уже біг назад, супроводжуючи петеєрівців.

— Де вони тут? — запитав темний від люті і пороху солдат.

— Давай от туди,— показав Красик.

— Ясно!

В усіх кінцях міста палали будинки, і від цих пожеж небо стало багрянцевим, бій то затихав, то знову наростав. Вже тяглися мовчазними гуртами полонені, але в центрі міста і біля порту бій спалахнув з новою силою. Тут тримали оборону есесівські частини, вони оборонялися особливо уперто. Здавалося, що навальна атака незабаром захлинеється.

Але ось від одного солдата до іншого полетіла чутка, що по фронту проїжджає маршал Малиновський. Його вже хтось бачив, хтось навіть чув, як він сказав:

— Солдати і матроси! Відпочивати будемо в Севастополі, а зараз — вперед, вперед!..

Ще один ривок, і бій зав'язався на схилах Мітрідату.

Ранок надійшов якимсь несподівано, і був він золотаво-блакитним. Сонце викотилося з-за далекого небосхилу і заграло фарбами на червоному прапорі, який тільки що поставили на вершечку гори радянські бійці.

Але війська не зупинилися. Їх уже не можна було зупинити. Надто довго чекали цих днів. Надто багато ненависті накипіло у кожного на серці.

48

На політінформації Володін розповів команді корабля про два накази, які стали відомі радянському командуванню. Один з них був підписаний Гітлером і в ньому говорилося: «Утримати Севастопольський обвід і Балаклавські висоти що б там не було, триматися до останнього солдата, не відступати ні на крок». В другому командуючий сімнадцятою німецькою армією Єннеке, розшифровуючи слова фюрера, писав: «Фюрер наказав захищати фортецю Севастополь з усіх сил. Їй належить вирішальне значення...»

— Хай пишуть,— говорив Кирдяга,— що ж їм ще робити? Але ми їм по-своєму пропишемо.

— Не так легко, як ви думаете, боцмане,— зауважив Братов.

— Знаю, що нелегко. Але хіба не бачиш, як німці з Криму драпають?

— Драпають-то драпають, та бачите ж, які накази пишуть?

Боцман розсердився.

— Що ти мені: накази та накази?.. Чекай, чекай, а чому це ти зі мною лясати точиш? Тобі де зараз належить бути?

— Відпочивати мені належить. Тільки що з вахти змінився.

— Чому ж не відпочиваєш, а стирчиш на палубі?

— За морем і повітрям стежу.

— Хто тебе поставив стежити?

— Ніхто, сам.

— Але ж тобі скоро знову на вахту ставати,— обурився боцман.— Зараз тиняєшся, а потім носом клюватимеш?

— А хіба було таке, щоб я дрімав на вахті?

— Мало що!.. Давай на відпочинок, швидко. Без тебе є кому за морем дивитися.

Олексій неохоче пішов до кубрика. Боцман Кирдяга провів його поглядом і подумав: «Добрячий моряк. Ні втоми, ні відпочинку... Та хіба тільки він? Вся команда така, починаючи від командира і кінчаючи корабельним коком. Наче з сталі всі викувані. Угаров захворів, лікар носить йому порошки на ходовий місток. Командир ковтає ці порошки, але спить там же, на містку, а не в теплій каюті. Власне, і не спить, а так тільки, дрімає, схиливши голову на рубку. А тільки що — розплющує очі, а в них і ознаки сну немає...»

Боцман Кирдяга дивиться примруженими очима на синє, в дрібних баранцях, море і під рівне потужне дихання машин думає про команду корабля, про бойові походи, про події на фронтах.

Настали гарячі радісні дні. Незабаром Севастополь буде визволений. Накази — наказами, але вже не в Крим, а з Криму рвуться фашисти. Тепер для них настав такий час, що, як говориться, і туди гаряче й туди пече.

Підійшов Яків Сажнев.

— Про що задумались, товаришу боцман?

Кирдяга стрепенувся: дивись, справді задумався. І засміявся, зібравши зморшки навколо рота і очей.

— Ішли по шерсть, та самі лишилися стриженими.

— Це ви про фашистів?

— Авжеж, про них.

— Еге ж, скисла Гітлерова каша,— ствердив Сажнев.— Я наче до якогось свята наближаюсь. Ось ходжу по кораблю, а мене мов на крилах носить. Навіть співати хочеться.

Кирдяга підозріло глянув Сажневу в очі. Чи не пере-

хилив, бува, зо дві фронтових? Посмішку, й то не часто побачиш на його обличчі, а тут — співати!..

— Ви не дивуйтеся,— сказав Яків Сажнев.— Я знаю, що війні ще не кінець, знаю, що ще будуть бої, може, навіть гарячіші, ніж були. Але на Севастополь ідемо, боцмане. Звідти я пішов на початку війни, туди й повертаюсь зараз. Ви розумієте, боцмане, що це таке? До перемоги йдемо.

— А сам ти звідки родом? — запитав Кирдяга.

— З Кривого Рога, чули?

— Чого ж, знаю,— солідно промовив боцман.

— Я там залізну руду добував, бурильником був. Люблю це діло. Ех, скоріше б!.. Приставиш ото перфоратор до руди, натиснеш, а він як живий, тільки й того, що не заговорить людською мовою... А звідки ви, боцмане?

Кирдяга посміхнувся.

— Я, братику мій, і сам не знаю звідки. В дитинстві пам'ятаю себе безпритульним, таким, знаєш, невеликим злодійчуком. Потім наймитом працював, бурлачив на Волзі, потім у флот потрапив, ще в царський. Сім років відслужив. А коли демобілізувався, на торгашах плавав.

— То що ж, у вас ні рідні, ні сім'ї немає?

— Оце моя і сім'я, і рідня, і дім,— боцман показав рукою на корабель.— Мені іншої сім'ї й не треба. Без моря, без корабля все одно не життя. Люблю я море дуже. Он воно яке...

Море лежало, як величезний смушок. В прозорому повітрі проносились чайки, схожі на шматочки морської піни, відірваної вітром.

— Ач, як розігралися,— радісно зауважив Кирдяга.— Весна!.. Ану, давай підемо, подивимося й на мого птаха, як він там себе почуває.

— Ходімте,— охоче погодився Сажнев.

Кілька днів тому корабель повертався з бойового завдання. Було тихо, спокійно, тільки повітря було холодне, неначе море видихало його з своїх темних глибин. Раптом на горизонті з'явилася густа і темна, як смола, хмара. Вона швидко розрослася і незабаром затулила собою все небо. День став схожий на пізній вечір. Протягом кількох хвилин здійснювся такий вітер, що снасті затріщали під його натиском. Упали великі, як горошини, краплини дощу, зашуміла злива, і над морем піднявся туман із бризок.

Весь корабель вкрили пернаті гості. На них не звертали особливої уваги. Хай сидять. Пронесеться шквал, обсох-

нуть і полетять. Але одна красива, білогруда чайка упала біля самих ніг Кирдяги, важко вдарилася грудьми об залізну палубу й покотилася по ній під натиском вітру, обламуючи мокрі пір'їни. Боцман ледве встиг врятувати птицю. Він схопив її на руки і заховав під своїм плащем.

— Ах ти ж моя бідолашна,— говорив він з дивовижною ніжністю в голосі.— Ходімо, я тебе в теплі та в ласці відігрію... Ач, як серце б'ється. Та ти не бійся, не бійся, дурненька...

Шквал раптово налетів і раптово припинився. Небо знову стало чистим, немов вимитим, а море заблищало білими іскорками, як риба лускою. Але боцман не випускав птицю. Він показував її матросам, захоплювався її красою і все хотів привчити, щоб вона брала їжу з його рук.

Коли Кирдяга з Сажневим ввійшли в каюту, чайка сиділа на каналі і не виявила ні радості, ні задоволення з того, що порушили її спокій.

— Що, засумувала? — звернувся до чайки Кирдяга, протягуючи руку, щоб взяти її. Але тут же скрикнув. Птиця вдарила його в руку гострим клювом і войовниче вигукнула. Круглі очиці її злякано слідували за кожним рухом Кирдяги.

— Ах ти ж клята! — вилаявся боцман, тручи руку.— Ти бачив? Отака дяка за порятунок.

Він знову простяг руку, але чайка махнула крилами і метнулася до напіввідчинених дверей. Але чи тому, що корабель саме гойднуло, чи тому, що приміщення було тісним, чайка не розраховувала льоту і вдарилася об стіну. Боцман схопив її, затиснув в руках.

— Отака! Тікаєш? На волю хочеш?.. Випустимо тебе, випустимо,— говорив Кирдяга, глядячи шорсткими долонями ніжне шовкове пір'я.— Ходімо, моя красуне, сьогодні погода така, що тільки літати та радуватись.

Вони вийшли на палубу. Побачивши море і ясне високе небо, почувши крики своїх товаришок, чайка забилася в руках Кирдяги.

— Пускайте вже її, не мучте,— не витримав Сажнев.

— Ну, прощай. Не згадуй лихом.

Кирдяга широко махнув рукою. Чайка, як біла блискавка, метнулася вбік, туди й сюди, зробила велике коло над кораблем і, вдячно кигикнувши, полетіла до своїх подруг, які здійняли радісний галас у повітрі.

Кирдяга стояв з високо піднятою головою, на обличчі його лежала радісна, щаслива посмішка, а очі сяяли.

— Нехай летить на здоров'я,— сказав він.

«Швидкий» тримав курс на уже визволену Ялту. Тепер там базували підводні і надводні кораблі, перед якими стояло завдання — не випускати фашистів з Криму.

Чорноморці добре справилися з цим завданням. Тільки протягом п'яти днів, з восьмого по дванадцяте квітня, було потоплено понад двісті фашистських кораблів різного тоннажу.

В небі раз у раз з'являлися літаки, але сигнальніки дзвінкими голосами доповідали:

— Наші!

Літаки йшли курсом на Севастополь.

49

Група солдатів навчалася кидати гранату. Бійці були у веселому настрої. Товстий, мов натоптаний мішок, широколиций боєць тишив товаришів своєю невправністю. Він біг, перевалюючись з боку на бік, як качка, потім якось по-жіночому кидав гранату і з усіх чотирьох падав на землю під загальний регіт присутніх.

— Хана фріцам! — кричав хтось під сміх.— Перебив усіх!

— Та вони від одного його вигляду здадуться!

Солдат не ображався, але й не мовчав. Розтягуючи в посмішку своє широке червоне обличчя, він говорив:

— Не смійтеся. Якщо треба буде, то кину.

— А зараз що, не треба? — запитав Ладигін, який підійшов до групи бійців.

Побачивши майора, солдат розгубився, став струнко.

— Так ми ж практикуємося, товаришу майор... Просто так...

Ладигін показав рукою на Сапун-гору, яка виднілася оддалік.

— Бачите?

— Бачу.

— Отой горбик «просто так» не візьмеш... Чим далі ви кинете гранату, тим швидше ми скинемо з гори ворога. Та й у вас більше шансів лишитися живим. Адже війна — це не жарг... Ану, дайте мені гранату...

Ладигін скинув шинелю.

— Товариш майор кине, одразу видно,— сказав хтось неголосно.

Ладигін коротко розбігся, рвучко махнув рукою, і граната засвітіла в повітрі, упавши саме там, де треба було. Потім він показав, як треба кидати гранату з коліна, лежачи. Бійці захопилися, дехто почав змагатися з ним, але без наслідків. Ладигін дивував усіх своєю спритністю і точністю, з якою він «поражав противника».

— Тут не місце для розваг,— говорив він.— Та і часу для цього немає. Перед нами смертельний ворог. І коли кидаєш гранату, то думай, що ти її кидаєш не «просто так», а в ворога, якого треба знищити... Товаришу боєць, ану, киньте ще раз, подивлюся, як ви засвоїли.

Мішкуватий солдат з шкіри ліз, щоб кинути так, як майор. Граната таки потрапила в ціль, і солдат посміхався, чекаючи похвали. Але Ладигін зауважив:

— Ненависті мало. Надто спокійно це у вас виходить. Наче ви не на фронті, а десь на спортивному майданчику. Хто з вас був останні дні на обороні Севастополя?.. А я був. Я пам'ятаю, як фашисти обливали живих радянських людей запаленим бензином. Був у нас матрос, Іван Бойцов. Він смолоскипом запалав, а потім кинувся у воду й загинув. Молодий був, красивий і хоробрий. Яке життя перед ним розстигалось... І жінка одна живцем згоріла. А вони, фашисти, сиділи вгорі, на скелі, і реготалися...

— Коли ж розплата? — запитав один із слухачів.— Чому стоїмо тут? Для чого даємо гітлерівцям перепочинок?

Ладигін підняв на того, хто запитував, свої сірі виразні очі.

— Для того і стоїмо, щоб навчитися як слід гранату кидати. До цього майбутнього бою по-справжньому підготуватися треба. Німці дуже укріпили Сапун-гору.

Ладигін одяг шинелю.

— Продовжуйте навчання.

В іншому місці він довго спостерігав, як морські піхотинці опановують майстерність рукопашного бою. Тут навчання йшло добре. Дуже, натреновані матроси кидалися на опудало фашиста з надзвичайною спритністю, кололи багнетом, били прикладом. Це були бувалі воїни, багатьох з них Ладигін знав особисто.

Ще далі тренувалися артилеристи. Осторонь група бійців вивчала протитанкову рушницю. Окремі групи розбирали трофейну зброю. Армія навчалась.

Ладигін повернув в підрозділ Арсена Красика, який займав одну з ділянок передової лінії. Високо в небі з'я-

вився фашистський розвідник. Останнім часом тут рідко з'являлися ворожі літаки. На кримській землі у них уже не було аеродрому. Тому гітлерівська авіація обмежувалась розвідкою, та й то з безпечної височини... Ладигін бачив, як літак, наштотхнувшись на стіну зенітного вогню швидко повернув назад.

— Що, не долетів? — із злістю посміхнувся Ладигін. — Минулося твоє, підрізали крила.

В землянці у Красика Ладигін застав старшину першої статті, обличчя якого здалося йому знайомим.

— Це Антон Чигирин, — відрекомендував Красик. — Працівник газети «Красный черноморец», художник.

— Ви мене пам'ятаєте? — запитав Ладигін, потискуючи ліву руку Чигирина. — Ми з вами вже зустрічалися.

— Зустрічалися, товаришу майор, — ствердно хитнув головою Антон і зашарівся. — Це було на окопах, під час оборони Севастополя.

— Вірно, вірно, — зрадів Ладигін. — Скільки облич за війну перебачив, а лишаються в пам'яті... На окопах... — І раптом він засміявся. — Було колись, веселенька була робота, нічого сказати. А тепер ось разом у Севастополь повернемось.

— Є таке бажання, товаришу майор.

— Ну, що ж, якщо є, то здійсняться... А малюнки ваші я бачив у газеті, мені вони дуже подобаються... Слухайте, а чому б вам не взятися за це тут, на місці? Я говорю про плакати, політичні карикатури тощо. Можна було б листівки випускати з малюнками.

Антон Чигирин мав намір за день-два повернутися в редакцію, щоб закінчити картину. Але не тільки це тягло його назад. За його підрахунками, на той час мала прийти відповідь від Оксани... Але пропозиція Ладигіна зацікавила його. Чому б і справді не попрацювати тут? Тим більше, що з усього видно — радянські війська довго не затримуються біля стін Севастополя.

В останньому бою Валя звихнула ногу. Оксана на плечах принесла свою веселу біловолосу подругу в медсанбат. Нічого загрозливого для Валі не було, вмілі руки лікаря зробили, що треба, але Валя почувала себе не гаразд.

— Ой, Оксано, Оксано, — жалісно говорила вона, — невже без мене почнуть штурмувати місто? Всі будуть

там, а я лежатиму... Ні, не буду я лежати, на колінах поповзу.

— Велика користь з тебе «на колінах»... І надало ж тобі впасти в ту яму,— говорила Оксана.— А тепер лежи, якщо лікарі наказують.

— Та я ж лежу... Тільки прикро дуже. Ой, як прикро!

Оксана майже не відходила від подруги. Вони стільки переговорили, що знали одна про одну не менше, ніж кож-на про себе.

Оксана не забувала і своїх знайомих з Джамбула — Пилипа Семеновича та Варвару Романівну — хоч не часто, але писала їм. Пилип Семенович у відповідях обмежувався щирими побажаннями, а його дружина писала детально й багато. Не лише Оксану, яка близько знала бабусю, але й Валю зворушували її теплі листи, написані нетвердою старечою рукою.

«...Як же сумує та побивається за тобою моє серце, Оксано, то й не сказати. Хоч і мало ти в нас прожила, але полюбили ми тебе, як рідну дочку. Може, в тебе й грошей немає, то напиши нам, ми вишлемо. А мій старий, відомий тобі Пилип Семенович, так на заводі і днює і ночує. Каже, що й про тебе там частенько згадують добрим словом. Вийшов він у такі передові стахановці, що і в газеті його портрет пропечатали, як ото тебе колись. А Олексій наш пише рідко, та тільки нічого не говорить, як там йому живеться в моряках, а тільки написав, що орденом його нагородили...»

У листах було про все: і про те, що «Гітлер уже миру попросив, такі в нас тут чутки ходять», і про те, що «поросся собі купили», і про те, що «не встигло сонце блиснути, як уже спека така, що хоч з хати не виходь...»

Під час стоянки на Перекопі Оксана якось сфотографувалася з Валею і послала старикам фотокартку. Варвара Романівна в своєму листі не могла нахвалитися — яка ж красуня Оксана! Бабуся без кінця дякувала за подарунок і сповістила, що Пилип Семенович замовив спеціальну рамочку та повісив фотографію на найвиднішому місці. Листи Варвари Романівни заміняли Оксані материнську ласку.

Останнім часом Оксана жила в тривозі. Минали дні, а відповіді від редактора не було. Валя намагалася пояснити це:

— Адже фронт не стоїть на місці. Вчора ми були там, а сьогодні тут, під Севастополем,— спробуй дожени... А лист десь в дорозі, це точно.

Пророкування Валине справдилось. Одного разу листоноша ще з порога землянки вигукнув:

— Оксано! Хто це тобі пише? Це не та бабуся.

— Антон пише...— тільки й змогла промовити Оксана. Але глянула на конверт і похитала головою.— Ні, це не Антон... Це не його рука...

Схвильована і радісна Валя з слізьми на очах шепотіла:

— Ну, розпечатуй же, розпечатуй швидше. Та не хвилюйся так. Адже на зворотній адресі його прізвище...

— Його...— Оксана почала читати листа і раптом з відчаєм у голосі вигукнула: — Ой, Валюшко моя... та він же без руки залишився!

Забувши про хвору ногу, Валя зіскочила з постелі і притулилася до своєї подруги.

— Де? Де про це написано?

Вона взяла листа й прочитала сама.

— Без руки...— промовила розгублено.— Але ж він сам пише, то це не таке вже й велике горе... Ну, заспокойся.

Оксана підняла голову, витерла сльози.

— Помовчи, помовчи трохи, Валю...

Тяжко пережила Оксана звістку про каліцтво Антона, але збрала всі свої сили й написала хорошого, бадьорого листа. Простими словами вона говорила йому про те, що велике щастя для людини — боротися і пролити свою кров за народ, за Радянську Вітчизну, вона говорила про великі й радісні дні, які ще будуть в їхньому житті. «Ця війна загартувала тебе, Антоне,— писала вона,— ти змужнів, зміцнів і зріс як громадянин, як комуніст і як художник...»

Наближалася північ. Оксана хотіла було заклеїти конверт, але подумала щось, погасила світло і вийшла з землянки. Вона вирішила показати Антонового листа Білогая. Може, й він напише йому. Це було б великою радістю для Антона.

Вийшовши з землянки, Оксана зупинилася. В темряві, яка час від часу освітлювалась ракетами, в тиші, яка порушувалась випадковими пострілами, було помітно якесь пожвавлення. Звідкись долинав приглушений брязкіт зброї, чулися стримані голоси, тупотіння багатьох ніг. Створювалося враження, що під прикриттям ночі шикують підрозділи. Оксана не могла визначити, що ж це було насправді, але почувала, що ця ніч не схожа на попередні.

«Чи не краще буде повернутися?» — подумала Оксана, але тут же вирішила, що коли б передбачалося щось особ-

ливе, то вона б уже знала. До того ж і Білогаєва землянка зовсім недалеко.

— А я до тебе лагодився забігти на хвилинку,— сказав Білогай, привітавшись до Оксани. Він був чисто поголений, підтягнутий, радісно схвильований.

— Що це коїться? Я нічого не розумію,— промовила Оксана.

— Мені здається, що починається найголовніше: на Севастополь.

— Правда?

— Мабуть, що так... Тільки я не з цим до тебе збирався. Я — про Антона. Як на мою думку, то він десь тут, зовсім близько.

Оксана схопила Федора за руку.

— Чому ти так думаєш? Чому?

— Ось глянь,— він витяг з кишені листівки з малюнками. На одній — дві величезні постаті солдата і матроса, вони багнетами скидають фашистів у море. На другій — група гітлерівців під зливою радянських снарядів і підпис: «Погода для фашистів зіпсувалася», на третій — гітлерівці хапаються за рятівні круги... Ще й ще малюнки, і під кожним те саме: «Малюнок А. Чигирина».

В Оксани стислося горло.

— Чому ти думаєш, що він тут? Адже це можна намалювати і в тилу.

— А ти глянь уважніше. Випускає листівки фронтова газета. Значить, він десь тут... А ти чого прийшла так пізно?

— Я теж про Антона. Листа від нього одержала.

Світячи кишеньковим ліхтариком, Федір швидко перечитав листа.

— Ну, не я тобі говорив? Та з листа ж видно, що він не в тилу, що він там не висидить. І я певен, що він разом з нами в Севастополь зайде.

Оксана з радістю відзначила, що Білогай говорить про Антона не як про безрукого інваліда, а як про повноцінного бійця, який і зараз перебуває в строю.

— Я йому листа написала. Може, й ти черкнеш пару слів?

— З радістю.

Федір витяг шматочок олівця і розмашистим почерком в кінці Оксаниного листа додав: «Поздоровляю з усіма нашими перемогами. Зустрінемося в Севастополі — поговоримо, згадаємо, як ішли по «курганам горбатим, по мор-

ским перекатам». Живучі ми з тобою! Правда? Ну, бувай. Дуже радий твоїм успіхам. Федір Білогай».

Оксана бігла до себе в землянку, стискаючи листівки в руці. Зараз вона розбудить Валю. Обов'язково розбудить. Хіба ж можна втерпіти до ранку з такою новиною?

Але Валя вже не спала. Не спали й інші бійці в інших землянках. В повній бойовій готовності вони вишикувалися, готуючись до чергового бою.

51

Безпосередньо за Севастополь бої почалися п'ятого травня тисяча дев'ятсот сорок четвертого року.

Вже після перших кількох годин бою гітлерівське командування змушене було кинути до Сапун-гори свої резервні частини, щоб затримати наступаючі радянські війська на правому фланзі оборони. На якийсь час тут, справді, фашистам вдалося затримати наступ, але одразу ж був нанесений ще могутніший удар по лівому флангу противника. Спершу показали своє вміння радянські артилеристи. Вони знищували дротяні загороди і мінні поля, розчищаючи шлях для танків і піхоти. Не встигли вибухнути в розташуванні фашистських військ останні снаряди, як в небі з'явилися радянські літаки. На укріплення Сапун-гори полетіли авіабомби. Пізніше полонені фашисти розповідали, що в багатьох з них у вухах полопалися перетинки, багато хто збожеволів.

Зрозуміли гітлерівці, де саме буде завдано їм головного удару, та було пізно, вони вже нічого не могли зробити, щоб врятувати своє становище.

Арсен Красик з своїм взводом був на центральній ділянці фронту. Те, що він бачив протягом двох годин артилерійської підготовки і бомбардування, виповнило його серце гордістю за свою армію, за свій народ... Так, був час, доводилось відходити. Не вистачало танків, літаків. Тепер інше. Тепер — одержуйте...

Красикові хотілося поговорити з кимось, розповісти про свої думки і почуття, і він звернувся до бійця, який лежав недалеко.

— Ну, як, здорово?

— Добре, товаришу молодший лейтенант! — захоплено відповів той.

Красик побачив майора Ладигіна, який ішов по окопах у супроводі Антона Чигиріна.

— Товаришу майор, чи не мене шукаєте?

— Вас, вас,— квапливо відповів Ладигін.— Як люди? Як настрої?

— Настрій єдиний: давай Сапун-гору, давай Севастополь!

— Це добре, більше зупинки не буде. Після артилерійської і авіаційної підготовки почнемо наступ ми і вже йтимемо до переможного кінця.

Навколо Ладигіна зібралися бійці. Вони жадібно ловили кожне його слово. А Ладигін говорив:

— Багато боїв ми знали з вами, товариші. Нам не вперше. Адже так я говорю?...

— Так, товаришу майор,— відповідали йому бійці.

— Але це буде бій найтяжчий. На нашому шляху стоїть Сапун-гора. Он вона, останній опірний пункт фашистів у Криму.

— Не вистоїть,— тихо, але суворо і твердо промовив один з бійців.

— Певен, що не вистоїть, всі ми певні,— вів далі Ладигін.— Уже наші славні льотчики і артилеристи розчищають нам шлях. Вони майстерно уміють це робити... І все ж ми зустрінемо відчайдушний опір ворога. Та це й зрозуміло, йому нікуди діватися, у нього два вибори: або померти, або здатися в полон. Отож він і буде битися, як гадюка, що здихає... Хто з нас першим дійде до вершини Сапун-гори? Хто перший поставить прапор на її вершині? Багато підрозділів будуть боротися за це. А що ви скажете, товариші?

— Розгорніть прапор! — наказав Красик прапороносцеві.

Боець швидко скинув чохол, і вітер м'якими долонями розгладив червоне полотнище. Прапор був не новий, ні, він був прокурений пороховим димом, пробитий осколками і кулями. Кожен боець міг би розповісти історію всіх пробоїн. Кожен боець знав усі рани на прапорі, як рани на власному тілі.

Арсен Красик став на коліно, взяв у руки кінчик прапора і приторкнувся до нього губами.

— Я клянусь вам, товариші, клянусь нашому народові, рідній Комуністичній партії, що не зупинюся на половині дороги, навіть якщо буду спливати кров'ю. Битиму ворога, поки не знищу його дотла.

Один за одним підходили до прапора бійці.

— Іменем народу!

— Іменем Вітчизни!

— Клянусь!..

Підходили, цілували прапор і поверталися в окопи з суворими обличчями, міцно стискуючи зброю. А гармати ревли, грізно гули літаки, дрижала Сапун-гора, стогнала.

Потім на ворожу оборону пішли танки. Скільки їх! Вони з'являються з-за кущів, з-за скель, водять хоботами своїх гармат, наче приглядаючись, де засів ворог, куди треба кинутися передусім.

Чигирин навіть не помітив, коли припинився артилерійський вогонь і зникли літаки. Він почув багато команд, які передавалися різними голосами, і побачив, як слідом за танками рушила піхота, пішли кулеметники, автоматники. Разом з усіма побіг і його друг, Арсен Красик, потонув у незчисленному морі людей. Не будучи в змозі стримати себе, Чигирин вихопив пістолет і кинувся за наступаючими. Хтось схопив його за плече.

— Стій, старшина! — пролунав над головою суворий голос.

Чигирин оглянувся — поряд стояв Ладигін.

— Вам немає потреби туди йти, — тихо сказав він, — ваша зброя вже діє.

Чигирин зупинився. Слова Ладигіна боляче укололи його, вони ще раз нагадали йому, що він уже не такий, як всі, і не може разом з усіма побігти з гвинтівкою в руках, ввірватися у ворожий окоп і знищувати ворога. Але картина бою, яка розгорталася перед його очима, змусила Чигирина забути про власні почуття.

Все, що відбувалося на схилі Сапун-гори, було добре видно Чигиринові. Мінні поля, густо розставлені фашистами дротяні загородження, все це було знищено, зметено бомбами й снарядами. Та ще чимало ворожих дотів лишалося на Сапун-горі. Вони вели перехресний вогонь. Правду казав Ладигін: фашисти чинили відчайдушний опір. Окремі доти тільки тоді здавалися, коли самохідні гармати розстрілювали їх в упор з тридцятиметровою і навіть ближчою відстані.

Лишалось взяти третю, останню лінію фашистської оборони. Лишалось пройти небагато — якихось п'ятсот метрів, — але вони були найтяжчими. Тут ворог зосередив неймовірну кількість техніки. Майже на кожному метрі землі стріляла гармата, строчив кулемет чи автомат. Повітря над Сапун-горою нагрілося, стало гарячим від пострілів, почорніло від порохового диму.

Арсен Красик діяв багнетом і прикладом, як рядовий солдат. Він загубив відчуття часу і зовсім не почував втоми. Якась буряна, нестримна і невичерпна сила керувала кожним рухом його тіла. Налиті кров'ю очі бачили краще, ніж завжди, і навіть приглушені пострілами вуха, здавалося, чули краще. Він відчував, що варто йому невчасно глянути, невчасно вдарити багнетом, або зробити невірний крок, або навіть рух, як усім цим скористається ворог, і вже не він, не ворог, а Арсен Красик ляже на землю бездиханним тілом. І раніше Красикові доводилося брати участь у рукопашному бою, але ще ніколи він не бився з такою жорстокістю, як зараз. Він знав, що якщо зійде на саму вершину Сапун-гори, то його очам відкриється Севастополь, до якого прагне кожна клітинка його тіла.

Знали про це і всі його бійці. Вони йшли вперед, на вершину гори, крок за кроком, поряд з своїм командиром. Ніхто себе не шкодував у ці хвилини. Кожен розумів, що, коли упаде він, то на його місце стане інший і битиметься не гірше.

Немало уже упало бійців. Бачив Арсен Красик, що ряди його взводу дуже поріділи. І це було тим гірше, що настав момент останнього удару. Ще одне зусилля, ще одне напруження — і фашисти втратять Сапун-гору, втратять назавжди.

— Прапорonosець! — вигукнув Красик так голосно, що його почули навіть крізь постріли.— Вище прапор, вперед!...

Побачивши, що в сірому від диму повітрі майнуло червоне, як схід сонця, полотнище, Арсен Красик перший кинувся вперед і, не оглядаючись, відчув, що все живе, що було навколо нього, кинулося за ним. Тисячі гарячих, запилених облич, тисячі пар палаючих очей, тисячі багнетів — все це неслося вперед, нездоланно сильне, могутнє...

Він бачив, як похитнувся прапорonosець, затримався на якусь секунду на одному місці, але не впав, пішов далі. Ось прапорonosець знову зупинився і, переборюючи слабкість, опустився на коліно, прапор повільно почав схилятися до землі. До нього підбіг Коломойцев, підхопив знамено, і воно знову попливало в повітрі...

На вершині Сапун-гори Красик опам'ятався. Він раптом побачив, почув, зрозумів, що битися вже немає з ким. Десятки знамен стоять поряд на найвищому місці і розвіваються на вітрові. Всі вони були прокурені порохом, з свіжими бойовими ранами, але серед усіх їх Красик впізнав

своє знамено... Він скинув з голови каску, знесилений і щасливий ліг на землю, притиснувся до неї щочкою і заплавав...

В ніч на дев'яте травня радянські війська висадили десант на Північну косу, закрили ворогові вихід з Північної бухти і ввірвалися в Севастополь. Разом з іншими бійцями Федір Білогай уже виводив гітлерівців з Костянтинівського рavelіну, перетвореного фашистами на гестапівську катівню. В середині приміщення на стінах збереглися написи, зроблені руками радянських людей, які там побували:

«Дорога Вітчизно! Не забувай нас, ми не забудемо тебе. Смирнов. Були тут Смирнови, Ліда, Вова, Таня. Вивозять невідомо куди. До побачення, дорогі! Повідомте рідним в Євпаторію...»

«Тут була сім'я Соловйових...»

«Катували, били, але я мовчала. Н.»

Білогай весь затремтів.

— Катівня!.. Навіть саме слово вимовляти страшно.

Хто-хто, а він добре знав, що значить побути в лапах фашистів. «Катували, били, але я мовчала...» Люба, хороша Н., хто ти? Глянути б у твої ясні, чисті очі, потиснути б твою дужу, мужню руку!..

Здавши полонених, бійці кинулись до берега, щоб перебратися через бухту. Нічого підходяжого для переправи не було. Тоді Білогай підбіг до зруйнованого будинку, схопив балку, потяг її до води. Одяг на ньому висів шматками. На обличчі запеклася кров. Але він зовсім не почував болю... Дерев'яна балка плюхнулася на воду, загойдалася. Бійці, тримаючись за неї, попливли через бухту. Інші пливли на дошках, на наспіх зроблених плотах. Через якийсь час з'явилися шлюпки, баркаси, приторохтіло звідкілясь моторне суденце. На ньому переправилась разом з іншими і Оксана Чигирин.

Крок за кроком війська просувалися по Великій Морській до Історичного бульвару.

В тому ж напрямку по вулиці імені Леніна йшов зі своїм взводом і Арсен Красик. Він знав, що в будинковій номер шістнадцять немає ні дружини, ні дочки, але не міг

стримати в собі гострого хвилювання. Хотілося швидше увійти в свій двір, в свій дім, де виріс і де знав кожен камінець.

Але не так просто було дістатися до свого дому. В ньому засіли фашисти і відстрілювались. З якого ж це вони вікна стріляють? Красик порахував: це було вікно кімнати його дочки... Там колись стояла невелика шафа з цяцьками, низенький круглий столик, за яким дівчинка частувала своїх маленьких гостей і ляльок, і нікельоване ліжко. Дочка, цікаве дівча, бувало, запитує: «Татку, а хто важчий, чи наша бабуся, чи гардероб?..» Де вона тепер? Де дружина?

— Сеня! — покликав Красик. — Ану, давай сюди пару гармат. Швидко!

Сеня Коломойцев вже дуже добре орієнтувався в бойовій обстановці, він швидко знайшов артилеристів, і незабаром гармати цілилися прямо в те вікно, з якого бив кулемет.

— Бий, поки не здадуться, — наказав Красик.

Дві гармати, немов змагаючись між собою, загриміли пострілами. Зірвані з дерев, завертілися в повітрі молоді листочки. Ці дерева по вулиці Леніна Арсен садовив колись з товаришами ще тоді, як був комсомольцем. Як же вони розрослися за його відсутність!..

Красик уважно слідкував за вікнами власного будинку. Групу бійців він послав в обхід.

— Гранатами їх, наволоч! Не хочуть здаватися — поховаємо тут під камінням! — казав Арсен Красик, світячи зеленкуватими очима.

З сусіднього двору вибіг майор Ладигін. Ще здалеку він вигукнув:

— Чому зупинилися? Що тут у вас?

— Засіли, — хрипким голосом відповів Красик. — В моєму власному домі засіли.

Майор не зрозумів.

— Що за власність? Яких заходів вживаєте?

— Оточуємо.

В цю мить в глибині двору загриміли гранати, хтось закричав високим і сильним голосом:

— Здавайтесь, фрїци!

— Тут я жив до війни. Це мій будинок, — сказав Красик Ладигіну.

Ладигін, зрештою, зрозумів, в чому справа, і глянув на Красика.

— Значить, з власного дому довелося ворога вибивати? Буває.

Гармати гули безупинно. З двору линули крики, приглушені постріли, і вслід за цим в отворі вікна з'явилося біле полотнище.

— А-а-а!..— закричав Красик і побіг у двір.

Все тут не так, як було. Навіть сліду не залишилось від палісадничка з красивим парканчиком, від дитячого майданчика з гірками і колісками, від вритого в землю столика, за яким у вільний час Красик грав в шахи і доміно.

По широких, розбитих східцях виводили полонених. Красик навіть не глянув на них. В супроводі Сені Коломойцева він швидко побіг у свою квартиру.

Голі стіни. Незнайомий перекошений стіл, дві табуретки і порожні пляшки на підлозі... Арсен Красик опустився на табуретку, довго мовчав. Сеня Коломойцев завмер біля нього, намагаючись не порушувати тиші. Але, довго не витримавши, запитав обережно:

— Значить, додому прийшли, товаришу молодший лейтенант?

— Додому? — перепитав Красик, немов йому важко було зрозуміти зміст короткого слова.— Ні, я ще не прийшов додому. Мені ще далеко йти... Я аж туди піду, в їхній барліг, виб'ю, вогнем випечу їх з їхнього дому, як ось тут... Тільки тоді додому повернуся.

І раптом почув, що коротка втома минає, тіло знову наливається силою. Він рвучко встав, поправив на собі одяг, каску.

— Ходімо, Сеню, не час сидіти.

Історичний бульвар — місце дуже зручне для оборони. Густі кущі і високі листаті дерева маскували ворожі вогневі точки. Гидко завиваючи, з боку бульвару летіли міни, свистіли кулі. Федір Білогай одним стрибком перелетів через дорогу, упав у чагарник, притиснувшись грудьми до землі.

— От чорти, пристрілялися,— переводячи подих, обернувся він до бійця, що впав на землю поряд з ним.

— Зараз ми їх звідси викуримо,— відповів боєць.

Кущі навколо ворухилися і шелестіли від великої кількості солдатів і матросів, які атакували бульвар. Але як тільки бійці піднімалися на ноги і починали бігти вперед, їх зустрічав пекельний вогонь.

Та ось загуркотіли танки. Не зупиняючись, вони, як

буря, вирвалися на Історичний бульвар і заgrimіли, підминаючи під себе куші.

Два гітлерівці, приголомшені гуркотом, паралізовані страхом, безупинно стріляли з кулемета в одному напрямку, не помічаючи, що діється навколо. Наштовхнувшись на них, Федір з усієї сили ударив прикладом того, хто був ближче.

Другий відсахнувся, упав на спину від несподіванки і, лежачи, підняв руки над головою. В нестримній злобі Білогай схопив у руки кулемет, покрутив ним у повітрі, водячи навколо налитими кров'ю очима, і кинув з усього розмаху кулемет просто на гітлерівця...

Серед дерев забіліло спотворене авіабомбами приміщення панорами. На його дахові ще стирчав фашистський прапор. Білогай підбіг до приміщення і почав швидко підніматися по іржавій драбині з погнутими та вибитими перекладами. Бій ще спалахував то в одному, то в іншому місці великого, як ліс, Історичного бульвару. Кулі цьвохкали в усіх напрямках. Але Федір піднімався все вище й вище. Ось він уже на дахові. Рвонув фашистський прапор з павучою свастикою і кинув його з високого даху на землю.

Дев'ятого травня о дванадцятій годині Севастополь був цілком визволений від німецько-фашистських загарбників.

Рештки гітлерівців, рятуючись від смерті, кинулись до моря. Їм не було за що зачепитися, щоб оборонятися, навколо лежала рівнина, і тільки подекуди височіли пологі горбики або пролягали неглибокі балочки. Задні натискували на передніх, танки, гармати, автомашини, польові кухні з ходу падали з крутої скелі прямо в море.

Арсен Красик гнався за ворогами по тому самому шляху, по якому в сорок другому році він повз, затискуючи криваву рану рукою.

— Сеня! — кричав він. — Тікають!.. Ох і тікають же!.. Але не втечуть. Я не дарма полив своєю кров'ю цю землю!

Невелика територія, на якій, немов овеча отара, збились фашистські війська, притиснуті до моря, вкрилася білими полотнищами. Гітлерівці вже не оборонялися.

І раптом в небі з'явився самітний фашистський літак. Після всього того, що сталося, його поява могла викликати хіба що здивування. Чого він тут, цей посланець темної сили, коли вже розвіявся пороховий дим, коли бійці

витирають піт з облич, які ще не встигли охолонути після гарячого бою, коли в небі яскраво світить весняне сонце?

Вдарили зенітки. Літак круто повернувся, зник за горизонтом, щоб більше вже ніколи не з'явитися над цією виволоненою землею.

— Нехай летить,— сказав вусатий солдат.— Побачив, чим все це закінчилось, і хай летить... І іншим розкаже, щоб не кортіло.

Ближче до моря навздогін літакові ще раз ударила зенітна гармата, і на кримській землі настала тиша.

53

Гаряче південне сонце щедро ллє своє проміння з високого чистого неба. Сонцем залите синє, на диво спокійне море. Сонцем залите місто, поранене, в руїнах, але горде і величне, одягнуте в густу зелень дерев. Сонце лежить на обличчях тисяч людей, які зібралися на березі. Тут чоловіки й жінки, дорослі й діти, воєнні й цивільні.

Хлопчаки, видершись на найвищі дерева, вглядаються в морську далечінь.

— Не видно? — питають знизу

— Ні, ще не видно, відгукуються з дерев.

Тут, серед цих веселих, гомінких, залитих сонцем людей, можна побачити і Антона Чигиріна з Оксаною. Вони тільки що обійшли все місто, побували на Історичному бульварі, на Червонофлотському, на Приморському. А зараз прийшли на берег зустрічати кораблі, які повертаються до своєї Чорноморської столиці, на свою базу. Як і всі навколо, вони жадібно вглядаються в море.

— Ідуть! Ідуть!

Натовп хитнувся в єдиному пориві, посунувся ближче до води.

На горизонті показалися кораблі. Вони були ще далеко, там, де море зливається з небом і тремтить прозорою блакиттю, і тому здавалось, що вони не йдуть по воді, а летять у повітрі плавко і легко з якогось казкового краю.

— Ідуть, рідні! — почув Антон біля себе схвильований голос. Він повернувся і побачив жінку, яка дивилася на море великими, блискучими від сліз очима.

Кораблі йшли на повний хід. Уже видно було, як вони ріжуть гострими кілями воду, збиваючи перед собою біле шумовиння. Люди знали ці кораблі, радісно впізнавали їх, як давніх друзів.

- Лінкор!
- Крейсери!
- Есмінці!..

Антон Чигирин впився поглядом в ескадру, схвилюваними очима шукав «Швидкого». Он і він, красунь, іде в кильватерній колоні, з гвардійським прапором на щоглі. Гвардійський!.. Та хіба тільки він? Он гвардійський крейсер, он орденоносний есмінець, он ще і ще... Все це — слава радянських моряків, слава радянського флоту.

Антон невідривно дивився на струнку шеренги моряків, які вишикувалися вздовж бортів, і сам мимоволі став струнко, немовби і він поряд з ними стоїть під тими бойовими знаменами.

Кораблі один за одним розверталися в просторій бухті і йшли до причалів. Вода клекотіла й іскрилася під ударами гвинтів.

- Віддати якір!
- Віддати правий кормовий!
- Віддати лівий!

Команди, які передавалися з ходових містків у мегафон, було чути на березі. Як тільки кораблі пришвартувалися, одразу ж в кількох місцях заграли оркестри, і тоді, здавалось, саме море хлюпнуло на берег: з кораблів зішли моряки в темно-синіх кітелях, в безкозирках з золотим гаптуванням на стрічках. Люди, які чекали кораблів на березі, обнімалися з моряками, цілувалися. Звідусіль линули радісні вигуки. Зустрічалися батьки з дітьми, чоловіки з дружинами, друзі.

В цій гомінкій строкатій юрбі Антон Чигирин не відразу впізнав Якова Сажнева. Перед ним стояв обпалений сонцем старшина першої статті з багатьма орденами та медалями на грудях.

— Антоне! Друже мій!..

Сажнев кинувся до Чигирина і стиснув його в своїх залізних обіймах.

— Ну ось, бачиш?.. В Севастополі зустрілися... А Оксана?..

Антон, посміхаючись, повернув голову. І тут тільки в дівчині у військовій формі Яків упізнав Оксану. Він підійшов до неї, поклав руки їй на скроні і поцілував в обидві щоки.

Неначе з-під землі виринув Олексій Братов, такий самий, як і Сажнев, обпалений сонцем, молодий, синьоокий і красивий.

— Що ж це виходить, братці? Всі цілуються, а я десь збоку?

Оксана зашарілась. Потім обхопила його за шию і дзвінко поцілувала.

— За все тобі, Олексію,— вимовила.

Олексій потер щоку і чомусь здивовано глянув на Якова.

Друзі знали, що ця зустріч — коротка. А кожному хотілося про все розпитати і розповісти.

— Їду вчитися,— говорив Антон Чигирин.— Командуючий каже, що це для мене єдино правильний шлях... Коли б ви тільки знали, як він розмовляв зі мною. Мов батько.

— А як твоя остання картина? — запитав Сажнев.— Угаров багато розказував про неї, дуже хвалив, а мені так і не довелося побачити.

— Картина уже в Москві. А скоро і я вслід за нею. Ось документи оформлять, мене Оксана й проведе.

— Значить, ти, Оксано, лишаєшся в армії?

— А де ж мені зараз бути? Антон в Москву, а я відвоююся — і до нього.

— А Красика не бачив? — запитав Сажнев.— Не зустрічав більше після того, як з Севастополя роз'їхались?

— Як не бачив? І Красика, і Федора Білогая зустрів. Вони ж разом з Оксаною Севастополь визволяли. А зараз пішли далі, на захід.

— А мені з Кривого Рога вже пишуть. Шахти зруйновані, відбудовувати треба.

— Тобі й досі руда пахне? — засміявся Чигирин, пригадавши розмову, яка відбулася колись на платформі ешелону, що йшов на Севастополь.

— Ще й як пахне!.. Але в мене й тут багато роботи є. Ось закінчимо війну, а потім ще гармату треба передати в надійні руки. Молодняк ось скоро прийде, йому треба допомогти оморячитись. А тоді вже й на Кривий Ріг махну.

— А як же ти, Олексію?

— А я, Оксано, на морі лишуся,— відповів Братов.— І, мабуть, що на все своє життя, як боцман Кирдяга.

— Так, у кожного з нас багато роботи попереду,— замислено промовив Антон Чигирин.

— Нічого, друзі, справимось,— спокійно і як завжди впевнено відповів Сажнев.

POMAH

АРЕНА

ЧАСТИНА ПЕРША

1. ЦИГАНКА І АКРОБАТ

Будиночок стояв крайнім у селищі.

За ним буйними весняними сходами зеленіли городи, далі темнів лісок, а ще далі до самого виднокола в синюватому мареві тремтів і переливався барвами степ, по якому де-не-де бовваніли цяточки поодиноких дерев та тяглися і губилися в далечині стовпи високовольтної електролінії.

Чисто виметений двір був огорожений невисоким парканом, вздовж якого поросла густа свіжозелена трава.

До двору підійшла молода циганка. Вона постояла трохи, мабуть роздумуючи, заходити їй у двір чи ні. Потім сіла на траву, накрила ноги рясною барвистою спідницею й замислилась. Стару витерту гітару вона притулила до паркана. З усього було видно, що циганка страшенно втомлена. Її плечі опустилися, голова схилилася на груди, а великі чорні очі дивилися ліниво й бай- дуже.

Циганка витягла з глибокої кишені своєї рясної спідниці засмальцьовані карти й засунула їх за пазуху. Затим з тієї ж бездонної кишені дістала огірок, кілька цибулин, шматок черствого хліба. Жменею витягла гроші. То були все старі пом'яті карбованці, срібні монети та мідяки. Порахувала їх. Мало! Останнім часом люди ніби змовились: якщо й дають що-небудь, то аби тільки швидше випхати з двору. Небагато залишилось охочих до ворожіння. Навіть старі баби й ті відмахуються від її карт, як чорт од ладану.

В одному дворі спустили з цепу величезного, як теля, пса, і він, мов скажений, накинувся на неї й розпанахав спідницю.

Циганка неквапливо сколола розідрану спідницю шпилькою і знову замислилась. Заходити чи не заходити в цей останній двір перед тим, як повернутися до табору?..

Треба було б зайти. Може, ще хоч якогось карбованця, шматок хліба чи картоплину дадуть, бо батько її, отаман табору, дуже лається, коли вона мало приносить.

Але, мабуть, даремні сподівання. Від людей уже дізналася, що живе тут вчителька з сином, а це такі, що з картами й на поріг не пустять. Хіба що на гітарі їм заграти та заспівати?..

Циганка заглянула крізь щілину у двір, чи немає собаки? Ні, будки ніде не видно. В глибині обійстя рівними рядами стояли фруктові дерева — яблуні, груші, абрикоси, вишні. Через сад пробігала вузьенька стежечка, обсаджена кущами смородини та агрусу.

В гущавині дерев циганка побачила юнака, якого спершу було й не запримітила. В трусах і білій безрукавці він робив фізкультурні вправи. То стояв на руках, то лягав на спину і спритно, без допомоги рук, схоплювався на ноги, то підходив до вкопаної в землю перекладки і, вхопившись за неї, крутився у повітрі, як млинок.

Циганка зацікавилась. Якийсь час сиділа нерухомо й дивилася на все те округленими очима. А коли юнак підстрибнув у повітря й, перевернувшись через голову, знову став на ноги, вона навіть засміялася тихо сама до себе від задоволення. Такого дива їй ще не доводилося бачити.

Але голод і втома знову нагадали про себе. Циганка виждала, поки юнак, відпочиваючи після вправ, почав ходити туди й сюди, і високим співучим голосом покликкала:

— Ей, хазяїн!

Хлопець обернувся на той голос, глянув крізь дерева на вулицю і, одягнувшись, попростував до воріт.

Поки він підходив, циганка ніби переродилась. Завченим рухом перекинула кінець великої строкатої хустки, що облягла її плечі, з однієї руки на другу і скоромовкою заговорила:

— Красивий і щасливий, давай поворожу. Позолоти ручку, всю правду скажу: що тебе турбує, за чим у тебе серце болить і яка доля чекає тебе в майбутньому. Бачу по очах твоїх синіх, гризе тебе, як іржа залізо, одна турбота велика, а чи буде тобі удача в житті, чи не буде, циганка Голда всю правду скаже. А якщо щедро позолотиш ручку, то й ім'я твоєї нареченої вгадаю.

— А ти краще заграй та заспівай, якщо вмієш,— запропонував юнак, вгледівши гітару.

— Жодна струна не скаже тобі того, що скаже циганка Голда, синьоокий красеню. Я навіть вгадаю, як тебе зовуть, тільки ось карти кину.

— Ну, гаразд, поворожи,— весело засміявся юнак блиснувши красивими білими зубами, і пригладив рукою лляного кучерявого чуба, що спадав на засмаглий лоб. Угадай, як мене зовуть.

Циганка глянула хлопцеві у вічі і зрозуміла, що він і на копійку не вірить в карти. Але вона звикла не звертати уваги на те, хто і як ставиться до її ворожіння. Аби більше дали. Тому, не надіючись на запрошення, сама відчинила хвірточку й пішла до порога. Тут вона сіла на східець і швидкими та вправними рухами почала тасувати карти. Хлопець стежив за нею з легкою усмішкою на губах.

Давно вже йому не доводилось бачити циган. Чув він, що було ухвалено закон про їхнє осідле життя, але, як видно, є ще й такі, що кочують. Бач, і ця ось... Молода, вродлива, а по дворах вештається. Познайомитися б з нею ближче, поговорити ширі...

А тим часом циганка швидко розкидала карти на розпнутій колінами спідниці.

— Зовуть тебе, молодий красеню, Максимом. І випадає тобі від цього порога довга та сердечна тривога...

Але тут хлопець перебив її, не дослухавши:

— Ох і хитра ж ти, Голдо! — вигукнув він і знову весело засміявся.— А я знаю, як ти вгадала моє ім'я.

— Карти сказали,— відповіла вона, анітрохи не знітившись.— Позолоти ручку, мої карти всю правду скажуть.

— Не так карти, як сусіди. Ну, признайся чесно: в них розпитала?

Циганка пропустила повз вуха його запитання, наче й не чула його зовсім, а сама ворожила далі та зиркала очима навколо себе, видивляючись, що можна було б випросити. Кидала короткі погляди у відчинені сині, на плиту літньої кухні, до погребка. Їй уже було ясно, що цей хлопець не з лихих, а з добрих людей, з чутливим серцем, і якщо вже вона натрапила на такого, то як же не скористатися з його доброти! Яке їй діло до того, вірить він у карти чи ні, аби не покупився на щось істівне, а ще краще — на гроші...

— Максиме,— почувся з хати вже немолодий жіночий голос,— з ким ти розмовляєш? Вечеряти пора.

— Паніматка? — запитала циганка, накривши карти руками, і в її очах відбилися настороженість і тривога. В них можна було прочитати: «Чи й вона така добра, як ти?..»

— Еге ж, моя мама,— відповів Максим.— Але ти не хвилюйся, вона у мене така, що даремно нікого не образить.

З хати в сіни вийшла Максимова мати, Оксана Семенівна. В неї — сиве, гладко зачесане волосся. Очі — добрі, спокійні й розумні. Обличчя начебто й строге, але й в ньому, як і в очах, прихована та лагідність, яка властива людям, що довго працюють з дітьми.

— Здрастуй,— просто привіталася до циганки і запитала:— Де це ти взялася у наших краях? Давненько вже не доводилось бачити.

— Ми тут табором зупинились... У Дикому яру...— неохоче відповіла Голда, вчувши в запитанні жінки щось недобре для себе.

— Поворожити прийшла? — знову запитала Оксана Семенівна в Голди, розглядаючи її хоч і колоритне, але дуже стареньке вбрання та худеньке втомлене обличчя.— Не треба. Що було — бачили, що буде — побачимо.

— Ну, дайте так що-небудь,— попросила циганка.— Ви не збіднієте, а мені — з миру по нитці...

Дивно: Голда почувала себе невпевнено перед цією сивою спокійною жінкою. Наче з її появою у Голди раптом відібрало мову і ту настирливість, з якою вона уміла підходити до людей.

Від уважного ока Оксани Семенівни не заховалося все те, що коїлось на серці в Голди. Йї стало жаль дівчини, і вона сказала:

— Дамо, і грошей дамо, і їсти... А поки що ходімо по-вечеряєш разом з нами. Голодна ж, мабуть...

Чорні очі дівчини кинули недовірливий погляд: чи не глузує з неї ця жінка? Ще ніколи не було такого, щоб її запрошували до хати та ще й пропонували вечеряти! Завжди було навпаки. Її виганяли з двору: «Іди, йди собі з богом, бо ще вкрадеш що-небудь!»

А тут її запрошували до хати, пропонували по-вечеряти. Ні, не може бути, щоб це — щиро! Певно, за цими люб'язними й привітними словами приховується якась каверза, якийсь підступний намір. Мабуть, ця жінка хоче поглузувати з неї ще дужче, ніж досі інші глузували...

Але тут до своєї матері приєднався й Максим:

— А чого ж. Веселіше їстися буде... Тільки давай ось зараз руки помиемо — і за стіл.

Руки в Голди справді були давно не миті, брудні, аж чорні. Але вона й не хотіла мити, а від вечері відмовлялася, хоч почувала, що від голоду та втоми аж під ложечкою ссе. Вона ніяк не могла втямити, що роблять з нею ці люди.

— Не хочу я їсти, паніматко. Не голодна я, — твердила вона своє. — Краще не пошкодуйте карбованця, хліба шматок чи, може, пшона трохи, я піду в табір, каші наварю та там і повечеряю з своїми циганами.

— Карбованця дамо, а до стола сідай, — уперто наполягав Максим. Він навіть взяв її за руку та підвів до умивальника, що висів тут же прибитий до старої з порепаною корою яблуні. — Ось мило, рушничок... Та не соромся, будь як дома!.. Ех ти!..

Оксана Семенівна нарізала хліба, поставила на стіл смажене м'ясо з молодою картоплею. По хаті поплив запашний дух смачної їжі. Тонкі ніздрі в циганки затремтіли. Ой, як же їй хотілося їсти!.. Але вона, може, вперше в житті почувала себе ніяково. В тому, що її не лаяли, не виганяли, а чемно запрошували до вечері, було щось нове для неї, і це нове сковувало її рухи, розчулювало, робило її внутрішньо лагідною, щирою до людей.

Їй начебто й радісно було, що ці хороші почуття народилися в ній, але разом з тим дівчина й злякалася їх. Чи не втрачає вона саму себе? А цього не повинно бути. Їй уже й так тяжко ходити по хатах та простягати руку. А коли вона скуштує чогось нового, то жити стане ще тяжче.

Голда почувала себе, ніби непоправно хворий, якому пропонують відчинити квартиру в душній напівтемній кімнаті, щоб глянути на інший світ та дихнути чистим повітрям, а він не хоче цього робити, бо боїться роз'ятрити свою душу новими враженнями, які потім знову будуть йому недоступні...

Але ще хвилинка — і циганка здалася на запрошення привітних та щирих господарів.

Вона сіла до столу, не знаючи, як себе далі поводити. Коли почали їсти Максим та його мати, дівчина теж взяла виделку і потяглася рукою до хліба. Рука в неї була маленька й красива — Максим мимоволі зупинився на ній

поглядом. Їла Голда соромлячись, згортала зі столу дрібні крихти і кидала їх у рот.

Щоб допомогти циганці освоїтись в незвичному для неї оточенні, Максим заговорив:

— От ти казала, що можеш угадати, до чого прагне моє серце, а ніколи в житті й не вгадала б. Прагне воно до такого діла, що я й сам собі ради не можу дати.

— Чи воно ото потрібне дівчині,— озвалася Оксана Семенівна з легким докором.— Не заважав би ти краще їсти.

— Що в кого болить, той про те й гомонить, мамо,— відповів Максим і знову заговорив до Голди, ніби до давньої знайомої:— Хочу я, Голдо, в цирк поступити, акробатом стати, а от рішучості ніяк не наберусь... Бачила, як я на голові ходив? — запитав він жартівливо.— Так ото мене до такого й тягне. Що ти скажеш на це, Голдо? Виїде з мене справжній акробат чи ні?

— А я й не знаю, що тут сказати. Моє діло циганське: від двору до двору, хто що дасть, та й до табору.

— Погано так жити, надіятись тільки на те, що хто дасть.

— Я звикла.

— Авжеж, що звикла,— погодився Максим.— А тільки мені запитати хочеться. Невже тебе ніколи не тягне до якоїсь роботи?.. Ти грамотна?.. Ні?.. Ну, от бачиш! Хоч би читати та писати навчилася, тоді, може, до чогось і потягло б.

Він подивився на дівчину з якоюсь особливою увагою і знову заговорив:

— Молода, красива, як би жити могла!.. Скажи, Голдо, щиро: буває так, що ти мрієш про своє майбутнє?

— Буває, ой як часто буває,— зітхнула циганка.

— І що ж ти там бачиш, у майбутньому? Ким ти будеш через п'ять, десять років?

— Циганкою буду,— простодушно відповіла Голда. Максим засміявся.

— Проти цього нічого не заперечиш. Але ж можна бути такою циганкою, щоб тебе люди не гнали з двору, не зневажали, а любили й шанували. Можна жити в хорошій хаті; ну ось у такій, як оця,— обвів він очима кімнату,— працювати, відпочивати весело, ходити в кіно, в театр. Хіба все це погано? Хіба краще вештатись по чужих дворах, жити в драному шатрі, мокнути під дощем, мерзнути на морозі? Скажи, Голдо, краще?.

— Так завжди було,— відповіла циганка. Вона вже з'їла м'ясо, ретельно вимазала миску шматочком хліба та проковтнула його з великим апетитом.

Оксана Семенівна поставила перед нею склянку чаю в посрібленому підстаканнику, але Голда знову вичікувала, поки господарі почнуть першими.

— Ти не соромся, клади цукру побільше, щоб чай солодкий був. Ось печиво...— Максим підсунув ближче до Голди лозову хлібницю, на якій лежали квадратні шматочки печива, виготовленого дбайливими руками його матері.

Голда взяла цукру лише одну грудочку і почала ложечкою розмішувати його в склянці.

— Та більше клади... Ось так...— Максим укинув у Голдину склянку кілька грудочок цукру.— Я люблю, щоб чай солодкий був.

— Я теж,— сказала дівчина.

— Ось ти говориш, що так завжди було,— знову повернувся Максим до попередньої розмови.— Мало що коли було! Колись люди в печерах як звірі жили і в звірячих шкурах ходили та сире м'ясо їли. А тепер, бач, у красивих будинках живуть, гарно одягаються, їдять смачну їжу. А ви, цигани, все за старою звичкою поневіряєтесь.

Він підсунув свій стілець ближче до Голди, взяв її за плече і з надзвичайною довірливістю, як близькому й доброму другові, порадив:

— Ану, Голдо, візьмись та й агітни там своїх циган як слід. Давайте, мовляв, кинемо до біса бродяче життя та підемо на завод працювати чи хліб вирощувати. І сама першою приклад покажи. Комсомолкою станеш. Гарним життям заживеш!..

Циганка раптом підвелася з стільця, сухо подякувала:

— Спасибі за хліб-сіль, піду вже я...

Максим здивувався:

— Ти що, розсердилась? Я ж тебе нічим не скривдив. Я тільки раджу по-хорошому. А не хочеш, діло твоє... Я ось зберу своїх хлопців-комсомольців та сам прийду у ваш табір, погомоню. Може, у когось з ваших циган очі відкривуться.

Голда сахнулася, злякано замахала руками:

— Що ти! Що ти?.. Не ходи в табір, любенький... Баро уб'є тебе, калікою по світу пустить... У нас і так уже дехто з табору втік... Він зараз страшний, баро...

Голда неабияк злякалася. Її великі очі стали ще більшими й блискучішими, обличчя витяглось. Вона дивилася на Максима так, ніби він був уже приречений.

— А хто це баро? — запитав Максим.

— Це мій батько... Не ходи, не ходи, молодий краєню...

— Заспокойся, Голдо! — втрутилася Оксана Семенівна, дивлячись на перелякану дівчину.— Нікуди він не піде. Аякже, більше нічого йому робити, як по циганських таборах вештатись!

Ледве вдалося заспокоїти циганку. Але чаю вона не допила і навіть три карбованці, які їй давав Максим, довго не хотіла брати, кидала папірець на стіл, наче він обпікав їй руки.

Попрощавшись, вона обгорнулася картатою хусткою, заховала під неї руки і поспіхом вийшла за ворота. Максим довго проводжав її поглядом.

Вже сідало сонце за лісом, лишаючи на небі світло-рожеве полотнище, на тлі якого струнка і якась загадкова постать молодої циганки вирізьблювалась особливо чітко.

Голда йшла швидко. За селищем вона повернула до старого напівзабутого кладовища з чорними похиленими хрестами, а далі — до великої й глибокої балки, здавна прозваної Диким яром. У яру на зеленому килимі трав табором стояли цигани.

Йти було далеченько. Та це й добре. Треба хоч трохи заспокоїтись після розмови з Максимом і його матір'ю. І Голда намагалась забути про ту розмову. Та — марно. Цей жовточубий юнак, Максим, розворушив думки, які давно вже краjali дівоче серце. Вона боялася їх, зусиллям волі гнала від себе, але вони знову поверталися, як настирливі мухи, і не давали спокійно жити.

Ще коли б не Роман, може, й затамувала б у серці свої бажання, погасила б їх, як гаряче вогнище. Але він не дає тим бажанням гаснути. Як тільки залишаться вдвох, так і починає: «Покиньмо табір. Ходімо зі мною у нове життя. Годі простягати руку попід чужими дворами. Матимемо власний двір і власну хату. Інші цигани вже давно осіли, не боялись і добре живуть...»

Роман хоч і молодий ще циган, але найкращий коваль у таборі. Якщо вже накладе залізну шину на колесо, ніколи не спаде. Коня підкує підковами і ухналями власного виробу — кінь красивіший робиться. Шворинь викувати,

сокиру загартувати, обценьки зробити — все Роман уміє. Він не ходить по дворах та по базарах, як інші молоді цигани, не цьвохає знічев'я батоном по халявах, а з ранку й до вечора вистукує молотом по розпеченому залізу. До нього в кузню приходять люди, приносять роботу, дякують за зроблене і щедро платять. А він, широкоплечий, ставний, з чорною шапкою кучерів на голові, з закоченими по лікоть рукавами, стоїть у відблисках вогню, як живий бог, як казковий чарівник, і сміється до них, сяючи білими зубами, радий, що його роботою задоволені, що зумів догодити.

Пішла б Голда за ним куди завгодно, віддала б йому свою душу, всю себе, та — батько... баро... Страшний він у гніві! Дійшла якось до нього чутка, що Роман серед циган про осідле життя заговорив. У присутності Голди підійшов він до Романа, взяв його за руку, здавив своїми великими чорними пальцями, немов кліщами, і сказав лише кілька слів: «Ще раз заговориш про це, забудь, що Голда й на світі живе!» А хіба може Роман піти з табору без неї, без Голди? І хіба Голда може залишитись без нього?.. Хто буде пестити його густі кучері, хто гратиме йому на гітарі та співатиме чудових циганських пісень, які він так любить?.. Мовчить зараз Роман, не говорить про осідле життя вголос. Знає важку руку і залізну вдачу отамана. Давні циганські закони тримають його, як міцні пута. Тільки Голді розказує він свої найпотаємніші думки та наміри. Бо який не страшний отаман, а життя своє робить. Приходять люди в кузню, сидять, курять, гомонять: «Отакого б нам майстра, як ти, Романе!» І радять: «Залишайся, Романе, серед нас, бо загине твій талант отут у таборі. А на заводі ти великим чоловіком був би!..» Тоді він іде в степ і довго сидить там на самоті, думає...

Згадує все це Голда, йдучи до табору, і ніяк не може розібратися в своїх почуттях. Тому так тяжко у неї на серці. Так би й закричала оце на весь степ...

А Максим того вечора довго не міг заснути. Чомусь все згадувалася циганка. І вродиться ж така красуня на світ!.. Все в ній хороше — і маленькі круглі плечі під строкатою хусткою, і тоненький рівний стан, і темні, як ніч, важкі коси, і смагляве лице з нервовими чорно-блискучими бровами та вишнево-прозорими губами. Мабуть, не один молодий циган зітхає по ній. Тільки що ж... так і зблякне ця краса під буйними вітрами, під холодними дощами

на нескінченних шляхах блукань. І звідки це взялося в них?..

Пригадує Максим, десь читав випадково, що цигани — дуже древній народ, початок їхньої історії губиться десь в давнині віків, здається, в далекій Індії. А як вони зараз живуть, які в них звичаї, нікому достеменно те не відомо. Цікаві, овіяні романтикою легенди про них дивовижно переплітаються з реальністю злиденного життя, вічних тяжких мандрів. Оспівана в піснях гордість якось неймовірно уживається з постійним приниженням людської гідності, багатство — з бідністю і постійним голодом... А чому б їм справді не жити, як усі люди живуть? Адже тепер не ті часи, що колись були. Тепер не треба йти за шматком хліба в якісь далекі світи. Будь ласка, аби тільки руки та голова були на місці!.. І не ходила б оця красуня Голда по дворах, не ворожила б за шматок хліба чи картоплину, а жила б у хорошому домі, працювала б, як усі. Хіба мало вже повірялась? Хіба мало зазнала образ та принижень?..

А що, коли справді поговорити про все це у себе на заводі, в комсомольській організації? Можна виділити кілька бідних хлопців і дівчат, хай підуть у табір, запросять циган на завод, покажуть їм свої квартири і гуртожитки... Ні, не може бути, щоб цигани до всього цього лишилися зовсім байдужими. Адже люди вони! Бач, як Голда стрепенулася вся, коли заговорив з нею про осідле життя! Значить, не байдужа вона до цього. Треба тільки знайти ту чутливу струну, яка відзветься в серці. Хай спершу небагато їх прийде на завод. Почнуть працювати, одержать хороші квартири, зіллються з колективом, а там за ними й інші підуть. Одне за одним гаснутимуть назавжди циганські вогнища в таборах!..

Максим і раніше бачив валки циган, які важко пересувалися на старих шкапах або стояли табором десь на околицях селищ, але тільки ця безпосередня зустріч з Голдою і розмова з нею схвилювали його по-справжньому. Він зблизька побачив і почув те, що досі йому доводилося бачити й чути лише оддалік, і вже не міг заспокоїтись.

«Піду! — твердо вирішив він. — Завтра ж піду у комітет комсомолу!..» І тільки після цього відчув, що до нього підкрадається сон. Склепив повіки і швидко заснув міцним сном здорової людини.

2. БІЛЯ СТАРОГО КЛАДОВИЩА

Сонце сіло на небосхилі і широко — на півнеба — рожевою рисою викреслило день. Темрява спадала на землю поволі й непомітно. Скоро з'являться перші квіточки зірок, а трохи згодом несміливо впливе місяць. І тоді повному оживе степ і все навколо. Вималюються темний ліс і поодинокі дерева вдалині, місто одягне на себе блискучі разки електричного намиста, зашепоче кущами й зачорніє похиленими хрестами старе кладовище, яке навіть бувалих циган лякає своєю таємничістю.

Оживе й табір. Одне за одним почнуть повертатися з міста цигани. Біля шатер спалахнуть веселі вогнища, в казанках забулькає куліш, запахне смаженим салом і молодою картоплею. Навколо вогнищ здійметься дитячий лемент, між дорослими почнуться дрібні сварки, які супроводжують циган усе їхнє життя в дорозі і на стоянках, і серцю старого Нура стане втішно та радісно.

А поки що Нур, як пес, прив'язаний до будки, бродить навколо спорожнілого табору та снує свої невеселі думки.

Гей, гей, а чого ж їм бути веселими? Хоч з світу тікай від такого життя. Циган ніби хто поганим зіллям напоїв: дурнішають, біднішають і стають такими злиднями, що аж дивитись гидко. Тьху!.. Раніше табір багатів. В кожного цигана була і бричка така, що аж дзвенить, і коні, як зміюки. В шатро заглянеш — коштовні килими, пухкі перини, загорнешся в таку — ніякий мороз не дошкулить. На грудях у жінок важкі дукати старої чеканки, на руках обручки та персні, у вухах сережки з чистого заморського золота. На що вже чоловіки — і ті золотими перснями свої руки прикрашали. А тепер куди це все поділося? Попропивали, повимінювали на хліб та на старе шмаття, щоб було чим тіло прикрити. Навіть шатро путне тільки у нього, в Нура, лишилося. Але ж він — отаман табору, баро. Ще б чого не вистачало, щоб і він жив, як ланець!

Ланець, ланець! І він — ланець! Що то за отаман, у якого в таборі шмаття носять, голодні ходять і співають тільки сумних пісень. Та хіба тільки це?.. А де його колишня влада, коли один погляд пекучих, як вогонь, очей чи навіть один порух широкої, вигнутої, як турецький кинджал, брови змушував тремтіти і старого й малого!.. Було: він міг відшмагати батою кого завгодно, і ніхто не насмілювався й писнути йому наперекір. Минулося все те, мов за водою сплигло. Усе міняється. Табір на очах тоне. Уже

кілька сімей відокремилось. Хто в колгоспі почав працювати, хто — на заводі. А вже як покотився камінь з гори; то важко його зупинити. Інші теж пориваються піти з табору.

Навіть Роман, його улюбленець, найпоказніший юнак у таборі, і той недавно заговорив про те, щоб усім табором осісти на постійному місці. Однак таких розмов більше не буде. Не так Роман кохає Голду, щоб залишити її та втекти з табору. Та й не дивно: хай хоч увесь світ обійде, а ще однієї такої красуні не знайде...

І старий Нур вже посміхається в кучеряві вуса, що густо зрослися з такою самою кучерявою бородою. Голда — то його радість і надія. В ній — усе його життя. Уже хто-хто, а вона ніколи й нікуди не піде від батька з табору. У ній тече його кров!..

Циган запалює старовинну, оздоблену бронзою та самоцвітами люльку. Сизий димок в'ється навколо його кучерявої голови, накритої плескатою гаптованою шапочкою, заплутується у вусах, у бороді. І думки в'ються, як той димок, народжуються й зникають одна за одною...

Куди податися з цього найжаченого заводськими трубами міста? Тут голодно й небезпечно жити. Люди не дуже щедрі. Зате докорів їхніх не переслухаєш: «Працювати треба, а не їздити! Заробляти, а не просити!..» Ні, швидше тікати звідси. Подалі від цих місць, у далекі й глухі села. Там ще не перевелися прості та довірливі. Там і вправні Романові руки знадобляться: на селах добрих ковалів обмаль. Там і весілля Роман з Голдою справляє. І тоді вже ніяка сила не порушить єдності в його родині. Хай хоч усі розбіжаться, вони втрюх кочуватимуть. Народяться діти, розростеться рід однієї крові, дітям буде передано любов до циганського кочового життя... Ні, не переведеться циганське плем'я, поки є на світі такі, як він, його Голда та Роман. Кров циганська густа й гаряча, її водою не розбавиш!..

Ага, ось і Голдин голос чути. Сходяться цигани до табору. Треба піти подивитись, які там сьогодні здобутки.

Нур повільно човгає ногами по траві. Ступає важко, з притиском. Чоботи на ньому великі, важкі, мов із заліза зроблені. Нурові дуже хочеться їсти. Але він знає, що вечеря буде ще не скоро, і тому сердито смокче люльку та спльовує.

Цигани впізнали його широку кремезну постать, що виринула з темряви. Від неї завжди віє суворістю, якоюсь

дикою силою. До його вух долетіли слова, якими цигани застерігали одне одного:

— Отаман іде... отаман... баро...

В серці Нура ворухнулося почуття задоволеного честолюбства: «Ні, ще не втратив своєї влади отаман!..»

Голда вже сиділа біля вогнища, варила картоплю. На її срібних дукатах і золотих сережках мерехтіли відблиски полум'я. Вогонь вихоплював з півтемряви і її смагляве вродливе обличчя. У вічі Нурові впало, що воно аж надто втомлене і надзвичайно сумне.

Він підсів до вогнища, мовчки взяв жарину, припалив погаслу люльку.

— Бачу, втомилась, дочко.

Голда мовчала. Тільки по обличчю її раптом пробігла якась тремтлива тінь.

Нур засунув руку в плетений з ремезу і полатаний парусиною Голдин кошик, помацав, що там.

— Це все?

Дівчина обпекла його швидким роздратованим поглядом і ще тугіше зімкнула уста.

— Все, питаю? — підвищив голос Нур і грізно втупився в Голду.

— Все... — коротко відповіла вона.

І раптом вибухнула важким плачем. Маленькі плечі її ходили ходуном.

Нур хитнувся до неї великою кудлатою головою, його суворі з якимсь неживим сивуватим відтінком очі здивовано округлились.

— Що з тобою? У тебе щось болить?

— Нічого у мене не болить.

— То чого ж ти плачеш?

— Мені... мені соромно ходити по дворах з простягнутою рукою...

— Що-о?..

Чекмінь, накинутий на широкі Нурові плечі, від його різкого руху полетів геть на землю.

— Що ти сказала?... — хрипуватий, але ще дужий голос старого цигана пролунав загрозливо. Як, його дочка скаржитися, що їй соромно робити те, що робили цигани споконвіку?! Чи, може, він не дочув як слід?..

В першу мить почуття гострого обурення позбавило Нура мови. Він тільки дивився на Голду люто, неначе перед ним його найпідступніший ворог. Але тут же зрозумів, що Голда, в якій тече його кров, не злякається

спалаху його гніву. Та й лаятись з рідною дочкою на очах у всього табору йому не випадало. Для цього він вибере час, коли вони залишаться наодинці. Заговорив стримано:

— Ти справді занедужала, Голдо. Піди до старої Земфіри, нехай напоїть тебе зіллям.

Дівчина підвела заплакане обличчя, але в очах її він не побачив покори.

— Батьку, ти добре розумієш, про що я кажу, ти — розумний... Просити можна старому, безпомічній каліці, а я ж здорова й молода. Мені вісімнадцять років...

Нур стримував себе, як міг. Він підсунувся ближче до дочки і пошепки пристрасно заговорив:

— Хіба ти одна так? Баба твоя ходила, мати... Он скільки таких циганок, як ти. Вони ж нічого...

— А я не можу... Ось глянь, навіть собаками нас цькують...— вона показала подрану спідницю і знову повторила: — Не можу я... соромно мені...

— А-я-яй,— скрушно похитав головою Нур, з особливою увагою розглядаючи доччину спідницю і намагаючись саме на ній зосередити розмову.— Які злі бувають люди!..

Він поклав важку, чорну в п'ятні руку на її плече.

— Злякалась? Це минеться, минеться. Переспши і завтра вранці знову будеш веселенька. У цьому клятому місті нам справді не щастить. Але ось незабаром ми вирушимо до Причорномор'я. Там люди привітні. Там, чув я, урожай великий буде цього року. Розбагатіємо. Справимо пишне весілля, як з давніх-давен у циган ведеться. Я для тебе вже й подарунки приготував, ой які подарунки!.. У інших серце лусне від заздрощів. А крім того, куплю тобі коштовні килими, червоні чобітки...

Він умовляв її, як дитину. Його голос вуркотів глухо, але пристрасно. В ньому була теплота, було прохання. Йому й самому вже повірилось, що його дочка просто втомлена, налякана собакою, що їй треба тільки відпочити, поспати — і все минеться.

Але Голда знову різко перебила його:

— Батьку, ти чув, що я сказала! Я вже доросла, і мені соромно ходити від двору до двору та простягати руку...

Нур занімів з перекошеними губами. Примруженими очима дивився у доччине обличчя, і в його звужених зіницях стрибали два червоні злі язички вогню.

— Ага, розумію... це — не ти! Це Роман тебе надомив... Ну, погрію ж я його батогом!..

Він схопився з землі з дивовижною легкістю, затиснув у кулаці пужално батога, що лежав тут же біля воза, і по-дався в кінець табору до табірної кузні, звідки доносились дзвінки перестуки молота.

Все це сталося так несподівано, що Голда отямилась тільки тоді, коли він був уже за добрий десяток кроків од неї.

— Батьку! Батьку! — закричала вона. — Не чіпай Романа!.. Це не він... Я сама!..

Прив'язаний до колеса коротким мотузком худий і облізлий пес загарчав, стривожений її голосом. Переполошилися й цигани біля сусідніх вогнищ. Жінки здійняли лемент, як галич над гніздами перед грозою. Чоловіки перекукувались, запитуючи один одного, що сталося, що хоче робити отаман і чому кричить Голда?

Але осліплений люттю до Романа, гарячий, як дикий степовий кінь, Нур всього цього не чув і не бачив, та й не хотів ні бачити, ні чути. Він біг до кузні, піддячи крізь зуби невиразну лайку.

В кузні, крім Романа і його молотобійця-циганчука, були ще й діти, цікаві до всього на світі хлопчаки. Вони перші побачили отамана і закричали навперебій:

— Дядьку Романе, до вас отаман біжить.

Роман відклав свій молоток, вийшов з кузні назустріч Нурові. Одразу ж зрозумів, що баро біжить до нього не з добрими намірами. Почув тривожні вигуки в таборі і увесь зібрався, насторожився, знаючи підступну вдачу Нура.

— Гей, Романе! Я бити тебе буду! — вигукнув Нур поциганському так, що хлопчаки й не зрозуміли, що він сказав.

Роман стояв і не рухався. Тільки спитав голосом, що раптом затремтів:

— За що, батьку?

— За Голду... Це ти навчив її перечити мені!..

— Я не знаю, про що ти говориш, батьку.

— Зате я знаю...

Тонкий і довгий батіг, як блискавка, звився і дзвінко ляснув у повітрі. Нур умів збити людину одним ударом батога так, що й на землі вона лежала із спутаними ногами, безсила й безпорадна. Але на цей раз батіг не встиг обкрутитись навколо Романових ніг. Молодий циган попередив ту найнебезпечнішу мить, коли вже

пізно чинити опір, кинувся до Нура і схопив його за руки.

— Не бий, батьку! Я боронитимусь! — блиснувши очима, вигукнув він.

— А-а, то ти ще й боронитися будеш, цуценя! — Нур ніби сказився. На губах у нього виступила піна, очі налилися кров'ю. Він стогнав, виривав свої руки з цупких Романових рук і все силкувався відштовхнутися, відскочити від нього, щоб пустити в дію свою найнадійнішу зброю — батіг.

Але Роман добре знав силу батога і тримав Нура за руки й за груди, важко дихаючи та намагаючись хоч трохи втихомирити старого.

Діти кинулись врозтіч, галасуючи:

— Цигани б'ються!.. Цигани б'ються... а-ла-ла!..

Десь узялися два місцеві жителі, один з лопатою, другий — з граблями, мабуть ішли з городу. Вони спробували урезонити тих, що билися, але одразу ж злякано відступили, не знаючи, чим тут можна зарадити.

— Хай їм чорт,— сказав один з них,— тобі ж морду наб'ють, та ти ще й винен будеш. Он скільки їх, хай самі своїх мирять.

Навколо Нура і Романа справді зібрався увесь табір, але ніхто не втручався у бійку. До Нура страшно підступити. А крім того, циганський закон не велить комусь втручатися, коли отаман карає. Тут його повна влада і повна сила...

Але сили у Нура ставало дедалі менше. Роман своїми дужими ковальськими руками тримав старого біля себе й не відпускав. Нур тіпався, мов риба у ятері. Він уже й радий був би припинити цю бійку, та думка про те, що осоромився перед своїми ж циганами, дурманила йому мозок, і Нур борсався, стогнав, лаявся, аж поки не відчув, що останні сили залишають його і він уже навіть не в змозі встояти на ногах.

Тоді сів на землю й прикрив голову руками. Груди його важко дихали, то підіймаючи, то опускаючи величезне, могутнє, але знеслене тіло.

— Тільки не чіпай більше, батьку,— попередив його Роман і, все ще озираючись, наче ждучи несподіваних підступних дій з боку Нура, відійшов убік.

Нурів батіг лежав осторонь.

— За що він тебе?.. За віщо?..— навперебій питали цигани, обступивши Романа.

— Сам не знаю... Де Голда?

— Де Голда?

— Голдо!..

Кликали всі разом, але дівчини ніде не було.

Коли батько й Роман зчепилися в бійці, вона побігла до них, кличучи циган на поміч. Але потім побачила, що батько безсило зів'яв у міцних Романових руках, повернулася і швидко пішла геть, не знаючи, що їй робити далі. Стати на бік Романа на очах у всіх вона не могла. Стати на бік батька?.. Але батьків вчинок був гидотний!..

І вона пішла в темні хащі старого кладовища, щоб нічого не чути й не бачити. Тут, серед могил, що осунулися й заросли травою, серед старих трухлявих хрестів, вона сіла під високим кущем ліщини і здалеку поглядала на циганський табір, що гув, немов вулик. Розуміла, що батько згальовив себе перед циганами, але впіймала себе на думці, що їй зовсім не шкода його.

Роман теж пішов на старе кладовище, туди, де вони з Голдою часто бували тільки вдвох. Голда зробила кілька кроків йому назустріч, притулилася до його грудей.

— Що в тебе з батьком сталося? — запитав він, беручи Голду за руку. — Чого це він наче блекоти об'ївся?

— Я сказала йому, що мені соромно ходити по дворах.

— Ти йому так сказала?! — не повірив Роман, і в голосі його пробилася радість. — І ти справді більше не підеш?

— Не піду.

— Але ж він змусить тебе.

— Ти дужчий за нього. Ти захистиш мене, — сказала Голда і обвила дужу Романову шию своїми маленькими руками, ніби їй вже зараз треба було шукати в нього захисту.

— Голдо, щастя мое! — аж затремтів Роман. — Ти знаєш, що заради тебе я ні перед чим не зупинюся. Але негоже мені з старим чоловіком раз по раз сутичку затівати. Давай підемо з табору назавжди, назавсім. У мене серце крається, коли я бачу, як ти кожного разу береш свого полатаного кошика і йдеш ворожити та просити. На тебе кричать, тебе ображають — я знаю і не можу спокійно жити, знаючи це... Давай, Голдо, підемо з табору. Раз перемучимось, а потім нам добре буде. Я працюватиму на заводі. Ти — теж, коли захочеш. Ми матимемо

свою хату. Ну, згодна? Згодна піти зі мною? Адже тільки через тебе я ще досі живу в таборі. Коли б не було на світі тебе, я б давно вже кинув це собаче життя... Ну, говори ж, Голдо, говори...

— Як ти, так і я, Романе. З тобою я на все згодна.

— І табір, і батька покинеш? — допитувався Роман, пригортаючи дівчину до себе та зазираючи їй в очі.

— Покину. Прийде час, ще може, й він зрозуміє...

З табору долітали приглушені голоси, плач дітей, гавкіт собак, іржання та форкання коней. Над Диким яром слався димок від вогнищ.

Табір уже спав, коли Роман і Голда повернулися з старого кладовища. Не спав тільки отаман табору, старий Нур. Він ждав Романа, щоб поговорити з ним наодинці.

Його велика грізна постать виринула з-за Романового шатра з густої темряви ночі так несподівано, що в першу мить Роман аж сахнувся. Та, впізнавши отамана, зупинився, напружений, готовий до будь-якої несподіванки.

— Я не битися з тобою прийшов і не лятись, — заговорив Нур глухо, з старечою втомою в голосі. — Більше тебе й пальцем не зачеплю... Ходімо подалі, щоб нас ніхто не чув. Серйозну розмову до тебе маю...

Роман мовчки пішов за Нуром, думаючи: «Про що ж він буде говорити зі мною після того, що сталося?..»

Вони сіли на траву над темним урвищем. Перед очима на двох протилежних пологих схилах лежало нічне місто у золотому мереживі вогнів. По той бік міста час від часу спалахували червоні заграви. В них вимальовувались високі труби, над якими плавав оранжевий дим, схожий на призахідні хмари. То завод видавав плавку. З яру повівав холодний нічний вітерець, приносив пахощі квітів та ворушив кучері на циганських неприкритих головах.

Нур говорив повільно, глухуватим голосом, висмоктуючи з своєї важкої люльки їдкий дим.

— Бачу я, що вже недовго мені отаманом бути. Відтоптав своє, віджив... Гей-гей, куди та сила поділась?.. Уже й очі погано бачать, і навіть голос став кволий. Хрипота, кашель... А для того щоб тебе люди слухали, треба мати сильний, гучний голос. Коли рикає лев, усі звірі замовкають...

Він посмоктав люльку, помовчав, заговорив знову:

— Ось і ти сьогодні перемиг мене у двобої, осоромив перед усім табором. Але я вже не серджусь на тебе... Колись і я був молодим, дужим та норовистим, як неприборканий кінь. Я також гнув підкови в руках, як ось ти тепер, міг зупинити двох жеребців, вхопившись за задок воза. Не було серед молодих циган такого, хто поклав би мене спиною на землю. Ніхто не смів піти супроти мене. Тому й отаманом став... Відійшла, Кажу, моя сила, зникла, як сніг повесні... А з силою — й влада.

Блимнув вогонь у люльці, і в його відблисків старий циган вплимав мужнє, зосереджене й трохи насторожене Романове обличчя.

— Зрозумів, до чого це я веду?

— Ні, батьку.

— То зрозумій! Вже не мені, а тобі отаманом бути, — сказав Нур прямо. — Ось про що мова.

— Щоб я був отаманом?! — вигукнув Роман, вражений до краю словами Нура.

— Авжеж, ти, сину... Ану скажи мені, хто в нашому таборі дужчий, сміливіший за тебе? Кого ще цигани слухають так, як тебе? Ти навіть не побоявся супроти мене піти. Тобі й бути отаманом.

Чого-чого, а такого Роман не ждав. Він сидів збентежений, розгублений, намагаючись второпати, що все це має означати, і не міг... Кілька годин тому Нур накинувся на нього з батоном. А тепер цей самий Нур говорить з ним, як із спільником, відкриває йому свою душу, добровільно відмовляється від влади, за яку протягом усього життя так міцно тримався, і передає її в руки йому, Романові!..

Але хіба ж мріяв про це коли-небудь Роман? Хіба такі думки він виношував і пестив? Ні, він прагнув зовсім іншого. Ось тільки зараз говорили з Голдою про майбутнє нове життя. То навіщо ж йому отаманування? Навіщо влада в таборі?..

І Роман відповів:

— Я не зможу бути отаманом, батьку.

— Зможеш! — твердо й сердито проказав Нур, і це слово прозвучало як наказ.

Старий не терпів, коли йому перечили. Він звик, щоб у всякому ділі — у великому чи малому — його слухали беззастережно. Перше ніж почати цю розмову, хитрий циган багато передумав. Після бійки з Романом він таки справді переконався, що його влада в таборі тримається на тоненькій ниточці, яка кожному мить може перерватись.

Та й сам табір ось-ось розпадеться, розсиплеться, вислизне з його рук. То чи не краще попередити оті небажані події і повернути справу так, щоб віжки все-таки лишилися в його, Нурових, руках?.. І ось він вирішив добровільно передати владу Романові і якнайшвидше оженити його на Голді. Таким чином буде збережено табір, а він, Нур, тесть отамана табору, лишиться некоронованим владикою над усіма цими циганами і над своєю родиною. Нехай Романа називають отаманом, баро, батьком, а керуватиме всім він, Нур. Маючи собі за дружину Нурову дочку-красуню, Роман з-під його впливу не вислизне.

— Ти, сину, будеш добрим отаманом. Ти поведеш табір на багаті землі, до щедрих людей. Яке життя почнеться!.. Чоловіки, як у давні часи, даруватимуть жінкам квітки часті шовкові хустки, золоті обручки, персні та дукати. У наших шатрах знову лежатимуть найдорожчі килими, а у вози будуть запряжені справжні змії. Збруя з найміцнішої шкіри буде кована міддю та сріблом... А Голда твоя, Романе, як та казкова царівна, пишатиметься в одязі, гаптованому сріблом та золотом. Ні, їй зовсім не треба буде ходити з картами та гітарою по дворах. Вона багатиме тим, що їй, дружині отамана, належить одержувати від усього табору. І заспіває тобі Голда таких пісень, яких ти ще ніколи й не чув. А слава про тебе полетить по всіх циганських таборах, і не буде на світі цигана, який, зустрівшись з тобою, не вклонився б шанобливо до ніг...

Старий Нур малював перед Романом картину за картиною. Одна була приваблива, а друга ще привабливіша. Він, який усе своє довге життя мандрував від села до села, від міста до міста, який схід сонця зустрічав десь біля річки, а захід — серед широкого степу, який завжди свято оберігав циганські закони та звички, і не уявляв собі інакше справжнього життя та щастя. З ненавистю і презирством дивився він на тих, хто насмілювався бодай подумати про якесь осіле життя у звичайних хатах. Ні, хай іншим ті хати, а йому, Нурові, душно в них, йому там не вистачає ні простору, ні повітря. Його хата — то степ широкий, земля та небо, і ніхто їх у нього не відбере, поки він і на світі житиме.

— Ось у нас над головою зорі висять. Але хіба це ті зорі, що їх уночі серед широкого степу бачиш! Тут вони й непомітні майже зовсім. Їхнє світло електрикою та заводами убили люди, бо день і ніч підпалюють небо вогнями.

А в степу зорі великі, живі, як квіти, і так їх багато, що хоч пригорщами загрібай... А яке повітря п'ють твої груди! Хіба таке, як оце до нас від заводу несе? Тьху, нечиста сила!..— аж сплюнув старий циган.

Уже підкрадався світанок. Низько над землею прошумів крилами птах. Десь у селищі брязнуло об цямрину відро і, немов чайка спросоння, закигикала корба.

Блідли зорі на небі і вогні на землі...

Народжувався новий день...

Скоро прокинеться й табір. Вилізуть із тісних, полатаних шатер сердиті, з невиспаними очима жінки. Знову від багать поповзе димок над яром — жінки готуватимуть убогий сніданок, щоб хоч чим-небудь заткнути голодні, ненаситні роти отій галасливій голопузій малечі... Потім, обв'язавшись картатими хустками, циганки знову підуть жебрачити, канючити шматок хліба, картоплину чи цибулину. А чоловіки, заткнувши за халяви батоги, тинятимуться по базару без будь-якого діла, питимуть горілку і гратимуть у карти... Один тільки він, Роман, буде при ділі. Один на весь табір! Чи ж так повинно бути? Хіба можна жити на світі, нічого не роблячи, нічого не даючи іншим людям?..

Такі думки пекли Романову голову. Намальовані Нуром картини циганського життя не викликали в нього ні захоплення, ні радості. Він уже бачив і оцінив інше життя. Він уже знає, як добре живуть люди у світлих, повних повітря і сонця просторих квартирах, як всією сім'єю дружно і весело йдуть на роботу, а повернувшись і зібравшись до купи, радіють з своєї праці так само, як він, Роман, радіє, коли особливо вдало зробить щось у своїй кузні. А увечері вільні від роботи люди ідуть у театри, кіно, розважаються, як кому хочеться. І в кожного багато друзів. А всі вони, як одна велика сім'я...

Як хочеться Романові жити таким життям!

Але про все це він зараз не може сказати Нурові. Навіщо? Треба добре подумати, обміркувати, куди гне цей старий лис.

І Роман говорить:

— Я подумаю, батьку.

— Подумай, Романе. Я тебе не кваплю. Тільки нікому про нашу розмову ні слова.

Вони поверталися кожен до свого шатра зовсім різні і з різними думками та намірами.

3. А ЩО СКАЖЕ ІВАН КІНДРАТОВИЧ?

З заводу поверталися втрьох: Максим Бондарчук, його ровесник та сусіда по верстату Федір Головань і вже літній робітник, їхній бригадир, Іван Кіндратович Степ.

Перші два жили на вулиці імені Льва Толстого. А третій одержував квартиру в новому домі по тій же вулиці і тепер ішов ще раз подивитись на неї.

Ідучи розмовляли. Вірніше, розмовляли двоє — Максим та Федір, а Іван Кіндратович крокував мовчки, слухаючи, як мирна, спокійна розмова обертається на гарячу й запальну.

Почалося з того, що Максим знову заговорив про цирк. Вчора він побував на черговій виставі і тепер не в змозі був мовчати про те, що хвилювало й бентежило його серце.

— Клоун, скажу я вам, перший сорт! На натягнутому канаті почуває себе, як на рівній землі. Сальто крутить, на голові стоїть, жонглює всім, що під руки потрапить. А дотепний, чортяка! Скаже слово — люди аж за животи беруться. Марко Баніт — чули? Я про нього тільки читав раніше, а тепер живого побачити довелось. Отаким би бути!..

— Клоуном? — перепитав Федір, глузливо примруживши свої й без того маленькі очиці.

— А що ж ти думаєш! Хіба погано бути добрим клоуном? А Дуров? А Карандаш? А Віталій Лазаренко? А Олег Попов? Погано? Уряд їм ордени дає, заслужених і народних присвоює!.. Та що тобі доказувати! Ти краще сам сходи в цирк. Може, після цього обріжеш свого тарзанячого чуба та одягнешся по-людському.

Федір справді відрізнявся своїм зовнішнім виглядом від усіх робітників. Навіть робочий одяг він перешив на свій смак. У блузі зробив широченні плечі. Штани підкоротив і звузив так, що навіть дивно було: як він одягає і скидає їх? На голові в нього завжди красувався яскраво-зелений берет, з-під якого стирчала і лягала аж на потилицю густа грива волосся. Заводські хлопці сміялися з нього: «І не розбереш, Федоре, що ти таке: ні піп, ні цап, ні козі племінник». Але Федір, як видно, був цілком задоволений своїм виглядом і на весь світ дивився зневажливо, навіть з якимсь викликом. Тому Максимо-ві слова зараз гостро зачепили його за живе, і він заде-рикувато підкинув голову на довгій тонкій шиї.

— Моя зачіска і мій одяг тебе й твого Марка Баніта не обходять!

— Ще й як обходять, Федоре. Кому приємно на тебе дивитись, коли ти на опудало схожий!..

— Ну, це ти вже облиш! — спалахнув Федір.— Теж мені вчитель знайшовся. За собою дивись, про себе думай!

— І то правда,— засміявся Максим.— І про себе треба думати. Та тільки щось із моїх думок нічого поки що не виходить...— Він раптом рішуче махнув рукою.— Але вийде! Ось побачиш, що вийде! Буду я в цирку працювати...

— Крий, Максе,— вигукнув Федір хоч ще й молодим, але вже хриплим від тютюну та горілки голосом.— Топай у цирк. Це ж чудовий шанс вирватися з заводу.

Максим на мить зупинився, змінився на виду.

— По-перше, я тобі вже казав: ніколи не називай мене Максом. Будь уже ти Фредом, як тебе твої друзі-стиляги зовуть. А по-друге, що це ти за дурницю верзеш? Хто тобі сказав, що я хочу піти в цирк заради того, щоб утекти з заводу?

— А заради чого ж?..— знову примружив очі Федір і з награною фамільярністю ляснув Максима по плечу.— От ще людина! У кишені атестат зрілості з срібною медаллю, а він біля верстата мозолі натирає. Наче ми тебе не розуміємо...

— Хто це «ми», Федоре? — не втримався, щоб не втрутитися в розмову, Іван Кіндратович Степ.— Якщо ти мене до себе припрягаєш, то — даремно. Я про все це думаю зовсім не так, як ти. Всім відомо, що для Максима наш завод з шкільної лави рідним став.

— Тож-то він так у цирк рветься!..— глузливо зауважив Федір.— В інститут у цьому році вже дороги немає, а після того, як скуштував меду на заводі, хоч до чорта в зуби, не те що в цирк.

— Федоре!..— з обуренням перебив його Максим.— Я тебе знаю багато років, але отаким великим дурнем бачу перше. Чи ти хоч розумієш, що говориш?..

— Цілком! — відповів Федір з упертістю людини обмеженої, але твердо переконаної в своїй глибокоглядності і правоті.— Адже коли б не пільги для виробників, то сьогодні вранці ти йшов би не на завод, а до інституту.

Тепер уже Максим глянув на Федора поглядом, яким дивляться на безнадійно хвору людину, і твердо сказав:

— І добре, що тепер є такі пільги. Коли б вони й раніше були, то, може, не було б серед нас таких стияг, як ти, з довгим тарзанямч чубом на голові і з торрічелівою пустотою в голові.

— А ти що ж, Федоре, вважаєш для себе ганьбою працювати на заводі, чи як? — запитав Іван Кіндратович.

На різкий Максимів тон Федір спершу хотів відповісти теж чимось не менш різким і колючим. Але запитання Івана Кіндратовича відразу ж охолодило його.

— Ви не так зрозуміли мене... — почав викручуватись Федір. — Я хотів тільки сказати... Ну, словом, виходить так, що завод — це нібито якась перепона до вищої освіти. Людина десять років учиться, а за два роки забуде те, що знала... Де вже там про освіту думати!..

Іван Кіндратович посміхнувся.

— Ні, виходить, що ми таки вірно зрозуміли тебе... Але ось що я тобі скажу, Федоре, на це. Якщо людина за два роки забула те, що вчила десять років, то копійка ціна таким знанням. З поганого дерева не жди хорошого плоду.

«І надало ж мені встряти в цю розмову!..» — подумав Федір і примирливо пробубонів:

— Та я ж тільки кажу... Я зовсім не проти роботи на заводі. І сам з заводу нікуди не піду.

— А я тебе й не відпущу. Батькові твоєму слово дав... — Іван Кіндратович якийсь час ішов мовчки, потім знову повернувся до Федора: — А Максима ти не ображай. Хотів би я, щоб ти був таким, як він.

Кому не радісно почути про себе добре слово! А особливо, коли це слово виходить з уст Івана Кіндратовича — відомого далеко за межами заводу бригадира... Але що він думає про Максимів намір піти працювати в цирк? Схвалює чи засуджує?.. Запитати б. Та, мабуть, не треба в присутності Федора. Бо знову встряне з якоюсь дурною розмовою.

Проте вже й ніколи було починати.

Вони підходили до нового п'ятиповерхового будинку, викладеного з червоної цегли. На широкому подвір'ї з круглими та фігурними квітниками ще де-не-де лежали купи дощок, цементу, каміння, але асфальтові доріжки, теж обсажені квітами, радували око чистотою.

Будинок уже заселявся, оживав. З деяких вікон весело виглядали кімнатні квіти. В інших біліли фіранки, почеплені дбайливими жіночими руками.

— Он мій балкон на третьому поверсі,— показав Іван Кіндратович. Хоч він робив вигляд, що нова квартира — не така вже й велика подія в його житті, все ж у куточках його очей тремтіли веселі зморщечки.— Ходімо, хлопці, разом глянемо на мої хорони. Адже я тепер сусідою вашим буду.

Досі Іван Кіндратович Степ жив за містом, у Старому селищі. Селище було справді дуже старе, неблагоустроєне. Навіть по воду люди ходили до єдиної колонки, яка стояла на перехресті двох центральних вулиць і часто псувалася. Іван Кіндратович давно міг переселитися ближче до заводу. Та все якось жаль було розставатися з насидженим місцем. А тепер стало відомо, що селище буде повністю знесене і на його місці виростуть нові квартали, що розширюватимуть територію міста. Людей переселяли у вже готові будинки. Дали квартиру й Іванові Кіндратовичу — старому кадровому робітникові.

Квартира складалася з двох світлих кімнат і кухні. Натертий паркет відбивав перехрестя вікон. Чисті білі стіни. Під стелею — красива люстра з матовими плафонами.

— Ох і потанцюємо ж, Іване Кіндратовичу, на новосіллі! — сказав Федір.

— Таки потанцюємо,— охоче погодився Степ.— Розігну я свої кісточки. Аякже, замочити треба, щоб стіни не розсохлися. Отут поставимо стіл, тут ось — канапу. А в цьому кутку радіоприймач буде. Ні, цього кутка моя старенька мені не віддасть. Вона тут квітів наставить. У неї ж справжній ботанічний сад!..

Гарною стає людина, коли їй радісно. Он як у Івана Кіндратовича по-молодому блищать очі, он який він веселий та дотепний. Максим просто милувався своїм бригадиром.

Уже оглянули в квартирі кожен куточок, уже до дрібниць обговорили, що й де буде стояти, уже випробували, як відчиняються й зачиняються вікна і двері. Здається, що й робити тут уже більше нічого. А Максимові не хочеться розлучатись з Іваном Кіндратовичем, такий він сьогодні радісний, помолоділий.

Вирішив запросити до себе додому бригадира і Голованя. Адже тут близько, якихось два квартали.

Федір відмовився. Йому кудись дуже треба поспішати, хоч куди саме, не сказав. А Іван Кіндратович запрошення прийняв охоче.

— Ходімо, ходімо, Максиме. Бо в нас якось так виходить, що тільки в цеху й бачимось.

Поки Оксана Семенівна готувала на стіл, Максим водив гостя по садку, по подвір'ю — справжню екскурсію йому влаштував.

А подивитись було на що і дивуватись було чому. Звичайний сарай у Максима — не сарай, а майстерня. Під однією стіною слюсарний верстат, під другою — столярний. Над верстатами на стінах всілякий інструмент: фуганки, рубанки, шершебки, пилки, ножівки, стамески, сокири, молотки, свердельця, пробойці — все те, без чого жоден путній майстер ніякої роботи не розпочне.

Увесь цей найрізноманітніший інструмент, як видно, не іржавів без діла. Куди не кине Іван Кіндратович оком, бачить: все як слід припасовано, ніде нічого не валяється — на всьому видно руку дбайливого хазяїна.

«Добре тебе мати виховала, Максиме, — звертається думкою Іван Кіндратович до свого юного друга. — Сама — скромна, чесна трудівниця, і син таким буде...»

В найдальшому кінці саду Іван Кіндратович зупинився і задивлено розвів руки:

— А це що таке?

— Це мій акробатичний майданчик. Домашня арена, — з гордістю пояснив Максим і захоплено почав розповідати про призначення кожного знаряддя зокрема: — Оце ось перекладаина. На ній я кручу «сонце». А це — кільця для розвитку м'язів всього тіла, а особливо — плечей, рук і живота. — Це — «кобила» для стрибків...

Він підійшов до туго натягнутого від стовпа до стовпа блискучого дроту і, захопившись руками, повис на ньому, випробовуючи міцність.

— Дріт натяг недавно. Вчуть ходити по ньому, бігати і робити всякі вправи. А це ось дерев'яні булави для жонглювання. Виробляють в людині увагу, швидку реакцію, моторність думки. Гляньте...

І Максим тут же підкинув у повітря кілька булав одразу — одну за одною. Але жодна з них не впала на землю. Злітали в повітря, перекручувались, на якусь мить торкались Максимових долонь і знову крутилися вгорі. Це було справді красиве видовисько. Іван Кіндратович тільки вигукнув:

— Та й мастак же ти який! Просто тобі — артист! І звідки воно в тебе взялося отаке?

Максим перестав жонглювати, підсів до Івана Кіндратовича на лавку, вкопану в землю під густою яблунею. Його очі — дві сині жаринки — ще горіли азартом.

— Може, пригадуєте, як уперше після війни до нашого міста цирк приїхав? Ото відтоді й почалося. Спершу мене захопили гладіатори. Красиві, дуже спритні, ніби з якоїсь стародавньої легенди вийшли. А потім і все інше, що робилось на арені, здалося мені якоюсь чарівною казкою. Я ще маленький був. Рано ще мені було думати про своє майбутнє. Але я думав. Не думав, а мріяв, снів цирком... Ось так і до цього часу...

— А що ж мати? — запитав Іван Кіндратович.

— Вона думає, що це минеться, що це у мене не серйозно.

Оксана Семенівна засвітила люстру з трьома матовими плафонами і ще раз уважно оглянула стіл: чи не забула чого поставити?

Вона добре знала Степа. Кілька разів запрошувала його до школи, щоб діти з живих уст почули, як трудящі нашої країни робили революцію. Рада була гостю. З хорошими людьми Максим дружить і сам хорошою людиною стане.

Іван Кіндратович, глянувши на стіл, заперечливо замахав руками:

— Що ви, Оксано Семенівно? Я таким повітрям у вашому садку надихався, що й їсти не хочеться. У мене там, на старій квартирі, не було де путнього садка розвести. Але тут ми посадимо колективний сад, щоб кожному було де відпочити та фруктою якоюсь поласувати.

Він ходив по хаті збуджений, помолоділий, радісний і все говорив про свою любов до садів. Максим ще не бачив його таким.

— Коли б мене обрали главою уряду, то перший мій декрет був би про деревонасадження, — мружачи в посмішці очі, розвивав свою думку Степ. — Я заборонив би людям одружуватись, поки кожне з них не посадить щонайменше по десять дерев. Приходиш ти, Максиме, приміром, у загс із своєю нареченою, а тебе там і питають: «А довідки ви принесли з райради, що посадили по десять дерев?» — «Аякже, — кажеш ти, — ось вони, довідки». — «Ну, тоді бажаємо вам довгих літ життя, міцної дружби і успіхів, ви зробили добре діло для людей».

— Сідайте до столу, бо й вечеря прохолоне, — запрошу-

вала Оксана Семенівна. Вона підсунула до Івана Кіндратовича графинчик з янтарною рідиною.

— Якщо господар не п'є, то й гостеві не личить.

— Та він у мене навіть смаку горілки не знає, а про куриво, то вже й говорити нічого, і в руках ніколи цигарки не держав,— не без гордості розповідала Оксана Семенівна про Максима.— Так що в такому ділі компаньйон з нього поганий.

— Ну, а без компаньйона яка ж компанія? — жартував Іван Кіндратович.— Ні, нехай уже іншим разом... А від зеленого борщу не відмовлюсь.

Проте їв він небагато. Розповідав:

— А я оце ходив нову квартиру дивитись та й до вас заглянув. Думаю: зайду подивлюся, як живете. Та й побалакати треба, бо в цеху все ніколи, кожен своїм ділом заклопотаний.

Оксана Семенівна насторожилась.

— Мабуть, і вам уже Максим про цирк наторочив?

— А таки було,— посміхнувся Степ.

— Ох і боюсь я цієї вигадки! — зітхнула Оксана Семенівна.— Кінчив десять класів, пішов на завод, ну й працював би, як інші. Так ні, вбив собі в голову: цирк та й цирк, наче вже нічого на світі кращого немає.

— Та воно кому як, Оксано Семенівно,— зауважив Іван Кіндратович.— Звісно, працювати на заводі — добре діло. Але ж, скажу я вам, коли в людини руки до іншого тягнуться, то, може, треба ще й подумати...

Максим сидів як на голках. Досі він був майже цілком певний, що Іван Кіндратович засудить і відхилить його намір, а виходить... Невже це правда?!

Оксана Семенівна кинула на гостя запитливий погляд:

— А хіба Максим... поганий робітник?

— Максим поганий робітник?! Що ви! — здивувався Степ.— Та такими, як ваш Максим, пишатися треба.

— Тоді я вас не розумію, Іване Кіндратовичу,— розвела руками жінка,— ви і хвалите його, і водночас радите залишити завод та піти працювати в цирк. Як же це воно виходить?

Дивлячись їй прямо у вічі, Іван Кіндратович з несподіваною теплотою в голосі сказав:

— Оксано Семенівно, йдеться про долю вашого сина...

Вона ворухнула губами, хотіла щось сказати, але він рухом руки зупинив її.

— Постривайте, прошу вас. Я не для того сюди при-

йшов, щоб його з пуття збивати. Я довго думав над усім цим, раніше ніж до вас прийти. Може, й не моя це справа втручатися у ваше життя і ваші плани, але я за те, щоб дати людині змогу добиватись того, чого вона хоче. Максим — хлопець серйозний, і не до поганого діла він рветься. То навіть ж йому перечити?..

Максим ще не втручався в розмову, але уважно стежив за матір'ю й Іваном Кіндратовичем. Йому стало шкода матері. Була мить, коли він навіть хотів сказати, що передумав іти в цирк, аби тільки покласти край її переживанням. Але одразу ж спохватився: адже він піде наперекір своїм найпалкішим бажанням, а потім усе своє життя буде картати себе за безвілля. І він сказав, ухопившись за останню думку Івана Кіндратовича:

— Мамо, а коли б у мене виявилися, наприклад, здібності співака чи артиста сцени, тоді ти теж заперечувала б?

— То інше, Максиме,— відповіла Оксана Семенівна.

— Чим же інше? — запально вигукнув Максим.— І то артист, і то артист. Тільки там — сцена, а тут — цирк, арена. Тобі вже он скільки років, а ти й сама ще в цирк ходиш та гаряче аплодуєш кожному вдалому номерові.

Вона посміхнулася, хоч посмішка та вишла гіркою.

— Максиме, любий ти мій. Розумом я тебе цілком розумію, але серцем... Я воліла б бачити тебе добрим робітником на заводі, таким, як ось Іван Кіндратович, аніж звичайним собі цирковим артистом.

— А чому ти думаєш, що я буду звичайним? — знову з молодечим запалом почав доводити Максим.— Звичайним я й не хочу бути. Я хочу стати хорошим, визначним артистом. А не вийде з мене такого, на завод повернусь.

— Звісно,— підхопив Іван Кіндратович.— Я завжди візьму тебе в бригаду. З радістю.

Така розмова трохи підбадьорила Оксану Семенівну. «Справді,— подумала вона,— може, це в Максима тільки примха молодості, тимчасове захоплення? Може, він спробує, як там, у цирку, та швиденько й до цеху повернеться?..» Адже й вона колись, перш ніж стати вчителькою, про медицину мріяла. Навіть на медичних курсах вчилася. А потім переконалася, що медицина — не для неї, та й облишила... Шлях у справжнє велике життя не буває легким і рівним. Багато крутих стежок треба здолати. Та й Іван Кіндратович, людина немолода, розумна й

поважна, — хіба він буде радити щось отак собі легко, необдумано?..

— Хай спробує, — нарешті згодилась Оксана Семенівна. — Але ж як подумаю, що час іде...

— Максим — хлопець ще молодий, — уже більш упевнено промовив Степ, бачачи, що Оксана Семенівна зда-лася. — Якщо він побачить, що в нього не виходить, то не гаятиме даремно часу, повернеться на завод.

Максим сяючими очима дивився на Івана Кіндратовича.

Степ подякував за вечерю, почав прощатись:

— Тільки ви не гнівайтесь на мене, Оксано Семенівно. Може, ви ще коли-небудь мені спасибі скажете. Здібні люди не тільки на заводі потрібні. — Він нахилився до жінки й багатозначно підняв палець: — А Максим у вас — ого!..

Максим пішов проваджати гостя до найближчого трамвая. Тепер вони були тільки вдвох. Іван Кіндратович говорив:

— Шкода мені тебе відпускати, Максиме, сам знаєш, але я це роблю заради твого щастя... З Федьком самому мені тяжко буде, дуже вже він незугарний удався. Але спуску йому ні в чому не дам. Сам трьома потоми вмиюся, а хлопця до пуття доведу.

4. ТРИВОЖНИЙ ДЕНЬ

Іван Кіндратович Степ запропонував новий пристрій для розточки внутрішньої стрічкової різьби. Раціоналізаторська пропозиція викликала великі суперечки. Один — за. Інший — проти. Але, мабуть, уже до чогось домовились. Від головного інженера прибїг посильний.

— Ідіть швиденько. Кличуть.

Іван Кіндратович витер клоччям руки, підійшов до Максима.

— Дивись тут, щоб все гаразд було. До Федора заглядай частіше.

Федір Головань прийшов на роботу, як викручена ганчірка. Очі червоні, підпухлі. Обличчя пом'яте. Від нього так тхнуло горілчанам перегаром, що Максим аж скривився гідливо.

— Яка ж ти свиня, Федю. Знову вчора нажлуктився?

Федір потер рукою оголені груди, мабуть пекло всередині, глянув на Максима мутними, злими очима.

— Не на роботі пив. У вільний час...

16053

— Та біля тебе ж стояти не можна! — обурився Максим.— Вже наскрізь просмердівся горілкою.

— А ти й не стій,— зухвало кинув Федір і трусонув грівою.— Іди он до свого верстата й працюй.

— А пропайди ти пропадом! — махнув рукою Максим і, вкрай роздратований, пішов до свого робочого місця. Він увімкнув верстат, почав уважно стежити за його роботою, намагаючись заспокоїтися.

Верстат рівно шелестів металом. Синювата присмагла стружка скручувалась у спіраль і падала шматочками на лист заліза біля Максимових ніг. В цеху пахло мастилом, теплим, нагрітим в роботі металом. Рівномірно і діловито шелестіли й інші верстати навколо, створюючи живий, шумливий гомін.

Максим любив цей запах, цей гомін. Тут ти всіма своїми почуттями, нервами, мозком ніби зливаєшся з очима розумними машинами, тобою ж вигаданими і зробленими. Здається, що машини живуть, мислять, розуміють кожен твій рух і кожну думку.

Бувало, що Максим приходив на зміну чомусь не в настрої. Але перші ж хвилини роботи в цеху заспокоювали його.

Тепер же він ніяк не міг прийти до рівноваги, віддатися роботі повністю. Стежив за своїм верстатом і водночас раз у раз поглядав на Федора. Його тривожили Федорові невпевнені рухи. Ще браку наробить!

А крім того, хвилювало й інше. Максим твердо вирішив після роботи піти в комітет комсомолу, поговорити про себе і про циган. Мабуть, нелегкою буде та розмова... Максим хоче увяйти її і не може.

Не може, бо увагу його увесь час привертає Головань. Що там у нього? Чому стоїть верстат? Чому він сам тикається, як сліпе котеня, то туди, то сюди?

Максим не витримав: «Біс з ним, хай лається, а я таки ще раз загляну до нього!» Зупинив свій верстат, підійшов.

— Зіпсувався, чи що?

Головань підняв очі. Тепер вони вже не були такі мутні, як зранку. В них билася думка. Світилась тривога.

— Прогледів трохи.— Голос винуватий, тихий.— Фреза не ходить. Стружка попала, чи що...

— Про-гле-дів,— докірливо похитав головою Максим.— Посоромився б, Федоре...— Але більше нічого не сказав, щоб не затівати зайвої розмови і не втрачати

дорогих робочих хвилин. Нахилився над верстатом, захопившись шукати пошкодження.

Федір стояв поруч, не знаючи, до чого прикласти руки. Він поглядав на двері. Зараз увійде Іван Кіндратович і влаштує йому «баню».

Проте на цей раз обійшлося без «бані». Через п'ять — десять хвилин верстат ожив.

Ця коротенька і незначна подія навіть обрадувала Максима. Тепер Федір буде уважнішим.

Максим ще раз глянув у бік свого сусіда, щоб переконатись, що там усе гаразд. Потроху заспокоювався. Знову відчув те піднесення, яке завжди оволодівало ним, коли він захоплювався роботою. В грудях ворушилася радість. Звідки вона? Що її породило?.. Думки про цирк. Так, тепер Максим уже був твердо переконаний, що манеж від нього не втече.

«Невже справді доведеться з усім оцим прощатись?» — думав він, окидаючи швидким поглядом і високе склепіння цеху, і блискучі верстати, і людей біля них.

Авжеж, доведеться. Настане час, і все це лишиться тільки в спогадах. Колись він прийде сюди вже не як хазяїн механізму, а як близький і добрий його друг, що захотів побачитись і широко поговорити після тривалої розлуки... А хто ж стоятиме біля його верстата?.. Знову якийсь хлопчина, допитливий і безмежно радий, що йому довірили таку складну і розумну машину. А терпеливий учитель Іван Кіндратович буде поруч, спрямовуватиме ще невпевнену руку...

Але як же добре, що Максима підтримує Іван Кіндратович! Він зрозумів, що це — не просто примха. Це — давня й гаряча мрія. Його тіло прагне руху.

Одному кращим за все здається сидіти над аркушем ватману, креслити різноманітні конструкції. Другому — з ранку й до вечора порпатися в книжках. Третьому — стояти біля верстата і стежити за різцем. Четвертому, п'ятому, шостому — ще щось. А для нього найбільша радість — то радість руху власного тіла, красивого руху на землі і в повітрі. Справді, у Максима нерідко бували хвилини такого радісного піднесення, що здавалось, варто йому тільки відштовхнутися ногами від землі, і він легко, як птах, злетить у повітрі. Він любив чисте, здорове, красиве тіло і твердо вірив, що кожна людина, якщо тільки захоче, може зробити себе красивою. Коли його друзі

захоплювались його міцною мускулатурою, він незмінно відповідав: «Ти теж можеш бути таким». Відтоді, як він почав усвідомлювати своє покликання до спорту, до цирку, у нього не було дня, щоб він вранці і ввечері не проробив складного гімнастичного комплексу, не скупався в холодній воді і не зробив ретельного масажу. І саме оце почуття фізичної, чистої, здорової радості виробило в ньому відразу до людей неохайних, неорганізованих, кволих м'язами і волею і назавжди відштовхнуло від горілки та тютюну, які він вважав найбільшим злом для здоров'я людини...

Максим знімав з верстата нові й нові шестірні, уважно стежив за різцем, а мрії-думки тим часом захопили його цілком. Він тільки тоді згадав про Федора, коли почув обурений голос Івана Кіндратовича:

— Що ж це ти наробив?

Іван Кіндратович тримав у руках блискучі деталі й докірливо та скрушно хитав головою. Федір, червоний і розгублений, переступав з ноги на ногу.

Максим зупинив свій верстат.

— Що трапилось, Іване Кіндратовичу?

— Майже половину шестерень запорів! — Степ міряв і зозла відкидав убік блискучі деталі. — Ну що ж тепер оце робити?.. Де ти був, Максиме? Я ж тебе просив...

Максим з ненавистю глянув на Федора.

— Спав ти стоячи, чи що?

— Та наче ж так було... — жував Федір слова. — Як воно трапилось, і сам не розумію... Хай з мене вирахують, Іване Кіндратовичу.

— Не помилують, це так не обійдеться. Але хіба в цьому річ? Я начальникові цеху пообіцяв, що на кінець зміни не менше як двадцять шестерень дамо. Їх складальний цех жде. А тепер що?..

— Іване Кіндратовичу, — озвався Максим. — Я не піду додому, поки не зробимо всіх шестерень.

Федір Головань зиркнув на Максима маленькими очима. В них промайнула якась думка. Сказав нерішуче:

— І я працюватиму... Дозвольте, Івану Кіндратовичу.

— Іди краще відпочивай. Ти вже своє зробив, — промовив Степ.

Федір зблід. У нього затіпалися губи.

Це помітили і Максим, і Іван Кіндратович, але жоден

з них не сказав Федорові чогось втішного чи співчутливого. Надто вже прикро вразив він їх своїм вчинком.

Робітники, поховавши інструмент та прибравши робоче місце, поспішали додому. А Максим з Іваном Кіндратовичем знову стали до верстатів. Федір тупцював тут же, не знаючи, що йому робити.

— Ну, чого ж ти стоїш? — війнув кущуватими бровами Степ. — Потрудився, а тепер іди й відпочивай.

Але Федір не йшов. Він мінився на виду й дивився на Івана Кіндратовича жалібними очима. «Ясно, як білий день, що на цьому справа не закінчиться, — думав він, — дійде до вищого начальства, стане відомо й дома. Треба якось загладити провину...» — І Федір підступив до бригадира.

— Іване Кіндратовичу, — промовив з благанням у голосі, — ну, я вас прошу, допустіть мене до роботи... Я не можу так... Мені соромно йти з цеху.

— А, соромно?... — Степ допитливо глянув у Федорове обличчя. — Ну, коли соромно, то справа інша. Ставай. Тільки ти не думай, що я вже подарував тобі це.

Працювали до темряви. Кілька разів підходив начальник цеху, лаявся. А Максим думав про те, що тепер він уже навряд чи застане когось у комітеті комсомолу.

Проте йому пощастило. Застав. Секретар комітету зустрів докором:

— Що, допрацювалися, хлопці? Наробили браку? — Він питав так, ніби брак робила вся бригада і ніби вся вона була тут.

— Еге ж, трапилось лихо, — відповів Максим і подумав: «Невчасно прийшов». Але й повертатися ні з чим уже не хотілось. Він сів до столу.

— У мене дві справи. Одна — простіша. Друга — складніша.

— Починай з простішої, — сказав секретар комітету.

— А простіша така. В кінці селища, у Дикому яру, стали табором цигани. Молоді серед них багато. Ходять по дворах, канючать, дивитись гідко. Чи не послати б до них групу бойових комсомольців? Хай агітнуть гарненько, щоб на завод ішли.

— Це ж як виходить: ти — з заводу, а циган замість себе на завод?

Максим аж шарпнувся, округлив очі від подиву.

— А ти звідки знаєш про мої наміри?.. Адже це те друге, про що я хотів з тобою говорити!

Секретар посміхнувся.

— Не треба бути дуже проникливим, щоб догадатися... Але про це — потім. Давай про циган. Є закон, щоб вони не бродяжили.

— Закон законом, а поки що вони людям проходу не дають своїм старцюванням.

Секретар задумався.

— Отож і виходить, що це діло не таке просте, як ти гадаєш. Так тобі одразу бух — і агітація! Піди до них, вони тебе й слухати не захочуть. Обміркувати треба.

Максим невдоволено скривився, махнув рукою.

— Поки будемо міркувати, а вони знімуться та й поїдуть.

— Та ти не гарячкуй,— перебив його секретар комітету.— Якщо тобі вже так пече, то бери хлопців, дівчат і йди агітуй. Але можу тобі наперед сказати, чим це закінчиться. Повернетесь ви звідти, піймавши облизня. Ти краще ось що. Заведи знайомство з одним, другим із них, дізнайся, чим вони дихають.

— У мене вже є там одна знайома.

— Знайома?..— секретар кинув спідлоба лукавий погляд.— А треба, щоб ще й знайомий був. Може, там є такі, що ще й допоможуть... Ось так і роби. Потім прийдеш розкажеш... А на роботу — будь ласка. Ми їх тут у хороший гуртожиток влаштуємо. Підемо до директора, в партком, для сімейних квартир доб'ємося...— Він склав папери в шухляду і заховав до кишені ключ.— Ну, а про твою справу треба ще подумати.

— Як подумати? — злякався Максим.— Я твердо вирішив.

— Твого рішення ще не досить. Існує комсомольська організація. Може, треба в неї запитати, що вона скаже, га?

— Ти що, проти? — захвилювався Максим.

— Я не комсомольська організація, а тільки секретар комітету комсомолу. Так що й моя думка справи не вирішує.

— Та ти не жартуй! — вже зовсім стривожився і розгубився Максим.— Я з тобою серйозно говорю.

— І я не жартую. Коли б мова йшла про когось іншого, вирішити було б легше. А ти недавно одержав атестат

зрілості, передовик на заводі, спортсмен-розрядник. Якщо ми такими людьми будемо легко розкидатися, то... І попереджую: рук не опускай, працєю. Бо вже он браку наробили. Герої!..

— Я його робив? — спалахнув Максим.

— Не ти. Але ти — комсомолец і повинен відповідати не тільки за себе, а й за своїх товаришів по роботі. Тим більше, що ви з Голованем — друзі!

— Які там друзі, — буркнув Максим.

— От-от, погані, виходить, друзі, якщо ти від нього відхрещуєшся. А з Голованя людину треба робити, поки не пізно.

Максим трохи посидів мовчки, стежачи за тим, як секретар комітету повільними кроками міряє свій кабінет, потім глухо запитав:

— Ну, то як же зі мною буде?

— Я ж тобі вже сказав як. Порадимось, вирішимо.

Додому Максим ішов пригнічений. Чи можна було сподіватись, що так обернеться справа? Ясно, секретар комітету не підтримає. Не так він говорив, щоб розраховувати на його підтримку. Та ще й оцей клятий брак!.. Ні, не треба було сьогодні йти в комітет. Сам собі напсував.

Але не може бути, щоб людину силоміць тримали. Хай секретар і проти, але решта членів комітету зрозуміють його, Максима. Він їм доведе... А цього п'яничку Федора справді треба в руки взяти. Вірно, що не відхрещуватись від нього треба, а, навпаки, втягти в громадську роботу, зацікавити чимось, щоб кинув свою п'яну компанію. Бо — пропаде, до біса, хлопець.

Та думки знову повертались до болючого питання, і Максим ішов похмурий, сердитий.

5. ЗПСОВАНЕ НОВОСІЛЛЯ

Іван Кіндратович спробував на ніготь лезо сокири. Задоволено прищмокнув:

— Як бритва. Добрий з тебе майстер, Романе.

В очах у цигана заграли веселі відблиски горна.

— Не люблю робити абияк. Треба, щоб добре було.

— Чим же тобі віддячити за це?.. Знаєш що? Завтра у мене буде новосілля. Я нову квартиру одержав. Ось і приходь у гості.

— Горілка буде? — блиснув зубами Роман.

— А де ж ти бачив новосілля без горілки? Та не тільки сам приходи. Ще когось з собою бери, щоб веселіше було. Квартира велика, місце всім вистачить.

— На заводі працюєте? — переключився Роман на інше.

— Прізвище — Степ, а працюю на заводі, — пожартував Іван Кіндратович. — Я — бригадир, а це ось — Максим, фрезерувальник у моїй бригаді... Приходь, я тебе ще з багатьма познайомлю. Хороші хлопці.

— Завод квартиру дав? — допитувався Роман.

— А хто ж? Звісно, завод... Ось уже тиждень живу і ніяк не налюбуюсь... То як, чекать тебе в гості?

Роман не вагався. Після гострої сутички та розмови з Нуром йому ще дужче захотілося ближче познайомитися з кимось із заводських. Тепер така нагода сама йшла до рук.

— Прийду з дівчиною. Ще й подарунок принесу в нову хату.

Максим та Іван Кіндратович повертались з табору задоволені. Місток перекинато.

Гостей зібралося таки чималенько. Та було б і дивно, коли б у Івана Кіндратовича новосілля пройшло тихо. Хіба ж можна не запросити друзів — таких самих ветеранів заводу, як сам? А бригада? Ну, звісно ж, треба, щоб і Максим був, і Федір, і всі інші.

Страшенно здивувавши і навіть вразивши Максима, Роман прийшов з Голдою. Він приніс стародавню циганську люльку з гнутим вишневим мундштуком. Люлька була важка, як гиря. Треба мати неабияку силу, щоб тримати її в зубах.

Іван Кіндратович подимів трохи люлькою, повісив її на стіну. Роман лишився надзвичайно задоволений, люлька увесь час привертала увагу гостей.

На Романові була синя шовкова сорочка з стоячим коміром, кручений пояс з розкішними, барвистими китицями на кінцях. Широкі чорні суконні штани заправлені в блискучі чоботи з низько опущеними, зібраними в гармошку халявами.

Маленька на зріст, струнка і на диво вродлива Голда здавалася дитиною проти Романа. Вона теж, видно, одягла своє краще вбрання. Вуха прикрасила золотими сережками-підківками, на пальцях рук ясніли персні. Голда принесла гітару, свою в radoцax і печалях випробувану су-

путницю, під акомпанемент якої співала пісні по дворах, коли їй набридало ворожити.

Перед тим як сісти за стіл, Іван Кіндратович поводив гостей по квартирі. Серце Романове прискорено билось від нових вражень. Знайшовши хвилинку, він шепнув Голді по-своєму, по-циганському:

— На все роздивляйся, Голдо. Прийде час, отак і ми будемо з тобою жити.

Після першої-другої чарки у гостей заблищали очі. Бурхливими потічками полилися розмови. Молодь почала танцювати під баян.

У відчинені вікна щедро лилося сонце.

Федір Головань на новосілля прийшов не сам. Він привів з собою тонісіньку дівчину з колючим білим віхтиком на лобі і яскраво-червоним сердечком замість губ. Дівчина увесь час навіщось мружила свої оченята з довгими нафарбованими віями і манірно, зніжено запитувала:

— Фред, коли почнуться танці?

Згодом у хаті стало душно. Федір розстебнув не в міру широкий у плечах піджак. На довгому з маленьким вузлом галстуці — жирафа. Витягла шию і дістає листок з верхівки пальми.

В цьому неначе з чужого плеча піджаку, у галстуку з жирафою та у вузеньких штанях їдучо-фіолетового кольору Федір помітно виділявся серед усіх гостей, як виділяється папуга серед звичайного птаства. Але це його нітрохи не бентежило. Навпаки, він явно пишався цим. Більше за інших крутився під баян з своєю тоненькою лартнеркою, яку він називав нелюдським ім'ям — Муха.

Іван Кіндратович спершу посміхався собі в ус, дивлячись на цю пару, та підморгував Максимові. Потім не витримав і звернувся до Федора:

— А що це ти, Федю, все вальси крутиш? Ану, затанцюйте нам з Мухою в а ш о ї. Хай і ми побачимо, що то воно тепер за танці пішли.

— Фрек, рок-н-роладу, — манірно сказала Муха.

Повторювати просьбу не треба було. Супроводжуваний зацікавленими поглядами гостей, Федір взяв за руку свою схожу на манекен дівчину, вийшов з нею на середину кімнати.

Дивовижна, наче витягнена з якоїсь оперетки, пара завертілася й застрибала посеред кімнати в такому карколомному танці, що гості охнули. Федір хапав свою парт-

нерку то за одну, то за другу руку, рвучко смикав її до себе так, що в бідолашної Мухи аж голова гойдалася на тонких в'язах, перекидав її через плече, навіщось товк лобом об своє коліно, потім випускав з рук, і вона вигиналася навколо нього, то мружачи, то витріщаючи очі, ніби по ній пропускали струм найвищої напруги. В цей же час Федір то випинав живіт, роблячи якісь непристойні рухи, то здіймав руки догори. Тряс ними. Був схожий на шамана в хвилину його найвищого екстазу. Все це разом нагадувало танок двох божевільних, яким дали волю робити все, що вони захочуть.

Максим нахилився до Івана Кіндратовича, спитав стиха з докором:

— Навіщо ви дозволяєте йому танцювати цю гидоту?

— А нехай,— посміхнувся Степ,— треба ж і нам знати, що вони роблять, коли від людських очей захищуються. Адже ми в його компанії навряд чи побуваємо.

Але ось баяніст перестав грати. Божевільний танок припинився. Федір і Муха, важко дихаючи, пішли до своїх стільців. Обличчя в обох були дуже задоволені. Ось, мовляв, які ми мастаки, а ви не знали!...

По кімнаті пробіг невиразний гомін. Не можна було одразу зрозуміти, схвалюють гості те, що їм тільки що довелось побачити, чи гудять. Найвиразніше пролунав голос самого хазяїна, Івана Кіндратовича:

— Оце так утнули, бісові діти! Оце так утерли всім носа! Хоч убий мене, а такого ще зроду-віку не бачив!

Муха часто кліпала очима. Федір п'яно і дурнувато посміхався. Не міг второпати, як розуміти слова Івана Кіндратовича: хвалить він чи глузує?

Несподівано для всіх обізвався Роман:

— Страмний танець! За такий танець батогом треба відшмагати,— сердито і запально промовив він, блиснувши білками очей.

— Батогом не батогом, а по шиї надавати слід,— вніс поправку Іван Кіндратович.— Ну, та це потім,— додав він таким тоном, наче Федір тільки й ждав, щоб йому надавали по шиї.— А поки що зарубай собі на носі: оце ти танцював свою рок-н-роладу останній раз. Гарного, як кажуть, потроху... Ану, Романе, вдар ти своїє, покажи Федорові, як танцювати треба.

— Давай,— кивнув Роман головою до баяніста.— «Бариню» давай.

Ще коли Федір з Мухою танцювали, Романові хотілось вилізти з-за столу, взяти їх обох за худенькі шиї і, як цуценят, викинути за двері. Його здорова натура не мирилася з потворністю того, що бачили очі. Він не знав, як висловити свій протест, і тепер був дуже радий, що Іван Кіндратович запропонував йому потанцювати. А крім того, це означало, що Іван Кіндратович бере собі його, Романа, в спільники, як рівного.

Баян зітхнув легко, наче зрадів, що йому більше не доведеться тирликати набридливо-одноманітний ритм фокстрота. Стрепенувся, мов живий, у руках баяніста. Засміявся тонкими дискантами. Гукнув на всю силу басами. Закрутив, завихрив бурю гарячих, задьористих звуків. Ноги в кожного самі почали проситися до танцю. Але в центрі уваги був нестримний і гарячий, як вогонь, молодий циган Роман.

Спершу він поніс свою красиву, всю в кучерях, голову по колу. Його очі — дві чорних жарини — ніби викрешували іскри. Щось вигукнув, зрозуміле з усіх присутніх, може, тільки Голді, присів до землі, і раптом його тіло в красивому поривчастому русі виструнчилося. Але тільки на якусь мить. Захоплений вихором владних звуків, він крутнувся, ляснув долонями по колінах, по халявах, по підощвах, і чіткі, ритмічні перестуки переплелися й злилися з звуками баяна. Роман то літав по хаті, як буйний вітер, то знову вибивав руками і ногами захоплюючий ритм цього відомого з давніх-давен веселого, іскристого, неповторного народного танцю.

Іван Кіндратович не всидів, вийшов із-за столу, розправив плечі, притупнув черевиком. Куди йому до Романа! Не той вік, не та сила. Але й він під загальний схвальний гомін пройшовся по колу, відчубучив пару фортелів ногами. Не кожний і молодий так зуміє.

Та не довго змагався старий Степ з молодим, повним сили Романом. Зупинився, віддихуючись. Тоді перестав танцювати й Роман. Обоє пішли до столу, обнявшись по-дружньому.

Голда сміється тихенько. Очі її випромінюють щастя. Їй так гарно, так радісно зараз і за себе, і особливо за Романа. Ні, всі ці люди зовсім не такі, як про них говорить її батько, Нур. Всі вони хороші, щирі, даремно не образять...

«Але що ж далі? — метелицею крутяться думки.—

Завтра знову табір, голодні сварки, лютий свист батогів, жебрацтво попід дворами?..» Ні-ні, Голда зовсім не хоче цього! Як же вона після сьогоднішнього піде з простягнутою рукою?..

Але їй не дають довго задумуватись. Хтось із жінок зтяг пісню. Її підхопили інші. Запрошують Голду.

Ой горе тій чайці, чаєчці-небози,
Що вивела чаєняток при битій дорозі...

Голда не знає слів, але вони обпікають її серце вогнем. «...При битій дорозі... вивела чаєняток при битій дорозі...» Дівчині здається, що то про неї пісня складена. Вона деж виросла, як чаєня, при битій дорозі...

А тим часом Іван Кіндратович, не слухаючи, що там співають жінки, щось гаряче доводив Романові. Поклав йому на плече свою мозолясту руку.

— Якщо ти такий добрий коваль, то куй своє щастя! Куй, Романе... Поки молодий та дужий.

«Про що це вони?..» — насторожується Голда. А у вухах гойдається пісня:

А чаєчка в'ється, об дорогу б'ється,
К сирій землі припадає...

— Ти правду кажеш, батьку — погоджується з чимось Роман.— От хрест святий, правду!.. Осточортіло мені таке життя. Але де працювати, де жити буду?..

— Голубчику мій любий, покажи свої руки...— Іван Кіндратович бере Романові руки в свої і вивертає їх долонями догори.— Це ж не панські, а робочі... Та таким рукам ціни немає! В них золота стільки не насиплеш, скільки вони самі варті...

Він дивиться Романові в очі і робить категоричний висновок:

— На завод. До нас на завод — і квит!..

Голда знову слухає пісню про чаєчку-небогу і про маленьких чаєняток. Але ловить себе на тому, що пісня вже не так хвилює її, як розмова Романа з цими хорошими людьми.

— А жити, питаєш, де? — Це вже говорить Максим, звертаючись до Романа.— Якщо хочеш, то в мене живи, поки власну квартиру одержиш. Нас тільки двоє: я та мати... І Голду з собою забирай. Найбільшу кімнату вам віддамо. Там і весілля згуляємо... Ти згодна, Голдо?

На губах у молодой циганки квітка-усмішка. Їй весело і тривожно. Поки вона дослухалася до розмови, жінки,

мов змовились, кінчили пісню про чаечку та почали веселої. Ця нова пісня вже не крає серце чорним смутком спогадів, а гріє теплом нових бажань і сподівань... Хіба Голду треба питати, чи вона згодна? Як Роман, так і вона. А Роман добре знає, чого їй хочеться, до чого вона прагне. Він знає Голду, як самого себе.

Коли те бажане здійсниться — сьогодні чи завтра, — Голда не знає. Але вона вже твердо вірить, що оця розмова за столом не залишиться тільки розмовою. Щось буде, ой щось буде!... І всю її проймає святковий настрій. Дівчині хочеться, щоб і Роман, і Максим, і Іван Кіндратович, та і всі присутні побачили, як їй гарно та радісно. І вона бере до рук свою улюбленицю — стару витерту гітару. На ній грала ще Голдина мати. Тільки вона рідко співала веселих пісень. Хіба лишень тоді, як дуже п'яна була. Або ж — за гроші. Не дуже часто співала їх і Голда. А зараз захотілося.

Пробігла своїми маленькими пальчиками по семи-струнній. Повела шовковою бровою. Відкинула голову з важкими чорними косами назад. В очах застрибали бісики. Вдарилася пісня об стіни, об стелю — тісно їй. Всі замовкли, здивовані. Тільки що перед ними сиділа маленька, як дівчина, циганочка, здатна лише мовчазно посміхатися та слухати інших. А зараз... Та це ж чарівниця, що вийшла з казки і ожила у всіх на очах! В її високому, сильному і чистому голосі — дихання вільних степових вітрів, гомін віковичного старезного лісу, стрімкий біг гомінкої, бурхливої річки...

Не раз і не двічі чув Роман, як грає та співає Голда. Затихав увесь табір, слухаючи її. Замовкали пташки в гаях, і скорений вітер-степовик лагідно влягався біля її ніг... Але те, що Роман почув зараз, так здивувало і схвилювало його, що він ладен був при всіх обняти і поцілувати свою Голду.

Струни гітари видзвонювали й виспівували на різні лади. Коли голос співачки затихав, вони розповідали за неї. Здавалось, вимовляли слова. Ніби в ті тоненькі блискучі драточки було вкладено живу душу.

Але раптом сталося несподіване. Звуки гітари і пісня обірвалися в ту саму мить, коли з гуркотом відчинилися двері.

— Дад!¹ — вигукнула Голда, і гітара вислизнула з її рук на підлогу. Жалібно й злякано застогнали струни.

---

¹ Д а д — батько (циг.).

На порозі, важко дихаючи, немов після тривалого бігу, стояв Нур з короткою плетеною нагайкою в руці. На чорне спітніле чоло падали великі кільця густого сивого чуба. Коротка кучерява борода, що зрослася з вусами, тремтіла. Налиті кров'ю очі спідлоба кресонули по обличчях присутніх і вклякли на Голді.

— Дзя аври!¹

Голда втягла голову в плечі. Гострим зором стежила за кожним рухом свого батька, як маленьке звірятко стежить за велетнем-хижаком, що приготувався до стрибка. Вона добре знала його нестримну, буйну вдачу, здатну на що завгодно. І обличчя її помітно зблідло.

Роман звівся за столом, високий, могутній, як дуб. Стиснув зуби і, нічого не кажучи, зробив кілька кроків до Нура.

Але між ними вже стояв Іван Кіндратович. Тамуючи хвилювання, звернувся до старого цигана:

— За нашим звичаєм хазяїнові належить запрошувати гостя до столу. Запрошую і я. Чим багаті, тим і раді.

— Дзя аври! — голосніше повторив Нур. Він зовсім не звернув уваги на Івана Кіндратовича. Наче його тут і не було.

— Ну що ж... Який гість, така йому й честь,— промовив Степ.— Іди собі, чоловіче добрий, звідки прийшов. Тут поганих людей немає і бити твоєю нагайкою нікого.

— Я прийшов забрати свою дочку,— повернувся Нур до Івана Кіндратовича. Грубо відштовхнув його ліктем і зробив рішучий крок до Голди.

Її заступили Роман і Максим разом. Стали перед Нуром живою стіною.

— Голда не дитина,— сказав Максим.— Сама прийшла сюди, сама й піде, як захоче. А силоміць тягти ми не дозволимо. Вас по-хорошому, по-людському запрошують: сідайте з нами і будьте гостем. Отож і сідайте. А не хочете, не заважайте іншим.

— В табір! — знову вигукнув Нур до Голди, грізно блискаючи очима.— Уб'ю!..

Він замахнувся важкою нагайкою.

Роман перехопив нагайку в повітрі, потяг до себе.

— Батьку, ти мене вже знаєш... Голди і пальцем не руш. Зі мною справу матимеш. Я сюди привів Голду, я її й поведу звідси в табір...

---

¹ Д ж я а в р и — іди звідси (циг.).

Нур знову обвів присутніх якимись божевільними очима. Здавалось, що в них немає нічого людського. Але він зрозумів, що ні його страхітливий погляд, ні лайка, ні погрози тут не допоможуть. Висмикнув з Романових рук нагайку, крутнувся і як нав'язаний кинувся з хати. Його важкі кроки загупали на східцях і згодом затихли.

Голда плакала, схиливши голову низько до колін. Всі гості стояли розгублені. Було ясно, що новосілля зіпсоване.

Іван Кіндратович підійшов до Голди, погладив її по голові.

— Нічого, дочко, все буде гаразд. Знаю, що важко тобі і боїшся ти... Але не бійся, щось придумаємо.

Роман так і стояв біля порога в тяжкій задумі, зіпершись плечем об одвірок.

6. У ТАБОРІ

З північного заходу насувались важкі лілові хмари. За невидимими світами приглушено й сердито бубонів старий дідуган — грім. Поривами дув вітер, віщуючи холод та непогоду... Нур біг у табір лютіший за лютого звіра, страшніший у своєму гніві за будь-які громи і блискавиці.

Те, що він побачив у хаті Івана Кіндратовича, повністю відкрило йому очі на все. Тепер він твердо знав: Роман не піддався на його умовляння, не спокусився отамануванням. Він таки шукає шляху з табору. А якщо піде Роман, то з ним піде й Голда. Не утримає її Нур, хоч вона йому й рідна дочка. Надто часто бувають вони вкупі і надто вже ховаються від Нура з своїми таємницями. Настав час, коли сини й дочки перестали слухатись батьків. Голда ж останнім часом зробилася навіть зухвалою.

А якщо справді станеться так, що з табору втечуть і Роман, і Голда? Тоді йому, старому Нурові, хоч вішайся. Всі цигани остаточно зрозуміють, що сили в нього вже ніякісінької немає, що можна й не зважати на його владу. Кожен буде чинити так, як йому заманеться... І тоді — хоч самому приставай до якогось табору або теж іди просись на роботу...

Що? Нур піде проситись на роботу?.. Та краще він дасть себе в киплячій смолі зварити, ніж таке станеться. Краще він піде красти, торгувати кіньми по базарах!

Повертаючись до табору, Нур ще не знав, що він робитиме далі. Але розумів: робити щось треба.

Попереду, у Дикому яру, вже спалахували вогнища. Вітер шарпав, стелив по землі сиве мереживо пахучого диму. Нур любив цей дим. Звук до нього з дитинства. Його ніздрі розширились і затремтіли, як у гарячого скакуна. Разом з димом над землею поповзли запахи смаженого м'яса, вареного тіста.

— Ні на кого не глядячи, Нур попростував до свого найбагатшого і найбільшого в таборі шатра. Зупинився на хвилинку біля входу, владно і сердито наказав:

— Ягали! Хас!¹

Він знав, що його почують, що його наказ буде виконано. Так було завжди, так буде й тепер...

З заходом сонця цигани сповзалися до табору. Жінки приносили гроші, їжу, всяку всячину. Чоловіки — часом гроші, а здебільшого — нічого. Вони їли те, що приносили жінки. Одяг та інше випрошене лахміття відбирали, продавали на базарі і за ці гроші купували горілку. Якщо котрась із жінок відмовлялася віддати якусь шматину, показуючи на голопузих дітлахів, таку нещадно били. А коли циган б'є дружину, боронити ніхто не має права. Заступишся — одержиш батогів від отамана... Пили горілку всі. Навіть підлітки. Але завжди лишали певну кількість для баро. Він не питає: є чи немає. Він тільки вимагає. А коли вимагає, то повинні бути і горілка, і закуска.

Отаманові не довелося повторювати свій наказ. До шатра зайшла стара Земфіра. Принесла відкорковану пляшку, склянку і у великій череп'яній мисці смажену картоплю, шматок ковбаси, хліб та кілька жовтих солоних огірків.

— Що в таборі? — похмуро запитав Нур.

— Всі повернулися, баро.

Знахарка Земфіра була одна з тих старих циганок, які залишалися вірними та відданими Нурові до кінця. Вони знали одне одного ще молодими. Разом чвалали по нескінченних шляхах. Кожен по-своєму завойовував владу над циганами. А коли у Нура померла дружина, Земфіра стала йому першою порадицею у всякому ділі. Крім того, вона виконувала роль Нурової шпигунки в таборі. Тому й не боялась говорити з ним про те, про що інші й не заікнулися б.

Вона розклала їжу на маленькому килимкові. Додала:

— Немає тільки Романа з Голдою.

---

¹ Я г а л и ! Х а с ! — Горілки! Їсти! (Циг.).

— Знаю, — тим самим похмурим голосом кинув Нур. — Вони на новосіллі в одного тут... і я не зміг їх забрати.

— Ти сам розбестив Голду, — докірливо промовила Земфіра. — Дівчина забула, якої вона крові.

— Не я розбестив. Життя таке пішло... Що будемо робити, Земфіро?

Старій знахарці полестило те, що Нур в такому ділі звертається до неї за порадою. В її хитрих очах блиснув вогник задоволення. Але вона сказала смиренно і по-вчально:

— Баро не повинен питати, що йому робити. Баро робить те, що сам вважає за потрібне.

Ці слова немов пробудили Нура. Він мимоволі набрав поважного вигляду і вже іншим, більш владним голосом запитав:

— Чоловіки що роблять?

— У карти грають.

— Нехай ніхто до мене не заходить. Треба буде — покличу.

Зігнута, сива й розкуйовджена, схожа на бабу-ягу, Земфіра вийшла з шатра.

Нур випив повну склянку горілки. Хруснув солоним жовтяком. Дістав з кишені ключик і відімкнув чималеньку, обковану залізом скриньку, що непомітно стояла в кутку, накрита солом'яною матою.

Він витягав із скриньки, перекидав з руки на руку свої скарби. То були золоті і срібні персні, старовинні, з коштовними камінцями обручки, срібні й позолочені ложки та виделки, кілька мисочок з художніми гравюрами і багато інших коштовних речей. Це недоторканне багатство він збирав і складав протягом усього свого життя. Багато чого з цих коштовностей він мав намір передати одній-єдиній своїй дочці Голді. Вона добре знає про його намір. І невже ж все це без жалю залишить, аби тільки піти з табору з Романом у якийсь світ?..

А може, розкрити таємницю Романові? Може, показати йому все оце багатство? Пообіцяти, що віддасть йому, якщо тільки він назавжди викине з голови думку про втечу з табору?..

«Ні, ні!.. — жахнувся Нур і навіть прикрив свої скарби чорними розчепіреними пальцями. — Це я вже п'яний, коли мені таке верзеться. Як можна отак ні за що ні про що віддати?.. Та Роман і не візьме. Якщо вже ним заволоділа вовча думка, то нічого йому не зробиш. Подумати

тільки — від отаманства відмовився! Але коли так, то не дістанеться ж йому й Голда!»

У безсилій люті, підігрітий горілкою, Нур підігрівав себе ще й думками. Ні, він сам трупом ляже, а не віддасть Романові своїє дочки! А саму її Нур зуміє зламати і приборкати. Правду каже стара Земфіра: забула Голда, що таке батіг у батьківських руках. Але тепер він нагадає їй. Перед усім табором відшмагає. Після цього вона викине геть з голови всіякі непотрібні думки. А завтра на ніч — увесь табір в дорогу. Тут не можна більше лишатися жодного дня. Налагодити вози, підготувати коней, заpastись харчами і — гайда. Подалі від цих заводів та робітничих селищ. А з дороги ніхто не втече. Ще не було такого, щоб хтось з циган у дорозі табір залишив. Там всі стають дружнішими. Тримаються купи...

Нур прислухався. Табір засинав. Але Романа й Голди не було.

Клацнув замок скриньки. Знову заховав скарби від людського ока.

Нур перехилив склянку горілки. Пережиті за день події і важкі думки знеслили його сильне, хоч і старіюче тіло. Бездумним рухом він підгріб під себе якусь шматину, схилився на неї важкою головою і незчувся, як заснув.

Прокинувся до сходу сонця. Голда спала. Так і не чув, коли вона прийшла.

Виглянув із шатра, скуйовджений, з важкими мішками під очима. У всьому тілі ще бродив хміль, дурманив голову.

Громоваця, яка збиралася учора ввечері, так і не зібралася. Хмари розповзлися по небу сірою запоною. Повітря було важке, густо насичене вологою.

«Погано буде їхати», — подумав Нур, але вчорашнього свого рішення не змінив.

За півгодини по всьому табору полетів наказ: як смеркне — в дорогу.

Цигани добре знали, що це означає. Просити більше, настирливіше. Брати все, що дають і скільки дають. Використати все своє уміння — хитрощі, лестощі, брехню. Приглядатись, де що погано лежить, щоб без особливого ризику прихопити в останню хвилину.

Табір спорожнів. Лише найменші діти, як голодні цуценята, греблять в купах попелу від учорашніх вогнищ. Шукали забуту картоплину чи скоринку хліба. Світили голими животами.

Пішла й Голда, взявши до рук кошика та карти. Вона залишила табір навіть раніше за інших, щоб запобігти можливої сутички з батьком. Домовилася з Романом, що повернеться до табору, аж коли смеркне. А Роман тим часом поговорить з її батьком. Скаже йому, що обоє вони лишаються тут, у місті... Тяжко в Голди на серці. Має статися щось таке, чого вона навіть не може одразу досягнути своїм розумом. Без Романа ніколи не зважилася б покинути табір. Але й з ним страшно...

Попереду якесь селище, все у вишневих садках. Не була ще тут, відколи й табір стоїть. Повернула до першого садочка. Вибрала затишне місце, лягла на зелений килимок трави і заплющила очі...

У цей час Роман розбирав свою похідну кузню. Вантажив на воза горно, ковальський міх та різний інструмент. Мовчки все це робив, поволі, ретельно, по-хазяйськи. Схоже було, що й сам лагодився в дорогу.

У старого Нура аж од серця відлягло. «Перекипів та й захолонув,— думав він про Романа, раз у раз поглядаючи на його пильну роботу.— Значить, циганська кров взяла своє. Не для кого ж іншого, для себе збирає кузню... Еге, що й казати, таки шкода було б втратити такого коваля, такого показного цигана!.. Та тепер уже видно — не залишить Роман табору. Он він уже покінчив з кузнею, за вози взявся...»

Нур радий. Забув учорашню сутичку, підійшов до Романа.

— Давай допоможу.

Роман навіть не глянув на нього, промовив кудись убік:

— Отаманові табору не належить працювати.

Помовчав трохи, зняв колесо з осі, щоб змазати дьогтем. Додав:

— Його руки не для цього, а для того, щоб батогом та нагайкою циган стьобати.

В очах у Нура засвітилися лихі вогники. Але проковтнув образливий докір.

— А ти не сердься, Романе. Всяко буває.

— Я не серджусь. Що допоможе?..

Нур таки присусідився: то колесо потримає, то мазницю подасть, то цвях виправить.

«Ех, ішов би ти собі подалі від мене,— кидає Роман косі погляди на Нура.— Тільки думати заважає...»

А подумати Романові є про що. Хоч і твердо вже вирішив, що залишиться разом з Голдою в цьому робітничому місті, але почуває себе трохи розгубленим. Не сподівався, що все так швидко обернеться. Думав, ще з тиждень постоїть табір. За цей час можна було б обміркувати, як і що робити. Але Нур виявився хитрішим за нього — раптом наказав лагодитись в дорогу.

Ну що ж, він, Роман, навіть допоможе їм зібратись. Як-не-як, шкода своїх людей. І кузню свою таборові віддасть, бо без неї циганам тяжко подорожувати. А сам скаже Нурові, що вони з Голдою лишаються тут.

Тільки як сказати про це? З чого почати розмову?..

Така колотнеча може зчинитись, що світ потьмариться. За дочку свою, за Голду, Нур зубами вчепиться. Від нього всього чекати можна.

Було б добре, якби хтось із учорашніх знайомих опинився в таборі, як він вирушатиме. Може, Іван Кіндратович, може — Максим. Тоді б Нур не наважився на якесь свавілля, побоювся б. Але як було завжди, так буде й зараз: Нур підніме табір саме тоді, коли жодне стороннє око того не бачитиме...

Уже всі вози налагодив Роман. Уже й вечірній морок спадає на землю. Сходяться поодиноці та гуртами цигани до табору. В жінок повні пелени і кошики всякого харчу. Чоловіки напідпитку, балакучі. То біля одного воза, то біля другого затівають сварки, вимахують руками, штурхаються, шкірять зуби. Два циганчуки зчепились битися, вовтузяться, верещать, аж поки хтось старший їх не розборонить батогом. Спалахують перші вогнища. Вони горітимуть, доки не буде дано команди: «Рушай!» Так треба. Щоб ніхто довкола навіть не здогадався, що табір хоче здійснитися з місця.

Але чому ж немає Голди? Чи не сталося з нею якогось лиха?.. Роман не знаходить собі місця. Дедалі більша тривога оволодіває ним. Роман пригадує, як одного разу, ще коли він був хлопцем, старші цигани намовили його вкрати курку. Він украв. Його спіймали і так побили, що два тижні лежав хворий. Після того Роман назавжди відмовився не тільки красти, а й взагалі ходити по дворах. Він узявся за молот. І, може, тоді вперше в ньому зародився протест проти злиденного, принизливого циганського життя, яке позбавляє людину будь-якої гідності...

Раптом в одному кінці табору здійнялась якась метушня. В темряві, у відблисках багать і не розбереш, що там робиться: лаються чи, може, й б'ються.

Роман пішов на той шарварок. Повз нього туди ж пробігли малі й дорослі.

Оточили якогось чоловіка, шарпають його за поли піджака. Вимахують перед його обличчям руками. Підскакують і відскакують, схожі у червоній грі вогнів на чорних бісенят.

— Я не до вас прийшов, а до Романа, — чується знайомий голос. — Що це ви як навіжені всі?

Роман аж зупинився від несподіванки. Та це ж Іван Кіндратович! Чого він тут?.. Потім згадав: обіцяв же заглянути в табір після роботи, от і прийшов.

А може, це Голда його послала? Може, розказала, що табір знімається?.. Роман мимоволі робить великий крок уперед.

Робить і зупиняється.

Він бачить Нура, який впритул підступає до Івана Кіндратовича, давить його старечі груди своїми мов тесаними з каменю грудьми.

— Ти, собака навіжений!.. Геть звідси, поки цілий. Немає Романа, немає Голди!..

Роман виходить з темряви, ступає до гурту.

— Не чіпай, отамане, хороших людей! Руки повідбиваю.

Йому соромно. Йому боляче за Івана Кіндратовича. Вчора його не так приймали.

Нур рвучко повернувся до Романа, стиснув своїми немов залізними пальцями його плече.

— Чого втручаєшся не в своє діло? Без тебе нікому тут лад дати?

— Нащо чоловіка ображаєш? — в свою чергу запитав Роман.

Нур не слухає. Широкі груди ходять ходуном.

— Я знаю, чого ти його захищаєш! Домовились?

Стара Земфіра, розхристана і розпатлана, майнула своїм строкатим шматтям перед обома, смикнула Нура за рукав.

— Баро! Ти запитай у нього, де він Голду подів. Досі немає дівчини в таборі.

Нур на якусь мить остовпів. Пронизав гострим поглядом Романа. Потім — Івана Кіндратовича. І раптом, мов пазурами, чорними пальцями вчепився в Романові груди.

— А-а, тепер я все зрозумів!.. Це ви вдвох заховали її... Це ти наказав їй, щоб вона в табір не повернулася!..

Іван Кіндратович підбіг до обох, злякано вигукнув:

— Люди добрі, що це ви робите?

Але цигани загомоніли, заворушилися всі разом, відтерли Івана Кіндратовича ліктями, плечима, грудьми. Наче він потрапив у соломотряску. В одну мить опинився десь поза їхніми спинами, безпорадний і безсилий чимось зарадити справі.

— З ним розмовляє отаман. Втручатися не можна, — пояснювали йому всі наперебій.

— Та яка ж то розмова! — аж нестямився Степ. — То ж — бійка!..

Роман намагався вгамувати старого, втлумачити йому, що Голду він не ховав, що він сам не знає, де вона, і ладен хоч зараз піти шукати її з ким завгодно, навіть з ним, Нуром. Але його слова ще дужче розлютили отамана, і він закричав:

— Брешеш! Брешеш, собако! Кажу, де Голду заховав?

Нур наче збожеволів: хрипів, бризкав слиною, торсав Романа, смикав, рвав на ньому одяг. Нарешті, втративши владу над собою, закричав, зриваючи голос на високих тонах:

— Всі сюди!.. Всі слухайте!.. Він украв мою дочку, Голду! Він задумав страшне проти всіх нас, проти всіх циган! Ця хитра змія хоче звести мене з світу, а вас розвіяти, як попіл, та затоптати ногами. Він — не циган. Не циган!.. Це — перевертень!

— Ти втратив розум, старий! — важко дихаючи і намагаючись відірватись від Нура, сказав Роман. — Коли б я заховав Голду, то чого б сам тут був?

— Не вірте йому. Не вірте! — аж спінився Нур. — Ти хочеш відняти у мене мою дочку!.. Так не будеш же ти її мати... Не будеш... Я по-своєму... по-нашому!..

У руці Нура блиснув ніж.

Не встигли цигани втямити, що сталося, як Роман упав на землю, важко і протяжно застогнав.

Всі зацікавилися. В наступну мить розітнувся голосний жіночий зойк. Злився з безладними вигуками чоловіків. Хтось рвонувся до Романа. Інші — до Нура. Накинули йому на голову піджак, щоб він нічого не бачив і не борюкався.

Але Нур рвучким і дужим рухом розкидав від себе всіх. Піджак з його голови полетів комусь в обличчя.

— Ге-еть!..— заревів він і став на рівні ноги. Чорний, широкий і важкий, ніби скеля. Ніхто не наслідювався до нього підступити.

Та, мабуть, він уже й сам зрозумів, що сталося. Нахилився над Романом, поклав на груди руку, почув на долоні теплу липку кров. Закричав:

— Земфіро! Де Земфіра?..

— Я тут, отамане, — озвалася стара знахарка. :

Але Нур надумав уже інше.

— Романа до мене на віз, швидше... І — в дорогу!..

— В лікарню його, — підійшов Іван Кіндратович. — Помре без лікарів.

— Ти йди додому, старий, — суворо сказав Нур. — Тобі тут робити нічого. Самі впораємось...

Але Степ нікуди не пішов. Стояв, тремтів, як у пропасниці, і ніяк не міг придумати, що йому робити далі.

Тим часом цигани швидко скидали своє лахміття на вози, запрягали коней, гасили останні вогнища...

Першим заторохтів по дорозі віз Нура. В ньому важко, знесилено стогнав Роман...

7. КРАДІЖКА

Голда довго лежала в чужому незнайомому садку. Не мала ні сил, ні бажання розплющити очі. Її вуха ловили шепіт дерев, дзюрчання струмка, гудіння невидимих бджіл. Часом ці звуки тонули в людських голосах, у віддаленій пісні, у дзенькоті заліза — мабуть, десь поблизу була майстерня. Голді здавалось, наче вона кудись пливе й пливе, погойдуючись на м'яких і теплих хвилях. Цей уявний одноманітний рух заколисував її мозок, робив легким, як пір'інка, її тіло. Вся вона стала ніби невидимою, невідчутною у цьому весняному теплому й пахучому, наповненому звуками повітрі.

Чомусь пригадалося новосілля у Івана Кіндратовича. Сама тепер не може втямити, як зважилась піти туди. Коли б не Роман, не пішла б нізащо. А з ним пішла. З радістю. Хотілося хоч раз побути серед людей не бродячою циганкою, а рівною між рівними.

А як же гарно їй було там! Ще ніде й ніколи їй так не було. Співи, жарти, веселий сміх, дружні усмішки, щирі розмови... Все це — ніби ясна веселка, ніби барвистий вінок...

А потім, як чорна грозова хмара, увірвався батько. Зни-

нилось таке, чого Голда ще й зараз не може згадати без пекучого сорому та огиди. Батько вдарив би її своєю важкою нагайкою, коли б за неї не заступилися. Звісно, їй було б дуже боляче. Батькова рука важка і нещадно жорстока. Але той біль вона перенесла б легше, ніж оцей сором перед хорошими людьми.

Своїм вчинком батько одразу ж нагадав їй, що вона не така людина, як всі, а підневільна циганка. Її можна ображати, бити, як скотину, погнати батогом у табір до шатра. Вона не може з'їсти шматок хліба, зароблений власними руками, а тільки той, який їй дадуть інші руки. А чому? Хіба її мати, помираючи, не просила бога, щоб він послав дочці кращу долю, ніж їй?.. Ой, як же просила!..

І перед заплющеними очима дівчини, мов жива, стала її мати. Вродлива і горда. Тільки Нур міг завоювати її... Завоювати — завоював, а приборкати, підрізати крила так і не зумів. Не хотіла вона коритися його жорстокій волі. І він бив її нещадно. Бив за те, що не хотіла красти. Що була добра до інших. А особливо за те, що народила йому дочку, а не сина, якого він міг би після себе залишити отаманом табору.

У кожній циганській сім'ї — купа дітей. А в Нура лише одна дитина, та й та — дівчина! Тому й не злюбив батько своєї дочки. Навіть після смерті дружини ставився до неї байдуже. І коли б не годували Голду інші циганські сім'ї, то, може, швидко й вона пішла б услід за матір'ю. Росла без ласки. Ходила в шматті. Їла що коли трапиться.

Але й до його вух долітало:

— Красуня яка!

— А співає як!..

І Нур звернув увагу на дочку. Побачив, що вона в нього справді красуня. Впевнився, що навіть у його покійної дружини не було такого голосу. Тоді знайшов для неї ласкаві слова, гарний одяг.

Голда бачила, що батько робив усе, щоб повернути до себе її серце. Та дівчина не могла забути замучену матір. Не могла змиритися з тими жорстокими нелюдськими порядками, які батько завів у таборі, з тим принизливим злиденним життям, яким жили цигани. Душа її прагнула до іншого: до того, що їй доводилось бачити крізь щілини парканів, крізь шибки вікон, через чужі пороги.

А тут і Роман з'явився в її житті. Коли вона біля нього, коли чує його голос, слухає його слова, то й сама робиться сміливішою, розумнішою, кращою.

«Ні, батьку, не здолати тобі Романа ніколи, — думає Голда, все ще лежачи на густій траві. — Сьогодні станеться. Веди табір, куди тобі заманеться. А ми з Романом уже нікуди не підемо. Так він сказав, так і буде...»

Згадка про Романа наповнила Голдині груди новою силою. Наче свіжої джерельної води напилася. Десь поділася млявість. Захотілося встати і піти між люди, чути їхні голоси, бачити їхні обличчя, говорити з ними.

Вузенькою стежкою поміж високими травами Голда вийшла на вулицю. Обабіч з зеленого шумовиння садків виглядали будинки. Біля дворів бавились діти. Які вони не схожі на циганських дітей — замуззаних, обірваних, хворобливих!..

Ішли люди. Багато людей. Кожен кудись поспішав. У кожного були свої турботи. І Голда, як це з нею траплялося особливо часто останнім часом, знову позаздрила їм...

Дехто оглядався на неї. Увагу привертала її врода. А найбільш спостережливих — її очі. Допитливі, жадібні. Ніби вона з кожним зустрічним хотіла поговорити, розповісти про якісь таємниці, яких вона не в змозі стримати в серці.

Дорога несподівано привела її до заводу.

Велетенські корпуси цехів з скляними дахами. Широкий двір, покреслений лініями асфальтових доріжок. Сталеві ниточки колій. По них бігають маленькі блискучі паровозики. Бігають і весело перегукуються, бряжчать тарілками буферів, тягнуть платформи з свіжопофарбованими машинами.

А найбільше зацікавили Голду дівчата-електрозварниці, які працювали недалеко від прохідної будки. В їхніх руках спалахували яскраві вогні, іскристо-білі. Вогні нагадували чарівні квіти, що палали райдужними кольорами і розсипали самоцвіти.

Голда не знала, що саме роблять дівчата. Але вона розуміла: роблять вони щось дуже важливе, і їх, мабуть, всі на заводі шанують і поважають. «Ось до цих дівчат я й проситимусь», — вирішила дівчина.

Надивившись досхоchu на електрозварницю, вона пішла вздовж кам'яного паркана, все ще несучи в грудях несподівану радість. Зупинилась біля заводських воріт. Тут було гамірно. Люди заходили до заводу і виходили звідти. Голосно розмовляли, сперечались. Старий вусатий вахтер

у темно-синій сорочці з мідними гудзиками перевіряв перепустки. Вздівши циганку, він весело підморгнув їй, запитав жартома:

— Поворожимо?..

Голда підійшла до нього ближче, сказала:

— Я тут працювати хочу.

— Працювати? — здивувався вахтер. — А що ж ти вмійш робити? Хіба що на гітарі грати та пісень співати? Ви на таке діло мастаки.

— Там... З тими дівчатами працювати хочу, — кивнула Голда в бік електрозварниць.

В її голосі вахтерові вчулося щось таке, що він сам раптом посерйознішав і запитав:

— Де ж ти тут взялася така... охоча до роботи?

— Мамка народила, — показала білі зуби циганка.

— Авжеж, що мамка, — погодився вахтер. — Якщо працювати хочеш, то йди у відділ кадрів, візьмуть.

— Піду, — сказала Голда. Їй хотілося ще сказати, що вона знає Івана Кіндратовича і Максима, які працюють на цьому заводі. Але тут же вона згадала, чим закінчилось новосілля в Івана Кіндратовича, і не сказала нічого.

Її увагу привернула величезна дошка з портретами людей. Дошка стояла зліва від заводських воріт.

— Це хто? — знову заговорила Голда до вахтера.

— Це наші найкращі робітники, — відповів той.

— А ті дівчата тут є? — допитувалася Голда, маючи на увазі електрозварниць.

Вахтер охоче пояснив:

— Не всі, а передовики є. Он — Ліда Чугай, — показав він рукою на портрет повновидої дівчини в червоній косиці.

— Гарна, — сказала Голда, вкладаючи в це слово значно глибший зміст, ніж тільки зовнішня краса. — А скоро вона закінчить роботу?

Вахтер поглянув на годинник.

— А вже скоро. Якесь година залишилась.

Голда відійшла. Сіла на лавці під великим кучерявим явором, що стояв при вході до Парку культури та відпочинку. Крізь кущі й дерева виднівся літній кінотеатр, біліла ажурна альтанка. Непорушно стояли гіпсові фізкультурники.

Голда вирішила дочекатись кінця роботи, щоб зблизька подивитись на електрозварниць, які вони.

Вона таки діждалася. Прогудів гудок. З заводу посу- нув робочий люд — чоловіки, жінки, молодь. Ось вий- шла зграйка дівчат. Голда прикипіла до них поглядом, шукаючи Ліду Чугай... Впізнала, впізнала!.. Вона — в чер- воній косинці, як і на портреті!.. Висока на зріст. Дебела тілом. Але йде легко, щось розповідає своїм подругам, і сміється.

— Гарна, — ще раз сказала Голда і довго проводжала дівчину захопленим поглядом та якоюсь дитячою посміш- кою на рожевих пелюстках-губах.

Тільки коли дівчата загубилися в густій зелені парку, коли потоком пропливли робітники, коли знову стало чути тільки ритмічне, здорове дихання заводу, Голда спохватилася, що час уже надвечірній. Відчула, що їй дуже хочеться їсти.

Понишпорила в глибоких кишенях своєї рясної карта- тої спідниці. Витягла звідти три пожмаканих засмальцьо- ваних карбованці та кілька срібних монет, які разом скла- дали вісімдесят п'ять копійок. Вирішила піти на базар щось купити, щоб перебити голод.

У другій кишені в неї лежало аж сто карбованців. Але до тих грошей вона навіть не приторкнулася. Сьогодні віддасть їх Романові. У нього, звичайно, грошей трохи є, але нехай і її сто карбованців підуть до купи. Адже вони залишаться тільки вдвох.

Голда вийшла з парку. Спустилася бруківкою вниз, потім піднялася вгору, і перед її очима відкрилася широка площа з ларками та рундуками. Базар уже майже розі- йшовся, але то тут, то там ще ворушилися гуртки за- пізнілих покупців, а то й просто людей, які люблять по- штовхатися знічев'я.

Дівчина боялася тільки одного: щоб їй не зустрівся хтось із табору. Уважно розглядаючи людей, вона піді- йшла до ларка, купила булочку, пляшку ситра і смачно попоїла.

Невдовзі їй треба було повертатися до табору. Там на неї чекають великі неприємності — вона знала це. І все ж хороший настрій не залишав її. Думала, як розкаже Рома- нові про завод, про дівчат-електрозварниць і про Ліду Чугай, з якою вона обов'язково працюватиме.

Голда протискувалася крізь людей, маючи намір знайти тихішу місцину, щоб побути на самоті, помріяти.

Нараз збоку, майже біля самісінького вуха, серед за-

гального гамору залящав сильний і високий жіночий голос:

— Ой, украли! Украли!.. Боже ж ти мій!..

Голда аж сахнулася від того несподіваного вигуку. Поруч з нею біла руками об поли свого засмальцьованого піджака товста, широколиця і червонощока жінка-перекупка. Кричала не своїм голосом, що в неї украли аж сто карбованців. На цей несамовитий крик почали збігатися люди. Задні тиснули на передніх. Всім хотілося дізнатися, що сталося. Голду придавили до рундука. Вона не могла навіть поворухнутись, не те що вилізти з цього юрмища.

Як і завжди в таких випадках, знайшлися не в міру співчутливі. Ці разом з потерпілою вигукували найдобрінішу лайку та прокльони на адресу невідомого злодія. Знайшлися й такі, що хвалили злодія за спритність:

— Ох і молодчага ж знайшовся!..— І заспокоювали перекупку: — Нічого, бабо, не схуднеш без тих ста карбованців. Он яку пику наїла!..

І раптом Голда почула, як чийсь надзвичайно знайомий голос вигукнув:

— Та хто ж украв, як не циганка! Он вона, ще й утекти не встигла!

Наче тонким дошкульним батоном стьобнули Голду ті слова. Вона рвучко повернула голову, кинула гострий, сповнений гніву й обурення погляд. Впізнала Федора Голованя. Обличчя в нього було аж пухле від перепою. На лобі лежала безладна кучма нечесаного волосся.

В першу мить Голда навіть не повірила, що бачить перед собою Федора. Не повірила, що ті слова вигукнув саме він. Але його мутні з червоними жилочками очі дивилися прямо на неї люто і зловтішно. Тоді вона повірила й вигукнула:

— Ти бачив?

— А що тут бачити?.. Циганка! Обшукати її треба.— Він посміхнувся напівп'яною посмішкою жорстоко й гидко.

...На новосіллі у Івана Кіндратовича Федір Головань відчув себе ображеним. І гості, і сам Іван Кіндратович глумували з його танцю. Цигани — Роман та Голда — виявилися милішими Іванові Кіндратовичу та його гостям, ніж він з Мухою. Ну що ж, у нього є ще й інші знайомі. Ті завжди раді і йому, й Мусі. І рок-н-рол люблять. І випи-

ти добряче з ними можна... Федір шукав нагоди, як вислизнути з Мухою з хати.

Така нагода трапилася. З'явився Голдин батько. Поки між циганом та всіма присутніми тривала перепалка, Федір з Мухою опинились за дверима. Вони подались на Базарну вулицю, де у жовтому будинку збирались їхні друзі.

Пиятика там була уже в розпалі. Фреда і Муху зустріли з розкритими обіймами. Фред на radoшах напився так, що не пригадує, чим закінчився вечір. Тільки на другий день втямив собі, що він ще живе на світі.

Зранку похмелялись.

А тепер Фред чвалав додому. Він, як і Голда, зовсім випадково виявився біля перекупки, коли вона зчинила галас. Побачив і впізнав Голду. План помсти за вчорашню образу виник одразу ж...

— Обшукати циганку треба! — крикнув він. Цього було досить, як досить однієї іскри, щоб вибухнула бочка з порохом.

Перекупка, розштовхуючи людей ліктями і важкими грудьми, почала протискуватись до Голди.

Дівчина спробувала вирватися з полону гарячих тіл. Але після вигуку Федора люди ще тісніше обступили її. Вона затіпалася вся. Обличчя її зблідло й перекошилося.

— Люди, я не брала грошей, — промовила тужно й благально. — Скажіть їй, нехай вона не чіпає мене...

Але в цю мить перекупка через плечі і голови людей вже дотяглася своєю товстою, оголеною по лікоть рукою до Голди і схопила її за коси.

— Не втечеш, суко!.. Вивертай кишені!.. — друга її рука лягнула Голду по щоці.

Дівчина охнула. Втратила рівновагу, всім тілом повалилася на перекупку. В її великих очах, що раптом зволожніли, спалахнув лютий безумний вогник. Перекошене обличчя хижо ошкірилось.

— Не бий мене, погана твоя морда! — зірвалося з її вуст.

— Що ти ще бурмочеш! Кишені, кажу, вивертай! — верещала перекупка. Обвислі мішки її щік лисніли від поту.

Присутні розділились надвоє. Одні були за перекупку, другі — за циганку. Але ніхто в бійку не втручався. Тільки якийсь високий інвалід без однієї ноги, спритно пра-

цюючи милицею, продерся наперед і схопив перекупку за товсту руку.

— Пусти зараз же!.. Ти чого знущаєшся з дівчини, падлюко!

Перекупка злякалась, відпустила Голдині коси. Але в ту ж мить швидко засунула руку дівчині в кишеню і вихопила звідти ті сто карбованців, які Голда так ретельно зберігала, щоб віддати Романові. Вихопила й заверещала, як різана:

— А-а, не брала? А оце що?.. Це що, питаю я тебе!

Голда, як дика кішка, вчепилася руками в перекупку.

— Це мої гроші. Віддай! Це мої, мої!.. Вони у мене єдині. Більше немає. Ніскільки немає. Віддай!..

Пролунав різкий свисток. Два міліціонери з'явилися на місце події.

— Що тут сталося?

— Циганка гроші у мене вкрала,— крикнула до міліціонера перекупка.— Ось уже в кишені у неї знайшла.

— Бреше вона, я не крапа. Я біля неї й близько не була! — доводила Голда, але голос її тонує у верещанні перекупки, у гомоні юрби. Важко було щось розібрати.

— Забирай свої кошики і пішли з нами,— сказав міліціонер до перекупки.

— За що ж мене? У мене вкрали, та мені ще і в міліцію?.. Ось її, злодійку паскудну, беріть!

— І її візьмемо. Обох. Там розберемось... Свідки є? Хто бачив, як циганка гроші вкрала?

Присутні почали поглядати одне на одного. На обличчях багатьох з'явилось замішання.

— Тут хлопець був... чубатий такий. Він бачив,— сказав хтось несміливо.

Мова йшла про Федора. Але Федір, уздрівши міліцію, швидко шмигнув за найближчий ларьок і зник у кривому провулочку, не чекаючи кінця цієї історії.

Перекупку і Голду повели в міліцію.

8. РІЗНОБРОВИЙ

День видався жаркий. Люди закривалися від сонця парасольками, пили холодну газовану воду. Хлопці в легких сорочках з заковченими рукавами, дівчата з прозорими косинками на плечах поспішали на пляж.

Серед молоді до річки йшов один уже літній чоловік. Нічим особливим він примітний не був. Але той, хто уваж-

ніше приглянувся б до обличчя чоловіка, немало здивувався б. У нього були різні брови — одна чорніша, а друга біліша.

Ті, що побували у цьому сезоні в цирку, бачили там весело, дотепного й спритного клоуна з великими різноколірними бровами. Це був він, Марко Баніт, про якого по всьому місту кричали барвисті афіші, заради якого щовечора в цирку і навколо нього юрмилися тисячі людей. Він ішов на річку, щоб перед черговою виставою посмажитись на сонці, подихати свіжим повітрям та побути на самоті серед природи.

Перейшовши вузький місточок, перекинутий через річку, Марко Баніт не повернув туди, де було багато людей, а вибрав собі тихіше місце серед кущів червоно-сизуватої шелюги на не перетоптаному ще піску, який тонко співав під ногами.

Тут він роздягся і лишився в самих плавках. Тіло в нього було, мов у юнака, струнке й красиве. М'язи не обвисали, як у людей, що легко дозволяють собі старіти, а вигравали тугими вузлами на грудях, на спині, на руках, ногах і на животі...

Є в Полтавській області невелика, але схожа своїми цегляними будиночками та брукованими вулицями на містечко станція Кобеляки. Там і народився в убогої прачки-удови Марко Баніт. Хто був Марків батько, ніхто того не знав. Як жила прачка з маленьким сином, теж ніхто не знав і не цікавився.

А жила вона так бідно, що навіть не могла стягтися синові на якусь нову одежину. Він завжди носив недоноски з чужих пліч.

Марко пригадує, як мати помирала. Чорною, вузлуватою від праці рукою вона гладила його по голові, по щоках, дивилася затуманеними очима в маленьке худе личко з різними бровами і шелестіла смаглими губами:

— Покарав нас господь за гріхи мої тяжкі...

Хлопчик лишився круглим сиротою. Ріс де довелось і як довелось. Їв покидьки, підібрані на смітниках. Спав на горищах у чужих людей, у величезній дерев'яній бочці, що лежала боком недалеко від станції, у старому вагоні, який завжди стояв на іржавих, оброслих травою рейках у тупику. Одягався в яке-такє лахміття. Кине якась жінка штаненята чи сорочечку, такі, що вже наскрізь просвічуються, і тому радий.

Як не трудно жилося Маркові, але станції Кобеляки він не залишав. Тут було багато знайомих хлопців, у яких завжди можна випросити шматок черствого хліба. Хлопці давали поїсти навіть охочіше, ніж дорослі. Поїсти давали. А над його різними бровами насміхались. Дразнили «різнобровим» і «клоуном». Зберуться і почнуть смикати Марка за чуб, за вуха, за те дрантя, в яке він одягнений. Та ще й приказують:

— Різnobровий, посміши нас...

— Клоуне, покажи, як люди вниз головою ходять...

— Поворуши бровами, дам сухаря...

Марко плакав, кидався на кривдників з кулаками. Його самого не раз били до крові. А потім знову драгували, знаходячи в цьому якусь свою хлоп'ячу втіху.

Одного разу на станцію Кобеляки приїхав пересувний цирк. Щоб заробити якусь копійчину, Марко напросився чистити конюшню. Платили йому дуже мало, зате дозволяли безкоштовно дивитись вистави. Широко відкритими очима стежив хлопець, як на арені перекидалися акробати, як високо вгорі, аж під самим куполом, літали, мов птахи, красиві сміливі люди. Але найдужче Маркові сподобався рудий клоун у широких картатих штанах, у великих черевиках з загнутими носками і в куцому піджачку, який він то скидав, то надівав, показуючи свої дуже смішні фокуси. Клоун умів так само, як і інші артисти, перекидатися, ходити по канату, літати під куполом, падати на сітку, підвішену на стовпах. Тільки у нього це виходило смішно, а тому й цікавіше.

Тоді Марко зрозумів, що слово «клоун», яким його дразнили хлопчачки, зовсім не образливе. Якщо він до цього часу не був клоуном, то тепер стане ним. І не вони з нього, а він з них буде сміятись, бо такі справді в людях є дуже багато смішного, треба тільки уміти його побачити та показати...

Цирк згодом поїхав. А з ним поїхав і Марко.

Про нього забули.

Та з часом сталося так, що Марко сам нагадав жителям станції про своє існування. В Кобеляках знову з'явилися барвисті афіші. А на найбільших з них великими літерами було написано:

Клоун-ексцентрик

МАРІО БАНІТО

Спішіть подивитись!

Надзвичайні трюки! Море сміху!

Ніхто й гадки не мав, що Маріо Баніто — це син померлої прачки, колишній безпритульний мешканець горщик і забутих вагонів, маленький різнобровий Марко.

На арену не вийшов, а викотився легкий і рухливий, як гумовий м'яч, клоун у картатому кашкеті, куценькій блузі і смішних широких штанях. На голові в нього не було перуки, а на обличчі — маски. Тільки щоки трохи пофарбовані білилом. Зате брови дивували й веселили глядачів — вони були великі, широкі й різноколірні: одна зовсім чорна, а друга зовсім біла. Може, хтось із колишніх друзів-забіяк і впізнав Марка на арені, але тепер він був для них недосяжний. Сліпучо-яскраве світло арени, бравурна музика, карколомні трюки, які часто виконувались з великим ризиком для життя, — все це було для глядачів чимось таємничим, незрозумілим. Артисти здавались істотами загадковими. Їхнє життя — казковим.

І тільки самі артисти цирку знали, як тяжко доводиться їм заробляти собі на хліб. Нерідко вони були напівголодні і ледве-ледве стягались на пристойний одяг та костюми для виступу. Хазяїн цирку італієць Скаппіні зовсім не хотів зважати на те, що в нього працюють російські та українські артисти, і робив усе на свій італійський лад. Навіть ім'я та прізвище Марко змушений був змінити.

Коли в Росії почалася революція, хазяїн цирку повернувся до себе в Італію. А Марко Баніт, надивившись на страхітливе життя простих робочих людей у своїй країні, вступив у Червону Армію і з гвинтівкою в руках бився за Радянську владу до повної перемоги.

Після революції перед ним не стояло питання, куди йти і що робити. Він повернувся до цирку. Ім'я клоуна Марка Баніта знову закрасувалося на афішах. Тільки тепер до нього додався ще один рядок: «Заслужений артист Української РСР». Так все своє життя Марко Баніт віддав цирковому мистецтву...

Думки, думки... Вони пливають нестримно, як оця річка, що своїми хвилями обцілює піщані береги. Повернули вони в далеке минуле й Марка Баніта і на якусь мить черкнули по серцю холодним крилом смутку.

Але навіщо сумувати? Життя він прожив як належить. Та ще ж і не прожив! Років сплило багато — це так, але молодість душі й тіла збережено. Ще й тепер Марко Баніт дивує своїх друзів-артистів юнацькою витривалістю та невтомністю. Хай він уже не так спритно танцює на

канаті, хай не з такою легкістю робить курбет і сальто, хай уже не літає під куполом, зате у нього є інша зброя: сміх. Його дотепи літають по місту, клоунади, репризи передаються з уст в уста.

Сонце лягає на далекі плавні, на зубчасту синювату смужку лісу. Теплий вітрець невидимо ворушиться в шелюгах, пестить приємною прохолодою тіло. Однома-нітно і сонно хлюпає вода в пологі береги. Здалеку доносяться голоси і сміх. Бухкає волейбольний м'яч, яким грає купка засмаглих красивих дівчат.

Повз Марка пройшов гурт хлопців і розташувався окремо від усіх на білій піщаній косі.

Спочатку Марко Баніт не звернув на хлопців ніякої уваги. Але, на його превелике здивування, він почув, що хтось із гурту назвав його ім'я. Швидко звівся на лікоть. Чи, може, почулось? Ні, говорили таки про нього. Один хлопчина, вузькогрудий і вузьколиций, сидючи на піску з підігнутими ногами, підбивав когось із своїх товаришів:

— А ти спробуй, покажи... Зроби так, як Марко Баніт!

— А що, як зроблю? — відповів голос з гурту. Марко ще не встиг роздивитися, кому саме він належить.

— Якщо зробиш, ставлю півлітра, — присунувся на колінах ближче до гурту вузькогрудий.

— А на біса мені твої півлітра? — знову озвався голос, і Марко знову не розібрав, хто це говорить. За тілами інших не видно. — Але якщо тобі так хочеться забитись на горілку, то я згоден на такі умови: коли зроблю, ти більше не візьмеш в рот і ста грамів.

Тепер Марко Баніт сів і з надзвичайною цікавістю почав стежити, що буде далі. Він все ще не бачив того, другого юнака, що розмовляв з вузькогрудим. Але йому сподобався спокійний і упевнений голос, чистий і густий, який може бути тільки в людини з цілком здоровим організмом. Особливо ж Маркові сподобалось те, що той невидимий хлопець поставив перед своїм товаришем цікаву умову: назавжди відмовитись від горілки.

Проте вузькогрудий завагався:

— Як? Щоб я зовсім і назавжди кинув пити? — перепитав він.

— Зовсім і назавжди! — відповів чистий, густий голос.

— Але ж такого не буває! — аж скрикнув вузькогрудий. — Таких людей і на світі немає!..

— А я?

— І за себе не ручайся. Ще прийде час, почнеш і горілку пити, й курити. Он бачиш буфет на пляжі? Що написано? «Пиво, води». А всередину заглянь, що там побачиш? «Московську», «українську», сорокап'ятиградусну, «перцівку». І цигарок та сигарет десять сортів. Це ж — на пляжі, куди люди приходять, щоб хапати сонце, повітря та воду! А що в місті робиться?.. Там така спокуса на кожному кроці, що нормальній людині мимо і пройти важко.

— Слухай ти, нормальна людино,— пролунав той самий голос.— Будеш зі мною забиватись чи ні?

— Щоб я зовсім перестав пити?

— Авжеж... Ну, добре, хай не зовсім. На місяць давай.

Гурт заворушився. Вузькогрудого під'юджували, захочували:

— Давай, Федю, давай!.. Боїшся? Ех ти, дрейфун!..

— Гаразд,— зважився нарешті вузькогрудий.

Всі хлопці скочили на ноги. Тільки тепер Марко Баніт угадав серед них хлопця з приємним і чистим голосом. Не вгадати його не можна було. Він виділявся з-поміж усіх невисокою, але стрункою постаттю, добре розвинутими м'язами, засмаглою шкірою і густими білими кучерями.

«Цікаво, що ж він буде робити?» — прикипів до нього поглядом Марко Баніт.

— Максиме, сюди! Тут пісок кращий! — покликав юнака хтось з його друзів, і хлопці, на велике Маркове задоволення, пересунулися ближче до нього.

«Максимом зовуть»,— подумав Марко. Він ще не знав, чим кінчиться ця несподівано цікава для нього подія, але йому вже сподобався цей засмаглий, немов з коричневого каменю витесаний, юнак, його спокійне та впевнене обличчя і навіть його ім'я — Максим — просте й мужнє, яке личить людині справді сильній душею і тілом...

Максим якийсь час ходив по піску туди й сюди. Кілька разів підняв і опустив руки. Глибоко вдихнув і видихнув повітря. Пробігся. Раптом став на руки, вигнувся, на якусь частинку секунди притулився спиною до землі і, наче його хтось підкинув знизу, легко став на ноги. Це був звичайний ляскач. Марко Баніт легко виконував його на арені. Але в той же час це було й не схоже на те, що робив Марко Баніт. Перед тим як стати на ноги, Максим виконав цілу комбінацію коротких, гармонійно завершених рухів, які склали чудовий акробатичний каскад.

Баніт не зводив з хлопця зачудованого погляду. Хто-хто, а він таки добре знав, ціною яких зусиль можна досягнути такої вправності.

«Але при чому ж тут я? — подумав Баніт. — Ляскач Максим робить краще за мене...»

Та він швидко все зрозумів. Те, що показав Максим, було вже знайоме його друзям. На ляскач вони реагували, як на звичне, бачене раніше. Ждали від Максима чогось іншого, більшого.

«Що ж він ще зробить?» — нетерпляче запитував себе Баніт.

Він був дуже радий, що пішов сьогодні на річку, що саме на цей час нагодилися сюди ці хлопці, що вони за-тіяли спірку і що тепер він має змогу познайомитися з Максимом.

Чекати довго не довелося. Максим коротко розбігся і з дивовижною легкістю піднявся в повітря.

Бокове сальто — одне, друге і навіть третє!

Маркові перехопило подих. Сам він робив цей важкий номер дуже рідко, тільки тоді, коли глядачі довго і захоплено плескали в долоні, викликаючи його на арену.

Але робив він його на тирсі. Тирса пружинить, як трамплін. А тут — твердий пісок, що розповзається під ногами і затримує зліт угору.

— Браво, Максиме! Біс!.. — закричали хлопці, як у цирку, і навіть дехто заплодував.

Максима наперебій хвалили. А разом з тим штовхали під боки Федора і глузували з нього:

— Ну, що?.. Тепер горілочка і не нюхай!

— Стривайте, стривайте! — залементував Федір без тіні замішання на своєму вузькому, здавленому в скронях обличчі і заперечливо замахав тонкими некрасивими руками. — Нашій домовленості ціна — нуль без палички! Максим мене обдував. Мені умову поставив, а на себе ніякого зобов'язання не взяв... І, крім того, ми не тиснули один одному руки, забиваючись.

Одні одразу ж стали на Федорів бік. Інші були проти. Виникла суперечка. Зчинився галас. Але Максим вирішив це по-своєму.

— Та чого ви підняли таке, що хоч вуха затуляй! Не хоче Федір попроситися з горілкою, то й не треба, якщо вона йому така мила. Хай глушить! Йому й так небагато розуму дано, то скоро й того позбудеться... А руку я й не хочу тобі тиснути, невелике від цього задоволення.

Хлопці зареготали. Засміявся й Федір. А що йому робити? Друзі. Між ними нема ніяких церемоній. Кожен може сказати один одному: «Ти, Федю, свиня», «Ти, Петю, дурень».

Федір засміявся. Але посмішка у нього вийшла кислою. Максимові слова таки зачепили його за живе, і він кинув:

— Хотів тобі щось розказати, але... розумний ти дуже.

— А ти розкажи,— глузливо промовив Максим.— Розкажи, де ти оту Муху роздобув?

Досі Федір ще побоювався: а що, коли Максим дізнається про Голду? А що, коли йому стане відомо, хто призвів її до арешту?..

Але зараз він розпалився у сварці. Хай знає. Все одно знатиме. Зате від нього, Федора. Це дошкульніше буде. І Федір Головань удавано байдуже хмикнув:

— Хм!.. Чули? Його моя Муха цікавить!.. Ти краще про свою Голду запитай!

— По-перше, чому вона м о я? А по-друге, що мені в тебе про неї питати?

Максим сів на пісок. Підставив міцну засмаглу спину під останні, негарячі вже промені сонця.

— А те, що її в міліцію забрали,— повідомив Федір Головань майже урочисто.

— Гляди, щоб тебе не забрали,— не міняючи пози, з цілковитим спокоєм в голосі відповів Максим.

Федір розізлився. Ефекту, якого він чекав від своїх слів, не вийшло. Він то лежав, а то — аж на коліна схопився.

— Не віриш?.. Своїми очима бачив... Гроші вона вкрала в однієї жінки. І її, як лялечку, бац — і в коробку.

Тепер уже й Максим схопився.

— Ти що, справді чи?.. Якщо брешеш!..

— Охота мені брехати.

— Який відділ? Де це було?

— На базарі.

Максим схопився за одяг. Уява намалювала картину: Голду, бліду й перелякану, з великими, повними сліз очима, ведуть міліціонери. За ними валом валять люди. Щось кричать, вимахують кулаками. Загрожують. А вона серед них маленька, як дитина, й беззахисна... І нікому їй допомогти. Ніхто не скаже за неї доброго слова. Ніхто не заступиться...

— Але ж не може вона вкрасти! — вигукнув Максим з боєм у голосі.

— Циганка?! — засміявся Федір. — Вона все може.

Тепер він був задоволений. Він побачив у Максимових очах розгубленість і збентеження. І всі хлопці побачили. Хай. Хай не думає, що він — такий уже невразливий!..

І Федір, щоб ще дужче допекти Максимові, додав:

— І били її, за коси тягали...

Максим зненацька кинувся до Федора, схопив його за гострі плечі, обпалив поглядом.

— Яке ж ти падло, скажу я тобі!.. Чого ж ти мовчав досі?

Федір хоч і злякався трохи, але все ще тримав свою лінію:

— Та хіба їй уперше потрапляти в міліцію? Крала й крастиме.

— Заступитися треба було! — вигукнув Максим, струснувши Федора у своїх дебелих руках.

— А мені що до неї?.. Пустити, пустити!.. — Він вирвався з Максимових рук і тер голі плечі, на яких лишилися білі сліди пальців.

— Тебе вбити мало! — вигукнув Максим, глянувши на Федора гидливо й з ненавистю. — Я побіг, хлопці. Треба виручати дівчину.

Він, справді, не пішов, а швидко побіг берегом до всякого містка.

За ним поспішили й інші, одягаючись на ходу.

Марко Баніт лишився на піску сам.

З усього, що сталося, він зрозумів: якусь циганку за крадіжку забрала міліція. І Максим побіг її виручати.

В першу мить у Марка з'явилася було думка, щоб гукнути хлопця, догнати його, разом з ним піти в міліцію. Але тут же він зрозумів, що такий вчинок був би недоречний, і лишився на місці. Циганка в тому відділі міліції, що на базарі. Можна зайти туди і розпитати, хто такий Максим га де він живе.

Людей на пляжі ставало менше. По небу пливли вечірні хмаринки, і ніби саме з тих хмаринок дихнув свіжий вітерець, Марко Баніт повільно одягся і пішов з пляжу, увесь час думаючи про Максима.

9. «ТИ НЕ ОДНА, ГОЛДО!»

Висячий місток через річку здавався Максимові надзвичайно довгим. Ще довшою — Набережна вулиця. Потім місто... базарна площа... Поки добіг до відділу міліції, почало сутеніти.

На щастя, начальник відділу додому ще не пішов. Максимові дозволили зайти. Капітан показав Максимові очима стілець. Сам говорив по телефону.

За дверима в суміжній кімнаті бубоніли чоловічі голоси. «Мабуть, там черговий наряд, — подумав Максим. — А за якими ж дверима Голда?..» Хлопець внутрішньо здригнувся. Йому ще ніколи ні з якого приводу не доводилось бувати в міліції. У нього ніколи не було знайомого міліціонера. Тому в кожному з них він бачив тільки суворого охоронця порядку, який навіть розмовляє не так, як усі, а лише офіційно, коротко й категорично. «Ось бач, і в цього яке холодне, безпристрасне обличчя!»

Але за якусь хвилинку Максим був приємно здивований. Капітан закінчив розмову по телефону, поклав лікті на стіл, нахилився вперед і найзвичайнісіньким тоном запитав:

— Що у вас?

Максим нервово посміхнувся. Потер раптом спітнілі долоні.

— До вас я, товаришу капітан.

— Та бачу ж, що до мене, — і собі посміхнувся.

Від цієї посмішки Максимові стало легше на серці. Навіть якось зручніше сидіти стало. Він уже сміливіше промовив:

— Тут затримана циганка, Голда... Так я про неї...

— Ну?.. — зсунув брови капітан. — У вас вона теж щось украла?

Це питання боляче шпигонуло Максима. Він раптом цілком ясно зрозумів, що триматися йому треба твердо й рішуче. Інакше він нічого не доб'ється. Підтягся всім тілом, глянув капітанові прямо у зіниці, сказав:

— Ні, вона в мене нічого не вкрала. І взагалі я не вірю! Не віриться мені, щоб вона вкрала... Я знаю її.

— Як же ви її знаєте? Хто ви такий? — зацікавився капітан.

— Я — Максим Бондарчук. Працюю на заводі. Я ще раніше познайомився з нею і розмовляв. У хаті вона в мене була...

— Ну і що ж ви хочете?

— Я хочу, щоб Голду не тримали в міліції. Звісно, вона з табору, але не в цьому суть... Суть у тому, що вона хоче покинути табір і поступити на завод. З нею ще один молодий циган, Роман. Ми вже про все домовились. Я навіть пообіцяв їм, що візьму їх жити до себе, поки квартиру одержать. Про це і товариш Степ знає. Ми разом з ним домовлялись.

— Це — Іван Кіндратович Степ? — перепитав капітан. Він теж добре знав цього прославленого майстра, комуніста, якого нерідко обирали в президію зборів, нарад і конференцій, про якого писали в газетах і говорили по радіо.

— Еге ж,— зрадів Максим, побачивши, як при згадці про Івана Кіндратовича обличчя капітанове одразу подобришало.— І він знає. А тут раптом таке трапилось... Скажіть, будь ласка, ви певні, що вона справді вкрала гроші? Це вже доведено? Вона сама призналась?..

Начальник відділу міліції вже переконався, що Максим має право на такі запитання. Просто відповів:

— Гроші у неї знайшли. Але що вони крадені, ніяких доказів немає.

— Так то ж могли бути і її гроші! — вигукнув Максим.

— Звичайно. Мене не було тут, коли її затримали. Але тільки що я розібрався і вважаю, що її слід випустити... Ви звідки оце зараз?

— З пляжу... Я там зовсім випадково дізнався про це.

— Хто вам сказав?

— Один знайомий. Він теж з нашого цеху. Бачив якраз... Ви тільки подумайте, товаришу капітан: після всього, після хороших розмов і обіцянок, раптом — затримання, міліція... І потім я вам щиро скажу: не вірю, щоб саме тепер вона вкрала. Це — якийсь непорозуміння. Може, раніше й крала, але зараз!..

Поки Максим говорив, капітан уважно стежив за його обличчям, вслухався в його голос, вдумувався в слова. Він дедалі дужче переконувався, що Максимова просьба — не проста забаганка пустого хлопця. За всім цим ховається справді серйозна справа. Від його рішення залежить доля живих людей. Він сказав:

— Гаразд. Зараз ми її звільнимо.

Натиснув кнопку дзвінка, покликав чергового.

— Приведіть затриману циганку.

Максим захвилювався ще дужче. Якою буде зустріч

з Голдою тут, у міліції?.. А може, вона й говорити з ним не захоче після того, що сталося? Може, навіть не признається, що вони знайомі?

Але вийшло все не так, як думав Максим.

Ще з коридора долетіли сердиті вигуки. Голда на всі заставки лаяла дурепу перекупку, яка накинулася на неї, як скажена собака. Лаяла міліціонерів, які затримують людину, не розібравшись, що й до чого. Лаяла ще когось... Біля кабінету начальника голос її став гучніший. А коли відчинилися двері, то він уже звучав на найвищих регістрах.

Максим ледве впізнав Голду. Її чорні коси розсипалися пасмами по грудях і по плечах. Плаття з великим вирізом навколо шиї було розірване, і вона світила оголеним плечем. На щоках засохли брудні патьоки — мабуть, Голда плакала і пальцями розмазувала сльози.

Але найдужче Максима вразили її очі. Божевільна лють спотворювала їх. У них було щось хиже, ніби у дикої кішки, яка, захищаючись від ворога, ладна вчепитись у нього своїми пазурами і битися до останнього подиху.

Ці очі сковзнули поглядом по Максимові, ніби по неживій речі. Дівчина навіть не привіталася, а одразу ж напустилася на капітана:

— Ти, начальнику, думаєш, що як я циганка, то й краду?.. Хай вона вдавиться своїми грошима, спекулянтка товстоморда, якщо я вкрала у неї хоч копійку! Щоб я з цього місця не зійшла і каменем отут перед тобою стала, начальнику!..

Важко було зупинити потік її прокльонів. Та капітан і не намагався цього зробити. Він дїждався, поки циганка втомилаь та проходила трохи, а тоді спокійним голосом сказав:

— Голдо, ми віримо, що ти невинна. Тому й випускаємо тебе.— Він раптом показав на Максима й запитав:— Ти знаєш цю людину?

Її запальність наче рукою зняло. Все обличчя в одну мить змінилось, стало навіть лагідним.

— Знаю. Це — гарна людина. Ви його теж за щось забрали?

Капітан засміявся.

— Ні, він сам прийшов. Дїзнався, що ти тут, і прийшов. Ти можеш пишатися, у тебе є справжні друзі... Але я хочу, щоб ти й на нас не ображалася за те, що ми потримали тебе

трохи. Розібрались, вияснили, а тепер ось звільняємо. Ну так що, мирно розійдемося, Голдо?..— В очах у капітана стрибали іскорки сміху.

Голда поглядала на капітана з недовірою. Чи не криється за його доброзичливою поведінкою і солодкими словами якась підступна хитрість? Адже той вузьколюбий Федір навіть їв і пив з нею за одним столом. А потім нацькував на неї клятву перекупку, щоб вона луснула разом з її грошима.

Було вже зовсім темно, коли Максим і Голда вийшли з міліції. Широка базарна площа лякала порожнечою і мовчазністю. Тільки біля двох магазинів з світлими прямокутниками вітрин чорніли постаті сторожів. Унизу, в улоговині, глухо вирувало вечірне місто. А над заводом рожевіли вогняні спалахи — там випускали плавку.

— В табір? — запитав Максим.

Голда ствердно кивнула головою.

— І я з тобою,— сказав він.

Вона знову нічого не відповіла. Йшла мовчки. Обличчя було втомлене, до всього байдуже.

Тільки коли вийшла на головну, найдужче освітлену, переповнену людьми вулицю, вона сказала:

— Ходімо, де темніше.

І вони знову повернули в провулки з поодинокими ліхтарями.

— Ти голодна? — зупинив її Максим.— Постій тут, а я збігаю он до того ларка, куплю тобі щось поїсти.

— Не треба, я звикла...

Вона раптом притишила крок, пильно глянула на Максима.

— Чому ти прийшов у міліцію? Навіщо я тобі?

Це, мабуть, було те, про що вона увесь час думала. Протягом одного дня дівчині довелося зіткнутися і з незрозумілою для неї підступністю, і з такою самою незрозумілою добротою. Серце її терзали сумніви і вагання.

— Як же я міг не прийти?..

Максим сказав це і одразу ж зрозумів, що такого пояснення їй замало.

— Ми ж уже знайомі з тобою. І мені зовсім не байдуже, де ти і що з тобою...

— А якщо я таки вкрала гроші? — вигукнула вона задиристо і схилила голову набік, ніби ждала удару.

Він не повірив:

— Не було цього... Вигадуєш ти...

— А я вкрала, вкрала!..— В очах її ліхтарі засвітили веселу злість.— Ось вони... Бачиш?.. Тепер віриш, що вкрала?

Вона тримала в пальцях пожмакану сотню, яку їй повернули в міліції, відібравши в перекупки.

Максим довго мовчав. Потім сказав тихо і твердо:

— Якщо справді вкрала, то віддати треба. Але більше ти красти не будеш. Чужі гроші пектимуть тобі руки... Той, хто знає, як вони заробляються, красти не буде...

— За що мене били? Чому тягли через увесь базар?..

— Ти ж сама сказала за що: за крадіжку.

— А я не крапа. Чуєш? Не крапа!.. Це мої сто карбованців,— люто прошепотіла вона йому в обличчя.

Він зупинився, узяв її за руку.

— Слухай, Голдо, давай не будемо гратись... Якщо ти ще мене не знаєш, то я тобі скажу: мною крутити не треба. І я зовсім не хочу допитуватись, крапа ти гроші чи ні. А хочу тільки одного: щоб надалі, на все своє життя — чуєш? — на все своє життя — ти була чесною і власними руками заробляла собі на хліб.

Голда заховала гроші в кишеню. З тихим болем промовила:

— Я півдня біля заводу простояла. Мені було так гарно... А той вузьколюбий почав кричати, що я вкрала...

— Який вузьколюбий? — не зрозумів Максим.

— Той, що вчора з Мухою був... Фред!.. Це він кричав, як навіжений: «Циганка! Украла! Обшукати її!»

— Ти знову щось вигадуєш, як про гроші... Чого б же він на тебе кричав?

— Вигадую?! Я йому його погані очі повидрякую, як зустріню! Тільки дай мені його!..

Максим зіпів зуби. Він зрозумів нехитрий, але підступний Федорів хід. Ех, трапився б оце під руку! Не стримався б, щоб не дати доброго ляпаса... Але з Федором він поговорить потім. А зараз — Голда. Її треба заспокоїти. Треба, щоб вона зрозуміла і знала правду.

— Федір — погана людина, Голдо. Але ти його не чіпай, бо він знову тебе образить. Я сам з ним поговорю.

— Хто мене образить? Той вузьколюбий?.. Та дай мені тільки зустрітися з ним, йому одразу заціпить!.. Стерво погане, чорт патлатий!..

Максим ухопив розлючену дівчину за руку, зозла стиснув.

— Ану припини! Гидко слухати, як ти лаєшся!..

— Не буду,— одразу ж скорилася Голда. І тут же додала: — А тільки я його погані баньки повидряпую, щоб знав, як брехати, упир болотяний!..

Максим посміхнувся сам до себе. Прийде час, Голда стане робітницею на заводі, тоді зі сміхом згадуватиме сьогоднішню пригоду. А зараз все, що діється, не жарт, ой не жарт! Що це далі буде? Чи говорив уже Роман з Нуром? Чи легко вдасться Романові та Голді залишитися тут, коли табір вирушатиме?

— З Романом ви як домовились? — запитав він.

— Роман жде мене,— сказала вона коротко.

Вони вийшли за місто. Обабіч шляху темніли кущі, наче то поприсідали люди і на когось вичікують. Прямо у густому вечірньому мороці лежав Дикий яр, від якого потягло прохолодою. Там стояв циганський табір. Але вогнищ чомусь не було видно. Звідти долітав тільки невірзаний гомін. Він то затихав, то посилювався і густішав, неначе народжувався в землі.

Чутливі Голдині вуха вловили стукіт копит, форкання коней, скрипіння коліс. Вона зупинилася, підняла голову, запитала:

— Вони вже вирушили?

— Не знаю,— відповів Максим. Серце його облягав усе більший неспокій.— Як нам зустрітися з Романом?

Тільки зараз Максим збагнув, що сталося протягом останнього часу і що коїться зараз. Йому випало зовсім випадково зустрітися з Голдою. Він запросив її до себе в хату. Потім — зустріч з Романом... Новосілля у Івана Кіндратовича... Був ранок. Був день. А зараз вечір. Він з Голдою іде назустріч чомусь невідомому і не знає, чим все це може закінчитись. Але йде. Ніби ця дівчина, ця вродлива циганка веде його на невидимій прив'язі. Коли б оце зараз на нього збоку глянули його друзі, вони б, може, посміялися. А може, вилаяли б за необачність і хлоп'ячу гарячковість... Але нехай собі. Робитиме те, що надумав. Може, дійде до сутички з Нуром. Можливо. Але й це його не зупинить. Хай що завгодно станеться, але він не допустить, щоб Роман з Голдою пішли з табором.

У темряві, яка стіною стояла перед очима, раптом

цілком виразно почувся тривожний і схвильований вигук:

— Обережно, йому ж боляче!..

Цей вигук сполохав Максимові думки.

— Ти чуєш, Голдо?.. — стривожено запитав він. — Це ж голос Івана Кіндратовича!..

І тоді обоє разом побачили підводу, яка піднімалася з темної балки на гору. За нею — ціла валка підвід. Темні постаті. Вони безладно юрмляться і говорять усі разом. Важко навіть розібрати про що.

— Іване Кіндратовичу! — гукнув Максим, все ще думаючи, що йому почулося. — Це ви тут?

— Максиме! — голос від першої підводи. — З ким ти? З Голдою?.. Нещастя яке!..

Цигани загомоніли ще голосніше, загули, як розворушені бджоли. Максим ще не встиг нічого збагнути, як Голда закричала надривно. Кинулась до воза так, що мало не попала під колеса.

Все, що діялось далі, було немов у страшному сні. З голосіння жінок, з розбурханої, безладної розмови чоловіків Максим зрозумів: у таборі була бійка, Нур ударив ножем Романа.

«Невже пізно?» — билася гаряча думка. І все ще здавалось, що то неправда, що то якась помилка, яку зараз можна виправити.

Максим шукав очима Нура. Хотілося глянути на нього. Поговорити з ним про те, що сталося.

— Де ж Нур? Де він? — допитувався в Івана Кіндратовича.

— Утік... Його спіймати треба...

А на возі важко стогнав Роман.

І тоді Максим, нарешті, остаточно зрозумів, що це — правда.

Голда щось кричала, билася головою об полудрабок. Кричали та голосили й інші циганки.

З хат вибігали люди, приєднувалися до печальної процесії, збільшуючи галас і привертаючи увагу інших. Зненацька Максим упізнав Федора. Підійшов до нього, коротко і владно наказав:

— Іди звідси. Тобі тут робити нічого.

Федір відкрив рота, хотів щось відповісти. Але навіть у п'єтмі не витримав Максимового погляду. Повернувся й пішов геть.

— Максиме, біжи швидше, клич швидку допомогу, —

звернувся до нього Іван Кіндратович.— Скажи, хай назустріч їдуть. Може, ще встигнуть врятувати хлопця.

Машина з червоними хрестами на склі прибула швидко. Коли Романа переносили в неї, він лише один раз застогнав. Більше голосу не подавав. Голда хапала його за руки, кликала. Він або ж не впізнавав її, або ж у нього не вистачало сили озватись.

Голда і Максим теж сіли в машину. Лікар увесь час тримав пораненого за кисть руки. Слухав пульс. Медсестра тримала біля Романового рота кисневу подушку.

Але коли машина в'їхала вже у двір, медсестра злякано повідомила:

— Він, здається, не дихас.

— Помер...— констатував лікар і обережно поклав Романову руку вздовж тіла.

Носилки з мертвим кудись понесли. А Голда сіла в коридорі просто на підлозі, притулилася плечем до стіни і нікуди не хотіла йти. Вона вже не плакала, а тільки водила навколо себе безтямним поглядом сухих великих очей. Максим утішав її, але, здавалось, вона не тільки не чула, а навіть не бачила його.

Лише за північ Максимові вдалося підняти з підлоги і повести додому знесилену дівчину, що втратила над собою будь-яку владу. Вона не питала, куди він веде її. Йшла покійрно, мовчазна, зсутулена й маленька. Максим тримав її, щоб не впала.

Оксана Семенівна уже знала про трагедію в таборі. Вона ждала Максима, стоячи біля воріт. А коли побачила, що він не-сам, а з Голдою, то нітрохи не здивувалася. Тільки запитала:

— Як він?

— Помер,— тихо відповів Максим.— Голда житиме у нас, мамо. Їй тепер нікуди подітись.

Мати схвально кивнула головою, прошепотіла:

— Боже мій, боже мій.

Голду покладали в кімнату Оксани Семенівни на канапу. Вона заплющила очі й затихла, накрита теплою ковдрою. Нічна лампочка клала на її обличчя густі тіні. Дівчина час від часу здригалася, кидалась. Оксана Семенівна, притуливши руки до грудей, ходила навколо неї навшпиньках. Боялась потурбувати не те що необережним шурхотом, а навіть власним диханням.

Максим лежав у своїй кімнаті, але не спав.

«Ось і здійснились твої наміри, Голдо,— гірко думав він.— Ти залишила табір. Але якою ж дорогою ціною! Як несправедливо повелася з тобою доля! Та будь жорстокою,— звернувся він до неї в думці.— Ти не одна, Голдо. З тобою завжди будуть твої друзі, які допоможуть тобі швидше забути це тяжке, непоправне горе».

І про себе думав Максим. Відчув, що раптом став набагато старшим. І щось нове увійшло в його життя.

А що саме, збагнути ще не міг...

ЧАСТИНА ДРУГА

1. ВЕЧІР НЕПРИЄМНОСТЕЙ І НЕВДАЧ

Фред показав характер. Сталося це так.

Увечері зібрались на чергову п'ятику. Хрюкала, квакала і верещала заяложена п'яними пальцями радіола.

Тоненька, схожа на осу, Муха чомусь шкірила свої крихітні зубки на цей раз не до Фреда, а зовсім до іншого юнака, Володі, який невідомо звідки тут узявся. На ньому був смугастий тільник, темно-синя фланелева сорочка і широкі флотські штани. Він не вихилявся й не корчився перед радіолою, як інші, а сидів, дивився, що робиться навколо. Або ж щось смішне розповідав: Муха дуже весело сміялась. Захопившись Володею, вона зовсім забула про існування Фреда.

Фред спробував вирвати її з того полону. Він підійшов до Мухи і звично-недбалим рухом запросив до танцю. Він ждав, що Муха легко спурхне з стільця і закрутиться, заб'ється з ним в рок-н-роладі. А Володя лишиться з носом. Але сталося трохи не так. Муха таки пішла танцювати, але лише після того, як Володя дав на це згоду.

Та й танцювала вона цього разу неохоче. Не робила карколомних па. Увесь час повертала голову туди, де сидів у спокійній і незалежній позі Володя. Ніби боялася, щоб його увагою не заволоділа якась інша дівчина.

— Хто цей чувак? — незадоволено сопучи, запитав Фред.

— Мій знайомий,— загадково відповіла Муха.— Зі мною прийшов. Хороший хлопець. Такий смішний-смішний!..— І вона навіть заплющила від задоволення очі.

А коли радіола, ніби глевкою галушкою, вдавилася останнім «ква», Муха легким метеликом пурхнула до Володі. І знову почала весело сміятись, сяючи своїми блискучими дрібними зубками.

Ось тоді Фред уже не стерпів.

— Хелло, панове,— звернувся він до всіх присутніх.— Мені сьогодні скучно. Гуд бай!..

Дехто спробував не пустити його. Навіть Муха запитала: «Чого ти психонує?» Але все це тільки підіграло у серці Фреда почуття образи. Він ще раз сказав: «Гуд бай» і пішов з кімнати.

На вулиці Федорові захотілося повернутись назад і дати в морду Володі. Але це могло закінчитись ганьбою для самого Федора. Володя був удвічі ширший за нього в плечах і мав великі кулаки. Навіть його обличчя з міцними щелепами свідчило про неабияку силу. «Якщо він дасть мені один раз, то я — з котушок»,— подумав Федір, і бажання повертатися до компанії зникло.

Він вирішив, що покарає приятелів і зрадницю Муху самою своєю відсутністю. Хай всі там відчують, що його, Фреда, серед них не вистачає, що їм нудно без нього. Тоді вони зрозуміють, що виною всьому — Муха. А найбільше — той штимп Володя, який так безцеремонно затесався в їхню компанію і поводить себе, мов хазяїн у власній хаті. Хлопці витурять Володю. Муха залишиться. Він, Фред, повернеться до компанії. І все буде, як раніше.

Але тут же Федора взяв сумнів: чи буде все, як раніше? Ні, вже, мабуть, не буде. Хіба хтось під час випадкової зустрічі скаже: «Ех ти, тумак! Пішов, а ми до ранку дрозда давали...»

Федорові стало гірко. Ні, серед знайомих не було такого, хто зрозумів би його і щиро поспівчував би йому. Є на світі Федір, чи, може, його вже не стало,— всім байдуже.

Байдуже й Мусі. Може, вона ще й рада, що він пішов собі геть і своєю присутністю не заважає їй пускати очима біски Володі.

Але знай, Мухо: Фред так легко не прощає образ. І ні на що не зважає, коли йому хтось поперек шляху стає. Будь то у великому чи дрібному. Он спробував Максим з своїми циганами покепкувати з нього, і відомо, чим все це закінчилось.

Федір іде поволі. Сковзає поглядом по освітлених фаса-

дах будинків, по обличчях та спинах перехожих. А йому пригадується базар.

Червоне від гніву товсте обличчя перекупки. І Голдині очі. Як вона тоді глянула на нього! Ще й досі мурашки по спині бігають, коли згадає. Але він зробив своє — по-мстився.

Тільки б Максим не встряв у це діло. Та ще щоб до Івана Кіндратовича не дійшло. Бо як дізнається про історію з Голдою!.. Ух!.. У Федора аж у серці похололо. Іван Кіндратович може навіть з роботи прогнати. А якщо прожене з роботи, тоді хоч додому не приходь, бо батько теж прожене. А куди ж потім? На які кошти жити? І — де жити?..

Невдало почався цей вечір для Федора. Неприємні думки лізли в голову. Виринали неприємні спогади...

Федорів батько був науковцем. Завідував лабораторією в дослідному інституті. Коли почалася Велика Вітчизняна війна, він евакуювався у глибокий тил. Правда, міг би піти на фронт добровільно, але він цього не зробив. «Мені належить бути в тилу з своєю лабораторією, я там і буду».

Після війни він повернувся на Україну. Повернувся без особливих труднощів. Їхав разом із сім'єю у спеціальному вагоні. На колишньому, довоєнному місці — добра зарплата, продуктові і промтоварні картки першої категорії.

Отже, сім'я Голованя не переживала разом з усім народом ні спільного горя, ні спільних радощів. Жила сама собою. Жила своїм замкнутим життям.

Федір був у сім'ї єдиною дитиною. Виростав він у надмірних пестоцях. Не знав, що таке фізична праця. Ніколи не переживав відчуття голоду. Його ретельно оберігали, щоб він, боронь боже, не змерз на морозі і щоб йому не стало жарко на сонці. «Ми росли в тяжких умовах, то хай хоч наші діти поживуть по-справжньому», — любила повторювати Федорова мати, не задумуючись над тим, як е ж воно, те справжнє життя, і як им виросте її син.

А виріс він зніжений, вузькогрудий, з кволими, зовсім не розвиненими м'язами, не пристосований до будь-якої праці, більше того — із зневажливими поглядами на неї. Коли в кінці навчального року учнів посилали на село допомагати колгоспникам, Федорова мати одягала найкраще своє плаття, прикрашала вуха коштовними сережками, а пальці — блискучими перснями і починала бігати: з дому до лікаря, від лікаря до завуча, від завуча до

директора школи... Бігала, аж поки не добивалася згоди на звільнення «кволого хлопчика» від сільськогосподарської практики.

Одного разу Федір прийшов додому напідпитку. Мати, перелякана таким вчинком сина, заплакала. Потім покляла йому на голову мокрий рушник. Але батькові так нічого й не сказала. Це заохотило Федора до нових пиятиків. Згодом мати вже змушена була просити: «Ну, гаразд, гаразд, синку, випий трохи. Я ж розумію: молоді люди, компанія... Але не перебивай, будь ласка. Ти ж знаєш, що це шкідливо...»

На батька Федір взагалі не зважав. Називав його не татом, а предком. Без стуку не пускав до себе в кімнату ні батька, ні матері.

Але сталася катастрофа. В десятому, випускному класі Федора не допустили до екзаменів. Тоді батько пішов у школу, і йому на все відкрилися очі. Увесь день після цього він просидів у своєму кабінеті. А потім покликав сина і сказав:

— Я ублагав директора. Екзамени складати будеш. Може ж, таки якимсь чудом одержиш атестат зрілості. Але з школи — прямо на завод, у цех!

Федорова мати, почувши слова «завод» і «цех», знепритомніла. А коли прийшла до пам'яті, то в хаті зчинилося таке, ніби раптом почав діяти великої сили вулкан. Гула підлога, гриміли стільці, літали подушки. Але Федорів батько лишився непохитним.

Так Федір потрапив на завод.

Чи задоволений був Федір таким своїм становищем? Швидше за все, що так. Гроші, хоч він ще й небагато заробляв, але як-не-як свої. Та часом і мати щось підкине, щоб предок не знав. Вільного часу вдосталь. Іди в свою компанію, пий-гуляй скільки завгодно... От тільки погано, що з циганкою так вийшло. Але й це перемелеться. Ні, Максим нічого не скаже Івану Кіндратовичу. Не до цього йому зараз. У нього свого клопоту повна голова. Навіть снить цирком. Ну й нехай іде в свій цирк. Без нього спокійніше буде. На одного підгалдикувача менше стане.

А з Мухою він завтра поговорить віч-на-віч. Дізнається, хто цей Володя і звідки він. А тоді вже знайде спосіб, як з ним поквитатися.

Федір встиг випити трохи і був майже не п'яний. А поки йшов та думав, то хміль і зовсім вивітрився. Дома

його побачать тверезим. Це добре. Скаже, що просто пройшовся трохи, подихав свіжим повітрям. Можна буде при батьках ще й книжку якусь до рук узяти. Чому не задобрити батьківське серце про всяк випадок. Може, колись ще й це пригодиться.

Федір прискорив крок.

Ще здалеку побачив, що всі вікна світяться. Мабуть, дома гості. Це ще краще. Якщо справді гості, то й йому перепаде. Швидко збіг на ганок. Натиснув кнопку дзвінка.

Відчинила мати. Відчинила і остовпіла, злякано округливши очі.

— Ти?! А в нас...

Але не докінчила фразу. У розчинені двері Федір уже й сам побачив Івана Кіндратовича.

Бригадир сидів біля столу, спершись ліктем на коліно. Батько стояв серед хати з опущеною головою, як учень, що в чомусь провинився. Руки опущені. Вигляд пригнічений.

Федір прикипів до порога, ухопився рукою за одвірок, щоб не впасти. Він ладен був провалитися крізь землю, зникнути, стати невидимим, аби тільки на нього не дивилися так батько та Іван Кіндратович. Звісно, Степ прийшов сюди не для того, щоб посидіти та погомоніти на дозвіллі. Але робити нічого: треба заходити в хату, здоровкатись з Іваном Кіндратовичем і чекати, що буде далі.

І Федір важко, немов переборюючи невидиму силу вітру, ступив у кімнату. «Чи треба подавати руку, чи ні?» — подумав він. Вирішив у такій непевній ситуації утриматись. Не ті обставини! Федір почував себе, як спійманий на гарячому.

Але виявилось, що він зробив погано, не подавши руки. Батько суворо блимнув очима з-під насуплених брів.

— Що ж це, ти вже й здоровкатись розучився по-людському?

— Нічого, ми вже бачились,— виручив Федора Іван Кіндратович.

Батько з докором дивився на сина. На його довгий зачурчявлений на потилиці чуб. На тонке обличчя з бачками біля вух. На широчезний у плечах піджак і вузькі, мов цівочки, холоші штанив. І видно було, що він ледве стримує себе, щоб не вибухнути лайкою. Мати злякано шастала очима по обличчях усіх присутніх.

— Ну, сідай... Будемо говорити.

Федір нерішуче сів на стілець, що стояв подалі від столу, біля стіни, під розкішним широколистим фікусом. Він раптом відчув себе надзвичайно втомленим, кволим. Хотілося, щоб усе це швидше закінчилось, щоб він ліг у ліжку і поринув у спокійну дрімоту.

— Ближче сідай. Ось сюди, до столу.

Федір покірно пересів. Важка млість все ще сковувала його м'язи, він почував себе ніби в тяжкому похміллі.

— І ти сідай до столу,— кинув батько. Всі зрозуміли, що він звертається до дружини.

Раніше вона уміла різко і гостро відповісти своєму чоловікові, а особливо коли треба було захистити Федора. Тепер же сіла до столу, не сказавши ні слова.

— Федоре,— заговорив батько після тривалої мовчанки, що гнітила всіх, як невидимий тягар.— Досі я знав, що ти ледар, якого до науки й ланцюгом не притягнеш. Дізнався я й про те, що ти зв'язався з непевною компанією п'яниць і стиляг. Але ось тепер мені стало відомо ще й про те, що ти... ти просто підла людина. Оббрехав ні в чому не винну дівчину.

Голос у батька був глухий, вибухав із грудей важкими спалахами.

— Ось ми всі — і я, і ти, і твоя мати — сидимо перед Іваном Кіндратовичем, немов перед суддею... Ні, ні, ви вже не перебивайте мене, Іване Кіндратовичу, прошу вас,— повернувся він до Степа, який зробив заперечливий рух рукою.— Дайте сказати все, що накипіло на серці... Троє нас у сім'ї. Всі ми винні сьогодні перед людьми. Перш за все винен я. Бо не стежив, як ти, Федоре, ростеш, чим живеш і про що думаєш. Сам я все життя працював і працюю, а тебе до роботи не привчав. Я не виховував тебе, а тільки заробляв для тебе гроші, щоб ти досхочу їв, щоб був тепло й красиво одягнений. Гроші заробляв і більше нічого. Я дуже винен...

Батько підпер щоку рукою і скорботно та докірливо похитав головою. В очах у нього весь час стояв тяжкий сивий смуток.

— Твоя мати не менше за мене винна. Це вона при моєму потуранні зробила з тебе неробу і негідника.

— Що ти говориш? Схаменися!..— обізвалася жінка. Але вона зустріла такий погляд, що одразу ж замовкла.

— Не лякайся цих слів. Наш Федір і є паразит і негідник. І це ми з тобою його таким зробили. Ми навчили його їсти хліб, але він не знає, як цей хліб сіється і виро-

щується. Він носить дорогий одяг, але не знає, як і з чого цей одяг робиться. Ми навчили свого сина користуватися працею інших, але не прищепили йому самому шани до праці. Навіть черв'як і той приносить більшу користь, ніж наш син. У мене ще була надія... мені здавалось, що в заводському колективі він знайде своє місце в житті, стане чесним трудівником. Але бачу, не виходить. Він продовжує пиячити і падає все нижче й нижче. І ось маємо: докотився до підлоти. Відповідай нам: як ти міг так підступно і так жорстоко вчинити з Голдою?..

Коли б батько кричав, розмахував руками, Федір відповів би йому тим самим. За криком і лайкою легше приховати неправду. Але батько говорив тихо. Його слова і голос настроювали на печальний лад. Вся атмосфера в кімнаті була пройнята смутком, жалобою, як на похоронах.

Федір засовався на стільці, сказав, не підводячи голови:

— То випадково вийшло. Я й сам не знаю, як це трапилось.

Мати заплакала. Їй здавалось, що її бідолашний син терпить зараз неймовірні муки. Хотілося б, щоб ця тяжка розмова закінчилась миром, і якнайшвидше. Не можна ж так жорстоко кривдити її єдиного хлопчика!

Батько зрозумів ті сльози по-своєму.

— Он бачиш?..— кивнув він головою.— Це вже не перші сльози. А радість де? Де радість, питаю я тебе? Інші пишаються своїми дітьми. А ми?.. Тільки сльози. Коли б ти знав, Федоре, яку рану наніс моєму серцю! Ну що ж, добивай батьків, а сам іди в бандити, в злодюги...

Мати заплакала ще дужче. Іван Кіндратович важко зітхнув і повільно заговорив:

— Федоре, я вперше у вашій хаті. Але я тут людина не випадкова, не стороння. Ти не думай, що мені тільки одне болить: щоб ти добрим фрезерувальником став. Це ще не все. Людиною треба стати, ось у чому головне. Такою людиною, щоб до тебе на вулиці радо здоровкались. Щоб кожному хотілось тебе за друга мати. Як от Максима, наприклад. Разом ви з ним росли, в одній школі вчилися, а зовсім різні... Я тобі не хочу мораль читати, та й соромно — ти вже дорослий. І не ображайся. На те й кують коня, щоб він не спотикався. Але запитати мені в тебе хочеться. Ану, скажи Федоре, чи думав ти коли-небудь над таким? От, скажімо, ти ледарюєш, горілку п'єш. А твій батько теж почне робити те саме. А потім я за ним. А далі

і всі робітники на заводі та всі колгоспники на селі... Що з цього вийде? Що їстимемо? В що одягатимемось?.. Думав ти про це коли-небудь чи ні?..

Федір мовчав. Матері він не боявся зовсім. Брехав їй як хотів і коли хотів. Перед батьком він був стриманий, але й з ним поводив себе вільно. Іван же Кіндратович викликав у нього почуття остраху й покори. Біля нього він почував себе, як маленький хлопчик біля велетня.

— Чого ж ти мовчиш, Федоре? — знову озвався Степ.— Думав ти про те, що я питаю, чи ні?

— Ні, не думав.

— І видно, що ні. А ось тепер ти й подумай, до чого це всіх нас привело б. Гарненько обмізкуй. Шкоди тобі від цього ніякої, а користь якась буде... А з Голдою тобі треба поговорити. Піди до неї і попроси, хай простить тобі твій ганебний вчинок.

— Іти просити?.. У Голди?..

— Авжеж, у Голди. Про це й мова. Ти її дуже образив, багато горя завдав. А дівчина вона гарна, чесна. Її вже на завод прийняли, електрозварницею стане.

Федір помовчав ще якийсь час, посопів і раптом рішуче заявив:

— Не буду я в Голди пробачення просити. Ще чого не вистачало.

Батько звів на Федора очі, і в них застрибали колючі вогники. Шкіра на обличчі і на шиї почала темніти. Повіки нервово затіпались. Він звівся з стільця, підійшов впритул до Федора і хрипло та люто кинув:

— Встань... сучий сину! Перед тобою — батько!..

Федір повільно встав. Стояли один проти одного, почувачи тепло грудей і облич.

— Якщо ти не попросиш у Голди пробачення, я вижену тебе з хати, як паршивого собаку!.. — прохрипів батько в обличчя синові.

Той заперечливо покрутив головою на тонкій, ніби дигачій шиї.

— Не можу я... мені соромно...

— Со-о-оромно?! — вереснув неприродним голосом батько.— А підлоту робити — не соромно? А горілку щодня жлуктити — не соромно? А з компанією нероб та гультяїв водитись — не соромно?.. Га?..

Федір ще ніколи не бачив свого батька таким розлюченим. Навіть тоді, коли трапилась та пам'ятна історія

в школі. Він злякано відступив на крок назад і білими, як папір, здерев'янілими губами прошепелів:

— Не могу я...

І тоді сталося те, на що ні сам Федір, ні його мати, ні тим більше Іван Кіндратович не сподівалися. Безсилий далі переконувати сина словами, батько відвів руку назад і з усієї сили лягнув його долонею по щоці. Федорова мати зойкнула істерично, кинулася, щоб стати між чоловіком і сином, але в її невеликого на зріст чоловіка раптом десь узялася сила, і він так штовхнув її, що вона полетіла на ліжку. Іван Кіндратович теж кинувся до нього:

— Що ви робите! Отямтеся. Що ви робите!..

Але Федорів батько втратив будь-який глузд і взагалі здатність розуміти що-небудь. Не тямлячи себе, він запустив пальці в густу і довгу Федорову шевелюру і потяг його до порога. Плечем садонув у двері так, що аж штукатурка посипалась, перетяг Федора через поріг і штовхнув з ганку.

— Іди під чотири вітри!..

Потім швидко повернувся до кімнати, упав грудьми на стіл і заплакав.

Що робилося в хаті потім, Федір уже не бачив. Тримаючись рукою за голову, яка боліла так, наче з шкіри вирвано було пучок волосся, пригнічений, морально знищений, він поплівся з двору, сам не знаючи куди.

Час ще не пізній. Але тут, на околиці селища, людей уже не видно. Вони сидять за білими ажурними фіранками під спокійним мирним світлом рожевих, голубих, зелених абажурів. Там, за кожним вікном, — своє життя, свої розмови, свої радощі й печалі. І нікого не цікавить, чи є на світі Федір, якого батько вигнав з хати, чи немає!

На центральних вулицях, навпаки, людей було багато. Але всі вони проходили повз Федора, зовсім не помічаючи його. Як і ті, що за вікнами, вони теж жили своїм життям. А він, побитий і бездомний, нікого не цікавив.

І тоді Федір ще раз цього вечора, але з більшою силою і більшим боєм у серці зрозумів: у нього немає друзів! Жодного друга такого, щоб до нього можна було піти і широко розказати про своє горе.

Хіба — Максим?... Але ні, до нього не можна йти. У нього ж тепер живе Голда, головний винуватець всього того, що скоїлось. А може, саме тому й треба було б піти до Максима? Перепросити Голду, повернутись додому, роз-

повідати про все батькам і знову зажити так, як жив досі? Треба ж десь і якимось жити!.. Правда, можна ще піти на Базарну вулицю, у жовтий будинок, переночувати, а завтра подумати, що робити далі. Але там уже, звичайно, всі п'яні. Муха теж, мабуть, п'яна і вішається на шию своєму Володі. А з Федора всі вони тільки поглузують, коли він хоч натякне їм, що його прогнали з дому.

Ні, на Базарну вулицю йти не можна. А до Максима Федір теж не піде. Тільки що він уже пережив одне пониження. А ще на одне не вистачить сил. Досить з нього!.. Він ось так ітиме і йтиме, поки його нестимуть ноги. А там, може, одумається, заспокоїться батько, піде шукати його по місту, знайде і поверне додому. Еге ж, це було б найкраще. Але Федір не був певний, що таке трапиться, і плився далі, то повертаючи в темні провулки, то виходячи на світліші і залюдненіші вулиці.

Раптом він кинувся в густу тінь будинку. Завмер біля темної стіни. Тротуаром не поспішаючи ішли Володя й Муха. Однією рукою хлопець підтримував дівчину під лікоть, а другою жестикулював, щось оповідаючи. З виразу Мушиного обличчя можна було легко визначити, що вся її увага прикута до Володі, до його слів.

Обоє вони були тверезі. Навіть Муха!..

Куди ж це вони йдуть?

Федір почекав трохи, потім вийшов з темряви і, скрадаючись, пішов назирці за Володею та Мухою. Серце його, здавалось, капало кров'ю. Мозок палав, аж туманився. Зараз він дико ревнував Муху до цього ненависного Володі. Раніше, коли Муха часто була з ним, коли легко підкорялась всіляким його бажанням, малим і великим, він особливо не задумувався над своїми почуттями до неї. Тоді він міг би навіть сказати: «Ну що ж, не буде Мухи, буде інша». Але зараз він почував, що іншої для нього не існує. Є тільки Муха, яку він в ці хвилини, може, втрачає назавжди.

Федір то підходив ближче до них, то відставав, але на таку відстань, щоб не загубити їх з очей. Ось Володя й Муха зупинилися біля кіоска.

Хлопець частує дівчину газованою водою з червоним сиропом. Наче для того, щоб надовше розтягнути Федорові муки, воду вони п'ють довго, роблячи між ковтками великі паузи, розмовляючи та весело сміючись. Потім Володя розплатився, знову взяв Муху під руку, і вони

пішли далі. А Федір плентався за ними, шаленіючи від безсилої люті, від чорних ревнощів.

Нарешті Федір зрозумів: Володя проводить Муху додому. Ось вони вже повернули в її провулочок, де за цегляним парканом з залізними ґратами стояв гарненький особнячок її батька, полковника у відставці. Федір згадав, що за весь час знайомства з Мухой вона жодного разу не запросила його до себе додому. Якимось він сам сказав їй, що хотів би побувати в неї, подивитись, як вона живе. Але Муха тоді відповіла: «Не треба, Фред, мій батько не любить, коли до мене приходять». Більше розмова про це ніколи не виникала. Федір задовольнявся зустрічами в жовтому будинку на Базарній вулиці.

Цікаво, чи поведе вона додому Володю? Федір з завмираючим серцем чекав відповіді на своє запитання.

Але що ж це таке? Вона таки запрошує його!.. Федорові не чути слів, але її рухи промовляють більше за будь-які слова. Муха бере Володю за руку і тягне його за собою у двір. Він, видно, відмовляється, але, зрештою, скоряється їй, і вони вузьенькою алейкою серед кущів і дерев ідуть до ганку. Там Володя щось доводить Мусі, але вона вже натискує кнопку дзвінка. В дверях промайнула постать огрядної жінки в домашньому халаті, мабуть Мушиної матері, і всі троє зникли за зачиненими дверима.

Так он воно що! Виходить, що Муха не хотіла, щоб саме він, Федір, побував у неї в хаті. Батько тут ні до чого. Батько — то тільки причина, щоб відмовити Федорові. А Володю майже силоміць потягла до себе і не побоялася батька!..

Але навіщо тепер про це думати? Ще одна катастрофа сталася протягом одного тільки вечора. Він втратив Муху. Та чи назовсім же втратив? Може, ще ні? Може, треба поговорити з нею? А про що?.. Навіщо він потрібен їй, особливо тепер, коли лишився без притулку і без копійки в кишені?..

І все ж Федір не знаходив у собі сили волі, щоб повернутись і піти звідси геть. Він бачив ніби чужими, сторонніми очима свою жалюгідну самотню постать під парканом. Але не міг зрушити з місця і стояв, стояв, плакаючи якусь для самого себе неясну надію.

Уже почав затихати вечірній гамір міста. Рідше з'являлись люди на тротуарах. В парку перестав грати оркестр. По зоряному небу поплив великий блискучий місяць, при-

гасивши своїм світлом вуличні ліхтарі. А Федір, як примара, стовбичив біля паркана і ламав у відчаї пальці на руках.

І він діждався.

Двері будиночка знову відчинилися. Крізь просвіт у паркані Федір бачив, що проводжати Володю на ганок разом з Мухою вийшов батько. Потім він повернувся до хати, а Муха провела Володю аж до хвірточки. Коли ж він пішов легкою ходою спортсмена, вона ще якусь хвилинку дивилася йому вслід.

Тоді Федір вийшов з своєї засідки і тихо покликав:

— Мухо!

— Ой, хто це?... — злякалася дівчина.

— Це я, Фред.

Страшенно здивована і все ще налякана, Муха відступила назад.

— Чого це ти тут... серед ночі?

— Мухо, я все бачив,— жалібно, тремтячим голосом промовив Федір.— Я стежив за вами.

— Стежив?! — Муха раптом вирівнялась, стала вищою.— А хто ж тобі дозволив за мною стежити?

— Це ненароком сталося. Я побачив тебе на вулиці, коли ти йшла з ним...

— Ну й що? — перебила дівчина нетерпляче й роздратовано.

— А як же я, Мухо?... — він підступив до неї ближче і зробив спробу взяти за руку.

Але вона знову відійшла від нього і стала в отворі хвіртки.

— Я тебе не держу на припоні.

— Мухо...

— Ну що, Мухо, Мухо!.. Набрид ти мені. Чуєш? Набрид. І всі ви там, як слимаки!.. Гидкі, противні. Бр-р-р.

— Це той... Володя тебе так?

— Ну, Володя, то й що? Він не такий, як ви всі...

— Я доберусь до нього!

— Ти?! — Муха ткнула пальцем в напрямку Федорових грудей і раптом розсміялася так, що аж її дрібні зубки блиснули проти місяця.— Ха-ха-ха!.. Та ти ж — боягуз!..

— Що з тобою, Мухо?

— Що зі мною?... Тобі не подобається моє знайомство з Володею? А мені подобається. І я не питатиму в тебе доз-

волу, щоб з ним зустрічатись. Роблю, що сама хочу... Ну, і на добраніч.

Навіть не подавши руки, Муха зачинила перед самісіньким Федоровим носом хвірточку, повернулася й пішла до хати.

Федір стояв приголомшений, розчавлений. Що той біль, якого йому завдав сьогодні батько! Ось де справжній біль! Наче серце печуть вогнем. Наче залізними кігтями рвуть тіло на шматки... Федір тяжко застогнав крізь туго зціплені зуби, обхопив голову руками і, погойдуючись з боку на бік, пішов, не знаючи куди.

Що ж тепер?.. Що залишається робити? Куди йти? З ким і про що говорити?.. Надворі ніч. Скоро погаснуть останні вогники у вікнах. Люди спокійно полягають спати. Тільки він блукатиме, як сновίδα, порушуватиме тишу порожніх вулиць самотніми кроками.

«Може, на вокзалі ніч пересидіти?» — промайнула думка. Коли, бувало, Федір з своїми друзями приїздив серед ночі на вокзал у ресторан, то бачив, як пасажири сплять на лавках, на чемаданах і вузлах. Нічого з ним не станеться, якщо одну ніч і він там переспить.

Але зараз же зляквся цієї думки. Досі заходив на вокзал добре одягнений, з грошима в кишені, вільно й незалежно сідав за стіл, недбало й вередливо замовляв питво і страви. А тепер у нього немає навіть карбованця. Та не вже ж йому доведеться, як отим пасажирам, всю ніч гнутись на лавці в неприродній і некрасивій позі, підпирати кулаком важку голову, кліпати сонно очима, коли проходить міліціонер, щоб показати, що тобі зовсім не хочеться спати? Ні, Федір нездатний на такі фізичні випробування. Його організм надто кволий і не загартований для того, щоб витримати ніч таких тортур. То куди ж, куди йти?.. Що робити?..

І тоді знову на думку спали Максим та Голда.

Він таки піде і попросить пробачення у тієї циганки. Скаже, що не впізнав її тоді на базарі. Чорт з нею, хай уже вона вдовольниться кількома його словами. Він скаже ті слова. Зате потім піде прямо додому, де його чекає м'яке й тепле ліжко і спокійний безтурботний сон.

І Федір вже як людина, у якої є певна мета, рішуче попрямував до Максима.

2. ТРОЯНДИ І ЗАПИСКА

Квитків уже не було, але біля каси і навколо великого круглого приміщення цирку з брезентовим конусом даху юрмилися і гули люди. Намагались правдами й неправдами потрапити всередину. Не обов'язково сидіти. Можна й стоячи подивитись виставу.

У натовпі сновигали жваві, як в'юни, хлопчачки. Оглядаючись на міліціонера, з-під поли перепродували куплені задалегідь квитки. Люди атакували кабінет директора, умовляли, кричали, показували якісь папірці, з яких виходило, що директор, хоч би він луснув, повинен був знайти для них місце в цирку.

На спітнілому обличчі директора можна було прочитати, що він щасливий. Лаються люди? Нехай лаються, йому таке чути не вперше. Просять? Ну що ж, і просьби він чує щодня. Гірше було б, коли б не лаялись і не просили. Це означало б, що цирк «горить». Було в нього й таке. Бувало, пришлють халтурників, ось тоді сиди й радій кожному ще одному проданому квиткові. В цьому сезоні зовсім інше. Артистичний колектив підібрався такий, що серцю втішно. Один номер хороший, а другий ще кращий.

А серед усіх виділяється клоун-акробат Марко Баніт, артист багатожанровий, красивий у роботі, невтомний на веселі вигадки. Є циркові артисти, які на трьох-чотирьох номерах їдуть все своє життя. А Марко Баніт не тільки глядачів, а навіть свого брата артиста часто дивує новими захоплюючими номерами. В своїх інтермедіях, клоунадах, репризах він часто використовує місцеві факти життя, до яких глядачі аж ніяк не можуть лишатись байдужими. Нічого й казати, що добра половина глядачів прагне потрапити в цирк саме заради Марка Баніта.

Директор задоволений. Але й витримувати нескінченні атаки він уже не в змозі. Тому він залишає в кабінеті свого заступника, а сам іде трохи відпочити та дихнути свіжим повітрям.

Але й надворі душно від величезного юрмища. Майдан біля цирку гуде, мов ярмарок. Тут можна побачити кого завгодно: і юнака з засмаглими відкритими грудьми, і літню вусату людину, і жінок різного віку, і підлітків. Кого тільки не захоплює циркове видовище, де в химерно-яскравому світлі прожекторів протягом кількох годин показують своє мистецтво сміливі, дужі і красиві люди!

Вже пролунав другий дзвінок, коли в натовпі з'явилося ще двоє: Максим і Голда. Такі ж постійні відвідувачі цирку, як і Максим, привітали його помахами рук та дружніми вигуками. Але Голду бачили тут вперше. Здивовано проводжали її очима, обмінювались короткими репліками.

— Красуня яка!.. Хто вона?

— Дуже на циганку схожа. А очі!.. Ти помітив, які в неї очі?

Жартівники мали нагоду почесати язика.

— Маленька, як куріпочка.

— Нічого, до весілля підросте.

Справді, тільки по обличчю можна було здогадатися, що Голда — циганка. На ній не було рясної картатої спідниці, гаптованої кофти і незмінної хустки, китиці якої звисали аж до колін. Не було й барвистого намиста та дукатів на шиї. Голда прийшла в цирк у звичайному платті, яке їй купила Максимова мати, Оксана Семенівна.

Після трагедії, що сталася в Дикому яру, утік старий Нур, зникли десь рештки колишнього забору. Коли поховали Романа, Голда кілька днів не виходила з кімнати. Дівчина без кінця плакала, нічого не хотіла їсти, нікого до себе не пускала і такою своєю поведінкою дуже налякала Максима та його матір. Вони вже радились між собою, чи не звернутись до лікарів.

Але одного разу Голда сама вийшла з своєї кімнати. Пішла до крана, ретельно вмилася холодною водою, посиділа самотньо в садку, потім повернулася до хати і запитала:

— Що ж мені тепер робити?

Вона це запитала так, ніби й не було розмов про завод, про ту кімнату, в якій вона вже живе. Було схоже, що вона тільки-но прокинулася від довгого сну.

— Голдо, — сказав їй Максим, — того, що сталося, не поправиш. Повертатися до старого життя тобі не можна. Та, власне, й повертатися нікуди. Скоро від циганських таборів і сліду не залишиться. Давай почнемо будувати твоє життя по-новому. Житимеш у нас, працюватимеш на заводі, як ми й домовились.

Оксана Семенівна також приєдналась до розмови, намагалася зігріти дівоче серце теплими, добрими словами.

— Ти мені рідною дочкою будеш, Голдо. Я тебе грамоті навчу. Вчитись підеш... Нікуди ми тебе від себе не пустимо.

Кінчилось тим, що Голда таки залишилась жити в Бондарчуків. А трохи згодом Максим разом з Іваном Кіндратовичем влаштувати її, як вона й хотіла, ученицею в бригаду електрозварниць, якою керувала дівчина в червоній косинці Ліда Чугай.

Зовсім нове життя настало для Голди. Вдень робота. Увечері — навчання. Не тільки Оксана Семенівна, але й Максим сидів з дівчиною над букварем, учив, ніби маленьку першокласницю, виводити палички та кружечки у зошиті в три лінійки. Коли вона стомлювалася з незвички, він читав їй книжки, газети. Уже двічі був з нею в кіно. А тепер вирішив ще і в цирк повести.

Квитки Максим купив заздалегідь, тому протискувався до вхідних дверей сміливо й рішуче, тримаючи близько біля себе Голду, щоб ніхто її не штовхув або не придавив. Біля дверей стало ще тісніше. Маленька Голда загубилася серед широких спин, плечей у густій юрбі. Максим поставив її перед собою, взяв за обидві руки вище ліктів. Руки у неї були тоненькі й теплі. До Максима раптом закралася думка, що добре б ось так іти й іти, тримати Голду за руки і відчувати їхнє тепло.

Здавалось, що всі ряди вже заповнені, але глядачі сунули й сунули. Розсідались, перегукувались. Дівчата в білих фартушках жваво торгували поміж рядами морозивом. В оркестрі музиканти пробували струни. На ще приземнену арену раз у раз вибігали уніформісти, поправляли килим, перевіряли гімнастичні прилади та знаряддя і зникали за лаштунками, мовчазні й загадкові. Під куполом над головою нерухомо висіли блискучі трапеції, якісь хитромудрі механізми, таємниця яких розкривається глядачами лише під час вистави.

Голда дивилася на все це захоплено. Ще маленькою по ярмарках вона бачила циркові балагани. На дерев'яних підмостках вихилялись і щось вигукували люди з намазаними обличчями.

Тут мало бути щось зовсім інше. Недарма ж сюди прийшло так багато людей. Недарма її привів сюди Максим. Максим не повів би її туди, де погано.

Але ось пролунав і третій дзвінок. Мало помітні досі прожектори залили м'яким яскравим світлом круглу чашу арени, застелену великим барвистим килимом. Уже в цьому Голді вчулося щось урочисте, святкове. Вона ши-

роко відкрила свої великі очі, які раптом спалахнули радісним блиском, і схопила Максима за руку.

— Що це буде?

Він засміявся щасливо, сам сповнений передчуттям чогось незвичайного й красивого.

— Ти зараз побачиш!..

Заграв оркестр злагоджено і дружно. З-за червоної оксамитової завіси з позолоченими китицями вийшов високий, стрункий чоловік у строгому чорному костюмі з рожевими лацканами і, високо піднявши свою гладко причesanу голову, голосно привітався:

— Добрий вечір, товариші. Починаємо виступ артистів нашого цирку!

Оркестр на мить замовк. Але зненацька в повітрі завихрився нестримний каскад звуків. Відкрилася завіса, і на арену двома рядами вийшли люди в білому, голубому, рожевому, сріблястому, золотистому. Легкий одяг підкреслював красиві форми молодих, тугих, мускулястих тіл. Обходячи арену, артисти високо піднімали руки, вітаючи глядачів, як своїх найближчих друзів. Цирк гримів від оплесків. Ніби маленька дівчинка, радісно сміючись, плескала в долоні і Голда. А Максим жадібно вдивлявся в обличчя кожного артиста, в кожен його рух, намагаючись нічого не пропустити.

Не вийшов, а вилетів на арену, як легкий м'ячик, клоун. На голові у нього була нібито звичайна, але все ж чимось не схожа на звичайну картата кепочка. Широкий, що не сковував рухів, костюм робив постать клоуна не карикатурною, а лише смішною. На ледь підфарбованому обличчі чітко виділялися великі й широкі брови — одна біла, друга чорна.

— Марко Баніт!.. Марко Баніт!.. — полетіли вигуки по рядах знизу і до самої гальорки, і глядачі ще дужче захвилювалися, загули, заплодували в єдиному пориві.

А все, що творилося на арені далі, здалося і Голді, й самому Максимові якоюсь казкою, де реальне перепліталося з фантастичним і неймовірним. У повітрі літали легкі, як метелики, гімнасти. На арені переверталися акробати. З войовничими вигуками мчала по колу група джигітів. По натягнутій дротині, ніби по землі, бігали дівчата в білосніжному одягові, і здавалось, що це їм не коштує ніяких зусиль... Важко сказати, чого у всьому цьому було більше: сміливості, відваги, краси чи веселоців. Кожен новий номер вражав глядачів своєю несподіванкою. А все

це разом зливалося у могутній водоспад рухів, кольорів, звуків.

Марко Баніт майже не залишав манежу. Поки джигіти перепочивали, він дуже кумедно видерся на білого коня-красеня, показуючи свою цілковиту безпорадність в цьому сміливому виді спорту. Але потім виробляв такі акробатичні номери на спині покірного коня, що глядачі охнули від здивування. Разом з повітряними акробатами він з трапецій падав на туго натягнуту сітку, ходив по канату, жонглював своєю кепочкою, одним ботинком і паличкою з загнутим кінцем, на якій він також умів грати, як на скрипці. А в перервах між номерами Марко Баніт розповідав смішні історії та розігрував короткі веселі сценки з уніформістами. З глядачами він також умів розмовляти, як з своїми партнерами. Коротенькі репризи він будував так, що в них брали участь усі глядачі, вони мимоволі самі перетворювались на артистів і були цим надзвичайно задоволені.

Після антракту в другому відділі Максим сказав Голді: — Мені здається, що Марко Баніт кілька разів глянув на нас з тобою якимось особливо. Ти не помітила?

Ні, вона була аж надто захоплена і схвильована всім тим, що пройшло перед її очима, щоб помічати ще щось.

Але Максим не помилився. В одній з своїх клоунад Марко роздавав декому з глядачів квіти. Робив він це з жартами та примовками, перебігаючи від ряду до ряду. Ось він опинився біля Максима та Голди. Дівчині дав букет чудових троянд. А Максимові сунув у руки якийсь папірець, цілком виразно сказавши при цьому:

— Це вам, Голдо. А це, Максиме, вам.

Хлопець занімів від здивування. Поки він отямився, Марко Баніт був уже в іншому ряду. Вже там навколо нього чувся сміх та веселий гамір.

Те, що сталося, навіть не схоже було на правду. Але ж і Голда, і Максим цілком ясно почули, що Марко Баніт назвав їхні імена. У неї в руках були квіти. У нього — папірець.

Максим розгорнув його, прочитав:

«Шановний Максиме! Ви, звісно, здивовані. Прошу після вистави зайти до мене в гримувальню. Там вам все стане ясно. Поговорити нам з вами конче потрібно. Ваш Марко Баніт».

Це було щось таке, чого Максим не міг досягти своїм розумом. Він розгублено кидав погляди то на записку, то на Голду, то на Баніта, який уже знову перекидався на арені. Що означала для нього ця записка? Звідки Марко Баніт знає його і Голду?..

Максим уже не міг стежити за тим, що відбувається на арені. Йому хотілося, щоб все це швидше закінчилось. Подумати тільки: ще якихось десять-п'ятнадцять хвилин — і він буде у гримувальній відомого артиста цирку!

— Голдо, чи я не сплю? — звертався він до дівчини. — Ущипни мене, щоб я прокинувся.

Вона сміялася, не розуміючи його душевного стану. Бачила, що Максимові дуже радісно, і в самій від цього серце аж співало.

Нарешті вистава закінчилась. Глядачі неохоче розходились, ще збуджені баченим, чути́м і пережитим. Арена знову потонула в півтемряві. Погасли прожектори. Але це ніби ще дужче підкреслювало: тут тільки що було веселе свято, свято людської краси і сили.

Максим з Голдою теж вийшли з цирку і пішли шукати дверей до гримувальні. Вони потрапили спершу у вузький і довгий коридор. Їм зустрічалися незнайомі і такі звичайні обличчя, що Максимові стало навіть прикро: як вони можуть бути тут, у цьому святилищі! Але це були артисти, які тільки що в блискучому одязі на арені й під куполом цирку показували своє мистецтво. Одного з них, Михайла Бову, Максим впізнав. Але запитати в нього, де гримувальна Марка Баніта, не насмівся. Аж надто вже вишукано одягнений Михайло Бова кинув на Максима байдужий, відсутній погляд.

Але Марко Баніт уже йшов легкою ходою назустріч гостям.

— Радий, дуже радий бачити вас у себе. Ховатися з своєю радістю не буду,— сказав він і, взявши Максима та Голду під руки, повів їх до себе.

Кімнатка була невелика, квадратова і нагадувала майстерню художника. Стояли скульптурні погруддя. Лежали й сиділи ляльки. На стінах висіли маски, картонні голови різних звірів тощо. Біля однієї стіни стояло велике дзеркало, в якому можна було бачити себе на повний зріст. Поруч — не нова вже канапа, кілька стільців. Так, це справді була не просто гримувальна, а майстерня художника арени. Може, саме тут, перед цим дзеркалом,

Марко Баніт і створював ті образи, які він потім так майстерно показував на арені цирку.

Артист запросив гостей сідати, а сам почав ходити по своїй маленькій кімнатці. Здавалось, він був схвильований наступною розмовою не менше, ніж Максим. Навіть говорив спершу якомсь нескладно, уривками.

— Ви здивовані?.. Звідки я вас знаю, так? Дуже просто: я був у міліції після того, як ви забрали з'їдти Голду і пішли. Розпитав про вас, і мені розказали. А чому розпитав? Бо бачив вас на пляжі. Правду кажу, захоплений! Чудова робота. Де ви навчилися цьому?

Приголомшений такою зливою повідомлень, пояснень і запитань, Максим розгублено промовив:

— Я з дитинства люблю цирк... Сам і в гуртках навчався. Спершу у школі, потім у клубі. Хочеться стати справжнім акробатом.

— То ви станете ним. Щоб поговорити з вами про це, я хотів піти до вас додому. Але добре, що ви самі прийшли в цирк. Вам тут не глядачем треба бути, а артистом.

— Але ж...— почав було Максим. Він хотів сказати, що надзвичайно радий цій зустрічі, що він справді мріє стати артистом цирку, та тільки не знає, з чого почати цей шлях.

Однак старий клоун зрозумів те «але ж», як заперечення, як вияв нерішучості з боку Максима, і з обуренням підкинув брови — одну білішу, другу чорнішу.

— Ніяких «але»! Знайте: я не заспокоюсь, аж поки не побачу вас на арені цирку. Прийде час, і тисячі глядачів ламатимуть двері, щоб хоч одним оком глянути на акробата Максима Бондарчука. Максиме, дорогий мій, ви навіть не уявляєте, який успіх чекає на вас. А головне — яку радість і яку користь принесете ви людям своїм мистецтвом...

Максим дивився на Марка Баніта затуманеними від щастя очима і все ще не вірив: невже з ним ось так розмовляє сам Марко Баніт, заслужений артист республіки, знайомство з яким завжди здавалося Максимові недосяжною мрією? І невже справді він бачив у ньому, Максимові, щось таке, що змусило його говорити з таким твердим, гарячим переконанням?

— Спасибі вам на доброму слові,— сказав він Банітові.— Але я таки справді зараз такий схвильований. Ну, просто приголомшений! Не знаю, що й сказати вам. Це ж не так одразу: взяв і зробив усе інакше, ніж було

сьогодні. Тягне мене в цирк, а що з нього вийде, не знаю.

— Ви ще вагаєтесь, друже?..— вигукнув Марко Баніт.— Яке ви маєте право вагатись? Послухайте, що я вам скажу. Кожна людина повинна робити те, що приносить найбільшу користь нашому народові. Тільки те!.. Одному дано бути шахтарем, таким, як Ізотов, Стаханов і Мамай, другому — металургом, як ціла династія Коробових, третьому, четвертому — письменником чи художником, а вам, Максиме,— артистом! Ви станете одним з тих, хто фізкультуру і спорт підносить до мистецтва. Тисячі юнаків; дивлячись на вас, прагнутимуть стати такими, як ви. А це — багато значить. Для того й існують зразки, щоб на них рівнялись... Ні, Максиме, вагатися вам аж ніяк не можна. Скажіть, що треба зробити мені, щоб допомогти вам? Ви — комсомолец? Ну, от і добре. Я разом з вами піду у ваш комітет комсомолу. Треба буде — до дирекції заводу підемо. Але пам'ятайте, що не вторований шлях відкривається перед вами. Ні, ви почнете дертись на круту гору, як альпініст, що вперше бере незнайомий пік. Буде важко. Будуть розчарування і падіння. Готові ви до цього?.. Чи готові ви на подвиг, не одноразовий, а щоденний, який триватиме все ваше життя?..

— Я не боюся труднощів, я вмю добиватись того, чого захочу,— сказав Максим, ніби загіпнотизований словами Марка Баніта.

— Ну от і добре... Радий, дуже радий за вас.

Баніт підійшов до Максима, поклав руку йому на плече.

— Усе, що знаю, я передам вам. Моя старість буде радісною.

Щось здригнулося в голосі Марка Баніта. Максим мимоволі пильніше глянув йому в обличчя, помітив дрібні зморщечки під очима і навколо рота. Тепер уже не відомий і чарівний артист стояв перед ним, а звичайний собі чоловік, щирий, простий і добрий, якому властиві, як і всім людям, і свої радощі, і свої болі.

Максим ніяк не міг заспокоїтись. Губи його смикала нервова посмішка. Хотілося без кінця згадувати кожну найменшу деталь розмови з Банітом. Хотілося, щоб Голда ще й ще раз підтвержувала, що сама доля іде йому назустріч, що таке може трапитись тільки один раз на віку, що треба негайно оформляти перехід у цирк, поки Марко Баніт не виїхав в інше місто.

— А хіба він виїде? — раптом запитала Голда.

В її запитанні Максим нічого, крім звичайної цікавості, не вловив і з непослабним запалом пояснював:

— Аякже! Він усе життя переїздить з місця на місце. Так живуть усі циркові артисти. Треба ж, щоб їхнє мистецтво побачило якнайбільше людей!

— То це і ти з ним поїдеш? — знову запитала Голда.

— І я поїду. Ти ж чула, як він сказав: що сам знає, те й мені передасть. Тепер він моїм учителем стане.

І знову Максим розповідав Голді, який він щасливий. Не хтось інший, а саме Марко Баніт буде його вчителем і тренером. Але й Максим його не підведе, виправдає його довіру.

Максим не звернув особливої уваги на те, що Голда після його відповіді на останнє запитання раптом змовкла. Уже не радість за його успіх, а смуток заволодів її серцем. Що то був за смуток, Голда ще не могла собі пояснити. Просто їй стало дуже прикро, що Максим, який досі приділяв їй стільки уваги, раптом ніби забув про неї. Забув, що й вона є на світі. Навіть не цікавиться, як же вона себе почуватиме, коли він поїде. Правда, коли б він запитав у неї про це, то вона й відповіді не зуміла б. Але він і не питає. І тому серце її ніби огорнулось туманом.

Іде поруч з Максимом, немов здалеку слухає, що він говорить, а сама думає про своє. Не стало Романа. Зник батько. Остаточо розсипався табір. Чула: кілька підвід подалися кудись на південь. А вона ось іде вечірньою вулицею гомінкого міста з Максимом. Але така ж самотня, як і тоді, коли б опинилась одна вночі серед пустельного степу. Що до неї Максимові? У нього свої турботи і радощі! Її влаштували на завод. Їй дали притулок. Начебто потурбувались про неї. Але їй не дали тепла, постійної людської уваги, дружби і ще чогось більшого, до чого прагнуло її молоде і пристрасне серце.

Сьогодні, коли вони заходили до цирку, Голді здалося, що Максим якимось по-особливому тримав її за плечі. В цирку сиділа і почувала ті місця, де доторкнулись його руки. Але то, мабуть, їй тільки так здалося. Бо ось зараз Максим іде зовсім байдужий до неї. Захоплено щось розповідає. Та Голда певна, що коли б поруч з ним ішла не вона, а хтось інший, він розповідав би так само захоплено...

Голда помилилася. Саме з нею, а не з кимось іншим ді-
лився Максим своєю радістю. І коли раптом помітив, що
з дівчиною щось коїться, спохватився:

— Ти не слухаєш мене?

— Мені сумно, Максиме,— відповіла вона.

Він нахилився до неї.

— В такий вечір — і сумно! Хіба тобі не сподобалося в
цирку?

— Ні, там було гарно. А зараз сумно...

Помовчала трохи й озвалася знов:

— Але ж ти ще не скоро поїдеш?

І лише тепер Максим збагнув той душевний стан, в яко-
му перебувала Голда, і в думці вилаяв себе. Як же йому
не соромно! В дівчини ще не загоїлися рани, яких їй так
жорстоко завдала доля, а він тут розходився з своїм осо-
бистим. Наче очманів зовсім. Ех, Максиме, Максиме! А ти
думав про себе, що ти чуйна людина. А серце в тебе, вияв-
ляється, егоїстичне. Ти забув про дівчину, долю якої сам
же взяв у свої руки.

Максим зупинився, уважно глянув Голді в очі. В них
було страждання.

— Не тривожся, Голдо, я не залишу тебе напризволя-
ще.

В його голосі було стільки теплоти і співчуття, що вона
посміхнулася довірливо й наївно, як дитина. Він в якомусь
бездумному пориві притиснув її вузенькі плечі до своїх
грудей і зразу ж відхилився, наче злякався чогось. Але в
ту коротку мить відчув, що й вона відповіла йому на той
рух. Потім так само, як і він, відсахнулася від нього. І кож-
не заховало в серці якусь таємницю.

У хаті на них чекав Федір Головань.

Коли Оксана Семенівна відчинила двері, він з пригні-
ченим, винуватим виглядом важко і втомлено встав із
стілця. Плечі його були опущені, руки гоїдалися, як ві-
рвочки.

— Здрастуйте,— сказав хрипло і кашлянув.

Максим зайшов у хату, Голда зупинилася в дверях, не
знаючи, що їй робити далі. Сполоханий, але разом гострий
і насторожений погляд її сковзнув по Федоровому облич-
чю, яке було сіре, мов земля, і здавалось ще худішим, ніж
завжди, потім перескочив на обличчя Максима і Оксани
Семенівни. Голда ніяк не могла зрозуміти, чому в цій ха-
ті серед ночі опинився той, хто став причиною її непо-

правного горя. Адже коли б її через цього Федора не затримала міліція, може, й не сталася б трагедія в таборі, може, й не вбив би її батько Романа. Але її не було на той час у таборі. Вона прийшла пізно. Прийшла тільки для того, щоб побачити, як назавжди закрилися Романові очі. І в усьому цьому винен тільки він, цей ненависний вузьколобий слизняк! Чому ж він тут? Чому не дає їй спокою навіть після того, що сталося?..

Не розумів цієї несподіваної появи і Максим. В цеху вони майже не розмовляли між собою. Федір увесь час винувато ховав очі. А коли траплялося на якусь коротку мить зустрітися поглядом, то в Федорових очах з'являвся страх. Чого ж він прийшов зараз? Що привело його сюди серед ночі?..

Загальну гнітючу мовчанку порушила Оксана Семенівна.

— Ось... Федір...— сказала вона.— Вже дві години чекає.

— Еге ж, я давно вже...— підтвердив Федір.— Я зараз піду... Я прийшов, щоб сказати Голді, що... Я тоді на базарі не впізнав її... І ще я п'яний був...

Голда раптом зіщулилася вся. Великі очі її спалахнули таким лютим вогнем, що Максимові стало страшно за неї. Вона підскочила до Федора.

— Ти брешеш, брешеш, вузьколобий!.. Я ж бачила твої погані очі, ти глузував з мене! Ти лютий, отруйний, як гадюка!.. В тобі палає чорний вогонь!

Вона вхопила Федора за груди і почала трясти, хоч і сама вся тіпалась біля нього, сиплячи лайкою та прокльонами.

Максим кинувся до Голди, насилу одірвав її від Федора.

— Заспокойся, заспокойся, Голдо... А ти йди,— кинув він Федорові і так глянув на нього, що той мимоволі увібрав голову в плечі.— Іди і не приходь більше отаким... брехливим. Тебе ж наскрізь видно.

Те, що сталося, не дуже збентежило Федора. «Ну що ж,— думав він, ідучи додому,— не захотіла пробачити, той не треба». Головне, що він вволив батькову волю і тепер уже спокійно може повернутися додому. Правда, Голда лаялась, ображала його, але цього, окрім Максима та його матері, ніхто не чув і не бачив. Отже, не велике горе!..

Але ж і гарна вона, ота Голда! Струнка, туга, як яблуко.

На щоках полум'я. А очі! Таких очей Федір ще ні в кого не бачив.

І він відчув, що заздрить Максимові. Бач, як облагодив дільце! Тут справжні трагедії відбуваються, а він тим часом робить своє, прибирає до рук та приборкує дику циганку, з якою хоч будь-кому не соромно показатись на люди! І на новосілля до Івана Кіндратовича зумів затягти, і в міліцію побіг, а тепер уже й зовсім додому забрав. «Ось як треба, Федоре! — докоряв сам собі. — І люди похвалять, і сам у виграші, та ще і в якому!»

І знову Голда не виходила з голови. Так і стояла перед очима у квітчастому платті, яке щільно обгортало її невисоку струнку постать, з лютим блиском в очах і з полум'ям на щоках.

Тільки коли підходив до дому, думки повело в інший бік. Що там батько з матір'ю роблять? Чи пішов уже Іван Кіндратович, чи, може, й досі сидять всі разом та радяться, що робити з безпутним Федором? Еге ж, краще було б, якби Іван Кіндратович ще в них сидів. Тоді б і він дізнався, що Федір таки пішов до Голди. І не тому пішов, що батька злякався. А тому, що справді усвідомив свій поганий вчинок. Ось як Федір повернув би справу!.. Та він так і поверне. Хай предки заспокояться і йому дадуть спокій.

А ось Голді він таки не дасть спокою, спробує завоювати її прихильність. Чого тільки не буває в житті. За короткий час он скільки всіляких подій трапилось. Муха відштовхнула його від себе, віддала перевагу якомусь Володі. Максим, мабуть, таки піде з заводу в свій цирк і виїде з міста. А Голда лишиться тут. І він, Федір, теж тут. От і можна буде спробувати. Хіба не буває так, що юнак і дівчина спершу стають мало не ворогами, а потім закохуються одне в одного. В книжках про таке пишуть, значить, буває...

Федора зустріли дома так, що він і не сподівався. Не встиг постукаючи в двері, як на поріг вибігла мати та так і повисла в нього на шиї, обливаючись радісними слізьми.

— Прийшов? Прийшов, синку?.. Повернувся? — квилала вона. — Синочку ти мій єдиний! У мене вся душа зболілася, я мало не померла від горя... Батька немає, пішов шукати тебе. Він більше не буде з тобою так... Сам плавав, як дитина...

— А Іван Кіндратович? Він що?.. — нетерпляче запитав Федір. Його менш за все схвилювало повідомлення про

батькові сльози, хай плаче, якщо в нього рука піднялася. Хотілося дізнатись, чи не думає прогнати його від себе Іван Кіндратович.

Ні, виявляється, не думає. Навпаки, він сказав, що хоч і дуже зіпсований Федір, але з нього можна людину зробити, і він, Іван Кіндратович, допоможе в цьому Федоровим батькам.

Одержавши таку інформацію від сердобольної матері, Федір одразу ж заспокоївся. Все ставало на своє місце.

А невдовзі прийшов і батько. Він теж зрадів синові, бо чого тільки не передумав, шукаючи його по місту. А ще дужче зрадів, коли дізнався, що Федір був у Голди і таки попросив у неї пробачення.

Правда, Федір не сказав усієї правди. По його виходило, що хоч Голда ще й гнівається трохи, але вона вже майже пробачила йому. Та, зрештою, то вже її справа. А він своє зробив.

3. ДВІ ЧЕРВОНІ КОСИНКИ І ЗЕЛЕНИЙ БЕРЕТ

Федір кліпнув очима, впіймав поглядом стрілки годинника і схопився як ошпарений. Боже ти мій — проспав на роботу! Тільки цього ще бракувало! До півночі колотився, товкся по місту, як Марко по пеклу, забрів до Максима і Голди, потім ще й дома довго не лягав, і ось тепер маєш — проспав. Правда, якщо не вмиватись, не снідати, то можна ще й встигнути, поки вахтер у прохідній будці не замкне дошку з номерками.

Блискавично одягся, натяг на голову свій незмінний зелений берет і побіг. Мати щось кричала йому навздогін, здається, щоб захопив сніданок, але він навіть не оглянувся. Тільки на заводському дворіщі витер з лоба гарячий піт.

Федора турбувала зустріч з Іваном Кіндратовичем. Якою вона буде після того, як бригадир побачив, що твориться в їхній хаті? Але бригадира не було. Може, до начальника цеху пішов, а може, в конструкторське бюро. Можна ставати до верстата й працювати.

Та раптом Федір завмер з роззявленим ротом, наче його хтось несподівано торохнув кувалдою по лобі. На Максимовому верстаті працював не хто інший, як Володя. Той самий Володя, заради якого Муха прогнала Федора від себе!

Та невже це правда? Як же це могло трапитись?.. Володя там, у тій компанії, і Володя — тут, у цеху за верстатом. Здуріти можна!.. Здуріти не здуріти, а подумати є про що. Може, цей Володя близько знайомий з Іваном Кіндратовичем? Може, він уже розповів йому про гульбища на Базарній вулиці?

Оце так потрапив в оточення! Хоч світ за очі тікай! Федір підійшов до Володі.

— Ти?..— спитав коротко і хрипло.

Володя підняв очі, посміхнувся.

— Я... Здоров, Фред. Ти, мабуть, дуже ображений на мене?

— За віщо?

— А за Муху.

— А-а...— Федір запнувся. Звісно ж, що ображений. Навіть не ображений, а живцем з'їв би цього Володю. Але зараз його цікавило інше...— Як же це вийшло, що ти тут?.. І там?..

— Що ж тут дивного? Адже ти теж — і тут і там,— тепер уже не посміхнувся, а голосно розміявся Володя, і Федір мимоволі звернув увагу на його міцне, чітко окреслене, рівно засмагле обличчя, на веселі, каштанового кольору чоловічки в очах і ще дужче зненавидів його. Не знаючи, про що ще можна запитати зараз Володю, повернувся й пішов до свого робочого місця.

А той продовжував працювати — спокійно, впевнено й швидко, наче нічого й не сталося, наче Федір і не підходив до нього і не було цієї коротенької розмови.

До служби у Військово-Морському Флоті Володя вже працював у бригаді Івана Кіндратовича. А після демобілізації знову повернувся на своє робоче місце.

З Мухою він познайомився, як це нерідко буває, зовсім випадково. Блукаючи по місту, набрів на танцювальний майданчик у парку. Зупинився біля нього без особливої цікавості. Але зненацька звернув увагу на струнку, тоненьку дівчину. Підійшов до неї, запросив до танцю. Поки танцювали, познайомились. Вона назвалась студенткою. Він повірив. А пізніше дізнався, що її не прийняли до театрального інституту. Живе з батьками. Батько — полковник у відставці.

Два вечори Володя з Мухою зустрічались у парку, а на третій вона запросила його в ту компанію, де був Федір. Володя жахнувся, коли побачив, куди він потрапив. Пер-

шим його бажанням було піти геть і ніколи більше з цією дівчиною не зустрічатись. Та він уже не міг залишити Муху. Хоч і мало знав її, але вже щось зв'язувало його з нею. Та й поводитись вона в цій компанії не так, як інші.

Під час чергового божевільного рок-н-ролу обоє вони, змовившись, залишили прокурену вонючу кімнату. По дорозі Муха розповіла Володі про Фреда — хто він і де працює.

— Невже тобі подобається бути серед отих п'янюг? — допитувався Володя. — Горілка, тютюновий дим, що й не дихнеш, п'яне базікання...

— Я люблю потанцювати, повеселитись, — пояснила Муха.

— Але ж можна танцювати й веселитись на свіжому повітрі. А якщо вже так хочеться випити чарку доброго вина, то не обов'язково йти в оте кубло. І потім... хіба це так приємно — пити, Мухо? Ти ж така гарненька, тендітна. Не личить якось.

— Я не напиваюсь доп'яна, — сказала дівчина і, як пташеня, схилила голову, заглядаючи Володі в обличчя. — І звикла вже трохи...

Володя щиро зареготав, бо це було справді смішно.

— П'яницею стала, чи що? Оце так утнула! А потім ще — Муха! Ну, чого ти — Муха? Є в тебе людське ім'я.

— Є, Муся, — просто пояснила дівчина. — Це мене Фред Мухою назвав, а потім й інші почали. Не всі, звісно. Ті, що там... — Вона кивнула головою назад через плече. — Дома й не знають зовсім, що мене Мухою зовуть.

Потім вона запросила Володю до хати.

— Тільки ти не кажи моїм, де ми з тобою були, — попросила вона Володю, коли вони стояли вже на порозі.

— Якщо більше не підеш туди, то не скажу, — поставив умову Володя.

— Ні, не піду, — хитнула вона головою, і кучері гойдалися, як піняві морські хвилі.

Поки Володя сидів у Мусі, він переконався, що батьки її — люди порядні, що й сама вона вдома не схожа на ту, що буває в жовтому будиночку на Базарній вулиці. Хоч правда, вона й дома була вередливою, примхливою дівчиною...

З маленької дерев'яної конторки начальника цеху ви-йшов Іван Кіндратович. Федір аж зіщулився, побачивши його. Подумав: «Зараз почне морочити голову». Але Іван Кіндратович тільки спитав, підійшовши:

— Де ночував, Федоре?

— Дома ночував, Іване Кіндратовичу,— відповів той і, щоб попередити всі можливі атаки, зараз же поспішив додати:— Я і в Голди був. Говорив з нею...

Іван Кіндратович глянув недовіжливо:

— Правду кажеш?

— Правду.

— Ну гаразд, гаразд... Ти зробив, як належало,— перебив Степ, не дослухавши. В його очах промайнуло задоволення.

Протягом робочого дня між бригадиром і Федором виникали тільки короткі ділові розмови, в яких Іван Кіндратович поводив себе з хлопцем, наче нічого й не сталося. Це вселяло в серце Федора спокій та навіть радість. Тепер уже він згадував важку сцену вдома, своє блукання по місту, дуже неприємну й принизливу для себе розмову з Голдою та Максимом як щось не варте того, щоб хвилюватись та каратись докорами совісті.

На думку спадало зовсім інше.

Стежачи за ходом фрези, за синюватою металічною стружкою, що скручувалась і падала додолу, Федір разом з тим, ніби живу, бачив Муху. Ось її ніжно-біле, чисте-чисте обличчя, яке, коли розчервоніється, стає схожим на пелюстки рожевої квітки. Ось маленькі червоні губи і дрібні зубки, рівні й блискучі, як краплини роси під вранішнім сонцем. Ось її стрункий тоненький стан. Коли вона одягає біле плаття, то стає схожою на легкокрилого метелика. Що й казати, таки гарна, бісова дівчина!..

Але поряд з Мухою ніби з туману випливає і друга дівчина — Голда. Федір перш за все бачить її очі, великі, променисті, гнівно-вогняні.

Муха і Голда — обидві стоять перед Федоровим внутрішнім зором. Муха, мабуть, втрачена вже назавжди. Он біла верстата той, хто легко, ніби граючись, забрав її в нього.

А Голда?..

А про цю варто подумати. Треба тільки знайти спосіб, як зблизитися з нею. А тоді б... тоді б він показав і Мусі, і цьому Володі, і Максимові, і всім-всім, що він далеко не останній серед них. А може, ще й покаже. Не слід тільки гаяти часу. Відомо ж бо, що й вода камінь точить!..

Під кінець зміни до Федора підійшов Іван Кіндратович.
— Ти не тікай. Разом додому підемо... Якщо, звісно, нікуди не поспішаєш.

Хіба Федір міг сказати Іванові Кіндратовичу, що поспішає? Навпаки, він зробив вигляд, ніби йому надзвичайно приємна ця пропозиція. І навмисне голосно, так, щоб почув і Володя, сказав:

— Звичайно, підемо разом. Нам же по дорозі.

Хай знає Володя, що Федорові з Іваном Кіндратовичем і крім роботи є про що поговорити!

Люди в замашених робочих блузах, у комбінезонах стікалися з цехів до прохідної будки, як гомінкі ручаї. На центральній алеї, що вела до воріт, ручаї зливалися до купи, а за ворітьми знову розгалужувались. Федір хвацько збив набакир свій зелений берет і пішов поруч з Іваном Кіндратовичем. Тим часом косив оком туди й сюди, шукаючи маленьку постать Голди. Он і вона в червоній косинці. Найменша серед дівчат, але найпомітніша. А поруч з нею дівчина, теж у червоній косинці, висока, огрядна, і, мабуть, дужа.

Потік людей меншав і меншав. Нарешті Іван Кіндратович з Федором залишилися тільки вдвох. Федір відчув себе, наче полохливий школяр перед суворим учителем. Не знав, як поводитись, про що говорити з бригадиром віч-на-віч, та ще й не в цеху, а на вулиці.

Виручив його Іван Кіндратович.

— У мене до тебе, Федоре, важлива розмова є,— озвався він і пильно подивився на хлопця.— Ти ж, мабуть, знаєш, що зараз у Донбасі швидкісним методом будуються комсомольські шахти?

— Знаю...

Федір насторожився. Чого це раптом Іван Кіндратович завів про комсомольські шахти, які будуються чортзнаде, аж у Донбасі? Чи не думає він порадити, щоб і Федір добровільно поїхав на новобудови, як інші їдуть? Може, вирішив таким способом позбутися Федора? Якщо це так, то нічого не вийде, Іване Кіндратовичу!

Але Степ заговорив зовсім про інше. Завод одержав складне й термінове замовлення. Що зробити, щоб виконати його вчасно? Про це зараз думають і в парторганізації та дирекції, і в завкомі профспілки, і в комітеті комсомолу. Шукають шляхів. І вони, звісно, будуть знайдені. Але у виконанні цього замовлення велика роль падає в першу чергу на комсомольців та молодих робітників за-

воду. А як же інакше! Треба ж допомогти своїм ровесникам, які залишили теплі затишні домівки та поїхали в сухі куряні донецькі степи будувати шахти. Треба ж, щоб вони щодня почували дружнє плече таких самих молодих та гарячих друзів із заводу.

— Нашій бригаді,— говорив Іван Кіндратович,— припадає робити найрізноманітніші шестірні для підйомників. Так що ми в цьому ділі не останні.

Чим більше Іван Кіндратович розповідав, тим тепліше ставало у Федора на серці. Бач, виходить, що й з ним можна говорити про серйозні справи! Тільки навіщо Степ про все це так довго і детально розповідає? Адже й так уже ясно: бригада одержить завдання, і його треба виконати. Ну що ж, Федір згодний. Більше роботи — більший заробіток.

Але тут Іван Кіндратович сказав таке, що Федір мало не присів.

— Завтра будуть загальні збори комсомольців і молоді всього заводу. Виступатимуть комсомольці, братимуть підвищені виробничі зобов'язання. За ними в такому ділі завжди перше слово, як водиться. Але їх підтримати треба. Виступив би ти, Федю, від нашої бригади.

— Я?! — вражено вигукнув Федір, і очі його спершу округлились, а потім часто-часто закліпали.

— Хто ж ще? Я — вже не молодь. Володя тільки на завод прийшов. А тобі якраз зручно.

— Та я ж...— розгублено промимрив Федір.— Мене, може, і слухати не захочуть.

— А чого б то не захотіли? Слухатимуть, коли діло говоритимеш. Ще й як слухатимуть! Так що ти подумай. А завтра ще порадились,— сказав Іван Кіндратович і на прощання потиснув своєю широкою шкарубкою рукою Федорову тоненьку руку.

Головань довго проводжав поглядом трохи зсутулену постать, що віддалялася. А сам все ще не міг зрушити з місця — так він був приголомшений тим, що йому сказав Іван Кіндратович.

Нараз майнула думка: а чи не глузує з нього бригадир?

Ні, не глузує.

Федір пригадав, що вранці, коли він біг на завод, біля прохідної йому кинулось у вічі велике оголошення. Ніколи було зупинитись, щоб прочитати його. Та, крім того, Федір не дуже й цікавився такими оголошеннями. Але

два слова, виписані найбільшими літерами, згадались: «...збори молоді...» Отже, збори таки будуть. І йому таки треба виступати!

Він поволі чвалав додому, заглиблений у свої думки, стривожений і чомусь радісний. Так, так, Федір раптом спіймав себе на тому, що в його грудях радісно б'ється серце, і здивувався: чому? Адже це — тільки зайвий і непотрібний клопіт! Хай інші виступають. А він на такі речі не здатний. Йому накажуть робити шестірню — робитиме, і досить з нього. І немає потреби йому лізти перед очі сотень людей. Теж промовець знайшовся!

Федір почав пригадувати, коли він виступав останній раз. Це, здається, було ще в середній школі, чи не в десятому класі... Ні, в дев'ятому. Тоді обирали редакційну колегію стінної газети і Федір настійливо пропонував кандидатуру свого найближчого друга Максима... Теплом повіяло від тих далеких спогадів, ніби легким весняним вітром. Пригадався різноголосий гомінкий клас, щира, ще нічим не затьмарена дружба, чисті хороші жарти і багато чого іншого. Тоді в нього і крім Максима були друзі. Де вони поділись? Тепер і не збереш їх докупи. Одні — в інститутах та університетах. Другі — на заводах і в колгоспах. Треті поїхали на цілину. А може, є й такі, що зараз будують комсомольські шахти в Донбасі. Будують і не знають, що їм доведеться монтувати саме ті підйомні машини, для яких Федір робитиме шестірні. Не знають вони й того, що Федір виступатиме на зборах молоді, братиме зобов'язання від імені бригади...

Згадка про збори повернула його від мрій до дійсності. Чи справді ж виступатиме? Чи вистачить у нього духу на це? Чи зуміє він зв'язати хоч двоє-троє слів докупи, а чи, може, тільки осоромиться так, що потім йому й проходу не буде, бо всі на нього пальцями тикатимуть? Всі. І — Голда!.. Бо якщо це збори молоді всього заводу, то й вона ж там буде...

Але як же йому виступати перед нею після того, що сталося? Інші, звісно, нічого не знають. Дещо знає Володя, бо не може ж такого бути, щоб Муха так-таки нічого-сінько йому й не розказала. Все знають Іван Кіндратович і Голда. Ну, щодо Івана Кіндратовича, то тут клопоту мало. А ось Голда!... Від неї всього чекати можна. Візьме й вихопиться отам привселюдно та почне ганьбити... Але ні, цього не станеться, звичайно. Вона ще й сама така, що,

мабуть, всього боїться на заводі. Дикунка! Чудова дикунка!.. Ось нехай і подивиться та послухає. Його виступ буде для неї, як грім з ясного неба. Хай не думає, що він тільки такий, яким вона його знала досі.

Він аж за голову схопився. Та кращої ж нагоди й не треба! Якщо Голда побачить його на трибуні і послухає його промову, вона вже не посміє поводитись з ним так, як досі. І вже коли після цього він і підійде до неї, щоб поговорити, то вона не прожене його. Ото й буде перший крок до зближення. А тоді вже піде й піде...

У Федора солодко завмерло в грудях. Звісно ж, виступати, виступати! Хоч би вже заради Голди!..

Тепер уже Федір злякався, щоб Іван Кіндратович не передумав. Мало що: запропонував зопалу, а потім — назад. Тільки, ні. Не такий Іван Кіндратович, щоб слова на вітер кидати. Якщо вже він сказав, то це — точно.

Але постривай! — спохватився Федір. — Як же він вийде перед очі стількох людей з отаким чубом, як у нього? Засміють же, затюкають. Обов'язково зараз же піти і підстригтись...

Федір намацав у кишені п'ятірку і швидко побіг у перукарню.

Це не була перукарня першого класу, в якій Федір звик заходити таким ото гоголем, а потім недбало всунути перукареві в руку зайвих два-три карбованці, сказавши: «Розплатіться самі!». Це була невеличка дерев'яна будочка з одним вікном і вузькими дверима, які погано відчинялися й зачинялися. На обох половинках дверей були намальовані голови — чоловіча з зачіскою «каре» і жіноча з запаморочливим перманентом. Чоловіче і жіноче обличчя були між собою дуже схожі.

Працював лише один перукар, і довелося довго чекати.

Нарешті Федір уместився в кріслі. Перукар коротко сказав:

— Розумію...

Він з першого ж погляду вгадав, з ким має справу. Он яка викохана зачіска! Он які баки! Такі самі не ростуть, їх леліяти треба... І перукар приготувався виконати над головою той ритуал, який він завжди виконував, коли до нього приходив клієнт, схожий на Федора.

Але Федір несподівано приголомшив його кількома словами:

— Зробіть звичайну зачіску... людську. Баки поголіть...

Ножиці клацнули біля Федорових вух, як зла собака, якій не вдалося когось укусити.

— Що ви, молодий чоловіче? Таке волосся, такі баки!

— Стрижіть! — коротко наказав Федір. На серці в нього щеміло. Йому було соромно, наче він мав намір зробити якесь погане діло. Щоб швидше покінчити з цією нестерпною процедурою, Федір збрехав: — Я програв волосся і баки... Забився з одним і програв...

— Ая-я! — покрутив головою перукар. — Нічого в цьому ні розумного, ні героїчного не бачу... Дурість одна, — сказав він фамільярно.

— Стрижіть! — вже крикнув Федір, почувуючи, що ще кілька перукаревих слів — і він може передумати.

— Ну, як хочете. Воля ваша.

Настирливим жучком загула електрична машинка. Федір боявся глянути в дзеркало. Сидів, низько схиливши голову. А коли, зрештою, підняв її, то не впізнав себе. Перед дзеркалом сидів звичайнісінький собі хлопець з чистими щоками, які, здавалось, навіть виповнилися трохи від того, що не стало баків і довгої, що аж вуха закривала, шевелюри. Федір згадав, що дома в нього є фотокараточка, на якій він дуже схожий на того, яким став зараз. Фотографувався він, здається, ще в дев'ятому класі.

Дома батько і мати охнули:

— Федю, що з тобою?!

— Завтра у нас на заводі збори молоді, і я виступаю.

Батьки, нічого не зрозумівши з цього пояснення, здивовано переглянулись. Але цікавість до Фединоного перетворення була такою великою, що вони не заспокоїлись, поки не дізнались про все. Мати радісно сплеснула руками. У батька сяяли очі. Здавалось, вся хата наповнилася свіжим повітрям, теплим весняним сонцем.

Федір не був охочий до газет. Лише зрідка він читав фейлетони і то тільки для того, щоб запам'ятати якийсь дотеп та потім при нагоді козирнути ним у компанії, ніби своїм. Тепер же він заходився ритися у нових і старих газетах, щоб знайти щось про будівництво комсомольських шахт. І він таки знайшов те, що йому потрібно було, — статті, інформації. Все це уважно перечитав та навіть виписав кілька фраз, щоб завтра скористатись ними під час виступу.

Тривожна була ніч у Федора. Снилися йому химерні сни, в яких він то виступав з трибуни, то біг кудись, то

щось розказував Голді, яка не слухала, а сміялася з його підстриженої голови... Федір прокидався, пив холодну воду, потім знову лягав та поринав у дрімоту, мов у густу каламуть...

На завод він прийшов так рано, як ще жодного разу не приходив, і перше, що зробив, уважно перечитав оголошення. Справді, в ньому говорилось, що після зміни відбудуться збори молоді.

Робочий день теж був схожий на минулу кошмарну ніч. То Федорові ввижалися найжахливіші картини його провалу на трибуні. То йому вчувався власний голос, який лився з трибуни гладенько і вільно...

Іван Кіндратович, мабуть, щоб підбадьорити Федора, майже весь час був біля нього, стежив за його роботою, спокійно радив, як і про що треба говорити.

Один раз підійшов Володя. Запитав:

— Хвилюєшся, Федоре? Нічого, все буде гаразд.

Але Федір тільки щось буркнув під ніс.

Зібралися в сусідньому цеху з височенним скляним склепінням, під яким плавав голубуватий димок, характерний для всіх металургійних цехів, наповнених металом. Всупереч тому, що уявлялося Федорові, трибуни тут не було. Для президії поставили залізний столик, такий важкий, що його ледве підняли два чоловіки. А біля нього — такі самі залізні табуретки.

Федір пошукав очима Голду, швидко впізнав її по червоній косинці. Дівчину оточував тісний гурт дівчат — її подруг. Вони жваво розмовляли з нею, увесь час чомусь сміялися.

Прийшли керівники заводу та цехів. Збори почалися.

Ось коли Федір по-справжньому відчув, що то значить хвилюватись! Його аж пересмикнуло — так було страшно за свій майбутній виступ. Він уже хотів би, щоб сталося щось надзвичайне, непередбачене і перервало збори. Він навіть намірився було шепнути Іванові Кіндратовичу, який сидів поруч, щоб той узяв на себе його виступ. Але все ж в останню мить переміг у собі те бажання. Йому таки шкода було після такої підготовки, після стількох переживань спасувати, щоб потім каятись та клясти себе за слабкодухість. Він вслухався в слова виступаючих, приглядався до їхніх облич і рухів. А голова його палала, мов у вогні. Здавалось, і серце ось-ось не витримає, лусне. Коли б тут не було Голди, він таки, мабуть, спасував би в ос-

танню хвилину і таки передав би свій виступ кому завгодно. Хай хоч цьому Володі, який зараз сидить зовсім спокійний і лише уважно слухає, що говорять інші.

Коли головуючий назвав Федора Голованя, він спершу навіть не повірив, що це стосується його і що йому треба йти до столу та виступати.

Він ішов, як у тумані, всіма силами намагаючись не забути заготовлених фраз, які вивчив майже напам'ять. І саме тоді, як уже був біля столу, раптом згадав, що так і не скинув зеленого берета з китичкою на маківці. Ще вчора цей берет, так само як і довгий чуб та баки, був для Федора прикрасою, без якої він не міг би себе вже й уявити. Тепер і баки, й зачіска «а-ля Тарзан» зникли, наче їх ніколи й не було. Але зелений берет з китичкою лишився і виділяв його серед усіх присутніх. Довга зачіска, баки, зелений берет були при місці там, де він пив горілку і танцював рок-н-рол. Тут же, серед робочого люду, все це було непотрібне, протиприродне і могло викликати тільки ущипливі глузування... Федір похапцем зняв з голови берет і засунув його глибоко в кишеню.

— Товариші! — сказав Федір. Перед його очима завертілися й попливли обличчя, і він гойднувся. Була мить, коли мозок його затуманився і всі органи відчуття притупилися, ніби він протягом цього коротенького часу зовсім і не жив. Але неймовірною силою волі Федір повернув себе до дійсності і ще раз уже цілком свідомо й голосно промовив: — Товариші!..

Він згадував усі ті фрази, які так ретельно припасовував одну до одної, і вони вилаштувались у більш-менш струнку шеренгу та полетіли до слухачів. Федір говорив про те, що бригада Івана Кіндратовича Степа не відстане від інших, що всі члени бригади беруть на себе зобов'язання виконувати по півтори норми і зовсім ліквідують брак. А потім Федір ще додав, що коли треба буде, то бригада товариша Степа працюватиме й більше, ніж одну зміну щодня, бо комсомольцям, які будують шахти, вже зараз потрібні обладнання та механізми, а якщо так, то чого ж і не попрацювати! Цього раніше Федір і не думав говорити. Думка виникла несподівано. Але сказана була так до ладу, що робітники навіть заплодували. Після цього Федорові захотілося ще щось сказати. Та в цю мить погляд його зупинився на Голді, і він запнувся.

Дівчина дивилася на нього гострим зором. В очах її стояли подив та недовір'я. Вона немов угадувала: Федір то

чи не Федір? Де його довгий чуб і баки? І чому саме він говорить перед людьми? Хіба він вартий того, щоб слухали і навіть плескали йому в долоні?..

Відтоді, як Голда стояла біля заводських воріт і зачаровано спостерігала за роботою електрозварниць, вона вже багато чого взнала. Уже й завод не був для неї лише неясною мрією. Уже й люди, які працювали тут, не здавались їй загадковими. Та все ж на кожному кроці їй ще доводилось зустрічатись з новим, невідомим і незнаним досі.

Ось і зараз. Той вузьколобий говорив перед людьми так, наче він аж он у якій пошані. А чому? Хіба ж це не він завдав їй стільки горя? Хіба не він набрехав на неї, а потім, коли прийшов, щоб загладити свою провину, знову почав брехати їй у вічі? А тепер говорить перед людьми і його слухають. Важко було розібратися Голді у цьому сплетінні подій і фактів. Їй хотілося зараз же розпитати про все у Ліді. Але та уважно слухала. І Голда не наважилася заважати їй. Хай потім, після зборів.

Федір триумфував. Вийшло краще, ніж він сподівався. Ось тепер і нехай подивляться Іван Кіндратович, Голда та Володя, на що він здатний.

Коли сів поряд з Іваном Кіндратовичем, той шепнув: — Молодець, Федю. Не підвів нашу бригаду.

Федір був ще гарячий, збуджений, червоний на виду. — І не підведу, Іване Кіндратовичу.

Йому здавалось, що зараз усі дивляться тільки на нього, думають тільки про його виступ і взагалі ніхто краще за нього на цих зборах не виступив. Перед затуманеними очима ще плавали обличчя, а серед них дві червоні косинки, одна з них Голдина.

І саме сьогодні він повинен зустрітись з Голдою що б там не було. Він почекає на неї у парку. Ні, тепер вона вже не буде до нього так ставитись, як досі!

За ворітьми заводу дівчата-електрозварниці розходились хто куди. А дві червоні косинки таки повернули на алеї парку. Федір з'явився перед ними так несподівано, ніби виріс із землі, й покликав:

— Голдо!

Саме в ці хвилини Голда розповідала Ліді про нього. Розтривожена спогадами про ті прикраси, яких він їй завдав, Голда кипіла кожною жилочкою. Тож, побачивши його перед собою, вся затремтіла й вигукнула:

— Ти знову... знову до мене липнеш, брехливий?

— Голдо... — розгублено й благально протяг Федір. Але вона навіть не дала йому договорити.

— Не підходь, не підходь до мене! Чуєш? Лідо, скажи тому вузьколобому, хай не підходить до мене!..

Ліда притулила Голду до себе і відчула, що вся вона тремтить. Тоді глянула на Федора своїми сірими суворими очима.

— Ти бачиш?.. Іди собі геть...

Вона більше нічого не сказала Федорові, але й цього було досить. Він зрозумів, з ким має справу. Знітився, зів'яв під твердим поглядом дівчини. Її короткий наказ позбавив його волі. Нагнувши голову, він мовчки повернувся й пішов у бокову алею.

Раптом нікчемним і нікому не потрібним здався йому власний виступ. Даремно розраховував, даремно сподівався, що Голда змінить своє ставлення до нього. Дикунку нелегко приборкати.

То що ж виходить? Рухнули всі надії?..

Ні, Федір не хотів миритися з цим. Він ішов додому і думав, що йому робити далі...

4. ОСЬ ВОНА, АРЕНА!

Формальності по переведенню з заводу до цирку лишилися позаду.

Максим Бондарчук повільно йде понад бар'єром, наче ще не наслідуються переступити через нього, щоб стати ногою на м'який барвистий килим.

А таки й не наслідуються! Вітерець остраху холодить груди. Ось вона, арена, перед ним, перед його очима. Про неї мріяв. До неї прагнув. Варто йому зробити крок, переступити червоний плюшевий бар'єр — і він на арені.

Це просто. Але це буквально перший крок. А далі? А далі тут проходитьиме все його життя. Тут він працюватиме і тут же показуватиме наслідки своєї творчої праці. Яка то буде робота і які наслідки — ось що над усе бентежить тепер Максима.

Треба, щоб і робота, і наслідки були якнайкращими, інакше ні для чого лишати завод. І вони будуть такими. Максим змалечку полюбив рух, фізичне напруження, боротьбу, змагання. Для нього завжди було радістю ходити на лижах, глибоко дихаючи промороженим, прозорим повітрям, стрибати у воду з десятиметрової вишки, бігати,

боротись, битись на бокс. Він займався різними видами спорту, аж поки не зупинився на акробатиці, де, йому здавалося, сконденсовано більшою чи меншою мірою всі види спорту. Він пройшов велику школу від першого фізкультурного гуртка до акробатичної групи. Він знав, що таке наполегливість, впертість, прагнення до перемоги, і добре уявляв, якою ціною дається цирковому артистові кожен його новий трюк. І коли Марко Баніт в перший вечір їхнього знайомства говорив йому, що в цирку треба приректи себе на постійний подвиг, то він знав, що інакше не може й бути. Адже для того, щоб цирк справді став засобом і місцем пропаганди здоров'я, людської краси і сили, кожному артистові треба працювати невтомно.

Щовечора велике кругле приміщення цирку палає вогнями. Гримить оркестр. Під нестихаючі оплески та захоплені вигуки демонструють свою волю, силу, витривалість і спритність артисти. Чотири години вистави наповнені вщерть. Рухи, звуки, кольори — все це зливається в урочистий гімн здоров'ю і красі людини.

Але чотири години минають. Гасне світло прожекторів. Замовкають звуки оркестру. І багатьом з тих, хто був на виставі, здається, що арена завмирає на цілу добу для того, щоб завтра увечері знову ожити, зазвучати, засяяти вогнями та фарбами.

Ні, це не так. Між виставами арена продовжує жити напруженим трудовим життям, наполегливою, важкою, зв'язаною з немалим ризиком працею. В цей час у цирку немає глядачів, лавки аж ніби лякають своєю порожнечою. Але арена живе, працює. І саме в оці години тиші та порожнечі й народжується те чудесне видовище, яке потім так полонить глядачів.

Першим на тренування приходять повітряні гімнасти Борис і Ніна Білецькі.

В цирку ще і в наш час нерідко буває, що артисти, об'єднавшись в групу, виступають під одним вигаданим прізвисьмом, іменуючись «братами», «сестрами» і навіть «родинами». Борис і Ніна були справжні брат і сестра. І прізвисьце у них було справжнє.

Досі Максим Бондарчук бачив їх тільки з зали. Обоє невисокі на зріст, красиві, в легкому одязі, що переливався блискітками, вони вибігали на арену з скромними усмішками на губах, тримаючись за руки. Потім він перший спритно видирився по мотузяній драбинці до блиску-

чих спортивних знарядь, робив там кілька вправ і приймав партнершу, яка теж красиво збігала аж під купол цирку.

Глядачі любили Білецьких. Любив їх і Максим. Найскладніші акробатичні повітряні трюки вони виконували так легко і злагоджено, ніби у них були невидимі крила.

Зараз все це виглядає не так ефектно, як під час вистави. Одягнуті обоє просто: у звичайні спортивні темносині труси і білі безрукавки. На свій повітряний місток вони вилазять поволі. Там час від часу про щось розмовляють, мабуть радяться. Але Максим не може не бачити, з якою ретельністю Білецькі відшліфовують кожен трюк, як він з кожним повторенням стає все ефектнішим. У їхніх рухах немає квапливості, гарячкості, нервування. Навпаки, надзвичайно складні й ризиковані номери вони роблять дуже спокійно. Тільки долітають з-під купола їхні негучні голоси: «Ап!», «Єсть!», «Добре!», «Молодчина, Ніно!..»

Максим уже знав, що є циркові артисти, які не люблять, щоб на них дивились сторонні під час репетиції. Але свого місця не залишав. Цікавість до всього того, що було перед його очима, переборювала.

Та Білецьких, видно, й не турбувала його присутність.

Навпаки, закінчивши тренування, опустившись на землю, вони підійшли до нього. Мабуть, думали, що він звідкись приїхав на гастролі.

— В якому жанрі працюєш? — запитав Борис.

Максим зашарівся.

— Партерний гімнаст... І жонглювати вмію.. і на канаті трохи...

Борис і Ніна здивовано переглянулись.

— Сам працюєш, чи як?

— Я ще не працюю. Мене Марко Баніт тренуватиме.

— О, то це — добре! — вигукнули майже разом брат і сестра. — Бажаємо успіху.

Коли вони пішли, на серці у Максима залишилось відчуття легкої, теплої радості. Все, що оточувало його в цьому великому круглomu приміщенні, все, що бачили очі, до чого торкались руки, стало якимось доступнішим, ближчим, своїм.

Після Білецьких тренувався з своєю групою акробатів на підкидних дошках Михайло Бова. Він кілька разів незадоволено покосився на Максима, потім підійшов до нього швидкою нервовою ходою і різким неприємним голо- сом запитав:

— Ви хто? Чому тут стовбичите?

— Я... дивлюсь,— тільки й знайшов що сказати Максим, вкрай розгубившись від тих слів і того тону.

— А мені не потрібно, щоб ви дивились,— знову так само різко й безцеремонно сказав Бова.

У Максима аж очі заблищали вологою від образи.

Він якось хвилинку, не відриваючи погляду, вглядався в худорляве Бовине обличчя з горбатим носом і тонкими рудими вусиками. Потім запитав:

— А хіба не можна? Це — заборонено?

— Так, не можна. Я не бажаю.

— Гаразд,— відповів Максим і пішов за лаштунки.

Раптом погасла радість, яка тільки що гріла серце. Здалося, що померкла краса всього того, чим тільки що Максим милувався.

Він не знав, куди подіти себе, що робити. Сидів на дерев'яному ящику з чіємсь реквізитом, чекав Марка Баніта, який щодня незмінно в цей час робив, як він казав, спортивну прогулянку.

Проте цікавість до того, що відбувається на арені, брала своє. Очі мимоволі поверталися в той бік, де крізь нещільно закриті половинки завіси було видно акробатичну групу Михайла Бови.

Увагу Максимову особливо привертає наймолодший серед акробатів, ще зовсім хлопчик, Мишко. Його перекидають з одних плечей на інші, ним граються, мов м'ячиком.

Ось Мишко стоїть на кінчику підкидної дошки. Чорні оченята гостро стежать за кожним рухом партнерів.

— Ап! — кидає Михайло Бова.

На протилежний кінець підкидної дошки з високого містка стрибає один з акробатів. Мишко злітає в повітря, робить сальто. Сухо скрипнули лонжі — трос, до якого прив'язане тіло хлопця.

І ноги його пролетіли повз плечі нижнього. Стрибок не вийшов. Михайло Бова нервує. Блиснувши білками очей, коротко наказує:

— Повторити!

Ще один зліт у повітря. Ще одне сальто. І ноги точно стають на плечі нижньому, і саме так м'яко, як треба.

Тепер Мишко повинен зробити ще й подвійне сальто. Він важко дихає. Його маленькі груди ходять ходуном. Потрібний перепочинок. Але Михайло Бова квапить, ква-

пить. Мишко злітає у повітря багато разів. З нього градом котиться піт. Легка сорочечка геть зовсім змокріла.

«Що він робить? — з неприязню думає Максим про Михайла Бова. — Навіщо він так вимучує хлопця?.. Чи, може, так і треба тренуватись, щоб досягти високої майстерності?»

Але нарешті Мишко і з подвійного сальто виходить точно на плечі своєму партнерові.

— От бачиш,— задоволено говорить Бова,— зможеш, коли захочеш.

Але й подвійне сальто ще не кінець.

— На ходулі,— підганяє Бова Мишка.

Максим забуває про образу, якої йому тільки що завдав Михайло Бова. Вся його увага прикута до маленького Мишка. Одне діло — робити звичайне сальто, і зовсім інше — на ходулях. Та ще — коли хлопець такий перетомлений.

Мишка ставлять на ходулі. Ще раз перевіряють лонжі. Він знову на кінчику підкидної дошки. Тепер уже не один, а два акробати стрибають з високого містка на другий її кінець. Адже Мишка треба підкинути якнайвище.

Він, справді, злітає дуже високо. Перевертається невдало. Летить на землю спиною. Ще якась доля секунди — і розпластається на килимі. Але Бова не дає хлопцеві впасти. Натягує лонжі, противагою повисає на другому кінці тросу. Мишко гойдається в повітрі з ходулями на ногах у незручній і незграбній позі.

Бова повільно опускає Мишка на килим.

— Повторити! — чути його різкий металевий голос.

Хлопець вибився з сил. Але Максим чує одне слово: «Повторити!.. Повторити!.. Повторити!..»

Максимові хочеться припинити оте знуцання. Але він не наважується підійти до Бови. Він ще не знає: може, так і треба? Може, його втручання буде смішним і недоречним? Адже інші Бовині партнери нічого йому не кажуть.

Хоч би швидше прийшов Марко Баніт. Максимові треба поговорити. На душі у нього тоскно, марудно. Словом, погано!

Нарешті Бова закінчує тренування.

На арену виходить жонглер з блискучими металевими кулями. Він високо підкидає їх, ловить руками, потилицею, плечима. Здається, що робота бездоганна. Можна тільки позаздрити такому умінню і такій спритності. Але

він кидає й ловить, кидає й ловить, ні на кого не зважає, і, може, навіть, нікого не помічає. Відшліфовує номер.

А Максим все ще не наважується вийти із-за лаштунків. Тут у сумній позі його й застав Марко Баніт, повернувшись із спортивної прогулянки.

Цього дня Максим не тренувався. Сам попросився: «Хочу подивитись на інших». Після неприємної розмови з Бовою він втратив не тільки ясну радість, з якою прийшов до цирку, а і впевненість у собі. Ніби щось надломилось в його душі.

Марко Баніт помітив пригнічений настрій свого юного друга, запитав стурбовано:

— Що з тобою, Максиме?

Хлопець сумовито посміхнувся. Розказав, що сталося. Марко Баніт спохмурнів.

— Цього можна було чекати. Що за людина!.. Всіх ненавидить, окрім себе. Просто пашить ненавистю до людей!.. Ходімо зі мною.

Вони довго сиділи вдвох у гримувальній Марка Баніта. Старий артист розказував. Розказував те, що знав про цирк, про людей цирку. Зокрема про Михайла Бову.

Максим слухав. Слухав мовчки, але зосереджено й схвильовано.

До Жовтневої революції в Росії було небагато стаціонарних цирків і тримали їх здебільшого іноземці. Були й невеликі пересувні трупи, які переїжджали з місця на місце. Одну з них мав батько Михайла Бови.

Навіть уже після революції, коли основні цирки, як і театри, були націоналізовані і стали державними, Бова-батько примудрився якось утриматись. Він обирав для виступів найглухіші міста і містечка, де цирк був ще неабиякою дивиною, і таким чином заробляв чималі гроші. Програму Бова-батько будував на винятково ризикованих номерах. Залишаючись вірним традиціям іноземних цирків, він був твердо переконаний, що саме такими циркові видовища й повинні бути.

Переконання, що майже кожен цирковий номер обов'язково повинен таїти в собі смертельний ризик, Бова-батько передав і Бові-синові. Його дитячу уяву він збуджував розповідями про Івана Подрезова¹, який виступав

---

¹ Іван Подрезов убився в 1913 році, невдало зробивши сальто.

під ім'ям Яна Польді, роблячи страшні сальто-мортале на велосипеді, про артистку Ван-дер-Вальд¹, яка стридала з-під купола вниз головою у спеціальний басейн з водою, поверх якої палав налитий бензин, та про інших акторів. Звичайно, номери ці не мали ніякого спортивного значення, в них не було тієї естетичної краси, яка возвеличує людину і викликає радісне захоплення. Був лише смертельний ризик. Але ці «смертельні номери» приносили Бові-батькові великі гроші, а гроші він любив над усе. Цю любов до грошей він передав і синові.

За часів Радянської влади Михайло Бова уже не міг, як його батько, стати хазяїном цирку, він уже не мав права вигнати того артиста, який не бажав іти на смертельний ризик. Але ще міг проводити ту лінію, яку прищепив йому батько, називаючи смертельні номери ефектними номерами, а смертельний ризик — сміливістю і відвагою.

Ще в двадцятих і навіть у тридцятих роках у містах можна було побачити величезні барвисті афіші, на яких поряд з іменами артистів стояли слова: «Смертельний політ під куполом!», «Людина без кісток!», «Жінка-павук!» тощо. Такі афіші тішили зір Михайла Бови. Що йому до того, що циркові артисти — такі ж люди, як і всі, що вони мають свою гідність, любимох дітей, коханих, дружин! Йому наплювати на все це. Він завжди дбав тільки про те, щоб у програмі було якнайбільше карколомних трюків.

В останні роки Бову кілька разів звільняли з цирку, але він знаходив різні шпаринки, щоб знову повернутися на арену. Якось добирав собі нових акробатів замість тих, що з радістю виривалися з його цупких лап.

Тепер Михайло Бова мав чотирьох хлопців — вони працювали на підкидних дошках. На арені Бова показував звичайні номери, хоч, правда, з деяким присмаком трюкацтва, а тим часом готував трюк, який, за його задумом, мав повалити долилиць не тільки глядачів, але й увесь колектив артистів. Це було подвійне сальто на ходулях без лонж, яке тренував Мишко.

До цирку Мишко потрапив тим же шляхом, яким свого часу потрапило чимало тепер відомих артистів. Спершу він припадав очима до шпарки в брезентовій стіні, потім

---

¹ Перед кожним стрибком Ван-дер-Вальд, щоб затамувати в собі страх, випивала велику порцію коньяку. Вона вбилася, зробивши невдалий стрибок.

попросився чистити коней за те, щоб його безкоштовно пускали на вистави. Довго на Мишка ніхто не звертав уваги. Таких юних любителів цирку у кожному місті знаходиться чимало. Але одного разу, проходячи повз стайню до своєї гримувальної, Мишка помітив Бова.

— Гей, малий! — поманив він пальцем, зсунувши на потилицю капелюха і поблискуючи своїм великим лобом.— А підійди-но до мене.

Щасливий з того, що до нього заговорив артист, Мишко не підійшов, а підлетів до Бови.

— Ти місцевий? — запитав Бова, граючись паличкою з білим костяним драконом.

Хлопчик підсмикнув штани, показав білі зубенята.

— Атож...

— Артистом хочеш стати?

— Таким, як ви? — в свою чергу запитав юний любитель цирку.

Михайло Бова посміхнувся. Йому, самовпевненому і закоханому в себе, дуже полестили слова хлопчика, і він відповів:

— Саме таким, як я... Хочеш?

— А хіба це можна?

— Аби тільки ти захотів.

— Та я ж хочу, хочу!..— вигукнув хлопець.— Он навіть коней і стайню чищу щодня!..

— Тебе як звуть?

— Мишком.

— Покажи м'язи.

Мишко швиденько закотив рукав і зігнув руку, показуючи вузлуватий біцепс.

— Я дужий, меткий. Я всіх хлопців у нашому дворі борю,— похвалився він.

— Ого! — задоволено вигукнув Бова, помацавши руку, плечі, живіт і ноги хлопчика.— А на голові умієш стояти?

— Умію. І колесом попочуюсь, і жабкою пострибаю...— І Мишко з надзвичайним ентузіазмом продемонстрував Бові все те, що він показував хлопцям, коли вони збирались пограти у гилки чи поборотись.

— Батьки твої хто? — запитав Бова.

— Батька у мене немає, на війні загинув. А мати роблять на залізниці провідницею. Вони по кілька діб дома не бувають, а зараз дома.

— Приведи її до мене. Поговорити треба.

Мишко тільки на нозі крутнувся.

А незабаром він знову стояв перед Михайлом Бовою, тільки вже не сам, а з матір'ю.

— Ваш син зароблятиме великі гроші, — казав Бова жінці. — Вас турбує його навчання? Ну, звісно ж, що він буде вчитись. У нас тут є ще такі хлопці. Всі вчаться... А опісля я його навіть в циркове училище влаштую. Чим погано? Про це тільки мріяти можна!..

Бова й не думав влаштовувати хлопчика в училище. Йому потрібний був партнер. Саме такий — маленький на зріст, гнучкий, спритний, закоханий в цирк. Тому він не скупився на обіцянки.

Жінку радували й бентежили Бовині слова. «Може, хай справді йде до цирку? — роздумувала вона. — Все одно я його рідко бачу. Бігає по вулиці, ще, чого доброго, з поганою компанією злигається. Хай уже краще тут, під постійним наглядом».

Вона дала згоду.

І ось тепер Михайло Бова робив з Мишка що хотів. Він змушував його працювати до сьомого поту. Йому потрібний був трюк.

— Ти, Максиме, не прийшов на готове. В цирку, як і всюди, є свої досягнення, є ще й багато поганого. Є хороші люди, є й такі, що не мають права радянськими артистами називатися. Ти тут — людина свіжа. Тобі буде видніше, ніж нам, і хороше й погане. От і борись.

Марко Баніт подивився на Максима допитливим пильним поглядом, запитав:

— Чи, може, ти тільки про власний успіх думаєш? Що ж, ти доб'єшся його, якщо захочеш! Обов'язково доб'єшся. Тебе природа щедро нагородила. Але ж ти, мабуть, хочеш боротись за високе масове циркове мистецтво? Так же? А за високе масове мистецтво не можна боротись одинаком. Нам потрібно багато талановитих людей. Таких, щоб і самі вдосконалювались, і інших за собою підтягали. Не так, як Михайло Бова. Цирк повинен бути не просто видовищем, не просто місцем для розваги. Ні, він повинен стати школою, де прищеплюється любов тисячам і мільйонам людей до всього красивого й здорового. Я не про культ людського тіла говорю. Не можна ставити над усе тільки і тільки зовнішню красу. Але подумай-но! Людина — цар природи. І ось цей цар природи соромиться відкрити, показати своє тіло, бо воно немічне, дрябле, нездатне навіть боротись з таким звичайним явищем, як протяг!

Марко Баніт саркастично посміхнувся, повторив з притиском:

— Цар природи боїться протягів, сонця, води!.. Боїться того, що існувало й існуватиме вічно! Але це — на сьогодні, Максиме, ще так. В людині майбутнього будуть гармонійно поєднані краса і сила фізична з красою і силою духовною. Буде це, я твердо вірю. Та тільки само воно не прийде. За це боротись треба. А хто ж буде боротись? Такі, як Михайло Бова? Ні, такі, як ти, Максиме. Такі, як ти, повинні викорчовувати пні старого та насаджувати молоді парості. Якщо ти почуваш, що в тебе не вистачає сили на це, якщо ти думаєш тільки про самовдосконалення, то що ж... значить, я помилився в тобі. А може, ти й сам у собі помилився, не той шлях обрав у житті. Може, тобі треба повернутися на завод. Серйозно подумай про це. Ще не пізно.

— Чого ж ви раніше не говорили ось так?

— Гм, раніше. Раніше ти, може, й не зрозумів би мене. Або не так зрозумів би. Бо ти багато чого не знав, не бачив на власні очі.

Увечері Максим дивився виставу. Знову перед його очима один за одним проходили артисти, яких він бачив удень на арені. Ті й не ті. Вдень у звичайному простому одязі вони важко працювали.

Тепер же, блискучі, свіжі, красиві, ніби гралися з посмішкою на устах.

Але разом з тим Максим наче прозрів. Раніше всі виступи проходили для нього мов у райдужному калейдоскопі. Тільки — блиск, тільки — радість, тільки — краса. Тепер же кожен номер ніби оголився. Максим бачив, що добре в роботі того чи іншого артиста, а що погано. Успіх радував його. Невправність викликала досаду і роздратування.

Ось на арені з'явилися акробати на підкидних дошках на чолі з Михайлом Бовою. Вони, як завжди, провели виступ у швидкому ефективному темпі і пішли за лаштунки під гучні оплески глядачів. Але Мишко не виконував сальто на ходулях. Це здивувало Максима й порадувало.

Може, Бова не такий уже й жорстокий. Адже не змусив хлопчика після важкого денного тренування ще і ввечері повторювати небезпечний трюк...

Того вечора Максим уже не думав зустрітися ще раз з

Бовою, але довелось. Зіткнувся з ним майже у дверях, коли виходив з цирку після вистави.

У м'якому фіолетовому капелюсі, в бездоганному чорному костюмі, який красиво облягав його ставну фігуру, Бова виріс перед Максимом як із-під землі. Вони якусь мить постояли мовчки один проти одного, потім Бова хитнувся і коротко сказав:

— Ну?..

Його очі підозріло блищали. Тонкі губи разом з тонкими рудими вусиками неприємно здригалися. Його, мабуть, дратувало те, що Максим опинився у нього на дорозі.

Максим одразу догадався: Бова випив. Закінчив свій виступ і пішов випив.

Поступившись, дав Бові дорогу. Потім ще глянув йому в спину й пішов.

«Невже ж тут з цим не борються? — думав юнак. — Цирк і — горілка! Місце пропаганди здоров'я і — те, що найдужче руйнує здоров'я! Ні, аж ніяк не в'яжеться».

Максим довго ходив по місту. Сам, з своїми думками. Та душевна рівновага, яка прийшла до нього під час вистави, знову зникла.

Чи не повернутися на завод в ту хорошу трудову сім'ю?.. Адже казав Іван Кіндратович: «Коли побачиш, що не воно, повертайся, завжди радо тебе прийму». І Марко Баніт теж каже: «Подумай, добре подумай. Може, тобі треба повернутися на завод?... Ще не пізно...» Справді, ще не пізно.

До Івана Кіндратовича в бригаду новий фрезерувальник прийшов. Демобілізувався з флоту, добре розбирається в техніці. І з Федора, здається, таки будуть люди. Але і йому, Максимові, Іван Кіндратович завжди радий.

Радий-то радий, але що він подумає про Максима? Перекотиполе? Пустоцвіт? А що скаже секретар комсомольської організації? Та і всі комсомольці?.. Адже тоді, як відпустили його з заводу, питали: «Ти добре обдумав, Максиме, свій крок?» І він тоді твердо відповів: «Обдумав». А тепер що?.. З якими очима повернеться до них? І чим пояснить своє повернення? Розчарувався? Важко? А йому скажуть у відповідь: «Так скрізь же важко! А ти що, голубе, легкого шукав?» Словом, буде і пересудів, і перегудів...

Звісно, потім розмови вляжуться, як піднята вітром курава. Ці події будуть придавлені іншими, як торішне

листя новим. Але ж — мрія!.. Куди він подіне ту мрію, яку так пестив і викохував здавна?..

А може, її і зовсім не було, тієї мрії? Може, то тільки дитячі забавки?..

Ні, була! І зараз є. І ніколи не дасть вона йому спокою.

Вона й зараз манить, кличе, мов зоря, що сходить над далеким обрієм. І через багато років кликатиме. Тільки вже не зорею палатиме та мрія, а жариною в попелі дотліватиме. Та все одно житиме. І не раз лятиме він себе за слабкодухість. Маритиме в снах про те, що могло б здійснитись і не здійснилось.

Ні, ніколи не зможе він позбутися думки про цирк. То не треба ж і вагатись. Братись за діло і боротись за те, до чого кличе Марко Баніт.

Ні, він буде не сам. Він стане в один ряд з такими, як Марко Баніт, як Борис і Ніна Білецькі, як багато інших, схожих на них, і поведе нещадну боротьбу проти таких, як Михайло Бова. Усі разом вони боротимуться за здорову й прекрасну людину, яка не соромилася б показати своє тіло, а пишалася б ним, як пишаються високим розумом...

Дома вже турбувались. Оксана Семенівна, як усяка мати, бідкалась:

— Може, впав, покалічився? Адже там не довго до лиха.

Голда довго й старанно виводила великі літери у зошиті в три лінійки, потім прилягла на ліжку і взяла до рук букваря. Але не могла зосередитись. Теж думала про Максима.

Коли він вдома, їй гарно, радісно. Вона почуває його присутність навіть тоді, коли він — в іншій кімнаті. Почує його голос — здригнеться вся, теплом наллються груди.

Тепер його чомусь довго немає. І Голді сумно. В хаті здається пусто...

Та ось знайомий стук у двері. Швидкий і енергійний, Голда схоплюється на ноги. Перш ніж відкинути гачок, зазвучає лампочку в коридорі. Їй не терпиться глянути на Максима, зустрітись з ним очима.

І зустрілася. У неї — веселі, ясні, бо Максим же прийшов! А в нього — сумні-сумні. Голда аж сахнулася.

— Чому не спиш досі, маленька? — запитав він лагідно.

— А ми обоє не спимо. Тебе ждали.

Вечеряти Максим не захотів. Але й спати одразу не ліг.

Почав розпитувати Голду, як їй на заводі, що вона вже навчилася робити, чи подобаються подружки?..

Голда безмежно рада, що у Максима знайшовся час і для неї. Вона розповідає й розповідає... На заводі їй дуже гарно. Вона вже вчиться метал зварювати. Всі дівчата такі добрі до неї, а особливо Ліда Чугай. Голда собі вже й червону косинку купила, таку, як у Ліди, і запинається так, як вона. Ось глянь!..

І дівчина з дитячою наївністю почала приміряти перед Максимом свою косинку, аж Максим не витримав і засміявся щиро. А може, ще й тому засміявся, що йому дуже гарно з Голдою. Десь назад відсунулись власні болючі думки.

Оксана Семенівна посміхається. А Голда захоплено розповідає далі:

— Знаєш, Максиме, мене всі там так гарно зовуть: подружкою. А оце дізналися, що я співаю та на гітарі граю, почали до клубу запрошувати. Кажуть, що мені зі сцени співати треба. Треба чи не треба, Максиме?

— Співай, аякже,— радо промовив він.

Але її розповідь про сцену та виступ знову нагадала йому про те, що коїться у його серці. Він пішов і зачинився у своїй кімнаті.

Мабуть, немало передумав за ніч і Марко Баніт. Наступного дня вранці він уперше постукав у двері Максимової хати. Її не важко було знайти по записаній раніше адресі.

Максим не повірив своїм очам.

— Ви?..

І з несподіваною бурхливою радістю почав запрошувати:

— Заходьте, заходьте, будьте ласкаві! От добре! Як же це добре, що ви прийшли. Я зараз сам. Голда вже на завод пішла. Мама теж на роботі. Заходьте до хати.

— Навіщо ж до хати? — заперечив Марко Баніт. — Такий чудовий ранок. А у вас, виявляється, садок. Та ще й який!

— Це ще батько перед війною садив! А ми з матір'ю доглядаємо та підсаджуємо молодняк замість старих дерев. Приємна це робота, скажу я вам.

— Я думаю! — погодився Марко Баніт.

Вони почували себе легко, вільно і навіть радісно. Наче й не було вчорашньої розмови.

— А то що за спорудження видніються в кінці саду? — запитав Баніт, присідаючи навпочіпки, щоб можна було краще роздивитися крізь стовбури дерев.

— То у мене власна арена. Тільки глядачів тут не буває, — засміявся Максим.

— Овва! — не втримався від задоволеного вигуку Марко Баніт і, навіть не питаючи дозволу в господаря, швидко пішов вузькою і чистою стежечкою до спортивного майданчика.

Максим пішов за ним.

Те, що Баніт побачив, вразило й надзвичайно обрадувало його. Тут, у затишному куточку саду, захована від сторонніх очей, була любовно обладнана справжня арена. Навіть посипана тирсою, як у цирку. На закопаних в землю міцних стовпах натягнутий дріт. У спеціальних ящиках зберігалися булави, дерев'яні і залізні кулі та інші речі для жонглювання, зроблені Максимовими руками. Трохи осторонь лежали різні гантелі. Висіли обшиті шкірою кільця.

У Марка Баніта розбіглися очі.

— Та ти ж, Максиме, багата людина! — вигукнув він захоплено. — Іншому такі умови і в сні не присняться. Ну, так знай же: отут я й буду твоїм тренером і глядачем... До речі, як ти після вчорашньої розмови? Який у тебе настрій? Що вирішив?.. — додав він, допитливо поглядаючи на Максима. — Бачу: погано спав. Вигляд втомлений.

— Було, — ніяково посміхнувся Максим. — Передумав чимало.

— Ну і що ж? — не стримався Баніт.

— А що ж інше? Ось воно, моє, — кивнув головою на всілякі спортивні знаряддя. — Від цього мені вже нікуди не втекти.

— І тікати не треба, — радісно підхопив Баніт. — В кожного своя арена для корисної діяльності. В тебе теж буде своя. І вона не замикається бар'єром, вкритим червоним плюшем. Вона значно ширша... Ну, а тепер можна починати. Будемо тренуватися і тут поки що, і в цирку. Якщо такі чудові умови, то чого ж їх не використати.

Минав час.

Максим жив за найсуворішим розпорядком, виробленим Банітом. Вставав о сьомій. Робив зарядку. Снідав. Дві години читав книжки, вчився. Затим приходив Марко Баніт, і починалось тренування.

Під керівництвом Баніта Максим опановував складні вправи на натягнутому канаті, жонглював. Він володів неабияким почуттям рівноваги, мав винятково здорову нервову систему, гостру увагу і блискавичну моторність думки. Тому і вправи на канаті, і жонглювання давалися йому легко.

Марко Баніт поступово, але планомірно ускладнював для Максима акробатичні номери. Саме номери, з якими можна вийти на арену, а не просто акробатичні вправи. До кожного Максимового номера він з властивим умінням клоуна вносив елемент гумору, дотепу, жарту. Це робило номер ще кращим — оригінальнішим і ефектнішим.

Перед обідом і після обіду Баніт давав Максимові перепочити. А в другій половині дня вчитель і його учень з'являлися в цирку. І тут уже проводили тренування в тих умовах, в яких їм доведеться виступати перед глядачами.

В цирку Максим залишався щодня до кінця вистави. Він не гребував ніякою роботою. Якось захворів уніформіст. Максим охоче надів уніформу. Під час вистави він разом з іншими робітниками цирку вибігав на арену, стелив і згортав килими, встановлював і прибирав спортивне знаряддя, приносив і відносив всілякі драбинки, кільця, стільці, столи, тумбочки.

Навіть Марко Баніт, фанатично закоханий у циркове мистецтво, і той дивувався невтомній енергії Максима та його захопленню цирку.

Михайло Бова сидів у затемненій глибині зали. Поза у нього була спокійна. Але очі раз у раз кидали на арену нетерплячі погляди. Зараз мали вийти на тренування Максим і Марко Баніт.

Максим ще не дебютував. Але чутка про нього серед артистів уже полетіла. Бові дуже хотілося подивитись, чого він вартий. Певне, справді є в хлопцеві щось особливе.

«Чи не прожене, як я його?» — думав Бова, пригадуючи, якими очима подивився на нього тоді Максим Бондарчук.

Марко Баніт і Максим вийшли на арену в коротких трикотажних штанах, що ледь закривали коліна, і в таких же трикотажних сорочках з рукавами по лікті. На Бову вони не звернули ніякої уваги.

Спершу робили найпростіше — стойки, курбети, сальто. Але навіть під час виконання цих нескладних акробатичних вправ Марко Баніт ретельно стежив за кожним рухом юнака. Він домагався, щоб рухи його були легкі, щоб пози

були красиві, хоч і без того молоде, гнучке тіло вражало своєю красою і, здавалось, не мало ваги — так легко воно злітало в повітря. Під сорочкою не було видно м'язів грудей, пліч, рук, спини, живота, але вони вгадувались.

«Таке тіло не можна прикривати одягом, навіть найкрасивішим. Цьому юнакові треба виступати тільки в трусах», — подумав Михайло Бова і пошкодував, що до його рук не потрапив такий скарб.

Та раптом він застиг з відкритим ротом.

Максим розігнався, відштовхнувся від килима й піднявся у повітря, не згинаючи тіла, і в такому положенні перекинувся. Зненацька його гнучке, як лозина, тіло склалося в грудочку і зробило різкий, короткий, сильний рух у протилежний бік. Наче розгорнулась туга пружина. Ноги доторкнулись до землі. Максим не встояв — поточився і впав. Але за одним стрибком він зробив двоє сальто, передне і задне.

Навіть Марко Баніт на якусь мить завмер на одному місці. В наступну мить він підбіг до Максима, оповив руками його плечі.

— Не вірю! Не вірю! Ану ще раз!

Бова нервово пожував свої тонкі губи, механічно висмикнув з кишень сигарету, механічно припалив її...

Так ось який він, цей Максим Бондарчук! Такого б собі запопасти. Де його дістав Марко Баніт? І чому досі не випускає на арену? Правда, це й краще, що не випускає. Бо зблякне сонце Михайла Бови. Кращі затьмарять його.

А може, поговорити з Максимом Бондарчуком? Пообіцяти йому вигідніший заробіток, найширшу рекламу, інші всілякі привілеї?..

Михайло Бова ухопився за цю думку, і йому аж душно стало. Ото було б добре, коли б Максим погодився перейти! Як би оновилася вся група. Якого нового успіху досягла б! Не Банітові, а йому, Михайлу Бові, малювали б найбільші і найбарвистіші реклами. Не про Марка Баніта, а про нього, Михайла Бову, писали б газети. Блискучою річкою потекли б гроші в кишеню... Михайло Бова, мов крізь туманну мережу, дивився на нові й нові Максимові трюки; а солодка райдужна мрія вела його все далі...

Він не міг, не в силі був відкласти розмову надовго. Того ж таки дня зустрівся з Максимом наодинці.

Навіть здивував і збентежив хлопця своєю привітною посмішкою та лагідним голосом.

— Я тоді нетактовний був, Максиме. То ви пробачте, прошу вас. Я ще не знав, думав, що сторонній...

— І з стороннім не можна таким тоном розмовляти,— зауважив Максим, намагаючись догадатись, що хоче від нього Бова.

— Звісно, звісно,— на диво легко погодився Бова.— Але, знаєте... неприємно буває, коли номер не виходить, а тут ще хтось дивиться...

— Але ж ви сьогодні увесь час були присутні на моєму тренуванні. Я вам нічого не сказав.

— О! — вигукнув Михайло Бова.— На вас приємно дивитись! Запевняю: вас чекає великий успіх. Вам треба працювати не з Марком Банітом, а з такими, як ви, молодими партнерами. Це для вас було б у десять разів корисніше.

— Це ви про що? — насторожився Максим.

Михайло Бова за звичкою коротким рухом руки збив фіолетового капелюха на потилицю, нахилився до Максима й інтимно, чомусь притишеним голосом заговорив:

— Максиме, не будемо грати в піжмурки. Поговоримо прямо. Вам подобається моя акробатична група на підкидних дошках?

— Так, група хороша.

Михайло Бова просяяв.

— То переходьте до мене. О, я вже бачив вас. Ми з вами зробимо щось таке, чого ще не показували на цирковій арені. Ми зачаруємо публіку, змусимо її ревіти, стогнати, розбивати собі долоні.

Максим заперечливо покрутив головою.

— Ні, переходити я нікуди не буду.

— Ви не поспішайте, Максиме, з відповіддю. Подумайте. Адже які перспективи відкриваються перед вами!

— Даремно умовляєте,— з твердістю в голосі промовив Максим.— Я категорично відмовляюсь... Пробачте, у мене немає часу.

Він круто повернувся й пішов геть. Михайло Бова лишився стояти перед пустим місцем. Обличчя його одразу стало жорстоким. Руді вусики на верхній губі затремтіли. Звужені очі проводжали Максима мовчазним, гострим поглядом.

Увечері після виступу Михайло Бова пішов у жовтий будиночок на Базарній вулиці. Якимось його туди повело розчепурене дівчисько, з яким він познайомився в ресторані. Відтоді бував там частенько.

Пішов і тепер. Спокою не давав Максим. Мало сказати: спокою. Геть і зовсім вибив з рівноваги. Сьогодні й виступ Бови після невдалої і навіть образливої розмови з Максимом пройшов неефектно. Ще не встигли акробати зникнути за лаштунками, як оплески погасли. Це ще дужче роздратувало Бову. Хотілося здобути рівновагу в горілці.

Тут компанія вже пила, танцювала під істеричне завивання радіоли. Були знайомі, були й незнайомі обличчя. Проте всі зустріли Бову радісно. Його становище відомого циркового артиста, його вишукана імпозантна зовнішність справляли враження.

Михайло Бова ледве впізнав Федора у його новій звичайній зачісці без баків. Здивовано знизав плечима. Мовчазно, самими очима запитав: «В чім річ? Що сталося?» Федір так само мовчазно скривився. Важко було визначити, що він відповів: чи — «як бачиш, і таке буває», чи — «потім про все дізнаєшся...».

Федір прийшов сюди з підсвідомою надією ще раз зустріти Муху. Після того як Голда дала йому одкоша та ще й у присутності Ліди Чугай, він вирішив було пошукати інших шляхів до зближення з непіддатливою циганкою. Але так нічого й не придумав.

І тоді перед ним знову випливав образ Мухи. Два вечори ходив він біля її воріт, надіючись на щасливий випадок. Але — марно. Зустрітися не довелось. Тоді пішов туди, де колись найчастіше бачився з нею, — в жовтий будинок на Базарній вулиці...

Тут Мухи теж не було. Не було й Володі. Більше того: Федір дізнався, що відтоді, як Володя повів її з собою, дівчина більше взагалі не показувалась.

Федір устиг перехилити лише одну чарку, як прийшов Михайло Бова. І в одного, і в другого на душі було гірко. В кожного на це своя причина. Але був об'єкт, на якому їхні інтереси сходилися: Максим! Федір ненавидів Максима Бондарчука так само, як і Михайло Бова. І тому, як тільки Бова скинув свого фіолетового капелюха, Федір запросив його до столу.

— Ковтнем?

Бова хильнув гіркої рідини, що обпікала горло. Раз і вдруге. В голові поплив густий гарячий туман. В серці, ніби каламутна хвиля, здійнялася важка злість.

— Ти близький до Максима, — звернувся він до Федора. — Що ти знаєш про нього?.. Може, він дівчат любить? То чому не приведеш його сюди?..

Федір покрутив вузькою головою на тоненькій шиї. У нього є чувиха, Циганка Голда. Більше я не бачив, щоб він за якоюсь упадав.

— Але ж посидіти і випити так, як ось ми, він може?

— Не бере в рот і краплини. Навіть пива. Він не любить тих, що п'ють.

Михайло Бова спохмурнів ще дужче. Його вусики здригалися. Що за людина прийшла до цирку? Не встигла показатись на очі глядачам, як уже стала йому поперек дороги, порушила його спокій! Як приборкати її? На яку приманку взяти?..

— Ну, а гроші... гроші він любить?

— Не помічав, щоб якимось особливо...

— Чорт візьми! Є ж щось таке на світі, що він любить над усе! — аж скрикнув Бова. — Людина ж він, така, як і ми!

— Цирк він любить над усе,— простодушно відповів Федір, мляво ворущачи вже п'яним язиком.

— Свята наївність! — розгнівався Михайло Бова і з ненавистю та огидою подивився в п'яне, якимось обм'якле обличчя Федора. — Цирк!.. Слава приносить гроші. А гроші дають тобі найкращих жінок і веселе життя... Що ти верзеш про якусь циганку?.. Не заради циганки він прийшов до цирку і не заради самого цирку... Заради слави! Вона дасть йому все, що тільки заманеться... Але є на світі ще я, Михайло Бова. І не буду я Михайлом Бовою, коли не скручу у віршовку оте маля!.. Він думає, що той блазень, Марко Баніт, артиста з нього зробить? Дурень!.. Я зробив би з нього артиста. Я!.. І він це зрозуміє, коли побачить мій новий номер. Зрозуміє, коли почує, як цирк вітає мене громом оплесків!..

Чим дужче Михайло Бова п'янів, тим більше говорив про Максима, який, мов цвях, засів у його серці. Коли б Максим дав згоду перейти в групу до Бови або коли б він взагалі залишив цирк, Михайло Бова сьогодні хвалив би його, захилинаючись. Але тепер він уже був переконаний, що це його бажання ніколи не здійсниться, — Максим — людина зовсім іншого крою, — і лаяв його на всі заставки та все обіцяв Федорові повалити Максима долілиць не баченими досі карколомними трюками.

А Федір знову почав думати про Голду. Так, Бова правду каже. Ось де собака зарита: слава, гроші, жінки!.. І, справді, навіщо йому, Максимові, якась дика циганка?

Він матиме інших красунь... Ні, Муха нехай буде в запасі, про всяк випадок. А головне — Голда, Голда!..

Перед п'яним Федоровим зором вимальовувався стрункий Голдин стан, красиві, звабливі груди, величезні чорні блискучі очі.

Хтива Федорова душа жадала Голди..

Вранці після п'ятики голова тріщала, і Михайло Бова запізнився на репетицію. Таке траплялося й раніше. Проте ніяких конфліктів не виникало. Той, хто мав тренуватися після Бови, терпляче чекав, поки він звільнить арену.

Цього разу чекати випало Борисові та Ніні Білецьким. Вони й справді, нікому нічого не кажучи, якийсь час то ходили поза бар'єром арени, то зникали за лаштунками. Борисові не хотілось затівати з Бовою сварку. Він взагалі намагався уникати з ним будь-якої розмови. На це була причина.

Коли Білецькі прибули на гастролі, Бова одразу ж кинув оком на Ніну. Він, що звик поводитися з жінками безцеремонно, намагався привернути увагу дівчини всілякими двозначними жартами, сумнівними дотепами.

Ніна поскаржилася братові. Борис не шукав якоїсь особливої нагоди, щоб поговорити з Михайлом Бовою. Підійшов до нього на першій же репетиції і голосно, так, що почули всі присутні, сказав:

— Моя сестра не бажає, щоб ви до неї залицялись. І я не хочу. Так що припиніть.

— Гаразд,— відповів Бова, і руда ниточка вусів на його губі затремтіла.

Мстивий і чванливий Бова почав робити все, що міг, щоб чимось дошкулити, допекти Білецьких. Він розпускав про них всілякі поголоски, за діло й без діла критикував на зборах чи виробничих нарадах, намагаючись ізолювати їх від колективу.

Брат і сестра відповідали на це зневажливою мовчанкою. Наче Бови й на світі не існувало. А це дратувало та злостило його ще дужче.

Видно було, що й на цей раз Михайло Бова тільки для того затримується на арені, щоб подратувати Бориса та Ніну.

Борис кілька раз нетерпляче глянув на годинник. Підійшов до Бови.

— Ваш час давно минув. Закінчуйте.

Бова повернувся до нього, глузливо посміхнувся.

— Ви бачите, що я працюю? Нічого з вами не станеться, якщо підждете ще трохи.

— Але ж ви не маєте права порушувати розкладу тренувань.

Михайло Бова зіщулив очі, крізь зуби запитав:

— Ви дозволяєте собі робити мені зауваження?.. Мало ви ще манної каші з'їли для цього, молодий чоловіче.

Артисти і робітники, які були присутні при цьому, залишили свої справи. Чекали, що відповідь Борис Білецький. Як поведеться? Адже його грубо і незаслужено ображено.

Чекав і Максим. Він ладен був сам кинутись на зухвалого зазнайку, аби тільки виручити Бориса з того становища, в яке він потрапив.

Але виявилось, що виручати і захищати Бориса не треба.

Він не відповів Бові жодним словом. Мовчки підійшов до мотузяної драбинки, по якій вилазив на трапецію, від'язав її, і вона повисла посеред арени.

Більше Михайло Бова тренуватись не міг. Драбинка завжала.

— Прошу нагору,— звернувся Борис до сестри. Наче й не було ніякої розмови з Бовою.

Бова розгублено зиркав то на Бориса, то на своїх партнерів, то на драбинку. Не знав, що робити далі. Розумів, що цим своїм вчинком Борис Білецький показав свою цілковиту зневагу до нього, що цей хлопець майже знищив його на очах у присутніх. Він повинен був щось відповісти, щось зробити, але що?..

І Бова зробив те, що підказав йому його інстинкт. Підійшовши до драбинки, він простяг руку, щоб вирвати її з рук Бориса. Але Білецький ніби й не помітив цього. Зовсім спокійно, але твердо сказав:

— А завтра ви повернете мені оці п'ятнадцять хвилин, які забрали сьогодні.— І вслід за сестрою поліз по драбинці угору.

І тільки тоді Бова почав лаятись, будучи твердо переконаний, що ніхто з присутніх не посміє й слова йому заперечити.

Але втрутився Максим.

— Ви даремно лаєтесь,— сказав він Бові.— Нас тут багато і кожному ясно, що справедливість не на вашому боці.

— А ви хто такий? — розлючений Бова витріщив очі і вступився гострим поглядом у Максима.— Чому встряєте, куди вас не просять?

Він ступив крок до Максима, опинився поруч з ним. Максим почув, що від нього тхне горілчанним духом. Це вже було щось таке, що не вкладалося в Максимовій голові. Приходиться на тренування в такому стані! Ризикувати собою, ризикувати своїми партнерами — ні, це вже занадто.

Все ще не вірячи самому собі, він розгубленим і непевним голосом запитав:

— Ви... п'яний?..

— П'яний? — несподівано і якимось недоречно засміявся Бова. — Ото ж ви, мабуть, і п'яний, якщо вам таке верзеться.

Він одійшов, не зробивши при цьому жодного неточного руху. Язик у нього не заплітався. Тільки що він виконував акробатичні вправи. Акробатика вимагає виняткової напруги м'язів, нервів, координації рухів. Ні, мабуть-таки, Максим помилився. Мабуть-таки, зопалу кинув Бові звинувачення.

5. ЗУСТРІЧ З МИНУЛИМ

За день Ліда Чугай дуже втомилася. Її бригада працювала в двох місцях. Треба і свою норму виконати, й за роботою інших простежити. Ось і набігалась, аж ноги гудуть.

Голду увесь час тримала біля себе. Їй потрібна особлива увага. Дівчина беручка. Колись з неї буде добра електрозварниця. А поки що руки працюють ще невміло.

— Замучилась ти зі мною. — Голда здіймає на Лиду великі чорні очі. Вона так дивиться, ніби чимось завинила. — Не сердься на мене.

Ліда сміється.

— Хіба за таке сердяться, дурненька? Якби ти не хотіла вчитись, тоді б сердилась. Та ще й лаялась би.

— Ні, я дуже хочу, — перебиває Голда. — Он як у всіх вас гарно виходить! Коли б і в мене так.

— Не святі горшки ліплять, Голдо. Навчись. Будеш ще на Дошці пошани висіти.

Голда сміється радісно. Гарно їй з Лідой. Кінчається робочий день, а розлучатись не хочеться.

— Приходь до мене, — просить вона свою подругу. — В ліс підемо. Я тобі на гітарі пограю.

Ліда охоче захопилася за цю думку.

— А й справді, чого не відпочити після роботи? Давай сьогодні ж підемо. Свіжим повітрям подихаємо. Я давно вже не була в лісі.

Вони зайшли до Голди тільки на хвилиночку. Перекусили на ходу. Взяли гітару.

В лісі знайшли зелену галявину. Ліда підстелила жакет, лягла на спину, задивилася в бездонну блакить. Голда сіла поряд.

Гітара ожила в руках у дівчини. Задзвеніла, засміялася й заплакала всіма струнами.

Голді пригадався нічний степ, сповнений живим невидимим гомоном, високе зоряне небо і... Роман — високий, дужий красень з чорними кучерями. Яких пісень співала вона йому! І як звучно грала її гітара! Ніби струни були натягнуті на самі зорі, як на кілочки.

І зараз дзвенить гітара. І зараз летиться пісня. Та чи розуміє Ліда ті циганські співанки?..

Але Ліда розуміла. Чула в Голдиних піснях пережиті колісь глибокі жалі, чула гаряче кохання, що зацвітає, як перші вогнисті троянди повесні, читала живу мову її відкритого серця, яке прагнуло тепла і ласки.

Голда змовкла. Ліда звелася з землі, взяла її тоненькі тендітні руки в свої, запитала:

— Про Романа згадала?

Голда журно опустила чорні вії на очі.

— Про Романа... І ще щось думала...

— Що ж?

Дівчина забрала руки, притиснула гітару до грудей, ніби живу істоту. В очах — мука. Шоки спажули полум'ям.

— Ой Лідо... Інший поруч стоїть... Тільки тобі скажу, більше нікому... Йому всю себе віддала б навіки...

— Максим? — догадалась Ліда.

Голда аж злякалась.

— Звідки знаєш? Кажі.

— В очах у тебе написано, — посміхнулась Ліда.

— Ой, неправда!.. Чому ж він не прочитає того, що ти?

— А може, й читає. І теж тебе любить.

— Ні, ні!.. Коли любиш, то обнімати, цілувати треба. А він ще ні разу мене не поцілував.

І Голда розказувала-розказувала, який він гарний, яке в нього добре серце, як багато він зробив для неї хорошого. Тільки ж не усміхнеться до неї, коли їй хочеться до нього усміхнутися. Часом за руку візьме і в очі гляне. Але не блищать вони тим вогнем, від якого серце спалахує... А ще їхати, каже, буде. Тоді вона й зовсім зів'яне, як квітка осіння, ждучи, поки він повернеться...

Які чисті, щирі і палкі слова дівочого кохання! Немає

нічого правдивішого і щирішого за них. Почув би Максим, не був ти такий несміливий та нерішучий. Відкрив би і їй на всю широчінь свою душу, в якій сором'язливо ховає свою любов до неї. І тоді однаково застукали б двоє сердець, два вогники спалахнули б одним великим і яскравим вогнем, якого нікому не погасити...

Але Максим не чує і не знає, про що зараз говорить Голда. За нього слухає Ліда. Не Максимові, а Лідині руки пригортають Голду. Лідині радісні очі дивляться в її очі. Лідині уста шепочуть радісну таємницю:

— Любиць він тебе, дівчинко моя маленька. Тебе не можна не любити. Тільки сказати соромиться. Бо ти ж сама говориш, що серце в нього чисте і ясне, як весняний ранок.

І Голда вже посміхається вологими очима. Вірить своїй подрузі. Безмежно вдячна їй. І чого б тільки не зробила заради неї!..

З того часу подруги бували разом не тільки на заводі. Коли Максим дома, Голда нікуди не йде. А нема його — біжить до Ліди чи до себе її запрошує. Потім до них ще дівчата приєдналися. Вони теж слухали Голдині пісні. Так одного разу й виникла думка про те, що Голді треба виступати на клубній сцені. Не тільки вони, близькі подруги, — хай усі робітники заводу послухають її спів.

Голда вже була в клубі, бачила, як на сцені співають, грають, танцюють, показують вистави. Їй дуже подобалось все це, і вона плескала в долоні, як і всі.

— Отак і мені будуть плескати? — питала вона з дитячою наївністю.

— Ще дужче будуть! Такого голосу, як у тебе, ні в кого у нас тут немає. І на гітарі грати ніхто не вміє так, як ти.

— Але страшно ж! — ще ширше відкривала свої великі очі дівчина. — Стільки людей дивляться на тебе!..

Та Ліда запалилася думкою, щоб якнайшвидше почули Голду зі сцени, і вже не відступала від неї. Вона сама повела свою подругу до керівника художньої самодіяльності. Там послухали її, і справа швидко була вирішена.

Одного разу, повернувшись з роботи, Голда застала Максима навдивовижу збудженим і веселим. Відколи його пам'ятає, таким ще не був. Сам відчинив їй двері, приніс води, щоб умилась, подав рушник, допоміг готувати обід. А вже під час обіду похвалився:

— Незабаром і мене побачиш на арені. Сьогодні тренування пройшло особливо вдало. Марко Баніт хвалить.

— А я сьогодні на сцені співатиму, — простодушно сказала Голда. — І мене наш керівник хвалить.

— Так це ж добре! — ще дужче розвеселився Максим. Він грайливо обхопив її маленькі теплі плечі. — Які ж пісні ти співатимеш, Голдо?

— Різні пісні. І старі циганські, і теперішні. Я вже й нових навчилась.

Максим щиро пошкодував, що не зможе піти з нею до клубу.

— Мені обов'язково треба бути в цирку. А так хочеться послухати твоїх пісень. Я ніколи не забуду, як ти співала на новосіллі у Івана Кіндратовича. А після того ні разу не чув.

Голда розуміла: у Максима дуже-дуже поважна причина. Та вже одне те, що він так говорить з нею, принесло їй велику радість. Значить, Максим не байдужий до неї. Зовсім не байдужий! Просто заклопотаний своїми справами і не може приділяти їй більше уваги. Але ось бач, як гарно розмовляє з нею, голубить поглядом своїх синіх очей. Мабуть, такі правду говорила Ліда... Переповнена щасливим почуттям, Голда запитала:

— А чого ж ти не сказав мені? Я ще співала б...

— Я боявся навіть нагадати тобі про це, — щиро признався Максим. — У тебе таке горе було...

— Для тебе я співала б. І завжди співатиму, коли захочеш...

Вона опустила голову. Потім швидко підняла її. Очі блищали сльозно. Але разом і всміхалися до нього, пестили кожну рисочку його обличчя.

Максим не міг відірвати від неї погляду. «Невже й вона любить мене так, як я її?..» — питав сам себе і все ще боявся повірити в це. Шоки його пашіли вогнем.

— Ти правду кажеш?.. Я не знав... — прошепотіли на решті його сухі уста.

— Правду, Максиме... Хоч зараз...

Вона гойднулася до нього всім тілом, підняла обличчя і глянула йому у вічі величезними, круглими, блискучими і майже безтямними очима. Щось справді божевільне було у тому погляді і водночас таке звабливе, що Максим втратив над собою владу. Поклав тремтячу руку на тоненький Голдин стан і, нахилившись, притулювся палаючими

губами спершу до гарячої щоки, а потім — до маленьких повних губів. Йому здалося на мить, що світ зупинився у своєму вічному й нестримному русі. Тільки у вухах, у серці відзвонювали тоненькі-тоненькі дзвіночки й співали якісь дивні неземні голоси.

А коли отямився, то першими його словами були:

— Що це, Голдо?.. Що це, дівчинко моя маленька?..

— Це ти любиш мене,— сказала вона.

— А ти... а ти, Голдо?..

— Я теж... Поцілуй мене ще...

Він пригортав її до себе, тулився щоками до її чорного, густого волосся.

— Люба моя... пісне моя...— шепотів він, ледве розуміючи, що говорить.

А вона відповіла йому таким же п'янким шепотом. Він не все розумів, лише почував, що вона говорить якісь дуже гарні слова, яких ще ніколи в житті ніхто йому не говорив. Від них туманився мозок.

Вони втратили почуття часу. Обое чисті, як діти, були в ці хвилини найщасливіші на всьому світі.

Тільки трохи згодом Максим спохватився:

— Мені ж пора!

Тоді й Голда наче прокинулась від чарівного сну. Зітхнула на повні груди, провела долонями по обличчю, наче хотіла відчутти кінчиками пальців ті поцілунокки, які Максим залишив у неї на губах і на щоках, і тихенько засміялася.

— Ти чого? — запитав він.

— Гарно мені...— тримаючись руками за щоки, дівчина погойдувалась та посміхалась, як маленька дитина. А губи її мрійно повторювали: — Гарно мені... Я сьогодні як співатиму, то думатиму про тебе... І завжди тепер думатиму про тебе...

— І я, Голдо...

З хати виходили разом. На ганку їх зустріла Оксана Семенівна з городніми квітами в руках. Квіти були з корінням і з землею. Мабуть, дістала їх у якоїсь сусідки, щоб посадити в себе на городі.

— Затрималась я,— забідкалась вона.— Чи ви ж хоч поїли без мене?

Вона глянула на одного, на другого. Ледве вловима посмішка ворухнула її старечі, зморшкуваті губи. Від матері такого не приховаєш!..

В парк до заводського клубу Голда не йшла, а летіла.

Сама собі здавалась легкою, як он та хмаринка, що рожевою пелюсточкою пливе у призахідному небі. Тиша навколо. Природа ніби завмерла в урочистому мовчанні. Голдині очі виразно й яскраво, як ніколи досі, бачать все, що діється довкола неї. Бачать те, чого раніше чомусь і не помічали. Високий кучерявий явір, що прожив уже, мабуть, не одну сотню років, але тільки зараз став перед Голдою у всій своїй красі; маленьку пташку, яка обзивається до Голди так, ніби хоче про щось розпитати чи розповісти; дитину з рожевими щічками біля двору, килимок зеленої трави...

Ця трава нагадала Голді той день, коли вона лежала в чужому садку на зеленому моріжку горілиць і з тривогою мріяла про майбутнє. Тоді ще не знала, яке воно буде і як прийде. Все уявляла собі по-іншому циганка, вічно гнана холодними вітрами та лихими людьми. І коли крізь заводський паркан стежила за роботою чарівниць-електрозварниць та мріяла, щоб самій стати такою, теж ще не знала, як це буде і чи буде взагалі. А тепер вона вже стала такою, як і вони. У неї є чудова подруга, Ліда. У неї є Максим!.. Це ж він привів її до цього нового життя, оживив її серце і наповнив його щастям. Максим!.. Яке хороше ім'я!.. Голда знову притулила долоні до щік і губ і тихенько засміялася, ніби знову відчула його поцілунки...

У клубі керівник художньої самодіяльності вже нервувал. Запитував у Ліди Чугай:

— Чого ж це Голди так довго немає?.. Може б, ти, Лідо, збігала?.. Що, як в останню хвилину злякається й не прийде?..

Ліда спершу сердилась на ті слова. Хто-хто, а вона вже знає Голду — прийде! Але згодом і в самої закрався сумнів. І сама почала нервувати. Ще б пак! Вечоріє. Біля клубу і в клубі людей стільки, що й не протовпишся. Сцена приготовлена. А Голди немає. Чи не збігати б, справді?..

Та ось відчинилися двері. Вбігла Голда. Обличчя палає вогнем. Груді дихають нерівно. Вся аж світиться радістю. Ліда не встигла навіть нічого запитати, як Голда кинулась їй на груди і, захлинаючись власними словами, виклала все одразу:

— Лідонько! Він любить мене... Він сказав... Він цілував мене!..

Скільки в цій дівчині невідомої чистої простоти. Її видно всю-всю. Її серце відкрите кожному, як польова квітка вітрам і сонцю, як чисте джерело синьому небові.

Ні краплини потаємності. Яка є, така й є. Такій між людьми легко жити...

Ліда мимоволі замилувалася нею.

— І я тебе поцілую за це, Голдонько,— сказала вона, щиро радіючи за свою подругу. Чула, як гучно й швидко б'ється її серце, сказала: — Заспокойся, заспокойся, люба. Іди переодягнись. Бачиш, уже всі приготувались.

Клуб великий, просторий. Робітники не пошкодували коштів на нього — хто добре прицює, той повинен добре й відпочивати! Звели над залом ще один ярус, оздобили стіни і стелю художніми візерунками, у спеціальних нішах на знак глибокої пошани до трудівника поставили білі скульптури робітників усіх професій, які є на заводі, у височині склепіння, мов сонце, горить величезна люстра і лє своє яскраве світло на людей, що заповнюють і заповнюють широкі ряди. Тут — і знайомі, й незнайомі. Прийшли люди навіть з віддалених селищ, трударі не тільки цього заводу...

Дзвінки сповіщають про початок. Поволі гасне яскраве світло люстри. Стихає гомін.

І ось Голда вже на сцені. Вперше в житті. Добре, що не сама, що поруч — багато дівчат. Та її мало й помітно в цвітінні однакових блузок з гаптованими широкими рукавами, однакових синіх спідниць, барвистих вінків і стрічок. Не на циганку, а на українку зараз більше схожа Голда. Тільки дукачі свої одягла на ший. Ось де вони заіскрилися й заграли вогнем. Всі дівчата хвалять і заздрять. Та Голда зараз і дукачі їм з радістю віддала б. У неї на серці солодко й трепетно. Сказала Максимові: «Для тебе співатиму...»

Але тільки в перші хвилини почуває себе тривожно та лячно. А потім наче їй хто сміливості додав. Підняла очі, глянула в залу. Побачила знайомі обличчя. Багатьох упізнала. Заводські. Здоровкаються при зустрічі. А он і Іван Кіндратович Степ. Здається, він дивиться просто в очі Голді. Вона, співаючи разом з усіма, посміхається йому. А люди, мабуть, думають, що вона посміхається їм усім... Окремі пісні супроводжуються дуетом Голди та Ліди. Але Голді і тоді зовсім не страшно. «Це для тебе, для тебе, Максиме, співаю»,— думає. Голос її летється легко, без будь-якого напруження. У залі раз у раз чуються схвальні вигуки, спалахують оплески.

Тільки один раз Голда мало не схибила. Обличчя стало похмурим, а всю її ніби пересмикнуло. Серед глядачів

вона вздріла Федора Голованя. Ні, він нічого такого не робив. Сидів, як і всі. І, як усі, дивився на неї захопленими очима. Але Голда не хотіла, щоб він на неї дивився і слухав її. Перед нею так і поставали його п'яні брехливі очі, їй так і вчувався його хрипливатий глузливо-жорстокий голос... Ні, ні, Голда ніколи не пробачить йому. Таке не прощається.

Та цур йому, щоб ще думати про нього зараз! І Голда відігнала від себе думки про Федора. Більше не дивилася в його бік.

Тим часом оголосили, що зараз виступатиме Голда. І тільки тоді вона відчула, як у неї похолело в грудях...

— Сміливіше, Голдо, сміливіше,— шепнула їй Ліда.

На сцену її ніби вихром винесло. Винесло й закрутило у дивовижному танкові. Нараз Голда зупинилась, завмерла у вільній, невимушеній і гордовитій позі. І нікому вона тепер не здавалась такою маленькою і тендітною, як була насправді. Перед глядачами стояла велична й неприступна красуня з високо піднятою головою, уся в блисківі срібла і золота, в мереживі фарб, у промінні прожекторів, як у світлі сонця. На ній була рясна, квітчаста спідниця, світла блузка, яка щільно облягала плечі, маленькі тугі груди і тонкий та гнучкий стан. На грудях блищали разки намиста і дукачів, а у вухах — сережки, оздоблені різноколірними камінцями. Її густо-смагляве обличчя, темно-синювате волосся, засмагла шия і відкритий трикутничок грудей свідчили про те, що вона добре знала, що таке вільний степовий вітер і палюче сонце...

Зала, що в першу хвилину зацікавилася була від подиву, тепер здригнулася в єдиному пориві захоплення. Під високе склепіння полетіли вигуки:

— Го-о-олда! Біс, браво, Голда!..

Але вона не дала отямитись. Задзвеніла срібно гітара, заговорили між собою струни чарівною мовою.

Своїми маленькими пальчиками Голда оживила чутливий інструмент, вдихнула в нього душу, дала йому чарівну силу. На крилах пісні вона принесла в залу тяжкий стогін моря, веселий гомін лісу, мрійний шелест степових трав. Простенька, стара, витерта гітара могла змусити людину плакати, сміятись, гніватись, любити і ненавидіти.

Пісні лилися одна за одною. Цілі століття циганського життя пройшли перед очима присутніх у залі. Глядачі бачили... Худі виснажені коні тягнуть вози з шатрами. Плачуть голодні, обірвані діти. Лаються жінки. Мовчазно й

понура ідуть за скрипучими возами чоловіки. Ось валка зупинилась біля випадкового джерела і рада тій крихті щастя. А потім знову — нескінченні й невідомі дороги, приниження, голод, злидні... Та знайшлися сміливці, молоді й гарні юнаки. Вони сказали: «Геть старі і страшні звичаї! Рухнув старий світ, як трухлява верба, то чому ж нам ховатися від нового сонця?..» Були плачі. Були й прокляття. Була й кров на циганських захальвних ножах. Але так само, як не можна зупинити ранок, що надходить, не можна зупинити прагнення до нового життя.

І заспівала Голда зовсім інших пісень. Ні, то вже не були страждальні, обмиті гіркими сльозами пісні, що наче тупим ножом крають серце. То були пісні, в яких дзвеніло сонце і з яких радість та веселість хлюпали через край.

Зацвіли усмішки на устах у слухачів, засяяли очі, як один великий ясний вогонь. А Голда співала ще й ще, тримаючи в прекрасному полоні сотні людей. Люди бачили перед собою циганку, яка разом з своїм народом винесла на своїх плечах увесь тягар нерадісного життя. Але зараз перед ними вже не та циганка, яка ходить попід дворами з простягнутою рукою та облещує брехливими словами довірливих жінок. Тільки одяг відрізняв її від усіх присутніх у залі. Це вже була нова, зовсім інша Голда — дівчина в червоній косинці, в синьому комбінезоні, з електрозвувальним апаратом у руках.

Але раптом пісня чомусь обірвалася на півслові. Струни злякано дзенькнули і змовкли, придавлені побілілими пальцями. Голда дивилася в залу і бачила очі...

Не було сивої кучерявої бороди, що зрослася з такими самими кучерявими вусами. Не було патлатої великої голови. Але були очі. Вони палали лихим вогнем і говорили до неї щось таке, що груди її почали наливатися холодом.

То були очі її батька, Нура.

Вона впізнала їх серед сотень інших.

Може, хтось що-небудь і помітив. Але зала вигукувала її ім'я, дружно аплодувала. Та Голда бачила тільки очі, які ніби прийшли з того світу, щоб збентежити душу, повернути її до того, від чого вона була вже така далека...

Голді захотілося кричати голосно й розпачливо, як кричить людина, що потрапила в найстрашнішу небезпеку, щоб усі побачили й почули, що ті очі з'явилися дарма, що її серед цієї загальної радості чекає якесь горе. Яке саме, вона ще й сама не знає. Але ясно одне: воно неминуче. І чим невідоміше, тим страшніше...

Голда затамувала, придавила, заглушила в грудях крик. Адже то були очі її батька!

Ніхто, окрім неї, не зміг би впзнати його — постриженого, поголеного, в звичайному одязі. Навіть зовні це був не той грізний, всесильний отаман табору, який міг одним порухом брови скосити, як кинджалом. Ні, в залі сидів звичайний собі чоловік, нічим не примітний для сторонніх. І тільки одна Голда знає його, як саму себе.

Але не все знає. Де був він після того, як забив Романа і втік серед темної ночі? І чого з'явився тут знову?.. Ні, вона нічого, нічогісінько не знає. Може, не треба, щоб і люди знали про його присутність?.. Авжеж, не треба. Недарма ж він такий несхожий на колишнього!.. То що ж робити? Що робити?.. Думала Голда напружено, схвильовано, гарячково. Збентеженість і розгубленість охопили її... Але і втекти від того, що є, не можна. Від цих очей не втечеш! Он вони вже кличуть її... Нур сам виходить із середніх рядів, просувається серед натовпу до дверей і наказує їй очима, щоб вони вийшли до нього. Він чекатиме на неї.

І Голда скорилася, як, бувало, корилася йому не раз. Повернувшись із сцени за куліси, сказала Ліді:

— Я піду вже... Мені швидко треба...

І за хвилину опинилася надворі.

Люди ідуть туди й сюди, штовхаються й багатоголосо гудуть біля клубу. Голда з тривогою в серці шастає по обличчях поглядом.

Знову ж таки по очах впізнає Нура. Він стоїть під деревом на розі алеї, яка веде в темну глибину парку. Почуваючи дрож у ногах, підійшла.

— Невже це справді ти, батьку? — запитала, ледве відтягнувши голос.

Нур міцно схопив її за руку.

— Ходімо.

Вони довго йдуть алесю. Все далі й далі. Обабіч чорніють густі кущі. Над головами схиляються покручені, як лапи спрутів, гілки дерев. Гомін лишається позаду, віддаляється, затихає. В обличчя віє холодом глибокого вечора, вологістю. Душу Голди гнітять темрява і невідомість.

Тепер вони тільки вдвох. Їх ніхто не бачить. І це ще дужче лякає її. Ступає вона нерішуче, дедалі уповільнюючи крок. Батько здається чужим.

В кінці парку, де алея упирається в густі і чорні за-

рості, стоїть давно забута стара лавка на трьох ніжках, що вгрузли в землю. Тут Нур зупиняється.

— Сядьмо, дочко...

Так, це — він, її батько. Це пролунав його голос. Таким голосом він завжди звертався до неї, коли був сумирний і добрий.

Сіли. Голда почуває, що по тілу її раз у раз пробігає нервовий дроз.

Нур заговорив перший. Голос його часом переходить на шепіт. Тоді вона зовсім не пізнає його в темряві. Часом проривається коротким рокотанням. Тоді вона пригадує його таким, яким знала ще з табору.

— Я вже давненько стежу за тобою,— говорить Нур.— Кризь заводський паркан я бачив тебе з тією цяцькою в руках... Потім я побачив папір на стіні, що ти будеш співати. Я не міг не послухати тебе, давно не чув твого голосу. Ти, мабуть, ще пригадуєш: так гарно, як ти, співала тільки твоя мати. Ти співаєш навіть краще за неї. Але твій голос глушать оті стіни. Йому потрібний простір. Він сам проситься на широку волю, щоб міг покотитися степом і злетіти аж до зір. Тут, серед диму і грюкоту, не родяться з такими голосами. Такі голоси, як у тебе, народжуються на волі. А тут вони гинуть. Їх з'їдає погане повітря, знищує втома від тяжкої праці.

Вона добре знає його натуру. В цих облесливих словах заховано отруту. Коли лестощі не допоможуть, він почне наполягати, загрожувати. Але у неї в грудях теж не таке вже похливе серце. Коли треба буде, воно стане тверде, як граніт.

— Кажі прямо, батьку, не тягни.

— Поїдьмо звідси, Голдо,— повертається він до неї всім своїм широким, міцним тілом.— Я повезу тебе туди, де ти народилася. Ти знову станеш такою, як була...

— Мене умовляєш, а сам безсилий,— різко і прямо відповідає вона.— Глянь на себе. Де твої кучері? Де твоя борода і вуси? Де твій батіг, яким ти міг забити людину?..— В її голосі бринить презирство.— Ти як вовк, ховаєшся в темряві від людей... Скажи, де ти був оце увесь час?

Нур різко кидає:

— Там, де був, зараз уже немає. Не про це мова... Ти зухвало розмовляєш зі мною. Ти забула, хто я тобі.

— Ні, не забула, батьку. Я нічого не забула. І як ти знущався над циганами. І як — наді мною. І як Романа убив... Ти втік тоді. А Роман помер від твого ножа.

— Він не від ножа помер,— заперечив Нур.— Лікарі до смерті довели. Коли б вони не забрали його, ми самі вилікували б. Циганська кров здорова, чиста. Не порошки їй потрібні, не пілюлі, а цілющі степові трави, вільний вітер і сонце.

— Пізно про це говорити, батьку. Твої слова красиві, але вони нічого не варті. Правду говорять голосно, а ти — шепочеш...

Нур потроху втрачає над собою владу. Він не звик до заперечень і повчань, та ще й від власної дочки. Тільки його становище змушує його тримати себе в руках. Становище вбивці, який ховається від справедливої кари. Але ж і не для того, ризикуючи, прийшов він сюди, щоб піти ні з чим... І тому, переждавши трохи, поки в серці вляжуться обурення і лють, говорить:

— Голдо, про все це — опісля... А завтра, як стемніє, приходь до трьох дубів, що за Диким яром. Звідти підемо до найближчого полустанка і сядемо на поїзд. Одягнись попростіше. Захочай своє волосся і не дуже відкривай обличчя. Воно всім кидається у вічі.

— Навіщо мені ховатися, батьку? — питає Голда.— Тут я можу ходити, як хочу.

— Заради мене, дочко... і заради себе...

Нурові здається, що Голда згодилась на його пропозицію. Він знову м'якшає, радісно блискає очима в п'ятем.

— Це поки що. А потім знову ти відкриєш своє обличчя і твоя краса скорятиме найвродливіших молодих циган... Ну, Голдо... Ну, не треба вагатись...

Ні, Голда не вагається. Все те, про що розповідає і до чого кличе батьку, постало перед її очима, ніби з мороку. Постало і жахнуло.

Тут — хороші люди, які тільки що так щиро вітали її, з такою любов'ю вигукували її ім'я. Тут — Максим, юнак з чистим, як у дитини, серцем, з несміливим, але найпалкішим коханням до неї. Тут — Ліда, віддана душа, незрадлива і щира подруга.

Там, у тому мороці, який постав перед її очима, — сумні картини жебрацтва і поневірянь, холодні ночі під драним шатром, крики сварливих розпатланих жінок, вереск голодних дітей і грізний, невмолимий свист батога...

Чому, чому вона, Голда, повинна знову повертатись до того, від чого втекла? Тільки тому, що її кличе батьку, рідна циганська кров? Але ж це — насправедливо, несправедливо!..

І Голда говорить твердо:

— Я не прийду, батьку, до трьох дубів.

— Не прийдеш? — перепитує він. — Хіба ти не розумієш, що з тобою говорю я?

В голосі його звучить уже неприхована погроза.

— Ти уб'єш мене, батьку, як Романа?.. Ти для того й прийшов сюди?..

— Що ти кажеш, Голдо! — похоплюється Нур, втямивши, що дав неабиякого маху. — Ти моя дочка, і я заради тебе прийшов сюди. Ти — єдина лишилася з нашого давнього циганського роду. Коли я говорю з циганами, вони питають мене: «Де твоя дочка? Невже вона тебе вже не слухає!..»

Нур розуміє, що цими словами, цим признанням він відкриває свої останні карти, показує своє безсилля. Але що йому лишається робити? Він знає Голду. Вона горда і вперта. Раніше думав, що то Роман збиває її. Але тепер переконується, що вона й сама не хоче повертатись до старого життя. А Нур не може піти від неї ні з чим. Треба умовляти, обіцяти, загрожувати, іти на що завгодно, аби тільки Голда пішла з ним... І він аж задихається від бажання швидше здійснити свій намір.

— Голдо, дитино моя, згадай матір, яка тебе породила, згадай життя наше привільне... Я все для тебе зроблю. Ти будеш щаслива. А оце все... — він повів рукою довкола себе, — нехай забудеться, як поганий сон...

Він хапав її за руки, намагаючись притягти до себе, обняти, приголубити. Але вона пручається, відбивається від нього, важко дихаючи, повторює:

— Ні, ні, я не піду з тобою... Нікуди не піду... Хоч убий мене на місці... Пустити, я закличу...

— Закричиш? Щоб мене спіймали, забрали? Хто ж я для тебе, хто?..

— Ти — мій батько... Але я не піддамся, не піддамся! Мені страшно бути з тобою... Тяжко... Відпусти мене, я не можу, не хочу!

Нур таки відпускає її руки. Відсувається трохи. Дивиться на неї збоку обуреними і печальними очима.

Що він робитиме зараз? Про що ще може бути з ним мова?..

Голда схоплюється з лавки. Робить кілька швидких кроків назустріч світлові, голосам. За спиною ще почуває батька. Але очима, душею, всім еством вона вже он там, де лунає легкий сміх, де гучномовець розливає дивовижні звуки якоїсь мелодії.

І в цю ж мить перед нею, як привид, з'являється Федір.
— Добрий вечір, Голдо.

Дівчина закам'яніла з несподіванки. Дивиться на нього, нічого не розуміючи.

— Ти, вузьколобий?..

Він сміється. Вона впізнає його хриплий, негарний сміх.

— Де ти взявся? — питає ще раз, не тямлячи себе.

Після Голдиного виступу Федір теж вийшов з клубу. Несподівано він побачив, як вона наблизилась до якогось чоловіка, що стояв у густій тіні під деревом, і пішла з ним.

«Ага, так он воно що! — зловтішно подумав Федір. — Виходить, що не Максим тут головна скрипка! Інший хтось!.. Але хто ж він, цікаво?..» І Федір поміж кущами пішов за Голдою назирці. Він сподівався, що, заволодівши таємницею Голди, він зможе впливати на неї так, як йому забажається.

Але те, що побачив Федір далі, перевершило всі його сподівання і бажання. З Голдою був не хто інший, як її батько, Нур. Живий-живісінький. Той самий Нур, який утік, убивши Романа!

Серце Федорове затанцювало від радості. «Попалась, голубонько! Тепер уже ти моїх рук не минеш. Ти вся ось тут... — стиснув він кулак. — Що захочу, те й зроблю з тобою...»

Заховавшись у кущах, витягнувши ший і нашорошивши вуха, він жадібно дослухався. Він нічого не зміг зрозуміти з їхньої циганської мови. Але йому досить було й того, що побачив їх удвох. Еге ж, він зуміє скористатися з цього!.. Тому так сміливо і вийшов перед Голдині очі. Засміявся після її враженого вигуку.

— Еге ж, це я, Голдо... Як бачиш, знову — я!.. Сама доля зводить нас з тобою.

Голда злякано кинула очима туди й сюди. Але батька вже не було. Коли й куди він зник, вона не помітила.

— Я все бачив, — повідомив Федір. — З тобою був твій предок, Нур. Але ти не бійся. Я вмію тримати язик за зубами. Твою таємницю не видам нікому.

Дівчина стояла приголомшена, паралізована його словами. Її зовсім випадково й небажана зустріч з батьком уже стала таємницею, яку можна видати й не видати. Ще хвилину тому вона навіть гадки не мала, що ця зустріч закінчиться таким раптовим зникненням батька і несподіваною появою Федора. Всі ці події залишили в її душі

лише якийсь заплутаний клубок почуттів, думок і вражень, в яких вона сама ще не встигла, а може, й не вміла розібратися. А тут їй Федір уже сказав, що це — таємниця. З нею треба ховатися. І відома ця таємниця не кому-небудь, а йому ж таки, Федорові, якого вона ненавидить всією своєю душею.

— Що ти хочеш від мене? — майже простогнала Голда.

— О, це вже зовсім інша розмова! — цинічно й розв'язно відповів Федір.— Я дуже радий, що ти, нарешті, заговорила зі мною... Ходімо звідси,— запропонував він, озираючись.

Тепер йому хотілося швидше вийти на світло. Мало що може втнути той циган! Свого не пожалів, шпортонув ножем. А його, Федора, прикінчить, як куріпку.

Ведучи під руку кволу, знесилену від усього пережитого Голду вздовж алеї, він говорить:

— Ти все думаєш, що я гірший за інших. А тепер ти переконаєшся, що я теж людина, як і всі... А може, ще й краща за декого...

— Навіщо це мені? — не зрозуміла Голда.

— Бо... бо ти подобаєшся мені... Я люблю тебе,— зазначаючись, промовив Федір.

Вона зупинилась, втупилася в нього довгим безтямним поглядом. Потім знизала плечима, безвільно покрутила головою.

— Не розумію... Нічого не розумію... Пустяки. У мене болить голова.

— Я проведу тебе,— сказав Федір.

— Ні, я сама піду.

Але Федір відпустив її тільки тоді, коли вони вийшли на світло. Йому хотілося, щоб хтось із знайомих побачив його з Голдою. Знайомі чомусь не траплялись. Але добре їй те, що бачили незнайомі: комусь запам'ятається. Хай знають, що вони тільки зі сцени могли послухати та побачити цю красуню, а Федір близько знайомий з нею!

Голда поверталася додому, мов у чаду, не помічаючи дороги. Кожен раптовий сторонній звук лякав її. Вона весь час озиралась, ніби ждала, що ось-ось знову з'явиться батько. Або — Федір. У вухах шуміло. Голова була гаряча й важка. Думки плутались. Вона ніяк не могла привести їх до ладу...

6. ПОДВІЙНЕ САЛЬТО НА ХОДУЛЯХ

— Хто хоче виступити?.. — Директор цирку пересунув чорнильницю, знову поставив на попереднє місце і додав: — Не тягніть. Час іде.

— Я. Дайте мені...

До столу підійшов Борис Білецький. Невисокий на зріст, плечистий. У білій сорочці з розкритим коміром. На лоб спадає русяве пасемце чубчика.

— Тут товариш директор правильно говорив. Наше циркове мистецтво зародилося в народі і завжди було народним. Нікому не секрет, цирк у нас завжди переповнений. Але цього не досить. Нам треба виходити на стадіони, на площі, їхати на заводи і в колгоспи. Я — за кавалькаду...

Він змахнув долонею з лоба краплини дрібного поту і сів біля своєї сестри. Червоний і зняковілий. Вона нахилилася до нього, зашепотіла йому щось на вухо.

— Добре! — сказав повеселілий директор. — Коротко, але добре. Хто ще?.. Ну, чого ж мовчите?

«Справді, чого вони мовчать?» — внутрішньо нервуючи, подумав Максим. Він сидів аж на задній лавці. Йому не видно було облич. Тільки — спини та потилиці. По них не вгадаєш, хто що думає... Але тут і думати довго нічого. Звісно ж, що треба виїздити. Ясно ж, що циркова кавалькада потрібна!..

— Я прошу слова!

Враз затихли всі. Насторожились. За ріжок столу тримався рукою Михайло Бова. Похитувався, перекочуючись блискучими лакованими черевиками з каблуків на носки.

Звернувся до директора цирку:

— Ви тут сказали, що кожному з нас дається право вибору. Можна піти в кавалькаду. А можна виїхати на гастролі і в інше місто, в якийсь із стаціонарів. Так я прошу, щоб мене направили в стаціонар.

Максим думав, що після цих слів здійметься гамір. Але стало ще тихше, ніж було досі. Очі холодно блиснули.

— В стаціонар? Це — чому ж?

— А тому, що кавалькаду я вважаю дурницею. — Відповідь прозвучала на диво рівно й спокійно.

Тільки тепер у залі загули, зашуміли. Кожен говорив щось своє. А що саме — розібрати важко.

— Тихіше, тихіше, товариші! — закликав директор. В очах у нього була розгубленість. — Прошу пояснити свою думку, — звернувся до Бови.

Знову стало тихо. Як по команді.

— Можу пояснити.— Тонкі губи скривилися в презирливій усмішці. В кожному рухові руки, голови — неприхована зверхність, самозакоханість.— Хай я й не народний і не заслужений, але не вважаю себе останнім артистом. Справжньому артистові потрібні умови. А які ж умови десь на площі, в степу чи в цеху? Від найкращого номера нічого не залишиться. Ні, це аж ніяк не означатиме, що ми несемо мистецтво в маси. Це — профанація! Балаганщина! Вийде, що ми не пропагуємо, а опошлюємо циркове мистецтво. Така форма роботи ображає справжнього артиста!..

— То ви вважаєте не гідним свого «я» поїхати на заводи і в колгоспи?

Запитання пролунало несподівано і різко, як постріл. То не втримався Максим Бондарчук. Всі повернули голови назад, до нього. Він дивився на Бову гострим прямим поглядом.

У Михайла Бови теж загострився зір. На щоках забігали жовна. Але він посміхнувся. Навіть ніби зрадів Максимові репліці.

— Але, це добре, що ви обізвалися. Я згоден: таким зеленим та недосвідченим, як Максим Бондарчук, треба їхати. Таких на арену випускати ще рано. Ось там, де люди ніколи не бачили цирку, нехай і кваліфікуються...

— Це ганьба! — закричав хтось із середніх рядів.— Позбавити його слова!..

— Хай говорить!..— заперечили з іншого кутка.

Збори загули. Зчинився такий гармидер, що директор цирку аж упрів, намагаючись навести який-небудь порядок. Нарешті йому пощастило це зробити. І навіть тоді, коли вже стало тихо, він якийсь час сердито стукав олівцем по графінові.

— Так же не можна, товариші. Так ми ні до чого не домовимось... Ви ще будете говорити? — звернувся він до Бови.

— Я все сказав.

Бова повільно й поважно пішов на своє місце.

А в цей час почувся знайомий усім голос:

— Дозвольте?

— Прошу, прошу,— знову пожвавішав директор, який уже й геть занепав духом:

До столу підійшов Марко Баніт. Став. Повернувся до Михайла Бови, подивився на нього. І раптом неголосно, докірливо похитуючи головою, промовив:

— Як вам не соромно!.. Як у вас язик повернуся таке казати. Отут, перед нами. Перед людьми, які все своє життя присвятили циркові.

В голосі Баніта було стільки гіркоти й обурення, що по лавах пролетіло ніби якесь загальне зітхання.

Марко Баніт все ще дивився Бові просто в обличчя.

— Хто вам дав право ображати молодих артистів?

— Публіка ще не бачила Бондарчука на арені! — кинув Бова.

— Все одно не маєте права. Не бачила, то що ж?.. Побачить. І Максим кинув вам правильну репліку. Ми чули, що ви тут говорили. Он гляньте, ваші друзі по роботі обурені вашим виступом. Адже ви справді вважаєте нижчим своєї гідності винести мистецтво за межі циркової арени. То хто ж ви такий, скажіть мені? Скажіть нам усім тут... Ви... ви не радянський артист, а пан від мистецтва!

— Це образа! Я цього так не залишу! — засовався на місці Бова.

Але Марко Баніт перебив його:

— Не залишайте. Не на вашу то користь буде. Ще раз підкреслите своє зазнайство, не гідне радянського артиста... Товариші! — тепер уже Марко Баніт звернувся до всієї зали. — Я мав би собі за велику честь, коли б дирекція дозволила мені очолити циркову кавалькаду. Ми не повинні тільки виступати, бо не гастролери ми, а народні митці. В робітничих і сільських клубах та Палацах культури працюють самодіяльні гуртки, акробатичні групи. Ми допоможемо їм. І я певен, вони будуть нам вдячні за це...

— Правильно! Правильно! — дружно підтримали голося. — Поїдемо. З радістю!..

— Товариші! — знову звернувся Баніт, коли вигуки стихли. — У нас тут скоро прощальна вистава. Сюди прибуває інша трупа. Нехай Михайло Бова шукає собі іншого стаціонару. Може, ще хто хоче з ним? Я думаю, що таких небагато знайдеться. А ми вирушимо дружним колективом в міста і села! Покладемо початок хорошій справі!..

Слова промовця потонули в гучних оплесках.

Бова сидів з низько опущеною головою.

Один номер змінювався іншим. Виступали жонглери, антиподисти, гімнасти на турніках, велофігуристи.

Марко Баніт заповнював паузи. Його пародії, репризи раз у раз викликали вибухи веселого сміху. Майже жоден номер не проходив без того, щоб Марко Баніт його не спа-

родіював з надзвичайною дотепністю та дивовижною спритністю.

Зала для глядачів переповнена.

Максим виконував обов'язки уніформіста. Після зборів у нього з Банітом відбулася розмова.

— Ти не ображаєшся, що я й досі не показав тебе глядачам? — запитав Баніт.

— Що ви! — заперечив Максим. — Хіба ж я не розумію!

— Добре, мій хлопчику, — задоволено посміхнувся Марко Баніт. — Показатися ще встигнеш. Але треба так показатися, щоб ми з тобою потім очима не кліпали.

Максим щиро вірив кожному слову свого вчителя. Уважно дослухався до кожної його поради.

Він не вважав для себе образливою чи принизливою працю уніформіста. Навпаки, він охоче виконував будь-яку роботу в цирку, вважаючи це своїм святковим обов'язком.

Перший відділ вистави кінчався виступом Михайла Бови. Його давали, так би мовити, «на закуску». Максим разом з іншими уніформістами кинувся виносити з-за лаштунків та встановлювати на арені підкидні дошки.

Сам Бова і його хлопці стояли вже наготові, ждучи, поки інспектор манежу оголосить номер. Раптом Бова повернувся до Максима і, кривлячи тонкі губи, зневажливим тоном зауважив:

— Ей, уніформіст! Швидше повертатись треба. Не бачите, що ми ждемо?

Максим глянув на Бову здивовано.

— Хіба я щось не так роблю?

— Авжеж, що не так. А коли не вмiєте, то скиньте уніформу.

— Гарзд, — сказав Максим, почувавши, як раптом його груди здушила ненависть до цієї пихатої, повної жовчі людини. — Для вас хай готують арену без мене.

Розписані галунами, швидкі і спритні уніформісти винесли і встановили підкидні дошки. Оркестр наповнив приміщення цирку дзвінким, веселим гомоном звуків. На арену вибігло п'ятеро. Білі, вільного кроку сорочки з широкими рукавами, блакитні, добре випрасувані штани, розшиті блискітками, робили їх схожими один на одного. Вони навіть посміхались однаковою, заученою посмішкою.

Бова вважав, що артист повинен уміти посміхатись навіть тоді, коли в нього завмирає серце, спирає дихання,

коли нерви його натягнуті, як струни. Трюки у цих п'яти були ще попереду, і вони поки що посміхалися легко.

Та ось перша фігура, друга... Тіла злітають у повітря. Чути раз у раз коротке: «Ап!..» — і знову стрибки, сальто, піраміди... Маленький Мишко літає в повітрі, як м'ячик. Глядачі захоплені ним. З підкидної дошки він стрибає на плечі четвертому, верхньому. І кожного разу так вдало, наче ті плечі притягують його ноги магнітом. Хлопчик грається своїм тілом у повітрі, як пташка.

Уніформіст подає високі ходулі. Глядачі затихають, насторожуються. Оркестр переходить на тривожний і трохи одноманітний мотив.

Мишко стоїть на ходулях на краєчку підкидної дошки. Він посміхається, хоч внутрішньо увесь напружений і зібраний, як туга пружина.

— Ап!.. — коротко командує Михайло Бова.

Два акробати, взявшись за руки, стрибають на другий кінець дошки з високого вузького майданчика. Треба уміти злетіти в повітря саме в ту десятю долю секунди, коли їхні підошви доторкнуться до протилежного кінця дошки.

Мишко зумів упіймати цю десятю долю секунди. Він піднявся в повітря, мов на невидимих крилах. Перед напівзаплющеними очима майнули купол цирку, обличчя глядачів, шматочок манежу... Удар ходулями об м'який килим. Удар рівний, на обидві ноги. Точний, розрахований. Тепер Мишко сміється вже щиро, від усієї душі. Йому радісно, що так добре все вийшло.

Та не довго триває такий стан. Мишко чує короткий тихий наказ Бови:

— Подвійне!.. Лонжі геть!

Здивувавши та налякавши увесь колектив цирку, Бова сам оголошує, звертаючись до глядачів:

— Вперше в історії цирку — подвійне сальто на ходулях без лонж!

Завмерли глядачі в рядах. Нічого не розуміючи, ошелешені й розгублені, поглядають одне на одного керівники цирку, артисти. Очима одне в одного запитують: «Хто дозволить?..» Затихли звуки оркестру.

Але пізно розбиратися що й до чого. У Михайла Бови — темп. Шалений темп, який не дає отямитись ні глядачам, ні працівникам цирку, ні навіть його партнерам.

Мишко знову на краєчку підкидної дошки. Стрибають два акробати, взявшись за руки. Хлопчик у повітрі.

Політ триває лише кілька секунд. Протягом цих кількох секунд треба двічі обернутись навколо себе. Двічі промайнуть купол цирку, манеж, глядачі. Треба з надзвичайною точністю і саме в потрібну долю секунди розпрямитися, щоб стати на ходулі, не втративши рівноваги і не впавши навзсак. Тут не можна схибити. Лець не дотягне колін — і обертання тіла уповільнюється. Лець відкине голову чи недостатньо притисне лікті — втрачається точність обертання.

Мишко все це добре знає. І навіть в польоті його мозок фіксує кожну щонайменшу деталь.

«Є одне сальто!» — відзначає він радісно.

Але вже починається падіння вниз. А перед затуманеними очима знову мелькають арена, купол цирку, яскраві ліхтарі, людські голови і плечі.

«Є — друге!..» — зафіксував мозок. І тут йому раптом здалося, що інерція польоту навіть більша, ніж треба. Він «перекручує» друге сальто. Зараз він упаде на спину. Коли б був без ходуль, нічого страшного з ним не сталося б. Просто покотився б м'ячиком по м'якому килиму. А що буде тепер?.. Якимсь внутрішнім зусиллям він намагається будь-що зберегти потрібну швидкість руху. Робить ще одне відчайдушне зусилля. І в цю мить безпомічно, боком, ударившись об ходулю, падає на арену...

В гарячці намагається схопитись, стати на ходулі, щоб повторити невдало виконаний трюк. Але відчуває, як гострий біль пронизує все його тіло, мов електричним струмом. І він безсило, як підстрелений птах, розпластується на килимі.

Нагріта напруженою увагою тиша здригнулась, охнула сотнями грудей. Хтось у рядах істерично зойкнув. Заметушилися, забігали уніформісти. Мишка оточили партнери. Підбіг білий, як і його сорочка, Михайло Бова.

Хлопчика підняли на руки. Він дивився на людей погаслим, винуватим поглядом. Глядачі ревли, тупали ногами. Увесь цирк наповнився вигуками обурення.

Мишка понесли за лаштунки.

Незабаром інспектор манежу оголосив, що з хлопчиком нічого особливого не сталося.

Проте виставу довелося скорочувати. Глядачі один по одному розходились.

Мишка забрала «швидка допомога». Хлопчик поламав ногу.

Загроза опинитися поза цирком нависла над Михайлом Бовою реальніше, ніж будь-коли досі.

Він кинувся по допомогу до своїх однодумців. Але ті виявилися не такими вже й палкими його прибічниками. Одні лише співчували йому пошепки, озираючись, щоб ніхто їх не почув. Другі уникали розмови з ним. Мовляв, сам наварив каші, сам і їж. Треті радили піти до адміністрації цирку, визнати свою вину й покаятись.

Словом, Бова виявився самотнім.

Тоді, щоб зберегти свій престиж перед колективом і, головне, щоб утриматись на роботі, він таки пішов до директора цирку. Там саме був і Марко Баніт. Бова стояв перед ними зсутулений, змарнілий, жалюгідний. Провисся:

— Я більше ніколи нічого подібного не зроблю. Це буде для мене великою наукою. На все життя... І на зборах я теж неправильно себе вів. Дуже прошу вас, пошліть мене з кавалькадою. Я хочу чесною працею загладити свою провину.

— В складі кавалькади будуть кращі,— сказав Марко Баніт.

— Накладіть на мене яке завгодно стягнення, я заслужив його, але дайте змогу виправити помилку,— благав Бова.

Важко було повірити, що це той самий пихатий, самозакоханий Михайло Бова, якого досі бачили щодня. На обличчі його відбилосся справжнє страждання, справжнє каяття.

— Гаразд,— сказав директор.— Я гідний залишити вас і послати з кавалькадою. Але з умовою, що ви засудите свій негідний вчинок привселюдно, перед усім колективом. І якщо колектив простить вам...

В очах у Бови на якусь ледве вловиму мить промайнув ляк. Привселюдно? Ще раз стояти схиливши голову і просити? Не чекав, що так обернеться справа. Думав, що тут, у кабінеті, все вирішиться. Але робити нічого. Треба рятуватись.

— З радістю,— сказав він, хоч ніякої радості на його обличчі не було видно.

І ось на Михайла Бову знову дивляться десятки пар очей. Він знову стоїть біля столу, такий же, як у директорському кабінеті, зсутулений, жалюгідний, і просить. Лице сіре. Очі бігають туди й сюди. Язик ледве ворухиться.

— Я ж все-таки артист... Все життя віддав циркові. І ще зможу бути корисним... Я щиро засуджую свій вчинок. І хочу чесною роботою в кавалькаді загладити свою провину. Дайте мені змогу зробити це.

Бова умів говорити. Умів прикидатися щирим. А зараз у нього іншого виходу не було. На терезах лежала його доля. Куди перетягне?..

І він говорив, говорив. Глухо, натужно, з болем, Язиком Михайло Бова каявся, а в серці клубочилася ненависть. Він ненавидів директора, який змусив його принижуватись перед такою кількістю людей. Ненавидів Марка Баніта за його успіх і авторитет. Ненавидів Максима Бондарчука, брата і сестру Білецьких, всіх, хто сидів і слухав його каюття.

На центральній вулиці міста незвичайне пошвавлення. Люди зупиняються на тротуарах. Вибігають з квартир, кормляться на балконах. Висовуються у вікна.

Посеред вулиці повільно рухаються три вантажні автомашини. За ними — три автобуси. На передній машині — величезний, зо два метри в діаметрі, значок «Радянський цирк» — в голубому колі золотиста трапеція, на трапеції красива фігура акробатки, над головою в неї червона зоря, яку дівчина ніби тримає в руках.

Машини і автобуси прикрашені афішами, намальованими від руки плакатами, лозунгами. На одному з них — гасло: «Мистецтво належить народові!»

У кузовах машин в барвистих убраннях стоять артисти — стрункі, красиві юнаки і дівчата. Одні тримають прапори, які розвіваються на зустрічному вітрі. Інші роблять одну за одною акробатичні піраміди.

Стартуватиме кавалькада на машинобудівному заводі. Тут вона покаже першу виставу. Туди й рухаються через усе місто святково прикрашені машини.

Та ось і завод. Широко, гостинно відчиняються ворота. Заводський двір переповнений робітниками. У них саме обідня перерва.

Максим придивляється до кожного обличчя. Все знайомі, знайомі... Його серце б'ється прискорено. Чи думав колись, що вперше в житті йому доведеться виступати як артистові саме на своєму рідному заводі! Так захотів Марко Баніт.

— Вистава на заводі буде не тільки стартом для всієї кавалькади. Вона стане для тебе, Максиме, стартом у нове велике мистецьке життя,— сказав він.

Вантажні автомашини з відкритими бортами швидко поставили одна до одної. Утворився чималенький майданчик. Його застелили товстим барвистим килимом. Ось і похідна арена. На такий ще ніколи жодному з артистів цирку не доводилось виступати.

Людей з кожною хвилиною стає все більше. Щоб краще бачити, молодші повилазили на дерева, на металеві конструкції. Перед такою залою теж не доводилось виступати.

На майданчику, вкритому килимами, з'явився Марко Баніт. Він у тому ж одязі, в якому його бачили й на мажежі.

— Товариші! Дорогі друзі! — пролунав його чистий і дзвінкий голос.— Артисти цирку щиро вітають вас, славних бійців трудового фронту. Ми прибули сюди, щоб показати вам своє циркове мистецтво безпосередньо тут, на заводі, де щодня народжуються нові й нові трудові подвиги. Звідси ми поїдемо в інші міста і села, побуваємо на інших заводах і в колгоспах. Ми з радістю вирушаємо в цю путь, бо вважаємо своїм обов'язком — винести циркові вистави на стадіони, в цехи заводів, польові стани!..

Заводський двір загримів плесками. У прозорому, напоеному сонцем повітрі попливли бадьорі звуки оркестру. На обличчях глядачів і артистів вираз святкової радості.

Максим вдивляється в ті обличчя, шукає Голду, Івана Кіндратовича. Хіба їх знайдеш серед такої кількості людей!..

Та он же вона, серед дівчат, у червоній косинці, поруч з Лідою Чугай... Максим помахав рукою. Йому відповіли всією бригадою. Жваво заговорили між собою. Звісно ж, розмовляють про нього. То одна, то друга звертаються до Голди. А вона, ніяковіючи, щось коротко відповідає їм.

Знайшов, нарешті, Максим серед людей і Івана Кіндратовича. Він теж в оточенні своєї бригади. Хоч, правда, Федір Головань стоїть трохи осторонь. На голові, як завжди, зелений берет. В очах та й на всьому обличчі якийсь зневажливий зверхній вираз.

«Дивна людина,— думає Максим.— Невже тебе ніщо не хвилює, не радує, не цікавить? Невже всі твої інтереси зводяться тільки до рок-н-ролів та розгульного життя?..»

Вистава проходить у швидкому темпі. Перед глядачами показують своє життєрадісне мистецтво жонглери, акробати, канатохідці, еквілібристи. Коротко, але, як завжди,

ефектно виступила група акробатів на підкидних дошках. Але просто-таки вразило всіх те, що зробили Борис та Ніна Білецькі. Гімнастичну апаратуру вони підвісили до високої стрілки підйомного крана і там блискуче виконали свої повітряні трюки. Навіть у Максимі завмирало серце, коли він дивився, як відважно, з спокійною посмішкою на устах літала в повітрі Ніна.

— Готуйся до виходу, — шепнув Максимові Марко Баніт. — І сміливіше, хлопчику!

Тільки тепер Максим на повну силу відчув, як його всього проймає гострим хвилюванням. Ось і надійшла та довгождана і надзвичайно відповідальна мить. Зараз на нього дивитимуться сотні пар очей. А він складатиме перед ними екзамен. Екзамен на творчу зрілість, на право називатися артистом цирку.

Власне, готуватись йому особливо нічого. На ньому лише трусики, облямовані червоними та блакитними кантиками, і м'які балетки, що їх майже й не чутно на ногах. Так просто й невишукано, мабуть, ще жоден гімнаст чи акробат не одягався.

Але коли Максим вибіг на імпровізовану арену, то стало ясно, що нікому з глядачів навіть на думку не спало б бачити його одягненим якось по-іншому.

Не блискучим ефектним одягом полонив він глядачів, а відточеною красою свого юного, стрункого, натренованого тіла. Присмалене на сонці, загартоване вітрами і водою, воно відливало трохи притемненим матовим полиском, неначе було витесане з якогось рідкісного коричневого каменю і ретельно відшліфоване.

Максим підняв руки для привітання і легкими, пружними кроками спортсмена пройшовся по барвистому килиму. Серед глядачів почулися захоплені вигуки, оплески. Так, Максим справді міг би бути зразком здоров'я і краси. Великі грудні м'язи навіть у спокійному стані лежали красивими чотирикутними випуклостями. Чіткими гофрами виділявся прямий м'яз живота. Мускули спини, пліч, рук, ніг, красивої сильної шиї були саме такими, щоб радувати око і викликати високу естетичну насолоду. Максим наче говорив, показуючи самого себе: «Ось такою повинна бути кожна людина!..»

Він підійшов до маленького столика, що стояв посеред майданчика, легко вискочив на нього. Бадьора композиція спортивних маршів змінилася приглушеною мелодією замріяного вальса.

І тоді глядачі побачили таке, чого навіть частим відвідувачам цирку ще не доводилося бачити. Людина, звичайна собі людина, робила, здається, неможливе. Максим взяв зі столу паличку метрової довжини з м'якою круглою підставкою на верхньому кінці, уперся нею в стіл і зробив на ній стойку на двох руках. Потім він стояв на одній руці. І тіло його під промінням сонця було як скульптурний витвір.

Кожну нову вправу він виконував так легко і спритно, наче це не вимагало від нього жодних зусиль. То було торжество сили, краси, пластики, грації. Кожна нова поза звучала мов акорд, що завершує, увінчує складну гаму попередніх рухів і поз. І все це відкладалося у свідомості глядачів так само відчутно, як поезія чи музика.

Проте це був лише чудовий початок.

Несподівано і, як завжди, з веселими жартами, прислів'ями та каламбурами вибіг на майданчик Марко Баніт. Тепер уже одягнутий він був не так, як завжди, а «під стилягу» і чимось нагадував Федора Голованя. Широчезний у плечах і аж надто вузький у талії піджак, розмальований великими синіми і жовтими квадратами. Вузькі на не в міру великих «блискавках» штани яскраво-фіолетового кольору. Голову прикрашав карикатурно модний капелюх. В зубах стирчала і немилосердно чаділа цигарка завбільшки з добру герлигу. А з кишень виглядали білі головки горілчаних пляшок. Ходив він по арені таким вихлясом, що люди аж за животи хапалися зо сміху.

Їх було тільки двоє. Але вони наповнили майданчик таким водопадом рухів і звуків, неначе тут виступав з добрий десяток людей. Жарти, дотепи, акробатичні вправи — все це перепліталось, створюючи одну за одною ряд комічних ситуацій. «Стиляга» Баніт всіма силами доводив, що в горілці є вітаміни, яких не знайдеш в жодному іншому продукті. Читав лекцію про користь тютюну, з якої виходило, що нікотин — це дуже корисна отрута, бо вбиває в людині всі шкідливі мікроби. Далі Максим запропонував «стилязі» помірятися з ним силою та спритністю. Той охоче погодився і взявся повторювати все те, що робив Максим. Сили виявилися явно не рівними. «Стиляга» начебто й повторював складні акробатичні Максимові номери, але робив це карикатурно: стогнав, крєктав, кашляв, гепався під загальний регіт глядачів, показуючи свою безпомічність і безпорадність.

А Максим все ускладнював і ускладнював акробатичні

вправи, прискорюючи темп виконання їх. Він робив переднє і заднє сальто, жонглював Банітовою цигаркою і його ж горілчаними пляшками та модним капелюхом, бігав по натягнутій дротині і закінчив цей каскад неймовірно складних рухів подвійним твістом, який на тренуванні так вразив Михайла Бову.

Двір гримів від сміху, захоплених вигуків та оплесків.

Здається, вже наситились глядачі. Але Максим і Марко Баніт були невтомні. Вони ще влаштували комічний бокс, який викликав новий вибух гомеричного реготу. «Стиляга» спершу нібито дотримувався правил бою. Потім, після кількох добрих стусанів, розлютувався і почав вимахувати великими шкіряними рукавицями у всі боки. Дуже смішно хитрив, намагаючись обдурити свого противника. Але кожного разу сам потрапляв у скрутне становище і одержував удар за ударом. Він падав з усіх чотирьох, качався по килиму м'ячем, тікав від Максима, шкутильгаючи. Зрештою ліг на спину і під загальний регіт сам собі, як переможеному, відрахував десять секунд.

Михайло Бова не сміявся разом з усіма. Він стояв, дивився і кусав свої тонкі губи.

Після вистави робітники запросили артистів оглянути цехи заводу.

— Ходіть зі мною, — звернувся Максим до Марка Баніта. — Покажу, де я працював.

До фрезерувального цеху пішов чи не найбільший гурт. Тут були й Голда з Лідою Чугай, і Федір Головань, і Володя.

Після вистави Ліда від імені своєї бригади подарувала Максимові великий букет квітів. Так ще ніхто й ніколи квітів йому не дарував. В замішанні Максим не догадався залишити квіти в машині, як це зробили інші артисти. Тепер ніс їх незграбно, не знаючи, що з ними робити.

Іван Кіндратович помітив його замішання. Посміхаючись доброю батьківською посмішкою, сказав тихо, щоб менше чули:

— Звикай, Максиме. Бачу, тобі ще не один раз квіти даруватимуть. Гарно ти виступав, нічого не скажеш. Тільки носа не задирай.

— Що ви, Іване Кіндратовичу! — почервонів Максим. — Я ще, можна сказати, й не справжній артист, а тільки учень.

— Ну, що ж, хороший учень,— знову похвалив Степ.— І вчителя доброго маєш.

Максим тільки вдячно глянув на Івана Кіндратовича. Хотілося сказати йому щось найкраще, найщиріше. Але від хвилювання потрібні слова не знаходились.

— Не думав я, що отак гостем ходитиму по заводу, по цеху,— промовив він.

Іван Кіндратович здивувався.

— Який же ти гість? Хазяїн! Он і верстат твій стоїть. Ставай працюй.

В цей час до Максима підійшов Федір Головань.

— Здоров, Максиме,— привітався він, тримаючи руки в кишенях. І тут же уципливо зауважив: — До тебе тепер і не вступишся. Оплески, квіти, загальна увага...

— Облиш дурниці молоти,— враз спохмурнів Максим.— Навіщо це?

Федір криво посміхнувся.

— А стилигу з тим... своїм клоуном навмисне показав? Для мене?..

В його голосі звучала образа.

— І для тебе не завадить,— стримано відповів Максим.

Ця розмова гасила в ньому почуття піднесеної радості, яке володіло ним досі. Та й перед присутніми було неприємно. Але Максим не прагнув уникнути її. Він тільки внутрішньо зібрався в тугий клубок, приготувавшись відбити будь-яку Федорову атаку. Максим таки справді відчув, що він тут не гість, а людина, яка має право сказати своє слово.

— Авжеж,— з тією самою кривою посмішкою на губах зауважив Федір.— Всякі там коники викидати... клоунади... Це — легше, ніж отут,— він показав очима на верстати.— Мабуть, уже забув, у який бік воно й крутиться.

Максим якусь мить дивився прямо в обличчя Федорові. Твердо і виразно сказав:

— Не забув, Федоре. І — не забуду.

Він повернувся до Івана Кіндратовича.

— То справді дозволяєте?

— З радістю.— Очі у Івана Кіндратовича засвітилися веселими вогниками.

Максим підійшов до верстата. Уважно оглянув. Зліва лежать оброблені шестірні. Праворуч — заготовки. Інструмент, запасні різці — все на місці. Акуратність, чистота, порядок, як і при ньому. Максим повернув голову до Володі, який стояв поруч, сказав:

— Спасибі. Верстат у відмінному стані.

Поставив шестірню. Перевірив циліндричну фрезу, кутову, фасонну. Все це зробив неквапливо, але впевнено. За хвилину верстат ожив.

Тепер Максим забув про Федора Голованя. Забув про всіх навколо. Вся увага його прикута до шестірні. Вона на очах змінюється. Стає гладенькою й блискучою. Ще трохи — і вона ляже поруч з своїми сестрами ліворуч від верстата. Може, це остання деталь, яку Максимові доводиться обточувати. Зараз він хоч гість, але — ще своя людина на заводі. Йому ось навіть довірили складний верстат. Як хазяїнові. А настане час, коли він зможе прийти сюди справді-таки тільки гостем. І тоді вже ніхто не дозволить йому стати до верстата. Невже настане?.. Смішно навіть подумати про це. А втім, хто його знає... Життя покаже. А поки що прощай, мій любий друже. Як добре, що перед великою дорогою в життя пощастило ще раз зустрітися з тобою. Не ображайся на мене, що я тебе залишаю. І в мене серце щемить. Знаю, що і в Івана Кіндратовича. Але життя є життя. Воно дужче над усе. І коли кудись кличе, то не можна не йти.

Максим зупинив верстат. Підвів голову. Сумними очима окинув присутніх. Він і не помітив, коли їх так багато зібралось. Тут і робітники, й артисти. Кожному по-своєму цікаво подивитись, як Максим працює. Тільки що виступав як артист, а тепер ось біля верстата пореється.

Іван Кіндратович ніби зрозумів, які думки і почуття тільки що тримали в полоні Максима. Підійшов до нього, обняв за плечі, сказав з печальною усмішкою:

— Ну ось... Ти й попрощався з своїм другом.

Він перехопив уважний і лагідний погляд Банітових очей. Сказав йому:

— Хорошу людину передаємо у ваш колектив. — І пожартував: — Дивіться, не зіпсуйте. Під вашу особисту відповідальність.

А ще за чверть години вантажні машини і автобуси, прикрашені квітами, прапорами, транспарантами, виїжджали за заводські ворота. Їх проводжали сотні людей. Навздогін летіли щирі побажання:

— Щасливої вам дороги!..

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

1. ДІЙСНІСТЬ І МАРЕННЯ

А за кілька днів з дому поїхала й Оксана Семенівна. В школі закінчився навчальний рік, і вона супроводжувала групу кращих учнів на екскурсію до Києва.

Голда лишилася в хаті сама з своїми чорними думками, з своїми нерозв'язаними сумнівами.

Досі вона зовсім нічого не знала про свого батька — де він, що з ним, — і їй було легше. Могла думати, що він пристав до якогось іншого табору, що його затримано, що, може, навіть десь влаштувався на роботу.

Але як би там не було, вона не могла забути, що батько убив Романа. Він винен не лише перед законом, але й перед нею. Раніше справедливість була на її боці. У неї совість чиста. Її не мучило сумління.

Тепер же мимо своєї волі вона сама опинилася в ролі винуватця, а може й злочинця. Вона стала спільницею батька. Тепер уже вона не може, як досі, прямо й відверто дивитися людям в очі. На совісті в неї пляма. А в серці — пекучий неспокій.

Їй треба було б без зволікань розповісти Максимові про те, що сталося. Розповісти Оксані Семенівні. Ліді. І всім-всім добрим людям, які так радо прийняли її в свою сім'ю і так турбуються про неї. Треба було б... Та як же розкажеш, коли йдеться про батька? Який би він не був, що б не зробив, а батько лишається батьком.

З самого початку Голда не знайшла в собі сили і рішучості, щоб розповісти про зустріч і розмову з батьком, а тепер і поготів не могла змусити себе зробити це.

Але й мовчати далі теж уже не вистачало сил. Це мовчання завдавало їй таких моральних катувань, воно так знесилювало її душевно і фізично, що дівчина не могла ні спати, ні їсти, ні розмовляти з людьми, ні бути на самоті. Вона билася у своїх сумнівах, як риба в ятері, і не знала що їй робити.

Знала лише одне: тепер її на кожному кроці підстерігає якась страшна несподіванка. Над головою збираються важкі грозові хмари.

Голда металася в стані напівреального-напівпримарного життя. Часом перед її зором, ніби з сірого туману, випливали обличчя. Федір... Батько... Максим... Вона ціл-

ком реально бачила їх. Чула їхні голоси. Розмовляла з ними.

Батько говорив, блискаючи гострими очима:

— Ти підеш, підеш зі мною!.. Я змушу тебе!.

Вона відповідала:

— Геть!.. Залиш мене. Або убий мене!..

Федір сміявся, кривлявся і обіцяв:

— Не бійся, я нікому не викажу твоєї таємниці!..

Голда благала:

— А ти викажи... Викажи, благаю тебе!..

Максим журно дивився на неї своїми синіми-синіми очима і докірливо хитав головою.

Тоді Голда скрикувала і хапалась рукою за серце. Серце боліло так, що його хотілося вирвати з грудей.

Вона махала слабенькими руками. Відганяла примари. Озиралася довкола себе безтямними очима, шукаючи, куди поділися ті, що тільки-но стояли біля її ліжка. А потім довгими годинами лежала і думала-думала, що їй робити далі.

Були хвилини, коли приходило тверде рішення: розповісти! Тоді їй стане легше. Але чим же легше?.. Міліція, допити, протоколи... Вона більше не працюватиме на заводі. Лишиться без друзів, без Максима. Без Максима?.. Та чи можливо ж це?.

І Голда тяжко стогнала.

Почувала себе трохи спокійніше лиш тоді, коли до неї приходили її подруги-електрозварниці. Дівчата наповнювали хату квітами, молодими дзвінкими голосами, жвави-ми розмовами, сміхом і жартами. Говорили про те, що на заводі часто згадують її виступ. Питали, чи скоро вона виступить ще?.. А Голда, хоч і почувала, що дівчата своїми розмовами відволікають її від тяжких думок, все ж не могла дивитись їм у вічі. Їхнє сумління чисте, нічим не затьмарене. А їй треба ховатися в самій собі, як ховається слимак у черепашці, носити в серці тяжкий, нікому не видимий тягар.

А може, нічого особливого й не сталося? — іноді запитувала себе. Може, все оце так собі й минеться? Адже батько напевне знає, де вона живе. Але нічим більше про себе не нагадує. Мабуть, знову подався кудись подалі від цих небезпечних для нього місць. Федір?... Цього треба прогнати, як собаку. Прямо сказати йому: «Я люблю Максима. Максим кохає мене. Так що ти не липни!» А коли й це не допоможе і він таки розповість про її зустріч з

батьком, то що ж... тоді вона признається, як це було, і хай роблять з нею, що хочуть. А може, нічого з нею й не зроблять і вона даремно мордує себе всілякими думками. Справді, хіба вона винна в чомусь? Хіба вона сама зробила якийсь злочин?..

Ці думки приносили певний спокій. А з спокоем — і надії на краще.

Від Максима прийшов лист. Білий конверт з Кремлівською вежею. З правого боку на конверті — її ім'я і прізвище. Аж не віриться!

Чітким розбірливим почерком Максим описав виступи циркової кавалькади. Де вже побували. Куди ще будуть їхати. Писав, що дуже скучає за нею. Просив хоч коротенько відповісти йому.

Голда ще ніколи й ні від кого не одержувала листів, тому для неї це була незвичайна подія. Вона вдивлялася в літери, як у живі істоти. За кожним словом бачила Максима. Сміялася, ніби мале дівча. Притискала папірець до грудей, до щік. Цілувала його. Розмовляла з ним і співала йому пісень.

А потім сіла й довго та ретельно складала відповідь, видоючи літеру за літерою... Вона теж дуже скучає за Максимом. Кожного дня думає про нього. Коли зустрінуться, заспіває йому так гарно, як він ще й не чув...

Нічого більш придумати не могла. А сказати ще щось хотілось. Жаль було розлучатися з аркушиком. Тоді, згадавши, що бачила таке на листівках, які продаються на базарах та в поїздах, намалювала двох голубів. Сидять одне проти одного. Цілуються гострими дзьобиками. З щирою наївністю вірила, що Максим буде дуже задоволений її малюнком. Зрозуміє з нього більше, ніж з будь-яких слів.

Вперше за багато останніх днів вона заснула міцно й безтурботно. Їй снилися райдушні дівочі сни.

Але спокій тривав недовго. Його знову нагло й несподівано порушив Федір Головань.

Одного разу він зненацька опинився поруч з нею, коли вона після чергової репетиції в клубі поверталась додому, попрощавшись з Лідєю. Ніби з землі виріс. Привітався хрипуватим, прокуреним і пропитим голосом:

— Добрий вечір, Голдо. Це я.

Вона мало не скрикнула від несподіванки. Відступила вбік, даючи йому дорогу. Але він засміявся:

— Ні, я не просто так собі йду. Чекав на тебе... Ходімо пройдемось,— і Федір безцеремонно взяв дівчину під руку.

Голда інстинктивно висмикнула руку, прискорила кроки.

— Мені ніколи. Завтра рано на роботу.

— То ж завтра,— пожартував Федір.— А це — сьогодні. У наш час супутників до завтра багато чого може трапитись. А сьогодні мені хочеться з тобою погуляти годинку-другу. Ми ж молоді...

— Не хочу я з тобою гуляти,— різко перебила його Голда.

— Не хо-о-чеш?! — здивовано чи глузливо протяг Федір.— Ми ж, здається, з тобою вже про все домовились...

— Ні про що ми не домовлялись, вузьколобий! — скрикнула роздратовано й злякано Голда.— Ти гидкий мені і... і я напишу Максимові про тебе. Так і знай!..

— Ха-ха-ха!.. Не тріпоти, пташечко, крильцями, бо ти в надійному сильці. Ти ж сама добре знаєш, що нікому й нічого не напишеш і не скажеш, бо тебе одразу ж арештують. І тоді — «прости, прощай, моя ти дорога, не полюбіть мене більше нікого-о-о!» — проспівав Федір в обличчя дівчині.

Він був веселий, напідпитку. І був певний, що Голда тепер уже не вирветься з його рук, як би не борсалась. Тому поводив себе з нею відверто нахабно.

— За віщо мене арештовувати? — сахнулась вона, злякано округливши очі. Це слово стьобнуло її наче по серцю батоном.

— А за те, що мовчала про злочинця-батька. Що не заявила в міліцію після зустрічі з ним...

— То тільки раз було,— зробила спробу боронитись Голда.— Я не знаю, де він тепер. І раніше не знала про нього.

— А може, й знаєш. Нам це невідомо. Про це в тебе розпитають там, де слід. А там, будь певна, уміють питати...

Голда йшла ні жива ні мертва. Коли її т о д і, на базарі, забрала міліція, вона не боялася. Навпаки, лаялась і поводила себе, як хотіла, бо була ні в чому не винна.

Тепер же сама вірила, що винна. І те, що каже Федір, може статися. Саме тепер, коли почала жити зовсім по-новому. Вона запитала жалібно, ніби радячися з ним:

— А якщо я піду розкажу? Мене не посадять?..

— Тепер уже пізно,— переконливо промовив Федір.—

Коли б одразу того ж вечора сказала, тобі, може, нічого й не було б... А тепер — пізно. Адже твій батько здимів!.. Розтанув, як вранішній туман. Ха-ха-ха! — знову зареготався Федір, відверто тішачись своєю владою над Голдою. — Якщо ж ти все-таки підеш, то тобі тільки подякують. Сама пташечка залетіла в кліточку! Тебе триматимуть, аж поки не впіймають твого батька. А тоді обох вас, рабів божих, туди, куди Макар телят не ганяв. Його за убивство, а тебе за те, що переховувала убивцю. Он воно як.

— Я не переховувала! — вигукнула Голда. — Це все ти сам вигадав!

— Ну, може, це трохи й не те слово, — згодився Федір. — Але, будь певна, в карному кодексі потрібне для такого випадку слово знайдеться. Там на всі випадки життя є слова.

— Що ж мені робити? — з одчаєм у голосі запитала дівчина і навіть вхопила Федора за рукав. Наче в одному ньому бачила свого доброго і щирого рятівника.

— Я ж тобі вже казав, пташечко. Нічого не роби. Мовчи. І я мовчатиму. Якщо, звісно, ти будеш розумненькою і не відмовлятимешся проводити зі мною вільні вечори... Нам весело буде, пташечко, сама побачиш.

Федір поклав свою руку Голді на плече, притиснув її до себе і зараз же відпустив. Він уже був певний, що стоїть на порозі до здійснення своєї мети. Радів цьому і дивувався: все сталося простіше, ніж думав. Але розумів, що й перегинати не слід, щоб не злякати, не відштовхнути дівчину передчасно. Діяти треба обережно. Це — на початку. А потім уже він зробить з нею, що сам захоче. Прийде час, коли вона і в жовтий будинок на Базарній вулиці піде з ним. Хай чуваки і чувихи послухають її пісень. Хай у них очі луснуть від задрожів!..

Вони були вже проти Голдиного двору. Федір вирішив на цей раз не затримувати більше дівчину. Не треба, щоб вона подумала про нього, що він аж надто вже нахабний. Так буде краще. Та й самому не слід цілком розкриватися. Треба мати резерви для дальшого наступу. Прощаючись з Голдою, сказав:

— Не будемо домовлятися про наступну зустріч. Я сам знайду тебе.

І пішов, насвистуючи якийсь веселий фокстрот.

Він був цілком задоволений своїм життям. З Голдою, з усього видно, вигорить. Біс із нею, із тією Мухой! Неве-

лике добро дісталоя Володі. А ось Голда, ця варта, щоб за неї повоювати. Правда, дика ще дуже. Але ж глянеш — картина!

А Максим доброго облизня спіймає! Повертайся, повертайся, Максиме, на чуже свято. Хай у тебе поболить голова від чужого похмілля!..

І Федір засвистів ще веселіший фокстрот. Бадьоріше пішов спорожнілими вже тротуарами. Він навіть подумав, чи не ковтнути ще грамів з двісті за успішний хід справи, але згадав, що в кишенях у нього «віють вітри, віють буйні», і аж розсердився. Предок таки добре взявся за нього. Контролює майже кожен карбованець. Добре, хоч мати вміє так викручуватись, що і Федорові на особисті витрати перепадає, і для предка це лишається непомітним. Але все ж треба буде подумати, як зробити так, щоб завжди мати «підшкірні» гроші.

Федором цілком оволоділа ця надзвичайно важлива для нього проблема.

Тим часом Голда, пригнічена, приголомшена розмовою з Федором, як тінь, ледве переставляючи ноги, чвалала додому. Тепер вона остаточно переконалася, що потрапила в безвихідне становище. Нікому нічого не сказала. Знає тільки вона та Федір. Але він обіцяв мовчати. Радив мовчати і їй. Можливо, так і треба. Не може ж вона піти в міліцію і сказати: ловіть мого батька, судіть, саджайте його в тюрму!.. Виходить, що треба слухатись Федора. Інакше він розкаже. І знову ж таки її жде один кінець. Вона більше не працюватиме на заводі. Від неї відвернуться її добрі подруги. Залишиться вона й без Максима... У неї відберуть усе, що дісталоя такою дорогою ціною... Навіщо дісталоя?.. Для того, щоб тепер отак терзатись, отак каратись щодня?.. Може, вона була б щасливішою, коли б у неї ніколи й думки не виникло про якесь інше життя? Може, була б щасливішою в таборі серед циган, серед степів, під колючими вітрами і палаючим сонцем?.. Може, треба було послухатись батька, обірвати все це разом, піти з ним і забути назавжди, що було з нею?..

Та чи зможе ж вона тепер забути?.. Коли б почувала, що зможе, то пішла б. А то ж — ні. Ніколи не забудуться Максим, Ліда Чугай, Іван Кіндратович, Оксана Семенівна, всі ті, що були в залі, коли вона співала. Вона добре пам'ятає їхні захоплені і вдячні очі, привітні вигуки, якомсь по-особливому рідні обличчя. А якщо не забуде-

ться це все, то виходить, що й там, де вона опиниться з батьком, вона знову буде мучитись та каратись, нарікати на себе за нерозважний, малодушний вчинок. І то вже — на все життя. Їй буде тісно серед широких степів. Не весело буде співати для кількох завжди злих, завжди п'яних циган...

А що скажуть дівчата на заводі? «Скільки вовка не годуй, а він усе в ліс дивиться!» — ось що вони скажуть. І забудуть потім про неї.

А Максим?.. Любий Максиме, що робити твоїй бідолашній маленькій Голді?

Вона справді почувала себе маленькою й безсилою, як підбита пташка. Згаслими очима дивилася на все довкола, раз у раз важко зітхала знесиленими грудьми, у яких ніби запеклася кров.

І почалося в Голди життя, наче вона йшла непрохідним лісом, нескінченними, вкрай заплутаними лабіринтами. Ночами не спала. Днями ходила, мов сновида. Її натягнуті нерви, як чутливі струни, відгукувалися на кожен несподіваний звук, на кожен голос, який хоч трохи чимось нагадував голоси батька чи Федора Голованя. Вона боялася підняти голову, щоб раптом не зустрітися з суворими, що пронизують наскрізь, очима батька або з напівп'яними, глузливими й нахабними очима Федора. Обидва вони незримо переслідували її.

Ходила на завод, працювала. Поверталася з роботи. Машинально, не думаючи, їла. Вранці знову йшла на роботу. І так день у день... Навколишнє життя проходило повз неї. А вона жила своїм внутрішнім життям, страшним, нервовим, напруженим.

Єдиною активною дією її було намагання уникнути чергової зустрічі з Федором або ж хоч відтягти цю зустріч. А там, може, повернеться Максим і знайде для неї якийсь вихід. Зовсім не той, який пророчить Федір...

І знову зустріч сталася несподівано. Федір так знахабнів, що у вихідний день, коли почало смеркатися, зайшов аж у двір і постукав у двері. Голда відчинила і охнула:

— Як ти посмів?.. Додому?..

— Ходімо в степ. Вечоріє, і ми добре погуляємо з тобою.

В його голосі прохання не було. Був наказ.

— Я не можу... — благально промовила Голда. — Немає нікого дома. — Сказала перше, що спало на думку.

— Я знаю, що, крім тебе, нікого немає,— засміявся Федір.— Тому й прийшов. І не думай відкритися від мене.

Голда мовчки накинула на плечі велику хустку з китицями, що сягала аж до колін, і пішла поруч з Федором. Вони перейшли Дикий яр, де колись стояв циганський табір, проминули старе кладовище і вийшли на узлісся.

Ні невеликий дубовий лісок, що наливався вечірними сутінками і тому густішав з кожною хвилиною, ні степ, що ледь помітно зливався з небом на обрії, зовсім не лякали Голду. Навпаки, все це тільки навівало на неї якісь дивовижні радісно-тривожні спогади і оживляло її втомлену душу. Ті спогади були, як ледве вловиме дихання легкого вітерця: набіжать, торкнуться якихось чутливих струн і зникнуть. Голда намагалась зберегти їх у собі надовше. Але їй не вдавалось це зробити. Реальність була дужчою за спогади. І тому Голда думкою повторювала собі: «Максиме, Максиме, чи повірив би ти своїм очам, коли б побачив, що я оце йду з Федором, навіть не питаючи куди?.. Чи не вбив би ти мене на місці, як зрадливу гадуку?.. Ох, краще б убив!..»

А Федора Голованя лякали і темний степ, і глухий таємничий ліс. Тому він далі не наважився йти, а сів на викорчуване дерево й посадив поруч мовчазну та покірну Голду.

Федір продовжував гру. Йому треба увійти в довір'я до Голди настільки, щоб вона, коли він захоче, згодилась піти з ним і в його компанію. Довір'я треба завойовувати поступово, улесливими словами, які б діяли, як повільна, але надійна отрута. І він говорив ті слова Голді, використовуючи всі запаси свого красномовства.

— Так, тоді на базарі я вчинив дурницю, Голдо. Я приходив перепросити тебе, але ти не захотіла мене слухати. А я був настільки схвильований, що, може, щось не так сказав. Бачиш, я з власної волі приходив до тебе. А чому?.. Я вже казав: кохаю тебе. Що не роблю, де не буваю, а все думаю про тебе...

Голда вдихала тонкими чутливими ніздрями пахощі нічного степу та лісу. І знову якісь невіразні спогади юрмилась в її гарячій наболілій голові. Дедалі вони ставали все виразнішими, відчутнішими, вливалися в серце якимись новими почуттями. Вона тільки краєчком вуха слухала, що говорить Федір, але зміст його слів майже не доходив до її свідомості.

Федір сприйняв її мовчанку, як увагу до його слів. Він підсунувся ближче до дівчини, обхопив її талію рукою,

почув кризь одяг принадне тепло молодого тутого тіла й заговорив ще пристрасніше:

— Тобі Максим міг наговорити багато поганого про мене. Ми колись були з ним найближчі друзі. Потім посварились. От і міг... Але що нам до нього? Я люблю тебе, як ще ніхто не любив. І я нікому тебе не віддам. Ні Максимові, ні комусь іншому. Нікому!..

Голда пригадувала, що ось так уже колись було. І отакій темний ліс був, і степ, і срібні мерехтливі зорі в небі, і шепіт... Тільки не тут це було, а десь далеко-далеко звідси. Тоді їй освідчувався Роман. Вона жадібно ловила та вкладала в серце, як найкоштовніший дар, кожне його слово. У нього й волосся було темне, як оця ніч, і очі були, як оці зорі, і слова гарячі та солодкі, і сам він — великий та дужий... Голда згадувала і мріяла. Вона була тільки сама з собою, наче Федора не те що не було біля неї, але й на світі не існувало...

А він говорив, говорив, заглядаючи в її мовчазне, ніби закам'яніле обличчя, власними словами підігрівав себе, розпалював у собі хтивість і, нарешті, охопивши дівчину за плечі, уп'явся в її щоку губами.

Голда не одразу зрозуміла, що сталося. Той поцілунок наче розбудив її, вивів із самозабуття, розвіяв мрії, які володіли нею, і вона звелася на рівні ноги.

— Ходім уже. Мені пора.

Вона ледве стримувала себе, щоб не дати йому ляпаса, щоб не накричати на нього і не прогнати від себе. Але мовчала, бо не знала, як діяти і що робити далі, щоб вивратися з його пазурів.

Дорогою він знову говорив їй про своє кохання, а вона знову мовчала, заглибившись у свої власні думки, не слухаючи й не розуміючи його. Це було самозахистом, своєрідним щитом, за яким вона могла заховатися, відгородитися від нього в його присутності.

Дома Голда довго умивалася, ретельно терла щоку, а їй все здавалося, що на щоці, як ганебне клеймо, видніється слід Федорового поцілунку. Вона ще довго відчувала його потім ніби виразку.

Ця вимушена прогулянка з Федором теж залишила в її свідомості слід чогось реального й нереального. Вона начебто й ходила з ним, і не ходила. Коли їй пригадувались запахи лісу і степу, коли до неї шматочками, безладними уривками повертались враження і почуття, які вона тоді пережила, їй здавалось, що все те було, і серце її

холонуло від свідомості того, що сталося. А потім вона знову ніби засинала серед білого дня, механічно ходила, їла, працювала, розмовляла і вночі, поринаючи в півсон, відганяла від себе примари.

Вона вже не з радістю, а із страхом чекала від Максима відповіді на свого листа з голубом і голубкою, бо на нього треба було відповісти, написати всю правду. Вона знала, що в неї не вистачить духу це зробити. А брехати та кривити душею теж не вмiла.

Часто їй спадав на думку батько. В парку він зник раптово, як привид. Вже скільки часу минуло, а він ніяких ознак своєї присутності в цьому місті не подає. Може, справді він уже ніколи більше не з'явиться тут? Це було б добре. Хай собі живе де завгодно, тільки її не чіпає. Так буде краще для неї й для нього. Голда змушувала себе вірити, що батька близько немає, що він зник назавжди. Але в той же час, як тільки вона виходила з хати, її охоплювала невиразна тривога. Її очі, в яких ніби згас живий вогонь, кидали боязкі погляди навколо. Часом їй здавалось, що за нею хтось стежить. Тоді вона раптом поверталася, і виявлялось, що нікого немає або ж за нею йде зовсім незнайома стороння людина.

Та одного разу почуття не обдурило її. Вона знову майже фізично відчула на собі погляд. Різко повернула голову і на якусь мить зустрілася з очима батька. Не знати для чого, вона зробила крок у тому напрямі, але батько заховався серед натовпу, що плинув по вулиці. Голда затремтіла вся. Тепер вона вже була цілком певна, що її батько нікуди не поїхав звідси, що він стежить за нею навіть тоді, коли вона й не підозрює, що він од свого наміру не відмовився і тільки вишукує способу, як найкраще його здійснити.

Голда ледве добігла додому. Ні, вона більше не в змозі була носити таємницю тільки в самій собі. Не могла далі сама боротись проти тих підступних сил, які діють невидимо і готують для неї якусь пастку. Максим завжди приходив їй на допомогу в найтяжчу хвилину. То чому ж вона тепер криється від нього? Він повинен про все дізнатися. Він щось робитиме, чимось допоможе, щось порадить, а може, й сам приїде. Що б там не було, а повинен знати!..

Дівчина зачинилася в себе в кімнаті, почала писати Максимові листа. Це була нелегка робота. Тривожні думки товпилися в її голові, спішили одна поперед одної,

а невіправна, незвична до писання рука не встигала викласти їх на папері. Коли б Голда могла все це розповісти Максимові!.. Вона писала, що її переслідує Федір, що за нею невидимою тінню ходить батько. Прохала допомоги... І коли заклеїла листа, їй стало трохи легше. Відчула себе впевненіше. Ніби Максим уже все знає і вже думає, як допомогти їй, як виручити її з біди.

2. МУХА СТАЄ МУСЕЮ

Термінове замовлення для комсомольських шахт Донбасу змусило подумати про додаткові виробничі резерви. В цеху знайшли місце ще для кількох верстатів. До них стали чубаті й веселі хлопці з школи фабрично-заводського навчання. Один верстат поставили між Федоровим та Володимиром. На ньому теж мав працювати випускник школи. Але вийшло по-іншому. Того дня, коли монтували верстат, Володя сказав своєму бригадірові, коли вони разом поверталися додому після зміни:

— Іване Кіндратовичу, у мене до вас одне велике прохання є.

— Яке саме? — Степ побачив, що Володя дуже зніяковів. На його міцних худорлявих щоках навіть з'явився легкий рум'янець.

— Діло таке, що не знаю, з чого й починати,— в замішанні посміхнувся юнак.

— Та з початку ж і починай,— пожартував Іван Кіндратович.

— Воно-то так, та початок де?.. У вас на новосіллі, якщо ви пам'ятаєте, з Федором була така дівчина... Мухою звали...

— Ще б не пам'ятати! — розвеселився враз Іван Кіндратович.— Там таку рокенролу викомарювала, що в усіх нас очі на лоб полізли від сорому... А чого це ти, власне, про неї згадав? І звідки ти, хлопче, її знаєш?..— підозріло глянувши на Володю Іван Кіндратович.

Володя зашарівся ще дужче.

— Я ж вам кажу, що тут діло тонке... Ця Муха справді і рок-н-роли танцювала, і горілку пила. А зараз вона стала зовсім іншою. І не Муха вона, а просто — Муся.

— Нічого не розумію,— насторожився Степ.— Вона тобі хто: родичка? знайома? наречена... Ще чого не вистачало. Це ж Федорова знайома!

— В тому-то й річ, що не Федорова, а моя... Я вам не казав досі... Ми як познайомилися з Мусею, вона мене одразу й повела у Федорову компанію.

— І ти там був? — недовірливо й сурово покосився Степ на Володю.

— Один лише раз. Не знав же я, куди йду. А як побачив, то скажу вам правду, зразу ж відвернуло. Молоді дівчата, хлопці. П'ють, танцюють. Говорять між собою про казна-що... Розпитав я у Мусі, хто вона. Побував у неї дома. Виявляється, батько — полковник у відставці. Хороша, чесна людина. Мати теж симпатична жінка. Але дочку аж надто пестили, балували. Вона в них одна. Все мріяла про театральний інститут. А вони підтримували. Особливо мати. Схаменулись, коли провалилась на екзаменах. Буває, що людина не проходить по конкурсу. А тут просто провалилась. Виходить, що таланту немає... Ну що ж, немає в цьому ділі, шукай в іншому. В кожній людині до чогось талант є. А вона, ні: «Буду складати в театральний ще раз!» Складала. І знову провалилась. От і нудить світом, не знає, до чого руки прикласти. Дійшло до того, що з Федором та його друзяками злигалась. Батьки умовляли: «Іди на роботу. Знайдеш себе, якщо захочеш учитись, нікуди це від тебе не втече». Не допомагало. Почав я з нею говорити. Теж довго — ніяких наслідків. А потім таки погодилась. То треба ж кувати залізо, поки гаряче... Іване Кіндратовичу!..

Володя благально глянув Степові в обличчя.

— Ну й що ж з цього виходить? — запитав бригадир.

— А таке виходить, Іване Кіндратовичу. Я хотів би просити вас, щоб ви погодились узяти Мусю в нашу бригаду. На той новий верстат, що поставили між моїм і Федоровим.

— Кажеш, в артистки пнулася, а тепер до верстата? Справді-таки хоче вона на завод іти чи, може, це під твоїм натиском? — допитувався Степ.

— Хоче, і дуже хоче, Іване Кіндратовичу,— швидко відповів Володя. Він добре знав твердий характер свого бригадира і боявся, щоб той не відмовив передчасно.

Іван Кіндратович не квапився з відповіддю. Він довго йшов мовчки. Лише кілька разів повторив невиразне «Гм... Гм...».

— А як же Федір? — нарешті знову звернувся до Володі.— Якщо я вірно розумію, то вона покинула його заради тебе. Між вами й так уже, як то кажуть, чорна кішка пробігла. А тепер на тобі — ще й живу Мусю перед очі

обох поставимо!.. Не гаразд якось виходить. Боюсь, щоб чогось поганого не сталося з цієї історії.

— Поганого нічого не станеться, Іване Кіндратовичу, ви ж мене знаєте,— палко заперечив Володя.— А добре діло зробимо, допоможемо Мусі на ноги стати. Бо — пропаде ж людина ні за що!..

— Ну, а вона ж хоч трохи щось уміє робити? — знову запитав Степ. По тону його запитання можна було зрозуміти: вагається ще, але вже більше схильний до того, щоб уволити Володине прохання.

— А що ж вона може вміти? — прямо і чесно сказав Володя.— Одиначкою у заможних батьків виросла. Пестили її, до фізичної праці не привчали. А в школах наших, самі знаєте, як досі було. Раз на тиждень, а то й рідше урок ручної праці. Зберуться та й бавляться: той — напилком, той — тупим долотом. Аби як-небудь чергу відбути. Тут, якщо вже казати правду, то не тільки її вина.. Звичайно, зараз для учнів відкриваються зовсім нові шляхи, але що ж лишається робити з такими, як Муся? Забути про них, чи що?..

— Ти мене не вчи, сам вчений! — роблено суворим голосом озвався Степ. Йому було приємно чути від Володі такі міркування. Він ще раз переконувався, що має справу з серйозним хлопцем. Якщо вже Володя наважився вести розмову про Мусю, то, видно, передусім зміряв це діло точним аршином і вздовж, і впоперек.— А тільки верстати в цеху не для того так швидко встановили, щоб на них новаки вчилися, а для того, щоб кваліфіковані майстри працювали та побільше продукції давали.— Сказавши це, Іван Кіндратович додав: — А Мусю, якщо вона вже так хоче, поставимо за учнівський верстат, хай вчиться. Адже їй треба з азів починати!..

— Іване Кіндратовичу! — аж скинувся Володя.— Ви не бійтесь за це! Я сам її вчитиму. І по дві норми даватиму. Та що — по дві, я й більше дам!.. Ніхто так швидко не навчить Мусю працювати на верстаті, як я..

— Овва, який гарячий! — посміхнувся Степ. Він милувався з Володиної запальності, з його молодой гарячої впевненості, з його чистого і щирого ставлення до дівчини, на яку інший, може, тільки рукою махнув би, нарешті, з нього самого — стрункого, широкоплечого, дужого й рішучого.— Гарячий ти, аж шкварчиш!.. Наче це тобі навчити, як гудзика пришивати!.. Це — верстат, складний механізм. Не так просто його освоїти..

— Ви її мало знаєте, Іване Кіндратовичу,— наполягав Володя.— Вона дуже розумна дівчина!..

— І дуже гарна? — хитро примружив очі Степ.

— Справді, дуже гарна,— повторив Володя і аж темний став від раптового замішання.— Тільки мало не загинула була. Пішла б по руках, коли б...

Він не доказав і змовк.

— Ну, гаразд,— дав згоду Іван Кіндратович.— Вчи свою Муху, чи то пак Мусю. Привчай до робітничого колективу, до праці. А я поговорю з начальником цеху. Гадаю, перечити не буде.

О, Володя вже напевне знав, що коли Іван Кіндратович поговорить, то начальник цеху перечити не буде. Головне, щоб сам Степ дав згоду!..

Розпрощавшись з своїм бригадиром, Володя помчав додому. Швидко вмився. Похапцем поїв. Одяг свою незмінну темно-синю фланелеву сорочку, подався до Мусі.

Ось і знайома вуличка з струнками тополями та розкішними листатими осоками. Ось і знайомий паркан та хвірточка. Вікна вже кидують на кущі бузку та декоративної рівно підстриженої акації м'яке затишне світло, роблячи їх по-особливому красивими, чітко намальованими на темному тлі вечора. В цьому густому бузку стоїть ослінчик, на якому Володя з Мусею просиділи вже не один вечір. Зараз він порожній. Значить, Муся ще в хаті. Не жде його так рано. Чи міг би хоч подумати Володя тоді, на танцювальному майданчику, в час випадкового знайомства з Мусею, що ось зараз він бігтиме до неї з схвильованим серцем, турбуватиметься про її долю, як про свою власну!..

Він посміхнувся щасливо й натиснув кнопку дзвінка.

Відчинила сама Муся. Тоненька, в'юнка, мов ласочка. У голубому платті з квіточками. Біле, аж золотаве волосся укладене красивими кучерями.

Радісно блиснула дрібними зубенятами. На мить пригорнулася до Володі, потім взяла його дужу руку своїми тоненькими пальчиками і повела за собою.

Саме вечеряли. Пили чай. В кімнаті панувала та особлива спокійна атмосфера, яка буває, коли в сім'ї в цілому і в душі кожного панує лад і згода і ніщо не загрожує їх порушити. Прихід Володі вніс в цю атмосферу безжурного домашнього затишку радісне пожвавлення. Мусин батько любив у доброму настрої перехилити чарчину-

другу виноградного вина. Тож, забачивши Володю, який став у його хаті частим і бажаним гостем, він звернувся до дружини, погладжуючи долонею лисіючий великий круглий череп:

— Що ж це ти мене, матінко, чаєм та чаєм частуєш? Дала б нам з Володею чогось тривкішого...

Графинчик з янтарною рідиною з'явився на столі одразу ж. Господар без зайвих зволікань налив по вінця дві пузаті чарки.

— Для серця добре,— сказав він, піднімаючи келешок і розглядаючи його проти світла з явним задоволенням.— Конденсація сонця!.. З власного винограду. Вип'ємо за успіхи у здійсненні наших намірів.

— Добрий тост,— охоче підтримав Володя.— А я оце й прийшов поговорити про те, щоб найшвидше та найкраще здійснити наші наміри.

— Ну-ну, давайте, що ви там вигадали,— поблажливо, рокотливим басом протяг полковник.— У вас же, молодих, все щось таке на думці. Так і дивись, якогось нового вибрика утнете. Чув я, що після того, як ми супутники запустили, до уряду заяви посипались. Хлопці та дівчата просять, щоб їх добровольцями на Місяць послали.

— Ні, у мене справи куди земніші й прозаїчніші,— сміючись, сказав Володя.— Власне, не тільки у мене, а у нас обох...— він по-змовницьки глянув на Мусю.

Дівчина сполохано махнула крильцями брів. Глянула на Володю, почервоніла, як півонія.

Мати теж глянула на Володю й на Мусю трохи розгублено. В тому її погляді можна було прочитати: «Чи не побратись надумали?..»

Тільки батько з належним йому спокоєм витримав тривалу паузу й промовив:

— Послухаємо.— А потім ще пожартував: — Кажуть же, що одна голова добре, а дві — ще гірше.

— Та воно діло не таке вже й складне,— почав Володя,— але обміркувати гуртом справді слід... Оце ж у Мусі вже два роки пропало, та ще невідомо, як і далі буде. То ми з нею порадилися та й вирішили, що добре було б їй піти до нас на завод. Хочу зробити з неї фрезерувальницю першої руки...

— Володю!..— зірвалося з Мусиних уст.— Хіба ти вже?..

Але він не дав їй докінчити фразу. Радісно блиснув гарчачими темно-карими очима.

— Уже, вже, Мусю!.. Сьогодні говорив з Іваном Кіндратовичем. Все гаразд.

— І він дав згоду?

— Та кажу ж тобі!..

— Чому ж ви, чортенята, досі мовчали? — радісно захвилювався полковник. — Та це ж — добре! Це — просто відмінно! За таку новину наллємо ще по одній.

І він з надзвичайним задоволенням перехилив чарку. Аж крикнув.

Мати й раділа: нарешті Муся якось влаштується! І тривожилась: на завод! Просто в цех! Може б, кудись у контору?..

Все допитувалась:

— То ким вона, ви кажете, буде?

— Фрезерувальницею! — охоче і навіть з гордістю повторював Володя. — У нас там багато дівчат біля верстатів стоять.

— І коли ж це їй треба туди йти?

— Та коли ж... День-два — та й на роботу. Чого ж зволікати?

Муся дивилася на Володю захопленими і трохи зляканими очима. Тоді, коли говорила з ним про завод, ще не уявляла, як це буде. А тепер ось на тобі! Вона буде вчитись на фрезерувальницю! А може, відмовитись? Ще ж не пізно. Але як відмовишся? Он батько аж нестямиться від радості. І треба було Володі одразу ж при ньому говорити про це! Чому спершу їй одній не сказав?..

Муся пішла проваджати Володю. Але й віч-на-віч з нею він так запально малював дівчині райдужні перспективи, що їй нікуди було й слово вставити.

— Ти ж тільки подумай, Мусю, як це добре буде! — невгавав Володя. — По-перше, ти одержуєш чудову кваліфікацію. По-друге, ти зможеш далі вчитися. Не тільки ти — ми разом будемо вчитися. Підемо на курси по підготовці до вузу. Разом і на навчання ходитимемо. І до занять готуватимемось. І на роботу разом. Ми з тобою ніколи не будемо розлучатись. — Він пригортав дівчину до своїх широких грудей і гаряче цілував. — Я ж люблю тебе, дівчинко моя. І мені хочеться, щоб ти була краща за всіх. Щоб я пишався тобою перед людьми. Ну, ти згодна, правда ж?.. Запевняю, ти ніколи не будеш нарікати на мене...

— Гаразд, Володю, я піду на завод, як ти радиш, — сказала Муся і сама пригорнулася до нього. — Ти ж ніколи не розлюбиш мене, Володю, ніколи?..

— Як же тебе розлюбити, таку гарну та розумненьку? — навіть здивувався Володя такому припущенню. — Навпаки, ми тепер ще ближчі, ще рідніші станемо, я ще дуже любитиму тебе і допомагатиму тобі у всьому... Мене Іван Кіндратович питає: «Чи зможе ж вона швидко навчитися працювати на фрезерному верстаті?», а я йому кажу: «Іване Кіндратовичу! Та ви ж зовсім не знаєте її! Це така дівчина, що коли за щось візьметься, то вважайте наперед, що діло вже зроблене!..»

Зараз йому здавалося, що він саме так і відповів своєму бригадирові. А вона теж вірила, що саме така розмова й була. Бо як же інакше може її Володя сказати про неї!.. Правда, її все ще брав страх, коли вона уявляла собі завод, цех, якийсь невідомий їй верстат. Але саме тому, що все це лякало її, вона й сказала:

— Володю, я з тобою нічого не боюся. Зовсім нічого! Я буду робити все, що ти скажеш.

Вони ходили тихою вуличкою туди й сюди. То вона його проведе до рогу, то він її — до воріт. Зупинялись, стояли подовгу і знову проводжали одне одного. Ніяк не могли наговоритись, надивитись одне одному в вічі.

Нарешті Володя провів Мусю аж на ганок, поцілував її, натиснув дзвінок і побіг, як пустотливий хлопчисько, за ворота, сміючись. А вона після дзвінка вже змушена була стояти і ждати, поки їй відчинять. Тільки посварилася йому вслід своїм маленьким кулачком.

Через кілька днів Муся ішла на завод.

Йшла не сама, а з Володею, який забіг за нею. Що й казати, може, навіть тоді, коли вона складала екзамени до театрального, серце її не билось так шалено, як тепер. Тоді в неї, як кажуть, ще був вітер у голові. Їй здавалось, що перед нею, як у світлий гостинний палац, широко і вільно відчиняються всі двері. Вона ще не знала нічого в житті, окрім батьківської турботи. Та й на саме життя дивилася, як на веселу й безтурботну прогулянку, де зустрічаються тільки радощі.

Тепер же починала розуміти, що життєві шляхи бувають важкі й нерівні. Що жити — це не значить тільки брати, а й — давати. Що бувають на світі не тільки приємні речі, але й неприємні. Володя відчиняв перед нею двері у майбутнє. Вона йшла за ним, вірячи йому і бажаючи якнайкраще виправдати його довір'я. Одна тільки думка, що вона може зробити щось не так, що не виправдає його

надій, змушувала її тремтіти. Тому так схвильовано билося її майже ніякими труднощами не випробуване серце. Її лякала думка: «А що, як я не зможу навчитися працювати, як інші?..»

Володя і Муся влилися в потік робітників. Вона з гострою цікавістю приглядалася майже до кожного обличчя. Багато хто вітався до Володі, і їй приємно було бачити, що його тут добре знають і, з усього видно, шанують. Коли вона разом з іншими повісила свій номерок у прохідній будці і вийшла на заводське дворище з величезними корпусами, рухливими кранами та паровозами, їй стало страшно. Мимоволі притиснулася плечем до Володі. Він відчув той рух, зрозумів її стан, посміхнувся:

— Ну, ну! Сміливіше, дівчинко! Тепер ти тут господар.

В цеху на неї чекала несподіванка. Зустрілася з Федором. Знала ж, що він працює на заводі, але якось досі жодного разу не подумала про це. Тепер зустрілись.

В першу мить навіть не впізнала його. Але то був він. І дивно, його присутність майже не схвилювала Мусю. Вразила тільки раптовість цієї зустрічі. А може, Федорова зовнішність. Вона знала його завжди випещеним, манірним, напівп'яним. А тут його не дуже й відрізниш від інших. І берета на голові немає. І шевелюри «а-ля Тарзан». І баків...

А Федір був вражений цією зустріччю вкрай. Він навіть очима закліпав.

— Мухо, ти?..— запитав розгублено.

На це прізвисько Муся раніше покійрно і навіть охоче озивалася. Тепер воно різонуло їй вухо. Прозвучало образливо й принизливо. Вона зміряла Федора холодним поглядом, відповіла:

— Еге ж, це я, Федоре... Тільки я вже тепер не Муха, а Муся... Немає більше Мухи. І прошу мене так не називати.

Федір сторопів. Він не знав, що й відповісти на це. І щоб вийти з неприємного становища, в яке так несподівано потрапив, та зберегти гідність перед дівчиною, яка колись була йому такою покійрною, а тепер так зневажливо повелася з ним, промовив роблено-байдужим тоном:

— Хай буде й так... Але чому ти тут опинилася?

— Працюватиму тут.

— Де? — не второпав Федір.— В контору поступила, чи що?

Він навіть уявити собі не міг, щоб Муха, яка тільки й мріяла про сцену, могла піти на якусь іншу роботу! Звісно ж, її місце — тільки в конторі, за чистим столом, біля рахівниці чи арифмометра.

Але Муся ще раз приголомшила його. Тепер уже своєю відповіддю:

— Чому ж обов'язково в конторі? На фрезерувальницю вчитимусь.

— Ти! На фрезерувальницю?! — не повірив Федір.

— Атож,— одказала вона вже менш певно, збита з пантелику тоном Федорового запитання і виразом очей.

— Як же це сталося? — допитувався він.— Хто це тебе змусив?

— Змусив?.. Ні, я сама захотіла.

— А-а, це той тобі... Володя нараяв,— кивнув він головою.

Тепер в його тоні виразно чувся осуд її вчинку. До того ж, він зневажливо згадав про Володю. В грудях у Мусі здійнялося обурення.

— Не ти ж нараяв, а він,— сказала вона задиристо..— А що?.. Думаєш, не зумію?.. Он глянь, скільки дівчат працює...

— Так то ж...— почав Федір і запнувся.— То ж... Куди їм до тебе!

— Ти хотів сказати: «Куди тобі, грішній, до них?» Ти думаєш, що я ні на що не здатна? Що я тільки рок-н-рол з тобою танцювати можу? А от навчусь на верстаті, то й побачиш!..— і очі її гостро заблищали.

Федір почав було доводити їй, що він зовсім не те хотів сказати, що вона подумала, але в цей час підійшли Володя з Іваном Кіндратовичем, і він, ніби вдавився власними словами, змовк і швидко повернувся до свого верстата.

— Ну, здрастуйте,— звернувся Іван Кіндратович до Мусі, подаючи тверду, жилаву руку.— Впізнаєте мене? Дівчина зашарілася. Ледве видушила з себе:

— Аякже! Впізнаю...

Їй було соромно за той клятий рок-н-рол, за свою поведінку на новосіллі в Івана Кіндратовича. Але Іван Кіндратович не побоявся згадати:

— Ви тоді так образились на мене,— сказав він,— що навіть з новосілля втекли. Та я не серджусь. Дуже радий, що бачу вас тут. Думаю, що ми подружимося з вами. А ви швидко подружите з цим ось механізмом. Ваш верстат. Гляньте, який красень!

Все це він говорив рівним, добродушним голосом. А очі тим часом допитливо оглядали тоненьку Мусину фігурку, її маленькі, не звичні до фізичної праці руки і мружились в тихій посмішці. Мусі стало якось тепло від його голосу, від його слів і від того, як він просто поводитьься з нею.

— Я буду старатись, Іване Кіндратовичу,— пообіцяла вона, як учениця вчителєві.

— Ну, от і добре. А ми будемо допомагати вам... Сьогодні приглядайтесь, знайомтесь, розпитуйте. Ось Володя ще після роботи з вами залишиться, по заводу поводить. Наш завод славиться хорошими людьми і хорошими ділами. Є на що подивитись.

Довкола вилискували чистим масним металом механізми. Вони тяглися рівними рядами туди й сюди. Біля них — робітники з зосередженими обличчями. І ніхто не звертає особливої уваги на Мусю. Так, наче нічого з нею й не сталося. А сталася ж велика подія в її житті! Хай вона ще тільки починає вчитися всім оцим премудроцям, але вона вже не просто дівчина, яка провалилася на екзаменах і не знає, що діяти. Не просто дочка полковника у відставці, до якої, крім її батьків та ще двох-трьох знайомих, нікому й діла немає. Вона — трудівниця. Член ось цього великого колективу. Коли її раніше запитував хто-небудь: «Ну, де ти, як?..» — вона змушена була соромливо ховати очі або ж відбуватися якимсь жартом з награною веселістю. Тепер же, коли її запитають про те саме, вона з гордістю відповість: «На заводі!» Так думала Муся, стежачи за роботою Володі та інших робітників.

Зовсім інші думки не давали спокою Федорові. Він ніяк не міг собі пояснити прихід Мусі на завод. Ну, хай він, Федір, змушений був стати до верстата. У нього склались такі обставини, що іншого виходу не було. А Муся ж — дівчина. Одна в батьків дочка. Всім на світі забезпечена. І — піти на завод!

Ні, не може бути, щоб Муся цілком свідомо, обдумано пішла в цех. Це — не що інше, як її чергова примха. Не для її рук оцей метал, що в'їдається в долоні так, що й наждаком його звідти не вишкребеш. Не для її витонченої натури оце оточення — гуркіт металу, суперечки, наради всякі тощо. А якщо це Володя збив її на такий крок, то вона ще покається, що так легковажно піддалася на його агітацію...

Федір мимохідь кинув погляд на Мусине обличчя. Дів-

чина стояла поряд з Володею. Дивилася, як він вправно працює. На її устах грала трепетна посмішка.

«Стривай, стривай,— зловтішно подумав Федір,— це ти посміхаєшся, поки стоїш та дивишся. А як самій доведеться, то на кутні засмієшся, моя люба!..»

І він твердо вірив, що так воно й буде.

3. ТАЄМНИЦЯ В ЧУЖИХ РУКАХ

Циркова кавалькада побувала вже в багатьох містах і селах.

Максим писав Голді часто. Але від неї був лише один лист. Маленький аркушик з каракулями. А в кінці — двоє голубів. Оце й усе. Максим уже й на пошту бігав у кожному новому місті. Просив подивитися листи «до запитання». Але це теж не давало ніяких наслідків. Ходив мовчазний, похмурий і аж темний на виду.

Коли був дома і мав змогу щодня бачити Голду, може, ще й не розумів, як глибоко кохає її. Тепер же кожної хвилини почував, що йому не вистачає Голди. Він, мов наяву, бачив, як вона ходить, чув, як говорить, сміється, співає. Перед ним увесь час були її великі променисті очі...

Забувався трохи лише під час вистави.

Свої виступи Баніт і Максим здебільшого будували на матеріалі вже випробуваному. Але потім використовували місцеві факти, і це викликало у глядачів велику зацікавленість та захоплення. Марко Баніт легко й дотепно складав комічні сценки, фейлетони, куплети, майстерно поєднував текст з акробатичними номерами. Найефектнішим же, найвеселішим їхнім номером була спортивна клоунада «Не вип'єм за здоров'я!», яка завершувалася блискучим акробатичним фейєрверком Максима.

Глядачами були робітники, які тільки що варили сталь, точили деталі, видобували руду; колгоспники в запиленому одязі, що дивились циркову виставу в перерві між напруженою цілоденною працею. Таких вдячних глядачів учасники кавалькади ще не бачили. Після кожного виступу артистам підносили квіти. Потім їм показували цехи, лани. З ними фотографувалися на згадку. І, проводжаючи, просили приїжджати частіше.

На південно-трубному заводі кавалькада затрималась найдовше. Тут при Палаці культури працювала велика акробатична секція, і Максим разом з іншими артистами

вирішили допомогти їй учасникам: провести з ними кілька практичних занять. Це теж відволікло його на якийсь час від власних неприємностей. Але в синіх очах його весь час відбивався смуток, який він носив у серці.

Кажуть, що коли ти багато думаєш про якусь людину, то й вона почне про тебе думати. Може, й так. Бо Голда й Максим страждали однаково тяжко. Обоє вони ніяк не могли зрозуміти, чому не можуть налагодити листування. Голда тепер уже розповідала Максимові в листах усе-все, благала дати хоч яку-небудь пораду. А Максим у свою чергу благав її озватися до нього хоч одним словом. Творилося щось не зрозуміле ні для Голди, ні для Максима.

Одна тільки людина могла б пояснити цю загадкову ситуацію. Це був Михайло Бова.

Одного разу він зовсім випадково сидів у вестибюлі клубу, коли дівчина-листоноша принесла пошту. Сама пошта Бову не цікавила. Він не мав звички писати листів, і йому не було від кого їх одержувати. Його зацікавила дівчина. У неї було гарне свіже личко, трохи кирпатенький носик, швидкі сірі очі і стрункий стан, обтягнутий форменою тужуркою з мідними гудзиками. «Не завадило б побавитися з нею,— промайнула у Бови думка.— Спробувати? Може, клюне?..» І він, посміхаючись тією посмішкою, яка причарувала вже не одну, звернувся до листоноші:

— Вам не важко носити отаку здоровенну сумку?

Дівчина подивилася на нього уважним поглядом, значно довшим, ніж належало б для звичайної цікавості, й охоче відповіла:

— Я звикла... До того ж, не дивіться, що я... така. Я — дужа.

— А яка ж ви? — грайливо запитав Бова.— Саме така, як треба. Вродлива, симпатична і ще якась...

— Яка ж ще?

— Е-е, це вже мій секрет,— посміхаючись, багатозначно промовив Бова.

Дівчина засміялась. Їй, мабуть, сподобалось це загравання красивого, вишукано одягнутого чоловіка. Вона поклала газети та листи на стільник, біля якого сидів Бова, й запитала:

— Ви тут працюєте? Щось я раніше вас не бачила.

— А ви приходьте на циркову виставу, то й побачите. Хочете, я дам вам перепустку.

— Так ви — цирковий артист! — вигукнула дівчина.— Ой, як цікаво!.. Прийду, обов'язково прийду. Тільки перепустки мені не треба. Я за гроші квиток куплю...

І в цю мить Михайло Бова побачив лист, адресований Максимові Бондарчуку. Тепер його над усе цікавив цей лист. Але він ще сказав дівчині, яка вже йшла:

— Гаразд, купіть за свої гроші, але приходьте. Я впізнаю вас серед усіх глядачів.

Вона на знак згоди кивнула головою, кинула йому коротку усмішку і зникла за дверима.

А Бова одразу ж схопив до рук адресований Максимові лист. У вестибюлі нікого не було. Але він злодійкувато повів очима і швидко засунув листа в кишеню. Прочитав його у скверіку на самотній лавці, яка стояла в кінці глухої алеї. І те, що було в листі, принесло йому божевільну радість.

Голда писала Максимові про те, як несподівано з'явився батько. Як кликав її з собою, загрожував. Як цю зустріч підгледів Федір. І, нарешті, як цей Федір тепер не дає їй спокійно жити, лякає міліцією, якщо вона не буде його кохати.

«А любити Федора я ніколи не буду,— писала вона,— бо ненавиджу його, брехливого, вузьколобого, огидного... То що ж мені робити, мій любий Максимку, напиши мені, бо в мене вже й сил немає. Уже й дівчата питають мене, чого я така сумна, а я не можу розказати, бо боюсь, що як розкажу, то вони перестануть дружити зі мною, і я тоді лишусь сама, зовсім сама...»

Михайло Бова ще й ще раз уважно, пожадливо перечитав листа, написаного нерівним, невпевненим, ніби дитячим почерком. А в голові його вже народжувався план помсти.

Листа цього, звісно, Максим уже не побачить. Навіть нічого й не знатиме про нього. Треба зробити так, щоб не одержав він і всіх наступних листів від Голди. А тим часом Федір хай діє. Може ж, він таки уламає дівчину. Тоді Максим тільки за голову схопиться, та буде пізно. Або ж Федір справді піде і розкаже про неї органам карного розшуку. І тоді, як видно з усього, Максимові теж буде не з медом! Так чи так, а це підкосить його під самий корінь.

«Постривай, постривай, хлопчиську! — зловтішно звертався Бова думкою до Максима. — Ти ще відчуєш, що таке удари долі. А удари ці посиплються на твою голову саме тоді, коли ти їх і не ждатимеш... А Фред — молодчага! Уміє... Уміє!..»

В ці хвилини Михайло Бова почував велику симпатію до Федора Голованя і духовне єднання з ним, хоч вони й були

на далекій відстані один від одного. Йому навіть спало на думку послати Федорові дружнього напутнього і підбадьорюючого листа: так, мовляв, і так, мій друже, дій наполегліше й рішучіше, а я тут уже подбаю, щоб тобі ніхто не заважав!.. Але він зараз же відкинув цю думку. Навіщо ризикувати, собою? Видно, що й без нього там вода посвятиться. А він, Михайло Бова, робитиме своє діло тут. Він уже простежить, щоб жоден лист від Голди чи ще від когось не потрапив до Максимових рук!..

Увечері під час вистави Михайло Бова нервував, кусав тонкі губи під рудими ниточками вусиків. Поки виступали інші, він із зручного місця гострим зором розглядав публіку, шукаючи молоденьку поштарку. Тепер вона цікавила його не тільки як жінка, з якою можна побавитись, весело провести час, але й як людина, через руки якої йшли листи. Поштарки не було, і Бова вже називав себе дурнем та ослом за те, що вдень так швидко відпустив її, не домовившись більш твердо про наступну зустріч.

Проте Бові все-таки пощастило. Дівчину він помітив під час власного виступу. Вона сиділа в перших рядах не сама, а, мабуть, з подругою. Дівчата перешіптувалися, сміялись, нахилились одна до одної білими кучерями. «Мабуть, про мене розмовляють»,— догадувався Бова.

Бовині партнери дивувалися: що це з ним сталося? З того часу, як кавалькада вирушила в подорож, він завжди ходив похмурий та роздратований, а тепер раптом ніби переродився. Всі номери запропонував виконувати у надзвичайно швидкому, як він казав, «запаморочливому» темпі. Окремі повторював на «біс». І, нарешті, наказав зробити спарене сальто-мортале, про яке останнім часом навіть не згадував, ніби й забув зовсім, що воно підготовлене акробатичною групою. Сам він був просто-таки блискучий у своєму виступі. Вродливий, ставний, спритний, схожий на юнака.

Акробатам піднесли квіти. Але Бова тут же шепнув, щоб повернули їх глядачам. Букети полетіли до піднятих угору рук. Михайло Бова кинув букет своїй новій знайомій і так вдало, що він потрапив прямо їй в руки. Не міг не помітити, яким вдовolenням заблищали її очі. Та Бові цього було не досить. Він ще й посміхнувся до неї своєю чарівною посмішкою, привітно помахав рукою.

Після виступу сказав своїм партнерам:

— А тепер, хлопчики, розважайтесь, хто як хоче і хто як може.

Так він завжди говорив раніше, коли був у доброму настрої. Хлопці давно не бачили його таким і теж були задоволені. Вдалий виступ і добрий настрій свого керівника вирішили відзначити пляшкою смачного вина.

А Михайло Бова поспішив до виходу, щоб не прогавити дівчину.

Йому таки справді щастило цього дня! Може, то був простий випадок, але дівчина з подругою йшли йому назустріч. І якось вийшло так, що вони запросто заговорили, ніби давні знайомі.

Михайло Бова запитав з виглядом людини, яка знає собі ціну:

— Ну, як? Хоч трохи вам сподобалось? Не кастесь, що прийшли?

— Що ви? Навпаки, ми дуже раді,— говорили дівчата навперебій.— Не часто доводиться подивитись таке.

Бова тепер був у красивому сірому костюмі. На голові трохи недбало сидів м'який велюровий капелюх. Ноги у вузьких черевиках, що виблискували чорним лаком. В руках паличка з костяним драконом.

Дівчата мали значно скромніший вигляд. Вони, мабуть, розуміли це і трохи ніяковіли. Дужче за свою подругу ніяковіла поштарка, і Михайло Бова не без задоволення відзначив це досвідченим оком. «Значить, голубонько, тебе легше приборкати, ніж я гадав!» — подумав сам собі Бова й одразу ж пішов у наступ:

— Коли б я був твердо переконаний, що ви не погребете моїм товариством, то запропонував би вам скромну вечерю там, де вам найбільше подобається,— сказав він з підкресленою чемністю і схилив перед дівчатами голову.

— Нерано вже,— відповіла поштарка за себе й за подругу. Але в її тоні не було категоричного заперечення проти Бовиної пропозиції, і він, що знав «сто прийомів знайомства з дівчатами», взяв ініціативу в свої руки.

— Для дітей нерано, а ми з вами з дитячого віку вже виросли. Дозвольте?..— підхопив обох під лікті й повів до виходу.

«Подрузі теж треба приділяти певну увагу,— думав тим часом,— хай і вона потішиться». Трохи пізніше, як це завжди буває в таких випадках, подрузі треба буде «обов'язково йти додому», у неї знайдуться «невідкладні справи», а вони з поштаркою залишаться вдвох...

Поки йшли, Бова з дівочої розмови дізнався, що поштарку зовуть Галею, а її подругу — Ніною.

У невеличкому й затишному кафе, куди вони потрапили, Михайло Бова був винятково щедрий і винятково уважний та чемний до обох дівчат. На нього звертали увагу відвідувачі, в тому числі й жінки. Це лестило подругам та змушувало їх підкорятися всім його бажанням. Бажання ці були невеликі й приємні: їм треба їсти морозиво й тістечка, слухати анекдоти й різні комічні короткі історійки, яких у нього була повна голова. Правда, коли Бова побажав, щоб дівчата разом з ним випили по чарочці чудового масандрівського вина, вони відмовились:

— Я думала, що циркові артисти зовсім не п'ють,— сказала Галя.

— Навіть святі пили, як свідчить біблія,— зауважив Бова,— а ми з вами люди грішні, так що іноді трохи не завадить.

— Так ми ж спортсменки обидві! — знову заперечила Галя.— В акробатичному гуртку беремо участь...

— Овва! — здивовано й підкреслено радісно вигукнув Бова.— Цирковими артистками хочете стати?

— Куди нам? — замахали руками дівчата.— Це так... для себе.

— Чого ж для себе? — заохочував Бова.— Треба дивитись вперед. З вас можуть вийти хороші артистки, ваші зовнішні дані дозволяють...

Він розсипався з компліментах, сміявся весело й безтурботно, погладжував мізинним пальцем свої вузенькі вусики після кожної випитої чарки і взагалі поводив себе так, неначе знайомий з дівчатами бог знає відколи.

Був уже пізній час, коли Михайло Бова і Галя провели Ніну додому. Потім Бова проводжав Галю. Він сказав, що хотів би бачити її щодня хоч п'ять хвилин, коли вона приносить чергову пошту. Виявилось, що майже завжди пошту вона розносить в один час. Бова пообіцяв, що тепер він виглядатиме її з нетерпінням. Хай хоч каміння падає з неба, а він на час її приходу сидітиме у вестибюлі.

4. ЩО ТАКЕ МОЛОДІСТЬ

Була неділя. Вранці Іван Кіндратович Степ сховався з дружиною на базар. Накупили редиски, цибулі, огірків. Усю цю городину можна придбати і в магазині. Але дружина любить поторгуватись. Стане біля прилавка і почне:

— А дешевше не буде?.. А карбованця не уступите?..
Іван Кіндратович сердиться:

— І навіщо ти ото канючиш? Аж соромно, їй-богу.
Дружина зневажливо й байдуже махає на чоловіка
рукою.

— Ат! Що ти розумієшся на цьому! Там — карбова-
нець, там — два... Коли б тебе самого послав, то накупив би!..

Іван Кіндратович замовкає. Покірно жде, поки не закінчиться жвавий і здебільшого веселий торг. Може, він справді на цьому розуміється мало. В такому ділі дружині видніше.

Зате дома він господар повний. З однієї кімнати зробив справжню майстерню. Назносив сюди всякого інструменту, завалив стіл хитромудрими кресленнями і — не чіпай.

Та дружина й сама знає, що чіпати не можна. Там народжується якесь нове удосконалення. Не може Іван Кіндратович жити без цього. Все щось мудрує. Все щось тре напилком, пиляє ножівкою, свердлить, пригвинчує, припасовує.

Ось і тепер: як прийшов з базару, як поснідав, та й не вилазити із своєї кімнатки. Майже до вечора. І вихідний для нього — не вихідний!

Перед вечором принесли газети. Тут уже Іван Кіндратович відкладає роботу й сідає за читання. Йому хочеться знати, з якою метою Даллес поїхав до Аденауера, що робиться на Кубі, як влаштовані наші супутники, в якому стані будівництво Братської гідроелектростанції. Про все хочеться знати Івану Кіндратовичу.

Читає газету він повільно, вдумливо, морщачи старечого лоба. І дружині не дає нічого робити. Хоче, щоб і вона слухала.

Дружині ніколи. Щоб відчепився швидше, бурчить, свариться незлостиво:

— Ось не псуй ти, старий, очей отим читанням. Краще приймач увімкни. Там все, що треба, розкажуть.

Іван Кіндратович зневажливо махає рукою. Так само, як вона на базарі.

— По-перше, не старий ще. І де ти таку моду взяла старим мене називати?.. А по-друге, що — радіо? Не встигнеш збагнути одне, як уже щось нове. Лови його за хвіст!.. А коли газету читаєш, то тут і подумати час є. Нікуди не спішиш. Ніхто тебе в ший не гонить. Ото хіба тільки ти бурчиш... Ану, постривай, постривай...

Іван Кіндратович раптом змовк і аж грудьми на газету навалився.

— Та тут же про комсомольські шахти пишуть! — вигукнув по хвилині. — Можна сказати, що й нас згадують.

— Хвалять? — спитала дружина від плити. Вона вже звикла, що про її Івана Кіндратовича тільки хороше в газетах пишуть.

— Було б за що... — похмуро відповів Степ.

— Як це — «було б за що»? — здивувалась жінка, і навіть трохи злякано округлились її очі. — Хіба ви не виконуєте плану?

— Тільки й того! — вже зовсім сердитим голосом промовив Іван Кіндратович. Заходив по хаті. Кивнув на газету головою. — Он пишуть, що комсомольці могли б швидше пустити шахти, коли б заводи більше механізмів, та конструкцій давали. А це значить, що й наш завод винен. Ясно тобі?..

Він ще побігав по хаті, зупинився перед дружиною й ткнув пальцем себе в груди.

— І я в тому числі!.. Словом, ти посидь дома сама, а я побіжу.

Дружина стурбувалася не на жарт, побачивши таким свого майже завжди врівноваженого чоловіка.

— Куди ж ти підеш вихідного дня?

— До Володі піду. Покажу йому газету. Порадимося, що робити. Адже молодь у нас. Гори можна перевернути, якщо взятись.

— Піди, піди, — підтримала Івана Кіндратовича дружина. — Погломони, може ж, щось придумаєте. Воно ж, звісно, молоді. Здоров'я не позичати. Можна й понатужитись...

Другого дня Іван Кіндратович зібрав свою бригаду в червоному кутку. По стінах — плакати, стінгазети, договори на змагання. Деякі вже поруділи. А висять.

Ніби вперше впали вони в око Іванові Кіндратовичу, з них і почав:

— Понаписували й понамальовували багато. А потім і забули. Длубаємось собі тут, як кроти, а що в світі робиться, не знаємо. А робиться ось що...

Витяг з кишені зім'яту газету, розгладив на столі. Обвів поглядом бригаду.

— Ми з Володею вчора вже читали. А тепер і ви всі послухайте. Може, соромно стане...

Він читає у цілковитій тиші. Всі припинили, насторожились. Бригадир своїми словами, поведінкою вніс у цей невеликий колектив гострий неспокій.

У Мусі очі винуваті. Ну, чим вона може зарадити, коли сама ще тільки спинається на ноги? Володя намагається поглядом привернути її увагу, щоб підбадьорити. Але дівчина не помічає.

Федір Головань дивиться кудись убік і, здається думав щось своє. У всякому разі, вираз його очей цілком відсутній. Іван Кіндратович під час читання кілька разів зиркнув на нього. Далі не стримався:

— А тебе, Федоре, це не цікавить?

— А хіба я що?.. Я слухаю.— Крива посмішка ковзнула по Федорових губах. Він справді в цю хвилину не чув того, що читалось. Думав про самого бригадира. «І чому він такий неспокійний, цей старий? Виконується ж план. Так йому ще мало. Наче увесь інтерес життя в роботі!.. Але ж нічого й не поробиш. Раз він уже взявся, то доведеться й собі підтягатись трохи. Хоч би для того, щоб не лаяли...»

Вчора знову Федір пиячив до півночі. Не виспався. Тепер почував у всьому тілі таку слабкість, наче його молодили ціпами. Зараз би оце лягти, витягтись прямо отут на підлозі й заснути. А йому торочать про якісь нові зобов'язання...

Але в наступну хвилину почуття втоми й сонливості з Федора мов рукою зняло. Іван Кіндратович не заспокоївся на нових зобов'язаннях. Він ще каже про те, щоб члени бригади починали вчитись, щоб вступали у вечірні та заочні учбові заклади.

Федір Головань невдоволено блиснув своїми маленькими, вузько поставленими очима.

— А якщо мені не дається наука! — з якимось незрозумілим викликом сказав він.

Раніше, коли ще Федір учився в середній школі, то ні про що інше й не мріяв, як тільки про інститут. Тепер же й думати забув про нього. Справді, чим погано? Відробив вісім годин — і вільний. Нічим більше не треба мозок сушити. А тут на тобі, нова якась вигадка: обов'язково вчитись!

— Хай уже вчиться той, хто не працює. А наше діло — верстат,— додав роздратовано.

— Дивно ти міркуєш, Федоре,— встряв у розмову Володя.— Невже тобі не хочеться більше знати? Я особисто, наприклад, з радістю підтримую Івана Кіндратовича.

І Муся — теж. Ми ще й раніше говорили з нею про це. Справді, чому ж і не вчитись, поки молоді? Тричі на тиждень піти увечері на навчання — нічого важкого в цьому немає. Ти згодна зі мною, Мусю?

— Звісно ж, що згодна, — кивнула головою дівчина. З кожним днем вона все дужче прив'язувалася до Володі, ладна була робити все, що тільки в її силі, аби він був задоволений нею. Робота на фрезерному верстаті вимагала не лише практичних навичок, але й певних теоретичних знань. Володя придбав для Мусі спеціальні книжки, і вона студіювала їх, як школярка. В красивий затишний будиночок на Тихій вулиці хлопець уже приходив, як додому. Часто обідав чи вечеряв разом з усім Мусиним сімейством. І, хоч він навіть ще не заікнувся жодного разу про одруження, Мусині батьки інакше про нього й не думали, як про свого майбутнього зятя..

Коли б Володя доводив щось Федорові тільки від свого імені, то його слова Федір пропустив би повз вуха. Він просто зігнував би його зауваження. Але Володя говорив ще й від імені Мусі, яка так покійно і швидко згодилася з ним. І це аж на дибки підняло Федора.

— А мені до лампочки ваша згода! — почервонів він на виду. — Коли таке було, щоб людину силою змушували вчитись? Хіба мало того, що я працюю, продукцію державі даю?

Всі глянули на Івана Кіндратовича. Що він скаже? За такі слова слід би провчити. Бач, хвалиться тим, що продукцію державі дає. А як же він хотів жити? Щоб тільки йому давали?..

Але Іван Кіндратович чомусь навіть не розсердився на Федора. Він тільки докірливо похитав головою. Який же ти, мовляв, нерозумний, хлопче! А потім розважливо сказав:

— Так у тому ж і річ, Федоре, що час уже серйозно про себе подумати. Відробив своє, наївся, виспався — це ще не все. Про майбутнє слід дбати. От і давайте гуртом. Воно й веселіше буде, коли один одному допомагатимемо.

— А мені не треба допомагати. У мене на роботі все гаразд, — твердив своє Федір. — І яке кому діло, як я після роботи живу? І кому це потрібно, щоб я обов'язково вчився?

— Нам усім потрібно, Федоре, — терпляче пояснював Іван Кіндратович. — Бо якщо всі ми вперед підемо, а ти один відстанеш, то й нам перешкоджатимеш. Як палиця в колесі.

Він подумав трохи, потому додав для переконливості:
— Це, Федоре, як ото в якомусь механізмі: всі коліщата і валики крутяться влад, а одне — чортзна й по-якому і гальмує роботу всього механізму. Що тоді доводиться робити? Викинути оте кляте коліща та замінити новим... Скільки тобі років, Федоре? — нараз запитав Іван Кіндратович.

— Дев'ятнадцять,— нічого не підозріваючи, але здивувавшись такому запитанню, відповів Федір.

— От бачиш? Дев'ятнадцять!.. А мені втричі більше. А хто з нас молодший, ти чи я? Як ти думаєш?

— Ну, певно ж, що я,— не задумався й на хвилику Федір.

— А мені здається, що я,— заперечив Іван Кіндратович.— Молодість — це коли людина до чогось хорошого тягнеться. А ти?.. Та ти ж як дід столітній, якому й запічка досить! Хіба тобі дев'ятнадцять? Тобі сто років!..

Федір бачив, що на ньому зосереджується увага всієї бригади, що він стає об'єктом для розмов, і швидко, гарячково обдумував, що йому робити. Якщо справді змусять учитись, то тоді — прощай вільне життя! Впрягайся, Федоре, у воза і тягни, щоб з тебе аж мило падало. А якщо все-таки відмовитись, то... Іван Кіндратович недаремно говорив про коліщата, яке можна й викинути з механізму, щоб замінити новим... Мабуть-таки, треба поступитися, пообіцяти, бо мало що може статися! Так, він пообіцяє, а там видно буде. Хіба це вперше, що нашумлять-нашумлять про що-небудь та й забудуть? І чого він, справді, поліз у пузир, дурень? Адже тут просто-напросто треба вміти маневрувати, хитрувати! І Федір сказав уже іншим, примирливим тоном:

— Та я тільки так, Іване Кіндратовичу. А коли до діла дійде, то й я, як усі. Не відстану...

— Оце інша розмова,— повеселішав Степ і почав розповідати далі: — Ми будемо змагатись не тільки між собою, а й з бригадою Ліди Чугай. Давайте викличемо їх та поміряємось силами...

Федір похолов. Це ж йому доведеться зустрічатися з Голдою якось не так, як досі. І говорити з нею доведеться про щось інше, ніж говорив досі. Між ними вже склалися ті відносини, які він вважав для себе найкращими, найвигіднішими. Тепер же треба буде входити з нею в якісь нові стосунки. Якось по-іншому себе поводити. А навіщо йому така халепа?

І він перебив Івана Кіндратовича:

— Змагатися з дівчакою бригадою?

— А чого ж? — здивувався Степ. — Наша бригада пере-дова, Лідина — теж. Наша виконує замовлення для комсомольських шахт Донбасу, Лідина — теж. Чому й не позмагатись? Та ти ще спробуй. То такі дівчата, що ще й нам можуть носа втерти!..

«Ну, що ж, — думав Федір. — Якщо вже так складаються обставини, то треба швидше й тугіше затягти петлю навколо Голдиної шиї. Щоб вона й не писнула. Щоб була німа як риба і покірна як собака...»

Виклик обговорювали наступного дня. Ліда Чугай захоплено говорила:

— Змагатися з бригадою Івана Кіндратовича Степа — для нас велика честь. Сильна бригада. Але ж і ми ще ніколи не пасли задніх. Якщо візьмемось, то переможемо. А взятись треба. По півтори норми щодня дамо, дівчата? Витягнемо?..

— Дамо! — дружно озвалися голоси. — Тільки хай нам роботи більше дають, щоб простоїв не було.

— Про це вже я подбаю, — запевнила Ліда. — Увесь заготовчий цех підніmemo на ноги. Через багатотиражку до них звернемось. Комітет комсомолу на допомогу заклинемо. А щодо обов'язкового навчання, то це — просто здорово! Зараз тільки половина з нас у вечірній школі. Двоє в технікумі. А треба, щоб усі вчилися. Будемо допомагати одна одній. Щоб — один за всіх і всі — за одного. Ти, Голдо, теж у вечірню школу підеш. Ми з тебе тут професора зробимо.

Голда слухала з завмираючим серцем. Адже їй саме так і хотілося жити, як говорила Ліда. Але якби ця розмова відбулася раніше, тоді, коли ще з'являвся батько, тоді, коли Федір ще не заплутав її в свої тенета, їй було б легко й радісно. Тепер же вона тільки дивилася на Ліду і на всіх дівчат мовчазними, погаслими очима і, слухаючи, думала своє. Навіть не дуже спостережлива людина, глянувши на неї збоку, одразу догадалася б, що Голда живе якимсь не відомим нікому внутрішнім життям, що її щось дуже непокоїть, сушить, як колючий вітер самітну билинку край битого шляху.

Голда й хотіла, щоб Ліда почала розпитувати про її горе, і боялася цього. Таке двоїсте почуття вимучувало до краю. Часом їй здавалось, що ще день-два, і вона остаточно втратить силу, впаде з ніг, як підкошена.

Ліда довго приглядалася до своєї подружки, все чекала, що та сама заговорить. Але не діждалася й вирішила сама викликати її на відверту розмову.

— Не тікай,— сказала вона Голді,— разом додому підемо.

Помітила, як Голда скинула на неї сполохані очі, й подумала: «Раніше раділа кожній нагоді побути вдвох, а тепер чогось боїться. Мабуть, справді щось серйозне бентежить її...»

Ліда навмисне повела Голду довшою околишньою дорогою, тихими провулками. Тут людей менше, поговорити можна буде відвертіше.

У надвечірньому небі зупинились хмаринки з порожніми повними щокми. Над будинками в черепичних і етернітових шапках збирались перші сутінки. З дворів линули запахи матіоли, чебрецю і м'яти. На фоні білих стін чітко, мов на екрані, малювались стрункі рожі з грамофончиками-квітами і химерні пагіння кручених паничів. Ці тихі незабруковані вулички з лагідними будиночками серед дерев і квітів навіювали зажуру й викликали в душі той спокій, який навіть жорстоке серце робить щирим, готовим розкритись перед іншою людиною.

У Голди серце не було жорстоким. Воно завжди тяглося назустріч всьому хорошому. Щиро раділо своєму і чужому щастю. Бажало щирих слів і щирих відносин. Дівчині й зараз хотілося розказати Ліді про все. Але вона боялась. Відтоді, як у її серці оселилася таємниця, дівчиною оволодів страх. Це був страх за своє теперішнє життя і за своє майбутнє.

Ліда була обережною в словах. Вона вже добре знала неурівноважену, трохи дикувату натуру Голди.

— Тобі погано з нами? — запитала вона. — Щось тобі не до душі?

— Ой, що ти, Лідо! — аж сахнулась Голда. — Хіба я коли хоч заїкалась, що мені погано?

— Але ж ти сумна якась ходиш, щось гризе тебе... Чому не скажеш мені?

— То тобі так здається, Лідо,— помовчавши трохи, відповіла Голда і схилила голову, опустила очі.

— Ні, Голдо, від мене не заховаєшся. Тебе всю наскрізь видно. Щось не дає тобі спокійно жити. А що саме, не доберу. Скажи правду, може, за табором занудьгувала? Може, колишнє життя манить до себе?.. То що ж, ніхто тобі за це докоряти не буде.

— Ні, Лідо, не нагадуй мені про те життя. Коли б я хотіла, то повернулася б. Я по-новому жити хочу. Так, як ви всі. Так, як ти оце розказувала.

— Так ти ж уже по-новому й живеш, Голдо! — пристрасно промовила Ліда і поклала подрузі руку на плече. — Хай ще не все так, як хотілося б, але й не можна, щоб одразу все було добре. А далі ставатиме краще. Ти будеш хорошою робітницею, обов'язково будеш! Я певна, що й твій портрет поруч з моїм на Дошці пошани висітиме. На осінь підеш учитись. Тебе кохає гарний хлопець, Максим. Одружишся з ним, і у вас буде чудова сім'я. Голдо, ти тільки подумай, яке життя тебе жде!..

— Я й сама мрію про все це, — тихо промовила молода циганка, — але, мабуть, не буде... не буде цього, Лідо... — голос у Голди затремтів, і вона раптом заплакала.

— Та чому ж не буде, рідненька моя? — щиро здивувалася Ліда. — Ну, скажи мені, що в тебе, на серці, чим тобі допомогти? Я все зроблю для тебе. Все, що зможу!..

Голда перестала плакати, але замкнулася в собі ще дужче. Мовчала. Так вони дійшли аж до Голди додому.

В поштовій скриньці виявився лист від Максима.

Ліда не могла не помітити, з якою нестримною радістю кинулася Голда до листа. Руки її тремтіли, коли вона розкривала конверт. Обличчя помітно зблідло.

«Може, у неї з Максимом якісь нелади?» — подумала Ліда, і це припущення здалося їй імовірним. Але чому ж Голда не хоче признатись? Адже раніше тільки й мови було, що про Максима.

Тим часом Голда дочитала листа і на очах у Ліди зів'яла, як квітка без води. Немов постаріла одразу. Кволо сіла на стілець. А руки, мов вужі, впали на стіл.

— Щось погане від Максима? — вихопилося в Ліди. — Можна прочитати?..

Голда простягла аркушик.

— Він знову не одержав мого листа. Що ж це таке?..

Ліда читала. Вона хотіла з-поміж рядків дізнатися, що діється в Голди на серці. Але дізналась лише про те, що Максим не одержує від Голди листів і дуже стурбований цим.

— Ти, може, справді рідко пишеш йому? — запитала Ліда.

— Я пишу йому майже щодня, — простогнала Голда. — Я не знаю, де діваються листи.

Ліда пригорнула Голду до себе, умовляла, як дитину:

— Дурненька ти... Ну, буває. Він же не сидить на одному місці, а переїжджає увесь час. Тому й не одержує. Але ж тобі він пише! Бачиш, як він любить тебе!..

Голда невиразно покрутила головою, ніби перемагаючи невимовний внутрішній біль.

— Ой Лідо, Лідо!..— і змовкла, не доказала чогось.

Але Ліда, певна, що вже розгадала Голдину таємницю до кінця, майже весело промовила:

— Та не муч ти себе даремно! Давай ще й я напишу йому. Ти ж не будеш ревнувати, коли я напишу твоєму Максимові? Ну, кажи не будеш?..— торсала вона подругу за плечі, намагаючись розважити, розвеселити.

Нарешті Ліда пішла. Голда була рада цьому. Чи наодинці, чи в гурті мучилась вона однаково. Але на самоті, коли тебе ніхто не бачить, не треба хоч ховатися з цим. Можна сидіти годинами закам'янілою, підперши голову руками. Можна плакати і не витирати рясних сліз, що заливають щоки. Можна лягти й лежати бездумно або ж — марити, перебуваючи в напівдримоті, коли живеш і не живеш, мислиш і не мислиш, почуваш себе і не почуваш. Такий стан останнім часом часто оволодівав Голдою. Так їй було найлегше. Непомітно йшов час. Мов з туману виринали якісь картини, іноді навіть радісні, чергувалися, в'язалися вузликами одна з одною, зогрівали її зболіле серце, відгороджували від тяжкої дійсності, віддаляли від тої неминучої катастрофи, якої вона вже ніколи не уникне. Та й як її уникнути, коли за нею назирці ходить батько, коли існує на світі Федір, який облутав її своїми намовляннями, мов міцним павутинням...

5. ЗМОВА

Так вона зробила й зараз, коли пішла Ліда. Лягла в ліжку, заплющила очі і ніби поринула у півморок, у забуття.

Перед заплющеними очима попливли химерні картини, в яких реальність перемішувалася з фантастикою. Їй вчувалися якісь звуки, голоси. Вона знала, що то — химери, і вже не схоплювалася, як раніше, не боялася їх. Вони чезнуть так само несподівано, як і з'явилися...

Проте один голос виринав з хаосу звуків і картин виразніше за інші. То був голос Федора, він називав її ім'я, кликав. Голда все ще лежала і ждала, поки химера зникне. Зусиллям волі намагалась відігнати від себе звукову галюцинацію.

Але виявилось, що це вже не галюцинація, не химера. З-за вікна справді почувся цілком виразний Федорів голос. Він таки кликав її:

— Голдо!.. Голдо!..

Зашаруділи його кроки, зашкрябали пальці по шибці. Дівчина схопилася, мов підкинута пружиною. Втупилась великими круглими й зляканими очима в перехрещений рамою чотирикутник вікна і побачила Федора. Він махав їй рукою.

Вона накинула на плечі велику сіру хустку й ступила з хати. Серце стискалося в тривозі, в передчутті якоїсь нової прикрості. Федір ще ніколи не був вісником чогось радісного.

Він був одягнутий так, як на новосілли у Івана Кіндратовича. Широкий піджак. Вузькі штани. На голові зелений берет, з-під якого навкіс на вузький лоб падало пасмо волосся. Окинув поглядом Голду і наказав:

— Одягнись краще. Підемо.

— Куди? — запитала вона рівним, мертвим голосом.

— Підемо розважимося трохи. Досі наші зустрічі були дуже нудні.

За кілька хвилин вони йшли вечірніми вулицями. Ці вулиці були знайомі їй. Але куди веде її Федір, не знала і, здавалось, була байдужою. Запитливо глянула на нього тільки один раз, коли проходили повз базарну площу, де з вини Федора у неї сталася сутичка з перекупкою.

Біля жовтого будинку на Базарній вулиці Федір міцно взяв Голду за холодну руку і, злодійкувато озирнувшись навкруги, шмигнув з нею у хвірточку. Тут Голда, мов отямившись, зупинилася.

— Куди ти ведеш мене, вузьколюбий?

Він стиснув її руку так, що дівчина аж скривилася.

— Запам'ятай: щоб так ти мене називала оце востаннє!.. А йдемо ми до моїх друзів. Не бійся, не затримаємось тут. І тобі, й мені — завтра на роботу.

— Я не піду далі, — рішуче сказала Голда і дужим рвучким рухом вирвала свою руку з Федорової.

Він нахилив до неї своє вузьке лице, загрозило прошипів:

— Не підеш?.. А куди ж ти підеш? Чи не в міліцію, бува? Сам відведу. І зараз же, якщо тобі вільно ходити по білому світу набридло.

Голда мовчала. З нижнього вікна триповерхового будинку на її обличчя падало жовтаве світло. У великих

чорних очах було видно вагання. Нижня маленька повна губа здригалася.

Федір не дав Голді прийти до тямку після перших своїх загрозливих слів, які раптом стьобнули її, мов батогом, і ще додав:

— Ти не забувай, що ми тепер з тобою зв'язані однією вірвочкою... Але я не хочу тебе лякати, думаю, що ти сама добре розумієш... Мене сьогодні запросили на вечір. І мені хочеться, щоб ми були там удвох. Хіба в цьому є щось погане?

— Гаразд,— погодилась Голда.

Вона підіймалася поруч з ним по східцях і в думці каялась, що вийшла з хати, коли Федір покликав її.

Але ж і не вийти не могла! Коли б не послухатись його, він прямо від неї пішов би в міліцію. І це був би її останній вечір в хаті Максима. А зараз вона ще вільна. Ще, може ж таки, Максим одержить хоч одного її листа, дізнається, в якій небезпеці вона перебуває, і прийде, щоб урятувати її. Якщо ж і Максим не в змозі буде допомогти або якщо він, дізнавшись про все, сам відмовиться від неї — тоді вона втече. Втече і від цього ненависного Федора, і від батька, і від... Максима, щоб ніколи більше тут не появлятися. А поки що триматись, триматись! Хай знущається цей вузьколобий, хай святкує свою перемогу над нею! Не її в цьому вина. Не з доброї волі вона потрапила йому до рук...

Коли він подзвонив, двері обережно відхилилися, й у щілині показалося обличчя вже не молодій жінки — хазяйки квартири. Вона впізнала Федора, відчинила двері, сказала густим басом, не вітаючись:

— Давно не був, Фреде... А це хто з тобою? — жінка пильніше придивилася до Голди, і рот її осміхнувся.— Красуня яка!.. Ну, заходьте, заходьте. Там уже є дехто з твоїх друзів.

Федір боявся, що хазяйка скаже щось не до речі і цим налякає Голду так, що вона знову упреться, тому поспішив пропустити Голду вперед, а сам пішов за нею.

Хлопці й дівчата, які були в кімнаті, зустріли Федора з Голдою різноголосим радісним гамором. На перший погляд нічого такого, що викликало б у Голді відразу до них, не було. Хіба що одяг: аж надто вже строкатий на кожному. Але дівчина не дуже розбиралася в тонкощах цього діла. Хлопці й дівчата тиснули їй руку, називали свої імена, а вона дивилася на них мовчки, намагаючись

пригадати, чи зустрічалася вже раніше з котримсь або котроюсь, чи ні. Ні, все це були незнайомі молоді люди, і Голда трохи заспокоїлась: на заводі не дізнаються, що вона була тут.

Обох їх одразу ж з тим самим веселим галасом всадили за стіл. Всім було наливо в чарки — кому вина, кому горілки. Голда відсунула свою чарку вбік.

— Я пити не хочу.

Увесь гурт підхопився. Як, зовсім? Та що ж це таке? Ні, випити обов'язково треба! Хоч не випити, то пригубити. Адже всі тут хочуть випити за здоров'я свого нового друга — Голди! Як же сама вона може відмовлятися? Це непошана до компанії! Треба випити хоч уже ради пристойності!

Голда дивилася то на одного, то на другого запитливими очима і ніяк не могла зрозуміти, в яку компанію вона потрапила, хто такі Федорові друзі і хто, зрештою, він сам? Відколи вона знає Федора, він уже кілька разів мінявся на її очах. То танцював з Мухою на новосіллі в Івана Кіндратовича непристойний танець; то виринув з натовпу на базарі, щоб накоїти їй лиха; то виступав на зборах молоді і говорив промову, якій аплодували робітники; то, мов людина-невидимка, з'явився під час її розмови з батьком; а тепер опинився серед молодих людей, які чимось не схожі на тих, яких їй доводилось бачити щодня на заводі. Вони приставали до Голди, благали, умовляли, тримали свої чарки в руках і не хотіли ставити їх на стіл, поки не вип'є Голда.

— Гарзд,— сказала вона і несподівано для всіх перехилила в рот свою чарку.

Цей вчинок викликав у всієї компанії справжню бурю захоплення. Її хвалили. Їй говорили улесливі слова. Її ставили в приклад, наче вона зробила якесь велике та славне діло.

Федір випив не з чарки, а з склянки, наповнивши її мало не по вінця. Він швидко сп'янів, Очі в нього стали веселі і дурнуваті, як у барана. Рот увесь час кривила хвалькувата посмішка. Всією своєю поведінкою він хотів показати присутнім, що красуня циганка — це його власність, а він над нею — володар, і всякому іншому до неї торкатися — зась!

Всі швидко впилися. Загугнявила радіола. По підлозі зашаркали підосви. Дехто тупцював на одному місці, смикав руками й ногами і сунроводжував свої рухи дивним звуком: «а-чч... а-чч...»

Горілка, яку Голда випила, раптом ніби пробудила її від сну, в якому вона перебувала й сама не знає скільки часу. Їй чомусь надзвичайно ясно стало видно кожне обличчя, кожну річ у кімнаті, наче все, що оточувало її, просвічувалося наскрізь потужним яскравим світлом. Вона переконалася, що всі оці дівчата й хлопці навіть своєю зовнішністю чимось дуже схожі на Федора, що вони такі самі вузьколобі та гидкі, як і він, що у всіх однакові п'яні та дурні очі і всі вони тільки те й роблять, що п'ють та човгають ногами по підлозі, вихиляючись в усі боки так само, як колись Федір вихилявся з Мухою. Муху Голда останнім часом кілька разів зустрічала на заводі в робочому комбінезоні. Тепер Голді захотілось дізнатись про неї, і вона запитала:

— Муха теж прийде сюди?

Федір спершу нахмурився, почувши про Муху. Потім хрипло й нервово засміявся.

— А навіщо нам Муха? Є ти. А Муха й нігтя твого не варта.

Голдиного запитання присутні не чули, бо в кімнаті стояв безладний гамір, але голосну Федорову відповідь почули майже всі. Кілька голосів підтримали його репліками:

— Муха — погань! Дешовка! Таке товариство на якусь морську жабу проміняла...

— Арти-истка!.. На заводі вирішила щастя ловити. Впіймає в обидві руки!..

— Ха-ха-ха!..

— Хо-хо-хо!.. Муха на заводі!.. Уявляю!..

— Панове, панове! Один момент!.. Уявіть собі таку картину: королева рок-н-ролу в комбінезоні серед верстатів!..

Ще й ще реготалися. Глузували з Мухи хто як умів. Але Голді зовсім не було смішно. Навпаки, глузливе ставлення всього цього збіговиська до Мухи викликало в Голди симпатію до неї. Коли б оце зараз Муха була тут, Голда обняла б її і сказала б ласкаві слова: «Ти гарна, Мухо, якщо ти покинула їх та пішла на завод. А всі оці п'яні люди — бридкі, погані, і дуже добре, що ти покинула їх...»

Тим часом один з присутніх, з копицею густого волосся, що стирчало над низьким лобом, захрипів пісню, безладно вимахуючи руками:

Гром прогремел, што революція ідьот,
Губернський розиск рассилает телеграми,
Што город Киев переполненный ворами,

Настал ворам крі-к-тіческій момент —
Їх заедаєт тьомний алімент...

Видно пісню тут добре знали, бо всі хоч і безладно, але одночасно підхопили останні два рядки:

Настал ворам крі-к-тіческій момент —
Їх заедаєт...

Той, що затяг пісню, хрипів її далі. Але хтось перебив його іншим мотивом, іншою піснею:

Зараза Муха, чєго ж ти задайощся?
Зачєм надела єтот крєп-дє-шін?..

Федір під цей новий мотив тужився вибити чечітку, але розм'яклі ноги не слухалися його, і він, важко дихаючи, підняв угору руку.

— Ш-ша! Панове офіцери!..— закричав, роблячи в слові «офіцери» наголос на «і».— Ш-ша!.. Зараз Голда виконає нам циганські табірні!.. Гітару, швидше!.. Танці під циганські пісні до неприємності!..

Гітару принесли одразу ж. Її тикали в руки Голді. Дихали в обличчя дівчини гострим горілчаним духом і важким тютюновим димом. Її плечі обмацували гарячі спітнілі руки. І від тих дотиків Голда гидливо здригалася та зіщулювалася, мов від холоду.

Федір верховодив. Він почував себе королем цього вечора. Божеволів од радості, що додумався привести сюди Голду, цю дику циганку, яка стала йому покірною, як бездушна річ. І він найбільш настирливо домагався, щоб Голда швидше вже грала та співала. Хай слухають! Хай луснуть усі від задрощів!..

— Грай, Голдо, грай!.. Покажи оцим блідолицим братам, що таке циганська кров!..— вигукнув Федір.— Ось тобі ще чарка горілки, промочи горлянку. Грай же, я тобі кажу!.. Чуєш?.. Це я тобі наказую, Федір Головань.

Але раптом сталося те, чого ніхто з присутніх не ждав. Голда відштовхнула від себе гітару, рвучко звелася з стільця, розмахнулася, і сильний та лункий ляпас по Федоровій щоці погасив усі інші звуки.

— Ось тобі циганська кров, вузьколобий!..— вигукнула вона. Потім відскочила до дверей, притулилася до них спиною, і очі в неї заблищали, як у дикої кішки.

В кімнаті заніміли. Припинився рух. Жалібно квакнула радіола і теж змовкла, немов і її теж вразив та налякав несподіваний і нестримний спалах Голдиного гніву.

Федір після ляпаса відсахнувся, вхопився обома руками за щоку і якусь хвилину, як і всі тут, стояв нерухомо, може, ще навіть не второпавши, що сталося. В наступну мить він зробив непевний рух до Голди. Але вона закричала, звертаючись до всіх:

— Ви хочете бити мене? Тільки спробуйте!.. Я всім вам очі повидряю... Я не боюсь вас, не боюсь!.. Тьфу, тьфу на вас!.. Скажені!

Вона вискочила з кімнати в коридор, на східці і вибігла на вулицю, забувши на стільці свою хустку.

В кімнаті з'явилась хазяйка. Перелякана, з блідими плямами на щоках. Закричала:

— Розходьтесь, розходьтесь швидше! — вона виштовхувала то одного, то другого в плечі. — Та циганка приведе міліцію! Я не хочу за вас відповідати!..

Всі заворушилися, загрюкали стільцями, заговорили, нарікаючи на Фреда, який разом з своєю циганкою всім зіпсував вечір. Але Федір уже нікого не слухав. Він рвонув слідом за Голдою, щоб наздогнати її зупинити, поговорити з нею. Навіть крізь п'яний чад він розумів, що настав кінець його владі над Голдою. І, може, всьому кінець: його привільному життю, його роботі на заводі, його життю вдома, в сім'ї. Їй що? Вона циганка. З неї багато не питаєш. А з нього питають. Ще й як питають! За все разом.

Федір зупинився у невеличкому садку біля воріт. Кинув очима туди-сюди. Але Голда мов крізь землю провалилася. Тоді він гукнув не настільки голосно, щоб його почули далеко, але й так, щоб Голда озвалася, якщо вона ще десь тут:

— Голдо! Чуєш! Не ховайся від мене. Я не серджусь... Голдо!..

Він почув кроки, що наближались. Спершу було вирішив, що то Голда повертається до нього. Але несподівано поруч пролунав грубий чоловічий голос:

— Голда втекла. Ти вже не наздоженеш її. А з тобою мені треба поговорити...

Федір прикипів до землі помертвілими ногами. Ляк зсудомив усе його тіло. Він втратив змогу рухатись і говорити. Виряченими очима намагався розглянути в темряві невідомого.

— Хто ви?.. — нарешті видушив із себе, ладен закричати не своїм голосом, покликати когось на допомогу.

— Я Нур, Голдин батько, — одповіла темна постать, підходячи ще ближче до Федора. — Але ти не бійся мене. Я ніякої шкоди тобі не заподію. У нас з тобою буде мирна розмова.

Федір оговтався трохи, але все ще не міг опанувати себе. Йому здавалось, що ось зараз у руках Нура блисне ніж і наскрізь прониже його груди. Він тремтів, як у пропасниці, не потрапляючи зубом на зуб.

— Про що... розмова?..

— Не тут. Ходімо в надійне місце..

Нур безцеремонно шарпнув Федора за лікоть, і той покірно, як теля на налігачі, пішов за ним.

Навколо в сутінках глибокого вечора спали будинки. На вулицях не було видно жодної людської постаті. Тьмяним світлом жевріли поодинокі ліхтарі, наче їм теж хотілося спати. І тільки Нур та Федір своїми кроками порушували тишу.

Вони обійшли базарну площу й заховалися за високим дощаним парканом, поставленим навколо тартака.

Колись, ще як Федір учився в школі, він ходив з хлопцями на широкий вигін, що лежав за цим тартаком, грати в футбол. Призвідником футбольної команди був Максим. Тоді ще Федора й Максима зв'язувала міцна дружба. Але пізніше виявилось, що вони зовсім різні. Максим вийшов на свою арену життя, як каже Іван Кіндратович, а Федір — на свою. Тільки яка ж це арена? Це — непроглядний, темний ліс, по якому він, Федір, блукає, не знаходячи виходу... Ось і зараз: доля веде його в якісь нові нетрі, а в які саме, він ще й сам не знає...

Може, й не такі чіткі були думки, але приблизно такі почуття володіли ним, поки він ішов поруч з Нуром. Йому хотілося зупинитись, запротестувати й повернутися назад, додому. Але він боявся Нура. В нього не вистачало духу сказати й слова заперечення. Він тільки ще кволо надіявся, що доля не буде дуже жорстокою до нього і ця зустріч з Нуром не принесе йому якихось нових великих неприємностей. А тоді вже він і сам зробить усе, щоб увійти в нормальну колію життя і ніколи більше собою не ризикувати.

Нур не пішов через вигін, а повів Федора густим чагарником, що опускався до річки з крутими кам'яними берегами. Це була та сама річка, яка пересохла біля старого кладовища, але тут її ще зберігали дерева, і вона текла

тихо та сонно, непомітно зникаючи десь серед зарослого травою та мохом каміння.

— Сюди,— сказав Нур і потяг Федора в отвір печери.

Федір знав і цю печеру. Ще малим він з хлопцями не раз ходив навколо неї, боячись проникнути всередину. Говорили, що там водяться гадюки. На гадюк натикалися й біля печери. Але Нура вони зовсім не лякали. Він ішов у непроглядній темряві впевнено, видно, знав кожен поворот, кожен закуток і кожен визубень.

Нарешті зупинилися. Нур засвітив свічку, яка стояла в ніші, видовбаній у стіні, і сказав:

— Тут я живу. Я не боюсь, що ти знатимеш про це, бо думаю, що ти не захочеш передчасно піти на той світ услід за Романом.

Федір звів на нього злякані очі. Сам собі він здавався маленькою й безсилою дитиною проти цього широкоплечого, дужого цигана.

— Ти не думай, що я тільки лякаю. Якщо вирішу вкоротити тобі віку, то зроблю це. Але ти потрібний для діла.

— Для якого ж? — запитав Федір несміливо, розуміючи, що раз Нур завів його аж сюди серед ночі, то це буде діло нелегке.

— То допоможеш мені викрасти Голду.

— Викрасти?.. — перепитав Федір, намагаючись втямити, що той говорить.

— Авжеж,— підтвердив Нур.— Я зробив би це сам, але не зможу. Вона буває тільки на заводі і вдома. І ще з тобою буває — я простежив. Ось ти її до мене й приведеш...

Федір мовчав. Ось уже страх потроху залишав його, і він почав міркувати. В тому, що пропонував Нур, було щось таке, що відповідало і його інтересам. Ясно, що Голда більше не підпустить до себе Федора й на гарматний постріл. Гра програна. Тільки й того, що він опинився в становищі найбільшого в світі дурня. Незабаром приїде Максим, Голда розповість йому про все. І вже хто-хто, а Максим знайде, як провчити Федора. Знайде, якщо про все дізнається. А якщо зробити так, щоб не дізнався? А якщо Голда просто зникне?.. Зникне безслідно! Хай тоді Максим шукає кінці. Шукатиме і не дошукається. Вирішить, що циганка втекла. Отоді вже Федір посміється з Максима... Ні, таки варто було йти оце аж сюди з Нуром серед ночі! Кращого варіанта за той, що пропонує Нур, не знайти.

Все це так, але ж Нур не знає, що трапилось сьогодні. Голда справді вже нікуди не піде з ним. А може, зробить

ще гірше. Раз вона так рішуче повела себе на вечірці, то не менш рішуче діятиме й далі. Візьме й розкаже комусь із своїх знайомих про все. Наприклад, тій же Ліді Чугай. А може, ще і в міліцію її чорти понесуть! Від цієї дикунки всього можна чекати...

І Федір розповів Нурові про все, що сталося годину тому.

Нур посміхнувся задоволено:

— Козир-дівка! Тільки так і могла зробити моя дочка.

Але те, що розповів Федір, разом і стурбувало його. Здійснення наміру знову ускладнювалось. Проте в його голосі, коли він заговорив, не було й крихти вагання.

— То вже, хлопче, твій клопіт. Роби що хочеш, але треба, щоб вона ще раз пішла з тобою. І — якнайшвидше... Завтра ж, — додав він твердо, подумавши трохи. — А я вже простежу, щоб вона не пішла до міліції... Ти думаєш, вона не знає, що я ходжу за нею по п'ятах? Знає! Я певний в цьому. Тому я й кажу, що ти повинен заманити її сюди.

— Сюди? Та вона й кроку не зробить зі мною сюди! — у відчаї вигукнув Федір.

— Ну, тоді на узлісся. Ви там уже з нею були, — висловив іншу думку Нур.

— Ви й про це знаєте? — здивувався Федір.

— Я був поруч з вами, коли ви сиділи на викорчуваному дереві. Кажу ж тобі, що не спускаю з Голди очей... Але не про це мова. Я тебе питаю, приведеш завтра мені Голду? — голос Нура прозвучав загрозливо.

— Та я ж не відмовляюсь! — благально заскиглив Федір, знову втрачаючи владу над собою від страху. — Але як же це зробити? Вона ж нікуди не піде зі мною.

Нур довго, невідривно дивився Федорові в обличчя своїми чорними, гострими й страшними очима. Він бачив, що цей жалюгідний хлопчак від страху перед ним справді зробив би що завгодно. Але, видно, самого страху замало. Може, ще чимось додати йому впевненості й рішучості?

Нур засунув руку за пазуху. А коли витяг її звідти, то на широкій, чорній долоні з товстими, мов цурпалки, пальцями при світлі свічки заблищало золото. Тут було кілька перснів, обручка і ще щось яскраво-блискуче, красиве й, мабуть, дуже коштовне.

— Оце все буде твоє. Це — дуже цінні речі. Ти продаси їх і матимеш багато грошей.

Федір вірив і не вірив. Він і так готовий був хоч на вірвощі привести Голду, аби тільки уникнути небезпеки і раз назавжди покінчити з цією халепою, а тут ще й золото! А золото — це, справді, гроші, які йому завжди потрібні. Йому не треба буде канючити в матері зайвого карбованця. А своїм друзям він влаштує таку балуху, що вони тільки роти роззявлять від подиву... Та був би він непоправним дурнем, коли б не скористався з такої щасливої нагоди!.. У маленьких Федорових очах відбився той блиск золота, і спостережливий та хитрий Нур не міг цього не помітити.

— Ну, то як?.. Згода?..

— А ви... не обдурите? — обережно запитав Федір. У нього чомусь корчами зводило нижню щелепу, наче він жував щось дуже кисле і дуже гірке. Тремтіли руки. Нур засміявся.

— Цуценя! Я з тобою не в піжмурки граюсь. На, бери наперед. Це буде як завдаток. Зробиш діло — ще дам. Федір дивився на Нура, мов на якесь диво.

— Оце зараз уже й можна брати?..

— Ото дурень який! Зараз же й бери. Тільки дивись, щоб Голда завтра була за старим кладовищем на узліссі. Я від тебе більше нічого не вимагаю.

Федір жадібно згріб з широкої Нурової долоні коштовності і похапцем засунув їх у внутрішню кишеню піджака.

— А тепер іди, — сказав Нур. — Я проведу тебе.

Вони знову йшли чагарником. А від тартака Федір пішов уже сам. Він зараз не думав про те, як заманити Голду. Думав лише про коштовності, що лежали у нього в кишені. Мацав їх рукою раз у раз. Йому все здавалось, що хтось зупинить його, запитає, де був, що несе...

Тільки вже на своїй вулиці зітхнув легше й пішов повільніше, обдумуючи дальший план дій.

6. ШИЛА В МІШКУ НЕ ВТАЇШ

Циркова кавалькада закінчувала свої гастролі. Незабаром мали повернутись до стаціонару. Але вирватись було нелегко. Артистів запрошували туди й сюди: то на завод, то в інститут, то в найближчий радгосп. Керівник кавалькади Марко Баніт не знав, що йому робити. Вирішив порадитись з усією групою.

На його велику радість, артистів умовляти не довелося. Серед них не знайшлося жодного, який заперечував би

проти надпланових виступів. Всім учасникам кавалькади по закінченні гастролей обіцяли надати місячну відпустку. Але артисти вирішили саме за рахунок відпустки й лишитися ще на якийсь час.

Навіть Михайло Бова і той охоче приєднався до спільного рішення. Більше того, він одним з перших підтримував пропозицію Баніта. Можна було подумати, що в нього іншої й турботи немає, окрім одної: щоб дати якнайбільше вистав. Та, власне, ніхто інакше про нього тепер і не думав. Ну, був час, помилялася людина. Ну, робила дурницю. А тепер змінилася. Щиро хоче чесною працею загладити свою провину...

Один тільки Бова знав справжню причину того, чому він не поспішає з від'їздом.

Передусім через Максима Бондарчука. З Голдиних листів, які Михайлові Бові щастило перехоплювати й далі, він переконувався, що Федір діє послідовно й наполегливо. Він ухопив Голду, як кажуть, мертвою хваткою. І як би вона не борсалась, їй уже з його рук не вирватись. Що буде з нею потім, невідомо. Та Бову це й не цікавило. Хоче — хай тікає світ за очі. Хоче — хай кидається під поїзд, хай просто залишиться Федоровою коханкою. Бові все одно. Головне, що це буде тяжкий удар по Максимові. Після такого удару нелегко прийти до тямки.

Останнього листа Михайло Бова перехопив перед тим, як Марко Баніт скликав нараду. То був лист уже не від Голди, а від її подруги Ліди Чугай. Вона писала, що Голда ходить, як у воду опущена, питала, чи справді Максим не одержує Голдиних листів, а якщо одержує, то чому не відповідь, не заспокоїть її.

Коли б цей лист потрапив Максимові до рук, йому б відкрилися очі на справжній стан речей. Але й він, як і всі попередні, опинився в Бовиній кишені. Отже, поки що для Бови складалося все добре.

Максим зазнав немало радості від своїх успішних виступів.

Але разом з тим хлопець увесь час носив у серці пекучу печаль. Він писав Голді. Вона мовчала вперто. Наче злялася. Наче дала собі клятву не писати йому жодного рядка. Що б то мало значити? Невже Голда так легко розлюбила його і їй зовсім байдуже, чи існує він на світі? Чи, може, з нею самою щось сталося? То чому ж ніхто не сповістить йому?.. Максим всією душею, всіма своїми

помислами рвався додому. Лічив дні, коли закінчатся гастролі.

Та все ж, поки Баніт запропонував попрацювати ще, він погодився. Адже кілька днів нічого вже не вирішують, а тим часом, може ж таки, за цей час він дочекається листа від Голди.

До того ж Максим взявся допомогти в роботі міській акробатичній секції, якою керував закоханий у спорт шофер поштової автомашини.

На заняття приходила й поштарка Галя. У неї була тоненька, гнучка, справді по-спортивному складена фігура. Вона вже виконувала далеко не елементарні акробатичні вправи.

— Вам не можна залишати спорту. З вас вийде добрий акробат, — якось сказав їй Максим і поцікавився: — Ви де працюєте?

Дівчина почервоніла від похвали.

— Я листоноша... І вам листи ношу.

— Ну, мені, припустімо, то ви не носите, — відповів Максим, і гірка та болісна посмішка сковзнула по його губах.

Марко Баніт, який пояснював щось іншій групі спортсменів, припинив розмову й насторожено повернув голову до Максима та дівчини.

Вона саме говорила:

— Чому ж не ношу? Були листи. І вчора, й два дні тому...

Максим змінився на виду.

— Де ж вони?.. Де ті листи?.. У мене вже не вистачає сил чекати їх!.. Де вони?..

Він шарпнувся до дівчини так, що вона навіть злякалася і теж пополотніла.

— Н-не знаю... — покрутила головою. — Я лишила їх разом з іншою кореспонденцією... Коли б вони були рекомендовані, я б вам в руки віддавала, а то — прості...

— Хто бачив? Хто при цьому був? — допитувався Максим. — Ну, говоріть же, говоріть! — аж крикнув він. — Хто був?.. Ті листи мені дорожчі над усе!..

Максим увесь мінився. Його сині очі потемніли, налилися кров'ю.

— Ваш же артист був... Михайло Бова, — сказала дівчина, і в голосі її забриніли сльози.

— Бова?! — повторив Максим посірілими губами. — Ага!.. — вигукнув він і побіг.

— Максиме! Максиме! — гукнув йому навздогін Марко

Баніт. Але той навіть не озвався. Притягнуті тугою пружиною двері гучно грюкнули за ним. Тоді Марко Баніт пробачився перед спортсменами, кинув невиразне: «Тут таке діло...» — й побіг слідом за Максимом.

Наздогнав його вже біля Бовиних дверей.

— Ні, ви тільки вдумайтесь! Та невже ж це правда? — озвався Максим до Баніта так, наче вони всю дорогу бігли разом. — Ах, падлюка, падлюка!..

— А може, ще й не він... може, це помилка якась... — намагався урезонити Максима Баніт.

— Він, він... не помилка... — важко дихав Максим.

Михайло Бова в цей час сидів перед туалетним столиком і ретельно розглядав у дзеркало своє обличчя. Ось бач, біля очей з'явилися зморщечки. Від носа до губ наче хто тонким олівцем дві рисочки поклав. Та й колір шкіри на обличчі став уже не той... «Старію потроху. І п'ю багато, — подумав Бова. — Треба утримуватись надалі, бо скоро молоденькі та свіженькі й дивитись на мене перестануть. А втім, ще нічого. Ще не одна трапиться. От тільки Галя така, що її голими руками не візьмеш... Але й її візьму... — закінчив цілком оптимістично свої міркування Михайло Бова і заспівав бездумно: — Тра-та-тіра... тра-та-тіра...»

І саме в цю мить з гуркотом відчинилися двері. Першим, як буря, влетів Максим. Не вітаючись, він підійшов впритул до Бови і різко наказав:

— Зараз же поверніть мені всі листи!

Бова повільно перевів очі з Максима на Марка Баніта. З Марка Баніта на Максима.

— Які листи? — спитав він, з великим зусиллям збираючи в голосі спокій.

— Мої листи. Ті, що ви так безсоромно перехоплювали. — Максим дивився Бові просто у вічі.

Михайло Бова рвучко звівся на рівні ноги так, що стілець упав на підлогу, високо підкинув голову і тоном, повним обурення, промовив:

— Ми можемо розходитись з вами у поглядах на циркове мистецтво — це так... Я можу вести з вами суперечку в цьому відношенні... Але на підлість я не здатний!

Він був добрим актором, цей Бова. Сумбурне, нечесне життя навчило його у всіх випадках грати ту роль, яка найбільше відповідала моментові. Іншого він такі збив би з пантелику своїм виглядом, своїми словами. Обурення його здавалось щирим. Голос звучав твердо. Бова уже встиг оволодіти собою після першої розгубленості.

Але Максим мав ту перевагу, що правда на його боці. Він наступав рішуче й твердо, не даючи Бові отямитись.

— Не корчіть дурня!.. Якщо ви зараз не повернете мені листів, я покличу сюди дівчину, поштарку. Вона підтвердить, що листи для мене лишала при вас.

— Кличте,— сказав Бова, не моргнувши й оком.

Якусь мить Максим вагався. Потім повертався до Марка Баніта і сказав:

— Не випускайте його звідси. А я — зараз... — і кинувся до дверей.

Поки він зробив кілька квапливих кроків, Бова передумав більше, ніж передумав би за одну годину в спокійному стані. Він уже не сумнівався в тому, що провалився. Як би там не було, зараз чи пізніше, а дійде ниточка до клубочка. Гучний скандал неминучий. Тільки й того, що його можна зробити більш чи менш гучним. Страшнішим буде для Бови, коли сюди прийде ще й Галя. Легше все обійдеться, коли він залагодить справу тільки з цими двома — з Максимом і Марком Банітом... І Бова голосно кинув навздогін Максимові:

— Стійте!..

І вже зовсім тихо додав:

— Я віддам листи.

Але ці тихі слова прозвучали для Максима, як вибух бомби. Досі він хоч і наступав на Бову з упертою рішучістю, все ж глибоко в душі ще трохи нібито вагався. Не може ж людина людині, якщо вони не смертельні вороги, робити таку підлість!.. Тепер же, коли Бова зізнався, що листи в нього, що він для чогось перехоплював і ховав їх, все Максимове ество закипіло невимовним обуренням, бурхливою люттю, ненавистю й огидою.

Поки Михайло Бова підходив до стола, поки шелестів паперами в шухляді, Максим ледве стримував себе, щоб не кинутися на нього.

Але на стіл уже лягали листи. Один, другий, третій... Максим хапав їх, ніби боявся, що вони злетять, як птахи, і зникнуть з його очей назавжди. Тремтячими пальцями висмикував аркушки з конвертів і бігав по рядках затуманеним від напливу почуттів зором.

Він забув, де знаходиться, хто біля нього. Забув, може, що й сам існує на світі. Всіма своїми помислами, чуттями він перенісся до свого міста, до Голди і тепер бачив тільки її з усіма її муками, виснажену душевним стражданням, згорьовану, безпомічну й маленьку... Живі видіння по-

ставали перед його очима з нерівних, незграбно написаних рядків. У вухах лунали звуки, ніби він не листи читав, а слухав живий Голдин голос:

«...батько ходить за мною, як тіль. Я не бачу його, але знаю, що ходить. Його очі ніби завжди дивляться на мене і не дають мені спокою. Вони з'являються, зникають і знову з'являються і мучать-мучать мене, і я ніде не можу від них заховатись...»

«...Федір, той вузьколюбий, бридкий, вимагає від мене, щоб я покохала його, а я ненавиджу його і дивитись на нього не можу, а люблю тільки тебе, Максимку, і більше нікого вже полюбити не зможу...»

«...він каже, що розповість про мене і про мого батька в міліції, а я боюсь міліції, бо мене посадять у в'язницю, і я вже не побачу тебе ніколи, помру від горя...»

«...рідний мій, коханий Максимку, не осуди мене, я пішла з ним, бо боюсь його... Він поцілував мене в щоку, а я сиділа, як мертва, і думала про тебе...»

Далі лист від Ліди Чугай.

І знову — від Голди, повний благання і болю:

«...Максимку, єдиний мій, соколе коханий! Оте пишу, а сльози душать мене, засліплюють очі, і я навіть не бачу, що пишу. Уже в мене немає сили боротись, бо я вже й не живу... Врятуй мене...»

Глухий стогін вирвався з Максимових грудей. Він скреготнув зубами.

Обернувся до Михайла Бови, щоб схопити його в руки і бити, бити, нівечити. Хай виє від болю, як конаюча тварина, бо він же й не людина зовсім, якщо його серце не здригнулося від цих благань, якщо він міг спокійно й обдуманно завдавати такого болю іншим двом людям...

Але Бови не було.

Максим навіть не помітив, коли він зник. Біля нього був тільки його вірний друг Марко Баніт, який вслід за Максимом перечитував листи і, читаючи їх, теж забув про все на світі, проїнятий трагічними почуттями дівчини.

— Його немає, — сказав Баніт, спостерігаючи цілком виразний Максимів рух. — І краще, що немає... Ось що, Максиме. Сідай на літак — і додому. Не гай жодної хвилини. З Бовою ми тут без тебе справимось.

Максим тепер сам зрозумів: йому треба бути вдома.

Що в цю хвилину коїться з Голдою? Що з нею може статися за годину, за дві?.. Чекати можна всього... Найстрашнішого!

Впіймавши таксі, Максим кинувся на аеродром.

Літак відлітав за півгодини. Тому попросив шофера гнати щосили. Флегматичний, вусатий, широколиций і червонощокий шофер мав щодо цього свої міркування:

— Перевищувати швидкість не може,— байдуже басив він і підтверджував свої слова популярною серед шоферів приказкою: — Краще бути о шостій дома, ніж о пів на шосту — в автоінспекції.

До Максима зараз ніякі приказки не доходили. Він чув голос водія, але нічого не розумів і просив гнати, гнати...

І все ж — запізнився. Задиханий, спітнілий, підбіг до каси аеродрому саме в ту хвилину, коли літак вирулював на стартову доріжку. Це було схоже на безглуздя, на знущання. Літак здавався живою, мислячою істотою, яка цілком свідомо і жорстоко поглузувала з нього, знаючи про його горе.

Запізнившись на літак, Максим вирішив їхати поїздом. Але на залізничну станцію дістатись нелегко. Вона розташована на протилежному кінці міста. А черговий автобус з аеродрому вже пішов. Війнуло хвостом пилюки й таксі, захопивши когось пасажира.

Довго не роздумуючи, Максим подався на станцію пішки. Він сподівався, що його наздожене якась попутна машина й доведе до вокзалу.

Машини таки наздоганяли його, але не зупинялись.

А він уже не йшов, а біг. Піт заливав йому обличчя. Змокрілий одяг прилип до тіла. Максим не знав, коли відходить потрібний йому поїзд. Але йому здавалось, що поїзд от-от має відійти і так само, як і літак, втече з-перед його очей. Він розстебнув сорочку на грудях і побіг швидше. Сонце, мов навмисне, палило немилосердно. Просто в обличчя. Вітер, здавалося, стих. У всякому разі, Максим не відчував його зовсім, хоч зір його підсвідомо фіксував, що верхівки дерев ворухаться.

Нарешті Максимові пощастило зупинити вільне таксі.

Водій, глянувши на Максима, скоромовкою запитав:

— Швидка допомога?... Лікарня?.. Вокзал?..

— Вокзал,— ледве видихнув з грудей Максим і знесилено впав на сидіння поруч з шофером.

Машина рвонула з місця.

Цей, другий шофер був ще зовсім молодий, але досвідчений. Машина в його руках була як музичний інструмент в руках віртуоза-музики. Вона майже летіла там, де шлях був вільний, і м'яко гальмувала на переходах та поворо-

тах. Шофер грався машиною, мов лялькою. Максим вдячно глянув на нього. Водій перехопив той погляд, задоволено посміхнувся.

— Ми, брат, розуміємо... Пробачте, це нічого, що я говорю? Я вам не заважаю?

— Прошу, прошу...

Ця віртуозна їзда, цей симпатичний шофер з густими впертими бровами і трохи впалими щоками, його лагідний і якийсь затишний голос впливали на Максима заспокоїливо.

— Ми розуміємо, що й до чого,— продовжував шофер.— Кожного пасажира наскрізь бачимо. Одному по ділу треба. Тоді — натискуй. Інший так... розважається. Гроші марнує. Такого й накрити на зайвого карбованця не завадить... Ви хто, перепрошую? — несподівано запитав він.

— Я?.. Акробат... артист цирку... — механічно відповів Максим.

— А я ж то дивлюся: ви чи не ви?.. Я ж вас бачив!.. Ох і здорово ж ви там!.. Я теж займаюсь спортом. Тільки то — інше. Гирі підіймаю... Пробачте, приїхали,— сказав він, і машина, зробивши красиве півколо, зупинилася проти дверей вокзалу.

Максим витяг десятку.

— Спасибі.

Шофер повернув три карбованці.

— Зайвого не беру... Ідіть дізнайтесь про поїзд, а я почекаю. Може, ще потрібний буду.

Поїзд відходив через годину. Максим узяв квитка і повернувся до таксі, щоб сказати водієві, що все гаразд. Шофер побажав Максимові успіху і зник за рогом будинку.

Чомусь Максимові без нього стало сумно. Подумав: дивно буває — одну людину знаєш якихось п'ять-десять хвилин, а вона стає тобі близькою, з іншою ж роками стикаєшся, а розлучишся — і ніякого сліду.

Проте вокзальна метушня захопила Максима в свою водоверть. Може, ніде людина не буває цілеспрямованішою, ніж на вокзалі. І в той же час ніде рух людей не здається зовні таким хаотичним і безладним, ніде людина не виявляє відвертіше і примітивніше своїх емоцій, як на вокзалі. Один біжить туди. Другий — сюди. Той сміється. Гой поруч плаче. Ще якісь двоє, не зважаючи ні на кого, цілуються.

Максим був з тих пасажирів-одинаків, які змушені тамувати свої емоції в собі. Але тамуй не тамуй, а довкола

люди. Хочеш не хочеш, а око механічно стежить за ними. Он жінка із зморшкуватим обличчям. Одне дитя тримає за руку. Друге само тримається за спідницю. За плечима — вузол. Он найщасливіша в житті юна пара. Он черговий по вокзалу в червоному кашкеті байдужим голосом щось пояснює пасажирові.

Хоч за всім цим Максим стежив зором, все ж кожную хвилину і кожную мить жив своїми думками. Голда, Голда і тільки Голда!.. Вона живою стоїть перед його очима. Часом здається, що він бачить її серед вокзального безладного натовпу. Потім видіння зникає. І йому починає здаватись, що її вже немає. І ніколи не буде. Він їде додому тільки для того, щоб глянути, де вона жила, де ходила, де освідчилась йому в коханні...

І тільки коли черговий оголосив посадку на поїзд, очі Максимові знову зупинилися на жінці з дітьми. Він підійшов до неї і сказав:

— Тьютю, беріть дітей, а я — вузол.

Він допоміг жінці сісти у вагон і, не дослухавши її щирих подяк, пішов шукати своє місце.

Знову перечитував Голдині листи, розіклавши їх по датах один за одним. І кожного разу те, що сталося, вимальовувалось у ще жахливішому вигляді. Його кохана Голда, чиста і наївна дівчина, потрапила в хитре плетиво тенет. Вона боролась. Намагалась вирватися з них. Але заплутувалась ще більше. Федорові легко було ошукати дівчину, яка робить тільки перші кроки в новому для неї житті, не знає, куди й до кого звернутись за порадою, кого покликати собі на підтримку...

Ні, Голду аж ніяк не можна звинувачувати в тому, що вона так необачно потрапила до лап Федора.

Він, він один повинен відповідати за все.

Хай стане перед людьми і розкаже, що зробив. Хай люди почитають оці повні туги і сліз листи. Хай у них здригнеться серце від обурення та ненависті до того покидька Федора Голованя!..

Настала ніч. Очі різало від безсоння. Але заснути Максим не міг. Слухав, як дихають уві сні його сусіди по купе. А сам лежав з широко розкритими очима, передумуючи вже сто разів передумане.

І знову брався перечитувати листи при світлі затемненої синюватої лампочки. Він уже майже напам'ять знав їх.

Ранок теж не приніс полегшення. А попереду ще були день і вечір.

Від безсоння і тривоги, які не залишали його й на хвилину, обличчя у нього посіріло, очі почервоніли, хоч він і не почував фізичної втоми. Його тримали в стані крайнього збудження натягнуті, наболілі нерви.

А коли нарешті з вечірньої пільми, наче золоті павучки, виповзли вогні рідного міста, Максим уже не в змозі був сидіти в купе. Він вийшов у тамбур. Відчинив двері. Підставив лице та розстебнуті груди назустріч вітрові, щоб хоч трохи заспокоїтись. Не знав і навіть не уявляв собі, які в нього зараз будуть зустрічі, розмови. Що робитиме він, що робитимуть Голда, Федір і всі, з ким йому доведеться зіткнутися віч-на-віч. Але почував, що перший же крок від поїзда буде кроком до чогось такого, що лишить слід на все його життя.

7. КОЛИ Є СПРАВЖНЯ ПОДРУГА

Шестірня виблискує обточеними боками. Синювата, гаряча, аж димить, залізна стружка падає Федорові під ноги. Збоку може здатись, що Федір уважно стежить за роботою верстата. Але насправді від дивиться в одну точку і нічого не бачить: ні шестірні, ні стружки, ні навіть самого верстата. Він думає про те, що йому робити далі? Як виконати наказ Нура? Знову й знову згадується нічна пригода...

Вранці, коли прокинувся й осягнув розумом усе, що сталося, його пройняв жах. Увесь ланцюг подій здався настільки нереальним, що спершу навіть не повірив сам собі: було все те чи, може, йому тільки примарилось?.. Квапливо схопив свій піджак, засунув руку в кишеню, і пальці його обпекло мертвим холодом металу. І тоді почув, як по тілу побіг дроз: було! Все було: і ляпаса він одержав від Голди, і з Нуром розмовляв, і коштовності взяв, давши обіцянку привести Голду.

Федір застогнав. Боже мій, привести Голду після того, що сталося! Як міг він пообіцяти таке Нурові? Адже коли б не пообіцяв і не взяв коштовностей, то все було б гаразд. Він навіки б забув про ту дику циганку, перестав би її переслідувати. Хай уже вона дістається тому Максимові. А він зажив би спокійним, тихим життям, і нічого йому більше не треба.

Але хіба він міг не послухатись Нура? Той погрожував не жартома. Цілком певно, що коли б він не пообіцяв — його самого вже на світі не існувало б. І як він взагалі встрияв у цю ідіотську історію?

Ну, та тепер уже пізно питати себе про це. Сьогодні він будь-що має привести Нурові Голду...

А може, зробити інше? Одразу ж після роботи піти до Нура і повернути його коштовності? Збрехати, що, мовляв, говорив з Голдою і нічого не виходить?

Але тут же Федір згадав гострий, наскрізь пронизуючий погляд Нурових очей, його погрозу, і цей план розтанув як дим на вітрі. Знову напружено думав. Шукав виходу. Але не міг знайти...

Тоді йому починала уявлятися жахлива картина викрадення Голди. Нур, як шуліка, накидається на дівчину. Вона б'ється в його великих, дужих руках. Та марно. З його силою їй не справитись. А він, Федір, дивиться на все це. Ні, йому краще буде одразу ж втекти, щоб не бачити нічого... Думки бились, палили мозок, знесилювали.

Нарешті, коли Федір почув гудок на обід, рішення прийшло зненацька. Він не сів, як завжди, до гурту, щоб з'їсти приготовлений матір'ю бутерброд, не пішов і в їдальню, а вибіг з цеху і подався туди, де завжди працювала Голда. Його враз гостро стривожила думка, що після в ч о р а ш н ь о г о вона взагалі могла не вийти на роботу. Все так переплуталось, стільки всяких несподіванок останнім часом трапилося в його житті, що ще якихось нових прикростей можна чекати кожної хвилини.

Голди не було там, де він завжди бачив її з електрозварювальним апаратом в руках. Федір гайнув по території заводу. Йому пощастило. Наткнувся на дівчину аж у найдальшому кутку заводського дворища. Вона була сама.

— Голдо! — окликнув він її і сам здивувався, який у нього кволий та хрипкий голос.

Вона оглянулась сполохано. Впізнала Федора. Люто повила очима. Її чітко намальовані густі чорні брови зійшлися на переніссі.

— Чого тобі ще? — спитала, і з тону її Федір зрозумів, що розмова між ними хоч, може, й коротенька, а відбудеться.

— Я хочу сказати тобі, Голдо, що більше не буду чіпати тебе...

Недовір'я і цікавість засвітилися в очах дівчини. Але вона нічого не відповіла, збираючись з думками. Вірити йому чи ні?.. Аж надто вже багато мук і горя приніс він їй, щоб вона могла так одразу й легко повірити.

Але голос у Федора був такий, якого вона ще ніколи не чула. В ньому таки справді звучали щирість і каяття за минуле.

— Повір хоч на цей раз, Голдо, що правду кажу. Вчора завинив перед тобою, і ти добре провчила мене. Але не це головне... Мені треба тобі дещо розказати... Розумієш?.. Дуже, дуже важливе...

Він хвилювався і мінився на виду, Голда це бачила.

— Кажі зараз,— уважним поглядом вона вивчала його обличчя.

— Зараз у нас мало часу... Та й це оточення...— він повів поглядом довкола.— Як стемніє, я прийду до тебе... Ми далеко не підемо. На старе кладовище, де були й перший раз.

У неї знову брови загрозливо заворушилися.

Але Федір поспішив пояснити свою просьбу:

— Це буде останнє наше побачення. Голдо. Я більше ніколи, ніколи не турбуватиму тебе.

— Не приходь, бо я нікуди з тобою не піду,— твердо промовила дівчина.

Федір розгубився. Добре почата розмова кінчалась для нього невдало. До того ж раптом побачив, що до них наближається Ліда Чугай. Видно, вона тут працювала разом з Голдою і, скориставшись перервою, ходила подивитись на роботу решти дівчат.

— Голдо, ти ж сама бачиш, що тут не місце...— він швидко шастав очима туди й сюди.— Не для мене, для тебе важлива ця розмова. Про твого батька хочу тобі розповісти. Він ще тут, і я бачився з ним...

Голда зблідла, шарпнулась до Федора.

— Ти знову брешеш? Ти бачився з моїм батьком?..

— Клянусь... Мені хочеться хоч що-небудь для тебе добре зробити. Я прийду, як смеркне.

Він більше не міг бути біля Голди жодної хвилини. Повернувся й побіг до цеху, щоб не запізнитись на роботу і щоб не зустрітись з Лідою Чугай, яка викликала в ньому незрозумілий страх.

В цеху знову тільки й думав про Голду. Звісно ж, що вона піде з ним. Надто глибоку рану зачепив Федір у Голдиному серці, сказавши їй про батька!

«То, виходить, що не Максим, а Федір не дає тобі спокою? — подумала Ліда, підходячи до Голди. І сама себе з подивом запитала: — Але що ж спільного може бути у неї з цим Федором? Щось я досі не помічала, щоб вони бували вдвох. Хіба, може, таємно це робили?.. А може, й листування з Максимом тут ні до чого і Голда просто-напросто розіграла комедію?»

Ліда вперше з часу їхнього знайомства глянула на свою подругу недовірливо й підозріло. Пригадалося, як замкнено поводи́ла себе Голда останнім часом. Самотність, мовчазність — вони про щось говорять... Невже ж Голда, у якої очі спалахували щастям лише при одній згадці про Максима, так швидко забула його і зв'язалася з Федором? А коли так, то нічого й щадити її почуття, нічого з нею цяцькатись.

Ліда підсіла до Голди і прямо та навіть різко запитала:

— Про що ти говорила з ним? Чого він до тебе приходив?

На її велике здивування, на цей раз Голда не почала відмагатись чи щось вигадувати. Упала всім тілом Ліди на коліна і заридала.

— Ой Лідонько, що мені робити?.. Як жити далі?..

Ліда, ще недовірливо-насторожена й колюча, але проїнята раптовим жалем до дівчини, запитала:

— Що з тобою, Голдо?.. Хоч тепер уже скажи всю правду...

Але Голда ще довго не могла вимовити й слова, тільки схлипувала важко.

Дівчата були заховані від стороннього ока величезними залізними конструкціями, корпусами цехів. Нікого й з робітників поблизу не було. Їхній розмові ніхто не заважав. Правда, стояла робота. Але Ліда навіть і не подумала про це. Зараз для неї важливішим над усе була Голда. Що з нею? Чому так тяжко ридає? Яке нещастя спіткало її?

Нарешті Голда таки перестала плакати. Підвела голову, і очі дівчат зустрілися.

— А тепер кажи правду, нічого не ховай, — знову промовила Ліда твердо й настійливо. — А не скажеш, значить, не вважаєш ти мене своєю подругою. Справжні подруги у всьому одна одній зв'яжуться.

— Мені страшно, Лідо... — майже простогнала Голда.

— Страшно тому, у кого друзів немає, — відповіла їй Ліда. — А в тебе є. Справжні і вірні. І вони все зроблять, щоб допомогти тобі, якщо ти потрапила в біду.

— Потрапила, Лідочко, і давно вже... Наче на вогні печуть. Серця у мене вже не вистачає...

— Та що ж це? Що?..— торсала її за плечі Ліда.

— Ти пригадуєш, як я після виступу в клубі пішла, не дїждавши тебе?..

— Аякже! Ще й досі думаю: що за причина така була?

— Так от...— Голда ковтнула повітря, ще якусь хвилину дивилася заплаканими очима в Лідині очі й, нарешті, відважилась: — Тоді я зустрілася з своїм батьком...

— З батьком?..— не повірила Ліда і розгублено, невпопад запитала: — Як це сталося?

— Він сам викликав мене у парк... Умовляв кинути за вод, вас усіх і тікати з ним...

— Тікати з ним?! — ще дужче здивувалася Ліда.

— Ну, а Федір бачив нас удвох. З того часу й не дає мені спокою. Каже, що заявить про мене, якщо я не захочу його любити...

Голда розповідала, збиваючись і увесь час схлипуючи. Вона розказала, як Федір водив її в ліс, потім — в якусь п'яну компанію своїх друзів, як вона, не витримавши знуцань, вдарила його і втекла, як її невидимо переслідує батько і вона нікуди не може від нього заховатися...

— Але ж сама ти не хочеш тікати, Голдо? — запитала Ліда.

— Що ти говориш, Лідо! Хіба я мучилася б так, коли б хотїла?

— А ти певна, що батько й зараз десь тут? Може, то тобі тільки так здається?..

— Він тут. Федір для того й приходив, щоб сказати мені про це. Вони бачились і розмовляли.

— Про що ж вони розмовляли? — допитувалась Ліда.

— Цього він не сказав. Він хоче, щоб я знову пішла з ним до лісу. Каже, що це буде остання наша зустріч, що після цього він більше ніколи не буде чїпати мене...

— І ти віриш йому?

— Не вірю. Він брехливий, гідкий!..

— Не вірю й я,— сказала Ліда, помовчавши.— І тобі нікуди не слід з ним ходити.

— А потім... що зі мною буде?..

— Ти ж ні в чому не винна, Голдо! — переконувала її Ліда.— Тебе просто налякав той пройдисвіт Федір. Ти ніякого злочину не вчинила. Коли б справді переховувала батька, то було б інше. А то навіть не знаєш, де він. Я думаю, що його немає в місті і Федір просто набрехав тобі,

щоб ти пішла з ним... Але ти не йди. Хай прийде до тебе додому і розкаже, що йому там хочеться розказати.

Голда мовчала, задумано дивилася в одну точку.

— Ти все ще не віриш мені? — пригортала її до себе Ліда. — Хіба я хочу зробити тобі щось зле? Одне погано, що ти раніше всього цього не розказала. Знайшли б, що робити. І тобі не довелося б отак мучитись та стільки горя пережити. Але й тепер знайдемо. Це Федорові так не миться.

— Мені страшно, що я призналась, — сказала Голда. — Мене тепер проженуть із заводу. А потім і Максим прожене...

— Як ти можеш навіть думати таке! — обурилась Ліда. — Та ми нікому не віддамо тебе на поталу!.. Забудь про Федорові погрози, про всякі страхи. То все — дурниця!.. Ну, а тепер за роботу...

Дівчата взяли до рук електрозварювальні апарати.

Голда вже не почувала тієї безпросвітної приреченості, яка володіла нею останнім часом. Лідині слова трохи заспокоїли.

Але іноді страх знову й знову підкрадався до її наболілого серця і стискував його холодними пальцями.

8. ЗАКОНОМІРНІСТЬ

За столом сиділо троє: Володя, Муся і сам господар, Іван Кіндратович. Складали статтю до заводської багатотиражки.

Писав Володя. Муся лише час від часу вкидала якесь слово. А Іван Кіндратович не стільки диктував, скільки радив, як треба писати. Йому не подобалось, що Володя пише дуже швидко і легко, і він тільки те й робив, що покрикував:

— Та не спіши ти, як на пожежу! Тут думати треба. Увесь завод читатиме.

— Так уже ж все ясно, Іване Кіндратовичу, — поблажливо посміхався Володя і кидав на Мусю хитруваті багатозначні погляди: мовляв, ну, й старий! Муся відповідала йому короткою тямущою усмішкою.

— Ясно, та не дуже! — гарячкував Іван Кіндратович. — Виробничі зобов'язання — діло просте. А все інше, може, і не всі зрозуміють, якщо погано пояснимо. Як ти там написав про те, що всі члени бригади зобов'язуються працювати і вчитись?

Володя прочитав написане. Іван Кіндратович подумав-подумав і тільки-но хотів внести поправку, як в цей час у коридорі задзвенів дзвоник. Іван Кіндратович пішов відчиняти. Почувся його радісний голос:

— От і добре, що ти прийшла. А ми тут колективного листа до газети складаємо. Поможеш.

До кімнати він повернувся разом з Лідою Чугай.

По обличчю дівчини було видно, що вона дуже схвилювана. І заговорила зовсім про інше.

— Не до листа зараз. З Голдою біда.

— З Голдою? Що з нею? Нещастя якесь?..— вихопилося у всіх присутніх.

— Та, якщо казати правду, то й до нещастя було недалеко...

І Ліда розповіла про все, що їй довелося дізнатися.

— Ви ж розумієте, дівчина тільки на ноги спинається в новому житті, всіма своїми помислами тягнеться до цього нового життя, а Федір штовхає її в яму, калічить її душу! — закінчила Ліда з обуренням.

— Як же ти до цього часу не могла поговорити з Голдою? — докірливо промовив Іван Кіндратович.

— Кажу ж вам, що пробувала. Залякав її Федір. Боялась рота відкрити.

— Ах підлота, підлота яка! — Іван Кіндратович нервово пересмикував плечима і бігав по кімнаті, не знаходячи собі місця.— Виходить, що він таки не кидає свого?.. А ми, куди ми дивились? Задовольнялися тим, що він шевелюру свою підкоротив та працювати став краще, без браку? А як і чим живе після роботи — нам наплювати? Ось воно! Ось те, про що в нашому листі до газети треба писати! — на високих нотах викрикнув Іван Кіндратович і тикав загрубілим від роботи пальцем у папірець, що лежав на столі перед Володею.— А ви, ви! Ех, ви, комсомольці!..

Володя і Муся сиділи розгублені, не знаючи, що сказати. У Мусі дрібно тремтіли руки. Їй яскраво пригадалися пиятики в жовтому будинку на Базарній вулиці, в яких колись і сама брала участь. Була й забула про них. Як про поганий сон. А тепер ось. Ліда знову нагадала.

— Так чого ж ми сидимо? — рішуче звівся з-за столу Володя.— Ходімо до неї.

— Я за тим і прийшла сюди. Хотіла з Іваном Кіндратовичем піти. А коли всі разом, то ще краще буде. Не можна залишати дівчину в такому стані.

Надворі починало смеркати. Федір тільки те й робив, що поглядав на годинника та зиркав у вікно. Тривога і страх все дужче оволодівали ним. Він думав про те, що Нур, мабуть, уже чекає на нього в лісі. Може, й не сам, а з вагачою харцизяк-поплічників. А що, як і з ним, Федором, Нур розправиться по-своєму? Ніч темна. Ліс густий. Ніде нікого. Шпортоне ножем — і поминай, як звали!..

Федір курил цигарку за цигаркою. Никав по хаті, не знаходячи собі місця. І знову виглядав у вікно.

Увійшла мати. Ввімкнула світло. Сплеснула пухлими білими руками:

— Боже мій!.. Федю, ти ж як з хреста знятий. Пішов би подихав трохи повітрям. До чого тебе отой завод довів!..

— Піду, мамо,— хрипло озвався Федір.

«Коли б ти знала, коли б ти тільки знала, куди і навіщо піде зараз твій син! — подумав він.— Ні, ти нічого не знаєш, і я нічого не можу тобі сказати...»

І знову вагання. І знову на кілька хвилин переборює здоровий глузд. А може, не піти?.. Може, у всьому признатись Голді? А може, оце зараз матері про все розказати, щоб раз і назавжди покінчити з цими муками?..

Рука потяглася в кишеню. Пальці, як щупальця, заворушилися, перебираючи коштовності. Ось на що він проміняв Голду, свій спокій і, може, все своє майбутнє!..

Мати забряжчала посудом. Це нагадало Федорові, що в буфеті зберігається калганівка, яку мати сама настоює для гостей. У нього радісно заблищали очі. Та як же він, дурень, раніше не додумався до цього! Треба випити, а тоді вже й вирішувати, що робити.

І Федір діждався, поки мати вийшла з кімнати, злодійкувато відчинив буфет, налив півсклянки янтарної рідини і одним духом випив. Нічим не заїдаючи, закурил сигарету, вийшов на вулицю. Хміль ще не розійшовся по тілу, але вже саме чекання приємного стану сп'яніння збуджувало й додавало енергії та рішучості.

Проходячи мимо винного магазину, Федір зайшов і перехилив ще дві склянки вина.

Тепер уже можна і до Голди йти. Ні, він не буде легкодушним. Діятиме рішуче й швидко. Одним махом покінчить з усім цим. Покінчить і забуде..

З усієї сили підігрівав себе такими думками. Намагався збудити в серці більшу рішучість. Але відчув, що це його намагання — марне. Голова була свіжою, ніби він уже

кілька днів не брав у рот і краплини спиртного. Ноги дедалі ступали повільніше. А серце знову лячно защеміло.

Чи не йде він назустріч своєму власному нещастю? Легко сказати — викрасти дівчину, хоч вона й циганка! А чим це може закінчитись?..

Завтра Голди вже не буде на роботі. Першою ж поцікавиться Ліда Чугай,— що з Голдою? Чому її немає? І почнеться... з'ясування, розслідування. А там і до нього, до Федора, ниточка доведе. Тоді — остаточний крах! Прощайся, Федоре, з вільним життям. І не буде в тебе ніякого виправдання. І ніхто не стане на твій захист...

Та ще ж невідомо, чи й там, у лісі, все закінчиться добре. Не дуже віриться, щоб Нур лишив ходити по землі свідка його темної справи. Він зробить усе, щоб замести сліди. Чи не назустріч своїй смерті ти йдеш, Федоре?..

Ноги мимоволі зупинилися. Коліна затремтіли. По спині поповзли холодні мурашки.

Он уже видно Голдине вікно. Воно освітлене, але затулене білою фіранкою. Це остання в ряду будинків цяточка світла. А далі — у вечірньому мороці лежить степ. Та ще жажною примарою темніє ліс.

Звідти, від освітленого вікна, віє теплим затишком, життям. А від степу і від таємничого лісу, що темніє оддалік, як велетенська скеля, дихає смертельною загрозою.

Тепер уже не тільки коліна тремтіли у Федора. Все тіло бив дроз. Йому стало холодно. Він зчепив пальці, притиснув руки до грудей. І раптом відчув під ліктем щось тверде... Та це ж коштовності! Золоті й срібні персні, обручки, сережки. Федір так і не витяг їх з кишені і ніде не заховав, боячись, щоб не знайшли батьки.

За ці коштовності треба розплачуватись. І не коли-небудь, а зараз же. Негайно. В лісі чекає Нур!..

Федір кинувся до вікна. Застукав у шибку.

— Голдо, відчини швидше!.. Відчини!..

Він мало не впав, зачепившись ногою за високий поріг. Підвів очі. Глянув ними безтямно перед собою. Позадкував, наче його хтось невидимий штовхнув у груди.

Крім Голди, в кімнаті він побачив Івана Кіндратовича, Володю, Мусю і Ліду Чугай. Вони дивились на нього мовчазно й вороже.

Він засунув руку в кишеню, потім простяг її до Голди. На тремтячій долоні лежало срібло, золото.

— Ось на, візьми... Все оце візьми...

Голос у нього переривався, глухо хрипів.

— Що це? — відсахнулася Голда.

— Це твоє... все твоє... — белькотів Федір недорікувато. — Твій батько дав...

— Мені?..

— Ні, це він мені дав... А я не хочу, не хочу. Нічого не хочу... І нікуди я не піду!.. — Федір майже ридав.

— Ти п'яний. Не чіпай мене! — закричала дівчина, відступаючи від нього до Івана Кіндратовича.

— Ні, ні, Голдо, я зовсім не п'яний. Глянь на мене, глянь. Який же я п'яний? — благально повторював Федір. — Ти вислухай мене. Всі мене вислухайте... Це мені, справді, твій батько дав. За те, щоб я тебе до лісу заманив. Він хотів викрасти тебе сьогодні... Він там зараз. Жде... Але я не можу, Голдо, не можу... Не дивіться на мене так. Бачите? Я сам прийшов і все розказав...

Голда якусь хвилинку дивилась великими округленими очима в Федорове обличчя гостро і німо.

— Ти правду кажеш, вузьколюбий?

— Чисту правду, Голдо. Ось же коштовності. Де б же я їх узяв?.. На, візьми їх...

Він ще раз поліз у кишеню і все, що одержав від Нура висипав на стіл.

— Так, я впізнаю... — промовила Голда. — Все це ще в таборі я бачила в батька.

Нарешті обіззався Іван Кіндратович:

— Ну ось, Федоре, ти й докотився...

Він ще щось хотів сказати, але в цю мить двері відчинилися і всі присутні мимоволі скрикнули.

Залитий яскравим світлом, на порозі стояв Максим,

РОМАН

У НАС В ГУРТОЖИТКУ

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

Старий Чубенко помирав...

По-різному люди зустрічають смерть. Одного вона не чіпає до глибокої старості, до такої глибокої, що вже й бажання жити притуплюється, і тоді людина дивиться байдуже смерті у вічі. Другого спіткає вона несподівано, в буянні фізичних і духовних сил, у розквіті надій і поривань, і тоді людина одчайдушно бореться зі смертю, поки не впаде переможена. Третьому написано на віку жити та жити, а він сам іде назустріч вічному небуттю, щоб своєю смертю продовжити життя іншим.

А старий Чубенко помирав спокійно і повільно. Нічого в його смерті незвичайного не було. Хіба тільки те, що відходив він від життя значно раніше, ніж належало б. Бо не такий він уже й старий, шостий десяток — це ще не старість. Розум у нього ясний. Духовних сил вистачило б ще на кілька десятків літ. Але тіло його, з'їдене тривалою хворобою, було кволе, не здатне до опору, а тут уже й мозок нічого не допоможе.

Чубенко лежав на своєму домашньому дерев'яному ліжку, думав про неминучу смерть, яка вже не за горами, і дивувався, як це так, що людське тіло кволіше за людський дух, і запитував сам себе, чому природа не створила в цьому єдиної гармонії, щоб коли згасає тіло, то згасала й думка, і почуття, і бажання — все, що заперечує смерть, щоб людині легко було помирати.

Бували хвилини, коли в ньому прокидався протест, який переходив у нестримну лють на якусь велику несправедливість, і тоді він, лежачи на самотині, стискав кулаки, скрипів зубами, його кидало в жар, він обливався гарячим потом, мозок у нього теж ставав гарячим, аж туманилось в голові, але тільки-но чув у сусідній кімнаті голоси чи кроки, силою волі приходив до рівноваги, стирив з обличчя рясний піт, щоб ніхто не побачив, і набирав спокійного

вигляду Він навіть перед смертю не хотів завдавати дружині і синові зайвого болю, щоб вони страждали через нього, не хотів бачити їхніх скорботних очей.

У суміжній кімнаті почувлися притишені голоси. Чубенко подумав, що зараз хтось зайде до нього. Але ніхто не зайшов, і тільки по шибці вікна шкрябнула розгойдана весняним вітром гілка бузку. Лежачи на спині, він повернув голову до синюватого, перехрещеного рамою прямокутника, зупинив на ньому погляд вимучених болем, але чистих очей і так завмер, ніби побачив щось незвичайне. Куц бузку вимахував перед вікном гілкою, немов сухою чорною рукою з розчепіреними пальцями, виманював Чубенка з хати, щоб повести туди, де лежать ті, що вже навіки заспокоїлись. І Чубенко тихо, але суворо сказав:

— Не поспішай кликати. Я ще живий... І думати у мене є про що. Он з сином треба поговорити та попроситись... Не поспішай, дай ще пожити трохи, я все одно від тебе нікуди не втечу...

Гілка за вікном ніби почула й зрозуміла його слова, бо послухала — перестала гойдатись та хльоскати по шибках. І тієї ж миті урвався шум осіннього вітру. В кімнаті стало тихо.

Але тільки в кімнаті.

А в голові вирували думки і в грудях бушувала буря, через те й не почув Чубенко тиші зовнішньої. Та йому й байдуже було — є вона, чи її немає. Він заплющив очі і зосередився тільки на самому собі. Тому не почув і кроків дружини, яка увійшла до кімнати, несучи в склянній баночці густий напій, кольору гречаного меду.

Коли він розплющив очі, жінка вже стояла біля ліжка — маленька і ніби невагома. Вона завжди була тиха, нечутна в житті й покірлива. Хоч треба сказати, що їй і не було проти чого повставати, бо Чубенко теж був людиною поміркованої, спокійної вдачі.

Щодня він уставав рано, годині о п'ятій, і, поки дружина готувала сніданок та замотувала в чисту ганчірочку «тормозок» — кусень хліба, шматок сала і пляшку молока, — було це взимку, чи влітку, незмінно обходив свій маленький садочок і такий самий маленький городик, де саджали потроху картоплі, капусти, буряків, маку, петрушки, цибулі і всякої там іншої городини. Потім неквапно снідав, розповідаючи дружині, що цієї зими зайці вже не обгризуть кору на деревах, бо він надійно обмотав стовбури соломою, або про те, що молода цибуля вже пішла

в пір'ячко, чи про те, що на яблуні гілля гнеться від плодів і треба буде після роботи підставити тичку.

А о сьомій годині був уже на шахті, величезна залізна мокра кліть швидко опускала його разом з іншими гірниками в глибокі надра. Тридцять років спускала і підіймала, якщо відкинути воєнний час, коли він разом з мільйонами інших солдатів ходив в атаку, повзав на животі, окопувався, відступав, наступав, лежав у госпіталі і на решті повернувся додому з орденом Слави та з осколками в тілі, які вже потім витягли вправні лікарі.

Він робив потрібне і дуже важке діло — з кожним місяцем, з кожним роком опускався все нижче й нижче під землю (сотий, трьохсотий, п'ятисотий горизонт), діставався до залізної руди, щоб видати її нагору, а йому відплачувалося тим, що ця ж руда потрапляла в поранені на війні легені. І ось настав час, коли легені сповістили про хворобу гострим болем під лопатками, біля серця, в правому плечі й у всій грудній клітці.

Дружина стояла біля ліжка легенька, мов висушений листочок, який летить від найменшого подиху вітру, і тримала в маленьких почорнілих руках скляну баночку з напоєм, схожим на гречаний мед.

— Випий, Ваню, полегшає.

Він подумав: «Полегшає... А нащо мені, щоб легшало? Що від цього зміниться?.. Все одно скоро кінець...», але вголос цієї думки не висловив, щоб не завдавати дружині зайвого болю, а покійно сказав:

— Давай, вип'ю.

Питво було гірке, ковтав його з великим зусиллям крізь напівзціплені зуби, а воно голосно булькало в горлі; під зморщеною, дряблою шкірою, вкритою сивою щетиною, бігав гострий кадик.

— Богдана ще немає? — спитав, напившись.

— Рано. Пізніше приїде.

Чубенко повів очима на старовинний годинник у позовклому дерев'яному футлярі:

— Еге ж, рано.

Він знав, що Богдан виходить з шахти о третій. Поки поміється в лазні, мине година. Потім ще годину треба на дорогу, бо від рудника Південного до Північного рудника — двадцять п'ять кілометрів. Колись, до війни, та ще й протягом кількох післявоєнних років від одного рудника до другого можна було діставатися тільки попутними машинами — автобус хоч і ходив, але так рідко, що,

бувало, ждеш його годинами, — а тепер пустили тролейбуси, і Богдан не забариться.

Згадка про сина хлюпнула в груди старого Чубенка теплом. Так, він має право пишатись своїм сином!.. Ще в школі Богдан вражав учителів недитячою серйозністю і дивовижною жадібністю до знань. Середню школу закінчив з золотою медаллю. У гірничорудному інституті був першим студентом і дипломну роботу захистив з відзнакою. Працювати його послали начальником зміни на шахту «Зоряна» — відірвався від рідного дому. Але то нічого. Нехай навчається змолоду будувати самотужки своє життя, не вічно ж йому бути під батьківським крилом. Хай і в гуртожитку поживе, поки не одружений, щоб звик шанувати людей і шануватися серед людей. Йому ж ще тільки якихось там двадцять п'ять років, попереду довге й складне життя, отож і треба себе до нього приготувати...

За вікном поступово вечоріло, в кімнаті густішали сутінки, а Чубенко лежав нерухомо з заплющеними очима і думав про сина. Він любив Богдана, радів з його успіхів, пишався тим, що син став гірничим інженером — першою людиною в його роду з вищою освітою, але з тих пір, як він, Чубенко, занедужав, до радощів та вдовolenня стала прилучатися й тривога...

Ця тривога народилася якось несподівано й непомітно, а потім набридливо почала оформлятися в гіркі думки. Чубенко відганяв їх, а вони настирливо, в міру того як хвороба прогресувала, обсідали голову і не давали спокою.

Він знав, що Богданові ще рано повертатися з роботи, але дослухався, чи не чути кроків за вікном, і здригався, коли йому причувалось, що рипнула хвіртка. Неясна тривога все дужче й дужче заволодівала ним, і він навіть звернув увагу на те, що в нього тремтять руки, ніби від великої перевтоми. На мить йому здалося, що він уже не діждеться Богдана, і все тіло й обличчя його вкрилося холодним потом. Наболілий від думок мозок почав мутніти, і тоді, сам того не бажаючи, Чубенко викрикнув стривоженим кволим голосом:

— Марино!.. Марино!..

Дружина поралася у дворі й не могла його почути. А він зіп'явся на лікоть і повів по хаті зляканими очима. Невже кінець?.. Ні, треба ще боротися. Треба діждатися Богдана!..

Чубенко непевним і немічним рухом витер піт з обличчя, з шиї, з запалих білих грудей, відкинув ковдру, і тіло його враз охопило холодом, наче по ньому війнув вітерець. Він швидко накрився з головою. Так і лежав, дрібно тремтячи всім тілом, і думав якомось туплено те саме: «Діждатись Богдана... діждатись Богдана...» Він наказував собі не вмирати, поки не прийде Богдан, хоч би він затримався й до завтра.

Це була німа, мовчазна й запекла боротьба за життя. Кипів справжній двобій невидимих сил, в якому, здавалось, то перемагала смерть, то її долав Чубенко.

Але в шалі цієї боротьби його увага увесь час ловила кожний звук за вікном, слух його загострився до краю, до болю, і він, почувши кроки, які пролунали ще за ворітьми, вгадав, що то йде Богдан, і прошепотів задоволено:

— Прийшов... Діждався я...

— Як тато? — спитав Богдан у матері, зайшовши до двору.

— Зовсім немічний, — відповіла Чубенчиха сумно і тихенько заплакала.

Мати і син разом зайшли до хати — в густому присмерку вималювались дві постаті.

— Драстуйте, тату, — привітався густим, притишеним голосом Богдан і підступив до ліжка.

Чубенко відповів на привітання лише повіками згасяючих очей і сказав:

— Я ждав тебе, сину...

Богдан засвітив настільну лампу, затулив газетою, щоб світло не било хворому в очі, взяв стілець і сів до ліжка, а Марина лишилась стояти в печальній позі біля столу.

— Ти не втішай мене, — сказав Чубенко синові, — а звикай до думки, що я вже скоро помру. Так буде легше.

— Ну, що ви, тату?..

Але Чубенко нетерплячим порухом брів перебив його:

— Я ж кажу, не втішай... Може, й до ранку не дотягну. А мені треба тобі ще сказати...

— Слухаю вас, тату.

— За нашу матір я не печалюсь, бо знаю, що ти доглянеш її до смерті...

Він помовчав, часто дихаючи запалими грудьми. Мабуть, йому важко було говорити, а може, вагався: казати те, що надумав, чи ні?..

— Про тебе думаю, сину...

— Що саме? — здивувався Богдан.

— Он який ти виріс... Перший в нашому чубенківському роду так високо сягнув. Багато користі людям принісеш. Тільки бережи себе...

Він важко закашлявся і кашляв довго, тужачись та хапаючись рукою за груди. Марина встигла за цей час сходити на кухню і принести тепле питво. А як кашель попустив трохи старого і кволе тіло його перестало тіпатись, простягла склянку з темною рідиною, дивлячись на чоловіка скорботними очима:

— Випий, Ваню.

Чубенко не відмовився, покірно ковтнув кілька разів. Він добре знав, що ніякі ліки не врятують його від смерті, але сподівався хоч на якийсь час підтримати свої сили.

— Є у мене велика мрія, тату,— обізвався молодий Чубенко.

— Про що ж ти мрієш, синку?

— Про те саме, що оце й ви кажете... Не можна, щоб і надалі шахтарі працювали в пилуці.

— А що ж ти зробиш, Богдане?

— Я вже роблю... Я шукаю... Шукатиму й далі, поки знайду...

Чубенко пильно подивився в чорні блискучі Богданові очі.

— Шукай, синку... Мене вже не врятуєш, то, може, інших.

Довгасте обличчя Богданове трохи зблідло, він вів далі:

— Раніше я не думав про це. Може, тому, що лихо обминало нашу сім'ю... А зараз втратив спокій. Що не роблю, чим не заклопотаний, а думкою до цього повертаюсь..

— Спасибі, Богдане,— подякував Чубенко.— Що я ще хотів?..

Він запитав самого себе й наче заснув. Довго лежав нерухомо, мовчки, заплющивши очі. Далі знову видобув з грудей голос:

— Отам, аж на дні в сундуці, конверт візьми... Хтось щось малював. Не знаю, що воно таке. А ти, може, й докопаєшся з своєю грамотністю...

Богдан дістав старий вицвілий і поруділий конверт. На ньому не було ні марки, ні жодного напису. Але всередині лежали аркуші цупкого паперу з якимись кресленнями. Час зробив своє. Лінії креслень в окремих місцях зітерлися так, що їх навіть неможливо було поновити.

Вгадувалися якісь цифри, уривки слів, але як не придивлявся Богдан, нічого не міг розібрати.

— Звідки це у вас? — вкрай здивований, запитав він. — І що це взагалі таке?.. Схоже, що стосується шахт.

— Певне, стосується,— погодився старий,— але чие воно й що, сказати тобі не можу.

— Але як же він опинився у вас, тату, цей конверт?

— Скажу зараз... Дай мені твого питва, Марино.

Він знову ковтнув кілька разів, натяг на груди ковдру і, не кваплячись, перериваючи розповідь тривалими мовчанками, повів далі:

— Коли в сорок першому до міста підходили фашисти, я разом з іншими гірниками демонтував та вантажив механізми й обладнання... Нічого не хотілося залишати ворогові. Вдень і вночі працювали. Думали, останнім ешелonom і самі виїдемо... А вийшло не так. Фашисти десантом відрізали місто. Ну, і, сам знаєш, вирватися мені не пощастило... А вони ще й бомблять, кидають бомби куди попало, як навіжені... Одна в рудоуправління поцілила. А що, думаю, як там хтось залишився?.. Я — туди, рятувати як своїх треба, може, кому поміч яка?.. Але нікого вже там не було. Тільки якісь папери порозкидало, і горять вони... Ну, думаю, які горять, то хай вже горять, але оцей конверт якось обіч лежав. Вирішив: підберу. І підняв. Аж глянув, а там оті креслення. Мабуть же, таки не можна, щоб таке фашистам до рук попадалося, подумав я, і взяв з собою... І заховав подалі...

Чубенко втомився розповідати, змовк.

А Богдан, почекавши, поки батько відпочине та заспокоїться, запитав:

— І з тих пір ви цього листа нікому не показували?

— Та я що тобі скажу... Війна ж гриміла. Справжнє лихоліття було. Немалий час минув... А потім геть випало з пам'яті. А тепер ось, лежачи днями й ночами самотою, чомусь згадав. І добре, що згадав. Бо, може, й ти наткнувся б і сушив би собі мозок всілякими здогадками...

Чубенко знову закашлявся тяжко, здавалося, ніби у нього розриваються нутроці. Марина швиденько піднесла йому ліки, але він відмовився. Згодом перекашляв, промовив стиха:

— Тепер ти знаєш... Може, колись і додумаєшся, що воно таке... Я спочину трохи, втомився... Марино, збери щось Богданові повечеряти...

Видно він більше не хотів, щоб біля нього сиділи, бо ще додав:

— І світло тут погасить. Може, засну..

У кухні, де завжди їли, коли в хаті не було сторонніх, мати попросила Богдана:

— Не їдь сьогодні, бо мені страшно самій. Дуже вже він ненадійний.

— Я й сам не збирався. Завтра першим тролейбусом поїду. Аби на зміну встигнути.

Після вечері Богдан пішов до великої кімнати, яка правила за вітальню, і знову розгорнув креслення. Силкувався прочитати написи, розгадати цифри: що може ховатися за тими незрозумілими лініями і словами? Але креслення лишалися неясними, хоч можна було з певністю сказати, що вони мають пряме відношення до гірничої справи.

Перед тим як лягти спати, Богдан зайшов до батька. Не вмикаючи світла, послушав, як той дихає, і, заспокоївшись, вийшов.

А десь о другій ночі його розбудила мати голосним плачем:

— Богдане, синочку, помер же наш татко!..

Старий Чубенко ніби перехитрив своїх рідних: спершу приспав їхню увагу до себе, а потім тихенько помер, щоб вони не були присутні при цьому і не бачили, як він прощається з життям.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

Гордій Колоброд і сам не знав, чого він прокинувся так рано, ще до схід сонця.

Прокинувся і відчув, що заснути вже не зможе. Почував, що не виспався, але щось його тривожило, щось муляло всередині.

Його ліжко стояло ліворуч од вікна і, коли він підвів голову, в очі йому бризнула волошкова синява неба, чистого, аж сяючого. У грудях хвилею прокотилася радість: день буде напрочуд гарний, справжній весняний день!..

По другий бік вікна спав скреперист Ярослав Мудрик. Учора була п'ятниця, передвихідний день, Ярослав повернувся до гуртожитку пізно і добре напідпитку. Правда, п'є він не тільки по п'ятницях, а тоді, коли трапиться нагода, ну а в п'ятницю, як він каже, йому й сам бог велів.

В жодній компанії Гордій Колоброд з Ярославом Мудриком не випивав і зовсім не знає, про що його сусіда по

ліжкові розмовляє з своїми «одночарчанами», як проводити час, але, повернувшись до гуртожитку, Ярослав щоразу кається перед хлопцями, з якими живе в одній кімнаті, і перед Гордієм — теж, звинувачує в п'ятиках «плями капіталізму», які нібито так глибоко в'їлися в його бідолашну душу, що він ніяк не може їх ні змити, ні зшкребти.

Вчора він теж, сидючи на ліжку, роздягаючись і метляючи важкою головою з боку на бік, щиро каювся:

— Ну, винен, хлопці, винен... так не я ж, а оті кляті плями капіталізму, що засіли в мені. Та й скільки я випив? Ось скільки,— показував пучку на пальці.— Зовсім трохи...

— Це ти називаєш «трохи»? Глянь на себе в дзеркало! — суворо grimнув на нього Богдан Чубенко.

Ярослав, ламаючи губи в безвольній посмішці, намагався уточнити, скільки ж саме він випив, що таке «трохи» й що таке «багато». А коли Богдан і Гордій прикрикнули на нього разом, він знову почав нарікати:

— Я, братці мої, все розумію... Але ж і ви мене зрозумійте: я ж — суцільна пляма капіталізму!.. Борюсь, самі бачите, що борюсь, але плями не одразу змиваються, а поволі...

— Що ж ти їх — горілкою змиваєш, чи як? — ущипливо запитав Богдан.

— Чому горілкою? — варнякав Ярослав. — Совістю своєю!.. Є у мене совість чи немає?.. Ну, скажіть, хлопці, є чи немає?.. Є!.. Бо я — яка людина?..

Тут уже Богдан не витримав. Рвучко встав із-за столу, на якому були розкладені аркуші ватману, книжки та різне креслярське приладдя, швидко підійшов до вже роздягнутого Ярослава, придавив його до подушки й накрити з головою ковдрою:

— Отам під ковдрою і думай, яка ти людина!.. Ще одно слово — і ночуватимеш під дверима у коменданта.

З-під ковдри ще почулося якесь невиразне бурмотіння, але за якусь хвилину Ярослав уже міцно спав, зборений горілкою...

Тепер він лежав горілиць, довгий і гарний чуб його розсипався по зім'ятій подушці, тонкі ніздрі й повіки нервово здригалися, а губи були міцно стиснуті.

У ногах Гордія стояло третє ліжко, яке належало бурильникові Сашку Батуріну. Цей, відробивши ранкову зміну, на вихідний поїхав додому, і його ліжко було порожнє. Цього хлопця Гордій Колоброд ніяк не міг зрозумі-

ти. Працює добре, портрет його висить на дошці передовиків, але ніколи ні в що не втручається, більше мовчить і тільки посміхається, наче щось знає, але не хоче сказати іншим. Назвати його безвольним не можна: за роботу не боїться й з начальством поляяться. А вийде з шахти — до всього байдужий...

Зате Богдана Чубенка, який спить у протилежному кутку, видно наскрізь. Це — якийсь одержимий! По дві зміни з шахти не вилазить. А коли повернеться до гуртожитку, то знову ж тільки те й знає, що шахта, руда — руда, шахта... А останнім часом взяв собі в голову весь залізорудний басейн перебудувати по-своєму, хоч, мабуть, ще й самому не дуже ясно, яким чином...

Але все-таки, які ж турботи, яка тривога розбудили Гордія Колоброда так рано і не дають йому заснути?..

Він знову глянув у вікно. Тепер уже небо втратило свої ніжно-волошкові барви, а стало ледь рожевуватим, теплішим, і було ясно, що день надходить сонячний та лагідний.

Оце зараз у них на Полтавщині люди вже давно походили в степ, пораються на городах, розпушують масну вологу землю, дивляться на перші сходи, прикидають, яким буде врожай, ретельно оглядають збиральні машини і мріють про щедрі дари землі.

Хто це сказав, що земля дає людині свої дари? Це — не зовсім вірно. Дари — це те, що дається даром. А хіба ж оті тисячі гектарів золотої пшениці, пахучої гречки, зернистих качанів кукурудзи, всякої городини колгоспникам дістаються даром?.. Ні, в кожній зернині, навіть у найменшому маковому зерняткові — їхня нелегка праця, їхній піт, недоспані ночі, тяжкі думи, труднощі і радощі, — одне слово, все їхнє життя в кожному зерняткові!

Так, нелегка праця в колгоспників, але ж і солодка!..

То що ж таки розбудило Гордія і бентежить та не дає склепити очей, не дає поніжитись у теплій зручній постелі, полежати в ранковому маревному сні? Що ж це воно таке?..

Та це ж він, отой самий неосяжний широкий степ, що уві сні приснився, той, що нагадав про себе шелестом трав, гомоном пташок, невимовно чистим, прозорим повітрям і гарячим сонцем! Це ж він манить його до себе, мов кохана дівчина на побачення, і з бажанням побути в його обіймах немає змоги боротись.

Гордїй обережно й тихо, щоб не розбудити Богдана та Ярослава, встав із ліжка, застелив його, намагаючись не шарудіти простирадлом, одягся і навшпиньках вийшов з кімнати.

Коли причиняв за собою двері, в очі впала прибіта на них дощечка з написом: «Кімната комуністичного життя». Посміхнувся сам собі. Комендант гуртожитку вирішив будь-що мати «Кімнату комуністичного життя» і таки домігся свого: дощечку повісили. І хоч на неї косо позирали мешканці інших кімнат, комендант був цілком задоволений. Та що — задоволений? Може, навіть, скульптор не дивиться з таким захопленням на чудовий витвір своїх рук, як комендант на дощечку з тим написом!

Сонце вже зійшло, але котилося ще низько, і на вулицях робітничого селища лежали довгі тіні, а вузькі провулки були зовсім затемнені.

Тротуари і бруківка вкриті чималими й густо розсипаними вибоїнами. Шляховики щороку з ранньої весни й до глибокої осені заливали їх гудроном, душачи жителів селища смердючим чорним димом, а навесні вони з'являлися знов, ніби глузуючи з шляховиків та їхньої невдалої праці.

Зараз по цих вибоїнах стрибав грузовик з причепом, везучи довгі сірі залізні листи. Він ревів натужно й люто, може, теж згадуючи недобрим словом шляховиків. Залізні листи бряжчали, гидко скреготіли, тручись один об один, заповнюючи вулицю таким шумом, що навіть звиклий до гуркоту перфораторного молотка Гордїй зупинився, щоб пропустити машину з причепом.

Він звернув у тихий провулок. Сьогодні його особливо драгував гуркіт автомашин, драгувало навіть віддалене дихання шахти та шум руди, що сипалася з бункерів у залізні пульмани.

Селище закінчувалось маленькими глинобитними хатками під етернітом, який став червоним від рудяного пилу. Молоде листя у вишняках та в абрикосових садах втрачало свій свіжий зелений колір. Ці садки не були такими пахучими та привабливими, як у селі, і Гордїй, дивлячись на них, не тільки не відчував бажання посидіти під деревами, а навіть вловив себе на тому, що відчуває якусь відразу до них.

Його груди дихнули вільно тільки тоді, коли він вийшов у степ.

Правда, і степ починався не одразу за селищем.

Ще обабіч шляху тяглися кар'єри з гострими брiлами кварциту глибоко вниз. А за кар'єрами височіли кагати з відходів породи, вони лежать тут десятиками років, беручись рудим мохом та осідаючи.

Тільки вже за цими відвалами починався справжній степ, з житами, пшеницями та ланами кукурудзи й картоплі. Але й тут чувся дух шахти, принесений подувом вітру.

Тому Гордій не зупинився, а йшов далі, прискорюючи крок і не оглядаючись назад. Ішов навмання, дивлячись перед себе, а ніздрі його роздувалися від швидкої ходи, груди ходили, як ковальські міхи, щоки зарожевіли, і вираз урочистості та щастя лежав на його обличчі.

Тепер він уже забув і думати про рудник, а тільки упивався зустріччю з степом, розстібнув сорочку і підставив оголені груди сонцю, яке підіймалося все вище й вище. Він був сам на сам із степом, із сонцем, з вітерцем, що ворухив його розкішний, густий, льняного кольору чуб, був сам на сам з безмежним простором, який так часто снівся йому ночами.

У степу сіяли яру пшеницю. Трактор плів по чорній ріллі далеко від дороги, тягнучи за собою сівалку. Гордій звернув з дороги і попрямував до трактора. Ноги грузли в пухкій, добре обробленій ріллі, і йому на мить здалося, що це він іде до свого трактора, з яким колись попрощався, виїжджаючи на рудник.

Він уже був недалеко від агрегату, коли тракторист зупинив машину й разом із сівачем присів на землі, мабуть, заміряючи глибину посіву.

— Доброго дня вам! — привітався, підходячи, Гордій.

Тракторист і сівач облишили заміряти, підвели голови, разом відповіли:

— Драстуйте!

Вони, звісно, не знали, хто він. Це міг бути хтось із районного начальства, що вирішив, раніше ніж іти до голови колгоспу, спершу побувати в степу, подивитись, як там працюють, щоб потім приголомшити голову колгоспу «живими фактами». Міг бути і кореспондент. Ці хлопці люблять бувати в степу.

Але в Гордія не було на грудях фотоапарата, а в руках блоктона й олівця, з якими кореспонденти ніколи не розлучаються.

У всякому разі, його одяг (гарний сірий костюм, голуба сорочка під ним, новий кашкет і красиві черевики, які не втратили свого блиску навіть після того, як він ішов по ріллі) і біле, не засмагле, як у колгоспників, обличчя, свідчили, що прибулий не сільський житель і тому треба бути з ним насторожі, бо хтозна, що воно за птиця, скажеш зайве, а потім клопоту не оберешся.

— Чи вам помічника не треба? — запитав Гордій, не приховуючи своєї радості від того, що він у степу, що бачить оцей трактор і оцю сівалку і розмовляє з трактористом і сівачем.

На обличчях колгоспників не було й тіні тих почуттів, які володіли Гордієм, вони були по-діловому заклопотані, хоч дещо зацікавлені його персоною.

— Якщо керувати, то ми й самі добре керуємо один одним, — відповів жартома тракторист, парубок міцний тілом і, видно, гострий на язик.

— Чому ж обов'язково керувати? — засміявся Гордій. — Навпаки, керуйте ви мною, а я буду працювати.

— А що ж ви вмiсте робити? — спитав прямо дід-сівач. Густі випалені сонцем брови, що звисали на очі, робили його похмурим, до того ж він ще був незадоволений тим, що прибулий своїми теревеннями відриває їх від роботи.

Однак і це запитання не збило Гордія з пантелику. Він може позмагатися і з трактористом, і з сівачем, поле для нього, як сто разів прочитана книжка. Тому, нітрохи не знітившись від прямого й трохи грубуватого запитання діда-сівача, відповів:

— Можу трактора повести, можу й на сівалці.

Це ще більше здивувало колгоспників. Тракторист ледь посміхнувся хитрувато, розглядаючи Гордія і вгадуючи, з ким має справу, а дід-сівач знову прямо сказав:

— Щось нам не все зрозуміло, товаришу... — він не хотів вихопитися із зайвим словом, бо, може, й справді якесь начальство завітало. — Якщо вам голову колгоспу треба, то він у конторі.

Гордій вирішив, що годі далі грати в піжмурки, не треба дратувати колгоспників, та й робочий час цінувати слід, тому зізнався:

— Та ви не думайте, що я до вас з якось каверзою. Ніяке я не начальство, а колишній колгоспник, тракторист... А зараз на шахті працюю бурильником. Ішов ось степом, побачив вас — і потягло до колишнього, попрацювати захотілось. Так що, коли дозволите, не підведу.

— Ну, так би казав, — одразу перейшов дід на «ти» і його кущуваті брови вирівнялись, а обличчя стало не таким похмурим, як було досі. — А ти ж на якому руднику бурильником?

— На Дубівському, на шахті «Зоряна».

— Це нова, її недавно пустили, — показує свою обізнаність дід-сівач.

— Ну, точно ж! — радо підтвердив Гордій, помовчав трохи і додав: — А жив я колись у селі Вишневому Гайворонського району на Полтавщині... То як, дасте трактора поводити, чи на сівалку поставите?

— Як, Карпе? Ти тут старший, — звернувся дід до тракториста.

Карпо доскіпливіше глянув на Гордія, побачив, що в нього відкрите просте обличчя, великі червонуваті від руди руки, і сказав:

— Та чого ж, можна. Тільки костюм на тобі не для роботи, вихідний, видать.

— Нічого з ним не станеться.

— Тобі видніше... Сідай до керма, якщо ти такий спритний, а я біля тебе сяду, подивлюся...

Гордій зручно вмовстився на сидінні, почекав, поки сівач став на своє місце, і пустив трактора.

Ніде правди діти, такі тривожно билосся його серце й холонуло в грудях, поки проходив перші десятки метрів, боявся, що вже відвик од машини й трактор не слухатиметься. Але швидко переконався, що ні, не відвик. Навички, здобуті тривалою практикою, закарбовувалися в пам'яті, як таблиця множення. Гордій зосереджував всю свою увагу не на роботі рук і ніг, а на тому, щоб трактор ішов рівно, бо варто йому тільки трохи вильнути, як піде вбік і сівалка, яку він тягне, і посів вийде нерівний, за такий посів бригадир дасть сівачам доброї прочуханки та ще, може, й оштрафує на трудовень.

Гордій навіть забув, що за кожним його рухом стежив справжній хазяїн цієї машини, тракторист Карпо, він тільки часом оглядався назад, щоб пересвідчитися, що і в сівача все гаразд — за ним лишаються рівні, як струни, рядки від сошників, у яких лягло посіяне зерно.

А Карпо, видно, переконався, що його машина у надійних руках. Нічого не сказавши Гордієві, він зіскочив з трактора, сів на дерев'яний ящик, у якому була захована бочечка з водою й харчі, і почав щось підраховувати у своєму засмальцьованому блокноті.

«Повірів мені»,— подумав Гордій, і душа його радісно заспівала. Душа заспівала хвалу цьому неозорому степові, ясному сонцю, розгарячілому в роботі тракторові, Карпові, який довірив йому цю розумну й гарну машину, дідові-сівачеві, який стоїть у нього за спиною і якого він ще не знає, як звати.

Час од часу дід вигукував: «Стій!» — і тоді вони разом засипали зерно в бункери сівалки і знову вирушали. Кілька разів Карпо хотів замінити Гордія, але той резонно відповідав йому:

— Тобі ще роботи вистачить. Он який лан! А я — залюбки. Дай напрацюватися.

До обіду час минув непомітно. А коли сіли їсти, то бровастий дід-сівач запитав:

— То що ж це тебе в степ потягло, сину?

Гордій не знав, як відповісти, щоб було ясніше, сказав:

— Земля потягла... І сонце... Не можу без степу жити.

— Гм...— підняв куцуваті брови сівач.— А як же на руднику опинився?

— Всяко буває, дідусю... Приїхав чоловік з гірничо-промислової школи комсомольців вербувати, ну, розмалював нам рудник — те там добре, а те ще краще — я й спокусився: дай поїду, світу побачу... А воно тепер назад тягне.

— Не прижився, значить?

— Виходить, ні... Я й школу добре закінчив, і за буріння мене хвалять, навіть на Дошці пошани мій портрет висить, а тільки не до душі мені там... Руками руду бурю, а серцем увесь отут, серед степу. Навіть часто сни сняться про степ...

— Я ж і кажу: не прижився.

І раптом виявилось, що куцобровий дід — філософ. Кутуляючи їжу старими зубами, він заговорив:

— Воно як подумати, то й не можна за це чоловіка ляяти. Кому що: одному — Химка, другому — Параска. Хто любить млинці з маслом, а хто — з сметаною. Так і з цим ділом. Раз тебе ото з дитинства степ до себе манить, то й манитиме всеньке життя, куди б тебе не кинуло. Тільки душею зведешся...

Тракторист Карпо підкинув у підтримку дідові:

— А я ось закінчив десятирічку — і нікуди з колгоспу. Підбивали й мене хлопці: поїдьмо та поїдьмо до міста жити, там, мовляв, і театри, і кіно щодня, і тротуари, і все та-

ке інше. А я — ні. Закінчив курси трактористів і — чим мені погано?..

Він сказав трохи не те, чого хотілося б Гордієві. Річ не тільки в тому «погано», чи «непогано». Серце мліє за оцим степовим простором, груди просять пахощів землі, у руках зерно тримати хочеться! Хіба той, хто народився й виріс на шахті, знає, що таке смак першого зерна, коли розітреш колосок на долоні і вкинеш жменьку тугих, налитих сонцем зернят у рот?..

Але Гордій і Карпові вдячний був за підтримку. Бач, не лишив колгоспу, повчився — і за трактор.

Після обіду дід-філософ сказав:

— Ну, коли ти такий жадібний до роботи, то, може, за мене на сівалці постоїш? А я тим часом на польовий стан сходжу.

— З радістю, я нікуди не кваплюся.

Тепер уже Карпо вів свого трактора, а Гордій стежив за тим, щоб не збивалися сошники, щоб зерно лягало на потрібну глибину...

Додому він повертався, коли вже почало смеркати. У всьому його дужому тілі почувалася приємна втома. Обціловане сонцем і обвітрене за день лице пашіло.

Та ось показалися кавальєри відвалів, вималювалися копри шахт, і настрої у Гордія почав псуватися. Він згадав, що йому йти у нічну зміну, уявився темний і тісний забій, і він знову, в котрий уже раз, подумав: «Небагато мені вже залишилось. Відпрацюю свій строк — і додому!..»

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

А Ярослав Мудрик провів вихідний день по-своєму.

Він довго спав, вірніше, вдавав, що спить, бо прокинувся раніше за Гордія Колоброда, бачив крізь напіврозплющені повіки, як той одягся і вийшов з кімнати, коли ж лишився тільки з Богданом Чубенком, то став прислухатися до нього: спить чи не спить?..

Ніде правди діти, Ярослав Мудрик, який, здавалося, не боявся ні бога ні чорта, таки побоювався Богдана Чубенка. Майже після кожної чергової п'ятики Богдан шпетив Ярослава на всі боки. Де тільки й слова в нього бралися?! Ні, він не кричав, не погрожував, не називав Ярослава образливими словами, а допікав, діймав до живого, доводив його до розпачу ущипливими докорами. Ярослав не

витримував, починав проситись та клястись, що він ніколи більше пити не буде.

Ось і тепер: треба було чекати від Богдана за вчорашнє доброї прочуханки. Тому Ярослав лежав і обдумував, що він скаже на своє виправдання сьогодні. Згадував, що говорив останнім разом, як виправдовувався раніше, і виходила дуже неприваблива картина.

Можна було б, звичайно, як Гордій, встати тихенько, одягтись нищечком і чкурнути з гуртожитку до вечора. Але поки він вставатиме та одягатиметься, може прокинутися Богдан, і тоді вже од нього не відчепишся, поки він не вибалакається. А що він прокинеться, то в цьому немає ніякого сумніву. Мабуть, ще вчора звечора заготовив промову!..

Ні, краще перележати, вдаючи ще п'яного, чи кволого, чи сонного, що нічого не тямить, хто б до нього не говорив. Тоді Богдан побалакає-побалакає та й піде креслити свої химерні малюнки. А ти, Ярославе, тоді вставай, спокійно одягайся і йди розважатись до вечора, як тобі заманеться.

Так воно і вийшло. Ярослав лежав і вдавав, що міцно спить з важкого похмілля. А Богдан прокинувся як звичайно прокидаються здорові люди, потягся («Ліжко заскрипіло, отже, прокидається»,— подумав Ярослав і міцніше стулив повіки, мовляв, сплю), потім схопився, став босими ногами на килим, окинув поглядом кімнату.

Не здивувався, що немає Сашка Батуріна, бо знав, що його й не повинно бути — поїхав ще вчора до батьків,— але здивувався, що немає на ліжку Гордія Колоброда, адже разом лягали спати, і підозріло скосив очі на Ярослава Мудрика: спить чи хитрує?

Про всяк випадок сказав:

— Ти не придурюйся, Ярославе. Бачу ж, що не спиш, а лежиш і боїшся, щоб я тебе не лаяв.

У відповідь — жодного звука. Тільки сопіння людини, що міцно спить.

Богдан завагався якось хвилину, ще постояв біля ліжка, вдивляючись в обличчя сусіда, але, окрім міцно заплющених повік, сонно розкиданих рук, повільного руху грудей, нічого не побачив. Тоді повірив, що Ярослав таки спить і проказав:

— Жаль. Ну, все одно ж прокинешся...

Кажуть, що розмовляють самі з собою тільки диваки,

чи навіть люди несповна розуму. Це — невірно. Богдан не був ні тим, ні другим, але вмів розмовляти сам з собою, мислити вголос. Ця звичка виробилася в нього поступово. Виробилася тому, що він часто лишався сам і сидів над своїми паперами та кресленнями. Поблизу нікого немає, а виникає потреба поділитися чи новою думкою, чи запереченням, чи навіть підбадьорити самого себе, — ось тоді Богдан і розмовляє, наче його хтось слухає.

Особливо Богдан любив розмовляти на самотині, коли креслив.

— Оце буде ось так, — говорив він, незалежно від того, чи був хто поряд з ним, чи нікого не було. — А оцю лінію сюди покладемо...

— Ні, ні, — далі сперечався сам з собою, — це нікуди не годиться... Пошукаємо щось інше...

Потім змовкав або ж співав якусь пісню, бо, власне ж, і спів — теж розмова з самим собою.

Тепер же, поглядаючи на Ярослава, він ще додав:

— Ну, спи, спи... Тільки не сподівайся, що я тобі подарую вчорашню п'ятику. Якщо вже обрали мене старостою кімнати, то я не мовчатиму на таке неподобство... І ніякі твої каяття тобі не допоможуть. Досить з нас! Натерпілись!..

Він вийшов в умивальню, згодом повернувся, на ходу витираючи рушником мокру голову та плечі, розчесав перед дзеркалом густого чуба, що вилискував, як вороняче крило, і знову заговорив, не глядячи на Ярослава:

— Іще спиш?.. Ну давай, давай!.. Ховай свої сіркові очі, якщо боїшся ними на людей глянути. Сопи п'яним носом і думай, що я тебе не розгадав... А я розгадав. Знаю ж, що добре чуєш мене, та тільки придурюєшся, бо душа в тебе заяча. Нашкодити вмієш, а відповідати за свої вчинки — шкура тремтить.

Та найдошкульніші слова не могли змусити Ярослава розплющити очі. Те, що говорив Богдан, можна слухати і з заплющеними очима. А спробуй хоч на мить розплющити! Тоді, вважай, ти вже обеззброєний, справді ховай їх та кліпай ними, як учень перед учителем. Ні, вже краще мовчки перележати. А потім, як Богданові набридне читати оту нотацію і він піде собі геть, можна вставати і робити, що заманеться.

Тому Ярослав терпляче ждав, коли той наговориться вволю.

І — діждався. Богдан акуратно застелив ліжко, поголився, одягся, кинув останній недовірливий погляд на Ярослава і вийшов з кімнати.

Однак Ярослав виявив цілком слушну обережність, і не одразу схопився з ліжка, і навіть не одразу розплющив очі, бо знав, що Чубенко ще може несподівано повернутися. Через півхвилини це й сталося. Виявилось, що Богдан забув якісь папери. Порпаючись у шухляді стола, він підозріло поглядав на Ярославове ліжко. Коли за ним вдруге зачинилися двері і кроки поступово затихли вдалині довгого коридора, Ярослав солодко потягся всім тілом, звівся на лікті, труснув опущеною головою, сказавши при цьому: «Б-р-р!..» — і спустив ноги з ліжка. В такій позі посидів якийсь час — у голові ще дзвеніло після вчорашньої випивки, в роті було сухо і гірко, наче полину наївся. Поволі встав, підійшов до столу і нахильці жадібно напився з графина води. Знову сів, задумався... Перебирав у пам'яті події вчорашнього дня...

Ярослав наперед знав, що п'ятика буде. Ще коли видавали зарплату, до нього підійшов гірничий майстер Середа і запитав, по-змовницькому всміхаючись:

— Ну як, задоволений получкою?

— Ще б пак! — відповів Ярослав, тримаючи в руках грубеньку пачку грошей. — Хто ж не буде задоволений?

— Зі мною не пропадеш... — тіпнулася ліва брова в Середи, вона в нього взагалі тіпалася незалежно від його волі. Одні казали, що це наслідок контузії на війні, інші засвідчували, що коли ще був молодим, його бутом по голові вдарило, але сам Середа ніколи й нікому про свою недугу не розказував.

— Я розумію, — відповів Ярослав. — Від вас залежить... На важких заботах не заробиш. Спасибі...

— Е-е, за що там дякувати? — аж наче знітився Середа і якимось незадоволено поморщився. — Я люблю, щоб мої хлопці заробляли. Тоді воно й жити веселіше, і взагалі... А я що?.. Мені коли там не коли чарчину випити. Від цього нікому біди не буде...

Хоч і сказав Середа, що він не проти випити чарчину «коли-не-коли», але це означало, що він ладен випити її зараз, тому Ярослав не забарився з відповіддю:

— Щодо чарочки, то й я не проти.

— Е, ні, — заперечив гірничий майстер. — Тобі сьогодні

на ніч... А в п'ятницю можна буде. Скажи ще й хлопцям, та й посидимо.

Отож вчора й посиділи. Так посиділи, що й досі в голові джмелі гудуть!..

Ярослав раптом кинувся до піджака. Скільки ж він учора просадив?.. Хапливо вивертав кишені. Троячка... пом'ятий і передраний карбованець, якого ледве розправив, щоб не дорвати зовсім... така сама пом'ята п'ятірка... Боже мій, де ж гроші?.. Невже всі пропив?.. Ні, ось ще є кілька десятків. Але ж це ті, що він раніше заховав, щоб набрати матері на плаття. Він ще перед п'ятикою поклявся не чіпати цих грошей, забути про них, наче їх зовсім і немає... А де ж решта?.. Оце так «посиділи»!..

Тільки тепер Ярослав збагнув усю трагедію свого становища. Виходить, що до наступної зарплати — зуби на полицю?..

Звісно, матері можна набрати на плаття й через два тижні, як дадуть аванс, а на ці гроші, що лишилися, треба жити до авансу... Але ні, він так не зробить. Адже вже написав їй листа, що висилає подарунок. Та вже так розхвастався та розбрехався в тому листі, що навіть описав, яка матерія. А меншій сестричці Олесі пообіцяв черевички вислати...

Ну що ж, пообіцяв, то й вишле! А сам якось переб'ється. Звісно, горілки — ні грама в рот. Хай їй грець!..

Коли Ярослав усе обміркував і намітив, як далі житиме, настрої у нього одразу ж покращав. Він неквапливо і з великим задоволенням поголився, розглядаючи в люстро своє ще зовсім юне вродливе обличчя з чорними шнурками брів і красиво окресленими рожевими губами, причесав неслухняного чуба, який був ще чорніший і блискучіший, ніж у Богдана, і, сповнений здоров'ям, силою та найкращими намірами, вийшов на вулицю.

День був напрочуд гарний. Вітерець і не шелесне. Небо спокійне і чисте, і якесь по-особливому лагідно-блакитне. Сонце теж лагідне, не палюче — такому сонцю хочеться усміхатись. Невисокі дерева — берестки, кленки, липи, що вже вдяглися у весняний зелений одяг, — стояли вздовж тротуарів, мов на урочистому параді. У всьому навколо почувалася та святковість, яка наливає серце бажанням і самому бути лагідним, урочистим та робити добро іншим.

Півдня ходив Ярослав по магазинах, вибираючи матерію на плаття та шукаючи черевички Олесі. Черевички він

купив швидко і дуже гарні, а матерію ніяк не міг вибрати. Подовгу затримувався біля прилавків, радився з продавщицями, які виявляли особливу увагу до жартівливого вродливого юнака, і, нарешті, купив те, що хотілося.

Власне, матерію йому вибрала дівчина-продавщиця. Не дівчина, а справжня мавка у вишитій українській сорочці, в намисті і білих кучерях, що лягали на плечі буйними хвилями.

Біля її прилавка Ярослав тупцював особливо довго, а вона, кидаючи на нього лукаві погляди, викладала перед ним сувій за сувоєм. Нарешті не стрималася, вколола:

— Ну, тоді оце ще можу вам запропонувати, зветься «Весна». Це вже обов'язково сподобається вашій вередливій дружині.

— Дружині? — засміявся Ярослав. — У мене ніякої дружини немає. І взагалі я за переконанням — довічний холостяк!

— Так я вам і повірила... — грайливо стрельнула очима мавка з білими кучерями.

— Справді нема, — запевнив Ярослав. — Це я мамі хочу подарунок зробити. До Першого травня.

— Мамі? — радісно повторила дівчина. — Так би й казали. Зараз ми підберемо вашій мамі.

Вона моторніше, ніж досі, метнулася до барвистих полиць і поклала перед Ярославом новий сувій.

— Ось... Цього і я своїй мамі набрала б охоче. Беріть, спасибі скаже.

— Мірняйте, — згодився Ярослав, бо після останніх слів чудової дівчини йому здалося, що кращої матерії він в жодному магазині не знайде.

Він з таким захопленням дивився на дівчину, що та, сміючись, запитала:

— Що ви на мені побачили?

— Вас побачив... — мовив Ярослав. — Скажіть, як вас звуть?

— Наташа, — просто, без найменшого кокетування відповіла дівчина. — А вас?

— А мене Ярослав, — мов заворожений, сказав він.

— Яке рідкісне в наш час і гарне ім'я!.. Приходьте ще, Ярославе. У нас великий вибір матерії. І для жінок, і для чоловіків.

— Я тепер щодня приходитиму, — пообіцяв він.

У Наташі не сходила усмішка з повних, ледь-ледь підфарбованих губів, а тепер вона голосно розсміялася:

— На «щодня» у вас грошей не вистачить.

— А я — не купувати, а на вас дивитимусь...

Таке знайомство звикли називати «банальним». Може, воно й справді банальне. Так чи приблизно так знайомились молоді люди до нас, так часто знайомляться в наш час, так будуть знайомитись і після нас. Але ота банальність — тільки зовнішня. Насправді ж, за нею кожного разу ховається солодке биття сполоханих сердець, перше захоплення, перша ще не осмислена надія на велике майбутнє щастя.

Отак «банально» познайомилися і Ярослав з Наташею.

Він запитав її:

— Може, в кіно сьогодні сходимо? Ви до якої години працюєте?

— Сьогодні? — розгубилася Наташа. — Ні, сьогодні ніяк не можу. Завтра давайте.

Він ще не вірив у своє щастя і перепитав:

— Точно завтра?

— Якщо я сказала... Що вам? — звернулася вона до нового покупця. А Ярославіві ще шепнула швиденько: — Завтра о сьомій, біля кінотеатру імені Довженка...

Щасливий у Ярослава випав день!.. І як воно отак буває?.. Ще вранці він справді боявся зустрітись з Богданом очима, хитрував, як хлопчисько, аби тільки не слухати його нотацій і повчань, ще вранці він, картаючи самого себе, лічив рештки грошей, а зараз у нього все так добре складається!..

На пошті Ярославіві запакували посилочку і видали квитанцію. Розглядаючи невеликий папірець, він відчув неймовірну радість за те, що зробив. Уявляв, як посилочка прийде до матері в село, як її буде розпаковано, як верещатиме Олеся на radoшах, взувшись у новенькі жовті черевички, і як від щастя змахне сльозу мати, тримаючи в старечих руках відріз на плаття, куплений сином. А потім ще показуватиме сусідам та похвалятиметься: «Дивіться, якого гарного мені Ярослав на плаття прислав!»

Тепер він повернеться в гуртожиток, відпочине трохи, приведе до ладу вихідний костюм, випрасує сорочку, щоб все було готове до зустрічі з Наташею!..

А цікаво, як вона там, біля кінотеатру буде вдягнена? В магазині у всіх продавщиць однаковий одяг — темно-синя спідниця, українська вишита сорочка, намисто на шиї, блакитна стрічка у волоссі, не дарма ж і магазин називається «Українка». А що Наташа надіне на своє перше

побачення з ним, Ярославом?.. Та що б не наділа, у всьому їй буде гарно, будь-який одяг їй личитиме...

— Полум'яний привіт, Ярославе! — зненацька почув він, але не оглянувся, все ще заповнений своїми райдужними думками.

Та вже в наступну мить йому перегородили дорогу двоє:

— Ти що, оглух чи забув, як тебе звуть?

Ярослав зупинився. Неясна тривога тріпонулася в серці, ніби у груди війнуло холодним вітром, але зараз же зникла.

Перед ним стояли два бурильники — Семен і Грицько. З їхніх забоїв він своїм скрепером протягом останнього місяця вибирає руду. Семен випивав учора з Ярославом та Середою, а Грицька чомусь не було. Тепер він радісно всміхався губатим ротом на міцному квадратному обличчі й казав:

— Ну, вчора ви добре гульнули, Семен розказував... А ти гарненько піддобрив Середу, не пошкодував грошей, тепер він тобі дасть заробити...

У грудях Ярослава знову повіяло холодом. Розмова була для нього неприємна, особливо зараз, і він, стримано посміхаючись та думаючи, як би швидше відв'язатися від цих хлопців, відповів:

— Витратився зовсім... Та нічого, буває.

— Не дрейф! — ударив його по плечу Грицько. — Сьогодні моя черга. Я в боргу не лишуся.

— Ні, хлопці, я сьогодні пас, — одказав Ярослав. — Ідьте самі випивайте, а я — ніяк...

— Та ти що?! — здивувався Семен. — Грицько частує!.. Я ж знаю, що ти без грошей.

— Не тому, що без грошей, просто не можу, — відмовлявся Ярослав, почуваючи, що в його голосі немає тієї категоричності, яка повинна була б бути, і в думці лаючи себе за це.

— Та яка ж причина? — прискіпувався Семен. — Ми — небагато, по чарочці-другій і хто куди. Мабуть же, і в тебе на похмілля голова тріщить?

— Ні, таки, їй-богу, не можу, хлопці... — Ярослав гарчково думав, яку б причину назвати, щоб вони одразу відчепилися, і раптом вирішив збрехати: — Якщо вам сказати, то у мене сьогодні перше побачення.

— Ох ти!.. Так це ж чудово!.. — загукали хлопці з обох

боків.— От перед побаченням і треба чарчину перехилити. Для хоробрості... Ну, уваж компанію, випий трохи з нами і йди до своєї... як там її... Тримати не будемо, раз таке серйозне діло.

Ярослав ще вагався, переступав з ноги на ногу, тяжко роздумуючи: «Може, й не добре так категорично відмовлятися? В одному ж заборі працюємо. Адже побачення у мене завтра, а не сьогодні...» І раптом погодився:

— Ну, гаразд... Тільки знайте: сто грамів — і все. Це вже так... за компанію.

Хлопці на radoщах загелготіли, як гуси:

— Ну, так би й давно. А то огинається: «Не хочу та не хочу!» По одній — і хто куди.

Тепер треба було вирішити, де випити. Хлопці знали всі «точки» — від ресторану до найменшої забігайлівки, схованої десь у напівтемному підвальчику, знали, коли вони працюють, від якої до якої години перерва, де дають тільки вино, де — вино й коньяк, а де й горілку, підфарбовану під вино.

Щоб не переплачувати, вирішили горілку взяти з собою в магазині і посидіти в ресторані «культурно», як сказав Грицько. Поки офіціантка ходила по закуску та пиво, взяте тільки заради трьох стаканів, Ярослав нервував, поглядав на годинник. Йому таки справді не хотілось засиджуватись сьогодні.

Помітивши його неспокій, Грицько засміявся, показуючи великі, крицевої міцності зуби.

— Причарувала тебе твоя краля, що й на місці не всидиш.

Ярослав тільки всміхнувся мовчазно. Наташа таки неабияк схвилювала його своєю вродою, невимушеністю в розмові і в поведінці та ще тією довірою, яку вона йому виявила, погодившись піти з ним у кіно.

А Грицько все товк своє:

— Оце вип'єш, та й іди. А ми з Семеном ще посидимо.

Офіціантка принесла замовлення і пішла до інших столиків, окутаних густим цигарковим димом, а хлопці заходилися чаклувати біля пляшок.

Оскільки гроші були в Грицька, то він і порядкував. Швидко розлив горілку по склянках, сказав: «Поїхали» — і всі троє одним духом випили й закусили огірками, засопіли над оселедцем.

Однак наїдатися було не в їхній звичці. Семен запалив сигарету, почастував Ярослава, а Грицько, глянувши на порожні склянки, занудьгував і поскаржився:

— Це таке... ніщо. Тільки душу розтривожив.

— То давай, я в одну мить. Тут же за рогом...— запропонував свої послуги Семен.

— Та чого будемо бігати, як пацани? Ми що — не самостійні люди, не заробляємо, щоб тремтіти над якоюсь там копійкою?.. Ей, офіціантка!

Ярослава підмивало встати і піти, як домовились, але по тілу вже розлилося приємне тепло, воля стала немічна, йому здалося, що якісь там ще сто чи сто п'ятдесят грамів нічого не зашкодять, а, навпаки, йому стане ще краще, і він тільки запитав в'яло:

— А вона швидко принесе?

— Вмить. Мене ж тут знають,— похвалився Грицько. Він і так був незграбний, великий, гостроплечий, кутуватий, рукатий, а зараз, випивши, ніби розрісся та став ще незграбніший, і стілець під ним затріщав, коли він повернувся всім тілом, щоб покликати офіціантку.

Після другої чарки Ярославові стало зовсім гарно. Він вирішив, що нічого з ним не станеться, як на прощання вип'є ще одну і поліз до кишені:

— Ти що, Гришо, думаєш, що вчора я всі гроші пропив? Ось глянь... Ось ще... Тепер уже я замовляю.

— Та ти не спіши.

— Мій клопіт, хочу — спішу, хочу — ні. Дівчина що?. Ну, дівчина собі, та й годі, а от справжні друзі — це інше! Так я кажу?.. Ей, вітамінчик? — гукнув він до офіціантки.— Столичної!

Йому стало совсім весело і він, піднявши чарку, проказав:

— Чарочко хрестова, звідки ти? З Ростова. Пашпорт у тебе є? Нема. Ось тобі й тюрма! — і одним духом випив.

Хлопці сміялися з цієї приказки і хвалили Ярослава, а Семен навіть поліз цілуватись.

— От ти, Ярославе, правду сказав: баба — воно і є баба. А друг — по гроб життя!.. І знову ж, хіба ми можемо ображатись на нашого Середу?..

— Сволоч твій Серeda! — перебив Ярослав.

— Чим же він сволоч? Заробити дає? Дає... А нам чого треба?

Ярослав підсвідомо розумів, що гірничий майстер Се-

реда — людина нечесна, але ніяк не міг до ладу пояснити цього і тільки кидав окремі фрази:

— Ну, дає!.. Дає!.. А потім що? Що потім, питаю я тебе?.. З ним же й пропиваємо...

Семен не дуже дослухався до логіки цих слів, а вів своє:

— Ну от, скажімо, раніше де я працював? У важких забоях. В ті забої кого тільки не посилали: і Тюху, й Матюху, і Колупайла з братом, а заробіток — дуля під ніс. А тепер я в яких забоях? Не встигнеш наробитися, іди гроші одержуй. Кому спасибі? Середі!..

— Та досить вам про це, — перебив їх Грицько. — Середа, четвер, п'ятниця — завели! Давайте ще ковтнем по троху...

Далі Ярослав уже не дуже розумів, що відбувалося. Десь не стало Грицька, вони лишилися удвох із Семеном і почали розмовляти про Грицька, що він — підступна людина, бо залишив їх і пішов, не розплатившись. Семен розчулено плямкав губами і допитував:

— Ні, ти скажи, гарно дружити? Га?..

— Гар-р-р... — погоджувався Ярослав. — Так гарр-но, що давай ще вип'ємо...

Йому уже здалося, що в Семена дві голови, він силкується вгадати, яка з них справжня, і неприродно витріщає очі.

— Вип'ємо, Ярославе, вип'ємо... Адже я заради чого п'ю?.. Ну, скажи, заради чого?..

— Заради дружби, — відказує Ярослав і кладе обважнілу руку Семенові на плече.

Тепер Ярославові ясно видно, що справжня голова та, яка ближче, він посміхається до неї дурнувато.

— І не вгадав, — заперечує Семен. — Я п'ю заради шлунка... Він у мене наче не мій. Немає його... Розумієш? А коли вип'ю, наче хто рукою його до мене підштовхне.

— У тебе шлунок, а в мене — душа!.. Дружбу люблю!.. Ось, наприклад, ти — друг мені чи не друг?..

— По гроб Савур-могилу! — б'є себе в груди Семен.

— А якщо по гроб, то давай на чистоту... Які в мене недоліки?.. Ні, ти відверто давай, на чистоту!..

Перед його очима знову два Семени, і він знову хоче зрозуміти, який з них справжній. Про всяк випадок звертається до обох разом:

— Мовчите?.. А в мене є недоліки... Я — суцільна пляма капіталізму!.. Мене критикувати треба... І тебе — теж... І Грицька...

Несподівано з'явився і сам Грицько. Йому зраділи, ви пили ще по одній.

Потім, обнявшись, ішли по темній вулиці й співали. Потім Ярослав чомусь опинився сам і тоді подумав, що йому треба трамваєм їхати до гуртожитку.

Була вже північ, у трамваї ниділо кілька запізнілих пасажирів. Ярослав довго шастав по кишенях обома руками, але жодної копійки не знайшов. Тоді він одірвав квиток і сів, звисивши голову на груди.

На зупинці до нього підійшов водій, взяв за плече:

— Громадянине! Ви гроші платили за квиток?

— Я?..— Ярослав дурнувато посміхнувся.— А навіщо гроші? У мене немає грошей..

Водій видно був не з тих, які бояться гострих ситуацій. Він гарненько труснув Ярослава і поставив на ноги:

— Ей, товаришок! Ти дурня не корч, а плати за квиток!

Ярослав все ще безтямно посміхався:

— Ну чого ти пристав?.. Пропився я... То хіба я не маю права їхати, якщо пропився?

— Їдь, але я за тебе платити не буду.

У вагоні почали ремствувати. Одні кричали на водія, щоб не затримував трамвая, другі радили викинути з вагона п'яного, відкись взялися дружинники з червоними пов'язками на руках— три хлопці і дівчина, взяли Ярослава під руки і повели.

Він не опирався, тільки просився жалібно:

— Хлопці, не ведіть мене в міліцію, я ж... нічого. Ну, випив... А завтра вранці мені на роботу... Скреперист я, шахтар... Ну, не ведіть, я ж вас прошу...

Дружинникам, мабуть, жаль стало Ярослава, а може, зважили на те, що він гірник, скреперист, один спитав

— Де ти живеш?

— У першому гуртожитку... Ну відпустіть, хлопці.

— Комендант гуртожитку хто?

— Жмайло... Макара Трохимович...

— Додому втрапиш? — дружинники вже глузували з підпилого хлопця, тільки дівчина йшла окремо позаду й мовчала. Ярослав не звертав на неї уваги.

З останнього запитання він збагнув, що дружинники можуть і відпустити його, і ще жалібноше закивив:

— Їй-богу, втраплю... Та в мене вже й хміль проходить.. Я ж розумію...

— Ну, йди,— сказав один з дружинників.— Попадешся ще раз, будеш стрижений в міліції. А тепер тільки комен-

дантові подзвонимо. Хай там тебе протруть з пісочком...

Ярослав не йшов, а майже біг. На мить зупинився під ліхтарем, побачив, що стрілки на годиннику показують близько дванадцятої, і знову побіг...

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

Як правило, керівні працівники доходять до свого службового становища, ідучи по висхідній лінії знизу вгору. Обрали, скажімо, робітники свого ж таки товариша проформом цеху, а через якийсь час, коли він виправдав їхнє довір'я, його обирають головою завкому, а ще згодом він уже керує в районному масштабі, далі — в обласному... Обмежень для зростання немає.

А комендант гуртожитку номер один Макар Трохимович Жмайло прийшов до свого керівного поста по низхідній, тобто згори вниз.

Під час війни він був старшиною тилової роти, яка готувала солдатів і офіцерів на фронт. Хоч йому тоді набралось лише тридцять років, був цей чоловік опасистий, круглолиций, червонощокий, мав начальницький голос, вольовий погляд трохи витрішкуватих очей, величну осанку і чванькувату поставу голови. Людьми він не керував, бо вони приходили і через якийсь час залишали роту назавжди, але у нього в руках були склади солдатського і офіцерського одягу, продукти й інші речі, без яких не обійтись військовій людині. Тому виходило так, що в роті з старшиною Жмайлом треба було рахуватись.

Так всю війну він і проробив у тилу, заробивши дві медалі: одну — «За бойові заслуги», яку давали й не фронтовикам, а другу — «За перемогу у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр.»

З цими двома медалями на своїх опуклих грудях він і з'явився у райкомі партії, коли демобілізувався з армії. На руднику саме не було начальника адміністративно-господарчого відділу. От у райкомі й вирішили: послати на цю посаду товариша Жмайла. Всю війну — в армії на адміністративно-господарській службі, людина ще молода, видно, що сила і «керівна струнка» є, справиться.

Але невдовзі ця «керівна струнка» заревла таким басом, що його стало чути далеко за межами рудника. Жмайлова свавільна рука робила, що хотіла. Дослухатися до голосу інших він не навчився, а тільки керував і розпоряджався, як йому забагнеться. А що керувати і розумно розпоря-

джатися він теж не вмів, то швидко й досить успішно довів господарство рудника до цілковитого занепаду.

Тоді вирішили дати Жмайлові менш керівну посаду (послати ж його просто на якусь фізичну роботу вже ніхто не насміявся, бо як не є, а — «номенклатурна одиниця», був начальником адміністративно-господарчого відділу!) і поставили заступником начальника відділу робітничого постачання. Але й тут він не впорався. Його перекидали з однієї керівної роботи на іншу, аж поки не опинився на посаді коменданта гуртожитку.

Та що б його не спіткало, він, як кажуть, «не скорявся ударам долі» і через всі каверзи отієї самої долі проніс несхудлим своє велике сите тіло, могутній начальницький бас, владний погляд витрішкуватих очей і чванливу осанку.

Тож, коли його призначили комендантом гуртожитку, він передусім подбав про своє «робоче місце». Обладнав собі такий кабінет, якому могли б позаздрити працівники районного, а то й міського масштабу. Масивний стіл — до пари хазяїну! — двоє м'яких крісел перед столом для відвідувачів, велика шкіряна канапа, дві шафи для книжок, яких він ніколи не читав, товстий китайський килим на підлозі, розсувні штори на вікнах, а над головою на стіні — копія картини «Ранок у лісі», де бавляться веселі ведмежата. Жмайло, звісно, знав мудру приказку, що «людина місце красить», але вважав, що непогано, коли й саме місце чогось варте. А що він своєю персоною прикрасить оте місце коменданта гуртожитку, у нього ніякого сумніву не було, бо був твердо переконаний, що понижували його кожного разу несправедливо...

Саме в той час, коли Макар Трохимович Жмайло став комендантом гуртожитку, почався рух за звання ударників і колективів комуністичної праці. І тут Жмайло вирішив, як то мовиться, іти в ногу з життям — створити у себе в гуртожитку «кімнату комуністичного життя».

Цю ідею він виношував без зайвого галасу для того, щоб, коли вона вже буде здійснена, приголомшити начальство і показати, що він, Жмайло, на щось таки здатний і даремно спускали його з високих керівних щаблів на нижчі.

Як не дивно, але першим помічником у здійсненні цієї ідеї став Богдан Чубенко. Жмайло знав, що молодий інженер має на руднику великий авторитет, і коли той з'явив-

ся з ордером на ліжко в гуртожитку, радо зустрів його:

— Голубе мій! Та ви ж мені ось як потрібні!..

— Я?.. Вам?..— дуже здивувався Богдан, бо вперше бачив цю людину в своєму житті.

— Ви! Саме ви, товаришу Чубенко, голубе мій!.. Тепер ми вирішимо питання про «кімнату комуністичного життя»!

— А що це таке буде? — наївно поцікавився Богдан.

— О, це буде, буде!..— робив таємничі жести руками Жмайло.— Вам же краще, з цього питання... І всім нам... Вникайте: я вам підселю кращих людей рудника, щоб це питання вирішити в розрізі комуністичного життя.

Богдан Чубенко не зрозумів, як саме Жмайло має намір вирішити питання «в розрізі комуністичного життя», і тому тільки уточнив:

— То мені вже можна вселятись?

— Звісно ж, голубе!.. Ось я вас поведу...

Кімната була гарна, простора, з чотирма ліжками по кутках, з чотирма тумбочками біля них, двома шафами — на одяг і на книжки, і двома столами. Вікна дивилися на квартали міста, де серед житлових будинків височіли й копри, а над усіма цими будівлями й спорудами здіймався височенний, схожий на хмарочос, дозатор.

— Вибирайте ліжко, яке вам до душі...

— Отут біля дверей,— показав Богдан.— Бо у мене ж така робота, що і вночі приходитиму, то щоб не турбувати інших.

— Гаразд, гаразд, голубе,— упав біля Богдана Жмайло. Від грізного начальника, яким його звикли бачити, не лишилося й сліду.

З цього дня комендант розгорнув бурхливу діяльність. Дістав список холостяків — кандидатів на ліжко в гуртожитку — і розділив їх на «знатних» і «незнатних», на тих, чий портрет висить на Дошці пошани, або хоч прізвище є у списках кращих, і на тих, які працювали так собі. І коли до нього приходив юнак з ордером, він, перш ніж поселити його, заглядав у свою шухляду, де постійно лежав список. «Середнякам» у Чубенкову кімнату доступу не було.

Вивісили на Дошку пошани й портрет бурильника Гордія Колоброда. Досі молодий робітник жив у гуртожитку гірничопромислової школи, а коли став самостійно працювати, йому дали ордер у гуртожитку № 1, і Жмайло одразу ж підселив його до Чубенка.

Двоє ліжок лишалися ще вільними: Та ось на горизонті з'явився Ярослав Мудрик. Ніхто раніше його не помічав. Але раптом Ярослав почав давати на своєму скрепері по дві-три норми щодня. Його портрет на Дошці пошани повісили поряд з портретом Гордія Колоброта, а сам він з волі Жмайла оселився в одній кімнаті з Гордієм та Богданом.

Не вистачало четвертого мешканця для повного ансамблю. І тоді, захоплений своєю ідеєю, Жмайло поселив у кімнату, яка мала прославити його в недалекому майбутньому, першого ж юнака з орденом, переконавшись, однак, що він теж передовик. Це був бурильник Сашко Батурін. Перед тим як поселити Батуріна, Жмайло провів з ним виховну бесіду:

— Щоб вирішити це питання, — говорив він, ступаючи дебелими ногами у важких чоботях по китайському килиму, — я тебе поселяю в зразкову кімнату. Так би мовити, тобі треба підтягтись у роботі. Інакше доведеться ставити питання в іншому напрямку, і воно вийде негарно для тебе й, так би мовити, для мене...

— Підтягнусь, — пообіцяв Сашко Батурін, передбачаючи, що для нього заготовлене не звичайне собі ліжко, а майже королівське ложе.

Тепер склад жильців був укомплектований. Але ж це тільки півділа. «Кімната комуністичного життя» повинна відрізнятись від інших кімнат гуртожитку і своїм виглядом!.. І Жмайло не пошкодував на це ні грошей, ні часу ні енергії, якої, до речі, йому не треба було ні в кого позичати.

Спершу він купив і повісив у кімнаті дві репродукції з картин відомих художників. На одній випивали й розповідали один одному побрехеньки славнозвісні мисливці, а на другій, як і в його кабінеті, бавилися у лісі не менш славнозвісні ведмеді. Мешканці на ці витвори мистецтва реагували по-різному. Мовчазний і флегматичний Сашко Батурін не звернув на них ніякісінької уваги. Ярослав Мудрик зігнував веселу ведмежу родину і позаздрив мисливцям:

— От живуть люди! Ні тобі ніякої зміни, ні нарядів Сиди серед природи і попивай «мисливську» горілочку. Переспав під копицею сіна, похмелився і йди качок стріляй!..

Гордій Колоброт на обидві картини дивився задумливо й печально. Вони нагадували йому полтавські ліси і

полтавські левади з тихими річечками, що густо поросли кущами лозняка та зажуреними вербами.

І тільки Богдан Чубенко висловив критичне зауваження не на адресу художників, які створили ці картини, а на адресу коменданта гуртожитку:

— Ну й чолов'яка!.. Гарні картини, хто ж каже, але — скільки можна?.. Якщо вже купуєш, то купи щось свіже, оригінальне!

— Ну, скажімо, естакаду і біля неї — вагон з рудою, — в тон йому кинув шпильку Гордій Колоброд.

— А хоч би й так, — прийняв виклик Богдан. — Хіба погано відтворити в живописі нашу працю?

— Чого ж погано? Навпаки, навіть здорово! — іронічно промовив Гордій. — На роботі — шахта. В кіно підеш — шахта! Книжку читаєш — шахта! На стіну глянеш і аж серце радісно заб'ється — і там шахта!..

Суперечка між Гордієм і Богданом могла б затягтися надовго, якби Богданові не треба було йти на роботу. Такі суперечки виникали дедалі частіше, і ґрунтувалися вони не на особистій неприязні, як це часом буває, а на принциповій основі. Наскільки Гордій Колоброд любив своє село, настільки Богдан любив шахту, і в цій розбіжності уподобань вони не могли знайти жодної спільної рисочки...

Наступним заходом Жмайла були гардини. Де він їх придбав, невідомо, але це були рідкісні гардини — важкі, солідні, з бахромою, в якій просвічувались сріблясті ниточки. А до гардин він ще придумав білі шовкові штори, які піднімалися й опускалися на шнурках, як в першорядних столичних готелях. Гардини ні в кого з мешканців кімнати ентузіазму не викликали, бо ніхто до них не був звичний, зате штори сподобались своєю практичністю. Коли хтось приходив з нічної зміни і повинен був виспатися вдень, то опускав штори, і в кімнаті створювалася затишна півтемрява, і спати було чудово.

Зате загальне схвалення викликав килим, який комендант наказав покласти в облюбованій кімнаті замість маленьких індивідуальних килимків, що були перед кожним ліжком у гуртожитку. Килим був великий, красивий, м'який. Паркет, який уже розсохся і пожолобився, під ним не скрипів, і це теж поліпшувало побут жильців. Тому килим і викликав колективне захоплення.

Правда, Богдан Чубенко все-таки запитав у Жмайла: — Це тільки нам, чи всім у гуртожитку таке буде? Жмайло зметикував, що саме треба відповісти:

— На всіх одразу грошей немає. Спершу — вам, а потім буде і всім.

Покінчивши з обладнанням кімнати, комендант перейшов до дальших дій. Якось простежив, коли всі були вдома, і зайшов поговорити. Він не був дипломатом, цього мистецтва його не навчило життя, тому і в розмові з хлопцями рубав з плеча:

— Так що, голуби мої, в нове життя входимо з цього питання, в комуністичне, як сказано... Жити і працювати по-комуністичному. Працюєте ви по-комуністичному з цього питання, всім відомо. Але й жити треба так, щоб всіляких пиятик чи ще чогось не було...

Його перебив Ярослав Мудрик.

— Що ви, Макаре Трохимовичу? Таке життя нам створили! Та сюди й півлітра соромно нести... Якщо коли й доведеться якісь сто грамів ковтнути, то вже там, де дозволено.

Жмайло суворо глянув на Ярослава вирячкуватими очима, і той одразу ж виправив свою помилку:

— Це я так... про всяк випадок... Я ж розумію...

— Ніяких випадків з цього питання! — густий бас пролунав, як найсуворіша пересторога. — То я гадаю, що ви згодні стати «кімнатою комуністичного життя»? На цьому й порішили. Боріться...

Ніхто, звісно, не знав, як саме треба боротись, і тому жили, як жилося.

Та не минуло й двох тижнів, як Жмайло покликав до свого розкішного кабінету виховательку — ще зовсім юну дівчину Юлю, яка закінчила курси бібліотекарів і тепер в певні години відчиняла і зачиняла шафу з книжками та підшивала газети, і голову побутово-культурної ради й розповів їм про свій задум. А на другий день на дверях кімнати № 23 з'явилась дощечка з написом «Кімната комуністичного життя».

Лаврами, на які так сподівався Жмайло, ця кімната його не увінчала, але все ж у профкомі похвалили за ініціативу, і він лишився задоволений. Правда, вже кілька разів він помічав, що Ярослав Мудрик приходив напідпитку, але втішав себе тим, що в Мудрика високі виробничі показники і що в гуртожиток він горілку не носить.

Але дощечка хай собі висить. Може, яке начальство зайде, то переконається, що й тут приділяється увага ідейно-виховній роботі. А може, й кореспондент загляне, буде що показати...

З такими міркуваннями сидів Жмайло у своєму кабінеті, прийшовши в понеділок на роботу, як зненацька його думки перервав телефонний дзвінок. Він мляво взяв трубку, басовито, за давньою воєнною звичкою відповів:

— Комендант гуртожитку Жмайло слухає!

— Драстуйте, товаришу Жмайло,— почувся з трубки чоловічий голос.— Це з вами говорять із штабу народної дружини...

— Слухаю, слухаю,— пожвавішав ураз комендант і ви-струнчився на стільці всім своїм важким тугим тілом, як перед начальством.— Яка до мене справа?

— У вас живе скреперист Ярослав Мудрик?

— Так, живе. А що?..

— Вчора його п'яного затримали дружинники...

— То він де, в міліції? — вихопилося в Жмайла.

— Ні, ми його відпустили, бо він дуже просився, ка-яв-ся і казав, що йому зранку на роботу. Але вживіть за-ходів... Він у вас що, часто напивається?

— Чому у мене? — обурився Жмайло.— У мене він не п'є, а просто живе як інші, з цього питання! Але заходів вживемо, так не залишимо. Я в своєму гуртожитку непо-добств не потерплю!..

Бас його гув переконливо й суворо, на другому кінці телефонного дроту навіть затурбувалися, щоб комендант не пересолив.

— Він чогось дуже поганого не вчинив, у трамваї про-їхав, не заплативши... Може, це з ним уперше? Ви його краще знаєте... Але дивіться самі...

— Та я вже поставлю це питання так, що й іншим за-каже!

Жмайло кинув трубку, важко дихаючи.

Тепер весь гнів за марні турботи по обладнанню «кім-нати комуністичного життя» упав на Ярослава Мудрика. Комендант схопився з стільця, прочинив двері і сталевим голосом наказав:

— Мудрика до мене!.. З двадцять третьої!..

Поки чергова ходила на третій поверх, Жмайло розпикав себе, снуючи по кабінету, мов дикий звір по клітці. Але чергова, повернувшись, сказала, що Мудрик на роботі у першій зміні. Тоді Жмайло плюхнувся у своє широке м'яке крісло і почав обдумувати, яких найсуворіших заходів вжити йому до Ярослава Мудрика..

Час наближався до півночі.

Богдан Чубенко був у кімнаті сам. Він то поволі ходив з кутка в куток, задумливо потираючи рукою лоба, то сідав до столу, і тоді очі його зосереджувались на якомусь із багатьох креслень, розкиданих на столі. Креслення на шматках ватману були зроблені квапливою рукою, а деякі й зовсім перекреслені нервовими жирними рисками. Але Богдан пильно вглядався в них, водив олівцем, щось домальовував, щось витирив гумкою, потім брався за книжки, раз у раз роблячи лише йому зрозумілі позначки на полях.

Обличчя в Богдана було бліде, на ньому ще лежала скорбота, яку він пережив, назавжди прощаючись з батьком. Він дуже любив свого батька. Хоч старий Чубенко свого часу закінчив лише семирічку, але в гірничій справі, якій віддав усе життя, був великий знавець, нерідко з ним радились навіть досвідчені інженери. До того ж був він людиною прямої вдачі, чесною і принциповою. За це його всі поважали на руднику.

Іноді старий любив посидіти в компанії за чаркою. І тоді він, завжди трохи мовчазний, розбалакувався:

— Я, звісно, прадідів своїх і прапрадідів не знаю, кажуть, що рід чубенківський тягнеться ще від давньої козаччини. Але діда пригадую, бідаком був, по заробітках ходив. Батько на шахті працював, революцію робив. А я ось — теж гірник, та й синові своєму іншої долі не бажаю. Бо гірник — це що?.. Це — все! Від нього й всі інші професії на землі пішли. Без заліза — ні тобі залізниця, ні літака, ні трактора, ні навіть звичайного ножа, яким хліб ріжемо. А залізо — це руда, ми її ось цими руками добуваємо...

Пізніше, коли вже підріс і дечого навчився, Богдан підсміювався з батькової примітивної, але в основі своїй правильної філософії, однак по шляху батька пішов охоче, бо справді зрозумів ціну залізної руди і полюбив гірників — людей тяжкої і героїчної праці.

У дитинстві гірники здавались Богданові велетами-чарівниками. В широкій парусиновій одежі, у фібрових касках, з перфораторами і вогнесяйними карбідними лампочками в руках, вони викликали в нього таке ж захоплення, як казкові богатирі в шоломах і кольчугах, намальовані в книжках.

Але коли він підріс і побував у шахті, то переконався, що ці велети — звичайні люди, такі ж, як і його батько, що вони тяжко працюють, обливаючись сьома потоми, в рудяній куряві. І тоді на зміну дитячим захопленням прийшли роздуми: чи ж такою й буде їхня праця завжди? Ні, ні не повинна вона бути такою, бо надто дорогою ціною видобувається кожна тонна руди!..

Поки Богдан кінчав середню школу та гірничий інститут, на шахтах з'явилися нові механізми, всілякі удосконалення, які полегшили працю гірників, старі методи видобутку руди відходили в минуле...

Але, коли він був уже на останньому курсі інституту, захворів батько.

І тоді знову все Богданове ество повстало проти чорної несправедливості. «Як же так? — думав він. — Люди видобувають руду для того, щоб поліпшити собі життя, зробити його зручнішим, красивішим, щедрішим, а ця руда впливає на їхнє здоров'я».

Тому, вивчаючи курс гірничого інженера-експлуатаційника, Богдан все більше й більше заглиблювався і у вивчення інших галузей розробки залізних руд. Він поставив собі за мету дошукатися ще ефективніших засобів боротьби з рудяним пилом.

Звісно, зараз поки що і без респіраторів не обійтись, треба тільки, щоб вони були кращої конструкції, і водорозпилювачі відіграють немалу роль — гасять частину рудяного пилу, але потрібне щось набагато досконаліше.

І оте невидиме «щось» не давало йому спокою вдень, будило серед ночі.

Ні, далі Богдан Чубенко не буде й хвилини залишатись без діла. До робочого столу! До своїх креслень!..

Як добре, що в кімнаті нікого немає.

Шарудять під руками аркуші ватману, на яких лягають малюнки, зрозумілі поки що тільки йому, Богданові. Зрозумілі?..

Ні, вони і йому ще не дуже зрозумілі. Здавалося б, уже готовий малюнок він раптово перекреслює, відкидає убік і береться за другий. Або ж рве, жбурляє в кошик і довго сидить, не рухаючись...

Не помітив, коли й вечір настав.

За темними вікнами унизу замерехтіли зірочки електричних ліхтарів. Від найближчої шахти «Зоряної» долинав приглушений гул.

«Що, власне, треба? — думав Богдан Чубенко, стоячи проти вікна і дивлячись на мерехтливі зірочки.— Треба створити один вузол... Один-єдиний, типовий для всіх рудних вузол конвейсної доставки руди під землею від шахти до шахти... Копрів взагалі не повинно бути. Ні шахтних стовбурів, ні естакад, ні бункерів... Руда іде тільки під землею... Тут необхідно врахувати горизонти, структуру залягання рудних масивів... Складно?.. Так, дуже складно. А — треба!.. А якщо буде один типовий вузол з деякими відхиленнями для особливих умов, тоді такі вузли можна буде зв'язувати між собою... То вже простіше... Он скільки паперу зіпсував, і все поки що марно...»

Раптово двері відчинилися. Богдан від несподіванки здригнувся, рвучко повернув голову.

На порозі стояв Гордій Колоброд. Він був трохи нижчий за Богдана, але дужий і ставний. Плечі широкі і круглі, налиті м'язами, такі плечі можуть носити шестипудові лантухи, важкі дерев'яні колоди, залізничні рейки, а перфораторний молоток в шістнадцять кілограм для них важить не більше, ніж для Богдана олівець, який він тримає в руці. Лице у Гордія світле, у нього біляві брови і таке ж біляве кучеряве й густе волосся. Став і стоїть у рамці дверей, мов картина, ще й усміхається повними рожевими губами.

— Не спиш, Богдане?.. Ну й добре. Хоч словом можна перекинутись з розумним чоловіком,— сказав жартівливо.

Богдан теж зрадів Гордієві. Справді, досить на сьогодні креслень. Бо вже туман у голові. Наче загалом щось і вимальовується, але конкретно ще нічого не визріло. Тільки мозок палає, щось вигадує, щось ловить, щось планує, а до купи всього того ніяк не зв'яже.

«Перепочину трохи,— подумав Богдан.— Те, що вже на ватмані, все одно від мене не втече».

— По-перше, добрий вечір,— привітався він,— бо ми з тобою, по-моєму, сьогодні не бачились. Де ти був цілий день?

— Де був?..— Гордій повісив піджак у шафу, сів на своє ліжко й тихо та щасливо засміявся.— У степу на тракторі працював.

Богдан Чубенко припалив цигарку і, все ще милуючись з дужої вроди Гордія, сказав:

— Тебе вистачить...

Гордій запитливо підняв біляві брови: на що, мовляв, вистачить?

— Ну, вистачить, кажу,— повторив Богдан.— І на шахту, і на трактора в степу. Он який геркулес!

Обличчя в Гордія пересмикнулося. Але щасливий вираз не сходив з нього.

— Для степу на все життя вистачить, а для шахти — поки свій строк відроблю.

— Невже справді покинеш рудник?

— І на хвилинку не подумаю залишатись... Та ти знаєш, що я сьогодні справжнім весняним вітром дихав? Цілісінький день!.. Тільки зрозумій — цілий день у степу! Весною!.. Ні, ти мені скажи: ти був коли-небудь у степу?

— З інституту нас на роботу возили..

Гордій саркастично посміхнувся:

— Возили!.. Ану, назви мені хоч одну степову квітку.

— Одну назову,— зніяковів Богдан.— Але її всі знають: волошка.

Відповідь Богданова справді прозвучала по-дитячому безпорадно. Хто ж не знає оту синьооку степову красуню волошку? Якщо ти її й не бачив, то наслухався, начитався, про неї навіть у піснях співається... І тому Гордій щиро розсміявся, знищуючи Богдана тим сміхом.

— А торицю знаєш? Такі маленькі білі квіточки... А ястребинка яка? Не уявляєш?.. По цих квітах люди в степу час визначають, і вони краще показують, ніж отой твій позолочений ручний годинник.

Богдан пильніше приглянувся до Гордія: чи не випив?.. Ні, лице пашить здоровим рум'янцем, розмовляє, не затинаючись.

— Як це — час визначають? Що ж ті квіти показують?

— Як?..— Гордій звівся з ліжка і, незважаючи на те, що в гуртожитку всі спали, заговорив голосно:— А ось так... Ястребинка розпускається о шостій ранку і закривається о п'ятій вечора... Або ториця: якщо розпустилася, так і знай — одинадцята година ранку, а закрилася — третя, сідай обідати. Та навіть звичайна кульбаба і та тобі щось скаже. Розумна рослина... А ти мене питаєш, чи я справді піду з шахти...

В його словах були і докір, і біль, і навіть якесь розчарування самим Богданом, якого Гордій все-таки поважав, хоч вони й зовсім різні люди. Він помовчав трохи, думаючи щось своє, а потім заговорив знову:

— Не можу я, Богдане, не можу... Ні, ти мені скажи, хіба так повинна жити людина? Щоб тільки руда й руда?.. Людина — це дитя природи. А її відірвали від природи — од степів, лісів, річок, від сонця відірвали й сказали: «Ось руда — довбай! Роби вигляд, що ти — щасливий!..»

Очі в Гордія палали, щоки розчервонілися, де й подівся його щасливий настрій, тепер він був втіленням щирого і справедливого обурення.

— Наївний ти, як дитина, — сумовито сказав Богдан. — Ти просто мало вчився, мало знаєш, тому й дивишся на життя, як на якусь прогулянку серед первісної природи...

Гордій підступив до Богдана, могутній, гарячий і лютий:

— Авжеж, коли б я більше вчився, то тоді знав би, міг би собі пояснити, чому я повинен все життя колупатись в цій руді!.. Ти — вчений, ти знаєш! Радій. Захоплюйся. Описуй в романах. Малюй на картинах. Романтика! Екзотика!.. А я не хочу!..

Богдана нелегко було вивести з рівноваги, але Гордієві слова зачепили його за живе. Він весь настовбурчився, зблід і, нервово ворущачи в повітрі пальцями, сказав:

— Я теж проти того, щоб жити тільки серед руди. Але я не збираюсь тікати з рудника, як ти. Навпаки, я боротимусь, працюватиму, зроблю все можливе, щоб і на рудниках були сади, квіти! Я кидаю виклик і йду на двобій заради кращого завтрашнього... Уяви собі, Гордію, в майбутньому місті не буде й пилінки руди!..

— Це що, з галузі фантастики? Ну, давай, давай!..

— Ні, це не фантастика, як тобі здається, — запально вів далі Богдан. — Це — завтрашня реальність. Руда потече під землею, як могутня річка, і вийде на поверхню десь в одному місці, далеко від житлових масивів. А зверху на землі розкинеться чисте й красиве місто, все в зелені, в садах і парках!..

— І ти віриш в те, що говориш? — Гордій дивився на Богдана таким поглядом, ніби побачив у ньому щось таке, чого досі не помічав.

— Вірю. Бо сам цього добиватимусь. А я не один. Над цим думають ще люди — інженери, медики, вчені інших галузей, які говорять: оце для нас проблема номер один і давайте її вирішувати.

У Гордія минув перший спалах гарячкості, і тепер в його синіх очах тільки стрибали глузливі бісики.

— Ти кажеш, що я — наївний неук, а сам ти ще наївніший, хоч і з вищою інженерною освітою... Хто зацікавить-

ся твоєю фантастичною ідеєю? Кому вона потрібна?.. Хіба ти не бачиш, до чого йдеться?

— А до чого? — не зрозумів Богдан.

— До того, що незабаром усі житимуть у кам'яному мішку.

— Тобто?

— Місто для мене — це кам'яний мішок, в якому людина задихається від спеки, задухи, газів і всіляких випарів. Зверху камінь, знизу камінь і зо всіх боків камінь. Людина не має де стати босою ногою на звичайнісіньку землю, вона забула, що таке роса на траві, та й саму траву бачить тільки в ящику на балконі!..

— Та як тебе послухати, то ти взагалі щось загинаєш, — зауважив Богдан. — А як же ти хотів? Міста знищити, чи що? Так можна домовитись до чорті й чого!.. А потім, знаєш, це — не нове. Були вже схожі на тебе філософи, які кликали повернутися до первісного життя. А воно, оте саме життя, нам інше диктує.

— Воно нам диктує? — гнівно вигукнув Гордій. — А чому не ми йому повинні диктувати?.. Кажеш, були вже подібні до мене філософи? Тим краще. Виходить, що не такі вже мої думки й пустопорожні!.. Ні, я не закликаю повертатися до первісних печер, навпаки, я теж, як і ти, дивлюся вперед, але я хочу бачити там в повному розумінні вільну людину!..

— То що ж ти все-таки хочеш? Я ніяк не доберу.

— Не до печер я кличу, а від печер. Я за те, щоб міста будували серед природи — місця на землі вистачить, і вгору нам пнутися не треба. Я за те, щоб у наших житлах був простір, щоб було багато повітря, сонця... Якщо вже стіна з вікном висотою в два з половиною метри, то хай буде в три. Все ж для людини! Вона створює багатства... Ясно тобі, чи ще не ясно?..

Він розпалився, і хоч сидів уже на ліжкові в самих лише трусах, вилискуючи під електричною лампочкою мускулястим тілом, схопився та підбіг до Богдана.

— Ти якийсь скажений сьогодні, — незлобиво сказав Богдан, укриваючи ковдрою свої довгі ноги.

— Надыхався степовим повітрям, от і сили набралось, — пояснив Гордій. — Але я — не про це. Якщо вже почалась наша розмова. Зачепились, то слухай далі... Сьогодні ми з захопленням дивимось на будівлі, поставлені сотні років тому, чіпляємо на них чавунні плитки з написом, що це — пам'ятки архітектури, які охороняються державним

законом, а що самі залишимо нащадкам? Коробки з кімнатками-стілльниками та іграшковими балкончиками, розцяцькованими у різний колір?.. Майбутні люди дивуватимуться: невже оці коробки ми вважали красивими? А виходить так, якщо з них виростають цілі квартали й цілі селища. Та всі такі однакові, що жінка, йдучи на базар, барвисту стрічку на двері вішає, щоб по ній знайти свою квартиру. Здорово, правда?.. Чого ж ти мовчиш?..

— Думаю...

— Про що думаєш?

— Чому ти досі не президент Академії архітектури?

— Ну, жартувати я теж умію. А що ти мені відповіси на все те, що я тобі оце сказав?

— Відповім одне: що ти не тільки безплідний мрійник, а ще й боягуз.

— Я боягуз?! — здивувався Гордій, і його брови полізли на лоб.

— Так, ти боягуз,— твердо повторив Богдан.— Смілива людина добивається того, чого вона хоче. А ти, будучи переконаний, що треба за щось боротись, щось змінювати, хочеш все це полишити іншим і втекти на село, щоб там насолоджуватись шелестом гаїв та пахощами степу!.. Слухай, Гордію,— раптом повернувся на бік Богдан і підвів голову з подушки.— А як же Мальва, якщо ти поїдеш?

— Що — Мальва?..

— Ну... вона теж з тобою на село поїде?

Гордій промовчав. І вже трохи згодом непевно кинув:

— Не знаю...

Несподіване запитання Богдана гостро збентежило Гордія. Справді, а як же Мальва, його люба, кохана дівчина, без якої вже й життя своє важко уявити?..

Думки застрибали, замигтіли спогади, як кадри кінострічки. Так з ним часто буває, коли він ляже й заплющить очі. Тіло вже відпочиває, а мозок ще працює напружено, перебираючи пережите...

...Спортивний зал на руднику. Гордій опрацьовує серію боксерських ударів, то відступає, то наступає на «грушу», на свого уявного потивника. Останнім часом він здобув кілька перемог над боксерами середньої ваги і тепер готувався до районних змагань.

Під час перепочинку Гордій помічає спортсменку на перекладині і дивується: вперше вона тут у спортзалі, чи що? Чому досі не бачив її?.. І вже не може відірвати очей.

Дівчина робить дуже складні вправи і раз мало не зірвалася, але тренер вчасно «підстрахував», і вона знову повторює вправу. Тіло у неї тонке й гнучке. М'язи не рельєфні, а продовжні, ніби туго скручені перевесла. Хто вона?..

Та Гордій раптом помічає, що й дівчина ні-ні, та й кине на нього очима. Зненацька зустрівся з нею поглядом, і серце його забилося частіше, а обличчя зашарілося. Ні, сьогодні він уже не зможе зосередитись на ударах по уявному противникові. Вся його увага звернена до дівчини!..

Із спортзалу вийшли разом. Він і одягнений мав вигляд спортсмена — струнка постава, круті плечі, легка хода, а вона в платті поруч з ним була просто тендітною дівчиною. Ніби й не вона тільки що робила на перекладині дуже складні вправи.

— І не подумав би, глядячи на вас, що ви така вправна спортсменка, — сказав їй Гордій.

Дівчина засміялася:

— Зате по вас легко вгадати, що ви — боксер.

Вони ходили по вулицях без будь-якої мети, розмовляючи про все, що спаде на думку, просто обом їм було гарно. А коли вона сказала, що її звать Мальва, то Гордій немало здивувався:

— Мальва? Це ж — квітка! Де ви взяли таке ім'я?

— Справді, квітка. Такого ім'я в жодних святцях не знайдете, — пожартувала вона.

— То звідки ж воно у вас?

— Моя мама викладає ботаніку в школі, дуже кохається в квітах, от і назвали мене Мальвою. Але я на неї за це не ображаюсь, мені здається, що треба, щоб було більше імен і — щоб різні, різні!.. Ваше ім'я мені теж подобається, мужнє, як і личить чоловікові, — несподівано додала вона, і Гордій аж почервонів від цієї похвали.

— А у вас тільки мама, чи й батько є? — запитав він, йому хотілося більше знати про Мальву.

— Є й батько. Ви його, мабуть, знаєте, він працює інженером у конструкторському бюро. Зарічанський.

— Знаю. Але мені не доводилось мати з ним справу. Я рядовий бурильник.

— А це вже вгано, що рядовий, — вколола його Мальва. — Треба бути відмінним, зразковим бурильником, тим паче вам, спортсменові.

— Та я ж такий і є, — засміявся Гордій. — Мій портрет навіть на Дошці пошани висить.

— Справді? — глянула вона на нього знизу, по-дитя-

чому задерши голову, і в голосі її забриніла радість. — Авжеж, справді, — підтвердив Гордій. Він хотів ще сказати, що хоч і добре працює, але мріє повернутися на село, та зараз нізащо їй цього не сказав би, бо, може, на цьому був би й кінець їхньому знайомству.

Розійшлися пізно.

Потім з кожного тренування неодмінно поверталися разом, і найдовшою дорогою. Вони вже добре знали одне одного. Мальва навіть довідалася про Гордіїв настрої щодо шахти, але намагалася не заходити далеко в цій розмові, зводила її на жарт.

Про те, що Гордій і Мальва кохають одне одного, знав і Богдан. Трохи простодушний Гордій ставав справжнім поетом, коли розповідав своєму другові про дівчину. І ось тепер Богдан на правах друга і на правах людини, якій відома солодка Гордієва таємниця, запитав: «А як же Мальва?..»

Справді, а як же?..

Довго Гордій не відповідав на Богданове запитання, нарешті тихо, ніби сам до себе, сказав оте «Не знаю».

— А треба знати, — так само тихо промовив Богдан.

Більше тієї ночі вони не перекинулися жодним словом.

Богдан затих, спокійне рівне дихання його свідчило, що він заснув першим глибоким сном.

А Гордій не міг спати. Враження від праці в полі, Богданове запитання, думки про Мальву геть сон зовсім прогнали. Невдовзі він почув у коридорі квапливі кроки, не гучні, приглушені, видно людина йшла навшпиньках, щоб не здіймати зайвого шуму. Двері до кімнати відчинилися тихо і обережно. Зайшов Ярослав Мудрик.

Не вмикаючи світла, швидко роздягся в півтемряві біля свого ліжка, повернувшись спиною до Гордія. Небало кинув одяг на стілець і плюхнувся у ліжку, накрився з головою ковдрою. В розчинене вікно вливалось холоднувате нічне повітря і долинали гомін шахти. Більше ніяких звуків не чути було в кімнаті.

І раптом з-під Ярославової ковдри почулося щось схоже на схлипування чи притамоване ридання.

Гордій рвучко звівся на лікоть, стривожено кинув у темряву кімнати:

— Ярославе... ти що?..

Богдан тех підвів голову й дослухався, ждав якихось слів від Мудрика. Але під ковдрою вже стало тихо.

Богдан Чубенко підходив до будинку Семена Павловича Зарічанського з хвилюванням і навіть острахом. Він знав, що то за хвилювання, і міг би його пояснити.

Але хитрував сам з собою. Коли його охоплював підступний щемливий холодок, він силою волі змушував себе думати про щось інше. Намагався зосередитися на своєму проекті, на тих кресленнях, які, помираючи, передав йому батько. Але щемливий холодок у грудях ворухився. І вже Богдан змушений був не хитрувати, а боротись з самим собою. Він навіть сердився на себе.

«І навіщо мені про неї думати? Адже я навіть права на це не маю. Мальва для мене стороння дівчина. Тільки дочка інженера Зарічанського. Тільки креслярка, яких багато сидить у конструкторському бюро... Правда, у Мальви й Гордія стосунки якісь дивні, нерівні. То — божевільне захоплення, щоденні зустрічі, і тоді Гордій ходить сяючий, мугиче пісні, жартує і навіть не порушує отого болючого питання про своє повернення на село, то раптом настає тривалий період, коли вони зовсім не зустрічаються, і тоді Гордій мовчазний, зосереджений, грубий, знову починає клясти шахту та знаходить нові й нові аргументи, чому він неодмінно має повернутися на село. Та, зрештою, яке мені діло, і на цьому треба поставити крапку. Раз і назавжди!..»

І все ж, несміливо натискуючи кнопку дзвінка, Богдан подумав: «Краще б її не було вдома!..»

Але двері відчинила саме Мальва.

— О! — вигукнула вона зраділо. — Приємний гість!

Богдан мимоволі обійняв поглядом дівчину. Продовгувате ніжне обличчя з великими карими, дуже виразними очима, скромна зачіска, волосся лягає короткими кучериками на плечі. Простий, зі смаком пошитий одяг підкреслює гарні лінії тіла.

— Тату! Богдан до нас прийшов! — гукнула Мальва в кімнату ліворуч, повернувши голову до прочинених дверей. Тепер Богдан глянув на її профіль: трохи похилий не дуже високий лоб, довгастий ніс з ледь помітною горбинкою, красиво окреслені губи і невелике підборіддя, що трохи видається вперед. Профіль у неї вольовий, і, коли дивишся на нього, здається, що дівчина дуже сувора, а як глянеш прямо, то це — миле обличчя, в якому є щось дитяче.

Семен Павлович Зарічанський вийшов Богданові на-

зустріч. Високий, трохи згорблений у плечах, обличчям він схожий на дочку. З іншої кімнати вийшла Мальвина мати Софія Володимирівна, низенька, сива, з уважними й розумними очима.

— Вчасно, вчасно, Богдане Івановичу, — надтріснутим баском проказав Зарічанський, тиснучи гостеві довгими, жовтими від цигарок пальцями. — Зараз будемо обідати.

Скільки Богданові доводилось спостерігати, на роботі Семен Павлович — більше мовчазний, стриманий, зосереджений. А вдома він трохи метушливий і на губах добра посмішка. З усього було видно, що він радий приходові Богдана.

Квартира у Зарічанських велика, на три кімнати, і гарно умебльована в сучасному стилі. Звертало на себе увагу лише велике трюмо в старовинній коричневій оправі з тонкою різьбою. «Мабуть, родинне, — подумав Богдан, — подароване його або її батьками».

Богдан згадав Гордія і мимоволі глянув на Мальву, яка разом з матір'ю розставляла на столі тарілки. «Щасливий», — подумав він про товариша, але зараз же знову зусиллям волі змусив себе не думати про це.

Зарічанський переодягся в своїй кімнаті — скинув темно-синю піжаму з кремового кольору обшлагами і вийшов у сірих штанях і білій сорочці з розстебнутим коміром. Білизна сорочки дужче підкреслювала його старість, виднішими стали глибокі зморшки на щоках та біля очей.

— Ну, ось так... — сказав він, ніби щось підсумувавши. — Сідайте до столу, та, зважаючи на те, що сьогодні неділя, побавимося коньячком. Сподіваюсь, що жінки нам дозволять.

Він витяг із шафи низенького пузатого графинчика, позмовницькому підморгнув Богданові й усміхнувся. Коли б не було вдома Мальви або ж на неї можна було не дивитися, Богдан почував би себе зовсім вільно. Зарічанський виявився людиною простою і щирою, повадився з ним по-дружньому, незважаючи на те, що був старший за Богдана, може, років на тридцять.

— А я до вас за порадою, Семене Павловичу, — сказав Богдан, коли випили по чарці.

— Авжеж, — з незлостивим докором сказав Зарічанський. — Так просто в наш дім нема часу зайти, а тільки, коли діло заставить.

Богдан хотів сказати на своє виправдання, що дуже багато роботи, та і в нього, Семена Павловича, відбирати часу не сміє, але Зарічанський зробив заспокійливий жест рукою, мовляв, знаю, знаю, це я — так, між іншим, а вголос сказав все ще в жартівливому тоні:

— Розповідала мені Мальва, що ви вирішили весь залізорудний басейн на свій лад перебудувати. Чи не з цим до мене завітали?

— Саме з цим, — признався Богдан і трохи почервонів від хвилювання. Днями й ночами просиджуючи над своїм проектом, він таки справді вірив, що зробить революцію не тільки в своєму басейні, а взагалі у системі видобутку руди. Правда, масштабність задуму часом лякала його, часом приходила й зневіра («А чи не фантазуєш ти, Богдане, чи не донкіхотствуєш?..» — не раз запитував себе), але тоді знову на пам'ять спливав батько, і він відкидав сумніви та ще гарячіше, наполегливіше брався до роботи. Тепер йому потрібний був досвідчений порадник, і Богдан вирішив звернутися до Зарічанського.

Його трохи збентежило те, що Мальва знає про його роботу. Звідки? Адже особисто їй він нічого не говорив. І чому вона мала розмову з своїм батьком про нього? Сама почала, чи батько ним поцікавився?.. Але він не став дощипуватися, згодом все само собою з'ясується. Та, зрештою, не це головне. Його передусім цікавить, що скаже Зарічанський. Чи не посміється з нього цей старий досвідчений інженер-конструктор? Чи не опиниться Богдан перед ним, Мальвою та її матір'ю оце зараз в становищі дивака, безплідного фантазера, якому можна буде тільки поспівчувати?..

— То давайте, показуйте, що там у вас, — просто сказав Зарічанський.

— Зараз? — трохи розгубився Богдан.

— А чого ж?

Чубенко розкрив папку, почав гортати аркуші ватману з кресленнями. Серед паперів потрапив до рук і конверт, який йому дав батько. Богдан взяв його з собою, щоб показати Зарічанському розмиті водою незрозумілі креслення, але то опісля, як поговорить про своє. І він поклав конверта окремо на стіл, все ще збираючись з думками, не наважуючись почати.

Зарічанський, Мальва і Софія Володимирівна мовчки стежили за його схвильованими квапливими руками,

Коли б Мальва та її мати зараз глянули на Зарічанського, то побачили б, як зненацька на його обличчі промайнула якась тінь, як воно здригнулося всіма своїми м'язами і зблідло.

Не давши Богданові почати, він тихим голосом, що переривався від хвилювання, запитав:

— Богдане Івановичу, що то у вас за конверт?

Всі здивовано поглянули на Зарічанського.

Софія Володимирівна швидко встала з стільця, підійшла до чоловіка і лагідно поклала руку йому на плече:

— Що з тобою, Сеню?.. Ти зблід. Тобі погано?

Мальва теж сполошилася:

— Це — коньяк... Не треба було стільки. З тебе і десяти грамів досить.

— Покажіть мені той конверт,— попросив Зарічанський, не звернувши ніякісної уваги на слова дружини та дочки.

Нічого не розуміючи, Богдан механічно взяв конверт і простяг Зарічанському. Той розкрив його тремтливими пальцями, висунув до половини папірці з кресленнями, знову засунув їх, ніби боячись глянути, що на них накреслено, і звів очі на Богдана:

— Як цей конверт потрапив до вас?

— Та що з тобою, Сеню? — ще дужче стривожилася дружина.

— Мені тато дав перед смертю,— сказав Богдан.— А сам він підняв його біля рудоуправління... Казав, що це було давно, ще в сорок першому році...

— Так, так...— закивав головою Зарічанський.— Це було давно... Вже можна було б і забути. А він мені все не забувався...

До краю вражений, Богдан не зводив очей з обличчя старого інженера.

— Так кажете, біля рудоуправління?.. Можливо, можливо... А я все думав, куди він міг подітися?..

— Я нічого не розумію, Семене Павловичу! — вигукнув Богдан.— Яке це має до вас відношення?.. Чому ви так розхвилювалися?

— Це мій конверт,— тихо, ніби враз знесилівши, відповів Зарічанський.— Дайте, я загляну, пересвідчуся..

Він витяг з конверта креслення, і очі його радісно заблищали:

— Так і є! Мої креслення!.. Ви що-небудь зрозуміли з них?

— Чесно кажучи, ні. Тому й приніс. Вирішив, може, разом розберемось.

Зарічанський усміхнувся:

— Еге ж, це — як ребус... Та ще й лінії постиралися, вицвіли, а деякі й зовсім зникли... Це, Богдане Івановичу, я б сказав, дуже спрощена схема нашого гірничорудного кряжу з уявними місцями майбутніх шахт... Бачите, як я здалеку починаю відповідати на ваше запитання? Зараз все розкажу, поясню... Та ось нехай і Мальва послухає. Тобі, Мальво, теж треба знати...

І знову звернувся до Богдана:

— Ви ж, мабуть, чули, що перед війною зненацька звідкись узялась теорія «згасання басейну»?

— Звісно, чув. Нам про це в інституті розказували.

— Ну, а я вам ще більше розкажу. Як живий свідок, що не був осторонь того всього... Звідки взялася та теорія, догадатися не важко. Її витягли на світ білий ті, кому хотілося залишити нас без руди. Одне слово, знайшлися вчені, які почали кричати в пресі, з трибун аудиторій, що басейн виснажився, що руди в ньому вже майже немає. А якщо так, то не варто, мовляв, будувати великі шахти, давайте поставимо невеличкі шахточки, на які піде найменше коштів, і з допомогою їх виберемо рештки руди та на цьому й поставимо крапку!.. Знаєте, ця «теорія» могла й підкупити, якщо погодитись, що руди в басейні вже немає. Справді, не по-господарському було б надаремно будувати великі шахти з найновішою технікою, якщо це гроші — викинуті на вітер. Але я кажу: коли погодитись, що руда вже кінчається... Та в тому й суть, що руда була! Була так само, як і зараз є, як ще буде й буде... Я — один з тих, хто категорично й рішуче виступав проти брехливої ворожої теорії «згасання басейну». Ось Соня пригадує, що тоді коїлось, яка боротьба точилася навколо цього.

— Ще б не пригадувати,— ствердно кивнула головою Софія Володимирівна.— Ти тоді зовсім спокій втратив, ні на що звівся.

— Так от... Написав я велику статтю до міської газети. У журналі «Руда» мене підтримав професор Штарков, ви його знаєте, він ще й тепер в інституті працює... Але ж і наші противники не спали. Вони теж писали, доводили, і треба сказати, що оте їхнє писання іноді звучало навіть переконливо, особливо для людей не дуже підготовлених. Потім дійшло до того, що мені почали надсилати анонім-

ки: відмовся, мовляв, від своїх тверджень, бо погано закінчиш! Приїздили якісь комісії, працювали й зникали, так нічого конкретного нам і не сказавши. Звісно, можна було б заховати голову в кущі, замовкнути й чекати, чия візьме. Але я не міг цього зробити. Поховати басейн — це означало залишити нас без мільйонів тонн руди, посадити на голодний пайок домни, підірвати нашу індустріальну міць... Я не злякався анонімок та погроз, виступав і далі та доводив, що руди у нашому басейні вистачить ще на десятки й десятки років, що практично запаси її невичерпні, що потужний рудний масив тягнеться на багато кілометрів... І ось одного разу — телефонний дзвінок: викликають мене в трест. Ну, не скажу, щоб я йшов туди з спокійним серцем, наперед догадався, про що буде мова. Але й радів: де-де, а в тресті все розкажу! Озброївся я всім необхідним і пішов. Виявилось, що мною зацікавився сам начальник тресту. Справді, розмова з ним тривала довго. А під кінець він і каже: «А давайте, Семене Павловичу, надрукуємо велику статтю за двома підписами, за вашим і за моїм, та нанесемо остаточний удар по отих горе-«теоретиках». Ну, ви уявляєте, яка це була для мене радість! Я почав добирати та систематизувати матеріал, занотовував окремі думки, замальовував попередні схеми...

— Так це ж дуже цінні схеми! — вигукнув Богдан.

— На той час — особливо, — погодився Зарічанський. — Тепер уже ми за такими схемами руду видобуємо. Вони більше дорогі мені як спогад. Та ще тому, що пережив я через цього конверта багато... Уявляєте? Почалася війна. Евакуація. Ми опинилися в тилкових рудниках, бо без руди не навоюєш, а ось цей конверт із кресленнями під час евакуації десь і загубився. Я тільки опісля, вже в дорозі, згадав про нього. Скільки я передумав, перемучився! А що як попаде в руки окупантів? А що як вороги використають мою працю? Адже спеціалістам неважко догадатися, про що йдеться!.. А виявляється... виявляється, що конверт не був у їхніх руках. Його підняла наша людина, ваш батько, Богдане Івановичу. Який же я радий, який радий, коли б ви тільки знали!.. Спасибі вам, Богдане Івановичу!.. — Зарічанський навіть нахилився до Чубенка та гаряче потиснув йому руку.

— То за що ж мені, Семене Павловичу? — знітився й розгубився Богдан. — То батько догадався піти до рудоуправління, коли побачив, що його зруйновано бомбою.

— Гарна була людина, я його знав... І відмінний бурильник,— задумано сказав Зарічанський.— А ось бачите, як трапилось, звалила хвороба...

На якусь хвилинку в кімнаті запала мовчанка. Далі Зарічанський ніби прокинувся:

— А тепер ходімо до кабінету, поговоримо про ваші пошуки.

— А може, не треба сьогодні, Семене Павловичу?— Богдан бачив, що старий інженер дуже стомився.

— Чому ж? Саме до діла буде. Я ще не знаю, що ви вже зробили, але сама ваша ідея мене дуже зацікавила.

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

У червоний куток гуртожитку набилося чимало людей. За столом, накритим червоною скатертиною, перешіптувалися члени культурно-побутової ради, серед яких був і Богдан Чубенко.

Ярослав Мудрик сидів окремо, як підсудний у суді, так що його обличчя бачили і члени ради, і всі присутні. Воно було бліде, схудле, і взагалі вигляд у Ярослава жалюгідний. Голову він втяг у плечі і згорбився. Коли час від часу кидав короткий погляд на присутніх, то було видно, які в нього сумні очі. Навіть не вірилось, що це сидить отой самий Мудрик, якому й море по коліна. На ньому була темна сорочка, яка, мов траурний одяг, підкреслювала печальність його становища — становища людини, яку сьогодні зібралися судити її друзі.

Ярослав добре знав, що культурно-побутова рада, хоч і носить таку мирну, незагрозливу назву, фактично має чималі права: може карати і милувати, може обмежитися громадським осудом (який все ж таки стає відомим і за стінами гуртожитку) і передати справу адміністрації шахти чи рудника. А ще вона може виселити з гуртожитку, і навіть віддати до суду, якщо провина не вкладається в рамки звичайних дисциплінарних та адміністративних стягнень.

Знаючи все це, Ярослав почував себе дуже кепсько.

До того ж він сьогодні одержав листа від матері. Вона дякувала за матерію, хвалила черевички, які дуже сподобалися сестричці Олесі, й писала: «Я рада за тебе, синочку мій любий, Ярославе, що тобі там гарно живеться, що ти маєш і дах над головою, і добрі заробітки. Шануйся, щоб

люди й начальство цінували тебе, бо серед людей жити — треба й самому гарною людиною бути...» Як всяка мати, вона думає, що її син найкращий. А того й не знає, що він зараз сидить на лаві підсудних і з завмиранням серця чекає, чим все це скінчиться...

Досі Ярослав ніколи не цікавився складом ради, та й навіщо вона була йому потрібна? Тепер же він крадькома кидав погляди то на того, то на іншого за червоним столом. Всі вони — люди статечні, передовики виробництва, їх він ніколи не бачив у тих місцях, де бував із своїми друзями-одночарчанами.

«Ці можуть припекти, — сумно подумав Ярослав. — Їм що? Зробили своє та й забули, а як потім мені жити?..»

Та вони ж фактично й не знають Ярослава до пуття. Для них він тільки п'яниця і бешкетник, якого треба покарати, щоб іншим не кортіло. А звідки їм знати, чому він випив і як усе сталося? Звідки їм знати, що у нього є сестричка Олеся й мати, яка вірить своєму синові і думає про нього, як про гарного хлопця?.. Згадалась Ярославові і продавщиця Наташа. Вона, мабуть, теж подумала, що він — хороша людина, поставилась до нього привітно...

Від роздумів Ярослава розбудив важкий бас Жмайла. Комендант з'явився несподівано (про цього найголовнішого обвинувача Ярослав чомусь і забув!), могутній у плечах, товстий, гарячий тілом — від нього пашисть, як від нагрітого паровоза — і з величезним жовтим портфелем, який з успіхом міг би правити за чемодан у далеку дорогу. «Цікаво, що він носить у тому портфелі, що ніколи з ним не розлучається?» — подумав Ярослав зовсім не до діла, але зараз же забув про це, бо Жмайло загримів своїм громоподібним басом, звертаючись до ради:

— Оце добре, що дочекались мене... Все, знаєте, діла, діла — з ніг валишся.

І хоч члени ради добре бачили, що Жмайлові дуже далеко до того, щоб з ніг звалитися, та з чемності закивали головами.

І перше слово було надане Жмайлові. В цілковитій тиші він клацнув величезними мідними замками на портфелі і витяг якісь папери.

«Мабуть, рапорт дружинників, — тоскно подумав Ярослав, з ненавистю поглядаючи на ті папери. — Там уже, мабуть, так розписали, що й живого місця на мені не залишили!..»

Але виявилось, що то не рапорт дружинників, а виступ

коменданта Жмайла. Може, боячись, що не зможе виголосити промову експромтом, а може, для солідності, він написав її заздалегідь.

Перш ніж поставити питання про Ярослава на засіданні ради, Жмайло вирішив поговорити з невдячним жильцем особисто. Він викликав його до себе в кабінет, і одразу ж його різонуло по серцю те, що він не побачив покори і страху в Ярославових очах. Хлопець мовчки сів на стілець і чекав, що йому скажуть. Це розізлило Жмайла, і він приголомшив Ярослава підступним запитанням:

— Так що, будемо й далі в гуртожитку жити чи будемо брати обхідний лист з цього питання?

— Що ви, Макаре Трохимовичу? — насторожився й збентежився Ярослав. — Який лист?..

Жмайло лишився задоволений ефектом свого запитання, але спалах обурення до непоштового жильця ще не минув, і він вів далі:

— З такими, як ти, тільки так і розмовляють: за хвіст та на сонце! З тобою, як з дитиною, панькаються, тобі — всі умови, живи та радій, з цього питання, а ти он які коники!

Комендант говорив довго, а Ярослав сидів на стільці, затиснувши руки колінами, і слухав. Зненацька в самому розпалі комендантського красномовства під Ярославом скрипнув стілець.

Спершу ні комендант, ні сам Ярослав не звернули на той звичайнісінький собі звук ніякої уваги, і Жмайло продовжував говорити. Але ось в одному з найпатетичніших місць його промови знову пролунало тоненьке і в'їдливе: скрип...

Жмайло насторожився, підозріло глянув на Ярослава, але в очах і в усьому обличчі хлопця була непідробна увага до слів коменданта. І Жмайло став допикати Ярослава далі. Він, як тільки міг, доводив, що треба бути дисциплінованим, цінувати піклування, яке він, комендант гуртожитку, виявляє до кімнати номер двадцять три, нарешті треба виправдати довір'я, яке він, комендант, виявив особисто йому, Ярославу Мудрику, поселивши його в «кімнати комуністичного життя». Жмайлові вже здавалось, що його слова дійшли до хлопця, не треба буде скликати засідання ради, вистачить цієї розмови. Та саме в кульмінаційний момент, коли промова досягала найвищого пафосу, знову обіззався стілець: скрип...

І тоді вже, пильніше придивившись до обличчя Ярослава, комендант побачив на ньому глузливу посмішку. Власне, посмішки й не було, губи в хлопця навіть не здригнулися, але в очах промайнуло щось веселе й лукаве. Цього було досить. Жмайло схопився з крісла і, багровіючи, вигукнув:

— А-а, ти он як?.. Ну, тоді ми з тобою поговоримо по-іншому!.. А зараз — геть з кабінету!..

Після цього він і скликав засідання ради та з особливою ретельністю написав свій виступ. Важко сказати, навмисне Ярослав скрипів стільцем чи стілець незалежно від нього довів коменданта до градуса кипіння, але факт лишається фактом: той клятий скрип зіграв вирішальну роль у подальшій долі Ярослава.

Жмайло хоч і збивався на окремих словах, але виголошував свою обвинувальну промову так палко, що його великий, голий, як макогін, череп заблищав од поту.

— ...Я запитую,— гримів його бас,— як себе товариш Мудрик поводить, починаючи від випивки та дівчат і кінчаючи далі? Так, як не повинно бути в нашому, можна сказати, зразковому гуртожитку номер один і живучи в такій кімнаті, як номер двадцять три, що носить почесне звання «кімнати комуністичного життя»!.. А раз так, то значить треба гвинтити, контргайти з цього питання, щоб й інші знали, що це питання носить серйозний, громадський характер... Якщо ми цей бік забезпечимо, то ми це діло швидко виправимо. Правильно ставиться питання в цій частині? Я думаю, що правильно, товариші, бо я, комендант, не тільки господарські справи вирішуюю, а й виховувати треба, і цього питання упускати не можна. Тому я акцентую вашу увагу, товариші члени ради і всі присутні, на організаційному боці цього питання, яке треба активізувати!.. Треба з цим ділом кінчати, бо тут чого не вистачає? Не вистачає, товариші, вимогливості, і я думаю, що треба вихопити перше? Дисципліну! І таким чином вирішити це питання. Я вважаю, що зараз ми повинні правильно поставити питання: чи може далі товариш Мудрик жити в «кімнаті комуністичного життя»? Ні, не може, це кожному з нас ясно, як день. Але я ставлю питання ширше і глибше: чи може товариш Мудрик і далі позорити наш гуртожиток номер один, щоб мені, комендантові, дзвонили з народної дружини і піднімали це питання на принципову височінь? Ні, не вдасться вам, товаришу Муд-

рик, ставити нам палки в історичні колеса нашого не-
впинного руху вперед!..

Аркуші шаруділи в товстих, як сосиски, пальцях Жмай-
ла, хустка, якою він витирив голий череп, зовсім змокріла,
від усієї його масивної постаті віяло жаром і обуренням.
Він не помічав того, що члени ради і всі присутні почали
перешіптуватись та посміхатись. Він кінчав промову на
високих регістрах, заглушаючи навіть гуркіт вантажних
машин, що долітав з вулиці.

— ...Ми ще тут послухаємо, що скаже товариш Муд-
рик з питання порушення правил громадського співжиття
на етапі загального піднесення культури і взагалі, але він
буде викручуватись, як людина лицемірна і не виправна,
що показала з цього питання розмова у мене в кабінеті.
Тому якщо закруглятись, то я ставлю питання принципо-
во: не місце таким серед чесних трудівників залізородно-
го фронту, не місце горілчанам ділам серед трудового
ентузіазму! Така моя думка, і я стою на ній твердо, як
підказує всім нам принципова постановка питання!..

Більше у Жмайла списаних аркушів не було. Він сів,
з погордою повів очима по обличчях присутніх, пере-
можно і знищувально глянув на Ярослава, напився води
і втупив очі в голову ради, мовляв, продовжуйте, що за
пауза?..

Голова ради — це був бригадир електрослюсарів, те-
пер Ярослав згадав його — невисокий чоловік з спокійним
обличчям, підвівся за столом, нерішуче протяг:

— Та-а-к...— створювалось враження, що він відчуває
себе ніяково і не знає, що робити далі.— Справді, діла..
Що ж ти накоїв, Ярославе? Хоч розкажи нам, бо сам же
тут чув...

Те, що його назвали по імені, а не «товариш Мудрик»,
підбадьорило Ярослава. Він ще раніше вирішив розказати
все, як було, нічого не приховувати, бо що буде, як справ-
ді виселять з гуртожитку? Тоді і з шахти тікай. Хай краще
переселять в якусь іншу кімнату, на яку Жмайло звертає
менше уваги.

Він важко звівся з стільця і тихо сказав:

— Я не хотів напиватись... Так вийшло...

— А чому ж зі мною не вийшло, з цього питання?
люто кинув йому комендант.

— З вами не вийде,— відповів Ярослав. Після промови,
яку тільки що почув, він ще дужче зненавидів Жмайла.
В тоні його відповіді можна було вловити іронію, але

комендант не зрозумів її і сприйняв слова Ярослава як похвалу собі, тому задоволено підтвердив:

— Отож-то й є!..

— Ти про себе давай,— нагадав Ярославові голова ради. Мудрик кашлянув:

— Було у мене, випивав з хлопцями. Але ніколи не хулігав, не потрапляв до міліції... Вип'ємо, набалакаємось досхочу, і все... А цього разу — народна дружина... Винен я, звісно. У трамвай без грошей сів, думав: «Що ж тут такого, проїду одну зупинку...»

— А гроші ти пропив? — спитав голова ради.

— Пропив,— сумно зізнався Ярослав і раптом подумав: «Добре, що хоч матері та Олесі купив подарунки, а то й ті б ляснули».

— Кого ж ти частував так щедро?

Ярослав мовчав. Вагання відбилосся на його лиці. Не бачив і не чув, що робиться довкола, думав: «Обіцяв же собі, що всю правду скажу, а от про Середу, мабуть, не треба. Сам за себе відповім... А то що ж вийде? Тут із гуртожитку проженуть, а Середа з шахти виживе. Він знає, як це зробити... Ні, вже краще мовчати про Середу, просто ніколи з ним більше не пити, поставити на заробітні забори чи не поставити, а не пити!.. Але й ім'я його тут не можна називати...»

— Та він не скаже! — пролунав голос з кутка, і Ярослав мимоволі здригнувся: то обізався мовчазний і завжди до всього байдужий Сашко Батурін, четвертий житель їхньої двадцять третьої кімнати, що працював бурильником на іншій ділянці.

— Чому не скаже? — здивувався голова ради, і всі раптом заворушилися, зашуміли, засовали стільці, посхоплювалися на ноги, щоб побачити і Ярослава, й Батурина.

— Не скаже він,— знову з цілковитою переконаністю в своїх словах підтвердив Батурін.

— То, може, ти скажеш?

— Я скажу...

Тепер увага всіх присутніх була прикута тільки до Батурина. А він вів далі:

— Раніше Ярослав не випивав так часто... Ну, коли там не коли...

Навколо покотився смішок, хтось кинув жартом: «Не часто, але багато», і ще: «По літру з причепом!..» Але Батурін повів сердитим поглядом:

— Чого смієтесь? Ви мене бачили п'яним?

Справді, ніхто Сашка Батуріна у п'яній компанії ні разу не бачив, знали його як спокійного, урівноваженого хлопця, може, не такого вже й товариського, але в роботі вправного.

— Ну, якщо не бачили, то нічого й сміятися,— зауважив він таким серйозним тоном, що одразу ж погасив недоречний смішок.— А про Ярослава я скажу, бо живу з ним в одній кімнаті, і розмовляємо ми з ним іноді, думками ділимось... Хлопець він гарний, не такий, щоб хуліганити чи ще щось. А ото як злигався з Середою, так і почалося...

Гірничого майстра Антона Пилиповича Середу знали майже всі, тому його ім'я викликало неабияку цікавість.

— А при чому тут Середа? — спитав голова ради.

— Та при тому ж! — розпалювався Сашко Батурін, і обличчя його стало червоним.— Як получку чи аванса одержать хлопці, так він і агітує їх у забігайлівку: «Став могорич за те, що заробив добрі гроші, бо на другий місяць одержиш два білих, а третій як сніг...» Ну, хлопці й ставлять... Йому що, Середі? Сьогодні один частує, завтра — другий. А хлопці пропиваються та потім без копійки в кулак свистять... Я ось і зараз Ярославові позичив. Бо треба ж людині щось кусати!..

У червоному кутку зчинився такий гармидер, що голова ледве вгамував людей. Одні з обуренням підтверджували те, що сказав Сашко, інші дивувалися, ще й ще перепитували, чи то правда, а повіривши, теж голосно обурювалися. Нарешті, коли стало тихо, голова ради запитав:

— Це правда, Ярославе?

Ярослав схилив голову:

— Правда...

— То чого ж ти ніколи мені про це не казав?— вихопилося у Богдана Чубенка, який досі сидів мовчки і тільки слухав та сумовито поводив очима.

— Соромився я тебе... А як у Сашка позичав гроші, то йому й признався.

Підхопився Жмайло:

— Що ви тут завели: Середа та Середа! Мудрик і без Середи гарний, якщо мені з народної дружини дзвонили!

— Зачекайте, Макаре Трохимовичу,— погасив його запальність голова ради.— Тут, виявляється, справа трохи серйозніша... Виходить, Середа бере хабарі горілкою!.. Звісно, і Ярослава ми по голівці не погладимо — винен,

але про Середу треба, щоб знали керівники шахти... Хто ще хоче сказати?..

Звівся Богдан Чубенко:

— Наш комендант, товариш Жмайло, сьогодні тут надто круто виступав. Як ви всі знаєте, я теж живу в одній кімнаті з Ярославом Мудриком і бачусь з ним щодня. Нерідко й лаємось. Все за те ж, що під градусами додому приходить. Але я проти того, щоб вилучати його з нашого колективу. Слухаючи все, що тут говорилося, я прийшов до висновку, що слід зробити навпаки: більше залучати Ярослава до колективного життя. Щоб він зрозумів ціну справжній дружбі і щоб розібрався, хто йому друг, а хто його в болото тягне. Я за те, щоб записати Ярославу Мудрику громадську догану. А про начальника зміни Середу треба ставити питання перед керівництвом шахти... Скажу я ще й про інше. Ось тут товариш Жмайло кілька разів згадав про «кімнату комуністичного життя»...

Богдан Чубенко змовк і глянув на Жмайла. Той посміхався йому по-дружньому, сподівався, що така авторитетна людина, як Чубенко, зараз підтримає його, і був радий, що його промова, яку він так ретельно готував, викликала інтерес.

— Так от, про цю кімнату я й хочу сказати, — вів далі Богдан. — Зараз не будемо згадувати, як з'явилася та дощечка на дверях кімнати номер двадцять три, не про це мова, але прошу вас, Макаре Трохимовичу, ту дощечку зняти. А не знімете, я сам зніму...

У коменданта аж очі на лоб полізли:

— Як?! Ви розумієте, що говорите?.. Це ж — аполітично!.. А ще й — комсомолец, з цього питання!..

Він так розхвилювався й почервонів, що здавалось, зараз спалахне вогнем.

— Отож, як комсомолец, і заявляю: це — знущання з самої суті ідеї, — відповів Богдан. — Я не раз про це думав. А тепер більше не можу мовчати... В чому ж полягає наше «комуністичне життя»? У тому, що ви поклали нам дорогі килими та почепили картини і занавіски? Так не в цьому ж головне! Головне в тому, щоб ми справді були як одна сім'я, щоб допомагали один одному в житті й роботі, щоб боролись одне за одного і всі разом ставали кращими, культурнішими, освіченішими. А що ж — килими та картини? Це — тільки мішура. І я прошу вас, Макаре Трохимовичу, заберіть у нас отой килим та постеліть його ось тут, у червоному кутку, щоб краще було не тіль-

ки нам у кімнаті, а всім, хто живе в гуртожитку. Як ви, хлопці,— «за»?..— він почергово глянув на Гордія Колоброда, Сашка Батурина і на Ярослава Мудрика.

Кожен на знак згоди хитнув головою, а присутні раптом дружно зааплодували. Почулися вигуки:

— Правильно каже Богдан Чубенко!

— Оце так молодчина!

— Оце втяв!..

— А то вигадали: ні з того ні з сього — «кімната комуністичного життя»!

І вже тихіше:

— Це — Жмайло все!.. Вислужується!.. Он який портфель собі завів!..

Комендант з червоного став блідим. Руки у нього тряслися, тремтіло налите туге підборіддя:

— Я не розумію, кого тут судять: товариша Мудрика чи мене? Я не дозволю!.. Є профспілка, є партійний комітет!..

— Тут нікого не судять, Макаре Трохимовичу,— тихо, але виразно сказав голова ради.— Тут іде ділова розмова про наше життя... Я теж згоден з Чубенком, що робити профанацію з серйозного діла не можна. Ні бригаду комуністичної праці, ні кімнату комуністичного життя не організують. І не створюють за бажанням однієї людини, на якій би посаді вона не була. Ці високі звання завойовують зразковою працею, зразковим життям... Не таким, звісно, як оце досі жив Ярослав. Не знаю, чи скоро ми доб'ємося права називатися колективом комуністичного життя, але кожна кімната повинна боротись за це. А поки що, здається мені, ранувато товариш Жмайло назвав наш гуртожиток зразковим.

Тепер уже навіть те, що йому знову заперечили, не вплинуло на Жмайла. Він сидів мовчазний, сірий з лиця і непорушний, як скеля. Важко дихав і втупленим поглядом дивився на свої товсті коліна, обтягнуті темно-синім шевйотом незмінного галіфе. Йому здавалося, що ось зараз, на очах у нього перевертається світ, сталося щось таке, чому немає ні виправдання, ні пояснення... Було, що його знімали з роботи, корило та лаяло вище начальство, але щоб отак підлегли,— а своїми підлеглими Жмайло вважав не тільки працівників гуртожитку, а й усіх жильців,— нешанобливо поставились до його особи! Та коли б тільки нешанобливо, а то ще й розкритикували. І за що? За його ж добре ставлення до них!.. Ну, навіть не розкритикували,

а фактично поглузували з нього. Ну, постривайте ж! Він, Жмайло, ще не так поверне діло. Всіх оцих смоктунців поставить на своє місце. І треба робити це зараз же, негайно. Інакше вони подумують, що він проти них безсилий. Уявлять собі, що його, коменданта гуртожитку, можна й не слухати, не зважати на нього!..

Тому, коли головучий закрив засідання ради і люди почали розходитись, жваво обговорюючи те, що сталося («Оце так поговорили! Такого ще й не пригадую!» — «Я теж думав, що буде як завжди: знімуть з Ярослава стружку, запишуть у протокол — та й гуляй щасливий!» — «Ні, після такої розмови не тільки Ярославові треба задуматись!» — «А Сашко Батурін який молодець: мовчав-мовчав — та й виклав усе про Середу!» — «А Богдан Чубенко про кімнату. Давно вона нам очі муляє!» — «А ти думаєш, що комендант так і зробить, як говорилося?..» — «Тоді ти ще не знаєш Чубенка. Зовні ніби тихий та скромний, а ти послухай, як він у шахті з начальством розмовляє!..»), Жмайло глухо сказав до членів ради і вихователя:

— Прошу на хвилинку затриматись...

Ярослав Мудрик, вийшовши з гуртожитку, поплентався тротуаром, сам ще не знаючи куди.

Однак він наближався до кінотеатру імені Довженка. Там має бути Наташа... Власне, він весь час, поки тривало засідання ради, думав і про неї. Невиразно, нечітко, але думав. Була мить, коли спогад про неї взяв гору над усім: «Якщо мене виселять з гуртожитку, та ще й намалюють карикатуру в «Вікні сатири», то Наташі мені більше не бачити...»

Тепер же, коли все обійшлося нібито благополучно, Наташа заволоділа всіма його думками й почуттями. Спершу він ішов, ледве переставляючи ноги. Потім — швидше й швидше. І вже — майже біг. Біля кінотеатру його жде Наташа!..

А чи жде ж?.. Чи, може, жартома пообіцяла прийти, щоб відчепився? І таке може бути. Але якщо вона не прийде, він знову піде до неї в магазин. Він ходитиме, аж поки таки не зустрінеться з нею і не розкаже їй, як вона йому подобається.

Он уже й кінотеатр. Високе приміщення з круглими колонами викладене з білого каменю. Усе в яскравих вогнях. Людей-людей біля нього. Одні — туди, другі — сюди.

Гомін, сміх, перегуки, як на ярмарку. Де тут, у цьому юрмищі, знайти Наташу?... Глянув на годинника. Якщо виконає свою обіцянку, то хвилин через десять має бути. Добре, що засідання не затяглося!

І раптом у Ярослава аж серце в грудях завмерло, а потім забилось часто-часто. Наташа стояла біля лівої крайньої колони і уважно дивилася в натовп. Мабуть, шукала його. Але ж ще не бачила, бо Ярослав стояв у густій тіні дерева. Він мимоволі задивився на неї, замилувався нею... Вона була в гарно пошитому барвистому платті, що туго облягало її високе струнке тіло до пояса і потім рясно падало до колін, а голову покривала легенька косинка, зав'язана на підборідді, яка все ж не могла приховати густих льняних кучерів. У всій її фігурі вгадувалась нетерплячість, здавалось, ще мить — і вона піде. Дівчина навіть зробила короткий і рішучий рух від колони.

Тоді Ярослав гукнув:

— Наташо!

Цей оклик зупинив дівчину. Вона озирнулась, впізнала Ярослава і пішла йому назустріч, аж надто пильно придивляючись до його обличчя і очей.

— Здрастуй, Ярославе,— звернулась до нього на «ти», ніби вони були вже давно знайомі, і все ще не відривала від нього пильного, вивчаючого погляду.

— Здрастуй, Наташо,— привітався і Ярослав так, як вона. Під її пильним поглядом він почував себе ніяково.— Чого ти на мене так дивишся? Не впізнаєш, чи що?

— Дивлюсь, чи ти сьогодні не п'яний.

Ярослав сторопів, розгублено запитав:

— Чого б то?..

— А вчора чого? — серйозним тоном, з докором запитала Наташа.

Він не повірив своїм вухам:

— Ти вчора... бачила мене?..

— Не тільки бачила... Я разом з нашими хлопцями витягала тебе з трамвайного вагона... Коли б ти тільки глянув на себе збоку, який ти був бридкий і... жалюгідний!.. Чого ти так дивишся? Не віриш?.. Я вчора була дружинницею...

Ярослав опустил голову. Так, тепер він невиразно згадав, що серед дружинників була якась дівчина. Тоді зовсім не звернув на неї уваги, навіть не глянув їй в обличчя. Йому було не до дівчини, він лише просив хлопців, щоб його відпустили...

— Так то... була ти? — зовсім тихо, з безнадією в голосі запитав він.

— Авжеж, я... Це — наш район.

Хвилину тривала тяжка мовчанка. Ярослав почував, що йому не вистачає повітря. Він механічно підняв руку, розстебнув гудзики на комірї, провів долонею по своєму густому чорному волоссі, яке неслухняними пасмами розсипалося по лобі й по скронях, і тужливо та розпачливо запитав:

— То... як же ти могла прийти після всього?..

— Я й сама довго думала: іти чи не йти? — зізналася Наташа.— А потім таки прийшла ось...

— Чому?

— Перевірити тебе хотіла... Та й ще одне. Ти тоді купував на плаття матері... Мабуть же, є в тебе жива душа...

— Жива душа? — запитав Ярослав.— Невже ти думаєш, що я зовсім пропадаю людина?..

— Була б переконана в цьому, то не прийшла б...— сказала вона тихо, але навіть коли Наташа говорила тихо, голос у неї був твердий. І раптом запропонувала: — Давай не підемо в кіно. Я цілий день у магазині, людей повно, а на повітрі так гарно!

Ці останні слова прозвучали вже як прохання. Прохання дівчини, яка уміє бути й твердою, коли треба, і покійливою та трохи примхливою у своїх бажаннях.

— Куди завгодно,— відповів їй Ярослав і вже сміливіше глянув Наташі в обличчя. Яке ж воно гарне! Тільки й дивився б на нього, не відриваючи погляду, тільки б милувався та пестив!.. І який він вдячний їй, любій Наташі, що не зважаючи ні на що, прийшла на це побачення, якого ніколи в житті не забуде.— Куди завгодно, Наташо,— повторив він, переповнений щастям.— Хочеш — у парк, хочеш — до річки. Там зараз місячно-місячно, ніде не буває так місячно, як на річці. Ходімо!..

У буйній нестримній радості він вів себе так, ніби враз захмелів. Голова йому справді паморочилась від щастя, обличчя палало, очі блищали. Йому хотілося приторкнутися до Наташі рукою так легенько-легенько, аби тільки відчутти тепло її тіла, але він не насмівся, боявся сполохати її, образити, відштовхнути від себе.

Річка була далеченько, але вони навіть не подумали про це, ішли й розмовляли, ненароком торкаючись одне одного т рукою, то плечем. А потім чомусь не дійшли до річки і повернулися назад, до селища. А далі знову

вернулися і таки дійшли до річки, зупинилися на крутому березі. Місяць справді світив тут яскравіше, ніж у місті, сріблив воду і клав на неї та на береги густі химерні тіні від скель. Тут було дуже тихо, робочий гомін шахти долинав сюди ледь-ледь, неначе десь осторонь шарудить у деревах вітер.

— Тепер ми часто будемо сюди приходити. Правда? — спитала Наташа таємниче й інтимно.

— Правда, Наташо.

Він поклав їй руку на плече, і вона не заперечила, не скинула її... Хай отак буде все життя!.. Хай Наташа завжди буде біля нього, хай отак вічно світить місяць і сріблиться річка, хай ворухатяться таємничі тіні в берегах — і щасливішої людини в світі, як він, немає!..

Додому, в гуртожиток, Ярослав не йшов, а летів.

Провівши Наташу, він ще довго стояв і дивився на її вікна (виявилось, що вона й живе недалеко, теж в гуртожитку, в дівочому), чекав, може, промайне її силует. І він, здається, промайнув. Ніби Наташа ще раз попрощалася з ним.

Тоді побіг до себе. Інших думок, як про Наташу, не було. Не міг він ще про щось думати. Зникла гіркота пережитого на засіданні ради, наче сталося це не сьогодні, а давно-давно. Серце було оповите сонячним світлом, наповнене бурхливою радістю і незвичайною легкістю. У всьому тілі вирувало відчуття здоров'я, фізичної сили і бадьорості.

«Ну, завтра я попрацюю! — пообіцяв сам собі Ярослав.— Хай усі побачать, що я — не остання людина на шахті. І Наташа — теж. Їй, звісно, приємно буде, коли вона чутиме про мої успіхи на роботі!..»

Він швидко зайшов у гуртожиток, сяючий і розпашілий, весело привітався з черговою, яка куняла біля столика. Вона не відповіла йому, бо подумала, що Ярослав знову п'яний.

Збіг на третій поверх, попрямував до своєї кімнати. І раптом зупинився. Втупився очима в двері... Не туди ткнувся, чи що?..

Ні, туди. На дверях цифра «23». Але дощечки з написом «Кімната комуністичного життя» не було. Тільки чотири дірочки від цвяшків нагадували про неї.

Ярослав відчинив двері.

Темно.

Всі троє — Богдан, Гордій і Сашко — сплять.

Звично ступив через поріг. Та замість м'якого килима ноги відчули звичайний паркет. «Дивина! — подумав Ярослав. — Швидко ж Богдан обернувся!..»

Світло не вмикав. Але далекі відблиски ліхтарів клали блідо-жовтаву смугу через усю кімнату, і в світлі цієї смуги Ярослав бачив, що біля кожного ліжка лежить невеличкий килимок. Посміхнувся і почав роздягатись.

На своїй постелі заворушився Богдан. Може, прокинувся, а може й не спав ще, дожидаючись Ярослава.

— Ярославе, озовись...

— Я щасливий, Богдане, — відповів йому Ярослав тремтливим тихим голосом.

— Ще раз озовись, — наказав Богдан.

— Богдане, я закохався...

— Щастя тобі, — уже спокійно промовив Чубенко, переконавшись, що Ярослав тверезий, і поклав голову на подушку.

Але, полежавши трохи, знову звівся на лікоть:

— Завтра поговоримо, як далі жити будемо. Бо так, як досі було, не можна...

Але у відповідь він ще раз почув:

— Гарзд... Я щасливий, Богдане, у мене є Наташа.

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

У вагоні під монотонний перестук коліс добре думається. Лежиш собі, нікуди не поспішаєш, ніхто тобі не заважає, і згадуєш те, що було, та мрієш про майбутнє.

Лежить на горішній полиці та неквапливо снує думки і Богдан Чубенко.

Ще восени він замовив собі путівку в Ялтинський будинок відпочинку. Море Богдан знав по книжках, по кінофільмах, але справжнього живого моря йому ніколи не доводилося бачити. Тому він просто-таки омріяв свій відпочинок у Ялті.

Та коли голова шахткому сказав йому, що путівка вже є, що він, Чубенко, може брати відпустку і спокійно їхати до моря, набиратися сил і здоров'я, Богдан навіть розгубився. Яка путівка?.. Який будинок відпочинку?.. Йому зовсім не на те потрібна відпустка, щоб купатися в морі! Він хоче поїхати до Києва, щоб показати свій проект!..

Розмова з Семеном Павловичем Зарічанським ніби дала йому крила. Досвідчений інженер-конструктор, розібрав-

щись у Богданових кресленнях, здивувався сміливості задуму й сам захопився ним. Справді, розміщення покладів руди дає змогу збудувати підземні конвейерні лінії, якими можна буде транспортувати руду на відстані багатьох кілометрів до збагачувальної фабрики, що стоятиме далеко від житлових масивів. При такій системі видобутку не тільки підвищиться продуктивність праці, а й не стане в робітничих селищах шкідливого для здоров'я рудяного пилу, бо не стане бункерів, естакад, відкритих складів руди.

— Але нелегко все це буде здійснити, Богдане Івановичу, — попередив Зарічанський. — Ви уявляєте масштабність?.. Сотні інженерів різного профілю, десятки наукових інститутів повинні включатися в цю роботу!

— Як же не уявляти, Семене Павловичу? — відповів Богдан. — Я розумію, що це не під силу не те що одній людині, а й одному нашому проектному інституту. За це візьмуться десятки інститутів і сотні науковців. Їхня робота окупиться сторицею!.. Ми ж весь час говоримо про нові, зовсім відмінні від сьогоднішніх умови роботи і життя. І говоримо не тільки задля того, щоб поговорити, а щоб все це було. То треба вже від слів переходити до діла.

Все це Богдан висловив запально і голосно, ніби перед ним був не один Зарічанський, а велика аудиторія, від якої залежало, буде все те чи не буде.

Зарічанський тоді посміхнувся стримано:

— Прибережіть свою енергію і своє красномовство до зустрічі у Києві з товаришами, від яких залежить доля вашого проекту.

— Ви думаете, що там я можу зустріти байдужість чи опір?

— Хотів би цього не думати, але... всяко буває...

— Але ж нам ясно, що підземне транспортування руди — цілком можлива річ і дуже вигідна з усіх точок зору?

— Не тільки ясно. Он з тих моїх давніх креслень ви можете переконатися, що про подібне я думав ще тоді. Отже, я — ваш палкий прибічник. Але що я?.. Вірніше, хто я?.. Такий собі рядовий інженер, вже немолода людина, якій скоро треба виходити на пенсію...

— Ну, навіть ви так про себе?.. — Богданові не сподобались оті слова: «рядовий», «пенсія». — Ваші знання, Семене Павловичу, ваш досвід...

— У всякому разі, готуйтеся до поїздки, Богдане Івановичу, — перебив його Зарічанський значно бадьорішим голосом, і очі його по-молодому блиснули. — Стукайте в двері, доводьте. Ви — на вірному шляху, а це — головне..

Після розмови з Зарічанським, Богдан днями й ночами сидів над своїм проектом — знову креслив, робив розрахунки, писав пояснення до кожного малюнка, щоб легше було розібратися, що й до чого. Пояснення він теж переписував по кілька разів, вкладав у них не тільки суху логіку цифр, а й палкі переконливі докази, відповідав на можливі заперечення, полемізував з уявним опонентом. Ті його записки можна було читати навіть не підготовленій людині, як цікаву книгу про сьогоднішній і завтрашній день залізородного басейну, в якій сміливі технічні задуми винахідника поєднувалися з мріями поета.

Все було готове в Богдана, щоб повезти проект у Київ, він тільки чекав відпустки. А коли надійшла відпустка, йому запропонували путівку до Криму, про яку він за роботою над своїм проектом геть зовсім забув.

— Ви знаєте що? — сказав він голові шахткому. — Віддайте цю путівку комусь іншому, а я вже поїду до моря наступного року.

Голова шахткому здивувався:

— Такого у мене ще не було, щоб людина від путівки відмовилась. Та ще й у Ялту!.. Ну, вам видніше...

Увечері Богдан розповів про це хлопцям у кімнаті. Гордій Колоброд засміявся:

— А я на твоєму місці все-таки поїхав би до Криму.

Він взагалі останнім часом став колючий, всім незадоволений, його дратували навіть побутові дрібниці.

— То й поїдь, — запропонував йому Богдан. — Хочеш, я поговорю, щоб мою путівку тобі передали. Ти її цілком заслужив своєю роботою.

— Здорово в тебе виходить! — уїдливо зауважив Гордій. — «Мою путівку», «ти заслужив»... Якщо заслужив, то хай мені дають м о ю путівку, а не т в о ю... А взагалі я ніякої не хочу. Мені вже небагато залишилося тут бути. До осені...

Богдан подивився на нього пильно, знизав плечима.

— Дивна ти людина...

Гордій саркастично посміхнувся куточками губів:

— А ти — не дивна?.. Відмовитись від путівки, витратити відпустку на те, що ніколи не буде здійснене. Ну, ти тільки вдумайся: кому потрібні твої проекти про якісь

майбутні шахти і якісь майбутні міста «без жодної пилінки руди», як ти кажеш? Поки ти сидів над своїм фантастичним проектом, он майже в центрі нашого селища новий копер поставили. Естакаду будують. Під'їзні колії кладуть.

— На жаль, поки що будуємо. Але не завжди це буде.

У голосі Богдана звучали твердість і певність, і Гордій почав сердитись:

— Ти, мабуть, думаєш, що зробиш переворот, революцію в гірничорудній справі?

— Сподіваюсь,— незворушно сказав Богдан.— Не сам, звісно, але я почну.

— Ти — втілення скромності.

— До біса скромність! — почав розпалюватись і Богдан. Кому потрібна скромність, від якої віє байдужістю і бездіяльністю?.. Ось ти — скромний!.. Усе критикуєш тут, все тобі не до вподоби, а сам — у кущі! Тобі подай готовеньке. Створила нам природа ліси, річки й степи — ось я й буду ними милуватися! Ось до них я і втечу «от шума городского»!.. А якщо місто з усім своїм бурхливим життям і туди прийде, тоді куди будеш тікати?..

— То буде нещастя для людства,— суворо наморщив чоло Гордій.— Люди повинні бути ближче до природи, дихати чистим повітрям...

— І я такої ж думки... Вірніше, не зовсім, бо ти «це питання», як каже Жмайло, спрощуєш, вульгаризуєш. Хочеш не хочеш, але люди повинні добувати руду, плавити залізо, будувати машини та робити все інше для свого ж життя. Але я за те, щоб люди жили у красивих просторих домах, у чистому повітрі. От і давай разом боротись.

Все це згадав Богдан під одноманітний перестук коліс. Але ні втрачена путівка до моря, ні чергова суперечка з Гордієм, ні застереження Зарічанського — ніщо не могло захмарити його настрою, його мрій. Він щиро вірив у те, що в Києві його зустрінуть добре, зацікавляться його проектом, зрозуміють і підтримають.

Уночі Богдан трохи заснув, а коли почало сіріти, то сон ніби рукою зняло. За вікнами вагона по безмежному степу пропливали невеликі острівці гаїв, які ближче до Києва перетворювалися на довгі переліски, і, нарешті, потяглася стіна суцільного густого лісу. Могутні товстелесні дуби з темно-зеленим листям прикривали своїми розлогими кронами ніжні білотілі берізки, які в мовчазній

покорі опустили свої дівочі коси. Клени і явори своєю красою та могутністю змагалися з дубами. А біля їхніх ніг кучерявилися густі зарості ліщини, ще якісь чагарники. А он на узліссі на горбочку рожево-білими зірочками запалав кущ шипшини. Барвистими килимами розяглися густі трави з плантаціями квітів — то жовтих, то бузкових, то червоних, то білих, аж в очах мерехтить.

«Гарно як!» — мимоволі подумав Богдан і знову згадав Гордія.

В чомусь він-таки правий, отой Гордій Колоброд. Було б справді чудово, коли б усі люди мали змогу жити серед ось такого лісу чи поблизу нього, а не в постійному гуркоті заліза, у відпрацьованих газах. Але це ж не завжди можливо.

На цій думці Богдан зачепився і спіткнувся. Ну, хай заводи, шахти. А чому наукові, освітні, культурні заклади тісняться у великих містах? Хіба, скажімо, педагогічний інститут не може з таким же успіхом готувати викладачів деінде?.. А інститути сільського, лісного, рибного господарства,— і ті чомусь здебільшого по великих містах. Раніше, коли село справді було темне, неписьменне, може, й не можна було по-іншому, але тепер... Ні, тут треба щось передумувати!..

«Що ж це я,— раптом спохватився Богдан,— дорікав Гордієві, що він мислить хаотично, непідготовлено, а тепер і сам заліз у такі хаші, в яких можна й заблукати!..»

Та все ж знову напосідали думки:

«А отже, виходить, що я й сам зачарувався цими степами, цим лісом, як Гордій. Та нічого дивного немає. Кому ж не сподобається така краса?..»

На станції Фастів поїзд стояв довго. Виходили й заходили пасажири, гриміли чемаданами, голосно розмовляли та заважали Богданові думати.

До його купе теж зайшов пасажир. Це був вертлявий дідусь у запилених чоботях, витертих штанях з «чортової шкіри» і в пом'ятому дешевому піджаку. Поводився він вільно й невимушено, як людина, яка звикла до поїздів і випадкових зустрічей, був у веселому, збудженому настрої, йому, видно, хотілося говорити про все на світі, у тому числі й про себе.

— Дозвольте? — звернувся він до Богдана, побачивши пачку сигарет на столику, і взяв одну раніше, ніж Богдан сказав: «Будь ласка».

Смачно закурив, пускаючи дим у відчинене вікно, похвалив тютюн і по-дружньому спитав у Богдана:

— У Києві живете?

— Ні, не в Києві. По ділу їду.

Дідусь розчаровано пошкріб білу кущувату брову й несподівано похвалився:

— А я оце до сина...

— Ваш син — у Києві? — поцікавився Богдан.

Дідусь хитро примружив око і знову пошкріб брову:

— Та воно як вам сказати... І в Києві, і не в Києві. Боярку чули?

— Чув.

— Так ото там. Доми буде.

— Інженер?

— Кий там інженер? Роботяга. Цеглу подає, стіни вантажить... Тепер там стіну, пише, однією рукою підняти можна. Разом з вікном. Підвіз, поставив — і є півдому. Тепер же як будують? Хтось там ті стіни виливає, а ти тільки став. Стулив докупи — і є премія!..

Спершу Богдан розмовляв з дідом заради ввічливості. Тепер же дід викликав у нього цікавість, і Богдан запитав:

— А самі ви де живете?

— У селі... В селі ми живемо. Та кий там вживе! Кожне в город тягнеться.

— Чому ж це так?

— Як це — «чому»? — здивувався дід. — В городі ти й одягнений не так, і культура всяка, тиятри, приміром... От візьміть мого Васю. Закінчив десятирічку, освіта неабияка, а його бригадир посилає возити гній на поле... То ми погомоніли-погомоніли вдома та й вирішили: краще вже в город.

— Так Вася ж ваш і в місті цеглу подає.

Дід хитро підморгнув білою розкуйовдженою бровою:

— Розуміти треба. Відробив свою зміну — і вільна пташка. Іди, куди твоїй душі заманеться. Хочеш — в тиятер, хочеш — в іншу культуру... Голова колгоспу все не відпускав та умовляв: «Нам і в селі хлопці потрібні». А хто ж каже, що не потрібні? Потрібні, самі знаємо. А тільки риба шукає, де глибше, а людина — де краще. Так я кажу?..

Як небагато треба, щоб вивести людину з рівноваги! Ще десять хвилин тому Богдан і не знав, що живе на світі ось такий дід, а зараз уже почув, що злиться на цього діда, тому різко заперечив:

— Ні, не так!.. На землі ваш син виріс, а землі не любить.

— А за що її любити? — настовбурчив брови дід і метнув на Богдана колючий погляд маленьких очей, що враз з веселих і жвавих стали лихими й неприємними.— Що вона нам дає? Мозолі на руки?.. Ну, я старий уже, мені там віку доживати, а син нехай іншого життя покуштує. . На кий йому та земля?..

Дід люто шпурнув недопалок Богданової сигарети за вікно і зустрічний вітер підхопив його, розбризкуючи та гасячи на льоту дрібні іскри.

Поїзд підходив до Боярки. Вхопивши за мотузку свій клунок, дід вийшов з купе, сердито буркнувши: «Бувай-те..»

Богдан знову лишився сам, хоч йому здавалося, що він ще відчуває присутність діда.

«Гордій не такий! — раптом тепло згадав Колоброда.— Гордій любить землю. Він не від неї тікає, а до неї. І, мабуть, не треба його за це картати. Не можуть же всі любити одне й те саме. Ну трапилось, поїхав з села, може, навіть не думаючи про те, любить він землю чи ні. А коли розлучився з нею, то зрозумів, що жити без неї не може. Що ж тут поганого? Навпаки, таких хвалити треба. І, повернувшись із Києва на шахту, я не буду сперечатися з ним. Хай іде... А тільки як же Мальва?..» — зринула нова думка в Богдана. Власне, ця думка весь час була біля нього. Вона жила, билася потаємно, придавлена іншими думками. А тепер виринула і стривожила Богданове серце. «Невже і Мальва поїде з ним?.. Поки Гордій тут, і Мальва тут. Її можна бачити щодня, з нею можна говорити. А як буде, коли її не стане?..»

І несподівано почуття ревностів охопило Богдана. Тут, у вагоні, за сотні кілометрів від Гордія і Мальви, його охопило гостре почуття ревностів... Чому Гордій і Мальва?.. Що у них спільного? Адже кохання — це не просто сліпий потяг. Спорт їх зблизив? Так, спорт став причиною їхнього знайомства і зближення, і завдяки йому ця близькість підтримується... Але ж це... це, принаймні, не серйозно!..

Богдан ніколи не захоплювався спортом. Ще в середній школі, віддаючи весь свій вільний час книжкам, на фізкультуру і спорт він дивився як на розвагу. А вже в інституті й зовсім забув про це думати, з головою поринувши в науку. Спершу хлопці, друзі по інституту, ще намага-

лися затягти його хоч подивитися на змагання з волейболу, боксу, баскетболу, глузували з його худих, нерозвинених рук і ніг, з запалих грудей, але переконалися, що все це — марно, і махнули на нього рукою, хоч завжди поважали за глибокі знання, за прямий і чесний характер. «Ну, що ж, — вирішили вони поміж себе, — якщо людині дано бути вченим, а не майстром спорту, то хай буде вченим».

Тож і тепер, згадавши, що спортивний зал став місцем знайомства Мальви і Гордія, Богдан подумав про спорт навіть з ненавистю і щиро здивувався: як може Мальва, дівчина глибоко інтелектуальна, з вигляду випещена і тендітна, майже щодня ходити в спортзал і там перекидатись, крутитись на всіляких знаряддях?..

У Києві Богдан був давно. Тож, зійшовши з поїзда, він не кинувся до зупинки таксі, не сів у тролейбус чи трамвай, не пірнув під землю в метро, а пішов вулицею Комінтерну, потім угору бульваром Шевченка, і мимо Володимирського собору вийшов до готелю «Театральний».

Був той передробочий час, коли на вулицях багато людей. Богдан мимоволі зупиняв свій погляд на перехожах. В загальній масі вони відрізнялися від людей, серед яких він жив у своєму селищі. І в зовнішньому вигляді і в темпі життя відчувався подих великого міста. А втім, від цих випадкових спостережень швидко не залишилось й сліду. У нього з'явився інший клопіт.

У готелі «Театральний» йому відмовили в кімнаті. Пухкенька жіночка з фіолетовою фарбою на губах зовсім байдуже, майже не глянувши на Богдана, кинула:

— Мест нет...

— А що ж робити? — наївно запитав він, збентежившись.

— Я сказала: мест нет, — уже трохи роздратовано повторила жінка.

— То, може, скажете, де можуть бути? — зовсім розгубився Богдан.

— Я не довідкове бюро, — так само недбало й образливо промовила жіночка, не підводячи голови.

Богдан потупцяв на місці, відійшов убік, постояв трохи і подався до готелю «Київ». Тут за столом чергового адміністратора сиділа чемніша жінка, але й вона повідомила, що жодного вільного місця немає. На прохання Богдана дала йому адреси інших готелів.

Богдан ішов майже без надії, повільно волочачи ноги. Було дуже жарко і душно. Сонце нагріло високі кам'яні будинки, і здавалось, що навіть від них летиться спекота. Розплавлений асфальт м'яко вгинався під ногами, випаровував їдкі пахощі смоли. Захотілося пити. Богдан зупинився під тінню каштана біля візка з газованою водою. Діждався своєї черги, пожадливо випив підряд дві склянки і пішов далі.

Але в який би готель він не заходив, скрізь чув стандартну відповідь:

— Вільних місць немає.

Він відчув, що його охоплює розпач і лють, бо все це було схоже на знущання. Одній адміністраторці крикнув:

— То де ж переночувати приїжджій людині?

Вона співчутливо глянула на нього:

— Чого ви на мене кричите? Було б місце, я б вам дала... Зайдіть увечері, може, хто звільнить ліжко.

Вона навіть записала Богданове прізвище і пообіцяла:

— Якщо звільниться місце, я лишу вам.

Й за цю звичайну людську увагу він був щиро вдячний жінці. А поки що йому нікуди було подітися. Ноги аж гули. Так і тягло лягти чи хоч сісти. Але всі стільці і крісла у вестибюлі були зайняті. Богдан пішов пошукати якогось тінистого скверика.

Уже в скверіку на лавці, насолоджуючись спокоєм, він все ж з тривогою думав про наступну ніч. Виїжджаючи з дому, і гадки не мав, що в Києві зіткнеться з проблемою житла. Не йти ж йому на вокзал у зал чекання! «А може, ще й підеш, Богдане,— ніби засміявся хтось йому на вухо.— І на вокзал підеш, як ніч підійде, а місця в готелі не знайдеться...» — «Звісно, піду,— подумав Богдан.— А що ж робити?..»

Він сидів довго. Вже бабусі повезли у гарних візочках та повели за руки дітей із скверика. Пройшли службовці з установ, закінчивши свій робочий день. В алеях з'явилися парочки. А він все ще сидів... Нарешті вирішив навідатись до готелю. Тільки підвівся, щоб іти, як його увагу привернув гурт молодиків. Кілька чоловік, жваво розмовляючи, зупинилися біля сусідньої лавки. Власне, він звернув увагу на голос, який виділявся серед інших голосів.

Богдан кинув швидкий погляд у той бік і одразу ж впізнав Юрка Подоляна, з яким разом кінчав інститут. Він ще не йняв віри своїм очам, але тихо гукнув:

— Юрко!..

Білявий юнак у картатій тенісці і вузьких сірих штанях, які здавалися ще вужчими через те, що юнак був дуже високий, оглянувся, впізнав Богдана і кинувся йому в обійми:

— Богданчику! Професоре мій!..

Вони навіть розцілувалися на очах у всієї компанії.

— Звідки ти тут узявся? Яким вітром?.. Ти ж там, на своїй шахті «Зоряна»?..

— Авжеж, там,— радісно сміявся Богдан. Ця несподівана, не ждана й не гадана зустріч зняла з його пліч важкий обов'язок шукати ночівлю. «Не може бути, щоб Юрко не допоміг!» — подумав він і відповів: — На шахті «Зоряна». А сюди — на декілька днів...

— У відрядження, виходить? — не дав йому договорити Юрко.— Хлопці, підходьте, знайомтесь, це — мій друг по інституту... Геній! Уже тоді ми його професором звали за оцю ось голову. Не голова, а науковий заклад!..— він хитнувся до Богдана і поплескав його по лобі долонею, і тільки тепер Богданові стало ясно, що і Юрко, і вся його компанія напідпитку.— Де ж ти зупинився?

— У тому-то й біда, що ніде,— невесело посміхнувся Богдан.— Куди не поткнусь, місць немає...

— Тут, братику мій, завжди так,— сказав Юрко таким тоном, ніби сподівався цим повідомленням принести Богданові велику радість.— Але плюнь на готелі! Кілька днів і в мене поживеш. Хоромів я тобі не обіцяю, але голову притулити є де... Хлопці, нічого нам по скверах та по закутках вештатись, гайда до мене. Посидимо трохи, ось з Богданом побалакаємо... Ходімо, Богдане, я тут недалеко живу. І забудь про ті кляті готелі...

На такий несподівано щасливий кінець своїм митарствам Богдан і не сподівався. Тому, щоб підтримати компанію, запропонував:

— То, може, візьмемо трохи?.. Коньячку, чи що?..

— Можна й коньячку,— одразу ж погодився Юрко.

— У тебе дружина є? Щось і їй треба в подарунок.

— Яка дружина? — засміявся Юрко.— Холостякую, професоре, холостякую. Так воно менше клопоту. А ти що, вже одружився?

— Та ні, поки що сам.

— Ну то й гаразд... Посидимо по-холостяцькому, влаштуємо, так би мовити, «мальчишник».

Дехто з хлопців відмовився, а троє пішли з Юрком і Богданом. Богдан купив по дорозі пляшку коньяку, ков-

баси, сиру та хліба. Хлопці скинулися ще й на горілку. Спустилися до площі Калініна. Цю площу Богдан після війни бачив ще зруйнованою, не відбудованою, і тепер захоплено розглядав її та хвалив Київ за його нові будинки і буйну зелень.

Від площі Калініна не зробили й півсотні кроків вузькою вулицею, як увійшли в будинок і довго підіймалися напівтемними сходами. Сходи крутилися й крутилися вгору, здавалось, не буде їм кінця. Нарешті зупинилися на маленькому й темному майданчику. Юрко пошарудів ключем у невидимій шпарці замка, відчинив двері і пропустив усіх хлопців уперед. Протупали ще лунким коридором і аж тоді зайшли до дуже високої і вузької кімнати з одним венеціанським вікном.

— Оце тут і живу,— сказав Юрко, ніби вибачаючись за тісноту.— Але для одного вистачає, а одружусь — більшу дадуть.

Богдан одразу ж звернув увагу, що, крім ліжка, біля протилежної стіни стояла й канапа, так що спати буде місце, а йому більше нічого й не треба.

Виставили й виклали на стіл все принесене, всілись хто на стільцях, хто на канапі, до якої підсунули стіл, і розлили коньяк у грановані стаканчики, які знайшлися в Юрка у шафі, що була і для одягу, і для посуду.

Юрко проголосив тост:

— Все наше життя складається із розлук і зустрічей. Розлуки приносять печаль, зустрічі — радість. Сьогодні у мене — особлива радість. Я зустрів свого давнього друга. Вип'ємо ж за зустріч і дружбу!

Тост був простий, але всім сподобався, його схвалили дружніми вигуками і дзвоном скла.

Богдан за клопотами цілий день нічого не їв, тому хміль швидко вдарив йому в голову, розплився по тілу приємним теплом. А хлопці, випивши, ще дужче поп'яніли і заговорили кожен про своє. Юрко розпитував, кривляючись:

— То з чим пожалував, добрий молодець свет еси Богдан, во наш стольний Київ-град?

Богдан не таївся з своєю справою:

— Ото бачиш грубу папку? В ній плани революції в гірничій промисловості. Хочу побувати в «Укршахтобуді», побачитись з ученими мужами і показати їм все, що я нафантазував.

— В «Укршахтобуді»? — здивовано вигукнув Юрко.— Ану, повтори ще раз!..

— В «Укршахтобуді»,— дивуючись такому Юрковому бажанню, повторив Богдан.

— Ну, тоді ти можеш цілком покластися на мене,— урочисто проголосив Юрко.

— Не розумію...

— А тут і розуміти нічого: я там працюю! Хіба я тобі ще не сказав?

— Та ти — справді?! — зрадів Богдан.

— Можу перехреститись.

— І ти поведеш мене до кого треба?

— Вважай, що ти вже розмовляєш з самим керуючим!

— Так це ж чудо! — Богдан обняв за плечі Юрка.— Вип'ємо ще раз. Удача сама до рук іде!.. Ну, порадував ти мене, Юро! Сам бог мені тебе послав!.. А що ж ти робиш в «Укршахтобуді»?

— Шахти проектую... По всьому Радянському Союзу їжджу. Так ти кажеш «революцію»? В чому ж вона полягатиме?

— Довго розказувати, а якщо коротко, то слухай. Хочу зробити, щоб не було шахт... Ну, таких як зараз...

— Як, як?..— перебив Юрко.— Чи, може, це мені коньяк розум помутив і я не те почув?..

— Ні, ти почув саме те, що я сказав. Вся руда піде конвейерами до одного стовбура, який буде розташований далеко за містом. Вірніше, не до стовбура, а до кількох дозаторів. Руда тектиме, як підземна річка, а на поверхні її й не бачитимуть. У місті повітря буде чистіше, ніж отут у вас у Києві. Місто потопатиме в буйній зелені, в ньому не буде ні пилінки руди. І замість того, щоб день і ніч слухати, як гуркотить руда, як гудуть паровози, брязкає залізо, ми будемо слухати пісні солов'їв, щебетання всякого птаства.

— Хлопці, хлопці! — загукав Юрко.— Ви чуєте, з чим приїхав до Києва мій геніальний друг?

Юркові друзі давно вже припинили свою розмову й з великою цікавістю слухали Богдана.

— Вип'ємо за мого геніального друга Богдана! — налив чарки Юрко.— Я пророкою тобі успіх! Я певен, за твою ідею вхопляться. Інакше не може бути!.. Коли б це від мене залежало, я б — не роздумував. Але я твердо переконаний, що за твою ідею вхопляться обома руками.

Юркова впевненість передалася й Богданові, зараз він, як ніколи досі, вірив у свій проект і почував себе щасливим. Ні, йому таки справді щастить! Він добре зробив, що

пожертвував відпусткою та путівкою до моря! Та він згоден ніколи в житті не бачити того моря, аби тільки здійснилася його мрія!..

Вечірка затяглася до півночі. В кімнаті накурили. У Богдана від незвички до випивки, від турбот, хвилювань і радощів розболілась трохи голова, захотілося лягти. Юрко помітив це, скомандував:

— Баста, хлопці! Відпочивати. Бо завтра будемо як мокрі кури.

Розчинив вікно навстіж. Хлопці попрощались, пішли. — Один музикант, — пояснював Юрко, стелячи постелі, — а другий — людина вільної професії. Пісні пише, яких ніхто не співає. Але часом друкується...

Богданові було байдуже, хто ті хлопці, він уже вклав голову на подушку й склепив повіки...

На ранок Богдан прокинувся раніше за Юрка. Його розбудила тривога: «Що обіцяє сьогоднішній день?..»

Юрко, прокинувшись, труснув головою і фиркнув так, як це робив Ярослав Мудрик на похмілля. Згадавши про нього, Богдан подумав: «Чи ж дотримав свого слова?..»

Останнім часом Богдан узяв над Ярославом «індивідуальне шефство», та не тільки над Ярославом, а й над Сашком Батуріним. Він довго розмовляв з ними, обіцяв допомогти підготуватись до вступу у вечірній гірничорудний технікум, в якому навчалося чимало молодих гірників. Хлопці погодилися і засіли за книжки. Сашко Батурін виявився серйозним і ретельним учнем, а Ярослав не вмів себе організувати. Його мозок відвик мислити уперто й напружено, відвик запам'ятовувати, і прочитане Ярослав засвоював важко. Але Богдан не давав йому спуску. Від'їжджаючи до Києва, він лишив Ярославові й Сашкові досить таки складні завдання з різних дисциплін і пообіцяв, що, повернувшись, суворо спитає з кожного. За Сашка Богдан не хвилювався, а на Ярослава надіявся не дуже. Однак твердо поклав собі: будь-що змусити Ярослава учитись! Тоді його не тягтиме до всіляких безцільних гулянок та пиятик, хоч він і так, здається, вже одумався, схаменувся після того випадку з друзинниками та засіданням ради...

Вранці Юрко вже не був такий жвавий та щедрий на обіцянки, як учора. Навпаки, він уникав говорити про Богданову справу, затівав розмову про всілякі дрібниці й квапився на роботу.

Та Богдан і сам тепер уже, на тверезу голову, розумів, що вчора наговорено було багато зайвого — сьогодні справа може вирішуватись не так просто, як здавалося, — і теж не згадував про свій проект, не поновлював учорашніх розмов.

— Поснідаємо по дорозі, — сказав Юрко. — Є таке кафе, де їдять стоячи, називається «Хвилинка».

— Гаразд, — погодився Богдан, хоч відчував, що апетиту в нього зовсім нема.

Ранок був напрочуд гарний, тихий і аж урочистий, схожий на ранок святкового дня. Густі могутні каштани й ніжнолисті липи купалися в негарячому сонячному промінні. Повітря було чисте, прозоре, свіже, ще не забруднене газами автомашин і не нагріте кам'яними будинками та асфальтом. Раз у раз з'являлися лише ті машини, що поливали вулиці. Вологий асфальт робив повітря ще свіжішим та пахучішим — дихалося на повні груди.

У «Хвилині» хлопці випили чорної кави — Юрко запевняв, що на похмілля нічого кращого за чорну каву немає, — і попростували до «Укршахтобуду». Юрко все ще жодним словом не озвався про те, як і з ким саме він зведе Богдана.

А вже коли зайшли в приміщення, не дуже сміливо промовив:

— Ти посидь тут, а я сходжу...

Його довго не було. Потім вийшов з одних дверей і зник за іншими, навіть не глянувши на Богдана.

Богдан почував себе незручно: може, краще було б самому, без сторонньої допомоги, стукати у всі оці двері?.. Але ж ніхто Юрка за язик не тягнув — сам узявся допомагати! Та чому б і не допомогти товаришеві, якщо ти тут працюєш?

Нарешті, Юрко з'явився:

— Ходімо... Тебе прийме начальник проектного бюро Пивоваров. Тільки ти йому розкажи так, як мені вчора. Бо, знаєш, ми, чиновники, люди сухуваті... — додав ніби жартома.

Своїм великим тілом, круглою блискучою лисиною і чисто поголеним повним лицем начальник проектного бюро нагадав Богданові коменданта гуртожитку Жмайла. Це його неприємно вразило і насторожило. Але в цього були уважні очі, спокійні рухи, повільна вдумлива мова. Такі люди нічого зопалу не вирішують. «Ну, звісно, —

подумав Богдан, — в такому ділі й не можна вирішувати поспіхом. За кожним проектом тягнуться тисячі, а може й мільйони карбованців...» Йому навіть сподобався начальник проектного бюро. Сподобалось те, як він довго й уважно читає пояснювальну записку до креслень, роблячи якісь помітки. Кілька разів на столі у нього дзвонив телефон, але — диво! — він не брав трубки, і телефон, надзвонившись, вмовкав. На Богдана Пивоваров теж не звертав ніякої уваги, наче його тут і не було. Нарешті він перегорнув останній аркуш, поволі звів очі й запитав:

— Ви самі над цим матеріалом працювали?

— Сам... В дечому консультувався з одним інженером, Зарічанським...

По обличчю Пивоварова майнула тінь, але тільки на одну мить, він пильно глянув на Богдана:

— Зарічанський, кажете?..

— Ви його знаєте? — зрадів Чубенко.

— Я теж колись працював у вашому басейні. До війни... Але це може бути просто однофамілець.

— Та ні, він, він! — вигукнув Богдан. — Він теж працював до війни. Дуже гарний чоловік!

— Еге ж, запальний був... — непевно сказав начальник проектного бюро. — Але він мене не знає... не міг знати. Він тоді був головним інженером рудника, а я — зовсім молодий начальник зміни на дільниці... Ну, а над вашим проектом треба ще добре подумати. Знаєте, аж надто вже сміливо, а може, й ризиковано... Скажіть, а ви самі добре розумієте, що це означає?

Богдан чекав зацікавленості, може, навіть захоплення, а тим часом Пивоваров говорив рівним, аж наче байдужим тоном людини, яку нічим не здивуєш і нічим не проймеш.

— Звісно, розумію!.. Адже я сам думав, сам проектував!

— А вас ні разу не зупиняли... ну, оця масштабність, розмах, витрати?.. Будемо говорити прямо, про саму доцільність витрачати на це кошти, час, людську енергію...

— Як?! — аж сахнувся на стільці Богдан. — Пробачте, про що ви говорите? Адже тут ідеться не тільки про боротьбу з рудяним пилом, хоч уже одне це варте найпильнішої уваги, а ще й про новий спосіб видобутку руди — економічніший, набагато продуктивніший!.. Може, ви не вчитались? Я там даю розрахунки. Попередні, звісно.

— Вчитався,— спокійно перебив його Пивоваров.— Ці розрахунки ще треба перевірити й уточнити.

— В міру моїх сил і вміння я це зробив...— уже почав гарячкувати Богдан і не міг спокійно всидіти на стільці.— Інша справа, що це — зовсім нове, здійснити задум місцевими силами не можна, в роботу повинні будуть включитися різні наукові інститути, організації...

— Стривайте, стривайте,— перебив його Пивоваров своїм незворушним голосом.— Ви не подумайте, що я одразу ж відхиляю ваш проект. Я поки що тільки міркую. Та й не в моїй силі відхилити його чи схвалити...

— Але ж ваша думка багато важитиме! — сказав Богдан, дивлячись в обличчя Пивоварова.

Але й тепер воно лишилось незворушним, як у сфінкса. Він жодного разу не посміхнувся, не скривився, не підвищив тону, нічим не виказав свого душевного стану.

— Так, від мене теж залежатиме,— підтвердив він.— Тому я й хочу розібратись... Ви спеціально з цим прибули до Києва, чи, як кажуть, за одним рипом?

— Я використав свою відпустку.

— Але сидіти вам у Києві немає потреби.

— Чому?

— Питання це за день-два не вирішиться, самі розумієте. Всі свої папери лишіть у мене, а самі їдьте додому й чекайте.

— А може, мені треба буде щось пояснити, з кимось ще розмовляти?..

— Тоді вас викличуть. І найбільше ймовірно, що викличуть. Але передусім ваша робота буде тут детально розглянута.

Ні, більше начальник проектного бюро нічого йому не скаже. Але він має рацію. Таке питання не вирішується притьмом. Це ж не якість там дрібне удосконалення, а зовсім нова система видобутку руди! Та і звичайне вдосконалення розглядається не за день і не за тиждень. Отже, треба погодитись з тим, що йому радять.

— Гаразд, я повернусь додому й чекатиму,— тихо сказав Богдан Чубенко.— Але прошу зважити...— тут голос його набрав твердості.— Прошу зважити, що коли треба буде, я віддам цьому все своє життя, а не відступлюся. Я твердо переконаний, що тільки такі шахти повинні бути в майбутньому...

Щось, нарешті, здригнулося в обличчі Пивоварова, коли Богдан з душевним боєм сказав про смерть свого батька. Навіть голос його втратив нудну однотонність:

— Я вас розумію... Таке...— він хитнув головою на Богданову папку,— не народжується ні з того ні з цього...

Уже вийшовши з «Укршахтобуду», Богдан згадав, що забув попрощатися з Юрком і подякувати йому за гостинність. Повернувся. Але йому сказали, що Юрій Подолян пішов кудись у службових справах, і Богдан, лишивши йому коротеньку записочку, подався на вокзал.

Руки тепер у нього були вільні, а на серці стало порожньо, ніби разом з папкою залишилися в «Укршахтобуді» і його гарячі надії та невсипущі мрії, якими він останнім часом жив.

Вже у вагоні він ще й ще раз повертався в думках до розмови з Пивоваровим і відчував, що вона його не радує, а швидше засмучує, породжує почуття непевності. «Ну що ж,— думав Богдан,— якщо відхилять, стукатиму в інші двері, знайду інші організації й інстанції, але не заспокоюсь, поки проект не буде схвалений!»

Вже на своїй станції він вирішив не заходити в гуртожиток, а пересісти на тролейбус і поїхати до матері. Треба допомогти їй впоратися по господарству, на городі. Адже попереду в нього — майже місяць вільного часу.

Дома був об обідній порі. Поїв разом з матір'ю й одразу ж заходився господарювати. Наточив сапку і до вечора, не розгинаючи спину, підгортав картоплю, яка вже рясно цвіла, наповнюючи повітря теплими терпкими пахощами. Він намагався не думати про свою поїздку до Києва і про свій проект, але все ж думав, був ще під враженням пережитого, переговореного, і тільки пізно увечері, коли вже дуже втомився від роботи, ліг і заснув міцним глибоким сном.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ

Після засідання ради, де обговорювали вчинок Ярослава Мудрика, комендант Жмайло залишив членів ради ще й на неофіційну розмову. Як тільки люди розійшлися, він став чорніший за чорну грозову хмару:

— Та що ж це виходить?.. Глузувати? Авторитет мій підірвати?..— в його голосі вирувала лють.

— Чим же ми підірвали ваш авторитет? — запитав Богдан Чубенко.— Кожен говорив, що хотів, ви — теж...

— Але ж ви розумієте, з цього питання, що після такого рішення кожен у гуртожитку почне пиячити та попадати до рук народної дружини, а може, й в міліцію.

— Сподіваюсь, що буде навпаки,— відповів Богдан.— Ми з'ясували, чому Ярослав пив... Він дав слово.

— Покарати треба було! — заgrimів Жмайло.— От тоді він і запам'ятав би до нових віників. Людей треба в руках тримати! Покарання — велика сила!..

— Не обов'язково карати,— зауважив голова ради.— А втім, ми ж і покарали: громадську догану записали.

— Е-е, що для нього догана? Вигнати! Залізною мітлою вимести!.. Ні, я цього так не залишу. Поки я комендант, у моєму гуртожитку не буде такого безчинства!..

Ніхто з присутніх не хотів зайве драгувати Жмайла, розмовляли з ним стримано. Він же вбачав у цій стриманості покору, яку дуже любив по відношенню до себе, і тому голос його гримів так, що аж шибки у вікнах бряжчали.

Була у Жмайла кишенькова записна книжечка, в якій він кожному жильцеві відводив сторінку, а то й дві. Записував, як хто себе поводить, як працює, коли і яке сказав необачне слово та інші відомості. Після засідання ради на сторінках, відведених Богданові Чубенку, Гордію Колоброду і Сашкові Батуріну, з'явилися великі знаки запитання. Це означало, що всі вони у Жмайла на підозрі і тепер його невсипуще око не випустить їх з поля зору.

Для Ярослава Мудрика знаку запитання було замало, на його сторінці з'явилось убивче, як постріл, слово: «Вигнати!»

Власне, чогось дуже вже поганого Ярослав комендантові не вчинив — ну, завдав певного клопоту, коли подзвонили з народної дружини, ще, мабуть, навмисне скрипів стільцем під час того, як Жмайло проводив з ним виховну бесіду, та й усе. З цим можна було б змиритись, враховуючи Ярославову молодість, якій, як відомо, властиво часом робити дурниці. І Жмайло може й змирився б, якби сьогодні не загинула його ідея створення «кімнати комуністичного життя», на яку він покладав великі надії.

Правда, після того що сказав на засіданні ради Богдан Чубенко, треба було б саме його вважати ворогом номер один, але Чубенко — не Ярослав Мудрик. Чубенко — інженер, з яким рахується начальство, його нелегко збити з ніг. А Ярослава треба буде доконати.

Удача сама йшла назустріч Жмайлові. Невдовзі після засідання ради, вивчаючи дошку показників і заносючи в свою книжечку цифри, Жмайло з радістю побачив, що проти прізвища Ярослава стояло лише 67 процентів. Спершу у коменданта від раптового напливу радості аж в очах потемніло, і всі цифри злилися в суцільне ряботиння. Але він протер очі й ще раз, вже пильніше подивився на Мудриків виробничий показник. Так воно й є: Ярослав Мудрик виконав норму тільки на 67 процентів!..

«А може, обліковець помилився, не дописав одиниці перед цими двома цифрами? — подумав Жмайло, холодно. — Ні, цифра «67» виведена акуратно, чітко, для одиниці й місця попереду немає. Так що обліковець помилитися не міг!..»

Увесь день після цього Жмайло почував себе святково, його налите обличчя з круглим тугим підборіддям сяяло задоволенням, а витрішкуваті очі, блискучі й бездумні, як у нічного метелика, горіли від радості. Додому він прийшов надзвичайно збуджений. Дружина, подаючи вечерю на стіл, не стрималась і запитала:

— Макарцю, що з тобою?

Макар Трохимович потер пухккі широкі долоні й щасливо, з радісно-лихим вогником в очах промимрив сам до себе:

— Ну, доконав я його з цього питання!..

Наступного дня він устав рано. Його розбудила та ж сама цифра «67». Він добре знав, що обліковець заповнює дошку показників о дев'ятій-десятій ранку, але нетерплячка погнала його до шахтоуправління раніше. Трясучи своїм велетенським жовтим портфелем з блискучими мідними заціпками, Жмайло забіг до гуртожитку дізнатись у чергової, чи не сталося чогось за ніч (йому так хотілось, щоб Ярослав Мудрик знову напився та набешкетував, хай би навіть вікна побив у гуртожитку!), але виявилось, що все тихо, і він подався прямо до шахтоуправління. У дворі стовбичити було незручно, тому зайшов у приміщення і звідти крізь вікно стежив, чи не з'явиться біля дошки обліковець. Нарешті той прийшов, і Жмайло, не маючи сили стримати себе, подався надвір, зупинився трохи осторонь і став пильно стежити, як рука обліковця повільно виводила на дошці акуратні цифри.

Дійшла черга й до Ярослава Мудрика. Жмайло аж занімів, аж дух йому забило і навіть в роті пересохло, коли обліковець написав цифру «71».

Ага — сімдесят один процент!..

— Ну, чекай же, Мудрику, будеш ти у мене під чортову дудку танцювати з цього питання!..

І знову Жмайла бачили цілий день надзвичайно привітним, не в міру балакучим і усміхненим. Він навіть не полаяв прибиральниць, коли знайшов на лутці вікна пилюку і за неполіті квіти в одному вазоні. Він розгорнув бурхливу діяльність по встановленню в гуртожитку автомата з газованою водою, який жильці просили вже давно і до якого в Жмайла досі руки не доходили. Ненависть до Мудрика перемішалась з радістю за його невдачі, а все це разом вилилося в енергійну діяльність, якої вже давно за комендантом ніхто не помічав.

Наступного дня Жмайло чекав, мов у гарячці. Якщо знову у Мудрика буде менше ста процентів, то можна вважати, що щастя само припливло до рук коменданта. Уночі йому снилися цифри у вигляді різних тварин і звірів: жирафа приснилася одиницею, величезного удава він побачив скрученим у вісьмірку, а хвостата мавпа увесь час показувала Жмайлові довгого червоного язика і чомусь була схожа на шестірку. Він вставав, витирив піт з розгарячених під ковдрою грудей і пив квас, який майстерно робила для нього дружина.

Вранці він не діждався, поки обліковець напише на дошці цифри, а побіг йому назустріч і схвильовано запитав: — Що сьогодні у Ярослава Мудрика?

Обліковець не знав, з ким має справу, тільки згадав, що і вчора цей чолов'яга з неприхованою цікавістю щось писав до свого блокнота, тому запитав:

— А чому вас цікавить саме Мудрик?

— Я комендант гуртожитку, в якому він живе,— з гідністю пояснив Жмайло.— Мені треба знати, як мої жильці працюють...

— Ну, коли так...— невесело промовив обліковець,— то скажу: погано у Мудрика: шістдесят п'ять... А що в цьому смішного?..— здивовано подивився він на Жмайла.— Тут плакати треба. Ходив-ходив у передовиках — і на тобі!.. Шкода хлопця. Що з ним сталося?..

Все це він говорив, підставляючи легку розсувну драбинку до дошки, щоб дістати до верхніх рядків. Але Жмайла біля обліковця вже не було. Він побіг здійснювати свій план остаточного повалення Мудрика.

Тепер уже для нього не існувало ні гуртожитку, де він мав зараз бути, ні автомата для газованої води, ні чогось

іншого. Він бачив тільки Ярослава Мудрика, якому у своїй записній книжці наперед ухвалив вирок: «Вигнати!»

Кажуть: «На ловця і звір біжить»,— і, мабуть, недарма кажуть, бо не встиг Жмайло розігнатися, щоб побігти в комітет комсомолу, як лице в лице зіткнувся з гірничим майстром Середою.

— Ага, ось ви мені й потрібні, Антоне Пилиповичу,— схопив його Жмайло за лацкан піджака.

— А що таке? — здивувався Середа. Вони знали один одного давно, але ніколи в них не було нічого спільного, тільки: «драстуйте — до побачення», та й годі, а тут раптом — «Потрібний!» — Чим можу бути корисний?

— Скреперист Мудрик у вашій зміні?

— Так.. у моїй...— насторожено й підозріло глянув Середа на Жмайла.— То й що?..

— Чи не можете ви сказати, чому він так погано працює?

Середа скосив свої завжди підпухлі очі на Жмайла з явним невдоволенням:

— А ви в нього спитайте.

— У нього? — зневажливо скривив товсті губи Жмайло.— Я з ним говорити не хочу. З ним більше дружинники та міліція розмовляють...

З цих слів і з того, з якою ненавистю вони були сказані, Середа зрозумів, що в особі Жмайла він має не противника, а спільника, його очі одразу ж потеплішали, а обличчя набрало хитруватого виразу:

— Ну, коли так, то можу й сказати... Нікудишній скреперист! Ще поки я йому створював умови, хоч трохи тяг. А тепер, коли довелося працювати, як усім, так і сів перепічкою... У тих заботах, що в нього, інші по півтори норми давали! Не придумаю вже, що з ним і робити...

— Та що ж робити... Гнати його в три шиї!.. Ви ще не знаєте, що він на вас наговорив!.. Він і його дружок — Батурін...

— Чув уже,— похмуро процідив крізь зуби Середа.— Отож так, базікають чорті-що, а як до роботи, то кишка тонка... Тільки ви там, той... коли що, то без мене...

— А що?.. У мене гуртожиток зразковий, з цього питання, для передовиків, а не для таких, як він...

— Авжеж,— по-змовницькому всміхнувся Середа.

Жмайло не зволікав часу. Йому було б досить і одного слова гірничого майстра, щоб діяти далі, а тут така зміс-

товна розмова. Хоч і попросив Середа, щоб його не вплетували, але без нього не обійдеться... Жмайло попрощався і подався до комітету комсомолу...

Він рішуче зайшов у невеликий кабінетик з діловитим заклопотаним виглядом.

— Привіт комсомолові!

Його великий портфель накрив півстолу, але Жмайло не перекинув його, а придавив ліктем і недбало розсівся на стільці.

— Драстуйте, Макаре Трохимовичу,— підвівся секретар комітету комсомолу Сергій Гуляєв, спершись на стіл міцними руками з червонуватими, як у всіх гірників, долонями.

— Та ти сідай, сідай,— трохи поблажливо й по-панібратському промовив Жмайло, наче це він приймав Гуляєва у своєму кабінеті.— Сідай, бо в мене розмова не-маленька.

Гуляєв сів:

— Про що ж це?..

— Не про що, а про кого... Я прийшов до тебе не тільки як комендант, але й як комуніст. Вважаю своїм обов'язком, з цього питання... Далі тримати Ярослава Мудрика в своєму гуртожитку не можу...

— Що сталося? — насторожився Гуляєв.

— Мовчав я, терпів, думав: людина за розум візьметься, а виявляється — даремно. П'є, гуляє, план валить, а тепер уже до того дійшло, що народна дружина його забрала. Бешкетував у трамваї...

На обличчі коменданта був вираз щирого обурення.

— Як забрала? — здивувався Гуляєв.— На роботі ж він...

— Відпустили. Дзвонили мені, що дуже просився, з цього питання... Але то крокодилові сльози. На роботі теж задніх пасе, як комсомольцеві, не до лиця. Ось дивись...— Жмайло вихопив з кишені свій блокнот.— Вище сімдесяти процентів не сягає, а то й на шістдесяти сидить. Таких у своєму зразковому гуртожитку не тримаю. До мене делегації різні заходять, іноземні гості, кореспонденти. Можуть поцікавитись, хто живе, як працює? А тут — такий екземпляр!..

Сергій Гуляєв відчував, що за словами Жмайла ховається ще щось, крім фактів, якими той оперує, але все ж ідеться про комсомольця, якого він повинен був би краще знати, ніж Жмайло, а вийшло так, що його не знає...

— Ви говорили з ним? — спитав Гуляєв, почуваючи, що червоніє від сорому, і намагаючись приховати свою ніяковість.

— Якже, якже! — палко підхопив Жмайло.— Проводив з ним індивідуальні бесіди!

— І що?

— А йому плювати і на мене, і на комсомол... Сидить і стільцем скрипить...

— Нічого не розумію... Яким стільцем?..

— Ну... навмисне скрипить, з цього питання... Так би мовити, зневагу свою виказує, що всі ви для мене — тринь-трава... Ніякої поваги до старшого, до коменданта, до комуністів, які виховують комсомол, як свою зміну... Та з Мудриком ми як-небудь справимось, не з такими справлялись,— розійшовся Жмайло, твердо вірячи в те, що він зовсім скопив секретаря комітету комсомолу фактами і логікою своїх доказів,— але біда в тому, що люди, на яких можна було б зіпертись, теж його підтримують...

Сергій Гуляєв і так уже присоромлений, відчув себе зовсім кепсько. У нього навіть вуха почервоніли.

— Хто ж це?..

— І не повіриш. Теж комсомольці!..

— Ну, а конкретно?

Жмайло навмисне зробив довгу паузу, щоб підсилити ефект своєї дальшої розповіді. Переконавшись, що досяг свого, викотив свої й без того витрішкуваті очі, навалився могутніми грудьми на стіл і прорік:

— Богдан Чубенко і Гордій Колоброд.

Сергій відкинувся на спинку стільця:

— Ну, це вже щось не те...— промовив він твердіше, почувши названі прізвища.

— Не те?..— з новою силою спалахнув Жмайло, і велика лисина його почервоніла та вкрилась рясним потом.— Шкода, що ти не чув виступу Чубенка на засіданні ради гуртожитку. Замість того, щоб піддати нищівній критиці Мудрика, він, з цього питання, заходився його вигороджувати...

— Я добре знаю і Чубенка, і Колобрда,— заперечив Гуляєв, приходячи до рівноваги.— Обидва хлопці непитуші...

— Отож і дивно, з цього питання! — перебив Жмайло.— Непитуші, а п'яницю захищають, вигороджують. Де їхня комсомольська принципівість! Де пильність?.. Надто вже багато волі дали!.. Розпустилися!..

Могутній Жмайлів бас котився, як грім, йому було тісно в стінах маленького кабінетика, але Гуляєв не перебивав коменданта і нічого не розпитував. Хай вибалакається. Хай викричиться... У Сергія вже не було повної довіри до його слів. Щось нещире і навіть наклепницьке вчувалося в них.

А Жмайло гримів і гримів:

— Я до тебе прийшов як комуніст до комсомольського ватажка. Сподіваюсь, що зробиш належні висновки. А ні, то я і в партком піду, але не потерплю безчинства в своєму гуртожитку, з цього питання!..

— Гаразд, — підвівся з стільця Гуляєв, коли Жмайло, на решті, замовк і витирав хусточкою лисину. — Розберемось.

— Тільки ж правильно розберись! — з погрозою в голосі кинув Жмайло, прямуючи до дверей.

Сергій Гуляєв довго сидів сам, поринувши в роздуми. Потім пішов шукати Чубенка.

РОЗДІЛ ДЕСЯТИЙ

Останнім часом з Ярославом Мудриком коїлось щось незвичайне. Він ніби втратив самого себе. Зникло безтурботно-байдуже ставлення до життя, що було невід'ємною рисою його характеру, а натомість прийшло відчуття постійного неспокою і внутрішнього напруження. Вдень і вночі нерви у нього були збуджені, а мозок працював, здавалось, без відпочинку.

Причин для цього було багато.

Першою, звісно, була — Наташа. І раніше Ярослав закохувався в дівчат, але тільки тепер зрозумів, що то було не кохання, а тимчасове захоплення, властиве кожній молодій людині. А справжнє кохання прийшло до нього ось зараз, коли в його житті з'явилась Наташа, горда і ніжна дівчина.

Вони бачились не щодня, бо в Ярослава були вечірні зміни, а Наташі доводилось сидіти над книжками — вона вчилася в заочному торговельному інституті. Але кожна нова зустріч зближувала й ріднила їх, і Ярослав уже не міг уявити собі життя без Наташі, як і Наташа, здавалось, боялася б і подумати, що може втратити Ярослава. То були зустрічі, сповнені гарячої пристрасті, щирих обіцянок і райдужних мрій про майбутнє.

А коли Ярослав і не був з Наташею, то теж увесь час думав про неї, згадував кожну рисочку її обличчя, очі, розкішне золотаве волосся. Уява про дівчину не давала йому спокійно жити, позбавляла сну. Увесь світ здавався йому прекрасним. Всього він міг досягти. Все для неї і заради неї зробити.

Якось мова зайшла про її навчання в інституті. Несподівано Наташа запитала:

— А ти теж вчишся, Ярославе?

І він відповів, сам не розуміючи, звідки взялася та відповідь:

— Ще ні, але готуюсь. Думаю вступити до вечірнього гірничорудного технікуму.

Йому соромно було перед коханою дівчиною зізнатись, що не вчиться і ні разу досі не думав про це. Але те, що він сказав, невдовзі стало істиною.

Богдан Чубенко сам запропонував йому свої послуги. «Підготую тебе до вступних екзаменів у технікум», і Ярослав з великою вдячністю прийняв ту допомогу. Згадавши про Ярослава в Києві, Богдан даремно боявся за свого підопічного: його завдання Ярослав виконував з найбільшою ретельністю. Мрія про вступ до технікуму цілком заволоділа ним. Він уявляв, як незабаром прийде до Наташі і скаже, не приховуючи радості:

— Я вже студент технікуму!

Усе це й позбавило Ярослава сну та спокою. Навіть серед ночі він прокидався і думав про Наташу, про їхнє спільне майбутнє. І на роботу йшов радісний, сповнений сили та енергії, готовий на будь-який подвиг, на будь-які труднощі.

У величезній і високій залі комбінату з десятками невеликих кімнат-нарядних, розміщених у два поверхи, було порожньо й гулко. Тільки на довгій лавці, яких багато стояло по під червоними від рудяного пилу стінами, спав якийсь робітник, підмостивши під голову брезентову куртку, та ще шаруділа віником прибиральниці. Через півгодини тут буде повно людей, вони зійдуться на ранкову зміну. Гриматимуть двері нарядних, перемовлятимуться десятки голосів, попливе густий тягучий дим. Але швидко вся та маса людей перодягнеться в парусинові спецівки, візьме акумуляторні лампочки і спуститься в шахту. Зала знову спорожніє.

Ярослав вирішив посидіти в нарядній своєї дільниці;

щоб не гаяти марно часу, повторював у думці те, що вчир вчора ввечері.

Але йому не вдалось побути довго самому. Почулися кроки, і двері до нарядної відчинив гірничий майстер Середа. Приземкуватий, але огрядний і міцний тілом, він глянув на Ярослава підпухлими очима, суворо звів брови, буркнув на привітання щось невиразне захриплим прокуреним і пропитим голосом і сів до свого столу. Ярослав мовчки дивився, як майстер витягав з шухляди папери з червоними рудяними плямами від пальців, як, сопучи, робив олівцем якісь позначки, щось писав і закреслював. «Лютий на похмілля...» — подумав Ярослав і порадувався за себе: хлопці ще частували Середу, але він у тих п'ятиках уже ніякої участі не брав.

Не назвавши Ярослава Мудрика ні по імені, ні на прізвище, Середа раптом прохрипів невдоволеним тоном:

— Сьогодні підеш у сьомий орт...

Ярослав здивувався:

— Чого це, Антоне Пилиповичу?.. Адже я з п'ятого ще руду не вибрав.

— Без тебе виберуть.

— Та як же це?..

— Раз я кажу, значить так треба! — метнув гострий погляд Середа. — Ще будеш тут теревені розводити!..

— Але ж це несправедливо, Антоне Пилиповичу! — розхвилювався Ярослав. — Я думав сьогодні вагончиків сорок дати...

— Мало що думав! — перебив Середа. Він помовчав, посопів сердито, закурив і закашлявся важко. Потім, знову ж таки не глянувши на Ярослава і ніяк його не назвавши, промовив: — А коли сам влип в історію, як останній дурень, то інших топити нічого...

Ярослав здивовано округлив очі:

— Про що це ви, Антоне Пилиповичу?

— Не догадуєшся? — тепер уже Середа подивився на Ярослава вороже. — Чи дурником прикидаєшся?.. Це ж ви як із своїм дружком вирішили, на мені відігратися? Щоб чужими руками жар?..

— З яким дружком?

— Та ти, я бачу, справді або дурний, або зроду такий! Про Батуріна говорю!..

Тепер Ярослав усе зрозумів: засідання ради гуртожитку, розмова про те, що Середа бере горілкою хабарі...

Обличчя в нього стало аж темне. Він уже й забув ту розмову та засідання ради, наче то було давно-давно. А тут зненацька все це виринуло так несподівано. Ясно, чому Середа переводить його з п'ятого орта на сьомий!..

— Була розмова,— сказав Ярослав.

Середа люто й обурено хмикнув:

— Хм!.. Він мені каже: «Була»!.. Сам знаю. Розказали люди. Але мене не втопите, не на того нарвались! Я до тебе в кишеню не лазив... А випити діло таке: хочеш пий, хочеш — ні...

— Це вірно, а тільки...

— Що — «тільки»? — гаркнув Середа, вирячивши підпухлі очі.

— Кажу, що несправедливо це, перекидати людину з одного робочого місця на інше...

— Ти мене вчити будеш?.. Попроцой з моє на шахті, а потім уже й плещи язиком. Мені видніше, кого куди поставити. А твоє діло — виконуй! Ясно?

— Куди вже ясніше!..— з гірким усміхом сказав Ярослав, весь тіпаючись від обурення. Але що він міг подіяти? Середа справді має право переставляти бурильників, скреперистів, кріпильників з одного місця на інше і за свої дії відповідає тільки перед старшим начальником. Але й просити Ярослав не буде, не стане перед Середою прижуватись!..

Вже почали сходитись робітники, і Ярослав Мудрик пішов у роздягальню. В шахту спустився з першою ж групою. Настрій у нього був препоганющий, і він увесь час мовчав, стоячи в самому куточку великої залізної мокрої кліті. А коли дістався до сьомого орта і оглянув місце роботи, то навіть вилаявся вголос. І було чого. Руди в забої мало. Добре працюючи, її можна вибрати за півзміни. Але біда в тому, що й роботу одразу він розпочати не міг. Скреперну лебідку попередній скреперист залишив на тому місці, з якого він діставав руду. Тепер лебідку треба було пересувати, але трос лишився пересипаний, пересунути важко. Одне слово, робоче місце було не підготовлене.

— Послав до чорта в зуби!..— все ще лаявся Ярослав, хоч добре знав, що ніхто його в цьому темному підземеллі не чує й не бачить.

Але не стояти ж йому склавши руки та тільки лаятись! Це нічого не дасть. Треба братись до діла... І Ярослав почав відкидати лопатою руду, щоб звільнити трос. Працю-

вав з люттю, наперед знаючи, що тут не буде ні виробітку, ні заробітку. У нього просто пропав день.

Потім узяв лом і, підважуючи скреперну ледідку, пересунув її на інше місце. Довго прилаштовував у стелі забою блочки. Нарешті пустив скрепера — і шкребок забігав туди й сюди, гребучи руду та сиплючи її в бункер.

Робота начебто заспокоїла Ярослава, але все ж образа й обурення ятрили душу. Виходить, що Середа помстився йому? І далі мститиме, посилаючи в найгірші забої. Нічого й казати, заробіток буде такий, що й одержувати буде соромно... Та заробіток заробітком, а ще ж і інше: стане він, Ярослав, найгіршим скреперистом на шахті! Не серед передових шахтарів писатимуть його прізвище, а серед найвідсталіших...

І той же Середа перший критикуватиме його на зборах і де тільки випаде нагода. Для вступу до технікуму потрібна виробнича характеристика. А кому покажеш характеристику, в якій написано, що ти систематично не виконуєш плану?!

Звісно, комусь треба й ці забої вибирати. Іноді доводиться жертвувати й процентом виробітку, й заробітком. Але одне діло — іноді, а Середа, видно, взагалі має намір ганяти Ярослава по отаких запущених та недовибраних забоях. Тільки доброю чаркою можна змусити його змінити гнів на милість. Але Ярослав більше не піде на це. Не дїждеться Середа від нього чарки! Не стане він з ним пиячити! Та й не тільки з ним, а взагалі. Хоч би вже через те, що є на світі Наташа. Дуже вона дорога йому, і дорога її віра в нього...

Руда в забої кінчилась. У кутку шкребок не діставав, тому Ярослав взяв лопату і вигорнув руду на середину, щоб можна було взяти її скрепером. Ще десять хвилин роботи — і підешу забою хоч віничком підмітай.

До кінця зміни ще далеко; але робити вже нічого...

«Що ж, виїду на-гора», — вирішив Ярослав. Склав інструмент, накрив залізним ковпаком скрепера і пішов із забою, освітлюючи дорогу акумуляторним ліхтариком. Він згадав, що коли повернути з орта ліворуч і піднятись ходовим гезенком, то можна потрапити в забій до Сашка Батуріна. Вирішив заглянути до нього, розповісти по розмову з Середою.

Ярослав подерся вузьким круглим отвором, спритно і вміло чіпляючись руками за щаблі хисткої залізної драбинки. Згори і збоку, нібито з самого нутра землі, долинув

вуркотливий звук перфораторного молотка. Чим вище підіймався Ярослав, тим звук цей міцнішав, переходив у гуркіт, а коли опинився на робочому майданчику, на який з усіх боків давили рудяні брили, то тут колонковий перфоратор, схожий на спарену гармату, гримів з такою силою, що не було чути й людського голосу.

Ярослав випростався, глянув в обличчя бурильника і здивувався: біля перфоратора був не Сашко Батурін. Може, переплутав забої?... Ні, це забій Батуріна!.. Зробив знак рукою, щоб бурильник зупинив машину. Перфоратор замовк, і в забої стало тихо, так тихо, як тільки може бути під землею на глибині п'ятисот метрів.

— Нічого не розумію,— трохи розгублено сказав Ярослав.— А де ж Батурін?

— Батурін в іншому забої,— повідомив бурильник.

— Чому? Він же тут давно працює. Це ж його забій.

— А тепер Середа перевів його на в'язкі руди. А мене сюди послав.

— Так-ак...— протяг Ярослав, почувавши, як у ньому з новою силою закипає лютя.— Ясно... Ну, що ж, бувай...

Униз він спустився так швидко, як тільки міг. Обурення гнало його з шахти. Коли б оце зараз, по дорозі до кліті, йому зустрівся Середа, він не стримався б і дав йому доброго ляпаса. Виходить, і з Сашком розправився гірничий майстер! Ось тобі і маєш: на засіданні ради говорилося про те, щоб притягти Середу до відповідальності, а вийшло навпаки: він не тільки не покараний, а ще й чинить розправу над людьми!.. Ні, більше мовчати не можна!.. До начальника шахти! Все йому розказати. Хай і самому буде соромно за те, що спокусився на якісь там зайві карбованці та напував Середу, але ж і в Середи відіб'ють охоту надалі менжувати людьми і свавільничати...

Палаючи од нетерпіння, Ярослав ледве діждався кліті, яка вивезла його з шахти. Швидко помився в бані, переодягся.

Зайшовши до комбінату, вздрів секретаря комітету комсомолу Сергія Гуляєва. Той прибирав до дошки оголошень великий папір. Гукнув до Ярослава:

— Підходь ближче, є серйозна розмова!

Слова «серйозна розмова» трохи збентежили Ярослава. «Мабуть, знову про ту історію з дружинниками»,— подумав він і неохоче, повільно пішов до Гуляєва.

Але той, прибивши оголошення, запитав:

— Ти завтра в якій зміні?

— У першій.

— Це добре. О третій годині приходиш на поширене засідання комітету. Питання дуже важливе і невідкладне.

Ярослав пробіг очима оголошення, в ньому повідомлялося, що будуть обговорюватись нові зобов'язання по створенню надпланового фонду руди... Там було ще щось написано, але він далі не став читати, а сердито махнув рукою:

— Тут створиш!.. Бачиш, ще зміна не закінчилась, а я вже...— «драстуйте вам у шапку!» З шахти раніше виїшов.

— А справді, чого це ти не в шахті?

Ярослав подивився на Гуляєва таким поглядом, ніби вагався: говорити, чи ні? Запитав:

— У тебе зараз є час, щоб поговорити?

— Звісно. Ходімо до мене.

Вони піднялися східцями на другий поверх комбінату і зайшли в невеличку довгасту кімнатку, схожу на нарядну. Але тут, окрім звичайного канцелярського стола і кількох простих стільців попід стінами, була ще шафа з книжками і стояв сейф для комсомольських документів і внесків. Сергій сів, поклав руки на стіл і втупився в Ярослава прямим запитливим поглядом.

— Ну, слухаю тебе, викладай...

Коли б у Ярослава зараз не вирувала ненависть до Середи, він, може, знітився б або побоявся цієї розмови, знаючи пряму вдачу Гуляєва, але зараз ним володіло тільки бажання вивести Середу на чисту воду, тому він і почав з себе:

— Негарно в мене вийшло, мабуть, уже знаєш...

— Знаю,— ствердно хитнув головою Сергій.

— Я чекав, що ти покличеш мене на розмову,— вів далі Ярослав.

— А я чекав, що ти сам прийдеш,— вставив Сергій.— І ти ось і прийшов, хоч, правда, трохи й пізно...

Тепер Ярослав знітився, почервонів під пильним поглядом секретаря. Були вони майже ровесники. В юнацькому віці важко визначити, хто молодший, а хто старший, але Гуляєв виглядав мужнішим, погляд його очей був твердіший, а голос мав ті вольові нотки, які змушують інших слухатись і підкорятись. Ще недавно Гуляєв був бурильником, але комсомольці обрали його своїм ватажком, і йому довелося облишити перфоратор.

— Так, я повинен був би на другий день прийти, але духу не вистачило... Ти не думай, що я легко пережив.

— А я й не думаю цього. Зовсім інше думаю.

— Що ж?

— Те, що ти повів себе як боягуз... Нашкодив, а відповідати боїшся.

— Не боягуз я, Сергію... Якось по-іншому жити став.

— І це знаю, радий за тебе.

— А воно ще по-іншому виходить, — вів далі свою думку Ярослав. — Ось і сьогодні, іду на роботу, думаю: «Не менше, як сорок вагончиків дам», а мене Середа взяв та й послав у сьомий орт, змусив пригорщами вибирати залишки руди...

— Чого ж це раптом? — в очах у Сергія промайнув глузливий смішок, наче він щось знав, але не хотів казати до певного часу.

— Ось у цьому вся й заковика — чого?.. — Ярослав помовчав, збираючись з думками чи не наважуючись сказати прямо.

— Може, ти йому до цього привід дав? — підказав Сергій.

— Мабуть, що дав, — згодився Ярослав, дивуючись, що розмова набирає такого напрямку. — Пив же я з ним..

— Ну от бачиш? А тепер став іграшкою в його руках. Так воно завжди й буває в нечесному ділі.

— Ну, хай пив! — раптом підвищив голос Ярослав. — А Сашко Батурін не пив же! А його теж на в'язці руди Середа кинув.

— То інше. Сашко на засіданні ради вашого гуртожитку розвінчав Середу, показав його справжнє обличчя. А ти цього не міг зробити, бо в самого рильце в пушку. Сашко справді став жертвою, а ти з Середою все-таки однією ниточкою зв'язаний.

Сергій говорив правду. Все в його словах виходило просто й ясно. Це бентежило Ярослава, але разом і злило.

— Так що ж мені тепер все життя на Середу молитися та чекати, поки він змінить гнів на милість?.. Я працювати хочу! І жити по-людському!.. Ну, хай мене переведуть на іншу дільницю, щоб я Середи і в вічі не бачив.

Сергій раптом підхопився з стільця, і його очі сердито блиснули:

— Ну, це ти, браток, облиш!.. Ач що вигадав! Він буде пиячити з Середою, всякі там махінації робити, а його жалій, співчувай йому, лий сльози, що попав, бідолашний,

у тенега до Середи, і рятуй від того ж Середи! Логічно, нічого сказати!.. Ніхто нікуди тебе переводити не буде, так і знай!..

Він зусиллям волі погасив у собі спалах гніву і вже тише та спокійніше сказав:

— Одне слово, так, Ярославе. Про те, що витіває Середи, начальник шахти вже знає. Він своє одержить і, будь певен, назавжди втратить бажання штучно роздувати заробітки окремим гірникам, таким, як оце ти... був. І людей не кидатиме з місця на місце. Те, що ти взявся за розум,— добре. Богдан Чубенко розповідав, що до технікуму готуєшся, це правда? Серйозно за навчання взявся?

Очі у Ярослава потепліли. Голосом, що здригнувся, сказав:

— Отак хочу вчитися, Сергію! — і провів ребром долоні по своїй шиї.— Повір мені, після того випадку більше не пив. І не тягне. Весь у книжки встряв... Ми разом із Сашком готуємось.

Ярославові хотілося сказати й про Наташу, але він не насмілювався в цій напівтовариській-напівофіційній розмові говорити про дівчину, а тільки подумав: «Сьогодні знову зустрінемося з нею!..» і відчув, як його прийняло трепетним теплом.

— Це добре, хлопці,— сказав Сергій так, наче тут був присутній і Сашко і він розмовляє з обома разом.— Але з тобою я хотів не тільки про твої діла поговорити. Читав оголошення?..

— Читав...— непевно сказав Ярослав, згадавши, що він не дочитав його до кінця і не знає гаразд, про що йдеться.

— Тут в чому суть? На металургійному заводі достроково стає до ладу нова доменна піч. І от там зараз клопіт: де взяти сировину? Спеціально на цю піч руду не планували, ну а якщо вже такий велетенський чавуноплавильний агрегат з'явився на світ, то не жити ж йому на голодному пайку! Ось ми в комітеті порадилися і вирішили звернутися до комсомольців нашої шахти, до молоді, щоб розпочати змагання за створення надпланового фонду залізної руди для нової домни. Що ти на це скажеш?

Тепер уже секретар комітету комсомолу Сергій Гуляєв не дорікав Ярославові, не «пробирав» його, не повчав, а радився з ним, і обличчя в нього стало зовсім інше, і тримався він по-іншому. Звісно, хай тут комітет що не вирішує, що не записує на папері, а руду ж таки дають ті, хто працює безпосередньо в шахті — бурильники Гордій

Колобрід і Сашко Батурін, інженер Богдан Чубенко, він, скреперист Ярослав Мудрик, одне слово, всі ти, хто бере її під землею і видає на поверхню. І правильно робить Сергій, що радиться... І Ярослав гаряче підтримав його

— А про що ж тут може бути мова! Хто з нас відмовиться дати для нової домни надпланову руду? Аби не заважали такі, як Середа, щоб і фронт робіт був і інструмент справний... А взагалі ти знаєш, що я тобі скажу, Сергію?.. Живемо ми з хлопцями в одній кімнаті. Допоможи нам і однією бригадою стати. Візьмемо ще добрих хлопців та й викличемо інші бригади на змагання. Тут що головне? Забої за бригадами закріпити. А то пішов я сьогодні в чужий забій, а там ніякого порядку. Я б так не кинув свого забою, хай, мовляв, хтось інший руду дошкрябує. І механізми так не залишив би..

Ярослав говорив не нове. Були і є комсомольсько-молодіжні бригади, закріплювали за ними забої, народжувалися нові методи буріння, скреперування та кріплення. Але потім виходило так, що люди поступово мінялися і бригада з комсомольсько-молодіжної перетворювалася на звичайну. Підготовлені нові виробки вимагали кваліфікованих робітників, їх брали із старих забоїв, ламалася система закріплення бригад за постійним робочим місцем, а далі потроху розпадалася й бригада як дружній колектив, в якому панує дух взаємодопомоги і єдиного прагнення. Бригада існувала формально, і часто робітники забували, що вони належать до якоїсь бригади, бо вона ніякого впливу на них не мала.

Однак у пропозиції Ярослава було й нове. «Разом живемо, одна й бригада хай буде»,— сказав він, і над цим Сергій задумався.

— Поговорю з начальником шахти,— пообіцяв він.— Мені здається, що ти добре діло підказуєш... А ще краще, домовся з своїми хлопцями, та й приходьте завтра разом на комітет, а я запрошу начальника шахти, начальників змін, гірничих майстрів. Ти виступиш і розкажеш, як це воно в житті буде... Тут не загальні слова потрібні, а практична розмова.

По дорозі в гуртожиток Ярослав уже не шкодував за втраченим робочим днем. Ну, хай йому запишуть невиконання норми, так зате ж яка розмова відбулася в комітеті комсомолу! А Сергій такий хлопець, що словами не розкидається, якщо вже візьметься за що, то доведе діло до кінця.

РОЗДІЛ ОДИНАДЦЯТИЙ

У Сашка Батуріна не було з Середою такої розмови, як у Ярослава Мудрика. Коли гірничий майстер сказав йому, щоб шов на в'язкі руди, він не став сперечатися, тільки сказав: «Гаразд!» — і спустився в шахту.

Досі йому не доводилось працювати на в'язкій руді, але з розповідей інших він знав, що там ще ніхто не добивався високих показників. Ця хитра руда ніби знущала-ся з бурильника. Свердло у неї йшло добре і за зміну можна було без особливих труднощів набурити чимало шпурів, але після вибуху виявлялось, що руди майже немає. Виходило так, що всю зміну бурильник працював даремно. Тому Сашко Батурін і не надіявся на виконання плану в перші дні, а вирішив випробувати кілька способів розміщення і відпалки шпурів.

У перший день він бурив як звичайно, щоб подивитись, що з того вийде. А вийшло те, чого й слід було чекати: руда не далась. Вилізши з шахти, він нікому не поскаржився на Середу, який зняв його з постійних забоїв та перевів на інші, хоч добре знав, чим це було викликано. Замість того щоб скаржитись, він вирішив довести ділом, що і в'язку руду можна брати не гірше, ніж звичайну.

Тому наступного дня він розставив шпури не симетрично, як робив до цього, а «віялом». Але й це бажаних наслідків не дало, хоч руди він відірвав трохи більше, ніж минулого разу.

Так тяглося тиждень. Сашко то розставляв шпури «лійкою», то знову повертався до «віяла», але руда не піддавалася. На дошці показників його прізвище уже стояло останнім. Однак він мовчав, зціпивши зуби. Правда, промайнула думка викликати нормувальника, щоб простежив за роботою та зменшив норму. Але тут виникла ще одна ідея — відпалювати шпури не амоналом, а значно сильнішою вибухівкою, динамітом. Це могло дати добрі наслідки. Сашко Батурін аж розхвилювався, коли це спало йому на думку. Адже ніхто досі не відпалював тут шпурів динамітом. А ось він спробує. І якщо вийде, то це буде неабиякою перемогою.

Виїхавши з шахти, він пішов у лазню і довго хлюпався у гарячій воді, змиваючи липкий рудий пил. З лазні вийшов свіжий, рожевий, ніби й не було важкої зміни під землею, і попростував у нарядну, щоб поговорити з гірничим майстром

Важкий, як лантух, Середа сидів за столом насуплений і надутий, мов сич. І не встиг Батурін переступити поріг, як він деренчливим пропитим голосом сердито кинув: — Ось... допрацюювся!..

Спершу Сашко нічого не зрозумів. Але, побачивши у Середи під рукою місцеву газету, спитав:

— Це ви про що, Антоне Пилиповичу?

— Та про тебе ж... Ось уже навіть в газеті критикують.

У грудях Батуріна похолело. Зникла радість, з якою сюди прийшов. Узяв газету і одразу ж знайшов окресленого олівцем дописа, в якому говорилось:

«Гуртожиток № 1 — зразковий на шахті «Зоряна», тут живуть передовики виробництва, які систематично перевиконують план видобутку руди і показують приклад в особистому житті. Завдяки невтомній турботі про гуртожиток коменданта тов. Жмайла М. Т., тут створені найкращі умови для життя і культурного відпочинку. Є бібліотека, червоний куток, де можна прочитати журнали і газети. В кімнатах гарні меблі, завжди чисто і затишно. Мешканці гуртожитку — передові бурильники, скреперисти, машиністи електровозів задоволені такими умовами.

Але, на жаль, серед кращих людей шахти затесалися й такі, що порушують норми громадського співжиття, пиячать, бешкетують. До таких належить скреперист Ярослав Мудрик. Нещодавно його, п'яного, затримала народна дружина, а потім його поведінку довелося обговорювати на засіданні ради гуртожитку, де з принциповою критикою негідних вчинків Мудрика виступив комендант гуртожитку комуніст Жмайло М. Т.

П'ятики, як видно, до добра не доводять. Ярослав Мудрик дедалі все гірше й гірше працює. Його виробничі показники не перевищують зараз вісімдесяти процентів, він систематично не додає державі сотні тонн руди.

Такими ж показниками «радує» колектив гірників і найближчий дружок Я. Мудрика — Олександр Батурін. Правду в народі кажуть: «Скажи, хто твій товариш, і я скажу, хто ти». Батурін теж систематично зриває план.

Обоє вони — і Я. Мудрик, і О. Батурін — комсомольці. Час уже з усією серйозністю запитати в них, чи довго вони ще тягтимуть дільницю і всю шахту донизу? Треба, щоб адміністрація та комсомольська організація вжили заходів до порушників дисципліни і громадського поряд-

ку До речі, сам Ярослав Мудрик, хизуючись, називає себе «плямою капіталізму». То чи не час уже вивести ці плями з нашого здорового тіла?

О. Чувичило»

Дописа було складено примітивно, в стилі початкуючого газетяра, але бив він дошкульно, і Сашко Батурін, читаючи, відчував, як його дедалі все більше й більше охоплює обурення.

— Та це ж брехня! — аж задихнувся він. — Справжня брехня!

Середа з дивовижною для нього моторністю схопився з-за столу, очі його люто блиснули, а рот перекосився:

— Ну, голубе, якщо це брехня, то що ж тоді правда? Хіба Мудрика не забирали дружинники?..

— Забирали... — механічно відповів Батурін.

А план він виконує?

Ну, не виконує.

— А ти виконуєш?

— І я... зараз ні...

— То де ж тут брехня?.. Га? Де?..

Скаженючи, Середа насідав на Батуріна, дихав йому в обличчя тютюном і горілчаним перегаром, махав перед носом товстим брудним пальцем:

— Ні, голубе, не вийде!.. Відповідати доведеться... Тут не богадільня, а шахта. У нас — план, і його треба виконувати. А не хочеш — на всі чотири боки!..

Так ось як розправився Середа за критику!.. Факти в дописі відповідають дійсності, але, те, що такий допис з'явився в газеті, було несправедливо. Ну, не виконують вони з Ярославом зараз плану, так відомо ж чому! До цього доклав рук Середа. Ну, було, що Ярослава затримали дружинники, так він же після того і в рот не брав горілки!.. А чому немає в дописі про те, як вони з Ярославом з допомогою Богдана Чубенка готуються до технікуму? Чому немає про те, що ось він, Сашко Батурін хоче і в'язку руду перемогти?..

Лють кипіла в грудях Сашка. Він дивився затуманеними очима в обличчя майстра — пом'яте, запухле, обвисле — і не знав, чим і як висловити своє обурення, свою ненависть до нього...

Ну, гаразд, за себе він перетерпить, переक्ліпає очима перед друзями, знайомими, а Ярослав?.. Це ж і Наташа прочитає, бо не в стінній газеті надруковано, а в міській!

Та й сам Ярослав — натура гаряча, неурівноважена. Йому щоденна поміч потрібна, добре слово, а тут — ось що! Подивилися б зараз на Ярослава: аж сяє весь, радий, що відірвався від п'яної компанії, що готується до технікуму, що у нього є Наташа...

Хоч і жили разом, а не знав раніше Сашко Ярослава. Але останнім часом переконався, що не такий він уже й поганий. Трохи легковажний, трохи незібраний, але серце у нього відкрите до добра і краси. І коли його не товкти щодня, а сказати про нього добре слово, то він здатний на будь-який подвиг!.. То навіщо ж його так підкосили раптом?..

Щось іще казав Середа, лаючись та погрожуючи, але Сашко не розібрав до пуття, бо думав своє. Зненацька щось вибухнуло у нього всередині. Задихаючись від люті і свердлячи гірничого майстра повними ненависті очима, він голосом, що переривався, вигукнув:

— Ви... ви — мерзота, а не людина!..

— Що-о?..— захлинувся Середа і аж присів.

В наступну мить він шарпнувся до Батуріна, але той зробив загрозливий рух йому назустріч і повторив:

— Мерзота, кажу!.. У вічі!.. І вам це так не минеться!

Він не міг далі говорити, бо все тіло його тіпалося, ніби в пропасниці, тремтіли руки й ноги, він почував, що знесилюється від люті, тому, не знаючи, що робити далі, хряпнув дверима і вискочив з нарядної, лишивши на одинці Середу, очманілого від того, що сталося.

Сашко біг територією рудника, не бачачи дороги, і думав: «Чи знає про допис Ярослав? На цей час він уже теж повинен вийти з шахти... Був би хоч Богдан Чубенко вдома! Як він потрібний зараз!.. Але треба діяти без нього. Негайно в гуртожиток. Зустрітися з Ярославом. Разом придумаємо, що робити...»

У гуртожитку Ярослава не було. Чергова сказала, що й не приходив. Сашко вирішив почекати. Щоб не краятись серцем, не катувати себе зайвими переживаннями, взявся читати підручник. На якийсь час забувся... Але згодом, глянувши на годинник, схопився. Не до підручника зараз. Ярослав може накоїти дурниць. Його треба знайти будь-що!..

Вийшов на вулицю. Куди йти?. Спершу — на шахту. Може, хто бачив... Передусім забіг у номерну, спитав у дівчини за віконечком, коли виїхав із шахти Мудрик?

— Ще о третій годині,— відповіла вона, з надмірною

цікавістю розглядаючи Батуріна, і запитала:— Ти читав статтю?

— Прочитав,— похмуро відповів Сашко.— З великим задоволенням!

— Ще б пак! — кинула дівчина йому навздогін.

«Куди ж тепер?.. Може, його вже викликали в комітет комсомолу?..» Ні, двері комітету були замкнені. Де ж він подівся?.. Пройшов на всяк випадок по комбінату, може, де з хлопцями затримався? Буває, сидять після роботи, розмовляють... Але Мудрика ніде не було. Тоді знову побіг до гуртожитку. Тільки став на поріг, чергова одразу ж повідомила:

— Був Мудрик, але пішов...

— Нічого не сказав?

— Нічого.

І все ж Сашко вирішив заглянути в кімнату. Може, записку лишив? Адже домовлялись сьогодні нікуди не йти, а посидіти над книжками.

У кімнаті спершу кинувся до шафи. Ні, вихідний костюм висить, значить, не до Наташі пішов Ярослав. Бо, ідучи до неї, він завжди надіває свій гарний сірий костюм. А тепер пішов кудись у тому ж, що носить щодня...

Сів до столу, задумався. Неясна тривога заворушилася в грудях. Ще не хотілося навіть думати про це... Було б жахливо, коли б сталося те, що раптом так стривожило Сашка!..

Зненацька погляд упав на газету на столі. Та сама, яку йому давав читати Середа. Тільки стаття не обкреслена, а перехрещена двома жирними лініями. Тут же лежить зламаний олівець. Видно зозла кресонув ним по газеті. А збоку приписка, швидка, нервова: «Сашко! Тепер все ясно? Ох, і нап'юся ж я! І хай лають, все одно!..»

Отже, те, про що не хотілося навіть думати, сталося! Треба негайно знайти Ярослава. Він, мабуть, уже десь п'є...

Сашко Батурін, хоч сам і не бував у забігайлівках, але приблизно знав ті пункти, від яких за квартал смердить горілчанам духом. Біля них товпляться зубожілі тілом і духом люди, очі яких, може, вже ніколи не запаляться тверезою думкою, але спалахують від запаху спиртного чи тільки від згадки про спиртне... Він вирішив не обминути жодної забігайлівки, жодного буфету чи ресторану. Іноді натикався на знайомих. Вони радісно кидалися до нього, тикали в руку склянку з горілкою і шматок ковбаси, п'яно припрошували: «Випий!.. Та випий!.. Такий рід-

кісний гість!..» Але Сашко категорично відмовлявся й біг далі, від буфету до забігайлівки, від забігайлівки до ресторану. Він бачив п'яних, що реготали, мов божевільні, наткнувся на таких, що вже затівали бійку, бачив і таких, що, спившись, спали просто на землі і були схожі на мерців. Справді, горілка валила їх на землю, як точна куля ворога — нещадно і напевне. Зараз він з усією силою уявив, яке це лихо!

«Звісно, не всі так п'ють, — думав Сашко. — Переважна більшість людей на руднику живе зовсім по-іншому, тверезим, здоровим, творчим життям. Але чому нікому не спаде на думку, що час уже обмежити вироблення горілки, якщо ми серйозно думаємо про виховання нової людини?..»

Ярослава Сашко знайшов у невеличкому брудному буфеті, захищеному у підвалі. Він був не сам, а в компанії тих же гувльвіс Семена і Грицька, які завжди виявлялися під рукою, коли хтось має намір випити. Всі троє сиділи за металевим заялуженим столиком і були вже добре напідпитку. Біля Ярослава стояла офіціантка, і він, називаючи її «вітамінчиком», замовляв:

— Ще по сто... По сто, хлопці?..

— Сам дивись, — плямкав губами Семен. — У мене в кишені віють вітри...

— Звісно, сам... — вторив Грицько, розтягуючи товсті губи.

Офіціантка добре знала постійних відвідувачів Семена та Грицька, тому не довіряла і Ярославові, який зараз був у їхній компанії, й безцеремонно вимагала:

— Гроші наперед, бо потім лови вас...

— Даю наперед, «вітамінчик»... Даю... Ми люди чесні...

— Бачила вже таких чесних, — поглядала на сп'янілих хлопців офіціантка.

Саме на цю розмову й нагодився Сашко Батурін. Він підійшов до столика, сів на четвертий стілець і діловим тоном запитав у офіціантки:

— Скільки вони напили?

— Дванадцять тридцять.

Батурін витяг з кишені гроші, розплатився з офіціанткою і взяв Ярослава за плечі:

— А тепер пішли...

— Друже ти мій! — вчепився за його руку Ярослав. — Звідки ти тут узевся?..

— Звідки не взявся, а пішли.

Зачувши це, підхопився Семен, посунувся на Сашка Батуріна:

— Ти що?.. Не слухай його, Ярославе. Ми ще по сто...

— Авжеж, по сто,— повторив Грицько,

— Хлопці, тут ваше діло маленьке. У мене з Ярославом своя розмова. Правда ж, Ярославе?..

Мудрик втупився в Сашкове обличчя затуманеним поглядом, по очах видно було, що він щось тяжко думає, вирішує, і було ясно, що якщо вже вирішить, то так і буде, нічого з ним не поробиш. Раптом підвівся й хитнувся до Сашка:

— Сашша... пішли...— і, плутаючи неслухняними ногами, вийшов з буфету.

Вже на вулиці взяв Сашка Батуріна за руку, смикнув до себе:

— Розумієш ти мене?.. Ось тут кипить!.. Сволота той Середа!..

— Ти теж гарний... Випити швидше!..— І щоб не роздратувати Ярослава, докинув:— А що цим докажеш?.. Тільки підтверджуєш те, що в газеті написано.

— Вірно... це вірно...— покірно погодився Ярослав.

Він ішов якийсь час мовчки, важко дихаючи, потім озвався:

— Ти, Сашко, як Богдан приїде, не кажи... Не кажи, що я оце так... Розумієш, накіпіло... А Богданові не кажи...

— Гаразд... Тільки йди рівно, щоб у гуртожитку не помітили.

РОЗДІЛ ДВНАДЦЯТИЙ

Перші дні після повернення з Києва Богданом володіло почуття порожнечі, самотності. А часом приходила й зневіра. Тоді йому здавалось, що він — звичайний невдаха, який спершу взявся за непосильне діло, а потім безглуздо подався до Києва, щоб виставити себе на посміховисько. Справді, чого він туди поїхав? Можна ж було спершу звернутися до місцевого проектного інституту. Хай би тут на місці розглянули його роботу. Ех, гаряча голова! Ото, вірно люди кажуть: сім раз одмір, а раз відріж!

Матері Богдан не сказав, що був у Києві. Каявся, що носився зі своїм проектом перед Гордієм Колобродом та іншими хлопцями в гуртожитку. Нарікав на себе, що пішов до Зарічанського. Чи не краще було б працювати

собі мовчки, без зайвого галасу? Добре ж, якщо хоч якусь надію подадуть. А якщо відхилять та ще й висміють?..

Однак згодом гострота цих думок і переживань притупилася, і Богдан весь поринув у домашні клопоти. Покінчивши поратися з городом та невеличким садочком, посадженим ще батьком, він заходився ремонтувати старенький паркан. Треба було дістати дерева, цвяхів, а виявилось, що це — не так просто. Після тривалої біганини по різному начальству дошки-відходи таки виписав на рудничному лісоскладі, а цвяхи довелось діставати правдами й неправдами, бо, на велике Богданове здивування, в жодному магазині міста їх не було.

Відремонтувавши паркан, він привіз ручним візком шифер, щоб де-не-де перекрити дах, потім почистив басейн, в якому зберігалася дощова вода, заготовив на зиму вугілля, нарубав дров та акуратно склав їх у сарайчику. Богдан бачив, що старенькій матері поратись по господарству вже важко, і якось за вечерею сказав:

— Як одержу квартиру, заберу вас, мамо, до себе, а хату продамо. Навіщо вона нам тепер?

— Не знаю, синку, чи треба це робити, — розважливо відповіла стара жінка. — Хату ми з батьком ставили. Тут він помер, тут і я свій вік доживатиму.

— Скучно вам самій і важко.

— Мені не звикати... Ось восени дівчат-студенток на квартиру візьму, то й не сумуватиму. Грошей мені великих від них не треба, навіщо вони, а дівчата хай живуть... А ти хоч і одержиш окрему квартиру, то, може, одружишся, своя сім'я буде.

— Немає з ким одружуватись, — ніяковіючи, сказав Богдан. І одразу ж згадав Мальву: «Її б мені за дружину, та ба...»

Він не довечеряв, звівся з-за столу і вийшов надвір. Розмова про одруження і згадка про Мальву розтривожили душу. В уяві малювалося, що, може, саме зараз, доки він оце стоїть у садку самотній, Мальва милується з Гордієм, і обом їм байдуже, є на світі Богдан Чубенко чи немає. Їм байдуже й до його проекту, і до його мрій. Гордій — той взагалі ні в що не вірить, глузує з проекту, а Мальва... Тоді, як він був у Зарічанських, дівчина майже весь вечір промовчала, хоч чула, з чим він прийшов. Навіть не поцікавилась, коли вони розглядали креслення.

А може, йому треба з'їздити на рудник? Адже в Києві

він дав адресу на гуртожиток. Що, як там уже відповідь є? Але яка?.. Якщо позитивна, то діждеться, нікуди вона не дінеться. А якщо негативна, то... хай її довше не буде... Ні, чому ж? Навпаки, хай швидше надсилають. Тоді і він швидше надумається, що йому робити далі!..

Богдан повільно пішов понад річкою, освітленою щербатим місяцем. Правий берег її був скелястий, високий. Колись разом з іншими хлопчачками він стрибав звідси у воду. Скелі вгорі були освітлені й голі, а внизу, біля самої води, лежали темними й таємничими валунами, серед яких, здавалось, щось ворушилося. Ліворуч понад берегом тяглися присадибні городи, а трохи вище — вишневі й абрикосові садочки, так само як і біля його оселі.

Зараз, увечері, це місце, освітлене синюватим сяйвом місяця, здавалось красивим, але вдень було видно, що всі городи, садки, двори і хати вкриті червоною пилюкою, а поряд з хатами лежали кагати кварциту, бідних руд, що їх не брав жоден завод і чомусь не перевозили на збагачувальні фабрики для переробки.

Здалеку долинув ледве вловимий звук радіоли. Богдан догадався, що то від Палацу культури. Може, сходити?..

Обігнувши глибокий кар'єр, вузенькою стежечкою пішов на голос динаміка. Голос той дужчав. Уже можна було навіть розібрати окремі слова пісні. А може, вони тільки вгадувались:

Дні ідуть, літа минають,
Душа зове, прилинь, кохана...

Динамік раптом затих, і місцевий диктор почав щось оголошувати.

Парк біля Палацу культури молодий, невеликий. Вздовж алей парами й купками туди й сюди ходить молодь. На одній з лавок грає баяніст точно такий, якого можна побачити в кінофільмах: небало накинута піджак, на густих чорних кучерях ледве тримається картуз, у зубах цигарка, а на обличчі такий вираз, ніби він підкорив собі весь світ. Дівчата, притулившись одна до одної, слухають, перешіптуються, прискають сміхом, хлопці немилосердно курять. Десятки разів бачена картина. Зараз серед хлопців і дівчат знайомих немає. Це ті, що попідростали, поки він вчився.

На фасаді Палацу чимало барвистих оголошень. Богдан, не кваплячись, перечитав їх. Одне сповіщало про те, що демонструється фільм «Новий дім», а хтось через всю

афішу чорним олівцем наклав резолюцію: «Барахло!» В другому оголошенні говорилося, що при Палаці культури «працюють курси крою та шиття». Найбільша афіша сповіщала про наступне футбольне змагання між командами двох рудників... А ось ще одне оголошення, дуже скромне на вигляд, воно доводить до відома, що такого-то числа відбудеться лекція на тему: «Молодь на фронтах семирічки», а після цього будуть танці. Тема лекції написана маленькими синіми літерами, а слово «танці» зайняло майже половину аркуша... Звісно, будуть люди і на футболі, й на лекції, і на танцях, запишуться і в гурток крою та шиття. Незважаючи на категоричну резолюцію «барахло», підуть дивитися й кінокартину «Новий дім». Але всім їм немає ніякісінького діла до нього, Богдана, з його проектом, з його душевними муками й терзаннями. Тут, біля цих афіш, під яскравим світлом ліхтарів, серед людей, які ходили туди й сюди, Богдан почував себе ще самотнішим, ніж дома.

Йому враз здалося, що він робить злочин перед всіма цими людьми, сидючи у своїй хатині, копірсаючи нагороді, никаючи без мети по руднику. Він повинен зараз бути на своїй шахті, у себе в гуртожитку, думати й думати над своїм проектом — обчислювати, перевіряти, сперечатись з уявним противником, готуватись до майбутньої боротьби.

Богдан круто повернувся і широкими кроками навпрошки пішов додому. Мати саме стелила Богданові, але він зупинив її:

— Мені, мамо, не треба стелити. Я повинен їхати на шахту. І зараз же.

— Що з тобою, Богдане? — злякано глянула на нього старенька. — Чого це ти проти ночі?

— Яке ж це — «проти ночі»? Ще тільки десята. А через годину я вже буду на місці.

— Та чого ж так несподівано? — бідкалася мати. — Переспав би, а вранці вже й поїхав...

— Ні, треба зараз. Тільки зараз... — очі у Богдана якось дивно блищали, рухи були рвучкі, неврівноважені, наче він випив.

— А коли ж ти приїдеш? — печально дивилася на нього мати. Вона не могла нічого заперечити синові, він вже дорослий, і в нього свої справи, раз каже, що треба, — значить треба, а може, й дівчина там чекає, і проти цього нічого не скажеш.

— Приїду, мамо... Ви не ображайтесь, що так несподівано, але треба...

— Ну, коли треба, то їдь. І так спасибі, допоміг...— в голосі матері вчувалася покора і неприхований смуток.

Богдан навіть завагався на якусь мить: «Може, справді завтра вранці?..» Але зараз же передумав. Завтра може бути інший настрій, і він знову залишиться тут. А якщо сьогодні поїде, то сьогодні ж і за роботу сяде. І всі дні, які ще лишилися до кінця відпустки, працюватиме.

Через півгодини Богдан уже їхав у тролейбусі. Погойдуючись на сидінні, думав про те, що віднині і з Гордієм не буде сперечатися, і до Зарічанського не піде, щоб не бачитись з Мальвою, а працюватиме собі мовчки, без лементу і галасу, аж доки не переможе.

Двері до кімнати були не замкнені. Богдан рвучко відчинив їх і вкляк на порозі. Тільки вдвох у кімнаті були Гордій і Мальва. Обоє вони кинулися йому назустріч. Дивовижне почуття охопило його, складне й незрозуміле. Він і зрадів їм, бо вже сама їхня присутність ніби повернула його в звичайну рідну стихію, і разом відчув біль на серці: бач, вийшло так, як він догадувався!.. Серед них він — третій і зайвий, за давньою приказкою!..

Тільки після перших хвилин зустрічі Богдан спостеріг, що його повернення Гордій і Мальва зустріли насторожено.

— Що там у тебе? — запитала Мальва, тривожно дивлячись Богданові в очі.

— Не знаю ще, — непевно відповів Богдан.

— Як не знаєш?.. Ти ж щойно з Києва?

— Ні, я у матері був.

— А з Києва коли?

— Давно вже, тижнів зо два...

Щось Гордій і Мальва знали таке, чого не знав Богдан. Але жоден з них не наважувався сказати перший, тому в кімнаті запала тривожна й загадкова мовчанка. Богдан порушив її, нетерпляче спитав:

— Що тут сталося?.. Кажіть прямо...

— Тобі пакет, — сказав Гордій. — Он там у тумбочці...

— Пакет?.. — аж кинувся Богдан і відчув, як всього його ніби обсипало жаром.

Ось воно! Його викликають до Києва, як і обіцяв начальник проектного бюро. Спасибі йому, не затримав... Швидше, швидше, що там у тому пакеті? Навіть з тексту листа

можна буде зрозуміти, з якою метою його викликають... Але з якою б не викликали, а він поїде. Зараз же сяде на поїзд і поїде. Або літаком полетить, щоб завтра вранці бути вже там. Як добре, що він більше не затримався дома, у матері. Наче відчував. А таки відчував. Останні дні його просто тягло сюди!..

Всі ці думки миттю промайнули в голові Богдана, поки підходив до тумбочки, поки відчинив її, поки... не взяв до рук пакета. А коли в його руках опинився грубий великий конверт, коли він відчув його вагу, то зрозумів, що йому повернули проект...

Він поволі пішов до столу, біля якого стояв Гордій і сиділа Мальва, поклав конверт на стіл, неквапливо сів на стілець і, бліднучи, чітко сказав:

— Це мені повернули мій проект.

Мальва жахнулася:

— Ти що, Богдане?.. — і теж помітно зблідла.

Гордій нічого не сказав, тільки багатозначно глянув на Мальву. Перед появою Богдана, вони саме говорили про нього. Мальва була на боці Богдана. Гордій же, як завжди, глузував, називав Богдана «новітнім Дон-Кіхотом» і запевняв, що нічого путнього з його творчих «потуг» не вийде. Тому його погляд недвозначно говорив: «А що, не казав я тобі?..»

Але Мальва не відповіла Гордієві на його мовчазну репліку, а щиро стурбована долею Богданового проекту, запитала:

— Хіба вони так швидко могли... вивчити його? Це — якесь непорозуміння! — Йй жаль було Богдана і боляче за нього.

— Подивимось... — сказав Богдан, розриваючи великий зелений конверт. Тонкі чутливі пальці його ледь помітно тремтіли. Лице вже трохи відійшло, кров приливала до щік, але вони були ще бліді.

Так, це справді був його проект. А до нього прикладений папірець зі штампом «Укршахтобуду», на якому надруковано кілька рядків:

«Шановний тов. Чубенко Б. І. На жаль, Ваш проект нової системи видобутку руди не схвалений. Він несе в собі сміливий задум, певні теоретичні обґрунтування, але практичне втілення його на сьогодні ще не можливе, передчасне.

Нач. проектного бюро К. Ф. Пивоваров»

Богдан поклав папірець на стіл, жалібно глянув на Мальву та на Гордія і ледь посміхнувся куточками губів:

— «На жаль», пише... Кому «на жаль»?..

— Хіба я тобі не казав? — раптом озвався Гордій.

— Що казав? — звів на нього очі Богдан.

— Ну... що цим закінчиться...

— Так, казав... Казав!..— Богдан раптом виструнчився, очі його спалахнули люттю, під тонкою шкірою видовженого обличчя забігали жовна.— То ти що, торжествуєш?..

Вони стояли один біля одного майже впритул, і Мальва мимоволі відзначила про себе, які вони різні. Гордій на півголови нижчий, але дужий, міцний, як могутній сільський дуб, здається, ніякою силою з місця його не зрушиш. Обличчя велике, лоб широкий, очі теж великі, темно-сині в глибині. Плечі широкі й круглі, груди круті, весь він ніби викуваний із м'язів. «Саме, викуваний»,— подумала вона, бо на власні очі бачила, що м'язи у нього мов залізні. Справжній син природи!.. Богдан же, навпаки, типовий міський інтелігент. Обличчя у нього тонке, нервове, руки худі, пальці довгі й чутливі, як у музиканта. Висока постать ледь сутулиться, і тому груди здаються запалими. «Дивно, що він у шахту пішов»,— подумала Мальва. Але зараз же думки її розлетілися, вона побачила, що Гордій і Богдан можуть серйозно полаятись.

— Ти торжествуєш? — тихіше, але лютіше повторив Богдан.

— Не торжествую, а... жаль мені тебе, жаль твоєї праці.

— А мені не потрібні твої жалі!.. Я-а-асно?..— Богдан почав трохи заїкатись, що було ознакою найвищого напруження нервів, яке може вибухнути, як вулкан, вилитися у безглуздий вчинок.— І нічия жалість мені не потрібна! Чу-у-уєте?.. Нічия!..

Мальва встала з-за столу, підійшла до Гордія і легким рухом руки відсторонила його:

— Облиш, Гордію. Не ті слова ти зараз говориш... Зовсім не ті...

Але Гордій був упертий і нещадно вів далі:

— То навіщо ж закривати очі на правду?.. Я б теж хотів, щоб Богданів проект було схвалено. Тоді б, може, і я...

— Ти б хотів? — саркастично засміявся Богдан.— Тобі все це чуже!.. Ти... ти навіть не бджола, яка дбає про свій дім, ти трутень, на готове щоб...

— Ну, це ти вже облиш! — спалахнув і Гордій, і тепер Мальва побачила, що його завжди трохи насмішкуваті спокійні очі можуть бути й лютими. — Я не тому рвуся на село, що там нічого не роблять. Роботи вистачить, та ще й нелегкої... Ти їси той хліб, який, може, вирощений ось цими руками, руками «трутня»! — видно Гордій все ж стримувався в присутності Мальви, вона це бачила і була вдячна йому. — Але скажи мені, на що ти надіявся? Думаєш, отим пивоваровим дуже потрібно, щоб ти дихав чистим повітрям? Думаєш, це їм болить чи їх бентежить. Ти — просто дивак!.. Он відкрий свою папку, прочитай ще раз: «Практичне втілення проекту ще неможливе»!..

— Я боротися буду! — з рішучістю в голосі вигукнув Богдан. — Я на цьому не зупинюся! Ось побачиш, переконаєшся, настане час!

— Боротись? Проти кого?.. — жорстоко запитував Гордій. — Проти начальника проектного бюро Пивоварова?.. Так він же живе далеко від руди, там, де і повітря свіже, і за шию не капає! Чи, може, боротимешся проти того, що з давніх-давен утверджувалося самим життям? Так твого короткого віку на це не вистачить! А за що ти будеш боротись?.. За нову систему видобутку? То після всього на це запитання можна й не відповідати, бо виходить, що твій проект виведеного яйця не вартий, хоч ти й сидів над ним днями й ночами!..

— Що ти городиш, Гордію? Схаменися! — вигукнула Мальва.

Гордій тільки глянув на неї розгаряченими очима.

Тим часом Богдан вклав свою папку з проектом у конверт і мовчки вийшов з кімнати. Його кроки пролунали в коридорі, потім на східцях, і згодом їх зовсім не стало чути.

Це сталося несподівано. В першу мить Мальва і Гордій заціпеніли. Тільки вже тоді, як кроки затихли, Мальва кинулася до дверей, щоб наздогнати Богдана. Але Гордій зупинив її коротким запитанням:

— Ти куди?..

Очі його заблищали холодним підозрілим полиском, в них не було й краплини каяття за те, що сталося.

Мальва зупинилася. Щоки її палахкотіли, вона глухо запитала:

— Навіщо ти так тяжко образив Богдана?

— Хто кого образив: я його чи він мене?

— У нього — горе... Ти розумієш це?

— Цілком.

— І ти посмів?.. У таку хвилину?..

— Нехай переживе, передумає...— так само невмолимо жорстоко промовив Гордій.— Хай зрозуміє. Інакше йому нічим не доведеш!

— Що ти, власне, хочеш довести? Що?..

— Я хочу, щоб ми один одного не обдурювали. Раніше ніж їхати сюди, я начитався книжок, статей про шахту. Героїзм!.. Неповторна романтика!.. Своєрідна краса природи!.. Ах-ах!.. А насправді що? Так, так, не перебивай мене! — вигукнув Гордій.— На це не треба закривати очей, не треба брехати самим собі! Можна це змінити? Можна! Хай у Богдана в проекті не все гаразд, але він хочє. А йому що?.. Сама бачиш. Ось і тупик. А Богдан цього не розуміє. Фанатик якийсь!.. З таких глузують, як ось зараз поглузували...

— Це неправда, неправда! — підступила до нього Мальва і вся стиснулася в тугий клубочок.— Богдан доб'ється свого, я вірю!..

— Ну, хай добивається,— раптом ніби здався Гордій.— Але хай не залучає інших до своєї віри. У мене є в що вірити. У людей, які живуть там, серед природи. Там все ясно...

— Тепер і мені все ясно,— промовила Мальва рішучим тоном.— Хай Богдан фанатик, одержимий, але він кращий за тебе!..

— Кращий?.. Ну, йди до нього, до кращого... Втішай його. Сядьте вдвох, поплачте над його проектом,— повів Гордій головою до тумбочки.— Іди, втішай розбите серце!..

— Гаразд, я піду,— тремтячим голосом промовила Мальва.— Я справді піду... І не втішатиму, а підтримаю...

Гордій відчував, що сталося щось страшне і, може, непоправиме для нього. Йому треба було б зараз знайти для Мальви інші слова, заспокоїти її, перепросити за те, що наговорив грубощів, але гарячий мозок його туманився від нестримної люті, яка стала в сто крат більшою ще й через те, що Мальва підтримувала Богдана та назвала його «кращим».

І він, уже зовсім не володіючи собою, кинув навздогін Мальві:

— Ну й чорт з вами, з обома!..

Секретар комітету комсомолу Сергій Гуляєв таки добре підготував засідання. Людей зібралось стільки, що червоний куток не міг всіх умістити, тому перейшли в залу комбінату і зручно розсілися на довгих лавках, яких тут було вдосталь. На засідання прийшов начальник шахти Федір Мусійович Войтко, прийшли начальники змін і дільниць, зібралися гірничі майстри, було багато робітників, серед них чимало й молоді.

Все, що відбувалося, здавалося Гордієві і близьким, і вже далеким, і хвилюючим, і вже нібито байдужим. Він бачив заклопотані обличчя гірників, чув їхні суперечки, але його ці розмови не зачіпали, а лягали на серце неясним відгомонам, і він дивувався сам собі: «Невже я оце теж недавно сперечався, вимахував руками, щось відстоював, на чомусь наполягав?..»

Серед інших Гордій помітив і Середу. Він ховався за чужими спинами, зиркав сивими настороженими очима то на Гуляєва, який сидів за столом і чекав поки люди втихомиряться, то на начальника шахти, і ніби боявся зустрітися з ними поглядом. Гордій подумав: «Нашкодив, а тепер, як заєць, вуха прищулив!.. А я ось можу спокійно дивитись людям в очі, мені немає за що боятись... А чи спокійно ж?..» — запитав сам себе.

Ні, після тієї гострої сутички з Богданом вже не було спокою. Та, власне, не в сутичці суть, а в іншому... В тому, що, він, Гордій, уже — відрізаний шмат. Всі ці люди зібралися для того, щоб поговорити та порадитись про роботу, про своє найближче, найголовніше, а для нього воно вже і не близьке, й не головне... Село на думці!.. Закінчуються обов'язкові три роки на шахті і, отже, лишається тільки село!..

Сергій Гуляєв читав листа від комсомольців та молоді новозбудованої домни, намагаючись надати кожному написаному слову особливої виразності та значимості. Голос у нього гучний і чистий, його приємно слухати. І сам Гуляєв з першого ж погляду викликає до себе симпатію — невисокий, але широкий в плечах, з красиво посадженою головою на круглій засмаглій шиї, з кільцями густого непокірного чуба на лобі і на скронях. Він мав звичку загрибати ті кільця пальцями і закидати назад, але вони знову падали на лоб і на скроні, роблячи обличчя старшим і мужнішим.

Гордїй мимоволі вслухався у зміст листа. Комсомольці писали, що вони не пошкодували часу і сил, щоб пустити домну раніше строку, а тепер просять і гірників виявити свою наполегливість, дати більше руди, щоб домна не жила на голодному пайку.

«Ну, що ж, хай дають,— подумав Гордїй,— а мене вже скоро не буде на шахті, поїду звідси назавсім...»

— Раніше ніж скликати це поширене засідання комітету комсомолу,— сказав Гуляєв, дочитавши листа,— я особисто й інші члени комітету розмовляли з багатьма комсомольцями, з багатьма молодими робітниками, і не знайшлося жодного, хто б не запалився бажанням боротись за надпланову руду для комсомольської домни. Але ми не тільки розмовляли, а вже й намітили з керівниками шахти, як саме організувати роботу, щоб давати більше руди. Про це нам розкаже головний інженер шахти...— він повернув голову до високої сивої людини з шрамом на щіці.

Після палкої промови Гуляєва головний інженер виступав тихо, часто дивився в папери, які тримав у руках. Але те, що він говорив, усіх зацікавило. По-новому укомплектовувались бригади, майже всі вони одержували нові робочі ділянки. Бригадиром однієї з бригад призначався Гордїй Колоброд, в його бригаду входили і Ярослав Мудрик, і Сашко Батурін. Наказом начальника шахти керівником комсомольсько-молодіжної дільниці було призначено Богдана Чубенка.

Почувши, що йому доручено бригаду, Гордїй стрепенувся, і серце його швидко-швидко забилося... Як же це так? Він збирається незабаром взагалі піти з шахти, а його призначають бригадиром!.. Він хотів, лишившись в тіні, як-небудь допрацювати свій строк та тихенько й розрахуватися, а його ніби навмисне виставляють напоказ, йому доручають відповідальну ділянку роботи, за яку, звісно ж, і спитають як з бригадира і комсомольця!..

Але разом з тим й інше почуття оволоділо Гордїєм, почуття гордощів. Бач, бригадиром призначили! Отже, оцінили, повірили, що він не тільки сам добре буритиме руду, а зможе й іншими керувати. Бригадир!.. Це — не мало!.. А цікаво було б дізнатися, хто запропонував зроби́ти його бригадиром? Не може бути, щоб сам начальник шахти. У нього багато робітників, і він всіх не може знати настільки добре, щоб довірити бригаду. Невже Богдан Чубенко?.. Ні, це відпадає. Адже Чубенко знає про

його намір покинути шахту. Та й остання сутичка.. Хіба після неї буде Богдан висувати його, Гордія?.. Отже, залишається Сергій Гуляєв. Звісно, це він висунув. Він же добре знає, як Гордій працює. Одного тільки не знає Гуляєв, що у Гордія — вовча думка... Але хіба Богдан не сказав Гуляєву?.. Дивно! Мусив би сказати...

Виступали комсомольці, молоді робітники, брали на себе зобов'язання. І раптом Гордій подумав: «Це ж треба й мені виступити як бригадирові! Звісно ж, що треба...» І він знову відчув схвильоване биття серця.

І саме в цю хвилину особисто до нього звернувся Сергій Гуляєв:

— А чого ж ти мовчиш, Колоброд?

Гордій кинувся, спійманий зненацька на власних думках, засовався на лавці, відповів непевно:

— А що зараз говорити?

— Хіба нічого? — здивувався Гуляєв. Він був дуже задоволений тим, як проходить засідання комітету, тим, що комсомольці і молоді робітники так одностайно підтримали його, тим, що вони дружно брали зобов'язання і твердо обіцяли їх виконати. Тому, здивовано дивлячись на Гордія, він з докором сказав: — Бригадир же ти тепер!.. Не тільки за себе відповідаєш, а за колектив! От і скажи, як працюватимете.

Від Гуляєва важко відкрутитися. Але ж і не скажеш отут перед стількома гірниками, що збираєшся шахту залишити!.. І Гордій непевно промовив, не підводячись з лавки:

— Ось поміркуємо... зважимо все, тоді й візьмемо зобов'язання... А зараз що ж...— він почував, що говорить не влад і не те, чого від нього ждуть, і, щоб хоч трохи згладити неприємне враження од попередніх слів, додав: — Від інших не відстанемо, не маємо такої звички — відставати...

— Оце вже розмова! — сказав Гуляєв, все ще не будучи до кінця задоволеним тим, що почув від Колоброда, і дивуючись з його поведінки («Не радий, що зробили бригадиром, чи що?..»).

Після всіх виступив начальник шахти Войтко. Дивний це був чоловік. Гордій знав завжди знервованого і чимось незадоволеного головного інженера, знав начальників дільниці та гірничих майстрів, які «під гарячу руку» могли послати тебе туди, куди Макар телят не ганяв, а начальник шахти ніколи не втрачав спокою й рівноваги, ніколи

не гарячкував, не підвищував тону, говорив повільно, ніби зважував кожне слово, на людей дивився задумливо й трохи печально своїми лагідними синіми очима. Так само спокійно й урівноважено він говорив і зараз. Але Гордій аж до місця прикипів, почувши, про що йдеться.

— ...Це добре, що ви, наша молода зміна, з таким ентузіазмом відгукнулися на листа своїх друзів доменників. Більше скажу: щиро радію, на вас глядячи!.. Молоді, повні сили, повні бажання працювати!.. То нічого, що Гордій Колоброд тільки що не зумів сказати так, як інші. А може, він і правий: подумають передусім, порадяться всією бригадою, та й візьмуть зобов'язання. Ми — не формалісти, а люди діла, нам не можна бути формалістами, бо вся наша робота вимірюється тоннами руди.. Так ось, завдання ми беремо на себе нелегке. Тому необхідно підняти дисципліну і на роботі, і взагалі в житті. Нам стало відомо про неподобства, які чинив гірничий майстер Середа, і про те, що дехто з молодих робітників піймався на його вудочку. Ми, керівники шахти, зробили з цього висновки і вжили заходів. Товариш Середа переводиться на шосту ділянку. Всі ви знаєте, що там важче брати руду, ніж на інших ділянках, ось і хай попрацює, сумлінною роботою спокутує свою провину.

В залі було тихо, щонайменше скрипіння лавки чи приглушене покашлювання відлунювалось, як постріл. Чувся тільки спокійний голос начальника шахти.

— Ви, Антоне Пилиповичу, — звернувся він до Середи, — мабуть, сподівалися, що ми ваші дії замовчимо? Даремно! У нас тут одна сім'я, так би мовити, в одному гуртожитку живемо і мірка до всіх одна, незалежно від того, керівник ти чи рядовий робітник...

За ним всі стежили невідривно, а особливо Сашко Батурін та Ярослав Мудрик, які й сиділи поряд. Чи й про них згадає начальник шахти, чи обійде мовчанкою? А він таки згадав. Тим же спокійним проникливим голосом промовив:

— Ви, Антоне Пилиповичу, вже тим наробили великої шкоди, що споювали молодих робітників, отруювали не тільки їхнє тіло, а й душу, бо показали, як можна горілкою хабарі брати. Але цього вам виявилось замало. Коли ваші вчинки стали відомі, ви вирішили помститися, навмисне поставили хороших робітників Батуріна та Мудрика на непідготовлені ділянки роботи, а потім ще й організували статтю в газету. За недобре діло взялися ви,

Антоне Пилиповичу, отак в присутності всіх вам у вічі й кажу...

Середа сидів, низько опустивши голову і згорбившись. Він не міг на звинувачення відповіді криком, грубою лайкою, як це робив у своїй нарядній чи в шахті, не міг і нічого заперечити, бо все, що говорив начальник шахти, було правдою, він тільки раз у раз витирив з лоба піт червоною від руди хустинкою. Його пригнічений стан, цілковиту безпорадність бачили всі присутні, але в очах у людей не було співчуття.

А Ярослав Мудрик просто таки торжествував. Він не вмів приховувати своїх емоцій, водив довкола чорними очима, які тепер блищали дужче, ніж завжди, і запитував ними: «Чули? Всі чули?..» Тепер знаєте, який він, цей Середа! А я через нього у відсталі попав!..» Він раз у раз підштовхував Сашка Батуріна під бік, мовляв, слухай уважніше, слухай, що говорить начальник шахти!..

Але Сашко не відповідав на його бурхливу поведінку і тільки час від часу мовчки кивав головою: чую...

Тонке худорляве обличчя Богдана Чубенка було зосереджене, навіть суворе.

Все це бачив Гордій Колоброд і знову думав про себе: «Цим людям все ясно Одержав належне Середа. Утвердили свої добрі імена Ярослав та Сашко. Дільницею почне керувати Богдан Чубенко (і керуватиме так, що незабаром вона прогримить на весь басейн, — в цьому немає сумніву), а що ж буде зо мною?.. Це ж хлопці надіються на мене, вірять мені і нічого не знають про мої наміри. А що ж робити мені?.. Що робити?..»

Із засідання комітету до гуртожитку поверталися разом. Гордій чекав, що Богдан кине йому докір за поведінку на засіданні комітету, але той несподівано сказав:

— Ну, що ж, хлопці, діло, як бачите, закрутилося. Тепер все залежатиме тільки від нас. Начальник шахти правильно зробив, що підтримав тебе, Гордію. Брати зопалу зобов'язання — це несерйозно. Треба добре обдумати все до дрібниць, бо на твою бригаду дивитимуться всі.

Гордій здивовано глянув на нього: Богдан говорив так, ніби між ними нічого й не сталося, і голос у нього був щирий.

— Постривай, Богдане... — Гордій намагався не дивитися на Чубенка, тамував хвилювання. — Скажи, хто мене висунув на бригадира?

— А яке це має значення? Ти — бригадир, затверджений наказом начальника шахти.

— Для мене має...

Богдан помовчав трохи:

— Еге ж, я про це не подумав... Але тут приховувати нема чого. Та й не потрібно. Було дві кандидатури на бригадира — ти і Сашко Батурін, але начальник шахти зупинився на тобі.

— А хто назвав мене й Сашка? — допитувався Гордій.

— Обох назвав я.

— Ти?.. — тепер уже Гордій не ховав очей, а дивився прямо на Богдана.

— Кажу ж, що я. А хіба що?

— А чому начальник шахти затвердив мене?

— Він і проти Сашка нічого не мав, але вирішив, що в тебе більше досвіду. Як-не-як, ти вже три роки самостійно буриш, а Сашко тільки два... Ще й на Сашка час прийде, — додав, посміхнувшись.

Усміхнувся й Сашко:

— Я не кваплюсь... І думаю — правильно, що Гордія затвердили... Тільки ось що: прохання у мене є до вас обох, до бригадира і начальника дільниці.

— Яке? — запитав Богдан.

А Гордій мовчав. Ця коротка розмова приголомшила його. Невже справді Богдан забув образу?.. Чи, може, він зрозумів, що з його проекту нічого не вийде і вирішив піти на примирення? Гордій так глибоко задумався, що навіть не почув, про що розмовляють Богдан та Сашко. Але Батурін вивів його із задуми:

— Чуєш, бригадире? Кажу: прохання є.

Гордій запитливо втупився в нього очима.

— Залишіть мене на в'язких рудах, — сказав Сашко.

Тепер глянули здивовано на Сашка всі трое — Богдан, Гордій і Ярослав Мудрик. Гордій запитав:

— Не розумію, навіщо це тобі?.. Нам руду треба давати. Багато треба руди.

— Дам, — твердо відповів Сашко. — Не сьогодні, то завтра дам... Кажуть же, що не було б щастя, так нещастя помогло. Ось і в мене так вийшло... Здається мені, хлопці, що я вже докопаюсь до таємниць цієї руди. А ви уявляєте, що буде, як докопаюсь?.. Та це ж — перемога!.. Люди перестануть боятися тієї клятої руди. Ми її братимемо, як будь-яку іншу.

— Але все-таки, що ж тобі вже вдалося?

— Вдалося випробувати різне розташування шпурів. Вдалося зрозуміти її структуру, так що, може, кожного разу шпури доведеться бити по-різному. А крім того, я зараз на всі сто процентів переконаний, що відпалку слід робити тільки динамітом. Слабіша вибухівка для неї ніщо. Ось дивіться, що виходить...— Сашко схопив олівця й папірець і швидко почав креслити, пояснюючи, як залягає руда, як до неї підбиратися.

Він говорив про те, що шпури повинні бути неглибокі, тому відпалювати їх треба частіше, але нічого страшного в цьому немає, бо сама руда буриться легко і процес буріння часу багато не забирає, за зміну можна двічі оббурити і зробити відпалку, була б тільки добра вентиляція...— Щоки в Сашка розчервонілися, очі захоплено блищали.

— Ну то як, Гордію? — звернувся Богдан до Колоброта, коли Сашко, нарешті, змовк.— Дамо Сашкові показати свої здібності?

— Якщо сам запрошується, то хай,— знизав плечима Гордій.

Він спіймав себе на тому, що й сам захопився Сашковою розповіддю, і здивувався, що шахта знову хвилює його, що вона йому не байдужа. Але тут же запитав себе подумки. «А чи не підстроєно мені все оце — і бригадирство, і все інше?.. Щоб втягти. Щоб не про село думав, а ось про руду для комсомольської домни. Про Сашкові дослідження та випробування на в'язких рудах. Щоб цим жив, дихав, забувши про все на світі!.. Але ж і не схоже, щоб зумисне. Ну, хай Богдан. А — Сашко?.. Та він же посправжньому захоплений, і ризикує — вийде, чи не вийде?..» Запитав:

— А як же з планом, із зобов'язаннями? Будемо й твою руду плюсувати?

— Авжеж, плюсувати! — впевнено поклав кулак на стіл Сашко.— Тільки щоб із завтрашнього дня мені динаміт давали.

— Ну, про це вже я подбаю,— сказав Богдан і зненацька, зовсім як хлопчисько, підморгнув, хитнув головою.— Що не кажіть, а начальник дільниці!..

Поки складали графік, розписували членів бригади по зобов'язаннях, закріплювали механізми, Гордій поглядав на годинник — на сьому вечора йому треба бути в спортзалі на тренуванні. Наближались районні змагання з боксу, і тренер не дозволяв жодного пропуску. Крім того, в гли-

бині душі він сподівався, що побачить сьогодні Мальву. Останнім часом трапилось якось так, що їм тільки один раз випало тренуватись разом. Вони не мали змоги підійти одне до одного. Але й після тренування не зустрілися. Вийшовши з приміщення, Гордій вирішив було зачекати Мальву. Хвилин з десять він топтався надворі, ждучи з замиранням серця появи дівчини. Але Мальва не з'являлася. Тоді він заглянув у залу. Мальва саме виконувала вправи на брусах і не помітила Гордія. Але він раптом подумав: «А може, вона навмисне тягне час, щоб не зустрітись зі мною?.. Та й про що я говоритиму з нею після того, що сталося?..» І рішуче пішов геть.

Тепер же він дуже хотів, щоб Мальва була. У нього є про що говорити. Він розкаже, що став бригадиром, що вони з Богданом порозумілися, і попросить у Мальви вибачення за свою невитриманість та грубість... Не може ж бути, щоб настав кінець їхнім відносинам. Адже кохають вони одне одного!.. Правда, дивно якось у них виходить, наче хтось чи щось стоїть між ними... Богдан?.. Може, він і справді не байдужий до дівчини. Але ж вона... вона нічим не виказує своєї прихильності до нього. Навіть тоді, коли вкрай ображений Богдан вибіг з кімнати, Мальва заступилася за нього зовсім з інших причин. Звісно ж, з інших! Богданові переконання їй близькі. А його, Гордієвих, вона не сприймає. Не сприймає...

«То за що ж вона мене любить? — аж зупинився Гордій. — Хіба можна по-справжньому любити людину, наміри і прагнення якої тобі далекі і зовсім не ясні?..»

Мальви в спортзалі не було. І, незважаючи на те, що Гордій стільки думав про неї, він навіть зрадів цьому. Її немає. Вона не буде тривожити його своєю присутністю. Йому не треба думати, що і як їй казати.

Гордій широким легким кроком підійшов до тренера, який уже працював з іншими боксерами, привітався. Потім переодягнувся і, почувавши у всьому тілі звичний прилив енергії, розпочав тренування.

А у Мальви був вільний від тренування вечір, і вона сиділа вдома. Її стіл стояв проти вікна, і вона бачила низьке, затягнуте сизуватими хмарами небо. Ті хмари ще не були осінніми, але в них уже вгадувались і холодні дощі, і пронизливі вітри, і важкі тумани. На землі і на деревах за вікном, на дахах будинків, що виднілися, лежав сірий сумовитий присмерк. Мальва тримала в руках розкриту

книжку, кілька разів намагалася вчитатися в неї, але ловила себе на тому, що знову дивиться у вікно і думає одне й те саме.

Щойно за обідом відбулася розмова, яка внесла дихання осені і в їхню хату, в їхню сім'ю. Семен Павлович вперше заговорив про те, що, мабуть, уже скоро піде на пенсію. Власне, на пенсії він уже давно мав право бути за станом здоров'я, але раніше, коли йому хтось натякав на це, він відповідав:

— Зараз тільки й попрацювати. Які перспективи відкриваються перед басейном! Та й життя з кожним днем стає цікавіше.

Та, видно, мало було вже в нього сили, бо сам заговорив про пенсію. І заговорив якось несподівано й ніяково, ніби перепрошував дружину й дочку за свій намір:

— Ви як, не проти?..

— Що ти, Сеню? — швидко відгукнулася Софія Володимирівна. — Я ж тобі й раніше про це казала.

Мальва теж підтримала матір:

— Ти заслужив, тату. Он здоровіші за тебе і ті — відпрацювали скільки належить і живуть тепер спокійно собі вдома. В городі, в садку пораються...

Зарічанський сумовито посміхнувся:

— Ну, в нас з вами садків та городів немає. Ото хіба що квітник біля хати, так то не моя, а Сонина парафія, — кивнув він головою до дружини.

Власне, розмова про відхід на пенсію на цьому й скінчилася. Але всі відчули, що вона тільки починається. Опісля ще виникне. Такими розмовами Зарічанський готуватиме себе і підготовлятиме сім'ю до того неминучого, що пізно чи рано станеться.

Зараз всі вони працюють: Зарічанський і Мальва — на руднику, Софія Володимирівна — в школі, і ніхто з них серйозно не задумувався, що незабаром має щось змінитися. Але ось прийшло...

Досі, сидячи у своїй кімнаті, вона ніколи не дослухалася, що робиться за дверима в кімнаті батька, в кімнаті матері. А тепер чула, як тато час від часу шарудить якимись паперами, як у кімнаті мами тоскно поскриплюють пружини старенької канапи... А за вікном низько висять сірі хмари і дихають осінню. Під ними тріпочуть змарнілим листям дерева, яким теж незабаром прийде час скоритися одвічному законові природи... Тільки їм краще: мине зима — і навесні вони знову оживуть, помолодіють і за-

будуть про своє теперішнє зав'ядання, а людина лише один раз буває молодою і один раз старою, та на тому й кінець... Зненацька Мальва здригнулася: в коридорі коротко й неголосно дзенькнув дзвінок. Хто це міг бути? Наче ж нікого не ждали. Швидко пішла, відчинила двері і радо вигукнула:

— Ой, молодець, що прийшов!

На порозі стояв Богдан Чубенко і, трохи горблячись, ніяково та розгублено усміхався.

— Дома Семен Павлович?

— Дома, дома, заходь швидше, бо надворі холодно, бачу, що змерз.

На цю розмову вийшла з своєї кімнати Софія Володимирівна, мабуть, теж рада, що її відірвали від невиселих думок та порушили самотину. Вийшов і Семен Павлович, в темно-синій піжамі з чорними обшлагами на рукавах та на холошах, і одразу ж накинувся на Богдана з докорами:

— Що ж це ви, друже милий, забули нашу хату? Я вже й на дільницю дзвонив, і в шахту, та піймати вас не так легко.

— Мало радісного, Семене Павловичу... Приємно приходити з добрими новинами, а не з такими, як у мене...

— Чув. Говорила Мальва... То хоч розкажіть, як воно там було?

— З цим і прийшов до вас... Щоб поговорити та порадитись, що робити далі.

Богдан розповідав довго. Спершу тихо й більш-менш спокійно.

Потім почав нервувати, розпалюватись. Худорляві щочки його взялися рожевими плямами, тонкі рухливі пальці неспокійно порпалися в кресленнях. Зарічанський не перебивав, курих сигарету за сигаретою і тільки по очах його, облямованих глибокими зморшками, можна було догадатися, що й він пройнявся Богдановою тривогою та обуренням.

— Я одразу відчув, чим це може закінчитись, як тільки поговорив з Пивоваровим,— розказував Богдан.— Та все ж ще на щось надіявся. Тепер же ось опинився, як кажуть, біля розбитого корита...

— Так Пивоваров каже, що я його не пам'ятаю? — перепитав Зарічанський.

— Еге ж, каже, що ви його не могли пам'ятати.

— Даремно він так думає... Пивоварова я забути не можу. Це один з тих, хто шалено цькував мене... А я й не знав, що він в «Укршахтобуді». Цікаво було б тепер з ним зустрітись. Чи й зараз він стверджував би, що в нашому басейні немає руди?..

— Невже правда, що це він? — дивувався Богдан. — То треба ж його витягти з того крісла та й показати людям!

— Пізно... Як кажуть, було, та загуло... А може, людина й переглянула свої позиції, зрозуміла, що помилялась. І таке буває.

— Та вже видно, як переглянула і зрозуміла! — запально вигукнув Богдан. — Бюрократ і перестраховальник, яких світ не бачив!.. І як такі люди потрапляють на відповідальні посади?..

— Молодий ви ще дуже, Богдане Івановичу...

Зарічанський сумовито посміхнувся, але раптом повернувся до дружини й дочки і на високій ноті, аж ніби сердячись, сказав:

— Так от що, Соню і Мальво: ніяких пенсій!.. Рано ще відпочивати, не час!.. Ще ми з Богданом Івановичем такі діла закрутимо, що небові буде жарко... Згодні, Богдане Івановичу, щоб я з вами в одного воза впрягся?

— Про що ви питаєте, Семене Павловичу! З дорогою душею. Хіба мені треба, щоб оце було обов'язково моє? — вказав на папери. — Хай буде наше спільне, аби здійснити!..

— Саме — наше, — підтвердив Зарічанський. — І не тільки ваше й моє. Десятки й сотні інженерів піднімо!.. Повірте мені, інститути працюватимуть над здійсненням вашого проекту. Але ми підемо іншим шляхом. Почнемо звідси, з низу, з нашого місцевого проектного інституту. Хай ваша ідея завоює побільше прихильників, а вони будуть, у мене щодо цього немає двох думок...

Помолоділий, поривчастий, як юнак, збуджений до краю, він швидко ходив по кімнаті, розсипаючи блиск своїх очей, і говорив як пророк:

— Заради цього варто жити! І заради цього, коли треба буде, варто кинутися в найзапеклішу бійку... Так що не будемо сидіти тихо та одержувати пенсію, Соню! Ніколи. Немає часу!..

Змагання з боксу відбувалися в Палаці культури. Сцену обладнали під ринг. Місця глядачів, які йшли і йшли до Палацу, були переповнені. Серед болільників недалеко від рингу ліворуч сиділа й Мальва.

Що б там не сталося, але вона не могла не прийти на це змагання. Вона все ще вірила, що Гордій не остаточно вирішив залишити рудник, що то в нього — тимчасове, що вибух його гніву зв'язаний з почуттям ревності до Богдана, і, врешті-решт, все стане на свої місця. Вона любила Гордія, і його участь у цих змаганнях гостро хвилювала її.

Вона могла б підійти до нього перед початком змагань, підбадьорити його — їй дуже хотілося це зробити, — але не знала, як до цього поставиться сам Гордій. Може, розмова з нею виведе його з рівноваги і своїм вчинком вона заподіє йому тільки шкоду? Тому вирішила взагалі не показуватись йому на очі, триматися в гуці людей, щоб він не міг її побачити.

Ринг — місце наступних боїв — був ще порожній, затемнений і загадковий. Він таїв у собі багато несподіванок, радостей і прикросів. Одним він сьогодні принесе перемогу, іншим — поразку. Мальва теж добре знала Гордієвих противників, і в думці прикидала, хто з них може бути небезпечним для нього, а кого він перемає без особливих зусиль.

З динаміків линули звуки спортивних маршів. За столами з'явилися судді в білих штанах, у кремових сорочках з чорними метеликами замість краваток.

Викликали учасників змагання. Під звуки маршу вони обійшли ринг і зупинилися перед глядачами. Це були красиві, дужі, добре треновані юнаки, в їхніх м'язах вгадувалася сила, спритність, моторність і витривалість, які виявляються в хвилини бою.

Гордій стояв четвертий від правофлангового, у білій безрукавці і синіх трусах з червоними кантами по боках. Обличчя в нього було спокійне, як, до речі, і в інших учасників змагання. Він переводив погляд з одного глядача на іншого, ніби шукав когось, і Мальва мимоволі зіщулилась, навіть втягла голову в плечі, щоб бути непомітнішою, та заховалась за спину чоловіка, який сидів попереду.

Головний суддя називав прізвиська боксерів, їхні ва-

гові категорії, сповіщав про кількість проведених ними боїв, про кількість перемог і поразок. Дійшла черга й до Гордія.

— Гордій Колоброд! — оголосив суддя. — Боксер середньої ваги. Провів сімнадцять боїв, з них виграв п'ятнадцять, два програв по очках.

Під оплески глядачів Гордій ступив крок уперед, вклонився, але обличчя його, як і до того, було спокійне, навіть замкнуте, трудно було догадатись, що він думає і відчуває в цю хвилину.

Парад і знайомство з боксерами закінчились. Спортсмени зникли за дверима, з яких вийшли, і атмосфера урочистості в залі змінилася атмосферою напруженого чекання.

Першими вийшли бійці найлегшої ваги, хлопці років по вісімнадцять. Один, тонкий і високий, ступав по рингу м'яко, як пантера, трохи гнучи ноги в колінах. Другий — нижчий на зріст, але швидкий, рухливий. Від нього можна було чекати несподіванок... Але перший раунд минув в'яло. Високий, користуючись своїм зростом і довгими руками, намагався ткнути свого супротивника в лоб чи в перенісся, але марно. Низенький вертівся навколо високого, як дзига, швидко наступав і вчасно відступав, намагався вдарити супротивника під груди, в сонячне сплетіння. Його удари теж не досягали мети. Коли високий припірав низенького до канатів, той кидався в обійми, і суддя змушений був раз у раз розводити їх. У першому раунді важко було віддати перевагу котромусь із них...

Однаке другий раунд почався бурхливими атаками низенького, й одразу ж симпатії глядачів виявилися на його боці. Почулися вигуки:

— Перебий довгого!..

— Дави, Гришо, дави!..

Обличчя у високого стало біле, мов папір, голова на в'язах трималася неміцно, поводив він себе незграбно, і тепер уже не наступав, а тільки оборонявся, підставляючи довгі руки під часті удари низенького.

Та зненацька сталосся несподіване. Захопившись атаками, низенький на якусь мить забув, що його партнер має довгі руки. Той одразу ж скористався з промаху свого суперника, різко викинув уперед праву. Удар дістався в підборіддя. Низенький захитався, поточився і впав на коліно. Гул невдоволення прокотився по залі: глядачі

волили б, щоб упав високий... Але тепер стало ясно, що з ним треба бути дуже обережним. Він не витрачає даремно сили, навмисне підпускає свого противника на близьку відстань, щоб потім знову скористатися своїми довгими руками. У другому раунді низенький більше не атакував, а лиш захищався, вивертався, пірнав високому під руку, уникаючи ударів.

Третій раунд знову минув в'яло, противники ніби боялися один одного, знову часто сходилися, відпочиваючи, і коли після бою суддя проголосив, що по очках бій виграв високий, в залі пролунали лише поодинокі оплески.

Друга пара викликала більшу цікавість. Бій проходив під безконечні вигуки — то захоплення, то розчарування. Атмосфера спортивної боротьби підігрівалась. Тепер уже в залі не було жодного байдужого обличчя. Публіка вигукувала, тупала ногами, гула.

стежачи за цими двома боями, Мальва весь час думала про Гордія. З ким доведеться битись йому? Вона ще не знала Гордієвого противника, але хто б він не був, дуже хотіла, щоб Гордій переміг якомога швидше... Вона вся стрепенулася, коли почула, що наступна пара — Гордій Колоброд і Андрій Саєнко... Знала Саєнка, не легко з ним буде Гордієві.

Саєнко вийшов на ринг швидко, коротким рухом струснув з плечей халат і перед очима глядачів з'явився красивий стрункий юнак з чудово розвинутим тілом і акуратною короткою боксерською зачіскою. Мальва намагалася якнайпильніше розглянути його, щоб угадати, в чому його сила і слабкість. Але важко було це вгадати. Всі якості боксера розкриваються під час бою. Іноді непоказний на вигляд боксер легко перемагає значно дужчого за себе фізично, в цьому ж і секрет боксерського мистецтва.

Саєнко ж і Гордій були майже однакові на зріст, схожі статурою, хіба що у Гордія рельєфніше вимальовувалися вузли м'язів, і тому можна було думати, що він володіє дужчим ударом, а це теж не мало важить.

Бій почався активною атакою обох. Це був справжній красивий бій двох сильних, добре натренованих, витривалих боксерів. Удари сипалися з такою швидкістю, що за ними не можна було встежити. Було ясно, що жоден із спортсменів легко не поступиться перемогою, що кожен з них зробить усе від нього залежне, щоб виграти цю зустріч.

Несподіванкою для глядачів було те, що Саєнко ставив то у звичайну стойку, то в стойку лівші. Він атакував то з правої, то з лівої руки, і Гордій мусив швидко пристосовуватися. Більше того, такий спосіб ведення бою треба було одразу ж використати, не гаючи жодної секунди, бо раунд триває тільки три хвилини, і тут немає часу на довге вивчення тактики противника... Від обох Мальва не відривала очей. Вона зблідла, туго стиснула губи і нахилилася всім тілом уперед, зовсім забувши, що Гордій не повинен бачити її. Та він і не міг бачити, бо його противник працював шкіряними рукавицями спритно й невтомно, міняючи стойку, переходячи в атаки, повертаючись до Гордія то лівим, то правим плечем.

І все ж таки Саєнко не був чистим лівшею, як це нерідко буває серед боксерів. Гордій помітив, що противник, з блискавичною швидкістю викидаючи ліву руку вперед, на якусь долю секунди відкриває серце і праву частину підборіддя. Можна вдарити саме в те місце, де розташоване серце. Але такий боєць, як Саєнко, цей удар витримає. Легені в нього, як ковальські міхи, а серце, видно, працює бездоганно. До того ж він дуже міцний на ногах, і збити його на підлогу навряд чи пощастить. Кілька влучних ударів у груди показали, що він їх легко переносить...

Отже, треба стежити за правою частиною підборіддя. Хай він атакує, хай захоплюється... Стойка правим плечем уперед... Це не те, в такій стойці у нього чудовий захист... Саєнко повернувся лівим плечем, ось воно, ось... І Гордій таки впіймав потрібну йому частку секунди, коли підборіддя противника виявилось відкритим, ударив. Голова Саєнка хитнулась назад. У таких випадках роблять ще один удар, але Саєнко був досвідчений боєць, він зробив випад ліворуч і підставив рукавицю. Рука Гордієва ковзнула по його ліктю, не завдавши противникові ніякої шкоди.

То не був навіть нокдаун, але було тверде очко, і все ж коротка Гордієва атака захлинулася. Треба було знову хитруючи і вивчаючи кожен рух противника, іти в напад. Здавалося, Саєнко мусив насторожитися, але він знову піддався на Гордієву хитрість, відкрив підборіддя. І тут уже Гордій кинувся вперед, ударив свого противника раз і вдруге, провів цілу серію точних сильних ударів, і Саєнко опинився на канаті...

Зала заревіла багатоголосо, вдарила в долоні. Мальва

теж хотіла заплодувати разом з усіма, але від хвилювання тільки міцно переплела пальці та так і заціпилася, сидючи з округленими очима. «Хоч би швидше гонг!.. Хоч би швидше,— думала вона,— і тоді перший раунд буде Гордієм виграний. А це вже багато значить! Очки очками, а головне деморалізувати противника, посіяти в його серці страх і зневіру!..»

Гонг! Нарешті! Яка радість!..

Правда, попереду ще два раунди. Ще буде двічі по три хвилини, в які боксер вкладає всю свою волю, всю здатність, але поки що у Гордія є хвилина спочинку...

Мальва бачить, як тренер, обтираючи Гордієві обличчя і груди вологим рушником, щось шепоче. Але те ж саме робить і тренер Саєнка. Обидва квапляться, радять, зосереджують увагу своїх спортсменів на найголовнішому.

Гордій, здається, не слухає, він тільки глибоко втягує в груди повітря і поволі випускає його. Але з кожною секундою обличчя його оживає, набирає спокійного виразу, і він самими лише очима показує тренерові, що розуміє його...

Удар гонга, і обидва боксери, знову свіжі, спритні, наче ще й не билися, біжать один одному назустріч. Та що це?.. Кров захолола у Мальви в жилах. Саєнко з ходу серією несподіваних ударів притиснув Гордія спиною до канатів, і той вперше перейшов у глуху оборону... Рефері розвів боксерів, вигукнув: «Бокс!» — і бійці знову кинулись один до одного.

Тепер уже атакував Гордій. Він зробив удаваний випад вправо, рука Саєнкова сковзнула мимо його обличчя, на секунду затрималась у повітрі, і тут Гордій зігнутою в лікті правою рукою з страшною силою ударив противника в щелепу...

Ні, Саєнко не впав і навіть не став на коліна, але він явно був у нокаунті. Руки його повисли, як вірьовки, голова опустилася на груди, і він, мов сліпий, пішов просто на канати, торкнувся їх грудьми, обернувся й пішов у протилежний бік, мабуть, збираючись з силами.

Рефері лічив секунди:

— Раз... два... три...

Однак він поразував тільки до семи. Саєнко знову став у бойову стойку. Це було щось дивовижне: здавалось, і не відраховували секунди, він знову був здатний до бою, спритний і небезпечний.

Боксери обмінювались ударами, які лунали в залі, мов автоматні постріли. Але знавцям було ясно, що то не ті удари, які вирішують успіх бою. Судді теж розуміли, що обидва боксери просто відпочивають, зберігаючи сили для третього, останнього раунда. Така тактика була вигідна Гордієві і не вигідна для Саєнка. Після нокаута йому будь-що треба було набирати очки, інакше він програвав бій. І все ж Саєнко не міняв тактики, не шукав слабких місць у Гордія, щоб хоч вирівняти рахунок в очках, а вів класичний бій, швидше розрахований на зовнішній ефект, ніж на завоювання перемоги. Може, він уже зрозумів свою поразку, змірився з нею і тепер з гідністю спортсмена хоче закінчити зустріч?.. Але ні, він б'ється, не послаблюючи темпу, не втрачаючи спритності...

Перед наступною хвилиною перервою у Мальви знову виникла думка підійти до Гордія, сказати йому, хай уже не наступає, а просто добре протримається цей останній раунд, адже уже й так видно, що перемога за ним!.. Звісно, коли б Гордієві довелося змагатися з менш досвідченим і не таким дужим боксером, вона б не хвилювалася. Але Саєнко!.. Цей, навіть програвши два раунди, лишався небезпечним, як і на початку бою...

Мальва встала з свого місця й пішла поміж рядами до рингу. Гордій не міг побачити її, бо сидів до зали боком, майже спиною, і уважно слухав поради тренера.

Але не встигла Мальва дійти до рингу, як ударив гонг. На неї зашикали, щоб сіла й не заважала дивитись, і вона швидко повернулася на своє місце.

Коли сіла і знову вп'ялася очима в ринг, саме атакував Гордій. Він змушував Саєнка переходити в глуху оборону, правда, робив це й сам, може, для того, щоб зволікати час, але потім знову йшов в атаку, викликаючи справжню бурю оплесків і захоплених криків. Перемога була за ним. Навіть невеликі знавці боксу вже вигукували його прізвище — прізвище переможця, та тільки чекали гонгу.

Та раптом... Мальву аж уперед кинуло: Гордій одержав неймовірної сили удар. Підступна ліва Саєнкова рука зробила своє. Навіть важко було визначити, де Гордій загавився, але Саєнко знайшов щілинку і вклав в удар всю силу, на яку тільки було здатне його туге мускулясте тіло.

Удар прийшовся в підборіддя. Гордій загойдався на зів'ялих ногах, постояв трохи, мабуть, намагаючись утримати рівновагу, зібратися з силами, і повалився на підлогу.

Він упав не на спину, як це буває після такого удару, а на коліна, потім поволі ліг на бік і випростав ноги. Це був справжній, класичний нокаут!

Мальва закричала не своїм голосом:

— Горді-і-ю-у!..

Але крик її потонув у людському ревищі, у тупоті сотень пар ніг та свистові. Не чуто було і голосу рефері, тільки було видно, як він стояв над Гордієм і методично, з незворушністю маятника махав рукою, відраховуючи секунди:

— Раз... два... п'ять... вісім... десять!..

Гордій лежав. Сотні глядачів дивилися на його прекрасне тіло, розпластане на підлозі, яке ще десять секунд тому захоплювало красою, спритністю, силою. Тепер воно лежало безвільне. Гордій був непритомний.

Його не повели, а понесли з рингу четверо людей у білих халатах.

А Саєнко, задиханий, змокрілий і щасливий, стояв посеред рингу і чекав, поки підійде суддя і підніме його руку — руку переможця.

Всього цього Мальва вже не бачила. Вона кинулась за Гордієм у медпункт, де лікар приводив його до пам'яті. По щоках у неї котилися сльози, яких вона не помічала. Вона тремтіла всім тілом і щось говорила, сама не розуміючи своїх слів. Лікар, думаючи, що Мальва — Гордієва дружина, не вислав її з кабінету, а тільки зауважив з докором:

— Дружина боксера повинна мати міцніші нерви.

Потім заспокоїв:

— Нічого страшного не сталося. Не він перший, не він останній падає від нокаута. Зараз опритомніє.

Справді, Гордій заворушився, зітхнув на повні груди і розплющив очі. Розплющив лише на одну мить і знову закрити їх. В ту коротеньку мить він побачив заплакане Мальвине обличчя. Подумав, що то йому привиділось. Але глянув удруге і переконався, що то таки Мальва. Тихо спитав:

— Мальво... ти чого тут?

— Гордію, я весь час тут... — Мальва притулила до його грудей, до його щік свої руки, потім нахилилася над ним, і її волосся розсипалося по його лиці. — Я все бачила... Це просто випадок... Ти давно переміг його, це всі бачили...

— Переміг він мене,— байдужим кволим голосом промовив Гордій.

Тренер теж був тут.

— Ти добре бився, Годрію,— сказав він.— Відпочинь, заспокойся. Опісля розберемо... Ця поразка теж піде на користь.

Гордій звівся на руки, сів на ліжкові. Йому накинули на плечі халат. Він нічого не відповів тренерові, тільки подивився на нього здивованим недовірливим поглядом і, кутаючись в халат, пішов у роздягальню.

А ще за півгодини разом з Мальвою він повертався додому.

Про щось думав напружено, морщив широкого лоба. Чи від тих думок, чи від світла ліхтарів обличчям пробігали густі тіні.

Раптом обізвався:

— Ну, аж тепер уже все...

Мальва глянула на нього з острахом:

— Це ти про що, Гордію?.. Про бокс?..

— Ні, взагалі все. І бокс, і рудник... Тут мені робити більше нічого.

— Що ти говориш? — вона взяла його за руку.— Ну, хіба є на світі такий боксер, який би не мав поразок, а тільки перемоги?.. Це ж спорт!

Вони повернули вже до гуртожитку. Але раптом Мальва запропонувала:

— Гордію, ходімо краще до нас.

Здивований, він зупинився і глянув їй в очі. Вона саме стояла проти ліхтаря. Карі очі в цьому світлі здалися йому зовсім темними й глибокими, лице було вкрай схвильоване.

— Ти ніколи не запрошувала мене до себе.

— Так, ніколи. Хоч про наші зустрічі батьки знають.

— Ти їм сказала?

— Сказала...— губи їй здригнулись в усмішці.

— Ти жалієш мене?

— Ні... Сьогоднішня твоя поразка — не трагедія.

— А якщо у з тобою згодний, то у тебе відпадає потреба запрошувати мене додому?

— Я тебе не розумію, Гордію... Ти знаєш, я люблю тебе...

— Я теж люблю тебе, Мальво. А тільки... якась дивна наша любов... То ми близькі, то ми чужі.

— Я не хочу, щоб ми були чужі. Це від тебе залежить...

Він стояв збентежений, не знаючи, що їй відповісти. Нарешті сказав:

— До вас я не можу сьогодні піти... І в гуртожиток не піду зараз. Мені треба побути самому...

— Гарзд,— погодилась Мальва.— Може, так і краще.

Вона потиснула йому руку, міцно, по-чоловічому, ніби хотіла, щоб він зрозумів, що тим потиском вона підтримує його і, коли треба буде, завжди стане поряд з ним. Потиснула й пішла... Уже її невисока струнка фігурка ледве угадувалась у густих тінях будинків і дерев.

Потім зникла за рогом.

Гордій ще стояв, дивився їй вслід, ніби прощався...

РОЗДІЛ П'ЯТНАДЦЯТИЙ

Думки влітаються в ритмічний перестук коліс і тягнуться-тягнуться безконечною стрічкою. Все ж таки сталося: він їде додому!.. Нелегко Гордієві довелося оформити своє звільнення з шахти. Звісно, не він перший звільняється. Не він останній. Обхідний лист у руки — і бувай здоровий!

Але в Гордія це вийшло по-іншому.

Почалося з комітету комсомолу. Сергій Гуляєв довго не випускав його з свого маленького, схожого на нарядну кабінету. Його брови стали як маленькі піки, а очі спалахували лютими вогниками.

— Ти розумієш, в який час кидаєш шахту? — кричав він, рухаючи колючими бровами.— Сам же підписувався під зверненням! Руду обіцяв дати комсомольській домні!.. Ні, ти скажи, підписувався чи ні?

— Ну, підписувався,— похмуро ствердив Гордій.— Так що, цей підпис навіки прив'язав мене до шахти?.. Я давав руду, не шкодував ні сили, ні часу, сам знаєш... А коли треба було, в шнурок витягувався.

— Точно, подавав приклад, по-комсомольському в тебе було. Але тепер же як? Що люди скажуть?.. Скажуть: «Утік, не витримав!»

— Не тікаю я... Розказав тобі, чому на село повертаюсь.

— Ну, те, що ти розказав, не дуже переконливо звучить... Принаймні для мене... Фантазія якась! Навіть не наукова фантазія, а так собі... Але припустимо, що ти

щирий у своїх фантастичних переконаннях, то хіба не можеш відстрочити свій від'їзд?.. Тут ти дуже потрібний, бо вмієш руду давати, а там, на селі, без тебе обійдуться, як і досі обходились.

— Осінь наближається,— пояснив Гордій.— Оранка, сівба... А навіщо мені на зиму їхати? Дарма хліб їсти?

— Але ж ти тут не меншу користь даєш! А може, й більше.

— Коли б я був поганий бурильник, ти б мене не умовляв,— зауважив Гордій.

— А навіщо нам погані бурильники? — щиро здивувався Гуляєв.— Поганим — скатерттю доріжка!.. А ось тебе вмовляю, та все як об стінку горохом.

— І не умовиш. Я твердо вирішив,— уперто промовив Гордій.

Тоді Гуляєв вибухнув ще більшим гнівом:

— Ну, коли так, то їдь!.. Чорт з тобою!.. На тобі світ клином не зійшовся. Але совість, совість де твоя? Ось що ти мені скажи!..

— Я вже сказав...

Гуляєв аж задихнувся. Навіщось шарпнув до себе шухляду стола, з гуркотом знову засунув її і махнув рукою, вкладаючи в цей рішучий жест і лють, і презирство, і вимушену згоду.

— Іди... Знімемо тебе з обліку. З таким настроєм, як у тебе, нам навіть добрі бурильники не потрібні!..

Гордій потемнів з лиця, ворухнув губами, щоб ще щось сказати, але Гуляєв перебив його:

— Досить! Наговорились!..

І справді більше не захотів розмовляти, виявляючи до Гордія вже цілковиту зневагу і навіть образливу байдужість, як до чогось не вартого уваги...

Хіба так думав Гордій прощатися з Сергієм Гуляєвим, з усім шахтним комсомолом? Він, Гордій Колоброд, портрет якого весь час висить на Дошці пошани!.. Хоч і сам просився з шахти, а вийшло так, ніби його прогнали. Ще й зараз, згадуючи в подробицях усю розмову з секретарем комітету, Гордій почував, як його пече сором...

А потім ще була розмова з начальником шахти, людиною лагідною й заслуженою. Той не лаявся, а запитав так само, як запитував тоді у степу бровастий дід-сівач:

— Отже, виходить, не прижився на шахті?

Сам він любив шахту, днював і ночував у ній, забуваючи про власний дім і про сім'ю, і коли говорив з Гор-

дієм, то в його очах була печаль. А Гордій не міг глянути в ті очі. Не підводячи голови, намагався пояснити свій вчинок. Але начальник шахти перебив його:

— Не треба пояснювати... Хіба в цьому суть? Мене ти ні в чому не переконаєш, а самому собі ти вже все пояснив... Я тільки кажу, що шкода... І державі збитки. Вчили тебе. Руду бурити навчили, а от любові до шахти прищепити не змогли. Шкода...

Він помовчав трохи й ще додав:

— І бригадиром ти себе показав непоганим. Правда, молодий ще, але згодом з тебе був би добрячий бригадир. Люди тебе слухають, шанують... Ну що ж, не прижився, не полюбив шахти...

А вже коли підписав звільнення, то тим же спокійним і трохи печальним тоном додав:

— Коли що, то повертайся. Тільки добре подумай раніше. Щоб не вийшло так, як оце зараз...

До краю розгніваний Гуляєв навіть руки на прощання не подав. А начальник шахти провів до дверей, потиснув руку і Гордієві здалося, що він ще не вірить, що прощається назавжди. І це зворушило Гордія. Йому аж наче жаль стало цього заслуженого ветерана.

Але жаль заворушився лише на якусь хвилинку. А вже з кабінету він виходив з почуттям полегкості. Адже тепер він уже вільний птах, можна брати квитка на поїзд...

Гордієві уявлявся той момент, коли він купуватиме квитка, урочистим, святковим, але вийшло так, що, штовхаючись серед пасажирів, він почував себе самотнім — і квиток пік йому пальці.

Та даремно гадав Гордій, що після розмови з Гуляєвим і начальником шахти найважче лишилося позаду. Ще треба було попрощатися з друзями по гуртожитку і з... Мальвою... Не міг же він поїхати так, щоб вони не знали! То було б справді схоже на втечу!

Коли зайшов у гуртожиток, то на своє велике здивування, застав не тільки Богдана, Ярослава та Сашка, а й Мальву. Вони ніби чекали на нього. Він здивовано оглянувся по кімнаті, дуже знітився і навіть розгубився, не знаючи, як себе вести.

Після тієї останньої сутички з Богданом, Гордій всіляко уникав повторних суперечок. Так себе поводив і Чубенко. Обоє вони відмовчувались в присутності один одного. Потім їх знову зблизила спільна боротьба за надпланову руду для комсомольської домни, особливо, коли Гордія зро-

били бригадиром, а Богдана поставили керувати дільницею. Та все ж колишньої дружби в їхніх стосунках не відчувалося.

Тепер же Богдан запитав так просто й невимушено, ніби між ними нічого й не сталося, а Гордіїв від'їзд був звичайною собі подією:

— Розрахунок одержав?

— Одержав,— стримано відповів Гордій, мимоволі кинувши короткий насторожений погляд на Мальву.

Дівчина сиділа край столу, акуратно зачесана, з напнутою на плечі легкою хусткою, губи її здригалися, наче вона ось зараз заплаче чи засміється.

— Ну що ж, діло зроблено. За давнім звичаєм, можна й по чарці випити,— сказав Богдан.— Що там у тебе, Ярославе? Діставай. Ти в цьому ділі маєш досвід.

— Мав...— у тон йому відповів Ярослав, витягаючи з тумбочки пляшку шампанського, яблука й печиво.

Гордій зовсім розгубився:

— Та ви що, хлопці?.. Я ж думав... думав, що й говорити зі мною не захочете...

Очі його блищали радістю і вдячністю.

— З якої причини? — запитав Ярослав.

— Ну, самі розумієте... Так усе сталося...

— Сталося то й сталося,— вставив Сашко Батурін, підходячи від свого ліжка до столу та беручи налитий Ярославом гранований стаканчик.— Вип'ємо, бригадире!

Гордій посміхнувся:

— Бригадире?.. Тепер тільки бригадиром тракторної бригади можу стати.

— І то діло,— сказав Ярослав насмішкувато.

Гордій насторожився.

— Ви от що, хлопці, одразу скажіть, від щирого серця частуєте, чи, може?..— він запитливо подивився на всіх присутніх.

Богдан ще не випив своєї чарки і стояв перед столом, заклавши ліву руку в кишеню і трохи горблячись:

— Давайте, мабуть, я за всіх скажу...

— Кажі,— погодились Ярослав і Сашко, а Мальва весь час мовчала, тільки поглядала то на того, то на іншого.

— Так от... Поки тебе не було, ми говорили тут про тебе. Правда, без Мальви. Вона тільки що, перед тобою прийшла. Тому й дивиться на все оце,— він зробив чаркою коло в повітрі,— нічого не розуміючи... Доля звела чотирьох нас на шахті і в цій кімнаті. Працювали ми

добре. В тому числі й ти. Ти, може, ще краще за нас... Але в кожного є щось своє, те, чим людина живе, до чого прагне. У тебе теж. От ми тут і вирішили: мабуть, ти правильно вчинив. Може, коли б ти лишився на шахті, то й через багато років каювся б, що не зробив того рішучого кроку, який робиш зараз... Хоч ми мало не побилися з тобою, але я все якось не вірив, що це в тебе серйозно. Думав, нудьгує людина за селом, але поговорить-поговорить — та й затихне. Аж виходить, я помилився. Душею ти весь там, на селі. Так що тримати тут тебе ніхто не збирається. Ти послідовний і твердий у своїх прагненнях. А це вже багато значить...

Гордій не вірив почутому. Невже Богдан справді схвалює те, що він робить?.. І раптом зринула думка: «Мальва!.. Ось воно що!.. Я поїду, а Мальва залишиться. І він буде тут!..» Але жодним словом чи рухом не дав знати, про що подумав, тільки запитав:

— А як же наші суперечки?

— Суперечки? — посміхнувся Богдан. — Я зрозумів твоє запитання: «Якщо ти послідовний, то виходить, що я непослідовний». Так?.. Ні, я від свого теж не відступлюся. Але й тебе не маю права силоміць тягти на свій бік.

У його словах була логіка. Але чи була щирість?.. Гордій намагався вгадати й не міг. Мабуть, заважало те, що й свої стосунки з Мальвою він не з'ясував до кінця. Щось він повинен сказати їй. Але що?.. Адже фактично сам іде на розрив...

Після того злочасного змагання з боксу, що закінчилось несподіваною й жорстокою поразкою для Гордія, вони зустрілися ще раз. Тільки це було вже не в спортзалі (у спортзал Гордій так більше й не пішов), а просто на вулиці, недалеко від шахти, коли він ішов з роботи. Мальва, мабуть, чекала на нього, бо, забачивши ще здалеку, пішла назустріч. Розмова тоді у них відбулася коротка. Вони знову посперечалися. В цій суперечці у Мальви вирвалися слова: «Ти не зумів стати поруч з Богданом у боротьбі за його проект і не вмієш боротись за самого себе!» — «От через те я й повинен повернутися на село, що не вмю тут ні за що боротись!» — відповів він їй, і здавалось, що та зустріч буде останньою...

Але ось Мальва знову прийшла. А може, вона прийшла вже не до нього, а до Богдана? Може, тому й мовчить, не втручається в розмову.

Раптом Ярослав Мудрик сказав:

— А знаєш, чого шкода, Гордію?

— Чого?

— Що весілля мого не діждався.

— А що, скоро вже?

— Домовились з Наташею — як тільки до технікуму вступлю... Може, ще пляшечку? — запропонував Ярослав. — Я збігаю.

— Досить, — відказав Гордій. — Мені в дорогу. Спасибі за все. Приїздить у моє Вишневе. Озеро з рибою, ліс, степ... Все вам дарую, я не скупий.

Засміялися, і всім одразу стало якось легше. Разом почали лагодити Гордія в дорогу, хоч особливо збирати й не було чого.

Хлопці заговорили про те, щоб провести Гордія на станцію. Однак обізвалася Мальва, і Гордій аж здригнувся від її слів:

— Я проведу Гордія.

Це було сказано таким тоном, що ніхто не посмів їй заперечити.

У вечірніх сутінках вони йшли вже тільки вдвох. Ішли з невисловленими думками, обоє настожені й зніяковілі.

— Гордію, чому ти ні разу не запропонував мені поїхати з тобою? — запитала Мальва.

Він зупинився, вражений цим запитанням:

— Але ж я наперед знав, що ти відмовилася б!

— Чому?

— Ти не залишиш батька, матері, рудника... Ти вся тут...

— Так, ти правду кажеш: я б відмовилась. Я навіть не можу уявити себе на селі. Адже я справжнього села й не знаю...

— Але я пропоную тобі це, Мальво! — з тривогою й надією вигукнув Гордій. Йому в одну мить уявилось, яке то було б щастя — приїхати до батьків з Мальвою, назвати її своєю дружиною і бути завжди-завжди з нею! Вихор думок, бажань, мрій здійнявся в душі, ніби спалахнула пожежа в грудях. Але Мальва погасила ту пожежу:

— Може, я була б і поїхала, Гордію... — сказала вона тихо. — Але тепер — ні. Нам з тобою треба побути окремо, розібратись...

— У чому розібратись, Мальво?

— Кожному в самому собі і... одне в одному.

— Хай буде так, — сказав Гордій зів'ялим голосом. —

Але я завжди буду надіятись... Бо люблю тебе. Нікого не люблю, тільки тебе... Але ти здаєшся мені якоюсь... аж трохи нереальною... Як мрія, як марево... Ти розумієш мене?..

— Дивак ти... — розсміялася Мальва.

На пероні уже перед тим, як відходив поїзд, вона обвила руками його шю, поцілувала й шепнула:

— Щоб не забував...

І ось тепер Гордій їхав, сповнений сум'яттям, радісною тривоگوю і, як не дивно, почуттям знайденого щастя. Йому здавалося, що він ще ніколи не любив так Мальви, як зараз, і ніколи не був до неї такий близький, як зараз, хоч поїзд, вистукуючи одноманітну мелодію, швидко мчав його далі й далі від неї. Коли він оформляв своє звільнення з шахти, то думав, що, як тільки сяде у вагон, так і забуде про рудник, але вже й ніч минула у вагоні, вже й ранок настав, а він все ще живе шахтою, друзями, які там залишилися, Мальвою...

А за вікном вже пропливали знайомі місця. Он ліс, який тягнеться аж до його села Вишневого («Казала Мальва, що ніколи не бачила справжнього села, а в такому лісі вона була коли-небудь?»), он річка блиснула на сонці, заховалася в зелених берегах і знову вигнула свою лускагу спину, майнула хвостом і шмигнула в густі лозняки. Ця річка, Зеленавка, теж його добра знайома. Вона розливається біля його села в щедре плесо, а потім звужується і біжить далі, чиста, прозора й зваблива.

І Гордій вже не може відірвати од вікна очей. Жадібно вбирає зором, душею все, що пропливає мимо: широкий, аж до обрю, степ з яругами та перелісками, грайливу річку, кущі дикого терну та шипшини, васильки на зеленому косогорі, ніби навмисне посіяні людською рукою. Ось уже скоро й станція Осокорівка, а звідти ще кілометрів з п'ятнадцять пішки чи, може, машина або підвода трапляться... Серце б'ється прискорено і аж заходить від передчуття зустрічі з рідними місцями, які залишив три роки тому.

Станція Осокорівка — невеличка, степова, побудована заради елеватора, до якого з усіх кінців тягнуться дороги з колгоспів і радгоспів. Тими дорогами в час жнив мчать машини з зерном, і елеватор ковтає його в своє бездонне черево, сам велетенський, як хмарочос, з рівни-

ми сірими стінами і маленькими чотирикутними віконечками в них. Тепер жнива закінчені, хлібоздача — теж, біля елеватора порожньо. На пероні тихо і чисто, як у хаті. На дерев'яних лавках, що стоять в тіні старезних осокорів, нікого немає. Поїзд прогуркотів та й зник у далекому степу.

А Гордій ще стоїть, не може зрушити з місця, вглядається у все довкола жадібними очима. Хоч і не часто йому доводилось бувати на цій станції, бо рідко виїздив з свого села, але кожна деталь тут йому з дитинства пам'ятна і повертає хвилюючі спогади. Колись з своїм класом виїздив до Києва. Клас завоював перше місце по успішності, і його нагородили екскурсією до столиці. Звідси ж три роки тому від'їздив і на рудник. То теж ще була зелена юність. А зараз він повертається змужнілим, людиною, яка вже пожила самотійним життям.

Машини не було. Не було й підводи. Вирішив іти пішки. Сонце повернуло з обіду і пригрівало в спину. Жарко. Але він поспішати не буде. Аби дійти до вечора. Та, може, воно й краще, коли він прийде в село смерком, менше людей його бачитиме... І тут Гордій спіймав себе на тому, що до радості повернення долучається і якась тривога. Що це за тривога? Звідки вона?.. Хіба він повертається в село не з чистою совістю? Хіба його можуть осудити за оце раптове повернення?.. Може, хто й осудить, поплеще язиком. Але то дарма. Кожен будує життя, як сам хоче. В роботі колгосп не відмовить. А більше йому нічого й не треба...

Ззаду загула машина. Гордій і не думав її зупиняти, але шофер сам загальмував біля нього.

— Сідай, підвезу.

— Та... спасибі, — зам'явся Гордій.

— «Спасибі» потім скажеш, а зараз сідай. Мабуть же, нелегко отой чемодан тягти. Та й мені веселіше буде.

У кузові лежав шифер. Гордій знайшов місце для чемодана, а сам сів у кабінку. Шофер був зовсім юний хлопчина у хвацькій кепочці й картатій сорочці з короткими рукавами. Він, мабуть, справді занудився, бо одразу ж почав розпитувати Гордія, звідки він та куди йде. Дізнавшись, що Гордій добирається до Вишневого, радо вигукнув:

— Ну, так тобі повезло: я саме у Вишневе і їду. Бачиш, шифер везу? Клуб будуємо. Не клуб, я тобі скажу, а справжній палац.

— А чого я тебе не знаю? — спитав Гордій, приглядаючись до хлопця.

— Та й я тебе щось не пригадую. Я аж на Ярках живу. А ти що, у відпуску з шахти їдеш?

— Ні, назовсім.

Шофер глянув на Гордія недовірливо:

— Дивина! Хлопці з села тікають, а ти — в село. Дома щось сталося?

— Ні, все гаразд!

— То що ж тебе сюди тягне?

— Занудьгував за селом.

— Це буває, — згодився хлопець. — Ну що ж, поживеш трохи, та й знову на шахту гайнеш. Це вже точно.

— Нізащо! — твердо відрубав Гордій і сам собі ще в думці повторив: «Нізащо!» Тепер, коли на схилі гори показалося село, він ледве стримував хвилювання. Його очі, думки, поривання були там. Ще здалеку поглядом шукав свою хату, але чомусь не міг знайти. Мабуть, тому, що садки й дерева розрослися ще дужче, що з'явилися нові будівлі й оселі, що солом'яні стріхи майже зникли (батько писав, що хату теж перекрили черепицею).

Тільки-но в'їхали в першу вулицю, Гордій попросив:

— Отут мені й зупини. Городами коротшу дорогу знаю.

— Ну, бувай здоров, — прощався шофер. — Раз назовсім, то ще зустрінємось.

Гордій не пішов, а майже побіг, петляючи вузенькими стежечками поміж латками городів, що розкинулись понад річкою. Уже дозрівали кабаки, вилискуючи серед огудиння круглими червонуватими боками, сохло картоплиння, окремі кущики були вже вириті і біля ямок лежала суха гичка. Схилили свої важкі розкішні голови соняшники, скоро вони будуть зрізані, а на соняшничинні верхи кататимуться малюки, вдаючи з себе кіннотників. Трохи поодаль за городами червоніли ягодами вишні, гнули своє гілля до землі під вагою янтарних плодів яблуні та груші. Природа щедро обдарувала людей за їхню невтомну працю. Яке все це миле, яке любе Гордієвому серцю! Він дихає на повні груди, аж обличчя від цього цілющого повітря зашарілося. «Мальво, Мальво! — раптом подумав він. — Хоч би раз ти побула серед цієї краси, то вже ніколи б не подумала повертатися на шахту! А ти чого добиваєшся, Богдане? Дивна людина! Хоч що вигадуй, а шахта залищиться шахтою. Ні людина,

ні рослина ніколи не дихатимуть там таким цілющим повітрям, як оце тут!..»

До двору він зайшов з городу. Мати вздріла Гордія, коли він був уже біля неї, і охнула від несподіванки. Чекала ж, що приїде, писав у листах, готувалася до зустрічі, а тут просто-таки не знала, що й робити в першу мить. Кинулась до сина, притулилася й заплакала радісними слізьми.

— А ми ж тебе з дня на день виглядаємо. Хоч би був телеграму дав, коней би вислали на станцію. Неблизький світ.

— Нічого, мамо, я й так добрався. А тато вдома?

— Скоро буде. Він ці дні рано з роботи приходить, все чекає, що ти приїдеш.

Справді, поки Гордій умивався з дороги холодною колодязною водою, прийшов батько, невисокий, але міцний чоловік з гарними руськими вусами, засмаглим аж бурим обличчям і такими ж, як у Гордія, великими синіми очима. Мабуть, колись і Гордійв батько Степан Колоброд був такий же ставний та дужий, як його син. А зараз він лише милувався з свого красеня.

— Гарний, сину, виріс, гарний,— не втримався від похвали старий Колоброд, посміхаючись у красиві вуса.— За ці три роки так змінився, що й не впізнати.

Тим часом мати поставила на стіл їжу, Гордій давно не їв такого смачного борщу й печені, які готувала мати.

Хата у Степана Колоброда була велика, на три кімнати й кухню, меблі нові. На стінах копії з картин і, як водиться в селі, куточок з сімейними фотографіями, серед яких Гордій побачив і свою, вже ту, що він прислав з рудника.

Випили по чарці, закусили, і тільки тоді батько наважився запитати:

— Ти назовсім, сину, чи як?

— Назовсім, тату,— відказав Гордій.— Сподіваюсь, що трактора довірять мені голова колгоспу?

— І трактора довірять, і комбайна, коли захочеш... У нас тепер таке пішло, що трактористи й комбайна сідають.

— Ну, що ж, і я не буду останній.

— А як же тебе з шахти відпустили? Писав же, що передовий бурильник. А й там передові люди потрібні.

— Обійдуться,— раптом розсердившись, відповів Гор-

дій.— А шахта — не для мене. Вони там попривикали, бо нічого іншого не бачили.

— Авжеж,— погодився старий Колоброд.— Кому що... Наш рід хліборобський з діда-прадіда...

Він замовк, про щось думав тяжко, морщив лоба і крутив правого вуса, дивлячись убік.

— Ага, це ж я про що?.. Та про те саме. Людина від коліски вся землею пропахла, а її — на завод чи на шахту. Звідси відірвали, а там вона ніби в приймах. Кому від цього користь? Нікому. Хай би кожне при своїм ділі було... Машини? Так тепер їх і на селі повно, тільки розум май... Але ж ні, в гóрод рвуться...

— Бо не знають, що воно... Як я колись...— вставив Гордій.

— Воно, я тобі так скажу,— міркував старий,— колгоспи живуть по-різному. Один багатший, другий бідніший, а вобщим то, є і хліб і до хліба. Нарікати гріх. В гóроді багато хто й гірше живе, ніж у колгоспі. А молодь все-таки рветься в город. Чого це?.. Ти знаєш?..

Він уже трохи оп'янів, випивши й другу чарку, і хотів перед сином показати, що теж дещо знає:

— А того... Кульгура де?.. От, к приміру, у нас. Хіба ж то клуб? Зберуться дівчата й хлопці — що робити? Насіння лузати!.. Ну, ще під гармошку потанцюють... Так тепер уже ж і молодь не та, що ми були. Їм концерти давай. І правильно! Давай концерти! Театр столичний!..

— Ото розходився! — махнула рукою Колобродиха, і, наче пробачаючись перед сином, пояснила: — Як вип'є, то такий розумний стає, наче тобі професор!..

— А що ж, і професор! — підняв плечі старий.— Ану, поклич мене та спитай: «Як треба жити, товаришу Колоброд?» Поясню... Але я тобі, Гордію, й інше скажу. Гордість треба мати. Сільську гордість!.. Ти хліб ростиш і мільйони людей годуєш... Про це не можна забувати. А то їздили ми якось з бригадиром до міста, а там наша Марійка Ситниченко лопатою яму на вулиці копає, і з нею ще такі ж сільські дівчата. Де ж твоя сільська гордість, Марійко? Хіба тобі в колгоспі робити нічого?

— Тобі вже й до Марійки діло,— знову перебила Колоброда дружина.

— Авжеж, діло! — сердито глянув на неї Колоброд.— Чого тебе в місто понесло? Ти на селі, ось тут у нас, середню освіту одержала. То чого ж розтринькувати її подалася до міста?..

— Вірно, тату,— замріяно сказав Гордій, ніби відповідаючи на свої думки.— Голова знає, що я повинен приїхати?

— Гомоніли.

— Ну й що він?

— Каже: «З дорогою душею». Який же розумний чоловік відмовиться від доброго робітника?

Засиділись допізна. А коли Гордій нарешті ліг, то довго ще не міг заснути.

Відблиски місяця ворушилися на протилежній стіні. Цей місяць ще два дні тому світив йому у вікно гуртожитку, але там він не був такий яскравий, а затуманений рудим пилом...

Тепер, мабуть, на його ліжку лежить хтось інший. А Богдан знову сидить над своїм проектом. Ярослава немає в кімнаті, він з Наташею. Казав, що мають одружитися... А може, й Мальва оце зараз не спить та дивиться на місяць?.. Цікаво б знати... Мальва... Гордій заплющує очі й бачить її обличчя з тонкими гарними рисами... Завтра вона прийде у спортзал і вже не побачить його... А на прощання поцілувала, сказала: «Щоб не забував...»

РОЗДІЛ ШІСТНАДЦЯТИЙ

Осінь володарювала над землею. Холодний вітер горнув по небу важкі дощові хмари уже третій день. Дощ ішов з перервами і то висів дрібним водяним пилом, здалеку схожим на туман, то падав зливою, яка змивала руду з дерев, з будинків і тротуарів. Деревя ставали чистими і немов молоділи восени. Чистішим стало й повітря в робітничому селищі, а увечері яскравіше горіли обмиті дощами плафони, відбиваючись на мокрій землі і в калюжах тисячами сяїв.

Хлопці не помічали погоди. Вони поверталися до гуртожитку збуджені й радісні. Та й була на те причина. З того часу як почалася боротьба за надпланову руду для комсомольської домни, удача була незмінним супутником бригади, якою тепер, замість Гордія Колоброна, керував Сашко Батурін.

Власне, удача й почалася з бригадира. Коли Сашкові видали динаміт, він у перший же день відірвав двадцять тонн руди. Це ще не була норма, і Богдан Чубенко незадоволено сказав:

— На папері в тебе краще виходило, а от на практиці щось не того... Динаміт дорогий, сам знаєш, от і полічи, скільки нам обійдеться одна тонна твоєї руди.

Сашко Батурін умовляє:

— Не спіши, Богдане. Де ти чув, щоб нове діло дешево давалось? А якщо на те вже пішло, то я власними грошима заплачу за вибухівку... Опісля сторицею візьму.

Богдан подивився на Сашка недовіжливо: вихваляється чи щиро каже? Ні, він справді ладен своїми грошима за динаміт платити. Як став бригадиром та як пішов добровільно на в'язку руди, то наче його підмінили. Де й подівся його мовчазний спокій! На наряді вникає в кожную деталь. Кожному робітникові розкаже, що та як робити. А після зміни ще довго не виїжджає з шахти. Обходить всіх, де хто працює, перевіряє, чи приготував бурильник робоче місце, чи почистив і склав інструмент на спеціальній полиці, перевірить всі труби, по яких іде повітря, чи десь щось не попсовано, і вже коли помітить непорядок, то на наряді треба його тільки послухати!

«Доброго помічника маю,— не раз думав Богдан Чубенко.— Виходить, що дай тільки людині показати себе!.. Цей же Сашко Батурін бував собі мовчки, перевикував норму, ні в що не втручався. Так би й ішлося, коли б не трапилася нагода зробити його бригадиром. А тепер бач, як розправив груди!.. А хіба він один такий?.. Та ще подивимось, що буде з колишнього шибайголови Ярослава Мудрика! Ось хай тільки вступить до технікуму, а там ще й гірничим командиром стане.

І коли Сашко Батурін сказав, що перевитрату по вибухівці він може взяти на свій рахунок, Богдан Чубенко відповів:

— Бачу, не хизуєшся, не заради слави взявся за це діло. Спробуй ще. Я теж своїх трошей не пошкодную... Завтра разом у твої забої спустимось.

Всю зміну Богдан був у забої Сашка. Бачив, що той уже вивчив в'язку руду і тепер тільки розгадує її найпотаємніші секрети. Вперше побачив, як Сашко тут бурить. Він не бив симетричні шпури, не розставляв їх «віялом» чи «лійкою», а знаходив тільки йому відомі вразливі місця в тілі рудяного пласта і посилав бура, як ніж у масло. Сторонній людині така робота видалася б хаотичною і, може, навіть марною, але Сашко знав, що робить.

Він не встиг двічі оббурити забій і зробити дві відпалки, бо вистачило й однієї, щоб виконати план. Це вже була перемога. І Богдан, виїжджаючи разом з Батуріним із шахти, сказав:

— Тебе, Сашко, вже можна поздоровити. Це й для мене наука, яким треба бути наполегливим.

А наступного дня протягом однієї зміни в забої Сашка Батуріна двічі гриміли вибухи. Він вирішив не бити шпури на повний бур і цим зекономити час. Зате двічі взяв руду в одному забої, і кількість її складала майже дві норми. Тепер сам собі дивувався, чому раніше не додумався до цього?..

А тим часом газети заговорили не тільки про Сашка Батуріна, а й про всю дільницю Богдана Чубенка. Вона вела перед у змаганні комсомольсько-молодіжних дільниць, які взялися давати надпланову руду для комсомольської домни. Газетні зведення були схожі на футбольні таблиці: назва шахти, номер дільниці, прізвище начальника, зобов'язання, виконання... Сьогодні одна зміна виривалася вперед, завтра її випереджала інша. Але лідером цього змагання незмінно була Чубенкова дільниця. Були такі, що «наступали на п'ятки», але вже ніхто не міг наздогнати дільницю по кількості виданої на-гора надпланової руди.

І ось сьогодні, коли хлопці спускалися в шахту, серед них з'явився Сергій Гуляєв:

— Хлопці, сьогодні з шахти прямо в комітет комсомолу! Всі, як один!

— А що буде? — запитав Сашко Батурін.

Гуляєв багатозначно й загадково підморгнув:

— Там побачите...

— Та ти хоч натякни, — наполягав Ярослав. — Сказати б, що драїти мене будеш, так наче нема за що.

— Драїти завжди знайду за що, але можеш не хвилюватись, цього разу обійдемося... Дивіться, щоб усі були.

Заінтриговані Сергієвою таємницею, хлопці всю зміну працювали з особливим піднесенням. А коли виїхали з шахти і, помившись у лазні, всі гуртом зайшли до комітету комсомолу, то побачили там, крім Гуляєва, незнайомого юнака в чорному костюмі, з-під якого виглядала розстебнута на грудях голуба сорочка. Незабаром до комітету зайшов і Богдан Чубенко. Мабуть, його Сергій Гуляєв ждав, бо, побачивши, одразу звівся з-за

столу і голосніше, ніж треба, урочистим тоном оголосив:

— Товариші, до нас прибув представник від комсомольської домни, а чого прибув, він скаже сам. Прошу...

Юнак вдивлявся в обличчя присутніх:

— Мої друзі доменники прислали мене до вас. Прислали, щоб подякувати за руду, яку ви нам дали. Ви нас здорово виручили, хлопці. Я знаю, що вам нелегко далася та надпланова руда, а тому ще раз дякую від усього нашого колективу. Домна вже дає чавун і працює без перебоїв, бо резерви руди створені чималенькі. Перші підсумки змагання комсомольсько-молодіжних дільниць показали, що ваша дільниця дала найбільше руди. Тому ми вирішили відлити з першого металу ось цей чавунний злиток...

Він повернувся до вікна і взяв з підвіконня гарно зроблену дерев'яну скриньку. Поставив її перед собою на стіл і дістав з неї злиток, що мав форму утятої піраміди.

— Ось тут написано, — сказав він. — «Колективу комсомольсько-молодіжної дільниці № 1 шахти «Зоряна» від колективу комсомольсько-молодіжної домни — з глибокою подякою!» Цей злиток вилито з вашої руди, в ньому — праця кожного з вас. Хай він стане символом нашої виробничої дружби і хай ця дружба з кожним днем стає все міцнішою.

Злиток передавали з рук в руки. І саме тоді, як подарунок опинився в руках у Сашка Батуріна і хлопці стовпилися навколо нього, клацнув фотоапарат, на якусь секунду спалахнуло яскраво-біле світло. Сашко аж здригнувся від несподіванки. Фотограф накручував апарат, щоб зробити ще знімок, як раптом Батурін запитав його:

— Ти звідки?

— З місцевої газети, — відповів хлопчина, ще дуже юний і сором'язливий, як дівчина.

— А ти там такого знаєш, Чувичила?

На щоках і на кирпатенькому носикові хлопчини раптом виступив рясний піт:

— Це я і є...

Тепер уже розгубився Сашко. Завмер і Ярослав Мудрик з роззявленим ротом. Недовірливо дивився на хлопця з фотоапаратом і Богдан Чубенко. Затихли всі присутні, не знаючи, до чого ця розмова.

— Та невже ти?.. — нарешті обізвався Сашко Батурін.

— Я..

— Так це ти написав статтю про мене та про Мудрика?

— Я.. Я тепер уже знаю, що не треба було... Мене редактор навмисне оце зараз послав. Іди, каже, своїми очима подивись, про кого написав.

У бідолашного кореспондента палали вуха і заплітався язик.

— Як же ти міг, нікого з нас не бачивши, не поговоривши? — доскіпувався Батурін.

— Середа підвів... Я з ним говорив і... повірив йому. Начальство ж...

— Хлопці! — перервав тяжку для кореспондента розмову Сергій Гуляєв. — Не мучте людину. Зараз я все поясню... Це я подзвонив редакторові і попросив, щоб він прислав Чувичила на цю зустріч з представником від доменників... Чувичило ще молодий працівник газети, ось його і підвели під монастир...

— Це правда, я недавно... — підтвердив Чувичило.

Навколо засміялися. Він був такий розгублений і безпорадний, цей юний кореспондент Чувичило! Чубик у нього стирчав на лобі, як мишачий хвостик, очиці блищали, як дві намистинки, а з своїм фотоапаратом він не знав, що робити, і вже двічі накрутив його та двічі клацнув, ні в кого не цілячись.

— Ну от що, друже Чувичило, — звернувся до нього Сашко Батурін. — Приходь завтра раненько сюди, та спустимося з тобою разом у шахту, покажу, як руда добувається.

— Справді? — просяв кореспондент. — Я ще ніколи не був у шахті.

— От і побудеш.

— Спасибі!.. Велике спасибі! — дякував хлопчина і за те, що його повезуть у шахту, і, мабуть, ще дужче за те, що ця розмова так добре для нього закінчилась.

Все це згадували Сашко Батурін та Ярослав Мудрик, повертаючись до себе в гуртожиток, і сміялися. А може, вони сміялися від повноти щастя, від того, що обидва молоді й дужі, що перед ними слався ясний і широкий життєвий шлях, сповнений всіляких див...

Сьогодні увечері вони знову сидітимуть над книжками. Незабаром вступні экзамени до технікуму. Тепер все залежить тільки від них.

Але це вже були не ті хлопці, що на початку року.

Вони вже багато знали і їм хотілося знати ще більше. Саме х о т і л о с я! А це — найбільше важить. Коли не з при- мусу, а з власного бажання домагається чогось людина.

У кімнаті їх чекала несподіванка.

На колишньому Гордієвому ліжкові, яке досі було ніким не зайняте, в недбалій позі лежав і смачно хрпів Грицько. Той самий Грицько Одинець, з яким Ярослав бував не в одній забігайлівці і з яким не раз пропивав останні копійки.

Лягаючи спати, він навіть не роздягся й не роззувся, а тільки загнув ріжок ковдри і поклав ноги в ботинках на простирало. На столі в блюдці стирчали недопалки, в кімнаті висів густий і важкий тютюновий дим.

— Оце так номер! — мимоволі вирвалося у Ярослава.

Справді, це було кощунство. Хлопці вже давно домовились у кімнаті не палити і твердо дотримувались цього правила, навіть попільнички не тримали. Так само ніхто з них не дозволив би собі лягти в ліжку одягненим і взутим. Більше того, вони відмовились від послуг прибиральниці. У них біля дверей на стіні висів розклад чергувань по кімнаті — один день прибирав Ярослав, другий — Сашко, третій — Богдан Чубенко, хоч і був їхнім начальником.

А тут — на тобі! Зовсім стороння людина, ні в кого не спитавши дозволу, забралася до кімнати та ще й перевернула все догори ногами.

— Ей, крокодиле! — посмикав Ярослав Грицька за плече. — Ану розплющ свої милі очиці та розкажи, що все це означає!..

Грицько розплющив свої «милі очиці» (вони в нього були мутні й червоні), кліпнув здивовано, не розуміючи, хто осмілився потривожити його солодкий сон, і сів на ліжко, чухаючи груди всією п'ятірнею.

— Живописна картинка, що й казати! — посміхнувся Ярослав, глядячи на Грицька.

Засміявся й Сашко.

— Як ти сюди попав? — запитав Ярослав, коли переконався, що Грицько прокинувся остаточно.

— Жити тут буду... — буркнув той, пригладжуючи долонею розкуйовдженого, давно не стриженого чуба.

— А ти твердо переконаний у цьому? — Ярослав дивився на Грицька насмішкуватими очима.

— Мене сюди комендант поселив.

— Але ж ти живеш у п'ятому гуртожитку з своїм дружком Семеном.

— П'ятий на ремонті. Так Семена перевели в третій, а мене сюди.

— Ясно... Ну і що ж тобі сказав комендант, коли поселяв? Йди, каже, синку, нажлуктись горілки, накури в кімнати, а потім залізь з брудними ботинками у ліжко і відпочивай собі на здоров'я? Так він тебе вчив?..

— Та чого ти до мене причепився? — наїжачився Грицько, і червоні та мутні очі його сердито блиснули.

— Ти чуєш? — Ярослав повернувся до Сашка. — Цей раб алкоголю і нікотину ще й хвіст піднімає! Я до нього причепився!.. Голубе сизий, та якщо ти хочеш знати, то в нас із Сашком ангельські характери, ми з тобою дуже лагідно розмовляємо. За те, що ти оце тут натворив, тебе треба було б узяти за руки й за ноги, розгойдати, викинути за вікно і сказати, що так і було! Ясно?..

— Ти... ти мене вчиш? — злісно здивувався Грицько. — А сам який?.. Он навіть у газеті пропечатали. Увесь ба-сейн про Ярослава Мудрика знає.

— Це ти про якого Мудрика говориш? — підступив до Грицька Ярослав, і чорні вуглинка його очей спалахнули гарячими іскорками. — Якщо про того... про «пляму капіталізму», то немає вже «плям». Вивели!..

Грицько дивився на Ярослава знизу вгору і справді не впізнавав його. Той і не той. І говорить, і поводить себе по-іншому... Ні, ні, зовсім не той!..

— Переберусь я від вас, — раптом вирішив Грицько.

— Куди переберешся? — здивувався Ярослав. — Тепер у нас весь гуртожиток з такими, як ти, бореться... Звідусіль проженуть... А не проженуть, то й жити о т а к не дадуть. Швидко з тебе всі «плями» виведуть.

Грицько дурнувато посміхався губатим ротом.

Сашко, який досі тільки слухав словесну перепалку, рішуче підійшов до Грицька, взяв його за плече і підвів до розкладу, що висів біля дверей. Тут же витяг авторучку й дописав: «Грицько Одинець».

— Ось так... Якщо вже тебе тут поселили, то живи. Але за тим же розпорядком, що й ми... Щоб п'яним тебе тут не бачили. Курити — в коридор... А зараз прибери за собою недопалки, а кімнату я провітрю без тебе.

Він підійшов до вікна й розчинив його навстіж. До кімнати разом з вологим повітрям увірвався гомін шахти. В дощовому мороку тремтіли й ніби розповзалися

електричні зірочки. З третього поверху дерева здавалися чорними валунами. Скоро вони й зовсім скинуть з себе листя і лишатся роздягнутими, големи.

Грицько ще на щось вичікував, стояв між столом і дверима ні в тих ні в сих. Тяжко думав гарячою головою: прибрати недопалки, як наказує Сашко Батурін, чи не треба? Може, хлопці кепкують з нього? Адже досі в своїй кімнаті він ніколи цього не робив...

Але Батурін нагадав од вікна:

— У нас прибиральниці немає. Самі все робимо. Чуєш?

Грицько пожував товсті губи, все ще не наважуючись на якийсь крок. У кімнаті запала тиша. Мовчав і дивився загрозово на Грицька Ярослав Мудрик. Мовчав біля вікна Сашко Батурін. Ждав.

Тоді Грицько Одинець рвучко повернувся до столу:

— Ну, гаразд...

Він висипав недопалки з блюдця просто в долоню і широкими грімкими кроками пішов до дверей.

Ніколи раніше Ярослав не думав, що отакі години навчання у тиші вечора можуть робити людину щасливою. А тепер він переконався, що це таки щастя. Це велике щастя — уміти пізнавати нове. Може, багато людей тому й почувають себе нещасними, що не навчилися поповнювати свої перші невеличкі знання, здобуті на початку життя. Як же це чудово: ще годину, хвилину тому ти ось цього не знав, а зараз знаєш, і тобі аж хочеться розповісти комусь про те, що ти знаєш...

Ярослава не лякають вступні екзамени. Богдан таки добре «поганяв» і його, і Сашка Батуріна по всіх предметах, і коли перевірів їхні знання, то лишився цілком задоволений. Буде Ярослав студентом вечірнього технікуму!..

А поруч з цією подією наближається ще одна. Сама тільки думка про неї проймає солодкою млістю. Вони домовились з Наташею, що зараз же після його вступу до технікуму справлять весілля. Щасливий Ярослав! Технікум... Наташа... весілля?..

Шелестять сторінки книги, яку він гортає, читаючи. Чути, як шарудить по паперові олівець Сашка. Він пише швидко-швидко, і відкладає убік написані сторінки. Один одному не заважають.

Але разом щось і муляє Ярослава в грудях. Ні-ні, та й проб'ється темна холодна хмаринка крізь рожевий ту-

ман щастя. І несподівано Ярослав порушує ділову зосереджену тишу в кімнаті:

— Як ти думаєш, він повернеться?

— А куди йому подітись? — відповідає Сашко, але в його голосі немає тієї впевненості, яку Ярослав хотів би почувти.

— Нап'ється знов.

— Може, й нап'ється. Буде нам з ним мороки.

— Треба було б якось не так... Людяніше, чи що... — міркує вголос Ярослав. — Я ж його знаю — стихія!..

Який не бридкий був Грицько Одинець, але Ярославові здається тепер, що вони з Сашком повелися з ним надто круто. На перший раз можна було б просто поговорити. Грицько ж не знав, які у них в кімнаті порядки, він думав, що такі, як у їхньому гуртожитку.

З коридора долинули кроки, і хлопці полегшено зітхнули:

— Повернувся-таки!

Але замість Грицька увійшов Жмайло. Його вирячкуваті очі поблискували мстиво і знущально. На круглому масному обличчі лежало вдоволення:

— Ну, як вам новий жилець?

— Нічого, гарний хлопець, — відповів Ярослав.

Жмайло розгубився. Раніше ніж поселити сюди Грицька Одинця, він добре вивчив усі дані про нього — знав і те, що п'є, і що часом робить прогули, і що норму ледь-ледь виконує. Тому зараз він ждав, що хлопці обуряться, почнуть вимагати, щоб забрав Грицька від них в іншу кімнату, а тут на тобі — «гарний хлопець»!..

— Отже, задоволені з цього питання?

— Ще й як! — знову бадьоро промовив Ярослав.

— Угм... М-м... Ну що ж, живіть на здоров'я... А де ж це він?

— Думаємо, що пішов додати, — клацнув себе пальцем по горлу Ярослав.

Жмайло знову зупинився, хоч уже взявся рукою за ручку дверей. Підозріло глянув на Сашка, на Ярослава. Відчув, що хлопці глузують з нього, але й причепитися не було до чого.

— Отже, пішов пиячити? А ви що ж на це?..

— А ми сидимо ось і радуємось...

Щоки у Жмайла почали темніти:

— Дорадуєтесь у мене!.. Щоб мені тут ніяких пиятик!..

І вийшов з кімнати, важко ступаючи своїми слоня-

чими ногами, взутими у велетенські чоботи і обтягнутими синім сукном галіфе.

— Втямив, чого він приходив? — запитав Ярослав у Сашка, коли скрипу паркету під ногами Жмайла не стало чути.

— Ще б не втямити!.. Приходив дізнатись, як ми реагуємо на підселення Грицька. Але ти добре його відбрів!..

І хлопці дружно засміялися.

— А ще що втямив?

— А те, що він навмисне нам його підселив. Натє вам, мовляв, якщо не захотіли бути «кімнатою комуністичного життя»! Знайте мене, Жмайла!..

РОЗДІЛ СІМНАДЦЯТИЙ

Сонце з стелі перестрибнуло на стіну і раптом заповнило собою всю кімнату.

Ще кілька днів тому над землею висіли сизі слизькі тумани, плюскотіли холодні дощі, а вересень почався несподівано сонячними днями, і тепер погода стояла суха та ясна, повітря було прозоре й дзвінке, як найтонший криштал.

Ярослав Мудрик прокинувся з почуттям солодкого остраху в серці. Прокинувшись, кілька хвилин боявся поворухнутись. Йому здавалося, що як тільки він поворухнеться, станеться щось таке, чого ще не бачив світ: затанцює сонце в небі, заспівають і заплещуть своїм листом дерева, і все навколо завертиться, закружляє в урочистому святковому танкові разом із сонцем.

Останні дні він жив, немов у казковому сні, Ярославові навіть здавалося, що доля відпустила йому аж надто багато щастя, обділюючи когось іншого. Воно, те щастя, затопило його, він пірнув у нього, як у буйну морську хвилю, і купається, хлюпається в ньому, відчуваючи його майже фізично, як відчувають усім тілом зеленувато-прохолодну цілющу морську воду.

А може, це якась омана, марево чи справді тільки чарівний сон, який минеться, і він повернеться на землю, до реального буття?

Ні, не сон і не омана. Він до найменших подробиць пригадує розмову з Наташею, бачить її сині закохані очі, чує її голос...

Сталося точно так, як колись мріялось. Він успішно склав екзамени. Прочитавши наказ про те, що його зараховано до технікуму, зразу ж побіг до Наташі в гуртожиток. Добре знав, що вона о цій порі в інституті, але вирішив дочекатися. З нею першою хотів поділитися своєю радістю. Ходив туди й сюди вздовж затемненої алеї невеликого скверика, стежачи за кожною дівочою постанню і вгадуючи, чи не вона...

Наташу він упізнав ще оддалік. Її не можна не впізнати серед інших. Якась особлива горда постава тіла. Особлива хода. І розкішне біляве волосся, яке виділяється навіть у густій темряві і, мов золото, відсвічує під скісним промінням ліхтарів.

Він сказав їй ті самі слова, які давно мріяв сказати:

— Здрастуй, Наташо. Уже можна мене поздоровити, я — студент!..

Вони знову сиділи над річкою, там, де зовсім випадково побували в перший вечір. Тепер не світив місяць так, як тоді, ніч була зовсім темна і річка розлилася внизу холодним важким металом, але їм було гарно, обоє почували себе щасливими, бо знали, що завтра підуть до загсу, щоб назавжди з'єднати своє життя. Наташу бентежило лише те, що в них немає квартири, але Ярослав з усім запалом юного серця заспокоював її:

— Перетерпимо, Наташо, дадуть квартиру... Ну, поживемо трохи окремо, хіба ми перші такі?..

І вона згоджувалася з ним. Справді, декотрі з її подружок теж вийшли заміж, живучи в гуртожитку, але опісля усе в них добре склалося.

Богдан Чубенко, Сашко і Грицько радили влаштувати весілля тут же, в гуртожитку, в їхній кімнаті. На це Ярослав охоче погодився, бо, власне, іншого виходу й не було. Але про одруження Ярослава дійшла чутка й до Сергія Гуляєва, і якимось, коли Мудрик зайшов у комітет, Гуляєв спитав з образою в голосі:

— А чого ж ти мені нічого не кажеш?

Ярослав догадався, про що питає Гуляєв, вилаяв себе в думці за те, що справді досі нічого не сказав Сергієві, і хитро викрутився:

— А я ж оце й прийшов, щоб сказати і запросити.

Гуляєв одразу ж забув про образу, поздоровив, розпитав про майбутню дружину, а коли дізнався, хто вона, радісно вигукнув:

— Та я ж її знаю! Комсомолка, дружинниця, дівчина —

вогонь! Ну, раз так, то ще раз вітаю. Від щирого серця!.. А квартира? Та я сам піду до начальника шахти, до керуючого... Звісно, доведеться почекати трохи, квартир вільних немає, але скоро здаватимуть новий будинок, в ньому й ти житло одержиш. Знаєш, про який я кажу? Отой, що над річкою. Вискочив з хати вранці — прямо в воду!.. Розкіш!..

Гуляев умів захоплюватись не тільки своїми комсомольськими справами, а й інтересами інших. В такі хвилини в його голові народжувалися нові й нові ідеї.. Так і зараз. Раптом в очах його спалахнула якась думка. Він підійшов впритул до Ярослава і сказав:

— А знаєш що? Давай влаштуємо тобі комсомольське весілля.

— Ні разу ще не одружувався по-комсомольському, не знаю, як воно, — пожартував Ярослав.

— І я ще не одружувався, — підтримав жарт Сергій Гуляев. — Але як це ми зробимо, то вже мій клопіт, — і знову захопився: — А як же інакше? Одружуються комсомолець і комсомолка, обоє — передові люди, обоє такі, що хоч картину з них малюй!.. Ні, тільки комсомольське весілля. Ми покажемо всім, як треба!..

І ось сьогодні це комсомольське весілля мало відбутися. Сьогодні! Через кілька годин Ярослав назве Наташу своєю дружиною!..

Він лежав і боявся поворухнутися, щоб не сполохати з серця отого солодкого остраху, що трохи туманив мозок і окутував ніби легкою рожевою і теплою хмаринкою. Наташа!.. Що вона робить зараз? Чи вже прокинулась, чи ще спить і додивляється якийсь неспокійний сон? Та звісно ж, що вже не спить, а, мабуть, лежить так, як оце й він, і її серце теж завмирає в солодкому острахові. **Н а т а ш а!** Як чудово звучить це ім'я! Скільки в ньому звабливості, ніжності, таємничих чарів і неясних мрій! Як гарно його вимовляти!.. І забувши, що він не сам у кімнаті, Ярослав тихо-тихо, самими губами прошепотів:

— **Н а т а ш а...**

Тоді зненацька з свого ліжка обізвався Богдан Чубенко:

— І «Наташа» чую, і те, що давно вже не спиш, — чую... Ану, хлопці, хапаймо Ярослава!

І раптом сталося таке, чого Ярослав і не ждав. Всі троє — Богдан, Сашко і Грицько — вмить опинилися біля

нього, підхопили його на руки й підкинули під саму стелю.

— Ей, раз!— вигукували вони дружно.— Ей, два!.. Ей, три!

О дванадцятій годині до гуртожитку під'їхали три автомашини, які одразу ж привернули до себе увагу перехожих. Одна з них була відкрита, а дві «Волги» закриті, але всі завітчані барвистими гірляндами живих квітів. Квіти пламеніли на радіаторах, на капотах, тяглися строкатими разками вздовж бортів.

З однієї машини вискочив Сергій Гуляєв і зник за двома гуртожитку. Він був у чудовому чорному костюмі, в начищених до дзеркального блиску черевиках і неймовірно білій сорочці. Швидко збіг на третій поверх, постукав у двері двадцять третьої кімнати. Йому одразу ж відчинили.

Посеред кімнати стояли так само по-святковому вбрані Ярослав Мудрик, Сашко Батурін та Богдан Чубенко. Тільки на Грицькові був звичайний собі, уже помітно приношений костюм, у якому він ходив щодня. Іншого костюма він не мав, і видно, почував себе дуже незручно. Єдине, що він міг зробити для сьогоднішнього дня, це — ретельно поголитися та причесати свою завжди скуйовджену чуприну.

— Машини подані!— урочисто проголосив Гуляєв.

Свідками з боку Ярослава були Богдан та Сашко, але Грицько, хоч і почував себе трохи ніяково, теж не відставав від них і разом з ними пішов до машини. Висипали й мешканці інших кімнат, кожному хотілося подивитися на Ярослава Мудрика у весільному вбранні та привітати з одруженням.

На вулиці вже зібрався чималий натовп, і Ярослав проходив під поглядами сотень пар цікавих очей, вкрай зніяковілий та червоний. А коли глянув на три завітчані машини, розгубився зовсім: не чекав, що Сергій Гуляєв усе організує з такою пишнотою та урочистістю.

Перед ним відчинили дверцята першої, відкритої машини. Він сів у неї, почувавши на собі невідривні погляди багатьох людей і не сміючи підвести очей. Богдан, Сашко і Грицько сіли у «Волгу», і всі машини рушили до Наташиного гуртожитку. Вони йшли поволі, так що всюдисущі хлопчаки стрибали обачіч їх, забігали наперед, жадібно глядячи на це видовисько блискучими оче-

нятами. Сонце вже підбилося височенько, і хоч було воно нежарке, осіннє, але дуже яскраве і світило Ярославові просто в обличчя. Він жмурився, та губи його нервово смикалися від хвилювання і від того, що він був зараз у центрі уваги такої великої кількості людей.

Кімната Наташі була на першому поверсі і вікном виходила на вулицю. Ще оддалік Ярослав помітив, як у тому вікні промайнуло кілька дівочих облич, зрозумів, що його вже побачили, а, отже, побачила й Наташа, і серце забилося нестримно й гулко.

Перед під'їздом дівочого гуртожитку зупинилися. Сергій перший вискочив з машини і відчинив дверцята Ярославові. Увійшли в кімнату до Наташі, і Ярослав розгубився зовсім. Тут було повно дівчат, гарно вдягнених, веселих, щебетливих, тільки Наташа стояла серед них урочисто-тиха і аж ніби трохи налякана тим, що відбувається.

Біле, мов чистий сніг, плаття облягало її плечі і гнучкий стан майже до землі, тільки трохи відкриваючи ноги, взуті в гарні білі черевички. На голові у неї красувався вінок із живих квітів, високу білу шию прикрашав разок яскравого намиста, у вухах переливалась золотом сережки, а на плечі прозорим маревом спадала серпанкова фата. Наташа здавалась неземною, невагомою, вона ніби просвічувалась і сама випромінювала світло, якого не видно, але яке відчуваєш, стоячи біля неї. Здавалось, при найменшому подиху вітру вона легко відірветься од землі і полетить, як метелик, вільно й безшумно.

Ярослав підійшов до неї, взяв за руку і ледве чутно пересохлими від хвилювання губами сказав:

— Здрастуй, Наташо...

— Здрастуй, Ярославе, — так само тихо відповіла вона. Сині очі її волого блищали і від цього були ще виразнішими.

Так, тримаючись за руки, вони пішли до машини.

Свіжий осінній вітерець обвівав розгарячілі обличчя молодих, грався білою Наташиною фатою і густим чорним Ярославовим чубом. Ярослав був наче уві сні. Будинки, дерева, люди пропливали перед його очима, як у тумані, він їх не міг розгледіти, розрізнити, тільки почував біля себе Наташу, ледь-ледь стискав пальцями пальці її рук і часом кидав короткий, сповнений любові погляд на її обличчя. Воно перед його затуманеним зором теж ніби розпливалося в дивовижному сьайві, зітканому з цього яскравого осіннього сонця, з рухливих і химерних тіней

дерев, з свіжого зустрічного вітру, з її золотавого волосся, з вікна і барвистих стрічок, з його щастя і його нестримних мрій.

Біля центрального входу Палацу культури машини зупинилися. Тут було тихо й урочисто. Звідкись лилася ледь чутна музика — протяжний і разом величний мотив, трохи ніби печальний, але більше радісний. Він підіймав, мов на крилах, і Ярославові здалося, що він не йде, а легко пливе над широким килимом, який проліг у глибину зали до заставленого квітами столу.

Ярослав і Наташа йшли тим килимом довго, не поспішаючи, а під склепінням, схожим на чисте весняне небо, все ще лунала музика, вона то котилася тихою хвилею, то біла прибоєм, то відлунювала прибережним шелестом, і коли Ярослав та Наташа опинилися перед столом, її майже зовсім не стало чути, тільки ще десь бився ледь вловимий відгомін.

За столом стояли двоє: завідувача бюро загсу, вже немолода, посивіла жінка з кількома орденами на грудях, і начальник шахти, депутат райради Федір Мусіювич Войтко. Жінка запросила:

— Прошу підійти ближче і стати на рушничок щастя.

Тільки тепер Ярослав звернув увагу, що перед самим столом поперек килима лежав великий вишиваний рушник. Він взяв Наташу під руку і разом з нею ступив на нього. Якось дивовижна тепла хвиля прокотилася у його грудях, ніби вона хлюпнула саме від того рушничка. Сива жінка розпливалася перед його очима, але він виразно чув її глибокий грудний голос:

— Дорогі наречена й наречений. Сьогодні, цієї неповторної хвилини, ви починаєте родинне життя. Хай цей день буде назавжди для вас світлим і радісним святом. Однак родинне життя не тільки свято, воно накладає великі взаємні обов'язки. Тому дозвольте ще раз запитати вас: чи по взаємній згоді й любові берете ви шлюб?

— Так, по взаємній згоді,— тихо промовила Наташа, трохи опустивши голову.

— Я знаюшш своє щастя,— дивлячись перед себе і невиразно бачучи сиву жінку, сказав Ярослав.

— Тоді прошу перед усіма присутніми тут присягнути одне одному на вічне і вірне кохання,— сказала жінка.— Наречений, будь ласка, повторюйте за мною...

Ярослав все ще тримав Наташу за руку. Рука його тремтіла, і йому здавалося, що й Наташина рука здригає-

твся в його долоні, чи то, може, він чув, як у її жилочках гаряче пульсує кров.

Тим часом він повторював:

— Присягаю все життя тебе вірно кохати і в світлі дні і в час негоди стояти поруч з тобою. Нехай рідні, друзі, вся громадськість будуть свідками того, що я чесно виконаю свій священний обов'язок.

Потім ці ж слова повторювала Наташа. Голос у неї тихий, але кожне слово вона вимовляла чітко, вдумливо і якось особливо урочисто. Ярослав не бачив її обличчя, бо стояв рівно, не повертаючи голови, але уявляв вираз її очей, рух губів, відчував, як кожне слово, сказане нею, вливається в його серце і лишається там навіки...

— А тепер,— сказала жінка,— прошу підійти до столу і скріпити довічне родинне єднання своїми підписами.

І тоді знову десь під самим склепінням народилася музика, виповнила велику залу і вщерть наповнила Ярославове серце. Він ступив крок уперед, до столу... Бачив, як це саме робить Наташа. Потім нахилилися над столом Богдан, Сашко і дві дівчини — свідки від Наташі: вони стверджували своїми підписами народження нової родини. Потім знову в музику влився урочистий голос жінки:

— У повній відповідності до законів Української Радянської Соціалістичної Республіки про шлюб і сім'ю, в присутності депутата райради Войтка Федора Мусійовича, ваших свідків і друзів — шлюб стверджуємо. Віднині й назавжди ви законне подружжя...

Тепер уже не музика, а невидимий хор славить Ярослава та Наташу:

Вітаєм! Вітаєм! Вітаєм!
Хай сонце ясне вам освітлює путь!
Всміхайтесь щиро, уста малинові,
Вам зірочка сяє яскрава.
Від всього народу сім'ї вашій новій
І честь, і пошана, і слава...

А тим часом жінка підносить на великій дерев'яній, розписаній візерунками тарілці обручки:

— Візьміть ці обручки, надіньте їх одне одному, і хай вони будуть символом вашого сімейного щастя й вірності. Хай вічно сяє ваша любов, як сяє золото цих обручок.

Ярослав узяв обручку з тарілки, надів її на палець Наташі й поцілував руку. А вона, надівши обручку Яро-

славо́ві, пригорнулася до його грудей. Сивоволоса жінка не квапила їх, дивилася на молодят щасливими очима і, може, в ці хвилини згадувала свою молодість і своє одруження...

Тільки тоді, коли Ярослав і Наташа знову стали поруч, жінка вручила їм свідоцтво про шлюб і ще промовила:

— З цієї урочистої хвилини і навіки ви — законні чоловік і дружина. Поздоровляю вас із шлюбом бажаю вам великого щастя, доброго здоров'я і довгих радісних років спільного життя.

Знову все голосніше й голосніше плывуть у повітрі урочисті звуки, які невідомо звідки беруться, ніби їх породжує синя чаша склепіння. І знову Ярослава охопило відчуття якогось неземного буття, ніби він плыв на легких хвилях.

Звертаючись до сивої жінки та начальника шахти, він сказав:

— Запрошуємо вас до нашого весільного столу. Йому хотілося запросити на весілля цілий світ.

На столах було всього вдосталь — і випити, й закутити. Але ніхто ні до чого не торкався, бо тост проголошував Сергій Гуляєв. Він розійшовся і висунув цілу програму щасливого сімейного життя. Його хтось перебив жартом:

— Ти так розказуєш, ніби сам уже разів з десять був жонатий!

Всі весело засміялися. Гуляєв зрозумів, що надто вже захопився промовою.

— Скорочуюсь! Закругляюсь!..— вигукнув він.— Від імені комітету комсомолу вручаю молодятam подарунок — приймач «Беларусь-110»!

Під оплески гостей двос юнаків внесли приймач і поставили на порожній стіл у кутку. І знову чується жартівлива репліка:

— Вигідно женитися, треба й собі!.

— А тепер давайте наллємо чарки! — на високій ноті запропонував Гуляєв.— Вип'ємо за здоров'я Наташі і Ярослава!

Гості заворушилися, застукали виделками й ножами об тарілки, а Ярослав і Наташа зняковіло чекають на те, без чого жодне весілля не обходиться. І ось воно:

— Гірко! — вигукує Сергій Гуляєв.

Молодята пригублюють чарки й цілуються. Вони — у вихорі поздоровлень, побажань. Подарунки лягають на стіл один за одним... Уже хтось у кутку запустив магнітофон і окремі пари закружляли в танці. Але ось знову лунає голос невтомного Гуляєва:

— Увага! Увага, товариші! Слова просить начальник шахти Федір Мусійович!.. Увага, начальство треба слухати! — жартує Гуляєв, знаючи, що тут, за весільним столом, кожному дозволяється більше, ніж деінде.

Войтко стоїть з налітою чаркою і жде, поки всі втихомиряться. Змовк магнітофон, затихли голоси.

— Хай буде й так, — говорить він тихо, і печальна задума не залишає його очей навіть зараз. — Отож, як начальство й хочу сказати: шкода, що ми не маємо змоги відгуляти весілля в новій хаті. Але ось закінчимо будинок, і нашим подарунком від адміністрації шахти буде гарна квартира в новому домі!

Такого не ждали ні Ярослав, ні Наташа, і обоє вони вдячно дивилися на Войтка. Тепер їм не доведеться клопотатися про житло, так добре все влаштовується!.. Гриміла й зала оплесками та схвальними вигуками — всім було радісно за молодят.

Почалися співи й танці. Ярослав з Наташею теж встали з-за столу та закружляли у вальсі.

А після танцю до Ярослава підсів Грицько Одинець. Він чи встиг випити більше за інших, чи взагалі п'янів легко, але язик його вже слухався погано:

— А що, Ярославе?.. Я теж міг би тост. Тільки мені й подарувати вам нічого. Гроші в мене... прахом пішли. Ось бач?.. — смикав себе за поли потертого піджака. — Навіть одягу путнього не маю... Тільки ти не думай, Ярославе, що я пропащий... Ось побачиш! Ще і в мене на весіллі гулятимеш. І Наташа...

Сашко взяв його за руку:

— Ходімо вип'єм, Грицьку. Тільки не горілки, а ситра. Дуже добре діє.

Богдан сидів самотній. До танцю він був не охочий. І пісень співати не хотілося. Він стежив за іншими й думав про Мальву. Треба було, щоб Ярослав і її запросив на весілля, адже не чужа вона серед них, але він не здогадався цього зробити, а йому, Богданові, незручно було підказувати.

А втім, може, й чужа. Може, вона тільки заради Гордія й заходила в гуртожиток. Безперечно, заради Гордія,

бо відколи він поїхав, ще й на порозі їхньої кімнати не була. Тільки на роботі бачить її Богдан. Буває, забіжить він у справах до конструкторського бюро, перекинуться двома-трьома словами, та й годі. Хотів був якось запитати, чи немає листа від Гордія, і не посмів. Яке він має право втручатися в їхні інтимні відносини?..

А одного разу під час такої короткої зустрічі Мальва запропонувала:

— Богдане, бачу тобі ніколи наново креслення робити. Давай допоможу.

Він спалахнув лицем, розгубився і по-дурному відповів:

— Та що ти?.. Хіба тобі тут не набридло?.. Я сам...

— Ну, як знаєш... — знизала вона вузькими плечима і видно було, що навіть образилась.

Тепер він картав себе: чому не погодився? Чому так по-дурному повівся? Злякався її послуги?.. Хіба погано було б, якби Мальва включилася в ту роботу, яку вони роблять разом із Семеном Павловичем?..

А роблять вони багато. Зарічанський — талановитий інженер, по-справжньому творчий. Сидів собі досі мовчки, виконував те, що доручать, а тепер у нього ніби вогонь спалахнув. Працює над Богдановим проектом навіть більше, ніж сам Богдан. Вечорами до пізньої ночі переглядає всі його попередні креслення, перевіряє розрахунки, прикидає вартість будівництва того чи іншого вузла, намічає, який саме інститут чи яка будівельна організація зможуть взятися за ту чи іншу роботу. Він уже знайшов у проектах чимало неточностей, багато вніс коректив у креслення, і їх треба перемальовувати наново. От би й хай допомогла Мальва. Так ні, взяв і бемкнув: «Я сам...» Справді образив дівчину... Але таки цікаво було б знати, чи пише їй Гордій? А якщо пише, то що саме?.. І дивувався Гордієві, і не міг зрозуміти його. Коли б йому, Богданові, випало таке щастя, коли б його покохала Мальва!.. Ні, не було в Гордія й Мальви справжнього кохання!..

— Богдане, чому сидиш самотній? — почув він голос Ярослава. — Присувайся ближче.

Богдан охоче підсів до Ярослава й Наташі:

— Вип'ємо трохи...

Вино було смачне, запашне, і Богдан, дивуючись сам собі, випив майже повний фужер. А Ярослав тільки ковтнув двічі і відставив чарку, пожартував:

— Мені багато не можна, бо Наташу вкрадуть.

Всі засміялися, а Наташа, не соромлячись Богдана, прихилилася золотоволосою головою до Ярославого плеча, але зараз же переборолася себе і знову сіла рівно та чинно, як і належить сидіти людині в її становищі.

— Кімнату десь знайшли, поки квартиру одержите? — запитав Богдан.

— Ні, в нас інші плани. Завтра поїдемо до моєї матері. Побудемо в неї... А потім до Наташиних батьків. Так що у нас — ще два весілля. Як вже одружуватись, то одружуватись!..

— Ну а потім, як повернетесь?

— У гуртожитках поживемо. Наташа в своєму, а я в своєму. Я ж думаю, що ти, товаришу старосто кімнати, не виженеш мене, одруженого чоловіка, з кімнати хостяків?

— Е, друже ти мій любий, Ярославе! — раптом рвучко обняв Мудрика за плече Богдан. В його вигукові прозвучала невисловлена печаль, а очі розчулено заблищали.

— Що ти?.. — здивовано запитав Ярослав.

Богдан сумно похитав головою:

— Поїхав Гордій... а тепер ось і ти...

— Та я ж нікуди не діваюсь, Богдане! — вигукнув Ярослав.

— Діваєшся... — знову сумовита посмішка зламала Богданові уста. — Вже не буде у нас з тобою отих незабутніх вечорів з гарячими суперечками, щирих розмов... Забрала тебе Наташа... Але я не нарікаю на тебе, Наташо, — він узяв дівчину за руку, — якби ви тільки знали, який я радий за вас обох!...

РОЗДІЛ ВІСІМНАДЦЯТИЙ

Коли б Ярослав і запросив Мальву на своє весілля, вона б довго думала: піти чи не піти? А скоріш за все, не пішла б. Останнім часом з нею коїлося щось незвичайне...

Спершу, як поїхав Гордій, Мальва лише дивувалася з тихим смутком у серці: як все те могло статися? Вона, мов пряжу по нитці, перебирала в думці свої зустрічі з Гордієм, все, що було між ними, аж до останнього поцілунку.

Гордія вона розуміла, як можна зрозуміти кожную людину, в якій є мета і прагнення в житті. Він народився й виріс серед степів та лісів і увібрав у себе навіки все те, що побачили його очі, коли вперше розкрилися. Все, що пов'язане

з селом, стало його стихією, без якої він так само не може жити, як не може жити риба без води, а людина без повітря.

Є такі, що їм байдуже, де жити, як жити і що робити. А Гордієві не байдуже. Він може робити тільки те, до чого звикли руки, мозок і все його ество від самого народження. В іншій стихії він загине, і це буде закономірно.

Інші вміють пристосовуватися: село так село, місто так місто — аби був заробіток, аби було де жити, що їсти і в що одягтись. Гордій пристосовуватися не може. І він говорить про це прямо й відверто, і так само рішуче діє. Слабкість це його чи сила? Звісно, сила! На рішучий крок здатні тільки сильні натури. Кволими життя може гратися, як м'ячиком. Дужими не пограється. Дужі самі беруть в руки свою долю і розпоряджаються нею. Так і Гордій зробив. І за це його не тільки не можна звинувачувати, а, навпаки, треба хвалити...

Все це так. Мальва твердо стоїть на позиції Гордія. Але що ж сталося між ними?.. Чи кохав він її? Якщо кохав і кохає, то як міг поїхати і ні про що не домовитись?.. А вона?.. Чи кохас вона його?..

І знову на пам'ять спливали всі їхні зустрічі, розмови... Вона пригадувала, як вперше побачила його на тренуванні. Спочатку він вразив її своєю красою. Не вродою, а саме красою здорової людини, народженої самою природою. Не можна було не замилуватися його тілом — мускулястим, спритним і рухливим. Разом з ним тренувалися з шкіряними рукавицями й інші боксери, але він виділявся з-поміж них, його постать одразу впала в очі. А до того ж, чию увагу не приверне чисте відкрите обличчя, сині виразні очі і густий чуб, що лляними кільцями падає на широкий лоб?

І коли Мальва помітила, що й вона привернула його увагу, то втратила спокій... Потім — зустрічі, освідчення в коханні... І, може, коли б Мальва не дізналася про його намір повернутися на село, на сьогодні вони були б уже молодим подружжям.

Він сам не раз говорив їй про свій намір, зовсім не цікавлячись її ставленням до цього. Це і внесло холодок у їхні стосунки... Ну, а коли б справді Гордій запропонував їй поїхати з ним?.. Ні, не знає, не знає Мальва, що вона йому відповіла б... Та й навіщо зараз про це думати? Пізно!..

Тим часом все частіше й частіше бував у Зарічанських Богдан Чубенко. Він приходив до Семена Павловича, щоб

працювати над проектом, але Мальва не могла не помітити, як захоплено дивився на неї, як губився і нітився в її присутності, як мівився на виду... Але він жодним словом не натякнув їй про свої почуття, і вона була вдячна йому за це. Навіщо? Хіба Гордія уже немає на світі?.. І хіба вона вже остаточно викреслила його з свого серця?..

Виявилось, що проект майже весь треба креслити наново. Робота складна, кропітка, вимагає багато часу й терпіння. І одного разу Зарічанський в присутності Богдана сказав Мальві:

— Може б, і ти, Мальво, допомогла нам?

— Охоче,— озвалася дівчина.— Але Богдан, мабуть, боїться довірити мені свою роботу.

— Чого б це? — здивувався Зарічанський і запитливо глянув на Богдана.

Той почервонів, відповів непевно:

— Та ні, що ти, Мальво?.. Просто я думаю, що ти не маєш часу.

— Знайду час.

— То будь ласка, я тільки спасибі скажу.

З того дня, як Мальва теж включилася в роботу, Богдан став ще частіше бувати в Зарічанських. Коли не було Семена Павловича, вони працювали вдвох. Знайшовши спільне рішення, разом раділи йому, а часом сперечалися, і тоді, щоб не заходити далеко в суперечку, Богдан первертав усе на жарт:

— Доведеться тебе в співавтори взяти.

А вона відповідала теж жартом:

— Візьми, візьми, матимеш халепу на свою голову.

Вони були близькі за своїми інтересами люди. Спільна робота ще дужче зблизила їх. Богдан виявляв дедалі більшу прихильність до дівчини, але вона удавала, що нічого не помічає.

Мальва все гостріше відчувала, що їй не вистачає Гордія. Не могла втямити, коли це сталося, що спокійні й розважливі спогади про нього переросли в бажання бачити його, і це бажання чимдалі ставало дужчим, гострішим, навіть нестерпним.

Кілька разів вона сідала до столу, щоб написати Гордієві листа. Довго й тяжко думала над чистим аркушем паперу і вставала, не написавши жодного слова. І справді, що писати йому? Просто спитати, як живе, що робить та яке здоров'я? Це було б смішно. А описати все те, що з нею коїть-

ся? Навіщо? Він знову буде запрошувати її приїхати до нього на село, а вона ж і сама ще не знає, чи здатна на такий крок. Залишити місто, де народилася й виросла, покинути батька й матір, лишити роботу, до якої вже звикла, і поїхати хтозна-куди?..

Але чому цього треба боятись? Хіба вона перша чи остання лишає домівку та їде в інший край? Он тисячі комсомольців поїхали на будівництво шахт, на цілинні землі, будують своє життя, хто як уміє. А хіба вона безрука й безпорадна? Чи в неї не вистачить сил, щоб перебороти труднощі, якщо вони стануть на її шляху?.. Отож, коли Гордій запросить, то, може, справді поїхати?..

Якщо запросить!

А якщо не запросить?.. Може, він уже й забув її зовсім? А коли не забув, то згадає зовсім байдужісінько, без будь-якого хвилювання в серці?.. Кажуть, що на селі хлопців мало, а дівчатами хоч греблю гати. І яка з них не покохас такого, як Гордій!..

Мальва жахнулася від цієї думки. Нею раптом оволоділо почуття ревності. Вона не мала конкретно до кого ревнувати Гордія і ревнувала його до всіх. До всіх тих, хто з ним щодня бачиться, розмовляє, і до однієї, невідомої, через яку він забув про неї...

І тоді Мальва розпочала мовчазну гру. Кожного ранку твердо обіцяла собі: «Якщо сьогодні не буде листа, увечері напишу йому сама». Листа не було. Увечері вона сідала до столу, писала, закреслювала, знову писала і знову закреслювала, аж поки не стомлювалась остаточно. Тоді, порвавши написане, знову вирішувала почекати до завтрашнього дня. Вона почувала, що сила волі зраджує їй, що світ стає не милий, а руки опускаються до будь-якої роботи.

Помічали й Семен Павлович та Софія Володимирівна, що з їхньою донькою коїться щось не те. Зарічанський не знав про Гордія, а мати знала й догадувалась про причину доччиних терзань. Одного разу, коли вони були в хаті самі, Софія Володимирівна запитала обережно:

— Що у тебе з Гордієм, Мальво?

Дочка кинулась, мов спіямана на гарячому, спаленіла:

— А що з Гордієм?..

— Ну зустрічалися ж ви... дружили...

— Мабуть, тільки дружили,— ухилилася від прямої відповіді Мальва.

— А чому ж він не пише?

— А ми й не домовлялися писати.

Мальва ховала очі, відповідала неохоче, скупю, і мати припинила розмову, відчувши, що завдає дівчині болю.

Але лист таки прийшов.

Це сталося в суботу, перед тим як Мальва мала йти в спортзалу на тренування. Вхопивши до рук конверта, вона зачинилася в своїй кімнаті і закам'яніла на одному місці, почувавши, як гулко й схвильовано стукає її серце.

Що в цьому листі?.. Що він приніс їй — радість, чи смуток?..

Тремтячими пальцями розірвала конверт. У вічі впали рівні рядки крупних чітко виписаних фіолетовим чорнилом літер. Прикипіла до них поглядом.

«Дорога Мальво! — писав Гордій, і вона з радістю відзначила про себе слово «дорога, не просто «добрий день» чи ще якось, а «дорога»! — Не знаю, як ти сприймеш цього листа, але почуваву, що не можу не написати тобі.

Тоді, як я їхав, ти сказала, що нам треба розібратися кожному в собі і одне в одному. І ось настав час, коли я переконався, що розібрався і в собі, і в тобі, і далі жити без тебе не можу. Повір мені, Мальво, ти весь час перед моїми очима, я не маю спокою ні на хвилинку, я люблю тебе! Люблю назавжди, навічно!.. І ось тепер говорю тобі те, чого не наважувався сказати на повний голос у вічі: переїзди до мене в село! Приїдь та глянь, як тут гарно, я певен, що тобі сподобається. У нас зараз золота осінь, ліс палає всіма барвами, село — мов намальоване, бо і воно ж все в садках та деревах. Ти, Мальво, навіть не уявляєш нашого села і думаєш, що це — глухий закуток, де від нудьги можна вовком завити. Нічого подібного. Колись, ще навіть недавно, були і мазанки з солом'яними стріхами, а тепер їх уже залишилося мало, хіба що на показ, а замість них стоять добротні цегляні будинки під черепицею та шифером. Але це ще тільки початок. Зараз у селі будується Будинок культури, в якому буде кінозал і спортзал, і кімнати для художньої самодіяльності. А невдовзі збудують нову лікарню, кафе, покладуть тротуари і асфальтують вулиці. Одне слово, наше Вишневе стане невеличким містом, тільки не буде в ньому такого гармидеру, такого зіпсованого повітря, як у великих містах, бо Вишневе потопає в зелені, а біля самого села протікає чудова річка Зеленавка, де влітку гарно купатися, а взимку кататися на ковзанах.

Тут і для тебе, Мальво, знайдеться робота. Креслярі дуже потрібні, бо я ж тобі вже сказав, що розгортаються великі будівельні роботи.

А я працюю бригадиром тракторної бригади, і дуже задоволений, бо це те, про що мріяв. Отже, все мені тут добре, і тільки тебе немає, люба Мальво.

З нетерпінням ждатиму твоєї відповіді. Може, твої батьки заперечуватимуть, щоб ти зв'язувала свою долю з сільським хлопцем, трактористом, то відверто напиши мені про це. Я приїду і ми разом поговоримо з ними. Аби тільки ти була зі мною».

Мальва довго сиділа над листом, задумана, щаслива й тривожна. Обличчя її палало, хотілось плакати і разом сміятись.

Що ж робити?.. Ти ж, Мальво, чекала саме т а к о г о листа, а що відповіси Гордієві? Ось настав час, коли повинна вирішитись твоя доля, і вона залежить від тебе, вона в твоїх руках!..

Коли повернулася з тренування, застала вдома Богдана. Разом з Семеном Павловичем він в котрий уже раз переглядав аркуші розмальованого ватману.

Богдан був надзвичайно збуджений, рвучкий, нервово-веселий. Піджак на ньому розстебнувся зовсім, але Богдан не звертав на це ніякої уваги. Сорочка на шиї теж була розстебнута і оголювала чисту, зовсім не засмаглу, ніби мармурову шию. Чомусь він здався Мальві зовсім юним, схожим на хлопчика, вертлявого й задерикуватого. Він і до Мальви звернувся з хлопчачою радістю в голосі:

— Ну, Мальво, крапка!.. Починається великий похід.

«Великий похід» — це означало ходіння по різних інстанціях. І Мальва, підробляючись під його настрій, в тон йому відповіла:

— Чекаю з щитом, а не на щиті.

І засміялася. А сама зненацька подумала: «З Богданом було б усе ясно і просто. Не треба думати, щоб кудись їхати, починати невідоме і зовсім не звичне життя, — і зразу ж заперечила сама собі: — Ні, Богдан не може бути, коли є Гордій. Хіба вже я така квота духом, така немічна, що не дам собі ради?.. Чому ж не дам?.. Ось зараз сяду і напишу йому, що приїду. І справді поїду до нього... Тільки діждусь, як вирішиться справа з проектом. А тим часом з матір'ю та з батьком поговорити треба, щоб для них це не бу-

ло несподіванкою. І не слід відкладати розмови надовго. Чим швидше, тим краще...»

У своїй кімнаті Мальва переодяглася й пішла до матері. Софія Володимирівна, як завжди в цей час, готувалась до уроків. Вона любила свій предмет — природознавство, і ніколи не обмежувалась програмою, а розповідала дітям значно більше, ніж було в підручнику. Розповідала так захоплено, що й учні проймалися її закоханістю у все живе на світі, і природознавство знали добре. Особливо цікаво проходили екскурсії дітей за місто. В тих убогих гайках, куди вони потрапляли, на березі маленької річечки і навіть десь у давніх забутих, зарослих всілякими дикими травами та квітами кар'єрах Софія Володимирівна відкривала перед ними цілий світ досі незнайомого їм життя, і вони поверталися увечері додому, наповнені новими знаннями, вичитаними з безконечної живої книги природи.

Глянувши в обличчя дочки, Софія Володимирівна одразу ж догадалася, що зайшла не випадково. Однак нічого не запитала, хай сама скаже.

А Мальва, помітно хвилюючись, тихим голосом повідомила:

— Мамо, я одержала листа...

— Від Гордія?

— Так, від Гордія.

— Що ж він пише?

— Я хочу, щоб ти прочитала.

Софія Володимирівна пильно подивилася в доччині очі:

— А може, ти перекажеш? Я не звикла читати чужі листи.

— Він пише, щоб я їхала до нього...

Мальва стояла, опустивши голову, і раптом рішуче сказала:

— Ні, цього листа ти повинна прочитати, повинна... Це... дуже, дуже серйозно!

— Гаразд,— погодилася Софія Володимирівна.— Якщо дозволяєш...

— Я прошу тебе, мамо.

— Гаразд,— ще раз сказала жінка.

Вона читала довго й уважно. Рівні з сивими іскорками брови її часом здригалися над тонкими позолоченими дужками окулярів. Поки не закінчила, жодного разу не глянула на Мальву, хоч чула шелестіння її плаття й нетерплячі рухи. А вже дочитавши, запитала:

— Ну й що ти думаєш робити?

— Я до тебе прийшла порадитись... Тому й листа прочитати дала.

Мати посунула конверт на кінець столу, до Мальви, і обличчя її, помережане дрібними зморщечками, набрало печального, сумовитого вигляду:

— Мальво... що я хотіла тобі сказати...— вона трохи затнулась, підшукуючи потрібні слова.— Одна ти в мене... Ти розумієш, що це таке, одна-єдина...

Голос у Софії Володимирівни зірвався, і Мальва злякано глянула на неї, але жінка не заплакала, а повела мову далі:

— Тому й берегла тебе, як найніжнішу квітку. Так доглядала, що забувала про все на світі, не давала тобі взятися й за холодну воду, пестила, балувала... Ти жила тільки моєю турботою, моїм словом, моїми бажаннями і... моєю волею. Тепер я розумію, що, може, й не так треба було, бо я не давала твоєї волі міцніти... Ну, нібито пригнічувала її. Боялася, щоб ти десь зайвий раз не спіткнулася, тому й не відпускала тебе від себе ні на крок. І ти виросла, як мені не гірко про це зараз казати, певною мірою, безвільною людиною...

Вона глянула на дочку. Та сиділа з похиленою головою проти настільної лампи, і її силует чітко відбивався великою тінню на стіні.

— А точніше, ти виросла не такою загартованою, не такою рішучою, як мені сьогодні хотілося б...

— Мамо, навіщо ти мені все це кажеш? — запитала Мальва, і в голосі її бриніли сльози.

Софія Володимирівна ледь посміхнулася:

— Не на докір ні собі, ні тим більше тобі. Ти виросла чесною людиною, і це найголовніше. Я рада за тебе...

— Мамо...— знову почала Мальва.

Але Софія Володимирівна перебила її:

— Постривай... Я це на те кажу, бо думаю: ти вже вирішила, що тобі робити. Інакше до мене не прийшла б.

— Що ж я вирішила? — здивовано підняла брови Мальва.

— Їхати. Це написано на твоєму обличчі.

— А що ти скажеш, мамо?

— Якщо вже ти хочеш знати, то скажу. Чини, як підказує тобі твоє серце й розум. Ти вже доросла.

Цього Мальва аж ніяк не чекала. Хоч, ідучи до матері, вона справді вирішила, що поїде до Гордія, десь глибоко в душі ще сподівалася, що мати відраджуватиме її, і це

дасть їй право ще якийсь час роздумувати й зважувати свої дії.

— А що скаже тато? — з потаємною надією, що він заперечить, запитала Мальва.

— Гадаю, що скаже те саме, що й я.

І знову Мальва лишилася сама з своїми думками й ваганнями.

До глибокої ночі не знаходила собі місця. То ляже в ліжко, то знову встане, підійде до столу, візьме книжку, розгорне, дивиться в неї й нічого не бачить... Голова як у тумані. Нерви напружені до краю...

Ні, мабуть, нічого вона сьогодні не відповість Гордієві. Напевне, мама вже розповіла про листа й про їхню розмову татові, і завтра вранці він покличе її побалакати. Вже після тієї розмови вона й напише Гордієві... Ну, а якщо тато почне заперечувати проти поїздки, хіба вона його послухає? Хіба вистачить у неї сили заглушити в собі любов до Гордія?..

«А може, це й не любов? — знову й знову запитує себе Мальва.— Може, я сама собі вигадала ту любов, розпалала уяву, розіграла свої почуття, а незабаром все минеться?..»

«Але ж ти, Мальво, ждала від Гордія хоч слова! І нарешті діждалась того, чого бажало твоє серце»,— говорив їй внутрішній голос.

«Так, ждала, ждала! — погоджується Мальва.— Бо я ж таки люблю його!.. Люблю, люблю, люблю!..»

І вона знову пригадує і його біляві густі кучері, і сині очі, які бувають то лагідні, то дуже рішучі, і його міцні руки, якими він пригортав її, і навіть той останній бій на рингу, в якому йому тільки випадково не дісталась перемога, і свій останній поцілунок на пероні...

Відповідь Мальва надіслала лише через кілька днів. Вона писала:

«Добрий день, Гордію!

Довго я думала, що відповісти тобі на твого листа, і, нарешті, вирішила розказати всю правду про те сум'яття, яке коїться в моїй душі, бо хоч ти й кажеш, що розібрався в мені, але ж зовсім не знаєш мене. Ти думаєш, що я якась незвичайна, а я — звичайна-звичайнісінька і навіть слабкодуха, не здатна на щось рішуче.

Я ніколи не була на селі, але чомусь думаю, що всі люди там такі, як і ти, загартовані нелегкою працею,

боротьбою, труднощами. А я — звичайне міське дівчи-сько, яке виросло, мов оранжерейна квітка, недаремно ж мене і звать, як квітку, — Мальвою. Моя мати завжди піклувалася, щоб я була нагодована й зодягнута, щоб життя, не дай боже, не завдало мені щонайменших прикро-щів. Тому й виросла типовою городянкою, яка не знає, як сіють і жнуть той хліб, який ми щодня їмо...

Ні, батьки мої не заперечують, щоб ми з тобою по-бралися і щоб я жила на селі, але я сама не можу на це відважитись. Ти завжди був людиною прямою, на-віть тоді, коли, може, помилявся у своїх міркуваннях і вчинках. Я теж не можу перед тобою кривити душею, а кажу те, що думаю, що відчуваю.

Часом мені хочеться проклясти ту хвилину, коли ми вперше з тобою зустрілися. Ти б не знав мене, а я — тебе... Ні, й ще десять разів — ні! Я зовсім не те кажу. Яке це щастя, що я зустріла тебе, такого прямого й рі-шучого!..

Отож, як бачиш, я ніби на роздоріжжі. Виходить, що я ще не розібралася сама в собі, а така я, мабуть, тобі й не потрібна... Подумай, Гордію, над моїм листом і заглянь глибше у своє серце, чи скаже воно тобі ще раз те, що ти мені написав? Чи, може, скаже щось інше?..»

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТНАДЦЯТИЙ

Комендант гуртожитку Макар Трохимович Жмайло прийшов на роботу рано, коли ще тільки розвиднялось. І не тому, що його потягли в гуртожиток обов'язки (тепер гуртожиток він ненавидів всією своєю душею!), а тому, що йому не спалось. А не спалося через те, що серце гризла лють.

Все виходило не так, як йому хотілося. Коїлось щось дивне, чого Жмайло аж ніяк не передбачав. Коли на «процесі Ярослава Мудрика» Жмайло говорив, що жильці після громадської догани ще дужче розговтаються, то щиро вірив у свої слова. Він був твердо переконаний, що людей треба тримати в страхові й покорі. А який же то страх, коли за пиятику й бешкет у трамваї оголошують тільки громадську догану?.. Звісно, що після цього й інші почнуть пиячити та бешкетувати. Їм теж буде наплювати на всяку там раду гуртожитку і на самого коменданта!..

А Богдан Чубенко! Як він міг отак виступити проти нього, розкритикувати ініціативу створення «кімнати ко-

муністичного життя»? Хіба це не підрив його авторитету?..

Правда, після статті в газеті, в якій Жмайло був висвітлений у найкращому вигляді, він кілька днів ходив з гордо піднесеною головою і громоподібний бас його відлунювався у всіх кімнатах, коридорах і закутках гуртожитку.

Але триумф тривав недовго. Стаття виявилася скандальною, про це говорили всі навколо, і незабаром вишло так, що вона навіть обернулася проти самого Жмайла.

Отже, Жмайло нетерпляче ждав, щоб з кимось із жильців гуртожитку та сталася якась погана історія. Тоді він знову міг би піти і в комітет комсомолу, і в партком, і в редакцію, щоб звинуватити Богдана Чубенка в лібералізмі, а одночасно піднести та утвердити й свій авторитет, що дуже похитнувся.

Та як не дивно, ніхто нічого поганого не вчинив. Люди працювали, спокійно жили в гуртожитку, вечорами вчилися, ходили в Палац культури на вистави, концерти і в кіно, і ніхто жодного разу не написвся, не побився, не потрапив до рук народної дружини.

Більше того, одного разу, прийшовши на роботу, Жмайло, на своє превелике здивування, побачив на дошці оголошень і наказів написане красивими літерами звернення до всіх мешканців гуртожитку № 1, в якому говорилося:

«Ми, жильці кімнати № 23, Богдан Чубенко, Олександр Батурін і Ярослав Мудрик, вирішили розпочати боротьбу за зразкову кімнату. У зв'язку з цим ми:

1. Відмовляємося від послуг прибиральниці й будемо самі прибирати своє житло та стежити за чистотою;

2. Будемо жити як одна сім'я, у всьому допомагати одне одному;

3. Кожен з нас зобов'язується показувати приклад у роботі, в громадському житті й боротись за високу культуру поведінки;

4. Ми оголошуємо рішучу війну пияцтву, курінню в кімнаті і взагалі всякому безкультур'ю!

Закликаємо й інших мешканців гуртожитку наслідувати наш приклад з тим, щоб не тільки окремі кімнати стали зразковими, а й увесь гуртожиток!»

В кінці стояли власноручні підписи Чубенка, Батуріна й Мудрика.

Жмайло аж нестямився. Йому навіть в очах потемніло від того папірця, написаного красивими червоними літерами. Він повів тьмяним розлюченим поглядом навколо себе і гаркнув черговій за столиком:

— Негайно Чубенка до мене!

Богдан саме був дома і спустився з третього поверху на перший у кабінет коменданта, зовсім не догадуючись, навіщо його покликано. Адже з часу того нашумілого засідання ради Жмайло ще ні про що з ним не говорив, а коли траплялося зустрітися віч-на-віч, то тільки щось невідразне буркав у відповідь на привітання.

Жмайло не дозволяв собі поводитись з Богданом Чубенком, як з іншими. І зараз теж стримав себе, не вибухнув бомбою, а тільки глухим басом запитав:

— Значить, без мене, з цього питання?..

— Що без вас?..— Богдан дивився на Жмайла здивовано.

Жмайло потемнів з лиця:

— А оте звернення на дощі! Хто дозволив, товаришу Чубенко? З ким погодили?..

Богдан здивувався ще дужче:

— Ніколи б не подумав, що на це треба просити дозволу. У кого ж, скажіть?

Жмайло підвівся за столом, товстий і важкий, як гора. Проти худорлявого Богдана він здавався ще більшим. Комендант не вловив глузливих ноток в запитанні й повчально вів далі:

— Ви людина освічена, грамотна, з цього питання, і повинні знати, що такі речі треба робити організовано!..

— А ми — організовано,— невинно пояснив Богдан.— Зібрались, порадилися і вирішили боротись за зразкову кімнату. Що ж тут не так?

— Все не так! — гримів Жмайло, топчучи килим своїми велетенськими чобітьми.— Треба, щоб на це був дозвіл зверху! Всяку ініціативу треба організовувати! Не може бути ініціативи без дозволу! Мало хто яку ініціативу захоче виявити!..

Досі Богдан слухав і дивився на Жмайла з іронією, але останні слова аж підкинули його. Випроставшись на стільці й дивлячись комендантові прямо в очі, він запитав:

— Скажіть відверто: вам не подобається, що ми написали те звернення без вашого дозволу, без вашого, так би мовити, благословення, чи ви взагалі проти нього?

Жмайло затнувся:

— Ну... хоч би й так...

— Що «так»?

— Чому поза моєю спиною? Комендант я тут чи колода з очима?

— Комендант... поки що.

— «Поки що», з цього питання?! — Жмайло аж захлинувся від люті та власного безсилля перед цим юнаком. — Ну, гаразд, ми з вами про це в іншому місці поговоримо!..

Коли Богдан Чубенко залишив кабінет, Жмайло ще довго бігав по ньому з кутка в куток і ніяк не міг вгамувати свого обурення. О, коли б це було колись, він би знайшов управу на цього смоктунця, він би показав йому «ініціати-ву»! Але не ті часи!..

І хоч Жмайло грізно пообіцяв Богданові поговорити з ним «в іншому місці», нікуди він не пішов, бо все таки до його свідомості доходило, що справді Чубенко нічого крामольного не вчинив і до його «звернення» не присікаєшся, а того, що він так образливо розмовляв, нікому не доведеш, розмова відбувалася без свідків.

А тим часом звернення не лишилося поза увагою в гуртожитку. Наступного дня вивісили свою письмову згоду змагатися з двадцять третью кімнатою мешканці першої кімнати, потім — восьмої, дванадцятої, а далі й пішло...

Але все це не тішило комендантового серця. Він шукав, як би помститися Чубенкові і всій його непокірній кімнаті, і, нарешті, така нагода трапилася. Третій гуртожиток треба було ремонтувати, жителям його шукали вільні місця в інших гуртожитках, і, коли подзвонили про це Жмайлові, він швидко зміркував, що робити.

— Знаю, знаю твоїх орлів! — сказав він комендантові третього гуртожитку. — Хлопці такі, що хоч відріж поли та тікай!.. Але я не з тих, що бояться, давай хоч найгіршого.

— Жартуєш? — почувся в трубці здивований голос.

— Чому жартую, з цього питання? Навпаки, цілком серйозно. У нас тут такий колектив, що хоч кого перекує!

— Ну, тоді я направлю тобі Грицька Одинця. Цього стопудовим молотом перековувати треба. Що на шахті ледар, а що вже п'янюга, то й не говори!.. — тепер уже відверто характеризував свого жильця Жмайлові комендант третього гуртожитку.

— Во-во, ось такого нам і треба, — радів Жмайло. — Давай його сюди на перекування.

Так Грицько Одинець опинився в двадцять третій кімнаті.

«Подивимось, якої ти, Богдане Чубенку, тепер заспіваєш,— торжествував Жмайло, сподіваючись на близьку перемогу.— Як ти тепер будеш боротись за зразкову кімнату, якщо не захотів жити в «кімнаті комуністичного життя»! Грицько Одинець як підкине тобі парочку чепа, то ще не раз пошкодуєш, що знехтував мою увагою. Це тобі не Ярослав Мудрик, який просився в народної дружини. Цей не попроситься, а ще й дружині по шиї надає!..»

Але й ці його сподівання не справдилися. Відбувалося щось таке, що не вкладалося в Жмайлової голові. По-перше, Сашко Батурін взяв Одиця до себе в бригаду, той перестав прогулювати і навіть почав перевиконувати план. По-друге, Одинець у гуртожитку поводив себе тихо й сумирно. Що ж із ним сталося? Жмайло ніяк не міг цього втямити...

І ось тепер він сидів надутий, як сич, часом здивовано низував повними круглими плечима, пихкав і тяжко думав, що ще можна зробити, щоб все-таки якось дошкулити Чубенкові та його друзям.

Зненацька він здригнувся: у двері тихо й несміливо постукали.

— Да-а!..— видихнув з грудей Жмайло, як з велетенської порожньої бочки.

Увійшов хлопчина в синьому комбінезоні, мешканець двадцятої кімнати, який мав кумедне прізвище Васятко. Хоч треба сказати, що це прізвище йому нібито й личило. Був він маленький, як горобчик, ніс мав гостренький, наче дзьобик, очиці круглі сірі, а на голівці у нього стирчав русявий чубчик, точно такий, як ото буває в фабричних ляльок. У хлопця, звісно, було й ім'я, але всі, хто його знав, зовсім не задумувались над тим, що в нього може бути ім'я, бо чудово обходилися й без нього.

— Чого тобі? — грубо запитав Жмайло.

— Знову в нашій кімнаті пропажа, Макаре Трохимовичу,— поскаржився Васятко несміливо, і на личко його лягла така непідробна печаль, наче з його круглих сірих очей ось-ось зараз бризнуть рясні зльози.

— Що за «пропажа»? І що значить «знову»? — здивувався Жмайло.— А коли ж ще була, з цього питання?

— Вже кілька разів була...— Васятко переступив з ноги на ногу біля порога.

Жмайло раптом ожив, підхопився, потім сів, навалився животом і грудьми на стіл і наказав:

— Ану підійди, підійди ближче. Чого застряв на порозі?

Хлопець підійшов до столу, несміливо сів на кінчик крісла.

— То що за «пропажі» були? Чому я про них не знаю?

— Гроші... — писнув Васятко. — Гроші почали пропадати в хлопців. А тепер ось і в мене... Десять карбованців не стало. Я на костюм збирав, а тепер знову...

Хлопчина й справді ладен був розплакатись.

— І давно це почалося? — Жмайло свердлов поглядом Васятка так, наче це саме він був злодієм.

— Та вже з місяць... То в одного візьме, то в другого. Кажуть, що і в інших кімнатах буває.

— А ви не догадуєтесь хто?..

— Та коли б догадувались, то вже спіймали б.

У Жмайла палали очі, ним оволоділо подвійне почуття: було трохи прикро, що в його гуртожитку почалися крадіжки, і в той же час торжествував. Хай Богдан Чубенко тепер переконається, чого варта його боротьба за зразкові кімнати. Хай переконається, що означає розпустити людей та гладити їх за шерстю за негідні вчинки! Коли він, Жмайло, тримав усіх у своєму залізному кулаці, то не було крадіжок, а ось тепер, як тільки попустили віжки, так і почалося!..

— А ви впіймайте! — сказав він Васяткові.

— Як же його впіймаєш?

— Як!.. Уміючи, все можна. Підкиньте гроші й простежте. Ключе рибка на черв'ячка... А впіймаєте, зтягніть у кімнату і дайте так... по-робочому...

Васятко аж очі округлив:

— А й справді дали б!..

Жмайло посміхнувся, мовляв, не з твоєю силою. Але тут же порадив:

— Не дуже, звісно, а так... щоб полякати, провчити... А я вже з свого боку живу заходів з цього питання...

Ярослав Мудрик повертався до гуртожитку в найкращому настрої. Тільки що вони разом з Наташею ходили дивитись свою квартиру. Новий будинок ще не здали в експлуатацію, але майбутні жильці вже знали, хто де житиме, і приходили подивитись, як розставити меблі, де повісити картини, килими тощо.

Отож пішли подивитися своє житло і Ярослав з Наташею. Їм виділили гарну двокімнатну квартиру з сонячного боку на другому поверсі, і радості молодят не було кінця. Наташа просто-таки сяjala, заглядаючи в кожен закуток, а Ярослав милувався нею і теж був на сьомому небі.

Тепер він, провівши Наташу до її гуртожитку, квапився до себе, щоб взяти книжки і не запізнитися в технікум. Перестрибуючи через кілька східців, він швидко збіг на третій поверх і тут зненацька зупинився.

У півтемному коридорі (лампочки чомусь горіли не всі) він побачив коменданта гуртожитку Жмайла, який ступав по паркету якимось дивно — трохи боком і нечутно, ніби до чогось прислухався. Ярославові навіть здалося, що він секунду тому підслуховував біля дверей двадцятої кімнати, а тепер, зачувши кроки, тікає. І справді, вздрівши Ярослава, Жмайло шарпнувся вбік, потім випростався і пішов від дверей, зберігаючи незалежний вигляд. Пройшов повз Ярослава і став поволі спускатися східцями.

«Чи не підслуховував справді? — подумав Ярослав. — Оце так здорово! Ще не вистачало, щоб комендант підслуховував, про що розмовляють у кімнатах!..»

Але, дійшовши до двадцятої кімнати, він і сам мимоволі зупинився й почав слухати. За дверима коїлося щось незрозуміле. Чулося якесь шарудіння, наче хтось боровся й стогнав.

«Що вони там виробляють?» — вкрай здивувався Ярослав і рвонув двері. Але вони були замкнені зсередини.

— Ей, що там? Відчиніть! — крикнув він, відчуваючи, що в кімнаті робиться щось недобре, і знову з усією силою рвонув двері.

Вони відчинилися, і Ярослав побачив жахливу картину. На підлозі лежала закутана з головою у ковдру людина, а кілька хлопців били її кулаками по чому попало.

Ярослав рвонувся до гурту, схопив одного й відкинув геть, потім другого, третього, закричав:

— Що ж це ви робите, гади?.. Сволочі, що ви робите?.. — обличчя в нього стало біле і страшне.

Та хлопці вже й самі розскочилися в різні боки від лежачого і, важко дихаючи, дивилися на Ярослава здивовано й злякано. Видно, не чекали, що хтось сторонній стане свідком цієї події.

Людина під ковдрою застогнала, мляво почала ворухити руками й ногами, розкутуючись.

Тоді за всіх обізвався Васятко:

— Це ми — гади?.. Он хто гад і злодюга! — показав він на фігуру в ковдрі.— Гроші крав, а ми його й зловили... Ярослав нахилився, розгорнув ковдру і сахнувся:

— Грицько?!

— А ти ж думаєш хто,— підійшли ближче хлопці.— Він і є. Довго нас за ніс водив...

Грицько Одинець мав жалюгідний вигляд. З носа і з розбитих губів текла кров, під лівим оком темнів здоровенний синець, чуб стирчав у різні боки, як у їжака голки, і весь він був пом'яттий, скоцюрблений і безпорадний. Поводив навколо себе очманілими очима і, витираючи долонею кров, розмазував її по обличчю.

— Вставай,— наказав йому Ярослав.— Умийся холодною водою.

Грицько кволо звівся. Видно, ледве стримувався, щоб не застогнати. Але скривився болісно, схлипнув безслізним плачем і сказав:

— Піжони!.. Хоч би легше били...— і пішов з кімнати.

Поки він мився, Ярослав стояв на порозі умивальника, як вартовий, а потім разом пішли до кімнати. Грицько роздягся, ліг у ліжку обличчям до стіни, накрився з головою ковдрою і ніби помер.

Якийсь час мовчав і Ярослав. Потім тихо запитав:

— Грицьку, ти справді вкрав гроші?

Одинець довго не відповідав. Нарешті озвався:

— Украв...

— Як же це ти?.. Що ж це ти наробив?..

Знову запала довга й насторожена мовчанка. Грицько чув, як Ярослав шарудить книжками, зошитами, знав, що зараз він піде в технікум, і озвався знову:

— Ти не кажи Богданові й Сашкові...

Ярослав раптом згадав, що бачив біля дверей Жмайла, зрозумів, що й той знає про «темну», й відповів:

— Цього не приховаєш. Весь гуртожиток загуде.

Не повертаючись від стіни, Одинець знову попросив:

— Не кажи, чуєш?.. А я збрешу, що п'яний розбився.

— А хлопці, які били?

— Ці не признаються.

— Гаразд, лежи...— непевно відповів Ярослав і виїшов з кімнати...

Двері до двадцятої були прочинені і Ярослав, проходячи мимо, заглянув у кімнату. Там вже було тихо й мирно, наче нічого й не сталося. Один гортав книжку, другий при-

шивав гудзика по піджака, третій причісувався проти великого дзеркала в дверцях шафи, а маленький Васятко порпався у своєму чемодані.

— Здорово ви, хлопці, його розмалювали,— сказав Ярослав.

— Зате більше не крастиме.

— Але ж ви знаєте, чим це пахне?

— Чим?

— Коли ви його били, під дверима стояв комендант. Несподівано Васятко зареготав:

— Ну й що?.. Та це ж сам Жмайло й порадив влаштувати йому баню.

— Та ти що?! — не повірив Ярослав.

— А те, що чуєш.

— Оце так діла-а!..— Ярослав покрутив головою й пішов.

Ішов у технікум, а з голови не виходила ота гидка розправа над Грицьком. Невже й справді Жмайло до цього руки приклав?.. Якщо так, то справа набуває зовсім іншого змісту. Звісно, і Грицька покривати не слід, бо це може привести до гіршого, але ж і Жмайлові це так не повинно минуться!..

Коїлося щось дивовижне.

Хлопці мовчали.

Життя в кімнаті йшло, як і раніше. Вранці всі поспішали на роботу. Після зміни поверталися в гуртожиток. Богдан здебільшого зразу ж зникав у своїх справах. Ярослав і Сашко сідали до столу, готувалися до чергових занять або йшли в технікум. Пізно ввечері збиралися знов і лягали спати. Все ніби так, як і було.

Але в той же час Грицько бачив, що він відгороджений від них мовчанкою. Ніхто з хлопців, як було раніше, не звертався до нього з дружнім словом, не жартували, не сміялися, не пропонували сходити в кіно чи почитати цікаву книжку.

Мовчанка!..

Спершу це навіть радувало Грицька. Він вирішив, що Ярослав справді нікому нічого не сказав і історія з крадіжкою грошей потроху забудеться. Він твердо поставив собі спокутати провину доброю роботою і поведінкою. І справді, працював за двох, не шкодуючи сили, після роботи нікуди не ходив, щоб часом не спокуситися на чарку (а він добре знав себе: варту тільки випити одну, а там уже

підє й підє...), взяв у бібліотеці якусь книжку і навіть заходився позачергово прибирати в кімнаті.

Однак всього того хлопці ніби не помічали. Грицько лишався сам з собою. Серед людей — і сам!

І тоді він зрозумів, що і про крадіжку, і про те, що його побили, знають і Богдан, і Сашко. Хлопці все знають. Але чому ж мовчать?..

Чому нічого не каже йому Богдан Чубенко? Адже раніше він перший починав лаятись, коли, бувало, Грицько приходив напідпитку... Так то ж тільки напідпитку, фактично дрібниця, і то лаяв та дорікав, а тут — така подія сталася, а він мовчить!..

Тим часом поширилася чутка, що Жмайла викликали до парткому, що там йому добре всипали за негідну поведінку і записали сувору догану. Отож тим більше вірогідно, що і Богдан, і Сашко все знають. То чому ж нічого йому не кажуть?..

Ну, не кажуть, то й гаразд. Мабуть, вирішили, що краще обійтись без розмови, адже він і так одержав своє, три дні хапався то за груди, то за попереk, то розтирав синець під оком — вистачить з нього!.. І Грицько ще дужче налягав у заботі на перфораторний молоток та ще тихіше поводив себе в гуртожитку.

Але хлопці мовчали.

І ця мовчанка дедалі ставала нестерпнішою. Грицько почував, що він уже не може нікому з хлопців глянути у вічі. Він боявся вранці прокидатись, бо знав, що знову наткнеться на глуху стіну відчуженого мовчання. А йому вже бракувало сил зносити це мовчазне катування.

Одного разу, вийшовши з шахти і помившись у лазні, він не пішов до гуртожитку, а повернув туди, де були забігайлівки. «Раз таке діло, раз ви все одно зневажаєте мене, вважаєте, що я не такий, як ви, то я буду не такий,— вирішив він.— Що? Проженете з бригади і з гуртожитку?.. Ну й дідько з вами, проганяйте, не одна шахта в басейні і не один гуртожиток. А дивитись, як ви зневажаєте мене мовчанкою, не буду!..»

Грицько стояв уже недалеко від забігайлівки, бачив, як туди заходили й звідти виходили гуртками й поодиноці люди, але сам ще чомусь не наважувався зайти.

«А може, не треба? — подумав він.— Ось скільки часу не пив, і нічого... Терпіти можна. Та вже так і не тягне...»

«А навіщо терпіти? — заперечив сам собі.— Можна випити небагато, лише одну склянку вина, все ж таки стане

легше на душі... І хлопці нічого не помітять, бо вони ж на мене й не дивляться».

Хлопці! Що йому хлопці, коли вони так до нього ставляться? Ну й нехай. Вони — самі собі, а він — сам собі!..

Грицько зробив ще кілька кроків до забігайлівки.

Але раптом повернувся і майже побіг назад. Обличчя у нього було бліде. Очі блищали так, наче він уже випив. А в роті почував неприємну гіркоту, ніби тільки що пожував полину. Він немовби тікав від когось, навіть оглянувся кілька разів, але вже не зупинявся, а швидко йшов від спокуси, наближаючись до свого гуртожитку.

Усі були в кімнаті, але знову зустріли його мовчанкою. Наче він був не жива людина, а якась бездушна річ, як оця шафа, чи оцей стіл. Тільки Богдан зиркнув підозріло: де, мовляв, був? чи не випив?.. Грицько навіть гірко посміхнувся в душі.

Але йому було дуже кепсько. Він почував себе тут зайвим.

Ну хоч би що-небудь сказали! Хай би полаяли, хай би накричали, хай би ображали всі гуртом — він би все стерпів. Більше того, він був би щасливий почути лайку й докори. Але всього того не було... І Грицько почував, що ще трохи такої мовчанки, і він сам закричить у розпачі, як людина, що заблукала в глухому лісі, вдариться головою об стіну чи ще щось зробить з собою!...

І нарешті нерви його не витримали. Обвівши всіх затуманеним поглядом, він сказав тремтячим голосом:

— Хлопці, досить уже... я більше не можу...

Вони повернули до нього голови.

— А що таке? — запитав Богдан.

— Ну... ви ж знаєте... — він давився повітрям і ковтав невидимі сльози. — Ви ж добре знаєте... Що хочете зі мною робить... або... або проженіть зовсім від себе, але так я більше не можу...

І тут сталося несподіване: оцей завжди грубий, зачерствілий Грицько, якому, здавалось, все на світі було байдуже, раптом уткнувся в подушку обличчям, як маленький хлопчик, і плечі його заходили ходуном у беззвучному риданні.

Всі троє — Богдан, Ярослав і Сашко — разом кинулися до нього, зупинилися біля його ліжка, трохи розгублено дивлячись одне на одного. Але вже в наступну мить Богдан посуворішав з лиця й промовив:

— Проганяти тебе ми не маємо наміру. А поговорити

таки треба... А може, вже й не треба. Сподіваємось, що ти за ці дні сам з собою добре наговорився.

Грицько підвів голову, очі в нього були червоні й мокрі:

— Місця собі не знаходжу... Ніби серед дикого степу...

— А що ж ти то д і думаєш? — запитав Сашко.

— Горілка все... А ось уже скільки не п'ю, самі бачите...

Тепер, на тверезу голову, сам думаю: як воно сталося?..

— Зганьбив ти себе й нас, що й казати,— Богдан важко зітхнув.— Ех!..

— Зганьбив, хлопці, я розумію...

— То як же жити будемо?

— Повірте мені... Я це не так, аби просити...

Ярослав досі мовчав, але, пройнятий болем Грицькових слів, озвався:

— Богдане, Грицько дотримає свого слова, я певен... Ну, трапилось...

— А ти не захищай! — суворо перебив його Богдан.— Трапилось!.. Треба, щоб не траплялось!.. Словом, так, Грицьку, хай це буде тобі наукою на все життя. Жити серед людей, то треба й самому людиною бути.

Грицько слухав, як покірне дитя. А коли Богдан змовк, сказав тихо:

— Спасибі, хлопці...

Раніше Наташі не доводилось заходити до Ярослава в гуртожиток. Не було потреби. Але тільки що вона побувала в меблевому магазині, побачила гарну шафу і вирішила порадитись з Ярославом. Якщо і йому сподобається, то можна буде зразу ж купити.

Вона відчинила двері до вестибюля і несподівано віч-навіч зустрілася з Жмайлом. Вони не знали одне одного, тому комендант, перегородивши шлях своєю товстою фігурою, як завжди, грубо запитав:

— Вам кого?

— Я до Мудрика,— відповіла Наташа, сподіваючись, що їй зараз скажуть, куди йти.

Жмайло одразу ж догадався, хто перед ним стоїть, раптом спохмурнів, засопів важко і, дивлячись з-під навислого лоба холодними вирячкуватими очима, відрубав:

— Сюди стороннім вхід заборонено.

— Я не стороння,— пояснила Наташа,— я його дружина, і він мені зараз дуже потрібний.

Але й це не вплинуло на Жмайла. Він ще грубіше та категоричніше заявив:

— Яка там ще дружина?.. А якщо дружина, то шукайте інше місце для побачень, а не чоловічий гуртожиток.

Наташа зблідла від обурення й образи, у неї навіть затіпалися губи:

— Та як ви смієте?.. Я не гуляти сюди прийшла, а по ділу. І взагалі, чому я повинна вам пояснювати?..

Ці слова остаточно вивели Жмайла з рівноваги. Почервонівши й витріщивши очі, він гаркнув:

— Я — комендант гуртожитку! Я хазяїн тут!..

— То ви думаєте, якщо комендант гуртожитку, то маєте право не пустити мене до чоловіка?..

— А ви як думали?.. Маю!.. Маю таке право! І не пуцу!..

Це було як у поганому сні. Це здавалося не схожим на правду. Наташа почувала, що всю її б'є дрож, на очі їй навернулися сльози... Що ще можна сказати цій грубій і дурній людині?..

Вона швидко повернулася й вийшла з гуртожитку. Ще почула, як Жмайло своїм важким і гучним, як з бочки, басом наказав черговій:

— Нікого не пускати, окрім своїх жильців! Дружина чи не дружина!..

Ярослав дізнався про цей випадок лише на другий день. Він спершу навіть не повірив тому, що розповіла Наташа. Але, переконавшись, що вона не вигадує й не перебільшує, закипів увесь:

— Ну, чекай же, Макаре Трохимовичу! Це вже тобі так не минеться!..

— Що ти хочеш робити? — запитала Наташа.

— Я в партком піду!.. Треба ж колись поставити на місце цього солдафона, який розперезався, що далі нікуди!..

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТИЙ

Богдана викликали в проектний інститут до головного конструктора Карпенка. Він ішов схвильований і думав: «Що ж це може бути? Два тижні мовчали і ось викликали...»

Досі справи з проектом ішли якнайкраще. Якось, коли Богдан був у шахті, йому в операторну серед робочого дня подзвонив Зарічанський.

— Богдане Івановичу, прошу вас після роботи нікуди не зникати. Ідіть прямо до мене..

Голос у Зарічанського був бадьорий, молодий, в ньому, як здалося Богданові, бриніли радісні нотки.

— А що трапилось, Семене Павловичу?

— Трапилось те, на що й слід було сподіватись. Я сьогодні дав розмову з начальником шахти про ваш проект і навіть дав йому переглянути наші креслення та пояснювальну записку до них. Він дуже зацікавився, хоче з вами поговорити.

Від цього повідомлення Богдана кинуло в жар. Не вішаючи трубки, він зняв каску і розстебнув комір брезентової куртки.

— То чому ж тільки зі мною? А з вами?..

— Ну і зі мною теж. З обома нами... Але ж я, як відомо, тільки співавтор, а ви — автор.

— Ну, що ви, Семене Павловичу!.. Хіба в цьому суть? Тут аби хід дати.

— Оце вже починаємо давати хід,— з неприхованою радістю в голосі сказав Зарічанський.— Я ж вам ще раніше казав, що треба побільше людей залучити, таких, щоб повірили і захопились. А гуртом, кажуть, і батька добре бити.

— Гаразд, обов'язково прийду. Спасибі вам, Семене Павловичу.

Друга половина робочого дня тяглася аж надто довго. Богдан переходив від забою до забою, розмовляв з бурильниками, скреперистами, машиністами електровозів, а сам нетерпляче поглядав на годинник. Знову йому згадувалася невдала поїздка до Києва, яку він почав був уже забувати, і, наскрізь пройнятий радістю, весь час думав: «Невже, невже тепер уже все піде гаразд?.. А піде, піде!.. Семен Павлович — людина досвідчена, і коли б він побачив, що мій задум нічого не вартий, то не підтримав би і не став би витрачати свого часу й здоров'я на розрахунки, креслення і всі оці турботи. А ось тепер і начальник шахти!.. Це ж чудово!.. Правильно каже Зарічанський: треба побільше людей залучити, щоб автором цього проекту став цілий колектив. А тоді хай спробує щось заперечувати якийсь там Пивоваров!..»

Начальник шахти зустрів Богдана Чубенка і Зарічанського дуже приязно. Вставши із-за столу, він пішов їм назустріч, і його завжди трохи печальні тихі очі на цей раз були збуджені, жваві, з радісним полиском.

— Півдня з кабінету не виходив, вивчав ваш проект... Знаєте, цікаво. Прямо скажу — захопився!.. Начебто й простий на перший погляд, але й... небувалий. Щось отут

у мене сколихнулося...— він приклав руку до грудей.— Звідки це у вас взялося, Богдане Івановичу?..

Богдан розгубився, вперше побачивши Войтка таким збудженим і багатослівним, запитав:

— І ви добре вникли в суть?.. Але це тільки попередні міркування.

— Аякже, вник! Похилі стволи під кутом шістнадцять градусів до горизонту, між стволами породний цілик, товщиною в тринадцять метрів, конвейєрні стрічки, шириною в два метри, швидкість руху понад три метри на секунду — це ж здорово!.. І дванадцять мільйонів тонн руди на рік!.. Як бачите, вник!.. Але ж ви до того ще й поет, Богдане Івановичу. Ваша пояснювальна записка — справжня поезія, якщо це слово можна застосувати до нашої з вами професії.

— Ну, що ви?..— зняковів Богдан.— Я тільки хотів, щоб було ясніше, зрозуміліше й цікавіше... А потім не тільки я її автор. Це ми ось удвох з Семеном Павловичем...

Зарічанський зробив рух рукою, наче щось відштовхнув від своїх грудей:

— Ні, давайте вже по-чесному, Богдане Івановичу. Ще там цифри, розрахунки, креслення — брав участь, не відмовляюсь, але ж на ідею, задум не маю ніякого права...

— Ви не згадали ще про одне,— звернувся Богдан до начальника шахти.— Руда рудою, але не менш важливо оздоровити житлові райони... Власне, з цього у мене й почалося. Спершу я про людей думав. А вже опісля побачив, що й продуктивність немало зростає.

— От саме про це і я...— сказав Войтко.— З вашого дозволу, я хотів би трохи розширити ваш задум... У своєму проекті ви маєте на увазі один рудник. А мені спало на думку... Чи не можемо ми говорити про кілька, про групу рудників? Ну от хоч би взяти для прикладу наш і два найближчі. Хіба не можна об'єднати тими ж підземними транспортерами всі три рудники?.. Звичайно, можна! Варто тільки зробити перехідні конвейєри з фунікулерами, які будуть їх обслуговувати. Ану, давайте подумаємо... І з усіх цих конвейєрів руда теж піде, як ви й розраховували, на один рудопідготовчий комбінат, який стоятиме за десять-дванадцять кілометрів від найближчого робітничого селища...

Богдан спершу здивовано й трохи недовіжливо вслухався в слова начальника шахти, але чимдалі почував, що його охоплює почуття невимовної радості.

— Ні, це просто-таки незвичайно, Федоре Мусійовичу! — вигукнув Чубенко. — Ні разу мені таке й на думку не спадало!..

Зарічанський то нахилився над проектом, то відсовував його від себе й дивився на нього оддалік, ніби уявляв уже готові споруди, про які так просто і ясно говорив Войтко. Він теж був дуже схвилюваний і кілька разів повторив, звертаючись до Богдана:

— Ну от бачите, Богдане Івановичу?.. Бачите?..

— Так, бачу... — Богдан переплів тонкі пальці рук, стиснув так, що вони побіліли. Він був як туга пружина, зібраний, зосереджений, заряджений енергією й думками. — Люди ж давно кажуть, що одна голова — добре, а дві — краще.

— А три, виявляється, ще краще, — засміявся Зарічанський.

— Отже, до біса ці мої проекти! — гаряче промовив Богдан. — Почнемо наново. Спроєктуємо те, що радить Федір Мусійович, підземну подачу руди з групи рудників.

— Ні, навіщо ж? — заперечив Войтко. — Ви цього свого проекту не відкидайте, він є основа всього, а на групу рудників ми зробимо додаткові креслення. Адже потрібний буде і проект в цілому, і окремі вузли та деталі... Я пропоную ось що: давайте підемо разом до керуючого й до головного інженера, вони зберуть всю нашу інженерно-технічну громаду, і ви, Богдане Івановичу, зробіте там доповідь. Задум — ваш, попередня розробка — ваша, вам, як кажуть, — і карти в руки... Але ви уявляєте, якщо не ви один, а вся наша інженерна сила за це візьметься!..

— Цілком з вами згодний, — щиро підтримав Богдан начальника шахти. — Але я хотів би прискорити справу.

— Проект по групі рудників я можу взяти на себе, якщо ви не проти, — сказав Зарічанський.

— Навпаки, тільки вдячні будемо, — відповів Богдан за себе і за Войтка.

Тепер вони всі троє були зв'язані однією ідеєю і спільними обов'язками втілення її в життя.

І знову настали неспокійні, сповнені творчої праці дні. Але тепер уже Богдан не мучився в сумнівах — вийде чи не вийде? Потрібно те, що він робить, чи не потрібно?.. Тепер у нього були спільники — люди, які не тільки повірили в доцільність проекту, але й у реальну можливість запровадити його в життя.

Богдан не раз згадував Гордія Колоброда. Коли б він знав, як повернулася справа з проектом, то відмовився б од своїх слів про фантазію. Але Гордій не міг знати, бо відтоді, як поїхав, не написав жодного листа...

«Невже він і Мальві нічого не пише?..— думав Богдан.— Мабуть-таки, ні, бо вона й словом не згадала про нього, відколи поїхав. Значить, не було між ними справжньої любові, якщо так легко розлучились і забули одне про одного!..»

І в Богдановім серці знову почала жевріти надія. Скільки разів він твердо покладав собі поговорити з Мальвою, хоч натякнути їй про свої почуття, але кожного разу під час зустрічі ніяковів, ставав як дитина, нерішучий і сором'язливий. Коли б Мальва сама догадалася про його почуття, коли б сама зробила хоч крок йому назустріч, все було б набагато простіше. Але вона не робила того кроку і ніби не помічала, як він ніяковіє і міниться в лиці в її присутності.

Та все ж одного разу Богдан зважився і запросив Мальву в кіно. На його велику радість і безмежне здивування, вона погодилася. І Богдан, готуючись до зустрічі, мабуть, уперше в житті звернув увагу на свою зовнішність. Він сховався у перукарню і по-модному підстригся та попросив, щоб його освіжили найдорожчим одеколоном. Потім забіг у магазин, купив білу сорочку і навіть придбав галстука, хоч ніколи його не носив. Побачивши його, Мальва мимоволі вигукнула:

— Ой, який ти сьогодні... красивий!

Його довгасте обличчя з трохи запалими щоками зашарілося від цих слів, очі просяяли, і він справді став дуже гарний у своїй майже дитячій сердечній чистоті й наївності.

Але Мальвині слова скували його остаточно. Він не знав, про що говорити з нею. Про погоду?.. Але хіба можна придумати щось банальніше, старомодніше й дурніше?.. Про свій проект?.. Про шахту?.. Але ж Мальва у курсі всіх справ. І Богдан страшенно мучився, марно тужачись придумати якусь тему для розмови...

Він був невимовно радий, коли вони нарешті взяли квитки, зайшли до залу та сіли на свої місця. Фільму він майже не зрозумів, думаючи весь час про Мальву, про те, як вони вийдуть з кіно, як знову опиняться тільки вдвох і підуть вулицею... Куди підуть? І знову ж таки, про що говоритимуть?..

Але сталося таке, на що Богдан і не сподівався. Коли

вийшли з кіно і повернули до Мальвиного будинку, вона раптом сказала:

— Тобі Гордій привіт передає. І хлопцям теж — Сашкові та Ярославіві...

Богдана ніби облили холодною водою. Він зрозумів, що Гордій не зник зовсім, а весь час незримо іде поряд з Мальвою. І сьогоднішнє відвідування кіно ніякого значення для Мальви не має, вона пішла з ним так само, як пішла б з подругою чи з кимось іншим. Тамуючи тремтіння в голосі, він запитав:

— Листа одержала?

— Так, одержала...

— Як він там?.. Що пише?

— Пише, що йому добре. Працює бригадиром тракторної бригади...

Мальва на цьому й змовкла, поринула в свої думки, і тепер вечірню тишу порушував тільки перестук їхніх черевиків: Богдан відчував, що Мальва не сказала йому чогось найважливішого, і, як людина, якій уже нічого втрачати, сам підтримав розмову про Гордія:

— Може, я й не маю права знати, але... скажи, Мальво, що у тебе з Гордієм?.. Що найважливіше в тому листі?

Вона забарилась трохи з відповіддю, але згодом відверто сказала:

— Він кличе мене до себе.

— Отже, кличе...— ніби констатує і закріплює в пам'яті цей факт, промовив Богдан.— Ти любиш його, Мальво?

— Люблю...— ледве чутно промовила дівчина, потім ще додала по паузі: — Тепер остаточно зрозуміла, що люблю.

— То чому ж не їдеш до нього?

— Не знаю...

— Дивно все якось...— у голосі Богдана чулися тужливі нотки. І раптом він, взявши себе в руки, сказав: — Ну, передавай і йому вітання. Спасибі, що не забув.

Вони були біля Мальвиного будинку, стримано попрощалися і розійшлися. Дівчина зникла за дверима парадного, а Богдан, повільно й важко переставляючи ноги, побрів до свого гуртожитку. Після тривалого нервового напруження і розмови з Мальвою почував себе розбитим і кволим, ніби після тяжкої фізичної праці. Але все-таки це була не фізична кволість. Його гнітило інше.

Глибоко в серці ворушилося таке почуття, ніби його тяжко образили. Він намагався думати про роботу і ще про щось зовсім стороннє. Однак гіркі почуття таки вирвалися на поверхню, піднялися над потоком думок, як над просторами води підіймається морська хвиля, і переросли в цілком оформлену думку:

— Отже, кінець...

І тоді в серці Богдана запекло, ніби від болючої рани, він на мить зупинився, притулив руки до грудей, заплющив очі і, погойдуючись на одному місці, тихо застогнав. Він тільки тепер остаточно переконався, що загинули всі його надії. Мальва ніколи не стане його дружиною, навіть коли б не було на світі Гордія. Він для неї — як десятки й сотні інших людей, з якими вона стикається щодня на роботі, в спортзалі чи просто на вулиці...

На його щастя, коли він прийшов у гуртожиток, в кімнаті нікого не було, ніхто не міг бачити його обличчя, ні з ким не треба було розмовляти. Богдан роздягся й ліг. Почуття образи змінилося почуттям жалю до себе.

Але ось нерви його потроху заспокоїлись, і він подумав: «Тут я безсилий щось зробити... не в моїй владі...»

Однак і наступного дня він все ще носив у грудях важкий тягар, був мовчазний, насторожений, мовби кожну мить чекав, що має щось статися. До Зарічанських він не пішов, хоч йому й треба було, бо цього вимагала робота над проектом... І тільки дзвінок Зарічанського, а потім розмова з начальником шахти вивели його з депресивного стану.

Богдан ніби прокинувся, ніби вирвався з пазурів тяжкої хвороби і знову, як за цілющі ліки, вхопився за роботу...

Тепер ось його викликали в проектний інститут. Звісно, цей виклик пов'язаний з його проектом. Але що саме там скажуть?.. Його палила нетерплячка, і він, не помічаючи того, прискорював і прискорював ходу.

Головний конструктор Карпенко зустрів Богдана офіційно-чемно. Це був невисокий чоловік з передчасно посивілою головою і густими чорними бровами. Раніше ніж розпочати розмову, він кілька разів кинув на Богдана вивчаючий погляд, ніби не вірив, що автором ідеї про підземне транспортування руди і є оцей зовсім ще молодий інженер.

— Так, я просив вас зайти, — сказав він, дістаючи з шухляди сигарету. — Палите?.. Прошу.

Велика сіра папка з Богдановим проектом лежала у нього на столі, але він не розкривав її, а тільки поклав на неї долоню й пояснив свою першу фразу:

— Мені хотілося поговорити саме з вами...

— Я вас слухаю,— відповів Богдан. Його трохи здивував такий початок розмови, та й сама поведінка головного конструктора, наче він ніяк не наважувався приступити до найважливішого.

— Скажіть, будь ласка, Богдане Івановичу, давно ви працюєте над своїм проектом?

— Близько року... Але яке це має значення?

— Розумієте, має...— тут Карпенко зам'явся і, щоб зібратись з думками, затягся димом та невміло випустив його з рота і з носа, видно, не був курцем і сигарети тримав тільки про всякий випадок.— Мені б не хотілося вас смучувати, але... словом, я змушений вам сказати, що в іншому інституті виявилось два майже однакові проекти: ваш і одного інженера з Києва... У всякому разі, ідея одна...

— Що ви говорите?! — аж відсахнувся Богдан.— Цього не може бути!

— Виявляється, що може бути... Правда, ваш проект досконаліший, але сам факт...

— Стривайте, стривайте, який факт! — раптом зблід Богдан.— Це моя ідея, мій задум... Потім прилучилися й інші інженери, і ми працювали разом. Це ні для кого не секрет.

— Розумію. Але ж майже такий самий проект надійшов від товариша з Києва, і дещо раніше. І треба вам сказати, що в нашому інституті поставилися до нього дуже прихильно... Кого дозволите вважати автором ідеї — вас чи київського інженера? Повторюю: проект з Києва надійшов до нас раніше.

— Та як же це може бути?.. Хоч покажіть мені той інший проект, якщо можна? — Богдан був сам не свій. Чогочого, а такого аж ніяк не чекав.

— Чому ж не можна? Можна. Для того й запросив вас, щоб сказати й показати... Ось, будь ласка.

Він витяг з лівої шухляди столу червону папку і поклав поряд з Богдановою:

— Прошу...

Богдан підняв верхню палітурку і раптом вигукнув:

— Та невже?.. Так он воно що!..

— У чому річ? — здивувався Карпенко, побачивши, як змінився на виду Богдан Чубенко.

— Пивоваров!..

— Так, Пивоваров. Ви знаєте його?

— Мав щастя, а вірніше, нещастя... Але я не думав, що він... що він — підлий плагіатор!.. Це ж він у мене вкрав ідею підземного транспортування!..

— Як це?.. Про що ви говорите?.. — Тепер уже Карпенко округлив від здивування очі і спантеличено дивився на Богдана. — Солідна, поважна людина...

— Солідна, поважна людина! — повторив Богдан, клекочучи від гніву й обурення. — Я з своїм проектом був у нього в Києві. Залишив його там, а згодом він повернув його мені ось з якою припискою...

Гарячкуючи, Богдан почав швидко викидати з кишень на стіл різні папірці. Нарешті знайшов потрібний:

— Ось, читайте... То як же він міг пропонувати цю ідею, коли сам же й відхилив її?.. Де тут логіка?..

Карпенко прочитав папірця, відкинувся всім тілом на стілець і широко розвів руки:

— Нічого не розумію!.. Справді, він і є — Костянтин Федорович Пивоваров, начальник проектного відділу «Укршахтобуду»... І ви з ним розмовляли особисто?

— Так, як оце зараз з вами.

— І він тоді ні словом не натякнув вам, що сам працює над подібним проектом?

— Ані словечком! Та й як він міг натякати? Мій проект був для нього цілковитою новиною!.. Ви Пивоварова добре знаєте?

— Ну, як добре... по роботі, звісно... — Карпенко розгубився, в ньому ще боролися сумніви, але тому, що говорив Чубенко, а особливо папірцеві, підписаному Пивоваровим, не можна було не вірити.

— А ви спитайте в інженера Зарічанського, — наступав Богдан. — Він вам розкаже, як цей Пивоваров колись боровся за згасання нашого басейну. Він ще тоді намагався довести, що руди в басейні немає.

Останні слова зовсім приголомшили Карпенка.

— Слухайте, невже це правда? Як же він опинився на такій високій посаді?

— Оце й мене дивує... Ну, тут ще можна по-різному подумати. Минули роки, забулося, людина переглянула свої позиції. Таке буває... Але це, якщо людина чесна. А в даному випадку, як видно з усього, ми маємо справу з кар'єристом і негідником. І я доведу це!.. Та й не тільки я. Тепер нас цілий колектив!..

Нарешті Богдан трохи заспокоївся, перший спалах обурення минув, і він уже спокійніше запитав:

— То все ж таки, що має намір робити ваш інститут? Карпенко теж відчув себе краще, посміхнувся:

— У всякому разі ось таких папірців присилати вам не будемо... — І раптом знову спалахнув: — Ні, ви тільки подумайте! Ми тут міркували і так, і так... З одного боку, ідея надійшла з такої організації, яка сама стоїть над нами, а з другого, — ви, рудник... Ну, буває збіг у народженні ідей, такі приклади історія знає... Важливо те, що це потрібне. Потрібне вже тепер, сьогодні. Отже, питання про необхідність запровадження проекту в життя не підлягає сумніву... Але знайте, вам справді треба буде довести, що Пивоваров — плагіатор. Бо від його проекту — ось він! — нікуди не подінешся, поки автора не буде розвінчано. Того, що ми з вами поговорили, ще не досить. Вдумайтесь: є два однакові проекти, за ними стоять два автори, але хто з них сам додумався, а хто, м'яко кажучи, запозичив, треба довести.

Богдан зрозумів, що легко ця справа не вирішиться. І тепер уже не обурення, а гострий неспокій закрався в його серце:

— Але ж я про проект Пивоварова до сьогоднішнього дня нічого не знав, а мій проект був у нього в руках!

— І цього ще не досить. Він мав цілковите право нічого вам не казати й не показувати свого проекту.

— Але ж інші бачили мій проект в «Укршахтобуді». Адже він пише, що «не схвалений», виходить, хтось там його дивився, хтось «не схвалював»!

— Це теж невідомо. Можливо, питання вирішив сам Пивоваров.

— Ну, знаєте... Так же можна домовитись до того, що я вкрав проект у Пивоварова!

— До цього, може, й не дійде. Але, що ви працювали паралельно над ідеєю підземного транспортування руди, він може довести. І зробити це йому неважко.

— Ви жартуете? — розгублено глянув на Карпенка Богдан.

— Ні, не жартую. Якщо він послав проект сюди, то, звичайно, розумів, що можливе зіткнення з вами, і потрібні аргументи на свою користь підготував.

— То що ж робити? — в голосі Богдана звучала справжня тривога.

— Діяти, і негайно. Треба їхати в міністерство, взявши

письмові свідчення людей, які знали, що ви працюєте над проектом. Звісно, люди повинні бути компетентні. Я певен, що тут без втручання міністерства не обійдеться.

— Але ж і він може знайти письмові і які завгодно свідчення, — сказав Богдан.

— Цілком можливо. І до цього треба бути готовим... От бачите, ви вже й самі розумієте, що ми маємо справу не з простаком.

Богдан відзначив про себе, що Карпенко вжив слово «ми», виходить, він повірив, що Пивоваров — плагіатор.

— А що ж інститут робитиме з свого боку?

— Я ще не радився з директором, бо не знав, яка буде розмова у нас з вами. Але гадаю, що напишемо про це в міністерство. Можливо, вас викличуть туди. Та не «можливо», а неодмінно. І вас, і Пивоварова. Через те й раджу вам підготуватись.

Вигляд у Чубенка був пригнічений. Глянувши на нього, Карпенко ще додав:

— Директор обов'язково побуває в міністерстві з обома проектами. Ну, і як би там не було, а сама ідея буде здійснюватись, в цьому можна не сумніватися. Робота велика. Кошти, механізми, люди, нові штати!.. Спосіб підземного транспортування руди — проблема не місцевого значення. Ви у своїй пояснювальній цілком правильно підкреслюєте, що такими мають стати шахти майбутнього.

Богдан довго сидів мовчазний, про щось думав, і Карпенко не чіпав його, тільки розглядав довгасте худорляве лице, міцно стиснуті губи і високий білий лоб. Та ось Богдан підвівся:

— Ну, спасибі вам за щирю розмову, за поради... Хто справжній автор ідеї, з'ясується. Інакше не може бути... Але я радий, навіть щасливий, що все-таки моя мрія буде здійснена.

Богдан вийшов на вулицю. У пожовтілих деревах шумить осінній вітер, навколо буяє життя, поспішають люди, гуркотять автомашини, а він тільки що ніби прибув з іншого світу, де зіткнувся з великою неправдою. Там, в тиші кабінету, приголомшений несподіваною звісткою, він на якийсь час втратив відчуття реальності, розгубився. Тепер же, серед людського гомону і шуму осіннього вітру, який остуджував його розгарячений мозок, він поступово повертався до дійсності. Треба було негайно щось робити... Звісно ж, до Зарічанського! Саме з ним треба в першу

чергу порадитись. Адже той у своєму житті вже мав сучичку з Пивоваровим.

Робочий день уже закінчився, і Зарічанський був дома. Він сам відчинив на дзвінок і, вздрівши Богдана, навіть схопив його за руку й повів до кімнати:

— Ну, що там?.. Розкажіть швиденько.

Мальва і Софії Володимирівни вдома не було, Мальва пішла на тренування, а Софія Володимирівна затрималася в школі, так що їм ніхто не заважав.

— Чепе, Семене Павловичу, незвичайна подія,— з ходу заявив Богдан, ще по дорозі до кабінету.

Зарічанський зупинився:

— Невже відхилили?

— Ні, навпаки, як я зрозумів, наша робота не пішла марно. Але я вас зараз приголомшу, як щойно приголомшили мене...

— Приголомшуйте, тільки швидше...

— У проєктному інституті є ще один подібний до нашого проєкт!

— Чи ви не марите, Богдане Івановичу?.. Чий же?

— Пивоварова...

— Що?!

— Пивоварова, кажу. Того самого, якого ви знаєте краще, ніж я.

— Але ж це неймовірно! Ви ж мені розповідали, що самі особисто возили до нього свій проєкт! У вас є його відповідь, в якій він відхиляє вашу роботу!.. То виходить, що вкрав?..

— Саме так, Семене Павловичу.

— Ну, справді приголомшили! Наче обухом по голові!.. І як на це дивляться в інституті?

Богдан у подробицях почав розповідати про свою розмову з Карпенком. До краю збуджений Зарічанський весь час перебивав його вигуками здивування, обурення, гніву. Чубенко ще ніколи не бачив його таким бурхливим, непосидючим, емоційно зарядженим. А коли закінчив свою розповідь, Зарічанський пообіцяв:

— Я теж поїду з вами до Києва. Хочу глянути Пивоварову в очі, нагадати йому тридцять роки!.. Ні, тепер він так не викрутиться. Не ті часи... Значить, вирішив чужими мозолями славити собі зажити! Не вийде, Костянтіне Федоровичу!.. Ви що вирішили робити, Богдане Івановичу?

— Те, що порадив Карпенко. Зберу письмові свідчення, а тим часом ждатиму виклику до міністерства.

— Ні,— знову спалахнув Зарічанський.— Ждати не можна. Це було б нерозумно. Багато чого може статися, поки ми будемо сидіти склавши руки і ждати. Завтра зранку ми повинні побувати у керуючого. Доповімо йому про все, що сталося. Візьмемо з собою й начальника шахти. Словом, треба зібратися нам всім. Я певний, що керуючий відрядить нас з вами чи ще когось, може, навіть головного інженера, до Києва. Ні, ми не будемо чекати, поки Пивоваров зміцнюватиме свої позиції!..

Богдан захоплено дивився на Зарічанського і думав: «Хто знає, як обернулася б справа без нього!.. Але тепер одинаком виявиться Пивоваров!..»

Тим часом Зарічанський сів до столу, помовчав трохи і несподівано перейшов на інше:

— А ви знаєте, Богдане Івановичу, що мені спало на думку?.. Чи не Пивоварова рука писала мені оті анонімки та погрози? Міг і він, якщо у нього така підла душа...

— Але як про це дізнатись?

— Так, тепер важко... Звісно, від тих гидотних писань ніяких слідів не лишилося. Та, власне, вони й не вплинули на мою долю, але мимоволі напрошується думка: ось такі люди, як оцей Пивоваров, і вносять в наше життя бруд, який нам треба вимітати... От би зустрітися мені з ним! Що ви про це думаете, Богдане Івановичу?

Чубенко якийсь час мовчав, але раптом швидко звів очі на Зарічанського і, хвилюючись, вигукнув:

— Семене Павловичу! А що, як нам удвох поїхати до Києва? От було б здорово!.. Тільки я, мабуть, не повинен це вам пропонувати...

— Чому ж не повинен?.. Я ж сам напросився впрягтися з вами в одного воза. Та, мабуть, обом нам його й треба тягти...

Того вечора Зарічанський довго не міг заснути. Він ходив по своєму кабінету, палив сигарету за сигаретою і думав, думав...

Думати було про що. Життя однієї людини не відірване від життя інших людей. Існує вічний і нерозривний зв'язок у взаєминах, у подіях, у часі. Здавалося б тобі, товаришу Зарічанський, можна було б уже й на пенсію виходити. Живи спокійно — читай газети, дивись телевізор, слухай радіо, грай у шахи, довгими годинами обговорюй з сусідами міжнародні проблеми...

Але ні. На твоєму шляху з'являється молодий і дуже та-

лановитий інженер Богдан Чубенко. Він своєю ідеєю розворушує пам'ять минулого, захоплює тебе своєю роботою. Більше того, в його руках виявляються твої давні креслення (хай у цьому конкретному випадкові це — випадковість, але є й певна закономірність. Коли б Богданів батько не був гірником, а Богдан — гірничим інженером, від тих паперів не лишилося б уже й пилінки!). А далі ще одна випадковість і разом закономірність: Богдан Чубенко потрапляє з своїм проектом не до когось іншого, а саме до Пивоварова, який з такою люттю боровся проти Зарічанського. Можна було сподіватися, що він назавжди зник з життя Зарічанського, але виявилось, що ні, не зник, живий-здоровий, та ще й на відповідальній посаді.

Дуже здивувався тоді Зарічанський, дізнавшись про це. І не раз сам себе запитував: «Чому ж все-таки Пивоваров був такий непримиренний поборник теорії згасання басейну? Що керувало ним? Молодість? Бажання показати себе, звернути на себе увагу, прославитись?.. Можливо. Серед молодих людей знаходяться такі, що пропагують і відстоюють щось «нове», всупереч здоровому глузду, це трапляється і в науці, і в мистецтві... А може, попав під вплив ворогів? І це можливо... Ну, було. А потім людина подорослішала, надбала більше знань, переглянула свої хибні позиції і стала до лав чесних трудівників. Ну, що ж, хай працює на користь людям. Навіщо ворухити давне, те, що відкинуло саме життя?..»

Так думав Зарічанський раніше.

Але ось новина — несподівана, обурлива й дика. Пивоваров, скориставшись своїм службовим становищем, привласнив Чубенкову ідею підземного транспортування руди. Ідею, яка фактично робить переворот у гірничорудній промисловості, яка значно підносить видобуток, набагато здешевлює руду, дає мільйони карбованців економії. Молодий інженер виносив цю ідею в душі, в серці, забув про особисте життя (тут Зарічанський згадав і про свою дочку Мальву: «Звісно, вони були б добрим подружжям, але це від мене не залежить»), а тут десь береться Пивоваров, перемальовує готові проекти, підписується під ними й надсилає на розгляд як свої!..

Той же Пивоваров!.. Через багато років!..

«А чи не він, справді, писав оті анонімні листи та погрози?» — муляла невідступна думка, і він ніяк не міг заспокоїтись. Та й не треба заспокоюватись. Не можна, щоб підлість торжествувала. Ні, не повинно такого бути!..

Ото Богдан Чубенко добре надумав, щоб разом поїхати в міністерство. Неодмінно поїхати! Там він зможе зустрітись з Пивоваровим. Та не тільки зможе, а таки зустріне-ть-ся, сам доб'ється цієї зустрічі. І нехай той пояснить, як він міг зазіхнути на чужий проект, а разом хай згадає і свою минулу діяльність!..

Десь за північ Зарічанський таки заснув. Але сон його був неміцний. Йому весь час щось ввижалося в напівдрімоті. А потім прокидався і довго лежав з розплющеними очима, дивився в темряву...

Він нетерпляче ждав ранку.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ПЕРШИЙ

У сім'ї Зарічанських між усіма її членами встановилися своєрідні стосунки. Семен Павлович особисто не знав Гордія Колоброда, хоч не раз чув про нього добрі відгуки на роботі. Він міг би розпитати про Гордія в Богдана Чубенка, але розумів, що це було б з його боку нетактовно і завдало б болю самому Богданові. Тому одного разу, вибравши слухну хвилину, він звернувся до самої Мальви.

— Пробач мені, Мальво, що я втручаюсь у твої справи, але гадаю, що й батькова думка для тебе не байдужа.

— Це ти про що, тату? — Мальва зашарілася і відвела вбік зніяковілий погляд.

— Не про що, а про кого... Так от, хочу тобі сказати. Ти дівчина доросла, розумна. Вирішуй сама. Але вирішуй не тільки розумом, а й серцем. Людський вік не дуже довгий, та не такий уже й короткий, і краще його прожити у щасті, ніж у горі. Я тобі тільки добра бажаю.

— Спасибі, тату, — тихо промовила Мальва. — Як би я не вирішила, але не принесу тобі горя.

Софія Володимирівна тонким жіночим чуттям вгадувала, яка боротьба точиться в доччиному серці, і передбачала, чим вона закінчиться.

Потай від дочки готувала їй все необхідне до заміжжя. А якось сказала:

— Тепле пальто тобі, Мальво, треба нове купити.

Дочка здивовано глянула на неї:

— Навіщо воно? Досі ж не носила.

Мати хитро викрутилась:

— Чула по радіо: зима холодна буде.

А коли купували пальто, наткнулися в сусідньому магазині й на гарні, обшиті шкірою валянци. Мати наполягла,

щоб і їх купити, бо погоди тепер дуже нестійкі, та й досить уже стрибати в туфельках!

Мальва сприймала все це як звичайну материнську турботу і майже не задумувалась над тим, бо вся була пройнята передчуттям наближення чогось нового, запаморочливо радісного й трохи страшного...

Від Гордія знову прийшов лист, в якому він писав:

«...Коли б ти тільки знала, який я щасливий! Найщасливіший у світі! Ти любиш мене, а мені більше нічого й не треба. Не вагайся, люба моя, хай тебе не лякають труднощі, тобі тут погано не буде. Хотілося б мені, щоб ти приїхала сюди весною, коли в білому й рожевому цвітінні купаються сади, коли зеленим килимом вкривається земля, шумом молодого листу і співом птаства наповнюється наш ліс, а річка кипить і буруниться, виблискуючи під теплим сонцем. Але я не в змозі чекати весни, а в тебе тут буде ще багато-багато щасливих весен. Я приїду несподівано, тільки-но управимось з невідкладними осінніми польовими роботами. Тут уже всі знають про тебе, розпитують, коли ти прийдеш, і передають тобі найщиріші вітання. І дома в мене готуються до твого приїзду...»

«Боже мій, боже мій! — хапалася за голову Мальва. — Що він там затіває, божевільний?.. — і сльози щастя наверталися їй на очі, а в грудях то холонуло, то пекло жаром. — Але коли ж він приїде «несподівано»?.. І що то за польові роботи, які його тримають?..»

Мальва жила в стані гарячого неспокою і постійного нервового напруження. Нарешті вона здогадалась: треба прочитати в газеті, послухати по радіо. Ніколи раніше вона не цікавилась, що там пишуть чи передають по радіо про село. Тепер же, захопивши газету, ховалася з нею в своїй кімнаті і вчитувалась у кожен рядок, де було написано про роботу трактористів. Збирають соняшник, буряки, кукурудзу. Сіють озимі... А що робить Гордій? Хоч би був написав, то вона б знала, за якими роботами стежити і коли його ждати. Може, дати йому телеграму? Але це означатиме, що вона його вже жде. Та й чи личить їй це робити?.. Ні, краще написати листа, хай сам телеграфує, коли приїде.

І Мальва написала Гордієві коротенького листа, в якому просила сповістити про день приїзду телеграмою. «Так краще, — думала вона. — І для батьків його приїзд не буде несподіванкою». Тепер уже, здавалося їй, треба було заспокоїтись. І вона таки заспокоїлась на якийсь день-два, а після цього почалися нові муки: коли ж буде телегра-

ма?.. Вона може бути ось зараз, через годину, сьогодні увечері, завтра вранці... Боже мій, коли ж вона буде?..

На роботу Мальва йшла неохоче. З роботи бігла, не чуючи під собою землі. Їй здавалося, що телеграма прийде саме в час її відсутності.

Гордій справді приїхав несподівано.

Була неділя. Робітниче селище куталося, мов у сіру ковдру, в ранкові осінні тумани.

Гуртожиток ще спав, коли Гордій з'явився в його вестибюлі. Тут, у чотирьох таких знайомих стінах з багатьма дверима, що вели до кімнат, він раптом відчув гарячий щем у серці, як буває з людиною, що повернулася з далеких мандрів до рідної домівки. Все, на чому зупинялися очі, невимовно хвилювало його: і пальми в широких дерев'яних кадках, обгорнутих барвистим папером, і картини на стінах, і навіть саме повітря — тепле й терпке, напоєне характерним запахом руди. На якусь хвилину йому здалося, що він нікуди й не відлучався, а оце повертається з нічної зміни у свою кімнату № 23, на своє ліжко ліворуч од вікна.

Але вже в наступну хвилину ним оволодів легкий страх: як зустрінуть його хлопці?.. Богдан одразу ж догадається, чого він приїхав, і, мабуть, зустріне із стримано-холодною люб'язністю. Ярослав і Сашко зустрінуть добре. А може, й вони вже забули його, бо в них свої клопоти, і його поява в гуртожитку буде зовсім недоречною. Він опиниться в становищі отого непроханого гостя, з яким немає про що говорити, зрештою, з яким просто не цікаво бути.

Біля столика чергової не було. Мабуть, обходила приміщення, щоб, коли з'явиться комендант, доповісти, що все гаразд. Це Жмайло запровадив такі «ранкові рапорти» і суворо, як у військовій казармі, їх дотримувався.

Широкими східцями з хвилюванням у серці Гордій піднявся на третій поверх. Ось і знайомі двері. Але що це?.. На дверях знову табличка! І на ній напис: «Кімната зразкового побуту». Але тут же побачив, що такі написи є й на кількох інших дверях. «Ого, виходить, хлопці по-справжньому взялися за зразковий побут! Мабуть, це вже не те, що колись затівав Жмайло!..»

Гордій смикнув двері, ступив до кімнати:

— Доброго ранку, хлопці!..

Але одразу ж помітив, що два ліжка були порожні, акуратно застелені. На третьому заворушився і висунув

голову з-під ковдри Сашко Батурін, а на тому, де колись спав він, Гордій, звівся на лікоть — хто б міг думати? — Грицько Одинець.

— Гордію!.. Та невже?..— сонним, трохи захриплим голосом вигукнув Сашко.— Якими вітрами?..

Він схопився з ліжка й радісно та міцно потиснув Гордієві руку. Одинець не встав з ліжка, а тільки сів по-турецькому, прикривши коліна ковдрою, і Гордій сам підійшов до нього, подав руку.

— Приїхав ось...— сказав він, здивовано поглядаючи то на Грицька Одиця (як же так — «Кімната зразкового побуту» і... п'яниця та гуляка Грицько Одинець?), то на Сашка Батуріна.— А де ж хлопці — Богдан, Ярослав?

— Еге! — махнув рукою Сашко.— Тут скільки всього, що й язик заболить розказувати... Ярослав одружився...

— З Наташею?

— А з ким же! Таке весілля було...

— Ну і де ж вони тепер?

— Спершу жили кожне в своєму гуртожитку, а оце недавно квартиру одержали. Добряча квартира: дві кімнати, газ, ванна — будь здоров!.. Ждемо, коли на новосілля поклечуть.

— А в технікумі вчиться?

— Аякже!.. Ось і Грицька готуємо.

— Грицька?! — вирвалося в Гордія.

— А що ж тут дивного? Він тепер у моїй бригаді. А в нас у бригаді закон один — вчись!.. Правда, йому треба ще дев'ятий і десятий закінчити, але допоможемо.

— А як же з цим ділом, Грицьку? — клацнув себе пальцем по горлянці Гордій.

— Зав'язав,— сказав Одинець, усміхаючись своїми товстими губами.— Тут такі хлопці, що зав'яжеш...

Він узувся, взяв рушник, мило, зубну щіточку і вийшов з кімнати.

Тоді тільки Гордій дав волю своєму здивуванню:

— Та невже не п'є Грицько... Це ж був п'яниця, якого світ не бачив!

— Уяви собі, що не п'є... Важко з ним було, але зламали. Поставили людину на ноги.

— Да-а, діла...— покругив головою Гордій.— Я бачив у вас на дверях напис... Знову творчість Жмайла?

— Жмайло? — зареготав Сашко.— Та ти знаєш, де тепер Жмайло, з цього питання?..

— А де?

— Лазнею завідує!

— Та ти що?..

— От тобі й «що»!.. Але я б йому, паразитові, й лазні не довірив. Мітлу в руки — і йди вулиці підмітай!.. Він же до чого докотився? «Темні» тут у гуртожитку організував! А як Ярослав і Наташа жили окремо, одного разу Наташу в гуртожиток до Ярослава не пустив. Уявляєш? Жінку не пустив до чоловіка! От тварюка!.. Так ми тоді зібralися — Ярослав, Богдан і я — та в партійний комітет. Розказали, що він тут витіває, ну через два дні він і загув із гуртожитку в лазню... А комендантом у нас тепер жінка, партизанила під час війни. Як мати вона для нас усіх... А боротьба за зразковий побут ще при тобі почалася?

— При мені... — Гордій жадібно вслухався в Сашків голос, углядався в обличчя — щось нове було в ньому.

— То ти знаєш, як це було... А потім пішло й пішло... Почали кімнати між собою змагатись, а тепер наш гуртожиток викликав на змагання п'ятих. Читав на фасаді?

— Ні, не звернув уваги. А що там?

— Написано, що ми боремось за гуртожиток зразкового побуту. Такі-то справи... Ну ти посидь, а я зараз умиюся, вберуся та підемо разом поснідаємо. Сьогодні по кімнаті чергує Грицько.

Вже по дорозі до їдальні Гордій озвався:

— Ти мене так приголомшив новинами, що я й про Богдана ще не спитав. Де ж це він? Мабуть, теж квартиру дали? Начальство ж...

— О! — аж зупинився Сашко. — Так це ж найбільша новина! Справжня сенсація!..

— Що таке? Чим ти ще можеш мене здивувати?

— А здивую!.. Тобі Богдан нічого не писав?

— Ні...

— Виходить, обійшовся... У нього ж проект украдено.

— Постривай, постривай... — Гордій узяв Сашка за руки, повернув до себе обличчям і пильно глянув у вічі. — Це вже ти щось таке кажеш, що я й не збагну одразу. Жартуєш чи серйозно?

— Добрі тобі жарти!.. Пригадуєш, як ото він одержав назад свій проект і до нього було додано папірець, що, мовляв, ваша ідея передчасна, нездійсненна і так далі?..

— Ще б не пам'ятати!

— Так той барбосяка, що відмовив, любісінько собі

привласнив Богданову роботу і надіслав у наш проектний інститут як свою. Словом, украв! Побачив, наволоч, що є що красти!..

— То де ж зараз Богдан? — Гордій дивився на Сашка очманіло.

— Вчора поїхав у міністерство. Покликали, щоб розібратися, хто у кого вкрав.

— А що ж він хотів мені писати?

— Отож. Богданові треба довести, що він перший подав ідею підземного транспортування руди. Йому потрібні були письмові свідчення. Я написав, Ярослав теж...

— Звісно, і я написав би... — з жалем і почуттям ніяковості промовив Гордій. — Інша справа, що ми з ним сперечалися, але ж я сам бачив, що працював він днями й ночами.

— Та йому тепер боятися нічого, — з гордістю за Богдана похвалився Сашко. — Тепер над його проектом уже велика група інженерів працює — Зарічанський, начальник шахти, керуючий рудником, головний інженер... Це вже, так би мовити, колективний проект, так що всі гуртом одного сучого сина як-небудь здолають! Він і в Київ не сам поїхав, а з Зарічанським.

— То Зарічанського теж немає на руднику?

— Немає. А навіщо він тобі?.. — Сашко Батурін, запитавши це, раптом осікся і за мить вигукнув: — Ага! Догадуюсь, догадуюсь! Це ти до Мальви приїхав?

— Угадав, — усміхнувся Гордій, але усмішка вийшла ніякова, він наче злякався, що Сашко почне детальніше розпитувати про нього та про Мальву, і швидко заговорив: — Ну, нарозказував ти мені! Наче й небагато часу минуло, як я поїхав, а стільки подій!.. Не скучно вам тут живеться.

Сашко вловив у тоні Гордія нотку жалю, запропонував:

— А ти повертайся до нас... Ми часто про тебе згадуємо. А коли твій портрет зняли з Дошки пошани, як ти поїхав, то наче щось у душі обірвалося... Шкода все-таки, що ти залишив шахту.

— Ні, Сашко, я вже не вернусь. Моряка манить море, гірника — шахта, а мене — земля.

Гордій наближався до знайомого сірого будинку, а сам дедалі уповільнював і уповільнював кроки. Серце, здавалось, ось-ось вискочить з грудей. Він тамував його гулке биття, намагався заспокоїти себе, але це було над його си-

ду. Може, вперше у своєму житті Гордій почував себе таким нерішучим і несміливим.

Тепер він уже знав, що Семена Павловича дома немає, і йому стало ясно, що цього разу Мальва з ним не поїде. Вона не залишить матір саму. Та й Гордій не піде на те, щоб Мальва поїхала з ним, коли немає вдома батька...

Він ішов-ішов і зупинився.

Але чого ж ти зупинився, Гордію? Там, за стіною будинку, живе Мальва, твоя кохана дівчина. Хіба не заради неї ти приїхав сюди?.. Іди до неї сміливо і ще й ще раз розкажи їй про своє велике кохання!..

І він знову повільно переставляє ноги, наближається до будинку. Минаючи телефонну будку, раптом подумав: «А може, подзвонити, щоб не так несподівано?.. Так, спершу треба подзвонити!..»

Гордій зайшов у будку, зняв трубку і, вже тримаючи її в руці, вирішив, що все-таки краще не дзвонити, а просто прийти. Він розсердився на себе за оці вагання та нерішучість, міцно стиснув губи, залишив будку і швидко пішов до сірого будинку.

Зарічанські жили на другому поверсі, і Гордій не уповільнив кроку і не зупинився, аж поки не підійшов до самих дверей. Тут він глибоко зітхнув, щоб трохи заспокоїтись, і, зібравши всю свою волю, натиснув кнопку дзвінка. Почув швидкі й легкі кроки за дверима і одразу ж упізнав їх: Мальва!.. Зараз вона спитає: «Хто там?» І він відповідь крізь двері: «Це я, Мальво».

Але ніякого запитання не було. Тонко дзенькнув замок, двері відчинилися, і він справді побачив Мальву. Вона була в домашньому халатику, в легких черевиках, взутих на босу ногу.

Від несподіванки дівчина округлила очі, раптом зблідла і ніби видихнула:

— Ти, Гордію?..

— Я, Мальво. Дозволь зайти.

Тепер, коли зустріч відбулася, він знову відчув себе рішучим і дужим.

Мальва все ще стояла на одному місці, мов прикута до підлоги. Гордій ступив крок і опинився так близько від неї, що відчув тепло її тіла, і навіть йому здалося, що він чує биття її серця. Вона не відступила, а навпаки, ледь похилилася вперед і заховала обличчя на його грудях.

Гордій обняв її і, нерівно та часто дихаючи, промовив:

— Я не дав тобі телеграми... Але я більше не можу без тебе...

— Я теж...— ледве чутно відповіла вона. Шепіт її зірвався, і плечі здригнулися.

— Ну, чого ж ти?.. Чого?..— дужими руками Гордій підняв її, як дитину, й припав губами до мокрих щік.

Мальва легко і м'яко відштовхнулася від нього, заметушилася, заговорила невпопад:

— Що ж це ми в дверях стоїмо?.. А я ждала й не ждала...

Вона зачинила двері, взяла Гордія за руку:

— Ходімо... Скоро прийде мама. Вона пішла в магазин.

Мальва й сама почувала, що говорить щось не те, але не знала, що саме їй треба говорити, як поводитись. Глянула на Гордія, зауважила:

— А ти змінився... Засмаг.

— Не дивно, цілий день на сонці, на повітрі.— Він взяв її руки, і вони потонули в його широких міцних долонях: — Ти теж тепер будеш разом зі мною. Житимемо на самому березі річки. Кругом столітні верби, дуби, клени. Купайся скільки завгодно. А взимку катайся на ковзанах...

Гордій багато передумав, ідучи сюди, і тепер йому хотілося сказати Мальві все одразу, щоб не було у неї ніяких сумнівів, ніяких вагань:

— Ось побачиш, ти сама не захочеш розлучатися з тією красою. А як занудьгуєш за батьками, хай і вони до нас приїжджають. Можна й назовсім.

— Хіба що в гості, а назовсім — ні.

— Чому? Обоє вони вже немолоді, в батька надірване здоров'я, от і хай би пожив спокійно серед природи. Навіщо їм тут рудою дихати? А захочуть працювати — і там робота знайдеться. Для матері — в школі, у нас десятирічка є. А для батька — на будівництві.

— Видно буде,— непевно сказала Мальва.— Мама тут в одній школі ось уже років п'ятнадцять викладає, не хоче кидати, а тата ніякою силою від шахти не відірвеш.

Нарешті прийшла Софія Володимирівна. Вона не дуже й здивувалася, побачивши Гордія, привітно поздоровкалася й сказала:

— Чого ж стоїш? Сідай з дороги.

Гордій зніяковіло топтався на місці:

— Я не втомився, спасибі.

За обідом Софія Володимирівна розпитувала про село, розказала про себе:

— Я ж і сама сільська. Там народилася, виросла й учительувала трохи. А потім уже міською жителькою стала.

Гордій охоче розповідав:

— Тепер нема того села, що ви знали. Рідко наткнешся на мазанку з солом'яною стріхою, а то все — цегляні будинки під черепицею та етернітом... Я, коли повернувся з рудника, і то був здивований. Осінні дощі тепер не страшні — асфальт, тротуари кладуть, словом, справжнє невеличке місто буде.

— А як же щодо «кам'яного мішка»? — посміхнулася Мальва.

Гордій спохмурнів на мить. Запитання це прозвучало несподівано і так, ніби його задала не Мальва, а Богдан Чубенко. Але зараз же його очі жваво заблищали, він помахав заперечливо рукою:

— Е, ні, це не те. Я ніколи не наполягав на тому, щоб село залишалось таким, як воно було століттями. Навпаки, я — за гарні будинки, за тротуари, за водогін та газифікацію, але щоб все це не витіснило лісів та гаїв, не висушило річок, не зіпсувало повітря. Хай це буде село з обличчям міста, і хай воно вписується в природу, а не псує її.

— Мрійник ти... — дивлячись на Гордієву зрожевіле обличчя, промовила Софія Володимирівна.

— Це вже не мрія, це те, що на очах відбувається, — гаряче заперечив він. — І запевняю вас, скоро настане такий час, коли молодь не з села тікатиме, а, навпаки, в село. Тоді й містові треба буде задуматись, а чи не з'їсть воно само себе, чи не задушить?..

Він помовчав трохи, ніби вагаючись, казати те, що спало на думку, чи ні? І заговорив знову:

— Я сьогодні вже був у гуртожитку. Сашко Батурін все розповів мені... Тепер я розумію Богдана і не хочу заперечувати того, чого він добивається. Він робить добре діло. Він раніше за інших зрозумів, що саме треба робити в цих умовах...

— Ну, а культура? Театри, кіно?.. — знову запитала Софія Володимирівна.

— І це все буде. Та ви побачили б, який новий Будинок культури у нас будують! Справжній палац! У такий Будинок культури жодна театральна трупа не відмовиться приїхати. Будь ласка, хай приїжджають, глядачів у нас вистачить, бо тепер уже й на селі, як кажуть, «не хлібом єдиним...» Рідко знайдеш людину, особливо молоду, яка не мала б середньої освіти...

Поступово розмова перекинулася на поїздку Семена Павловича та Богдана до міністерства. Софія Володимирівна бідкалася:

— Як вони там?.. Зовсім втратив спокій наш батько. Хоч би все було гаразд!..

А в Києві події розвивалися швидко й бурхливо. Прямо з поїзда Семен Павлович і Богдан Чубенко попростували до міністерства. Богданові їсти зовсім не хотілося, але заради Зарічанського він запропонував:

— Може, щось перекусимо на ходу, Семене Павловичу?

Зарічанський глянув на Богдана здивовано і навіть сердито:

— Хіба про це зараз думати? Встигнемо ще поїсти, а якщо й поголодаємо трохи, то нічого з нами не станеться.

Богдан дивувався: протягом усієї ночі Зарічанський не заснув і на хвилинку, хоч обоє вони взяли собі постелі. Він, правда, лягав не роздягаючись, при тьмяному світлі синьої нічної лампочки було видно, як заплющував очі. Тоді й Богдан починав дрімати, але швидко прокидався від того, що Зарічанський уже курив, сидячи і пускаючи дим у дверну щілину, або ж виходив у коридор і дивився у чорне вікно, по якому, ніби блискавки, проскакували електричні вогники, на мить яскраво освітлюючи зосереджене зібране обличчя Зарічанського. Про що він думав, стоячи ось так обличчям до чорного вікна і нічого не бачачи?.. Про це він не говорив Богданові. Але не можна було не помітити, що з наближенням до Києва, він ставав дедалі нервовішим і неспокійнішим.

У міністра був неприймальний день, але Богдана й Зарічанського він одразу ж запросив до кабінету: історію з двома майже однаковими проектами тут уже знали, і вона викликала чимало всіляких розмов, здогадок, суперечок і передбачень.

Богданові й Зарічанському ще не було відомо, що про цю історію думає сам міністр, але зустрів він їх досить офіційно, не виявляючи на своєму сухорлявому, старанно поголому обличчі ні приязні до них, ні неприязні.

Зарічанський тримався ввічливо, але незалежно, з гідністю, тільки видно було, як від хвилювання у нього на скроні прискорено билася синя жилочка.

В розмові він одразу ж взяв ініціативу в свої руки:

— Євгене Олексійовичу,— звернувся він до міністра,— мені дуже хотілося б, щоб при нашій розмові був присутній Пивоваров.

— З Пивоваровим ми вже мали розмову,— офіційним тоном зауважив міністр, але його сірі очі під густими бровами блиснули цікавістю.

— Тим краще,— пожвавішав Зарічанський.— Тим краще. Ви матимете змогу послухати його ще раз, у нашій присутності. Так швидше доберемося до істини... До того ж у мене є про що нагадати Пивоварову...

— Ви з ним знайомі?

— Був... У свій час.

— То ви можете окремо з ним поговорити.

— Ні-ні, краще, щоб і ви чули... Все це тісно пов'язане з проектом.

— Цікаво, цікаво...— тепер уже з обличчя міністра зник вираз сухої офіційності.

Він натиснув кнопку, одразу ж увійшла секретарка.

— Попросіть негайно до мене Пивоварова Костянтина Федоровича з «Укршахтобуду».

Поки чекали Пивоварова, міністр говорив:

— Ми мали намір викликати вас найближчими днями, але ви добре зробили, що самі приїхали... Я ознайомився з проектом. Це справді цінна пропозиція і заслуговує на найсерйознішу увагу. То вже інша справа, кому належить пріоритет, але сам задум вражає сміливістю і безперечною доцільністю... Пояснювальну до проекту теж ви склали? — несподівано звернувся він до Богдана.

— Я...— лице в Чубенка спалахнуло так, що він відчув щокими прохолодне повітря кабінету.— Щось не так, може?..

— Поет...— усміхнувся міністр, з цікавістю розглядаючи ще зовсім юне Богданове обличчя.

— Що ви, Євгене Олексійовичу! — несміливо заперечив Богдан.— Просто захопився я... Здається мені, що зараз нічого важливішого немає... Думки, шукання...

Увійшла секретарка, доповіла:

— Товариш Пивоваров чекає у приймальні.

Міністр враз урвав розмову, обличчя його знову набрало сухо-офіційного виразу, і він коротко кинув:

— Просіть.

Серце в Богдана часто-часто забилося. Він ще не уявляв, як піде розмова, не знав, навіщо Зарічанський запросив сюди Пивоварова, але твердо вирішив: що б там не бу-

ло, а він ось тут, саме тут доведе своє авторство на проект, бо іншої такої нагоди, може, й не буде.

Пивоваров зайшов до кабінету, зачинив за собою двері й зненацька завмер на одному місці, бігаючи очима по обличчях присутніх. Богдана Чубенка упізнав одразу, його він не міг не впізнати. Але ось очі його зупинилися на Зарічанському. Зупинилися лише на одну мить. І за ту коротку мить в них промайнув сумнів, потім — страх, потім вони ніби погасли, ніби сховалися за невидиму заслінку. Тільки на голому черепі виступили дрібні краплини поту.

— Здрастуйте,— привітався він хрипко, і Богдан відзначив про себе, що тоді, у своєму кабінеті, він говорив зовсім іншим голосом.

— Здрастуйте,— відізався міністр.— Проходьте, сідайте.

Він сів збоку від Зарічанського, але повернувся разом із стільцем так, щоб бачити його обличчя.

Міністр зразу ж перейшов до діла:

— Костянтине Федоровичу, ви знаєте цих людей?

Великий лоб Пивоварова перетяли дві глибокі борозни:

— Так... Богдана Чубенка. А цього товариша?..— борозни на лобі стали ще глибшими, він напружено думав, згадував чи вдавав, що силкується згадати. Але раптом борозни на лобі розгладились, очі засвітилися радістю і він аж сіпнувся на своєму стільці.— Та це ж... та це ж... Семене Павловичу! Невже ви?.. Стільки років!.. Вас і не впізнати.

Але він обачливо не подав руки й не кинувся до Зарічанського, як до давнього доброго знайомого, а витяг хусточку й витер спітнілу лису голову.

— Що ж дивного в тому, що мене важко впізнати?..— сказав Зарічанський.— Ви теж свою руку приклали у свій час, що я так змінився й постарів.

— Я?! — округлив очі й підняв плечі Пивоваров.— Не розумію, яке це має до мене відношення?..

— Дуже пряме, Костянтине Федоровичу... Дуже пряме...— видно було, що Зарічанський ледь стримував себе, але він був зовні спокійний, і тільки трохи тремтів його надтріснутий голос.— Давайте згадаємо, щоб довго не морочити голови один одному: це ж ви обливали мене брудом у своїх статтях, коли відстоювали теорію згасання басейну? Це ж ви називали мене ворогом народу і ще там якось?..

Пивоваров скопився з стільця, зблід на виду:

— Євгене Олексійовичу, що це все означає?..

Міністр не змінив пози, лікті його лежали на столі, пальці рук були міцно схрещені:

— Не знаю поки що... Ви порозмовляйте, а я послухаю.

— Але такого ж не було! Це — наклеп!..— рука Пивоварова шаснула в кишеню, дістала сигарети і знову сховала їх.

— Можете палити,— сказав міністр.

Але Пивоваров не закурив, а машинально сів на стілець і повернувся до Зарічанського:

— Не було такого!.. Ви мене з кимось плутаєте, Семене Павловичу...

— Ні, вас я ні з ким сплутати не можу,— відповів Зарічанський.— А якщо ви стверджуєте, що такого не було, то ось...— він швидко розкрив папку і дістав кілька старих поживклих газет.— Будь ласка, погляньте... Збереглися...

Міністр простяг руку:

— Дайте, прошу...

В кабінеті запала напружена тиша. Всі дивилися на міністра. Він якусь хвилину мовчки роздивлявся газету, а потім вголос почав читати:

— «Інженер Зарічанський С. П. в останній своїй статті говорив, що ми безпідставно співаємо «вічну пам'ять» залізорудному басейнові. Він звинувачує нас у тому, що ми хочемо довести басейн до цілковитого банкрутства. Але всі ці звинувачення не мають під собою ніякого ґрунту, це — своєрідний громовідвід і псевдонаукова тріскотня, за якою Зарічанський ховає своє справжнє обличчя. Коли б Зарічанський очима чесної людини подивився на останні наукові дані, то легко переконався б, що наш залізорудний басейн не має майбутнього, що запаси руди мізерні. І тільки людина, яка втратила здоровий глузд, або людина, яка хоче підірвати нашу економіку, може ставити питання про розгортання видобутку, про витрату мільйонів карбованців державних грошей на будівництво нових великих шахт. Такою людиною і є, з дозволу сказати, інженер С. П. Зарічанський...»

Міністр підвів голову, звернувся до Пивоварова:

— Що ви тепер скажете?... Підпис під статтею ваш.

Пивоваров все ще сидів приголомшений, знищений, з опущеними плечима і низько нахиленою головою. Він довго не відповідав на запитання, нарешті, озвався:

— Я давно переглянув свої позиції і засудив їх... Інже-

нер я був молодий, попав під вплив інших...— вигляд у нього був такий, ніби він зараз знепритомніє. Хапав сухими губами повітря і був жовтий, як мрець. Руки й коліна тремтіли.

Але знову заговорив Зарічанський:

— Хай і так... Було, попав під вплив, переглянув, засудив... Але коли б на цьому й крапка! А ви ось взяли та й привласнили чужу працю. І справжній автор проекту сидить ось перед вами, ви це добре знаєте.

— Ідея підземного транспортування руди і в мене була...— ледве видушив із себе Пивоваров.

— Припустимо. А чому ж ви тоді відмовили Чубенкові? Чому, повертаючи йому проект, написали, що цю ідею впроваджувати передчасно?.. Де тут логіка?..

Пивоваров мовчав.

— А якщо навіть справді до вас прийшла така щаслива ідея ще до того, як ви ознайомилися з проектом товариша Чубенка, то чому не сказали йому про це прямо? Як розцінити ваш вчинок? Як назвати його?.. Вирішили, що маєте справу з молодого, недосвідченою людиною, яка мовчки проковтне вашу відмову? Так?..

Зарічанський уже не сидів, а стояв перед Пивоваровим, щоки його взялися червоними плямами, він весь кипів од гніву.

Пивоваров нічого не міг йому заперечити. Він теж звівся поволі і, звертаючись до міністра, кволим голосом попросив:

— Дозвольте мені не відповідати зараз і... піти. Я себе дуже погано почуваю... Я захворів...

Справді, як дізналися опісля Зарічанський і Богдан, Пивоварова того ж дня поклали в лікарню.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ДРУГИЙ

Ось і настав час від'їзду. Вчора Мальва послала Гордієві телеграму, щоб зустрічав, а сьогодні прощається на пероні з батьком і матір'ю.

Сухий вітер ганяє по перону жовте кленове листя, і Мальві спадає на думку: «Чи не буду й я схожа на отой листок, що його кидає вітер туди й сюди?.. Ні, ні, Гордій любить і жде мене...»

Вона бере матір за руку і сумовито каже:

— Ну, мамо... Це ж не на край світу... Я часто приїжджати. І ви з татом до нас приїдете...

У запечалених очах Софії Володимирівни сльози, але вона не плаче, а лагідно посміхається до дочки тихими очима:

— Ти в мене одна, доню. Як же мені не сумувати?

Семен Павлович кутає великим вовняним шарфом горло — перенервував чи застудився під час поїздки,— каже, стиха покашляючи:

— Як звільниться трохи Гордій, приїздить. А на весну й ми до вас з матір'ю махнемо. Як садки зацвітуть... Мені вже давно хочеться у селі пожити...— «Раніше ніколи не говорив про це»,— думає Мальва. Хоч у нього й горло болить, але він захопився за ниточку розмови й говорить-говорить, мабуть, щоб затамувати в собі біль розлуки: — Я оце їхав, то бачив села. Справді, розбудовуються. І молоді садки кругом. Телевізійні антени на дахах. Коли таке було!.. Аж не віриться...

Підходить поїзд. Він стоїть недовго, кілька хвилин.

Останні слова. Останні материні поради. Все як в ту мані...

І ось уже поплив перон...

Дві постаті — материна, низенька, і батькова, висока,— відпливають разом з пероном. Мальва ледь бачить їх крізь пелену сліз. «Рідні, рідні ви мої... любі мої...» — шепочуть її губи.

А у відчинене вікно вже війнуло степом і простором. Мальва линула у нове, невідоме їй життя.

З М І С Т

- 3 КРУТА ХВИЛЯ
Роман
260 АРЕНА
Роман
486 У НАС В ГУРТОЖИТКУ
Роман

Литературно-художественное издание

ТКАЧ
Дмитрий Васильевич

КРУТАЯ ВОЛНА
Романы

Киев, издательство художественной литературы «Дніпро»

На украинском языке

Художне оформлення *О. М. Століна* Художній редактор *С. П. Савицький*. Технічний редактор *Т. М. Мацапура* Коректор *Л. М. Демченко, Л. Г. Лященко*

ИБ № 4150

Здано до складання 10.12.87. Підписано до друку 15.04.88. Формат 84×108¹/₃₂. Папір друкарський № 2. Гарнітура Балтика. Друк високий. Умовн. друк. арк. 36,54. Умовн. фарбовідб. 36,54. Обл.-вид. арк. 41,585. Тираж 30 000 пр. Зам. № 7—769. Ціна 2 крб. 90 к.

Видавництво художньої літератури «Дніпро». 252601 Київ-МСП, вул. Володимирська, 42. З фотоформ Головного підприємства Республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига» на Київській книжковій фабриці. 252054, Київ, вул. Воровського, 24.

Ткач Д. В.

T48 Крута хвиля: Романи.— К.: Дніпро, 1988.— 696 с.
ISBN 5-308-00092-1

До книги українського радянського письменника Дмитра Ткача ввійшли романи. «Крута хвиля» — про самовіддану боротьбу радянського народу з фашизмом в роки Великої Вітчизняної війни; «Арена» — про життя і творчу працю митців радянського цирку; «У нас в гуртожитку» — про молодь, її трудові звершення і пошуки.

T 4702590200—105
М.205(04)—88 КУ8.324.88

ББК84Ук7—44

2 крб. 90 к.